De l'amor per la paraula

De l'amor per la paraula:
Estudis en homenatge al professor
José Enrique Gargallo Gil

Edició a cura de:
Xosé Afonso Álvarez Pérez
Claudia Elena Menéndez Fernández

MMXXVI
BARCELONA

Edició electrònica disponible lliurement a https://memoriadelcor.org/

© Els drets dels textos pertanyen als seus respectius autors

Portada: Quim Deu

Maquetació: Xosé A. Álvarez, *El Cabo Gutiérrez*

© José Enrique Gargallo Gil, 2019.

TABULA GRATULATORIA

Cosme Aguiló Ardrover
Jordi M. Antolí Martínez
Vittorio dell'Aquila
Maria Celeste Augusto
Francesco Avolio
Adriana Camprubí Vinyals
Elisabetta Carpitelli
Michele Contini
Joan Dalmases Paredes
Kálmán Faluba
Antoni Ferrando Francés
Joan Ferrer Costa
Avel·lí Flors Mas
Mar Garachana Camarero
Pilar García Mouton
Carolina Julià Luna
Jean-Pierre Lai
Xavier Lamuela
Pilar Lorenzo Gradín
Ernest Emili Marcos Hierro
Isidor Marí Mayans
Vicent Martines
Isabel Molina Martos
Brauli Montoya Abat
Sandra Montserrat Buendia
Stella Medori
Francho Nagore Laín
Daniel Navarro Torró
Manuela Nevaci
Víctor Pàmies i Riudor
Lluís Payrató Giménez
Joan Anton Rabella i Ribas
Philip D. Rasico
Carlos Ángel Rizos Jiménez
Glòria Sabaté Marin
Fernando Sánchez-Miret
Nicolae Saramandu
Meritxell Simó i Torres
Ramon Sistac
Maria Lourdes Soriano Robles
Tullio Telmon
Antonio Torres Torres
Joan Tort Donada
Javier Velaza
Joan Ramon Veny Mesquida

ÍNDEX

Una invitación al amor por la palabra / Xosé Afonso Álvarez Pérez & Claudia Elena Menéndez Fernández 13

José Enrique Gargallo, romanista, dialectòleg, amic / Joan Veny 17

Semblança biobibliogràfica / Maria-Reina Bastardas i Rufat & Joan Fontana i Tous 21

ARTICLES

Sur trois expressions météorologiques du français du nord de la France / Esther Baiwir 53

«De cor a pensa». Ecos amb cor del «Diccionari Aguiló» en el Diccionari General de Fabra / Maria-Reina Bastardas i Rufat 65

A propòsit de Gargallo / Mar Batlle 75

Recorregut per la diversitat romànica: els pronoms personals tònics des del llatí clàssic / Vicent Beltran Calvo 85

Vistabella, entre la Puebla i Rossell / Jesús Bernat Agut 101

«Ben quanto sab'o asno de leer» podería ser considerado unha paremia? / Mercedes Brea 115

Alguma variação lexical no território continental portugués / Fernando Brissos, João Saramago & Luísa Segura 123

Posible antroponimización de dellos topónimos de noyos de población del conceyu de Somiedu (Asturies) / Ana María Cano González 143

Lingue minoritarie in Italia: il caso del Friuli / Rita Caprini 157

Las preposiciones por *y* per *en Duarte Nunes de Leão* /
Juan María Carrasco González 165

Petita disquisició sobre l'etimologia de Montardo*, l'ascensió jubilar* /
Aitor Carrera 175

Recorregut històric pels cognoms d'origen ètnic o gentilici de València /
Emili Casanova 193

Les guerres ortogràfiques: revitalització i conflictes en la selecció i codificació de llengües minoritzades / Pere Comellas Casanova 217

«Quando la montagna ha il cappello». Detti meteorologici piemontesi tra previsione e ironia / Federica Cugno & Matteo Rivoira 231

El paisatge lingüístic de sis pobles fronterers entre València i Catalunya /
Ramón d'Andrés 247

La variation dialectale des Alpes-Maritimes observable dans le lexique: quelques exemples illustrés et commentés / Philippe Del Giudice & Guylaine Brun-Trigaud 261

O léxico do mar en Antón e os inocentes *de X. L. Méndez Ferrín* /
Francisco Fernández Rei 281

Dir molt en un mig dir. *Suplement al corpus de refranys mínims en català i castellà* /
Joan Fontana i Tous 293

Tot començà amb Coromines: Gargallo en la cadena del mestratge gulsoynià /
Vicent F. Garcia Perales 307

Una nueva hipótesis sobre el origen oscuro del topónimo Or(o)pesa /
Jairo Javier García Sánchez 325

Noms d'oficis al morabatí de Morella (1396) / Lluís Gimeno Betí 337

Topónimos turolenses a la vera de Puebla de Arenoso / Javier Giralt Latorre 349

Intersecciónslingüísticas na periferia: unha reflexión sobre fronteiras, isoglosas e léxico /
Alberto Gómez Bautista 365

Gentílicos e glossónimos em antigos adagiários: os povos e as línguas peninsulares na ótica dos provérbios / Filomena Gonçalves 377

Excursión filolóxica do «Quinto Regimiento» de Barcelona a Baia Mare /
Manuel González González 395

Portuguesismos en Extremadura: insectos y otros animalillos /
José Antonio González Salgado 409

Un proyecto para vincular la enseñanza secundaria con la universidad: «Invitación al amor por la palabra: Filología y etimología»/ Marcelino Jiménez León 421

Les coses i les paraules viatgen: donarda *de Flandes a Mallorca* / Josep Martines 433

«Rebolada, vientu o agua»: los refranes meteorolóxicos d'Asturies nel ALPI /
Claudia Elena Menéndez Fernández 455

Una nova aportació al lèxic i a la meteorologia popular del maestrat /
Josep Messeguer-Carbó 465

El topònim Caroig / Maite Mollà Villaplana 479

Vida, llengua i paisatge fluvial a Mequinensa: una aproximació etnolingüística a través de la fraseologia local / Maria Teresa Moret-Oliver 493

Voces aragonesas de origen incierto / Brian Mott 509

Literatura oral y tradicional: un romance español en un pueblo portugués, Barrancos /
María Victoria Navas Sánchez-Élez 519

Reti da posta in magazzino: bestinara, squadrara / Annalisa Nesi 529

De uñas / José Antonio Pascual 543

La salut del valencià: un balanç amb (poques) llums i (massa) ombres /
Miquel Àngel Pradilla Cardona 555

Caratteristiche enunciative macroprosodiche in una selezione di proverbi salentini /
Antonio Romano 567

La adscripción del ribagorzano benasqués al ámbito lingüístico aragonés desde un prisma historiográfico / José Antonio Saura Rami 591

La pedagogia de Joan Coromines / Javier Terrado 609

L'ornitònim valencià boix *'tipus d'ànec', relíquia del llatí BOSCIS* / Joan Veny 621

Refranes meteorolóxicos y temporales inéditos nos archivos de Fernán-Coronas /
Xulio Viejo Fernández 631

«Una calma com una burra»: una miniatura etimològica / Nikola Vuletić 643

UNA INVITACIÓN AL AMOR POR LA PALABRA

El pasado 17 de mayo de 2025, San Pascual Bailón, nuestro amigo y maestro José Enrique Gargallo Gil alcanzó la feliz edad de 65 años. Coincidiendo con lo que de simbólico tiene esta fecha del calendario, los editores de este volumen vimos la oportunidad de preparar un pequeño homenaje a quien nunca ha escatimado en compartir un afecto y una bondad inmensurables. Romanista sin fronteras que profesa *el amor por la palabra*, la trayectoria vital y académica de José Enrique ha estado marcada por su bonhomía, lo que lo ha llevado a cosechar un sinfín de amistades por todo el mundo. Y es que el regalo de su amistad es un tesoro que quisimos honrar con esta *penyora* de gratitud y reconocimiento a su trabajo y, sobre todo, a su generoso magisterio.

Reunimos así en el presente volumen 45 textos —como 45 serán los cursos, desde el próximo mes de septiembre, que José Enrique cumplirá impartiendo clase en su *alma mater*, la Universitat de Barcelona—, firmados por otros tantos colegas y amigos. Los dos primeros, cuya autoría corre a cargo de Joan Veny y de Maria-Reina Bastardas y Joan Fontana, constituyen dos semblanzas de carácter personal, así como académico, en que se evoca, desde un hondo sentimiento de estima, la figura de José Enrique. Siguen a continuación, por estricto orden alfabético de los autores, cuarenta y tres contribuciones en las que se entrelazan diversas disciplinas científicas por las que José Enrique ha transitado con éxito a lo largo de su carrera docente e investigadora. Un buen número de ellas están escritas en catalán y en castellano, pero también se acogen otras en gallego, en portugués, en asturiano, en italiano y en francés. *Tot un món lingüístic fet de romanços*, que José Enrique bien conoce y aprecia.

Se sitúan en el campo de la paremiología románica, donde nuestro amigo ha creado escuela, una nutrida serie de textos, como el de Mercedes Brea, que se pregunta si el verso «ben quanto sab'o asno de leer», de la lírica gallegoportuguesa, podría ser considerado una paremia. También siguen el mismo camino las contribuciones de Xulio Viejo, sobre refranes asturianos inéditos de Fernán Coronas; de Federica Cugno y Matteo Rivoira, en torno a dichos meteorológicos del Piemonte; de Maite Moret, sobre la fraseología de tema fluvial en Mequinensa; de Filomena Gonçalves, acerca de los glosónimos que muestran los proverbios de diferentes colecciones documentales; de Claudia Elena Menéndez, en torno a los refranes meteorológicos contenidos en las encuestas asturianas del ALPI; de Joan Fontana, sobre los refranes mínimos en catalán y en castellano; de Antonio Romano, que de manera transversal analiza la prosodia de una selección de proverbios salentinos; y asimismo de Philip Del Giudice y Guylaine Brun-Trigaud, quienes estudian un conjunto de paremias localizadas en los Alpes marítimos.

El grupo más amplio de contribuciones son las que tratan cuestiones relacionadas con la etimología, la variación léxica y/o la geografía lingüística. Es el caso de Joan Veny, que se embarca en un sugerente viaje por la historia del ornitónimo *boix*; de José Antonio Pascual, quien nos ofrece un completísimo tratado de términos médicos que tienen que ver con el concepto *uña*; de Brian Mott, que se ocupa de voces aragonesas de origen incierto; o de Nikola Vuletić, que presenta una miniatura etimológica procedente de la isla de Lavsa. Por su parte, Francisco Fernández Rei traza un recorrido por el léxico del mar en una novela de Méndez Ferrín; Josep Messeguer repasa el léxico vinculado a fenómenos meteorológicos de la comarca del Maestrat; Lluis Gimeno relaciona los nombres de oficios que aparecen en el *morabatí* de Morella a finales del siglo XIV; José Antonio G. Salgado pone el foco en los portuguesismos localizados en Extremadura en el campo semántico de los insectos y otros invertebrados; Josep Martines evalúa con detalle las idas y venidas de la palabra mallorquina *donarda*; Esther Baiwir analiza tres expresiones de carácter meteorológico características del francés del norte de Francia; Annalisa Nesi se centra en el devenir de dos voces italianas, *bestinara* y *squadrara*; João Saramago, Fernando Brissos y Luísa Segura dan cuenta de la variación léxica portuguesa que muestran ocho conceptos, a partir de los materiales del *Atlas Linguístico-Etnográfico de Portugal e da Galiza*; y Maria-Reina Bastardas desgrana, a través del proyecto «Del Diccionari Aguiló al Diccionari Fabra» —y una de las más recientes empresas coordinadas por José Enrique Gargallo—, el vocabulario vinculado al *cor*(azón).

Otra de las disciplinas a las que José Enrique ha dedicado diversas investigaciones es la de la onomástica. Y aquí se insertan diversas contribuciones de sus colegas,

como la de Ana Cano, que analiza la antroponimización de algunos topónimos de su Somiedo natal; la de Mar Batlle, que arroja luz sobre la procedencia del apellido de nuestro homenajeado; la de Emili Casanova, que traza un recorrido histórico por los apellidos de origen gentilicio de Valencia; la de Jesús Bernat, acerca de los fitotopónimos compartidos entre Vistabella, Rossell y Puebla de Arenoso; la de Javier Giralt, sobre topónimos turolenses de frontera; y las de Aitor Carrera, Maite Mollà y Jairo García Sánchez, quienes debaten respectivamente acerca del discutido origen de los topónimos *Montardo*, *Caroig* y *Or(o)pesa*.

Además, otros textos evocan temáticas variadas que también han suscitado el interés de José Enrique. Así, dentro del marco general de la sociolingüística, Pere Comellas señala las dificultades de ciertos procesos de codificación de lenguas minorizadas; Miquel Àngel Pradilla evalúa la salud del valenciano, según la última encuesta institucional realizada; y Rita Caprini ahonda en la compleja situación (socio)lingüística de Italia a través del caso del friulano. Desde la perspectiva de la lingüística románica, Juan Carrasco contrasta los usos de las preposiciones *per* y *por* en portugués; Vicent Beltran ofrece un detallado estudio de los pronombres personales tónicos de diferentes lenguas románicas; y José Antonio Saura cuestiona la adscripción lingüística de la variedad ribagorzana benasquesa.

No podía faltar la atención al tópico de la *frontera*, para un hombre aragonesamente valenciano cuyas fronteras son todas trascendibles y, en este sentido, se enmarcan las contribuciones de Ramón d'Andrés, acerca del paisaje lingüístico de seis núcleos de población entre las comarcas del Baix Maestrat (País Valencià) y el Montsià (Catalunya); y de Alberto Gómez Bautista, quien ofrece una sugerente reflexión sobre léxico y frontera a través del análisis de cinco vocablos mirandeses. Por otra parte, M.ª Victoria Navas cosecha unos testimonios de literatura oral barranqueña y Marcelino Jiménez da cuenta de un proyecto («Invitación al amor por la palabra») en el que, junto al homenajeado, ambos buscan tender puentes entre la enseñanza secundaria y la universitaria.

Finalmente, completan el volumen tres textos de marcado carácter emotivo. Así, Javier Terrado evoca la figura trascendental del maestro Joan Coromines, y Manuel González y Vicent G. Perales ofrecen sendas miradas personales sobre José Enrique Gargallo y comparten algunas anécdotas deliciosas en su compañía que quedarán para siempre en la memoria del corazón.

La obra se rubrica con una *tabula gratulatoria* en la que otra cuarentena de amigos y colegas se suma al homenaje brindado. Sabrán los lectores disculpar las ausencias, debidas únicamente a la impericia de los editores, que bien comprenden que esta lista podría ser, sin duda, infinita, pues infinita es la generosidad de este maestro irrepetible, romanista entusiasta, enamorado de la palabra, compañero querido, José Enrique Gargallo.

En Alcalá de Henares / Uviéu, a 21 del mes de marzo de 2026
Marzo con sus marzadas / se lleva las maderadas (Rincón de Ademuz)

Los editores, Xosé Afonso Álvarez Pérez y Claudia Elena Menéndez Fernández

De l'amor per la paraula:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 17–19, https://memoriadelcor.org

JOSÉ ENRIQUE GARGALLO, ROMANISTA, DIALECTÒLEG, AMIC

Joan Veny
Universitat de Barcelona / Institut d'Estudis Catalans

Quan era secretari de l'Escola d'Idiomes de la Universitat de Barcelona (1969-1987), tenia per costum revisar les llistes amb les notes que els alumnes havien obtingut en cada llengua per tenir una conversa amb ells sobre la marxa de les classes. La norma de l'Escola era de concedir premi al millor alumne de cada grup. Cada any em cridava l'atenció el premi que de les cinc llengües ensenyades (anglès, francès, alemany, italià, rus) requeia sempre sobre un mateix alumne. Aquest es deia José Enrique Gargallo. Més tard, vaig tenir el goig de tenir-lo com a alumne a les assignatures de Dialectologia Hispànica i Dialectologia Catalana i de conèixer les seves excel·lents qualitats acadèmiques, ostensibles amb les millors notes. L'afinitat de les nostres inquietuds per l'estudi de la variació lingüística va desembocar en la direcció de la tesina sobre el parlar de Puebla de Arenoso (publicada el 2024), el seu poble natal, i després en la de la tesi *Habla y cultura popular en el Rincón de Ademuz* (publicada el 2004); els contactes que vam mantenir al llarg de l'elaboració d'aquests treballs van revelar un excel·lent investigador que, en el seu treball de camp, es mostrava un mestre de l'enquesta, esgotant les preguntes dels qüestionaris i recollint amb fidelitat el que sentia en converses espontànies, fruint davant les respostes dels informadors, tresor sovint d'ancestrals fidelitats; però també organitzant sàviament els materials, afinant el contingut dels mots i expressions, precisant-ne la diacronia, comparant-los amb els d'àrees veïnes (aragonès, castellà, català) o entrant en el camp

de la paremiologia i la cultura popular, terreny al qual ha aportat abundoses i modèliques contribucions. Un treball exhaustiu i de precisió que constitueix una aportació magistral al coneixement d'una apassionant àrea de base castellana, mestallada d'aragonès i català, amb rigorosa descripció dels seus elements, sovint desconeguts fins aleshores o ampliats amb noves interpretacions. No sé com dir que em vaig enriquir qui-sap-lo amb la lectura de les seves pàgines, especialment pel que fa a la presència de catalanismes (o, si voleu, valencianismes) i la seva adaptació, com els casos que em van impressionar de *boño*, *templao* i *mi hombre*, aclimatacions de *bony*, *templat* i *el meu home,* respectivament

Posteriorment les nostres relacions acadèmiques i personals s'han acrescut. Va començar amb la col·laboració conjunta en el gran projecte Atlas Linguistique Roman, un estudi ambiciós sobre la variació lingüística en tot l'àmbit de la Romània, dirigit per Michel Contini i Elisabetta Carpitelli (Universitat de Grenoble), i que ha reunit els millors geolingüistes d'Europa; junts vam elaborar la síntesi del concepte 'pardal, teulader' en les llengües neollatines. Els contactes van continuar amb l'entrada de Gargallo en la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, on desenvolupa una labor científica envejable, com és ara la codirecció de la revista de prestigi internacional, *Estudis Romànics*, la direcció de programes d'alta volada, com el refranyer del projecte Aguiló, o el que s'ocupa de la presència de dialectalismes del diccionari Aguiló en el de Fabra de 1932; també és remarcable la seva fructífera col·laboració en els afers de la Secció Filològica. Al marge de l'Institut, cal esmentar la direcció del projecte de paremiologia romànica, el llibre *Manual de Lingüística Románica*, en col·laboració amb Reina Bastardas, i la dedicació exemplar als estudis de frontera, la catalanoaragonesa i la castellanoportuguesa, a més de nombrosos articles sobre temes diversos.

En l'aspecte docent, Gargallo és un excel·lent professor, exigent però proper als alumnes, amb els quals dialoga; un expositor de claredat meridiana, profund coneixedor de la matèria, especialment la Lingüística Romànica, les llengües de la qual parla normalment, fins diferenciant el portuguès del gallec (conscient tanmateix, que són una mateixa llengua); conferenciant brillant amb domini atractiu de la paraula.

En el terreny personal és un home obert, comprensiu, empàtic, que té un concepte sagrat de l'amistat, que valora i estima els amics, que honora generosament amb homenatges dels quals jo mateix he estat protagonista privilegiat.

Saviesa i bondat es fusionen en aquest professor-investigador, immensament treballador, que ha fet progressar l'estudi de les llengües romàniques en els camps de la dialectologia, la gramàtica històrica, la història de la llengua, la fraseologia, la

cultura popular, l'onomàstica; i que alhora és admirat i estimat per la seva calidesa humana.

Que aquests 65 anys tan productius, estimat José Enrique, es dilatin en moltes dècades perquè poguem fruir del teu talent i entusiasme així com de la teva inestimable amistat.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 21–49, https://memoriadelcor.org

SEMBLANÇA BIOBIBLIOGRÀFICA

Maria-Reina BASTARDAS i RUFAT & Joan FONTANA i TOUS
Universitat de Barcelona

Diversos són els homes i diverses les parles,
i han convingut molts noms a un sol amor.
Salvador Espriu, *La pell de brau* (Poema XXX)

José Enrique Gargallo Gil, fill d'Araceli Gil i Enrique Gargallo, va néixer al número 7 de la Calle de la Portera a Puebla de Arenoso (Alt Millars, Castelló) el dimarts 17 de maig de 1960 (quart minvant). Ja de ben menut, el també dimarts, 2 de juliol de 1963 (quart creixent), la seva família es va traslladar al número 12 del carrer Petritxol, que, per la seva estretor, li evocava els carrers del seu poble nadiu. D'aquest emblemàtic racó barceloní, en guarda entranyables records d'infantesa, com ara la dolçor de la xocolata amb xurros de La Pallaresa o bé el seu primer contacte amb el català, la llengua que parlaven l'Arús i d'altres companys de jocs de carrer. Va cursar el parvulari a la veïna escola de l'església del Pi, la primària als Col·legis Calassanci del Carrer Ample i Miguel de Cervantes del Carrer Mallorca (El Clot), el batxillerat als Salesians de la Meridiana i el COU a l'Institut Sant Josep de Calassanç.

Seguidament, va començar Filologia Hispànica a l'Edifici Històric de la Universitat de Barcelona, on els cursos 1980-81 i 1981-82 el van marcar decisivament; els professors Ramón Cerdà, Ernesto Carratalá i Joan Veny, cadascun des d'una perspectiva diferent, li van fer descobrir la Lingüística Romànica. Tot just el curs següent va començar a impartir l'assignatura homònima en el marc de l'enyorat Pla d'Estudis que s'acabava d'implantar en aquell moment.

Sota la direcció de Joan Veny va emprendre la redacció de la tesi de llicenciatura sobre *El habla de Puebla de Arenoso (Bajo Aragón). Peculiaridades y afinidades* (setembre de 1982; revisada i publicada com a llibre el 2024) i, a continuació, la tesi de doctorat, intitulada *Una encrucijada lingüística entre Aragón, Valencia y Castilla: el Rincón de Ademuz* (juny de 1987; publicació el 2004), basada en les corresponents enquestes *in situ* i redactada en llargues tardes de treball al pis patern de l'esquerra de l'Eixample amb la immancable presència sempre amatent de la abuela Presentación.

Del juliol del 1988 fins al juliol del 1989 va fer una pausa obligada en la seva carrera acadèmica per realitzar el servei militar a Ceuta, una estada durant la qual, entre moltes tasques prescindibles, va llegir d'amagatotis el *Quijote* o les poesies de Juan Ramón Jiménez amb una lot a la llum de la lluna durant certes guàrdies. Un esdeveniment més faust que la breu carrera militar del *cabo* Gargallo va ser el casament amb Carmen Pla a Rossell (Baix Maestrat, Castelló) el dissabte 5 de setembre de 1992 (quart creixent), coronat pel naixement de dues filles, dues com les nines dels ulls, l'Emma (el dissabte 29 de juliol de 1995, quart creixent), i l'Aurora a les portes del 2000 (el divendres 31 de desembre de 1999, quart minvant).

* * *

L'artista libanesa Mona Hatoum a l'obra *Map (clear)* (2021) reconstrueix un mapamundi amb bales de vidre que no estan enganxades al terra ni tampoc entre si, de manera que qualsevol vibració dels visitants o de l'ambient n'altera unes fronteres que es demostren en continu moviment. En aquest sentit, Gargallo s'ha fet sempre seus els mots de José Luis Sampedro «Mis fronteras son todas trascendibles», i, no endebades, la dialectologia, però particularment les singularitats de les cruïlles, els enclavaments i les fronteres lingüístiques han estat una constant en la seva tasca investigadora, des de la tesi de llicenciatura fins a l'actualitat. Es pot dir que, avui en dia, en José Enrique Gargallo és indubtablement un referent en les fronteres lingüístiques de tota la península Ibèrica. Entre moltes d'altres realitats, s'ha ocupat dels parlars xurros o de *a fala dos tres lugaris* (Valverde del Fresno, Eljas i San Martín de Trevejo, a la província de Càceres). Conductor infatigable, amb el seu cotxe ha recorregut de dalt a baix les diverses fronteres romàniques, entrevistant subjectes que han acabat esdevenint amics i que l'han fet partícip de llur vida i de diverses celebracions (com ara, del recurrent romiatge per Pentecosta entre Sesga i Mas del Olmo al Racó d'Ademús).

La seva recerca no es limita a la dialectologia peninsular, sinó que, com a membre destacat de l'ALiR (*Atlas Linguistique Roman*), ha col·laborat en la redacció de diversos volums, tot prenent part en els diferents col·loquis organitzats arreu de la

Romània, de Santiago de Compostel·la a Baia Mare, ciutat del nord de Romania (Maramureș), on a finals de setembre de 2016 va fer cap des de Barcelona amb el seu flamant Qashqai blanc, acompanyat per Manuel González i Joan Fontana, en un impagable viatge quixotesc (amb parada i fonda a la friülana Remanzâs), en el decurs del qual la *koiné* fou la llengua de Rosalía de Castro.

A partir de la dialectologia, es va començar a interessar per l'estudi dels refranys, com demostra la seva comunicació «Un caso particular de interferencia lingüística: la adopción/adaptación de refranes de sello valenciano en territorio lingüístico castellano-aragonés», presentada el 1989 al XIXè Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romànica celebrat a Santiago de Compostel·la. De seguida va veure les oportunitats d'estudi que oferien els refranys del calendari i meteorològics en els diversos romanços. Així doncs, la comunicació «*Santa Lucia, la notte più lunga che ci sia*. El calendario de refranes (en torno al solsticio de invierno) y la serie romance de Santa Lucía», exposada el 1995 al XXIè Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romànica de Palerm, és la primera d'una llarguíssima sèrie d'estudis dedicats a aquest tipus de parèmies. D'altra banda, al voltant d'aquest tema, va ser l'investigador principal de tres projectes ministerials consecutius: *BADARE* (Base de datos sobre refranes del calendario y meteorológicos en la Romania) (2005-2008), *Ampliación de BADA*RE (2009-2011) i *Paremio*R*om* (Paremiología romance: refranes meteorológicos y territorio) (2012-2014). Resultat d'aquests projectes, és la base de dades *Paremio*R*om*, consultable a través de l'adreça <https://stel.ub.edu/paremio-rom/ca>, que permet cerques combinades segons múltiples criteris (cronologia, fenòmens meteorològics i molts d'altres) en un corpus de més de 13.000 refranys de tota la Romània i que segueix sent una obra de consulta imprescindible per a la paremiologia romànica, com palesa la vasta producció científica de José Enrique Gargallo.

L'any 2014, va ser escollit membre corresponent de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) i numerari el 2016. En el marc d'aquesta institució, des de 2020 exerceix de codirector, juntament amb Joan Veny, de la prestigiosa revista *Estudis Romànics*. Així mateix, hi ha dirigit el projecte de digitalització de l'*Onomasticon Cataloniae* (<https://oncat.iec.cat/>), el darrer gran llegat de Joan Coromines (homenot a qui Gargallo ha dedicat diversos actes d'homenatge), i el projecte de recerca *Del Diccionari Aguiló al Diccionari Fabra*.

Professor carismàtic de mena i, al mateix temps, d'allò més accessible per als alumnes, va aconseguir la titularitat el 1988 i la gruada càtedra en Lingüística Romànica l'1 de juny de 2017, una significativa manera de tancar el cercle acadèmic, ja que aquell mateix dia, però trenta anys abans, havia obtingut el títol de doctor.

Amb el seu tarannà, que combina coneixements, humanitat i un devessall d'habilitats comunicatives, no és estrany que hagi actuat com a divulgador cultural en diversos mitjans; entre aquestes aportacions, hi destaca una intervenció setmanal sobre etimologia en el programa de RTVE *Para Todos la 2* (de setembre de 2011 a desembre de 2014).

Per sort, en José Enrique sempre està per romanços. Com a parlant de diverses llengües romàniques (castellà, català, italià, gallec, portuguès o francès) i coneixedor de les distintes realitats que componen el mosaic de la Romània, darrerament, s'ha interessat en els processos d'adaptació de romanesos establerts en diferents àrees lingüístiques d'Espanya, com Rossell, Olocau del Rei (els Ports) o Cangas del Narcea (Astúries).

Gargallo ha estat un incansable organitzador de congressos, seminaris i jornades sobre varietats romàniques, paremiologia, etnografia i folklore, o les multidisciplinàries *Mirades de la ciència sobre el temps*, que van culminar amb la publicació del llibre homònim el 2019. També ha pres la iniciativa en la celebració de múltiples homenatges a mestres, col·legues o destacats romanistes; igualment, ha apadrinat el doctorat honoris causa de José Antonio Pascual a la Universitat de Barcelona. Per aquest i molts d'altres motius, resulta ben escaient dedicar aquest volum d'homenatge a un fervent defensor d'una causa perdible, no pas perduda, com la nostra estimada Filologia Romànica.

* * *

Aquesta bibliografia s'ha ordenat per sis grans temes: 1) Llengües i dialectologia hispàniques. Fronteres lingüístiques, 2) Altres espais romànics i lingüística romànica en general, 3) Paremiologia, 4) Cultura popular, 5) Lexicologia i lexicografia. L'obra de Joan Coromines i 6) Toponímia i antroponímia. Completen aquest elenc dos apartats finals: 7) Tasques com a editor i 8) Tesis dirigides. Tanmateix, se n'han exclòs les ressenyes, notes necrològiques i altres semblances, així com alguns textos menors.

1. LLENGÜES I DIALECTOLOGIA HISPÀNIQUES. FRONTERES LINGÜÍSTIQUES

1986

«Problemes en la interpretació d'algunes afinitats lèxiques entre el valencià i els parlars xurros», dins *Actes del VII Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*

(Tarragona – Salou, 1-5 octubre 1985). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 647-658.

1989

«Alguns aspectes fonètics en l'adaptació dels valencianismes als parlars 'xurros'», dins *Actes del Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986)*, vol. VIII. València: Institut de Filologia Valenciana, p. 487-497.

1990

«Aspectos metodológicos en la elaboración del ALDC (*Atlas Lingüístic del Domini Català*)», *Revista de Filología Románica*, 7, p. 175-190.
Disponible a Internet:
https://revistas.ucm.es/index.php/RFRM/article/download/RFRM9090110175A/12857/13784.

1994

«San Martín de Trevejo, Eljas y Valverde del Fresno: una encrucijada lingüística en tierras de Extremadura (España)», dins *Actas do Encontro Regional da Associação Portuguesa de Linguística*. Lisboa: Edições Colibrí / Câmara Municipal de Palmela, p. 55-87.

1995

«De fronteras lingüísticas peninsulares: paralelismos, afinidades, peculiaridades», *Lletres Asturianes*, 57, p. 23-40. Disponible a Internet: https://lletresasturianes.alladixital.org/index.php?px=articulu&cod=276

1996

«La 'fala de Xálima' entre los más jóvenes: un par de sondeos escolares (de 1991 y 1992)», dins *Actas del Congreso Internacional Luso-Español de Lengua y Cultura en la Frontera*, vol. 1. Cáceres: Universidad de Extremadura, p. 333-356.

«Valverdeiro(s), lagarteiro(s), mañego(s): A propósito de las hablas (y las gentes) fronterizas de Valverde del Fresno, Eljas y San Martín de Trevejo», dins *Actas do IV Congreso Internacional da Lingua Galego-Portuguesa na Galiza*. La Coruña: Associaçom Galega da Língua, p. 57-77.

1999

«El aragonés en su contexto romance», dins *Estudios y rechiras arredol d'a luenga aragonesa y a suya literatura*. Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, p. 11-29.

«O catalán de Aragón», dins Fernández Rei, Francisco / Santamarina, Antón (ed.): *Estudios de sociolingüística románica. Linguas e variedades minorizadas*. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela, p. 235-276.

Las hablas de San Martín de Trevejo, Eljas y Valverde del Fresno. Trilogía de los tres lugares. Mérida: Junta de Extremadura.

2000

«Recorrido por la diversidad lingüística de las tierras de España». *Cultura e intercultura en la enseñanza del español como lengua extranjera*. Disponible a Internet: https://web.archive.org/web/20110720073320/https://www.ub.edu/filhis/culturele/gargallo.html

«¿Se habla gallego en Extremadura? Y otras cuestiones, no menos delicadas, sobre romances, tierras y gentes peninsulares de frontera (con sus nombres)», dins Salvador, Antonio / García, María Dolores / Carrasco, Juan (ed.): *Actas del I Congreso sobre A Fala*. Mérida: Junta de Extremadura, p. 53-73.

«Las variedades iberorromances: una historia lingüística de trasvases», amb Torres, Antonio, *Anuari de Filologia (UB)*, XXII-10, p. 17-25.

2001

«El habla del Rincón de Ademuz, una variedad castellano-aragonesa en territorio valenciano», *Ababol*, 28, p. 27-34. Disponible a Internet: https://raco.cat/index.php/Ababol/article/view/402381/496152.

«Aranés, mirandés, ¿valego? Tres enclaves romances de fronteira, tres retos de supervivencia e preservación da identidade na Europa do novo milenio», *A Trabe de Ouro*, 47, p. 349-363.

«La frontera lingüística catalano-aragonesa, el Aragón fronterizo de lengua catalana y otros romances de frontera», *Revista de Filología Románica*, 18, p. 189-211. Disponible a Internet:
https://revistas.ucm.es/index.php/RFRM/article/download/RFRM0101120189A/11052/11979.

2002

«Dues menes de frontera (lingüística i administrativa), diversos models de parlars (i de parlants) xurros fronterers», *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, 32, p. 127-141. Disponible a Internet:
https://raco.cat/index.php/Caplletra/article/view/284257/372196.

«Ecologia i caracterització dels parlars xurros», dins *Estudis del valencià d'ara: actes del IV Congrès de Filologia Valenciana del 20 al 22 de maig de 2000 en homenatge al Doctor Joan Veny*. València: Denes Editorial, p. 173-191.

2004

«España plurilingüe. La diversitat lingüística i la diversitat dels lingüistes», dins Pradilla, Miquel Àngel (ed.): *Calidoscopi lingüístic. Un debat entorn de les llengües de l'Estat*. Barcelona: Octaedro, p. 25-51.

Habla y cultura popular en el Rincón de Ademuz. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

«Frontera y fronteras en romance», *Anuari de Filologia (UB)*, XXVI (Secció G-14), p. 51-63.

2006

«D'un temps, d'un romanç. L'aragonès en la seua història recent», dins Ferrando, Antoni / Nicolás, Miquel (ed.): *La configuració social de la norma lingüística a l'Europa llatina*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, p. 375-398.

2007

«Gallego-portugués, iberorromance. La fala en su contexto románico peninsular», *Limite. Revista de Estudios Portugueses y de la Lusofonía*, 1, p. 31-49. Disponible a Internet: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2976317.

2009

«Fronteras y enclaves en la Romania. Encuadre romance para la fala de Xálima», *Limite. Revista de Estudios Portugueses y de la Lusofonía*, 3, p. 27-43. Disponible a Internet: https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/3216344.pdf.

«Evolución de variedades regionales y urbanas en la Romania: Iberorromania / Geschichte von regionalen Varietäten und Stadtsprachen in der Romania: Iberoromania», amb Torres, Antonio, dins Ernst, Gerhard / Glessgen, Martin-Dietrich / Schmitt, Christian / Schweickard, Wolfgang (ed.): *Romanische Sprachgeschichte / Histoire Linguistique de la Romania*, 3. Berlín / New York: Walter de Gruyter, p. 2566-2574.

2010

«Els parlars castellanoaragonesos de l'interior valencià», *De Lingua Aragonensi*, 6, p. 41-62.

«Una mirada romànica als parlars xurros», dins Casanova, Emili (ed.): *Els altres parlars valencians. I Jornada de Parlars Valencians de Base Castellano-aragonesa*. València: Denes Editorial, p. 247-268.

2011
«Fronteras romances en la Península Ibérica», dins Andrés Díaz, Ramón de (ed.): *Lengua, ciencia y fronteras*. Uviéu: Ediciones Trabe / Universidá d'Uviéu [Anexos de *Revista de Filoloxía Asturiana*, II], p. 35-67.

2013
«Les terres de llengua catalana a la llum d'un parell d'obres imprescindibles dins la catalanística i la romanística», dins el monogràfic *Els Països Catalans. Assaig / Les Pays catalans. Essai*, a *Mirmanda: revista de cultura*, 8. Lleida: Pagès Editors, p. 36-42. Disponible a Internet: https://www.raco.cat/index.php/Mirmanda/article/download/289428/422900.

«Valencianitats diverses i diversitat romànica. La terra, la parla i la gent», dins Casanova, Emili / Aparicio Guadas, Pep (ed.): *Camins, terres i paraules. II Jornades sobre els parlars valencians de base castellano-aragonesa*. València: Denes Editorial, p. 367-383.

2014
«Romances de fronteira na Península Ibérica», dins Sousa, Xulio / Romero, Marta / Álvarez, Rosario (ed.): *Lingua e identidade na fronteira galego-portuguesa*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, p. 261-283.

2016
«Díceres y decires. Diferencias y similitudes en los verbos de la segunda y de la tercera conjugación (*-er*, *-ir*) entre gallego y castellano», amb Álvarez, Xosé Afonso, dins Domínguez Vázquez, María José / Kutscher, Silvia (ed.): *Interacción entre gramática, didáctica y lexicografía. Estudios contrastivos y multicontrastivos*. Berlín: De Gruyter, p. 223-237.

2018
«*Mis fronteras son todas trascendibles*. Novas miradas sobre romances peninsulares de fronteira», dins Alén Garabato, Carmen / Brea, Mercedes (ed.): *Limba noastră-i o comoară... Estudos de sociolingüística románica en homenaxe a Francisco Fernández Rei*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, p. 325-336.

2021
«La fala de Xálima, encrucijada lingüística entre el ámbito gallegortugués y el castellanoleonés (extremeño)», dins Giralt Latorre, Javier / Nagore Laín, Francho (ed.): *El 'continuum' románico. La transición entre las lenguas románicas, la intercomprensión y las variedades lingüísticas de frontera*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, p. 73-101.

«Las hablas churras: castellano-aragonés al calivo del valenciano», dins Giralt Latorre, Javier / Nagore Laín, Francho (ed.): *El 'continuum' románico. La transición entre*

las lenguas románicas, la intercomprensión y las variedades lingüísticas de frontera. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, p. 161-191.

«Os tres lugares (Cáceres) e El Rebollar (Salamanca). Fala, palra e turismo», dins Devilla, Lorenzo / Galiñanes Gallén, Marta (ed.): *Lingue minori e turismo. Aspetti linguistici, sociolinguistici e turismo*. Cagliari: Arkadia, p. 33-45.

2023
«Paisaje lingüístico de mi Rincón (cuarenta años después)», *Ababol*, 31 (91), p. 4-10.

«Retrato contemporáneo de mis fronteras romances peninsulares», dins Álvarez Pérez, Xosé Afonso / García Sánchez, Jairo Javier / Sánchez Izquierdo, Irene (ed.): *Frontera España - Portugal: personas, pueblos y palabras*. València: Tirant Lo Blanch Humanidades, p. 427-449.

2024
«Los procesos de normativización ortográfica del aranés y del mirandés como posible espejo para la *fala de Xálima*, con otras consideraciones desde una mirada romance», *Limite. Revista de Estudios Portugueses y de la Lusofonía*, 18, p. 91-97. Disponible a Internet:
https://revista-limite.unex.es/index.php/limite/article/view/2447/2166.

El habla de Puebla de Arenoso. Castelló: Universitat Jaume I.

2. ALTRES ESPAIS ROMÀNICS I LINGÜÍSTICA ROMÀNICA EN GENERAL

1983
«La realización superficial del sujeto en español, polaco e inglés», amb Koniecna-Twardikowa, Jadwiga, dins *Actas del Primer Congreso Nacional de Lingüística Aplicada (14-17 abril de 1983, Universidad de Murcia)*. Madrid: A.E.S.L.A., p. 229-234.

1984
«Algunas consideraciones sobre las leyes fonéticas en el marco de la aportación de los neogramáticos», *Patio de letras. Revista de Filologia i Literatura*, 6, p. 7-15.

1989
Guía de lingüística románica. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias.

1990
«La lengua francesa en su contexto románico», *Anuari de Filologia (UB)*, 13-1, p. 9-24.

1993
«Erosión fonética e implicaciones fonológicas: el caso del francés en su contexto románico», dins Hilty, Gerold (ed.): *Actes du XXème Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes (Université de Zurich, 6-11 avril 1992)*, vol. 3. Tübingen: Francke, p. 105-112.

1994
Les llengües romàniques. Tot un món lingüístic fet de romanços. Barcelona: Editorial Empúries.

1999
«Unha encrucillada pirenaica: a variedade occitana do Val de Arán», dins Fernández Rei, Francisco / Santamarina, Antón (ed.): *Estudios de sociolingüística románica. Linguas e variedades minorizadas*. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela, p. 319-340.

2001
«Les llengües romàniques (quines i quantes) segons la romanística de l'últim terç de segle», dins Cornellà, Jordi / Juher, Cristina (ed.): *Els models lingüístics d'Europa*. Girona: Servei de Publicacions de la Universitat de Girona, p. 13-55.

2005
«El aranés en el Valle de Arán», dins Bando, Shoji / Asaka, Takekazu (ed.): *La diversidad de lenguas en España y Portugal*. Tokio: Ed. Dougakusha [Traducció literal del títol de l'article, escrit en japonès], p. 183-201.

2007
«Occitan ena Val d'Aran: aranés», *Revista Occitana*, 5, p. 49-68. Disponible a Internet: https://diposit.ub.edu/server/api/core/bitstreams/3ab2ca3a-7495-45ca-b44a-d4f2152330d8/content.

Manual de lingüística románica, amb Bastardas, Maria-Reina (ed.). Barcelona: Editorial Ariel.

2011
«Fronteres i llengües, Europa i el món romànic», dins Jané, Òscar / Forcada, Eric (ed.): *L'afrontera [sic]. De la dominació a l'art de transgredir*. Catarroja / Figueres / Perpinyà: Editorial Afers, p. 81-93.

2012
«Desde mi descubrimiento de la lingüística románica», dins Timotin, Emanuela / Colceriu, Ştefan (ed.): *De ce am devenit lingvist. Omagiu academicianului Marius Sala*. Bucarest: Univers Enciclopedic Gold, p. 135-140.

2024
«De Romania a Rossell. Una semblança sobre els rossellans d'origen romanès en el darrer quart de segle», *Dialectologia*, 13, p. 233-260. Disponible a Internet: https://www.edicions.ub.edu/revistes/dialectologiaSP2024b/documentos/2000.pdf

«Romanicitat de l'occità», *Estudis Romànics*, 46, p. 337-343. Disponible a Internet: https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000485/00000030.pdf .

3. PAREMIOLOGIA

1993
«Un caso particular de interferencia lingüística: la adopción/adaptación de refranes de sello valenciano en territorio lingüístico castellano-aragonés», dins Lorenzo, Ramón (ed.): *Actas do XIX Congreso Internacional de lingüística e filoloxía románicas*, vol. 4. Santiago de Compostela: Fundación Pedro Barrié de la Maza, p. 411-423.

1994
«Contribució a un calendari de refranys de Rossell (Baix Maestrat)», amb Pradilla, Miquel Àngel, *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes/XXXIII. Miscel·lània Germà Colón*, vol. 6. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 195-221.

1996
«De meteorologia i astronomia populars: mostra de refranys de Rossell (Baix Maestrat)», amb Pradilla, Miquel Àngel, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 72, p. 373-386.

1998
«*Santa Lucia, la notte più lunga che ci sia*: el calendario de refranes (en torno al solsticio de invierno) y la serie romance de Santa Lucía», dins Ruffino, Giovanni (ed.): *Atti del XXI Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza (Università di Palermo, 18-24 settembre 1995)*, vol. 5. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, p. 357-366.

«Santa Llúcia al calendari romànic de refranys (i altres menuderies)», *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 74, p. 3-26. Disponible a Internet: https://raco.cat/index.php/BISO/article/view/412074/507063.

2002

«*Per Santa Llúcia, un pas de puça*. Crecer y decrecer de los días, refranes del calendario, *Romania continua*», *Estudis Romànics*, 24, p. 109-137. Disponible a Internet: https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000011/00000048.pdf.

«*Ya entra el sol por las umbrías*. Altura y proyección del sol en el calendario romance de refranes», amb Correas, Miguel, *Paremia*, 11, p. 21-30. Disponible a Internet: https://diposit.ub.edu/server/api/core/bitstreams/428bed59-ed70-42b6-901b-edf0b97d2e9a/content.

«La cultura popular del Rincón en el espejo del refranero», *Ababol*, 32, p. 28-35. Disponible a Internet: https://raco.cat/index.php/Ababol/article/view/402337/496077 .

«*Pel juny, la falç al puny*. Representació catalana dins un calendari romànic de refranys», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes/XLV. Miscel·lània Joan Veny*, vol. 1. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 147-170.

2003

Calendario romance de refranes, amb Correas Martínez, Miguel. Barcelona: Publicacions i Edicions UB.

«*Per San Michele, l'uva è come il miele*. Racimo de refranes romances de San Miguel», dins Caprini, Rita (ed.): *Parole romanze per Michel Contini*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, p. 165-176.

«*Més ençà o més enllà, la Quaresma en març caurà*. Refranes romances del mes de marzo», *Paremia*, 12, p. 41-54. Disponible a Internet: https://cvc.cervantes.es/lengua/paremia/pdf/012/004_gargallo.pdf.

2004

«Contribución asturiana a un calendario romance de refranes», *Lletres Asturianes*, 85, p. 97-109. Disponible a Internet: https://lletresasturianes.alladixital.org/index.php?px=articulu&cod=134.

«Dos de febrero. Refranes romances de la Candelaria y meteorología popular», *Paremia*, 13, p. 109-124. Disponible a Internet: https://diposit.ub.edu/server/api/core/bitstreams/3e7a9102-29ee-4f00-966b-8c9547d28a0e/content.

2006

«*Quan surt la ratlla de Sant Martí*... Refranes romances del arco iris, meteorología y cultura popular», *Quaderni di Semantica*, XXVII-1-2, p. 301-319.

2007

«Refráns do calendario. O galego no seu contexto romance», dins González, Helena / Lama, M. Xesús (ed.): *Actas do VII Congreso Internacional de Estudos Galegos. Mulleres en Galicia. Galicia e os outros pobos da Península ibérica (Barcelona 28-31 de maio de 2003)*. Sada: Ediciós do Castro / Asociación Internacional de Estudos Galegos (AIEG) / Filoloxía Galega (Universitat de Barcelona), p. 791-801.

«Refranes meteorológicos del benasqués en su contexto romance», *De Lingua Aragonensi*, 3, p. 41-56.

«*La lluna setembrina, set llunes endevina*. Refráns meteorolóxicos con lúa na Romania», dins Conde Tarrío, Germán (ed.): *El componente etnolingüístico de la Paremiología / The ethnolinguistic Component of Paremiology*. Cortil-Wodon: Éditions Modulaires Européennes (E.M.E.), p. 117-134.

«*Alba ròya pel maitino*... Refranys del calendari i meteorològics al DECat de Joan Coromines», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes/LV. Homenatge a Joseph Gulsoy*, vol. 3. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 197-214.
«*Garda o teu saio para maio*. Consellos de abrigo no calendario romance de refráns», *Cadernos de Fraseoloxía Galega*, 9, p. 95-112. Disponible a Internet: https://www.cirp.gal/pub/docs/cfg/cfg09_05.pdf>

«El refranero, espejo de la cultura local», *Ababol*, 49, p. 31-33.
Disponible a Internet:
https://raco.cat/index.php/Ababol/article/view/399991/493349.

2008

«*San Raimundo trae la golondrina del otro mundo*. Golondrinas y ciclo estacional en el calendario romance de refranes», *Critica del Testo*, XI-1-2, p. 345-358.

«Los refranes meteorológicos en aragonés, en el marco de la paremiología románica», *Alazet. Revista de Filología*, 20, p. 11-31. Disponible a Internet: https://revistas.iea.es/index.php/ALZ/article/view/293.

«*Març, març*ot*; abril, abrilet*. Refranys meteorològics i cultura popular a les Terres de l'Ebre», dins Pradilla, Miquel Àngel (ed.): *Art i lletres a les comarques de la diòcesi de Tortosa*. Benicarló: Onada Edicions, p. 243-258.

«*Sa monja l'encén i es frare l'apaga*. Refranys meteorològics de Mallorca al *Calendari* de Sanchis Guarner», dins Riquer, Isabel de (ed.): *Miscel·lània Gabriel Oliver Coll*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias (PPU), p. 127-139.

«Líneas metodológicas de BADARE (Base de datos sobre refranes del calendario y meteorológicos en la Romania)», amb Torres Torres, Antonio / Franco Anchelergues, Vicente, dins Olza Moreno, Inés / Casado Velarde, Manuel / González Ruiz, Ramón (ed.): *Actas del XXXVII Simposio Internacional de la Sociedad Española de Lingüística*. Pamplona: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Navarra, p. 207-215. Disponible a Internet: https://dadun.unav.edu/server/api/core/bitstreams/7b23e011-4fbe-4f2f-9d16-36e405ff2e2d/content.

«Tendencias actuales en la investigación paremiológica catalana», dins Sevilla Muñoz, Julia / Crida Álvarez, Carlos Alberto / Zurdo Ruiz-Ayúcar, María I. Teresa (ed.): *Estudios paremiológicos. I. La investigación paremiológica en España. II. Los refranes y El Quijote*. Atenas: Ta kalós keímena, p. 52-77.

2009

«*Octubre vinatero, padre del buen enero*. Personificación de los meses en el calendario romance de refranes», dins Arnavielle, Teddy / Camps, Christian (ed.): *Discours et savoirs sur les langues dans l'aire méditerranéenne*. París: L'Harmattan, p. 303-319.

«*Cielu empedráu, suelu moyáu*. Asturiano y romance, literatura popular y refranes meteorológicos», dins Ramos Corrada, Miguel (ed.): *Actes del II Conceyu Internacional de Lliteratura Asturiana (CILLA). Uviéu 5-6-7 y 8 de payares de 2007*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana, p. 161-173.

«*Cel rogent, pluja o vent*. Refranys meteorològics en català i dins la Romània», dins Kálmán, Faluba / Szijj, Ildikó (ed.): *Actes del XIV Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Universitat Eötvös Loránd. Budapest, 4-9 de setembre de 2006)*, vol. II. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 47-72.

«Refranys meteorològics del Matarranya. De Lo Molinar a BADARE», dins Moret, Hèctor (ed.): *Llengües i fets, actituds i franges. Miscel·lània de treballs etnològics, filològics i lingüístics oferts a Artur Quintana i Font*. Calaceit: Instituto de Estudios Turolenses (CSIC), p. 165-185.

«Caracterización popular de febrero en la paremiología romance a partir de los materiales del proyecto BADARE», amb Torres Torres, Antonio, *Paremia*, 18, p. 141-152. Disponible a Internet: https://cvc.cervantes.es/lengua/paremia/pdf/018/013_gargallo-torres.pdf.

2010

«Il progetto BADARE. Proverbi meteorologici e territorio», amb Iannàccaro, Gabriele, *Bollettino dell'Atlante Linguistico Italiano*, 34, p. 165-188.

«Representació catalana dins BADARE», dins Gargallo, José Enrique / Bastardas, Maria-Reina / Fontana, Joan / Torres, Antonio (ed.): *Paremiología romance. Los refranes meteorológicos*. Barcelona: Publicacions i Edicions UB, p. 123-136.

«Sobre els arrepervèris. Aproximació als refranys meteorològics del gascó pirinenc oriental: paral·lelismes, interferències i contrastos en el trifini de català, gascó i llenguadocià a partir del món de les parèmies», amb Carrera, Aitor, dins Creus, Imma / Puig, Maite / Veny, Joan R. (ed.): *Actes del Quinzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Universitat de Lleida, 7-11 de setembre de 2009*, vol. I. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 247-268.

«Refranes del calendario y meteorológicos en el *Diccionario General de la Lengua Asturiana* (DGLA)», dins Cano González, Ana M.ª (ed.): *Homenaxe al Profesor Xosé Lluis García Arias*, vol. I. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana, p. 177-193.

«Aves y ciclo estacional en el calendario romance de refranes. Cigüeñas, golondrinas y cucos en BADARE», dins Crida Álvarez, Carlos Alberto (ed.): *Fraseo-paremiología e interculturalidad*. Atenas: Ta kalós keímena, p. 54-82.
«Gallego y portugués en BADARE (Base de datos sobre refranes del calendario y meteorológicos en la Romania)», dins Fernández García, María Jesús / Amador Moreno, Silvia (ed.): *I Congreso de la SEEPLU 'Al límite'*. Cáceres: Avuelapluma, p. 63-70.

2011
«Romanicitat i particularisme dels refranys meteorològics del català a partir de BADARE», *Catalonia*, 8, p. 1-15. Disponible a Internet: https://journals.openedition.org/catalonia/7258.

«Dialectología y paremiología: refranes meteorológicos y variación diatópica en la Romania», *Dialectologia*, 7, p. 37-74. Disponible a Internet: https://www.divulgameteo.es/fotos/meteoroteca/Dialectolog%C3%ADa-paremiolog%C3%ADa.pdf.

«Refráns meteorolóxicos e atlas románicos, paremioloxía e territorio», *Estudos de Lingüística Galega*, 3, p. 31-50. Disponible a Internet: https://revistas.usc.gal/index.php/elg/article/view/336/0.

«Lèxic i meteorologia popular al Baix Maestrat», amb Pradilla, Miquel Àngel, *Boletín del Centro de estudios del Maestrazgo (CEM)*, 86, p. 44-57.

«Meteoros y personificación en la paremiología romance a partir del proyecto BADARE», amb Torres Torres, Antonio, dins Pamies Bertrán, Antonio / Luque

Durán, Juan de Dios / Fernández Martín, Patricia (ed.): *Paremiología y herencia cultural*. Granada: Granada Lingvistica, p. 65-73.

«Refranys meteorològics amb «serra» a partir de les dades de BADARE», dins Llecha Llop, Lluna / Anoll, Lídia (ed.): *Miscel·lània in memoriam Alfons Serra Baldó (1909-1993) en el centenari del seu naixement*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 141-151.

«Refranys i toponímia, territori i meteorologia popular: mostra de BADARE», dins Tort i Donada, Joan (ed.): *De noms i de llocs. Miscel·lània d'homenatge a Albert Manent i Segimon*. Barcelona: Societat d'Onomastica, p. 211-226.

2012

«*Se l Generús al mett sü l capèll*... Refranes meteorológicos y territorio en la Suiza romance», dins Bürki, Yvette / Cimeli, Manuela / Sánchez, Rosa (ed.): *Lengua, Llengua, Llingua, Lingua, Langue. Encuentros filológicos (ibero)románicos. Estudios en homenaje a la profesora Beatrice Schmid*. München: Peniope, p. 249-260.

«*Quora Montcauv a lo capèu, se non plòu aüra, plourà lèu*. De montanhas amb un capèl dins los provèrbis occitans e romanics», amb Carrera, Aitor, dins Oliviéri, Michèle / Brun-Trigaud, Guylaine / Del Giudice, Philippe (ed.): *La Leçon des dialectes. Hommages à Jean-Philippe Dalbera*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, p. 244-250.

«BADARE, una herramienta multidisciplinar», dins González Rey, María Isabel (ed.): *Unidades fraseológicas y TIC*. Madrid: Instituto Cervantes, p. 29-50.
Disponible a Internet:
http://cvc.cervantes.es/lengua/biblioteca_fraseologica/n2_gonzalez/gargallo.htm.

«Do ALGA a BADARE. Refráns do calendario e meteorolóxicos, xeoparemioloxía galega e romance», dins Rodríguez González, Olivia / Carballo Piñeiro, Laura / Baltrusch, Burghard (ed.): *Novas achegas ao estudo da cultura galega*, vol. II. A Coruña: Universidade da Coruña, p. 413-420.

2013

«Del ALEANR a BADARE: refranes meteorológicos, geoparemiología romance», dins Casanova Herrero, Emili / Calvo Rigual, Cesareo (ed.): *Actas del XXVI Congreso Internacional de Lingüística y de Filología Románicas. 6-11 septiembre 2010, València*, vol. IV. Berlín: Walter de Gruyter, p. 193-202.

«*No diguis hivern passat | que sant Jordi no sigui estat*. Refranys meteorològics al Diccionari català-valencià-balear», dins Bartual, Carles / Déri, Balázs / Faluba, Kálmán / Szijj, Ildikó (ed.): *Catalanística a Hongria (1971/72-2011-2012). Actes del Simposi Internacional*

de Catalanística. Budapest, 24-26 d'abril de 2012. Budapest: Universitat Eötvös Loránd, p. 109-127.

«Refranes meteorológicos y toponimia en el español europeo a partir del proyecto BADARE», amb Torres Torres, Antonio, dins Benayoun, Jean-Michel / Kübler, Natalie / Zouogbo, Jean-Philippe (ed.): *Parémiologie. Proverbes et formes voisines*. Sainte-Gemme: Presses Universitaires de Sainte-Gemme, p. 113-127.

2014

«El proyecto *ParemioRom*. Refranes meteorológicos y geoparemiología romance», amb Álvarez, Xosé Afonso, *Estudis Romànics*, 36, p. 313-324. Disponible a Internet: https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000204%5C00000089.pdf.

«*Anada fiocosa, anada frutuosa*. I proverbi meteorologici piemontesi nel quadro della paremiologia romanza», amb Iannàccaro, Gabriele, dins Cugno, Federica / Mantovani, Laura / Rivoira, Matteo / Specchia, Sabrina (ed.): *Studi linguistici in onore di Lorenzo Massobrio*. Torino: Istituto dell'Atlante Linguistico Italiano, p. 495-507.

2015

«*A abril alabo, si no vuelve el rabo*. Refranes romances del mes de abril», dins Crida Álvarez, Carlos Alberto (ed.): *14 + 1 Melétes fraseologías kai paroimiologías*. Atenas: Ta Kalós Keímena, p. 220-231.

«*Aire serrano, agua en la mano*. Garbellada de refranys castellans i catalans amb noms de vents», amb Fontana, Joan, dins Martín Escriba, Àlex / Piquer Vidal, Adolf / Sánchez Miret, Fernando (ed.): *Actes del Setzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Universitat de Salamanca, 1-6 de juliol de 2012*, vol. II. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 205-215.

«Paremiologia romànica i literatura popular. Ponts de col·laboració interdisciplinària des del projecte *ParemioRom*», dins Vergés, Àngel / Vidal, Vicent (ed.): *Etnopoètica: arxius i materials inèdits*. Alacant: Grup d'Estudis Etnopoètics, p. 27-38.

2016

«Géoparemiologie romane: le projet Paremiorom», amb Álvarez Pérez, Xosé Afonso / Bastardas i Rufat, Maria-Reina / Fontana i Tous, Joan / Torres Torres, Antonio, *Géolinguistique*, 16, p. 67-90. Disponible a Internet: https://journals.openedition.org/geolinguistique/472.

«Sant Martí als refranys romànics del calendari. Romània (parèmica) contínua», dins Pradilla, Miquel Àngel (ed.): *Miscel·lània d'homenatge a Joan Martí i Castell*, vol. 1. Tarragona: Publicacions Universitat Rovira i Virgili (URV), p. 269-276.

«Refranes meteorológicos con "cielo aborregado" e imágenes afines en gallego y en romance. Paremiotipos y variación diatópica», amb Bastardas, Maria-Reina, *Cantares de amigos. Estudos en homenaxe a Mercedes Brea*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, p. 97-109.

«ParemioRom: distribución espacial de refranes meteorológicos romances», amb Álvarez, Xosé Afonso / Bastardas, Maria-Reina, dins Chauveau, Jean Paul / Barbato, Marcello / Fernández Ordóñez, Inés (ed.): *Actes du XXVIIe Congrès international de linguistique et philologie romanes. Section 8: Linguistique variationnelle, dialectologie et sociolinguistique*, vol. 8. Nancy: ATILF, p. 1-15. Disponible a Internet: http://www.atilf.fr/cilpr2013/actes/section-8/CILPR-2013-8-Alvarez_Perez-Bastardas_i_Rufat-Gargallo_Gil.pdf.

«El proyecto ParemioRom. Paremiología romance: refranes meteorológicos y territorio», dins Vuletić, Nikola / Álvarez, Xosé Afonso / Gargallo Gil, José Enrique (ed.): *Mari romanzi, mari di contatto. Lessico e paremiologia*. Zadar: Sveučilište u Zadru [Universitat de Zadar], p. 257-279.

Els refranys més usuals de la llengua catalana, amb Fontana, Joan / Pàmies, Víctor / Ugarte, Xus. Barcelona: Llibres de l'Índex.

«*Noviembre, dichoso mes*... Prenda proverbial novembrina», dins Fernández Planas, Ana Ma. (ed.): *53 reflexiones sobre aspectos de la fonética y otros temas de lingüística*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 467-474. Disponible a Internet: http://stel3.ub.edu/labfon/amper/homenaje-eugenio-martinez-celdran/53reflexiones/55-JEGargallo.pdf.

2017

«*Menys sols per ben acompanyats*: l'enquesta digital "Els refranys més usuals de la llengua catalana"», amb Fontana, Joan / Pàmies, Víctor / Ugarte, Xus, *Estudis Romànics*, 39, p. 437-444. Disponible a internet: https://raco.cat/index.php/Estudis/article/view/94495/411548.

«*Del mes que entra con abad y sale con fraile*. Refranes septembrinos en la base de datos de ParemioRom», dins De Giovanni, Cosimo (ed.): *Fraseologia e paremiologia: passato, presente, futuro*. Milano: Franco Angeli, p. 235-246.

«La preséncia occitana dins la basa de donadas ParemioRom. Un novèl esplech paremiologic per la lenga d'òc», amb Carrera, Aitor, dins Carrera, Aitor / Grifoll, Isabel (ed.): *Occitània en Catalonha: de tempses novèls, de novèlas perspectivas. Actes de l'XIen Congrès de l'Associacion Internacionala d'Estudis Occitans*. Barcelona / Lhèida: Generalitat de Catalonha / Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 911-924. Disponible a Internet: https://repositori.udl.cat/server/api/core/bitstreams/17c3679a-77f4-46e7-821b-

8c57d4f4b93d/content.

«*A refranys em convides!* Gènesi, desenvolupament i primers resultats de l'enquesta digital "Els refranys més usuals de la llengua catalana"», amb Fontana i Tous, Joan / Pàmies i Riudor, Víctor / Ugarte i Ballester, Xus, dins Pérez Saldanya, Manuel / Roca i Ricart, Rafael (ed.): *Actes del Dissetè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Universitat de València, 7-10 de juliol de 2015*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 911-924. Disponible a Internet: https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000251/00000001.pdf.

«Refranys meteorològics de l'àmbit rossellonès dins del seu context català i romànic», dins *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Ceret (9 i 10 d'octubre de 2015)*. Perpinyà: Institut Franco-Català Transfronterer, p. 61-62. Disponible a Internet:
https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000257/00000078.pdf .

«Results of the project PAREMIOROM (Paremiología romance: refranes meteorológicos y territorio)», dins *10º Colóquio Interdisciplinar sobre Provérbios / 10th Interdisciplinary Colloquium on Proverbs*. Barcelona: AIP, p. 105-122.

2018

«*Fins a coranta d'es bril*... Quaranta i quarantenes al calendari de refranys», *Estudis Romànics*, 40, p. 259-266. Disponible a Internet:
https://revistes.iec.cat/index.php/ER/article/view/98593.003/143153.

«*Hasta el cuarenta de mayo*... Referencias al "cuarenta" en los refranes romances del calendario», *eHumanista. Journal of Iberian Studies*, 14, p. 862-881. Disponible a Internet: https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/9038163.pdf .

«Refranes meteorológicos y del calendario en la encuesta digital "Els refranys més usuals de la llengua catalana"», amb Fontana, Joan, *Paremia*, 27, p. 37-47. Disponible a Internet:
https://cvc.cervantes.es/lengua/paremia/pdf/027/004_fontana_gargallo.pdf.

«*Chámanlle á lúa Lucía, chámanlle ó sol Manoel*... Refranes meteorológicos, romances con sol y luna», amb Fontana, Joan, dins Álvarez Pérez, Xosé Afonso / Brea, Mercedes (ed.): *Obreiro da lingua, amigo da xente. Estudos de xeografía lingüística en homenaxe a Manuel González*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, p. 153-163.

«Refranes meteorológicos en el *Vocabolario* de Falcucci y confrontación romance», dins Retali-Medori, Stella (ed.): *Actes du colloque de lexicographie dialectale et étymologique en l'honneur de Francesco Domenico Falcucci*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, p. 183-196.

2019

«*Mai e rai*. Refranes romances del mes de mayo», *Fonetică şi dialectologie*, 37, p. 29-47. Disponible a Internet: https://www.lingv.ro/images/FD%202018-05-JEnrique.pdf.

2020

«Dictons romans avec les douze mois : la caractérisation parémique et mensuelle de l'année», amb Bastardas, Maria-Reina / Fontana, Joan, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Philologia*, 65, núm. 4 (Oct.-Dec.), p. 9-38.

«Refranes meteorológicos del asturianoleonés en su contexto romance, según los datos de *ParemioRom*», *Lletres Asturianes*, 123, p. 37-63. Disponible a Internet: https://reunido.uniovi.es/index.php/Lletres/article/view/15631/13055.

2021

«*Xaneiro xeadeiro*. Refranes mínimos en *ParemioRom*», amb Fontana, Joan, *Paremia*, 31, p. 49-57. Disponible a Internet: https://cvc.cervantes.es/lengua/paremia/pdf/031/004_gargallo-fontana.pdf.

«Refranes del calendario y meteorológicos en *Paremia*», amb Fontana, Joan, dins Cases Berbel, Elke / Schwandtner, Kerstin (ed.): *Pasado, presente y futuro de la paremiología a través de la revista* Paremia. Bari: Les Flâneurs Edizioni, p. 45-60.

«*Vine luna lui Cuptor*. Refranes romances del mes de julio», dins Nevaci, Manuela / Floarea, Irina / Farcaş, Ioan-Mircea (ed.): *Ex Oriente Lux. In honorem Nicolae Saramandu*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, p. 555-570.

«L'edició electrònica del *Refranyer Aguiló*, i una mostra de refranys amb cel», dins Perea, Maria-Pilar / Fortuño, Santiago / Gimeno, Lluís (ed.): *Ad perennem magistri memoriam Germà Colón Domènech. Fesomies i texts*. Castelló: Universitat Jaume I, p. 235-254.

2022

«*Quan Mondúber porta capa, i Mongó porta capell*... Refranys meteorològics amb referència toponímica dins l'obra de Joan Coromines», dins Calero, Mª Ángeles / Rizos, Carlos / Selfa, Moisés (ed.): *A terra domestica ad verba inlustranda. Homenaje al profesor Javier Terrado Pablo*. Lleida: Universitat de Lleida, p. 101-110.

«Garbera de refranys romànics de Sant Sebastià (i Sant Fabià)», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes/LXXVI. Miscel·lània Lídia Pons*, vol. 1. Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 129-141.

«Refranes del calendario y meteorología popular. El rumano en su contexto romance», amb Fontana Tous, Joan, *Fonetică şi dialectologie*, 41, p. 1-14. Disponible a Internet: https://lingv.ro/wp-content/uploads/2023/12/10-Gargallo.pdf.

«Designaciones populares de nubes que cubren montañas en refranes meteorológicos romances», *Fraseolex. Revista Internacional de Fraseología y Léxico*, 1, p. 1-25. Disponible a Internet: https://ddd.uab.cat/pub/fraseolex/fraseolex_a2022v1/fraseolex_a2022v1p1.pdf.
«*Il mês di Jugn la sèsule tal pugn*. Refranes romances del mes de junio», amb Fontana i Tous, Joan, *Revista de Filología Románica*, 39, p. 1-18. Disponible a Internet: https://revistas.ucm.es/index.php/RFRM/article/view/80107/4564456561689.

«*A fiocca de désèmbré é mare*... Refranes romances del mes de diciembre», amb Fontana i Tous, Joan, *eHumanista. Journal of Iberian Studies*, 21, p. 525-543. Disponible a Internet: https://hdl.handle.net/2445/187435.

«*O Maio do Outono*. Refráns romances do mes de outubro», amb Fontana i Tous, Joan, *Cadernos de Fraseoloxía Galega*, 22, p. 53-68. Disponible a Internet: https://www.cirp.gal/pub/docs/cfg/cfg22_03.pdf .

2023

«*Estrelas a brilhar, marinheiro ao mar*. Dictons météorologiques avec des étoiles dans les langues romanes», amb Bastardas i Rufat, Maria-Reina, dins Haja, Gabriela / Nastasia, Mariana (ed.): *Actele Colocviului Internaţional. Lexicografia academică românească. Provocările informatizării*. Cluj: Presa universitară clujeană, p. 153-167.

«*Pieuva d'aost, mè e most*. Proverbi romanzi del mese d'agosto», amb Fontana, Joan, *Bollettino dell'Atlante Linguistico Italiano*, 46, p. 126-160.

«*Quan la gavina va per l'horta*... Garbera de refranys meteorològics del Maestrat», dins Casanova, Emili / Colomina, Jordi / Sifre, Manel (ed.): *Constància i senderi en l'estudi lingüístic. Miscel·lània en honor del professor Lluís Gimeno Betí*. Castelló: Diputació Provincial de Castelló, p. 311-327.

2024

«Meriendas y candiles, siestas y velas. Motivos y alternancias sobre la duración del día en los refranes romances del ciclo anual», dins Molina Martos, Isabel / Hernández, Esther / Martín Butragueño, Pedro / Mendieta, Eva (ed.): *Caminos y palabras. Estudios de variación lingüística dedicados a Pilar García Mouton*. València: Tirant Lo Blanch Humanidades, p. 871-888.

«Garbera de refranys del calendari i meteorològics d'Alcoi», dins Colomina, Jordi / Casanova, Emili (ed.): *Alcoi al cor. Estudis en homenatge a Josep Tormo Colomina*. Alcoi: Ajuntament d'Alcoi, p. 143-149.

«*El llevant la mou / i el ponent la plou*. La expresión incoativa en los refranes meteorológicos (y aspectos connexos)», dins Garachana Camarero, Mar / Artigas Álvarez, Esther (ed.): *Diacronía de las perífrasis fasales. Origen, evolución y vigencia*. Berlín: De Gruyter, p. 321-341.

2025
«Mostra de refranys meteorològics de l'espai lingüístic valencià», dins Baldaquí, Josep Maria (ed.): *Fites d'una llengua que obrin camins. Estudis dedicats al professor Brauli Montoya Abat*. Alacant: Universitat d'Alacant, Institut interuniversitari de Filologia Valenciana, p. 329-337.

«Clima i hàbitat a l'Alt Aragó i Astúries segons els refranys meteorològics», *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua*, 1, vol. 1, p. 5-29. Disponible a Internet: https://revistas.academiaaragonesadelalengua.org/raal/ca/article/view/2/11.

4. CULTURA POPULAR

1997
El joc ancestral de la paraula. Llengua, cultura popular i refranyer a Rossell (Baix Maestrat), amb Pradilla, Miquel Àngel. Benicarló: Alambor.

1999
«Doce días para doce meses. De meteorología popular en la Romania», *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, 54, p. 231-267. Disponible a Internet: https://www.divulgameteo.es/fotos/meteoroteca/12-d%C3%ADas-12-meses.pdf.

2000
«De la Balma de Marsella (per la Balma de Sorita) a la Balma de Rossell. Transmissió onomàstica, devoció mariana i commemoració festiva entorn de la Mare de Déu de setembre», dins Pradilla, Miquel Àngel (ed.): *Rossell. Història i territori*. Rossell: Grup d'Estudis Rossell (750 Aniversari), p. 137-157.

2008
«Candelaria, cultura popular y refranes en aragonés», *Estramoche*, 8, p. 14-17.

2010
«La Mare de Déu de la Balma», dins Pradilla, Miquel Àngel (ed.): *El calendari festiu a Rossell. Tradició i modernitat*. Benicarló: Onada Edicions, p. 72-75.

2011
«Habla, refranero y cultura popular en el Rincón de Ademuz», dins Montesinos i Martínez, Josep / Poyatos Holgado, Carmen (ed.): *La Cruz de los tres reinos: espacio y tiempo en un territorio de frontera*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, p. 135-153.

2012
«El concepto de 'veranillo' en Europa. Ensayo semántico motivacional», amb Ruiz-Zorrilla Cruzate, Marc, *Géolinguistique*, 13, p. 139-162. Disponible a Internet: https://www.divulgameteo.es/uploads/Veranillo-Europa.pdf.

2013
«Mar y meteorología popular en la Romania», dins Gargallo Gil, José Enrique / Vuletić, Nikola (ed.): *Mare Loquens. Études d'étymologie et de géolinguistique romanes à la mémoire de Vojmir Vinja (1921-2007)*. Zadar: Sveučilište u Zadru [Universitat de Zadar], p. 25-46.

2015
«Calendari, meteorologia e zoonimi in alcuni materiali italo-romanzi e corsi», amb Carpitelli, Elisabetta, dins Retali-Medori, Stella (ed.): *Paroddi varghji. Mélanges offerts à Marie-José Dalbera-Stefanaggi*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, p. 57-73.

2018
«*Les xiques de Villahermosa / al cresol diuen candil*... Decires geográficos en los confines de la valencianidad», dins Antonelli, Roberto / Glessgen, Martin / Videsott, Paul (ed.): *Atti del XXVIII Congresso internazionale di linguistica e filologia romanza (Roma, 18-23 luglio 2016)*, vol. 2. Strasbourg: SLR, p. 1391-1404.

2019
«Afinitats folklòriques entre la cultura popular romanesa i la búlgara al voltant del mes de març», amb Fontana, Joan / Radeva, Petia Ivanova, *Estudis de llengua i literatura catalanes/LXXIII. Homenatge a Kálmán Faluba*, LXXIII, vol. 3. Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 265-280.

5. LEXICOLOGIA I LEXICOGRAFIA. L'OBRA DE JOAN COROMINES

1989
«Continuïtat del gascó *alavetz* a l'Alt Aragó i a la zona fronterera catalano-aragonesa», dins *Actes del VIII Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Tolosa de*

Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 123-139.

1992

«La ordenación de acepciones en algunos artículos lexicográficos del DRAE», dins Ariza Viguera, Manuel / Cano Aguilar, Rafael / Mendoza Abreu Josefa María / Narbona Jiménez, Antonio (ed.): *Actas del II Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, vol. 1. Madrid: Pabellón de España. Exposición Universal, p. 1043-1054. Disponible a Internet:
https://www.cervantesvirtual.com/obra/la-ordenacin-de-acepciones-en-algunos-artculos-lexicogrficos-del-drae-cuestiones-de-norma-y-uso-0/ .

«Sobre el registro de aragonesismos en las sucesivas ediciones del DRAE», dins Vilanova, Antonio (ed.): *Actas del X Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*, vol. 4. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias, p. 1169-1182. Disponible a Internet:
<http://cvc.cervantes.es/obref/aih/pdf/10/aih_10_4_040.pdf>.

1993

«*Basquet*, *plató(n)*, *billot*: noms de recipients per a fruita a l'orient peninsular», dins *Actes del IX Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant / Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, vol. 3. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 5-26. Disponible a Internet:
https://www.einesdellengua.com/Fitxes/Textos/Arxius/basquet/index.html .

2001

«Les désignations romanes du grillon», amb Veny, Joan. *Atlas Linguistique Roman (ALiR),* II.a. Roma: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, p. 201-217.

«De *ababol* a *zamburrio* (recopilación de léxico de la comarca del Rincón de Ademuz, Valencia)», *Ababol*, 2001 (26-29, 31, 32, 34-36, 38-40, 43, 44), 2002 (30), 2003 (33), 2004 (37), 2005 (42), 2006 (45-48), 2007 (49-52), 2008 (53-56), 2009 (57). Disponibles a Internet: https://raco.cat/index.php/Ababol/issue/archive .

2007

«Joan Coromines i el lèxic dels altres valencians», *Zeitschrift für Katalanistik*, 20, p. 35-61. Disponible a Internet: http://www.romanistik.uni-freiburg.de/pusch/zfk/20/04_Gargallo.pdf

2009

«Les désignations romanes du moineau», amb Veny, Joan. *Atlas Linguistique Roman (ALiR)*, II.b. Roma: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, p. 403-423.

2013

«*La dona de record immarcescible*. Ecos almerienses en la obra etimológica de Joan Coromines», *Anuari de Filologia (UB)*, 3, p. 1-31. Disponible a Internet: http://revistes.ub.edu/index.php/AFEL/article/view/9888/12777.

2017

«Joan Coromines i el País Valencià (I)», amb Messeguer-Carbó, Josep, *eHumanista. Journal of Iberian Studies*, 12, p. 1-2. Disponible a Internet: http://www.ehumanista.ucsb.edu/sites/secure.lsit.ucsb.edu.span.d7_eh/files/sitefiles/ivitra/volume12/A/1.0.%20Presentaci%C3%B3.pdf.

2018

«Joan Coromines i el País Valencià (II)», amb Messeguer-Carbó, Josep, *eHumanista. Journal of Iberian Studies*, 14, p. 272-274. Disponible a Internet: https://diposit.ub.edu/server/api/core/bitstreams/7f674850-3783-4eec-8463-4bf6765321e1/content.

2019

«Designacions catalanes del *trist*, *tit*, *cisticola juncidis*: entre l'onomatopeia del seu cant i la reialesa del seu vol», amb Morales, Joan, *Estudis Romànics*, 41, p. 357-362. Disponible a Internet: https://www.raco.cat/index.php/Estudis/article/view/353771/445431.

«*Sa por de sa bufera*. Designacions catalanes del bitó, ressons romànics i europeus», amb Morales, Joan, *El Bruel*, 100. Castelló d'Empúries: APNAE, p. 27-30.

«Les désignations romanes de la ruche», amb Veny, Joan. *Atlas Linguistique Roman (ALiR)*, II.c. Alessandria: Edizioni dell'Orso, p. 361-391.

2022

Vocabulari de la llengua catalana medieval *de Lluís Faraudo de Saint-Germain. Una selecció. Germà Colón Domènech (dir.)*, amb Perea, Maria-Pilar (ed.). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

2024

«Lèxic de la cuina al Baix Maestrat, la tinença de Benifassà i les Terres de l'Ebre», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes/LXXVIII. Miscel·lània Joaquim Rafel*, vol. 1. Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 63-180.

6. TOPONÍMIA I ANTROPONÍMIA

1986
«Recull de renoms del Racó d'Ademús», *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 24, p. 368-372. Disponible a Internet: https://raco.cat/index.php/BISO/article/view/408810/503619.

1991
«Els pobles castellanoparlants en boca dels veïns de parla valenciana: resultat d'unes enquestes toponímiques a la zona septentrional del País Valencià (I)», *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 47, p. 1-12. Disponible a Internet: https://raco.cat/index.php/BISO/article/view/410611/505556.

1992
«Els pobles castellanoparlants en boca dels veïns de parla valenciana: resultat d'unes enquestes toponímiques a la zona septentrional del País Valencià (II)», *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 48, p. 243-258. Disponible a Internet: https://raco.cat/index.php/BISO/article/view/410288/505248.

1995
«Topònims de frontera a la Península Ibèrica: als llindars de l'àmbit lingüístic gallec-portuguès i del català/valencià», dins Casanova, Emili / Rosselló, Vicenç Maria (ed.): *Materials de Toponímia (Mestratge de Toponímia. 1990-1991),* vol. 2. València: Denes Editorial, p. 1069-1088.

2014
«Mis Pueblas», *Ababol*, 13 (73), p. 19-21. Disponible a Internet: https://raco.cat/index.php/Ababol/article/view/397236/490607.

2018
Toponímia dels pobles valencians. Puebla de Arenoso (El Alto Mijares). Barcelona: Acadèmia Valenciana de la Llengua.

«Toponímia xurra dins l'obra etimològica de Joan Coromines», dins *Actes de l'XI Jornada d'Onomàstica / III Congrés de la Societat d'Onomàstica (Elda i Petrer 2017)*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 83-99.

2019
«Formacions diminutives en la toponímia de l'Alt Millars», dins Bernat, Jesús / Guardiola, Ferran (ed.): *Noms de lloc i de persona de les terres de Penyagolosa i altres estudis d'Onomàstica*. Barcelona: Societat d'Onomàstica, p. 121-140.

2021

«De la mano de Joan Coromines por la toponimia y el paisaje lingüístico de la Franja (con su periferia occidental)», dins *Arredol d'a parola. Conoxer, amar, esfender l'aragonés. Treballos en omenache a Francho Nagore e Chesús Vázquez*. Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, p. 151-167.

«Proyección románica del *Onomasticon Cataloniae* de Joan Coromines», dins Schøsler, Lene / Härmä, Juhani (ed.): *Actes du XXIXe Congrès international de linguistique et de philologie romanes (Copenhague, 1-6 juillet 2019)*, vol. 1. Strasbourg: ÉLiPhi, p. 597-608.

2022

«Gentilicis exònims, parogentilicis i malnoms col·lectius: mirades locals de frontera dins l'*Onomasticon Cataloniae*», *eHumanista. Journal of Iberian Studies*, 22, p. 300-314. Disponible a Internet: https://hdl.handle.net/2445/192496.

«La representación del espacio iberorromance en el *Onomasticon Cataloniae*», *Archivum*, 39, núm. LXXI, p. 197-227. Disponible a Internet: https://reunido.uniovi.es/index.php/RFF/article/view/17558/1546.

«Digitalització, buidatge i tractament textual de l'*Onomasticon Cataloniae*», amb Batlle, Mar / Ferrer Carreras, Gemma, *Estudis Romànics*, 44, p. 305-318. Disponible a Internet:
https://revistes.iec.cat/index.php/ER/article/view/112660.003/147558.

2023

«El Valle de Arán y el occitano aranés en el *Onomasticon Cataloniae*», dins Corbella, Dolores / Dorta, Josefa / Padrón, Rafael (ed.): *Perspectives de recherche en linguistique et philologie romanes Textes choisis par la Société de linguistique romane*, vol. 1. Strasbourg: ÉLiPhi, p. 509-519.

2024

«*De perdidos, al río*. Rastros de RĪVU en el *Onomasticon Cataloniae* (y ecos iberorromances)», amb Batlle, Mar, dins García Sánchez, Jairo Javier / Nieto Ballester, Emilio (ed.): *Claves en la investigación de la toponimia hispánica*. Madrid: Instituto Geográfico Nacional, p. 43-55.

«Guadalaviar, Turia, Teruel y el Rincón de Ademuz en la obra de Joan Coromines», dins Montesinos Martínez, Josep (ed.): *En los Tres Reinos: encuentros de ciencia, arte y patrimonio*. València: Universitat de València, p. 155-164.

2025
«*Le decían el tío Enrique el Casero*... Cosecha de apodos de Puebla de Arenoso», dins Casanova, Emili / Mollà, Maite (ed.): *Actes del III Congrés Toponomasticon Hispaniae Onomàstica hispànica: documentació, geografia i etimologia*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 1227-1240.

7. TASQUES COM A EDITOR

1994
Actes del Congrés d'Onomàstica. XVII Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica, amb Bastardas, Maria-Reina. Barcelona: Publicacions i Edicions UB.

2010
Paremiología romance. Los refranes meteorológicos, amb Bastardas, Maria-Reina / Fontana i Tous, Joan / Torres Torres, Antonio. Barcelona: Publicacions i Edicions UB.

2011
I proverbi meteorologici. Ai confini dell'Europa romanza, amb Bastardas, Maria-Reina / Fontana i Tous, Joan / Iannàccaro, Gabriele / Torres Torres, Antonio. Alessandria: Edizioni dell'Orso.

2012
Joan Veny, De geolingüística i etimologia romàniques, amb Bastardas, Maria-Reina. Barcelona: Publicacions i Edicions UB.

Géoparemiologie romane, amb Bastardas, Maria-Reina / Carpitelli, Elisabetta / Fontana, Joan / Torres, Antonio. Número monogràfic de *Géolinguistique* 13 (2012).

La lingüística romànica al segle XXI, amb Veny, Joan. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

2013
Mare Loquens. Études d'étymologie et de géolinguistique romanes à la mémoire de Vojmir Vinja (1921-2007), amb Vuletić, Nikola. Zadar: Sveučilište u Zadru [Univ. de Zadar].

2015
El frondós arbre de la paremiologia. Número monogràfic de l'*Anuari de Filologia*, 5. Barcelona: Universitat de Barcelona. Disponible a Internet: https://revistes.ub.edu/index.php/AFEL/issue/view/1282 .

2016
Mari romanzi, mari di contatto. Lessico e paremiologia, amb Vuletić, Nikola / Álvarez, Xosé Afonso. Zadar: Sveučilište u Zadru [Universitat de Zadar].

2017
A. Monogràfic I. Joan Coromines i el País Valencià (I), vol. 12, amb Messeguer-Carbó, Josep. Santa Barbara: Publications of eHumanista. Disponible a Internet: http://www.ehumanista.ucsb.edu/ivitra/volumes/12.

2018
C. Monogràfic III. Joan Coromines i el País Valencià (II), vol. 14, amb Messeguer-Carbó, Josep. Santa Barbara: Publications of eHumanista. Disponible a Internet: http://www.ehumanista.ucsb.edu/ivitra/volume/14.

2019
Mirades de la ciència sobre el temps. El cicle de l'any i de la vida, amb Bastardas, Maria-Reina / Fontana, Joan / Torres, Antonio. Barcelona: Publicacions i Edicions UB.

8. TESIS DIRIGIDES

1994
Sobre ortografia gallega. Materials per a una lectura de la polèmica normativa, d'Óscar Díaz Fouces, Universitat de Barcelona.

Accent et intonation du parler de Bielsa (Aragon / Espagne), d'Amina Rhardisse, Université Stendhal de Grenoble.

2014
Algo va de Stan a Pedro. *Parèmies populars a les traduccions romaneses integrals del* Quijote, de Joan Fontana i Tous, Universitat de Barcelona.

2016
Elementos de lingüística contrastiva en aragonés. Estudio de algunas afinidades entre gascón, catalán y otros romances, de Javier Tomás Arias, Universitat de Barcelona

ARTICLES

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 53–64, https://memoriadelcor.org

SUR TROIS EXPRESSIONS MÉTÉOROLOGIQUES DU FRANÇAIS DU NORD DE LA FRANCE

Esther BAIWIR
Université de Lille

En picard, on dit que «Dins ch'Nord, quind ch'timps i est nin à l'pleuve, ch'est qu'i quet d'jà inne bonne drache».[1] Et force est de constater que pour désigner les phénomènes météorologiques, le vocabulaire du nord de la France, en français comme en picard, est plus riche dans le champ sémantique de l'eau que dans celui du soleil.

Notre contribution s'intéressera à trois expressions françaises emblématiques de la météo du Nord —*faire cru*, *dracher* et *pleuvoir à dique et daque*—, en guise de un clin d'œil aux recherches de notre ami José Enrique Gargallo Gil, dont les travaux constituent aujourd'hui une référence majeure en paremiologie romane, notamment dans l'étude des proverbes et dictons météorologiques. Son rôle majeur dans des projets comme la base BADARE ou son prolongement ParemioRom a permis de donner une visibilité scientifique à un patrimoine linguistique parfois délaissé. En montrant à la fois les continuités héritées du fonds roman commun et les fortes spécificités régionales, ses recherches éclairent les liens profonds entre langue, territoire, climat et savoirs populaires. Cher Enrique, nous sommes rencontrés dans le cadre de l'ALiR, puis tout récemment revus à l'occasion de notre élection commune comme conseillers délégués auprès du Bureau de la Société de Linguistique Romane (2025-2028). Puisse ce mandat nous donner d'autres occasions de nous croiser!

[1] Dans le Nord, quand le temps n'est pas à la pluie, c'est qu'il tombe déjà une grosse averse.

1. LA RÉGION ET SA DESCRIPTION LEXICOGRAPHIQUE

Le nord de la France se caractérise par une identité socio-culturelle et géographique fortement marquée, héritée d'un passé industriel et rural, ainsi que de contacts historiques avec la Belgique et les Flandres. Au niveau linguistique, les communautés locales ont depuis longtemps composé avec la co-présence de la langue picarde et du français, dans une diglossie toujours renégociée et avec, dès l'individuation de ces variétés, des contacts et échanges entre les deux. Le français parlé aujourd'hui est loin d'y être homogène, mais chez la plus grande part des locuteurs, des traits peuvent être considérés comme régionaux. Ces régionalismes sont parfois perçus comme des stigmates sociaux ou culturels, associés à des images de rusticité et/ou de classe populaire, ce qui peut influencer la transmission et la valorisation de ces formes dans les générations plus jeunes. D'autres, moins conscients, passent inaperçus jusqu'au moment où le locuteur ou la locutrice s'éloigne de sa région. Divers facteurs socio-historiques participent à expliquer la variation d'usage et les jugements attribués à cette variation (v. entre autres Houdebine 2016 ou Baiwir 2025). Elle a aussi fait l'objet d'un travail de description scientifique, en particulier en ce qui concerne le lexique, dans le cadre du développement de la lexicographie différentielle, mettant en évidence les spécificités d'un espace donné par rapport au français de référence (v. par exemple Poirier 2003, Glessgen / Thibault 2005, Thibault 2008 ou Kristol 2014).

Longtemps reléguées au rang de particularismes marginaux, les formes lexicales, sémantiques ou phraséologiques sont désormais considérées comme des témoins essentiels de la diversité linguistique et culturelle du français. L'étude des régionalismes permet ainsi de mieux comprendre les dynamiques de variation, de transmission et de vitalité des usages, tout en contribuant à la valorisation des patrimoines linguistiques régionaux.

Pour cette contribution, nous avons souhaité mesurer la vitalité de trois termes de français régional liés au champ lexical de la météorologie, cher au récipiendaire de cet hommage, à travers d'une part une enquête de terrain, et d'autre part, une recherche dans les dictionnaires de référence que sont le *Dictionnaire des Régionalismes de France* (DRF), la Base de données lexicographique panfrancophone (BDLP) et le récent *Dictionnaire des francophones* (DDF). On a consulté également le *Wiktionnaire* et, incontournable pour notre objet, le *Parler du Nord Pas-de-Calais* de Fernand Carton et Denise Poulet (2006).

2. L'ENQUÊTE: MÉTHODE

Les trois expressions visées ont été soumises à 131 témoins, avec le concours d'étudiants de Lettres Modernes de l'Université de Lille [2] et de leurs réseaux (familles, amis, voisins). Les répondants et répondantes que nous avons conservés dans les données sont tous issus du Nord ou du Pas-de-Calais ou y ont passé la plus grande partie de leur vie. Le profil des témoins était constitué des informations suivantes : âge, sexe, diplôme le plus élevé d'un parent, département d'origine ou lieu où s'est déroulée la plus grande part de vie.

Les répondants ont été interrogés sur leur connaissance des trois items, selon la grille suivante : je ne connais pas / j'ai déjà entendu / je connais mais n'utilise pas / je connais et utilise. Ils devaient ensuite produire un jugement diastratique et diatopique des items, en cochant éventuellement plusieurs options (français « correct », populaire, vulgaire, régional ? Si régional, de quelle région ?). Enfin, il était proposé de fournir un exemple d'emploi, une précision sémantique ou un commentaire.

Parmi nos 131 témoins, on relève 58 hommes et 72 femmes (une personne préférant ne pas répondre). L'âge moyen est de 37,9 ans, mais avec des générations davantage représentées, celles de nos étudiants et de leurs parents.

Les témoins hors de l'actuelle région des Hauts-de-France ont été écartés. La répartition géographique fait sans surprise une part belle aux gens du Nord (89), puis du Pas-de-Calais (37), enfin de la Somme (3), de l'Aisne (3) et de l'Oise (2), certains témoins ayant coché plusieurs propositions.

Les données recueillies ont fait l'objet d'une analyse quantitative, permettant de dégager des tendances générales et de mettre en évidence d'éventuelles corrélations entre variables sociales et pratiques langagières d'une part, entre le terrain et la description lexicographique qui en est faite d'autre part.

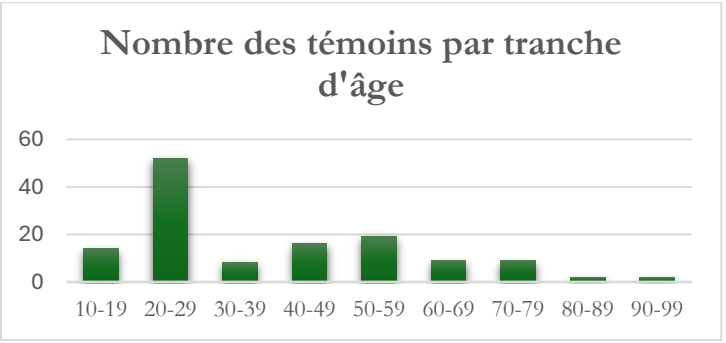

[2] Nous remercions en particulier le groupe de Lexicographie et lexicologie (L3 de Lettres Modernes, 2025-26), qui s'est prêté à l'exercice de l'enquête de terrain et qui a fréquenté les dictionnaires régionaux afin de comprendre les enjeux de la variation du français.

3. *PLEUVOIR A DIQUE ET DAQUE*

La locution *pleuvoir à dique et daque* –ou même seulement *dique et daque* (var. orthographique *dic et dac*)–, probablement d'origine onomatopéique,[3] n'est présente ni dans le DRF, ni dans le DDF. On n'en trouve pas trace non plus dans la BDLP ou dans le *Wiktionnaire*. Le seul de nos ouvrages de référence à en faire mention est le *Parler* de Carton et Poulet, sous *dique et daque (à -*). Trois sens sont relevés : 1. dans tous les sens ; 2. en désordre ; 3. en grande quantité. C'est sous ce troisième sens qu'est mentionné l'exemple *il pleut à dique et daque*. On citera tout de même la présence de l'expression sur le site *Banque chtimi*[4] qui recense les mots et expressions en picard, ce qui invite à y voir un emprunt à cette langue.

Les résultats de notre enquête montrent que la locution est inconnue de 65 % des enquêtés (soit 85 témoins). Parmi ceux qui la connaissent, seules 13 personnes disent l'utiliser.

Au niveau sémantique, les témoins qui ont commenté la locution[5] relèvent souvent la dimension intensive de la pluie; *pleuvoir à dique et daque*, c'est 'pleuvoir fort' (15 occurrences) voire 'très fort' (1 occurrence), 'en grande quantité' (1 occ.), 'abondamment' (1 occ.), 'à torrent' (1 occ.) ou 'en grande quantité' (1 occ.). Plus génériquement, c'est 'pleuvoir beaucoup' pour 6 témoins, sans que soit précisé s'il s'agit de durée ou d'intensité.

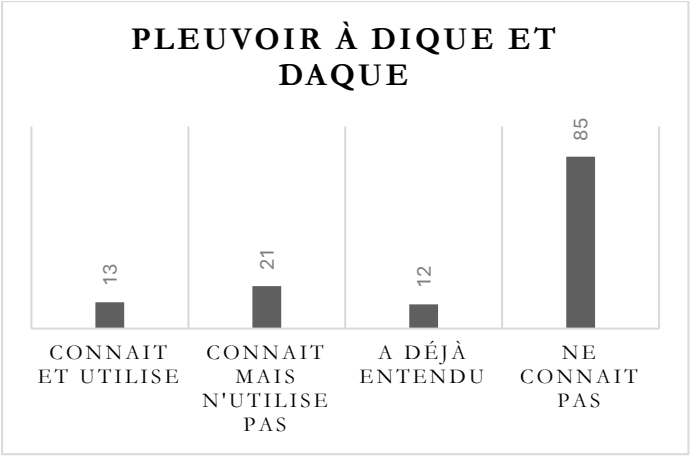

[3] À rapprocher de Art. *dique-daque* 'tic-tac', classé sous TIKK- FEW 13/1, 327a.
[4] https://banquechtimi.blog4ever.com/la-meteo (consulté le 17 décembre 2025).
[5] On ne reprend pas ici les commentaires sémantiques des témoins ayant signalé ne pas connaître la locution.

Aucune corrélation avec le sexe n'a été identifiée; en revanche, le critère du niveau de diplôme le plus élevé de l'un des parents distingue la catégorie des témoins ayant «déjà entendu»; on y retrouve 10 personnes (sur 12) dont l'un des parents a au moins le baccalauréat, et 6 sur 12 dont l'un des parents a un diplôme équivalent à 3 ou 4 années d'études post-bac, ce qui est significativement plus élevé que dans l'ensemble de notre panel (41 sur 131, soit moins d'un tiers). S'il est sans doute imprudent de tirer des conclusions sur de tels chiffres, il semble tout de même que la locution puisse faire partie d'un bagage «culturel» qu'on peut être amené à rencontrer, même sans se l'approprier.

Quant au jugement diasystémique, il autorisait, on l'a dit, à étiqueter diversement la même unité. Le relevé des mentions permet de montrer la forte identification populaire et /ou régionale de la locution:

	« correct »	**populaire**	**vulgaire**	**régional**	**Sans réponse**
Connait et utilise	1	8		11	1
Connait mais n'utilise pas		13	1	13	2
A déjà entendu		6		8	2
Ne connait pas	8	24	6	23	32

Mais le critère de distinction le plus net est celui de l'âge moyen par catégorie; ainsi, les personnes qui ne connaissent pas la locution ont une moyenne d'âge de 33,7 ans; celles qui l'ont déjà entendue, 31,7 ans; celles qui la connaissent sans l'utiliser, 44,8 ans; enfin, les personnes qui l'utilisent ont en moyenne 59,9 ans. L'expression, plutôt rare et qui semble issue du substrat picard, est donc en usage actif chez les locuteurs les plus âgés, indice de fragilisation intergénérationnelle qui ne lui augure pas d'un avenir très prometteur.

4. *Il fait cru*

La seconde locution retenue est plus présente dans la lexicographie. Elle est évidemment présente dans le *Parler* de Carton et Poulet, mais donnée comme simple exemple de l'adjectif *cru* 'froid et humide': *il fait cru aujourd'hui* (à côté d'un second exemple: *quand on rentre son linge trop tard le soir, il est cru*).

Elle fait l'objet de cette description dans le DRF (s.v. *cru*):

> ça/il fait cru loc. verb. impers. «il fait un temps froid, humide et pénétrant». *Il faisait cru le matin* (M. Chaulanges, *La Terre des autres,* 1971, 122). *Il fait bien cru. Ça sent la neige*

(GuichonnetSavoy 1986). *Il fait cru aujourd'hui* (CartonPouletNord 1991). *Mets ton anorak, ça fait cru aujourd'hui* (GagnySavoie 1993). *Aujourd'hui, il fait cru, mets ton tricot* (MichelNancy 1994).

L'adjectif seul est plus longuement traité, et l'enquête qui a été menée pour ce dictionnaire entre 1994 et 1996 donne un taux de reconnaissance de 100% de l'adjectif dans le Nord et le Pas-de-Calais, ainsi qu'en Ardennes, dans le Doubs, la Meuse (nord) et la Haute-Saône.

Dans la BDLP, l'adjectif *cru* est présent dans les corpus québécois, belge et suisse, et la locution *faire cru* dans les corpus belge et suisse. Historiquement, cette aréologie nous invite à y voir une forme vieillissante issue du français. Le commentaire du DRF précise que le sens 'humide' apparaît dès le XIVe siècle chez Froissart, originaire de Valenciennes. Et l'autrice de la notice, Jacqueline Mandret-Degeilh, de conclure : «L'ancienneté et la grande diffusion du fait donnent à penser qu'il peut s'agir d'un emploi populaire, autrefois plus général, qui n'a jamais pénétré le français de référence» (DRF, s.v. *cru*).

Dans le *Wiktionnaire*, la locution fait l'objet d'un article, mais qui ne mentionne pas sa présence en France. Curieusement, aucun renvoi n'existe vers l'article consacré à l'adjectif *cru*, qui recense 10 sens pour celui-ci, dont le 9e nous intéresse: «(Québec) (Suisse) (Belgique) (Nord de la France) (Savoie) En parlant du temps, froid et humide. Il fait *cru* ce matin» (https://fr.wiktionary.org/wiki/cru, 17 décembre 2025).

Fig. 1. https://fr.wiktionary.org/wiki/faire_cru, consulté: 8/12/2025.

Quant au DDF, il propose deux fiches *faire cru*, l'une renvoyant à l'article du *Wiktionnaire*, l'autre au corpus suisse de la BDLP. L'adjectif seul est, lui, présent dans 13 fiches allant de la Belgique à la Savoie, en passant par la Suisse et le Québec. On le voit, l'assise géographique de cette unité lexicale est historiquement bien plus large que la précédente.

Au niveau de notre enquête, l'expression est bien mieux connue de nos témoins, puisque 98 d'entre eux (soit 75%) l'a déjà entendue ou la connait.

Ici aussi, la moyenne d'âge augmente avec le degré de familiarité: 25,1 ans en moyenne pour les témoins qui ne la connaissent pas, 28,9 pour ceux qui l'ont déjà entendue, 45,2 pour ceux qui la connaissent passivement et 46,2 pour ceux qui l'utilisent. Le décalage entre ces deux derniers groupes, essentiel pour estimer la transmission de l'unité à la génération suivante, est moins grand que pour *pleuvoir à dique et daque*.

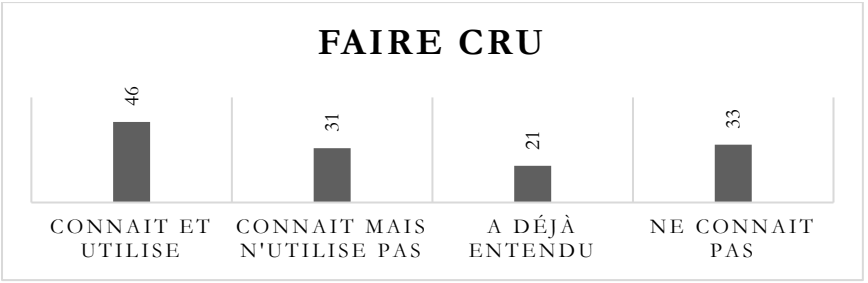

Quant à l'évaluation diasystémique, si les jugements «populaire» et «régional» sont les plus souvent cités, on remarque que pour la moitié des personnes qui utilisent la locution, celle-ci est jugée «correcte»:

	«correct»	**populaire**	**vulgaire**	**régional**	**Sans réponse**
Connait et utilise	13	25	1	22	2
Connait mais n'utilise pas	10	16	1	9	5
A déjà entendu	3	8		7	7
Ne connait pas	2	12	1	1	18

Lorsque les témoins lui attribuent deux marques, il s'agit le plus souvent de «populaire» et «régionale» (pout 15 témoins). Seuls deux témoins ayant choisi la marque «correcte» estiment que la locution est également «régionale». Exprimé

autrement, cela signifie que lorsque la dimension diatopique est identifiée, l'unité est presque toujours marquée aussi diastratiquement. Par ailleurs, tout comme pour *pleuvoir à dique et daque* mais plus nettement encore, il est intéressant de noter que les personnes qui ne connaissent pas la locution l'évaluent souvent comme «populaire», comme si son absence dans leur idiolecte était signe de moindre prestige. Cela revient, à l'inverse, à légitimer leur méconnaissance de la tournure par l'exclusion de celle-ci de la langue normative.

Ni la variable de genre, ni celle du diplôme des parents ne semblent affecter nos résultats. En revanche, une certaine différence apparaît selon le département. Dans le Pas-de-Calais, sur 27 personnes qui connaissent (un peu ou beaucoup) la locution, 20 disent en avoir une utilisation active, soit 74% des témoins; dans le Nord, sur 66 personnes qui la connaissent, 25 disent l'utiliser, soit seulement 38%.[6] Ceci tend à suggérer que la locution se transmet davantage dans le Pas-de-Calais, où l'on peut donc être plus serein quant à sa pérennité.

5. DRACHER / IL DRACHE

Enfin, comment ne pas se pencher sur ce verbe emblématique du français du Nord de la France et de la Belgique qu'est *dracher*!

Il est curieusement absent du DRF. Dans la BDLP, il n'est recensé que pour la Belgique,[7] avec la définition suivante, s.v. *il drache*: (fam.) il tombe une pluie battante; il pleut à verse. Le *Wiktionnaire* lui consacre un article et le localise en Belgique, dans le Nord de la France, en Ardennes et en Lorraine, avec le sens 'pleuvoir fortement'. Quant au DDF, il localise le verbe en Belgique et en Lorraine, au Rwanda et en République démocratique du Congo. Sous *drache* se retrouvent également des formes conjuguées.[8]

Son étymologie est bien connue et documentée; il provient du flamand *draschen* «pleuvoir à verse» (v. FEW 15/2, 68b). Mais son histoire romane est complexe, car il s'est invité à la fois dans les langues endogènes de Wallonie, le wallon, le picard, et dans le français régional de Bruxelles. Son expansion au-delà des frontières belges s'est sans doute appuyée largement sur le picard, mais cette histoire précise reste à écrire.

---

[6] Sur des chiffres aussi faibles, les pourcentages ont une valeur statistique faible; c'est avec prudence que l'on en tire des conclusions.

[7] Dans la rubrique Francophonies, il est précisé toutefois qu'il est également employé dans le Nord de la France (Nord-Pas-de-Calais, Ardennes), en République démocratique du Congo et au Rwanda.

[8] Une gestion malheureuse de l'homonyme au sein du DDF étend à toutes les fiches *drache* l'étymon *DRASCA 'résidu du malt' (occitan «dracho»), valable uniquement pour *drache*, *drêche*… 'résidu de céréales'.

Sans surprise, le verbe est très largement connu (130/131) et utilisé (108 sur 131) par nos témoins, indépendamment de leur âge, leur sexe ou le diplôme des parents.

Nos témoins[9] sont très conscients du caractère régional du verbe, et la moitié d'entre eux le jugent populaire :

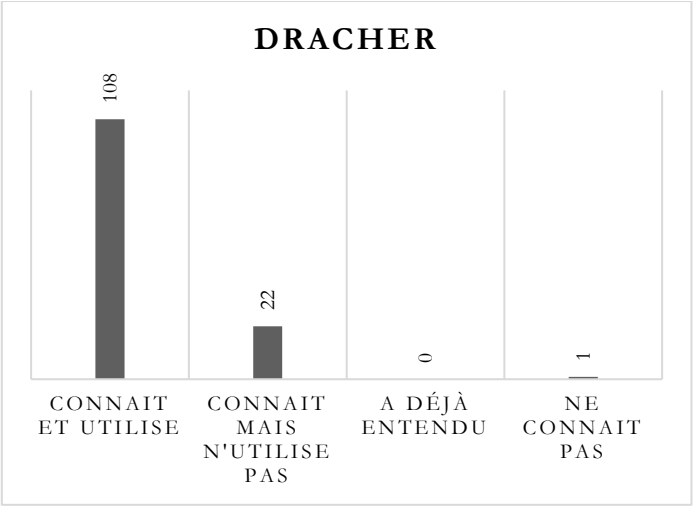

	« correct »	populaire	vulgaire	régional	Sans réponse
Connait et utilise	8	60	13	81	9
Connait mais n'utilise pas		9	3	11	3

Cet exemple illustre que les critères de régionalité ou de marquage diastratique peuvent ne pas être un frein à l'usage d'un mot. Le contenu sémantique à lui seul ne justifie pas non plus un tel engouement; en effet, seuls 31 témoignages ont fourni une précision distinguant *dracher* de *pleuvoir*: 'pleuvoir fort' (22), 'à verse' (4), 'beaucoup' (2), 'énormément' (1), 'grosse pluie' (2).[10] Il est donc souvent simple synonyme de *pleuvoir*.[11] Le recours à ce verbe dit donc *autre chose* que la simple nuance d'intensité. C'est, selon nous, justement parce qu'il est conscientisé comme régional et qu'il désigne une réalité emblématique, la pluie, véritable totem de l'identité des

[9] La seule personne disant ne pas connaître le verbe est une dame de 89 ans, jugeant le terme populaire et régional. Nous ne gardons pas cette ligne dans le tableau sur la base de ce seul témoignage.

[10] De nombreux témoins n'ont rien précisé. Dans 38 cas, les gloses fournies étaient simplement «pleuvoir».

[11] Du moins dans son acception hypéronyme; en revanche, il ne nous semble pas possible de le rencontrer pour renvoyer à une faible pluie, comme synonyme de *pleuviner*, par exemple.

Hauts-de-France, qu'il est aussi vivant. On notera d'ailleurs que sa vitalité est telle qu'il s'étend de plus en plus largement, dans un mécanisme de dérégionalisation visible par exemple dans les enquêtes de Mathieu Avanzi (2017). Ce mouvement d'expansion explique probablement son absence du DRF (dont les enquêtes ont eu lieu dans les années 1990, époque à laquelle sa présence en France avait sans doute été jugée trop faible) et l'extension géographique réduite signalée dans la BDLP (qui n'est plus mise à jour depuis 2014, et dont les ressources pour la Belgique et la France datent des années 2000).

6. CONCLUSIONS

Les unités étudiées montrent des dynamiques d'usage contrastées. Le verbe *dracher* apparaît comme le plus largement connu et utilisé, y compris chez les témoins les plus jeunes, ce qui atteste de sa forte vitalité dans le français de la région. L'expression *faire cru*, bien que toujours comprise par une majorité des enquêtés, semble davantage cantonnée aux locuteurs plus âgés, ce qui suggère un léger recul de son usage actif. Enfin, *pleuvoir à dique et daque* se distingue par une vitalité plus fragile: l'expression est souvent inconnue, son emploi effectif est marginal et le fait des locuteurs les plus âgés.

L'analyse de la variable du sexe ne fait pas apparaître de différences significatives dans les pratiques déclarées. Ce résultat suggère que ces régionalismes météorologiques relèvent davantage d'une transmission communautaire large que de pratiques langagières genrées.

Un aspect qui n'apparaît pas directement, mais qui est perceptible dans certaines remarques marginales des témoins, c'est la dimensions ludique de leur emploi. Ainsi d'un jeune de 15 ans, qui explique : «on ne prend pas les expressions du Nord au sérieux, c'est pour ça qu'on ne les utilise pas tout le temps», ou cette femme de 21 ans, qui précise que ces expressions la «font rire» et qu'elle «aime bien relever certains mots régionaux dans les discussions (…) avec d'autres gens».

Toutefois, dans les remarques périphériques, la double dimension la plus fréquente est le tiraillement entre un jugement dépréciatif au regard de la langue «normative» et l'importance patrimoniale et identitaire de ces expressions. Ainsi, un témoin de 46 ans explique : «souvent, on a l'impression que ce n'est pas un français «correct». Pourtant, ça reste un petit patrimoine de la région. Alors on évite de trop les utiliser dans certains contextes»…

Quant au traitement lexicographique dont nos mots font l'objet, il est très inégal. Notre analyse montre tout l'intérêt des projets collaboratifs et vivants, tels que le *Wiktionnaire*, bien à même d'épouser finement les évolutions des pratiques. Encore

faut-il que ces pratiques soient conscientes chez les contributeurs et contributrices, ce qui n'est pas toujours le cas pour les unités historiquement orales.[12] On a également vu qu'il est important que les outils se donnent toujours à lire pour ce qu'ils sont ; lorsqu'une ressource est figée, par exemple dans le cas d'un dictionnaire physique simplement mis en ligne, l'époque qu'elle décrit doit être identifiable et prise en compte.

D'un point de vue méthodologique, consulter des outils lexicographiques multiplies est certainement une bonne stratégie pour saisir la pluralité des usages du français. Mais donner la parole aux locutrices et locuteurs permet de comprendre plus finement les enjeux et la vitalité de ces mots qui échappent (encore un peu) au rouleau compresseur de la norme prescriptive.

Le français tel qu'il est parlé au nord de la France recèle encore bien des trésors et bien des particularités, qui continuent à vivre et qui, parfois, se développent au point de perdre leur marque. La corrélation entre l'origine des unités (emprunt au flamand, archaïsme du français, substrat picard) et leur vitalité interroge ; il conviendrait d'y revenir à la lumière d'autres exemples. À nous, donc, de continuer à prêter l'oreille au peuple qui vit et qui décrit son monde avec ses mots, avec le même goût des gens et des mots que le récipiendaire de ces lignes.

BIBLIOGRAPHIE

AVANZI, Mathieu (2017): «La *chasse aux belgicismes* cartographiée», *Le français de nos régions*, Blog https://francaisdenosregions.com/2017/12/08/la-chasse-aux-belgicismes-cartographiee/ (consulté : 10/12/2025).

BAIWIR, Esther (2025): «Picard, langue désirable? Données d'enquêtes sur les représentations liées à la langue picarde en France et en Belgique», *Bien Dire et Bien Aprandre*, 40, p. 153-172.

BDLP = QUEMADA, Bernard *et al.* (1980-): *Base de données lexicographique panfrancophone*, https://www.bdlp.org/ (consulté : 10/12/2025).

CARTON, Fernand et POULET, Denise (2006): *Le Parler du Nord Pas-de-Calais*. 2e édition revue et augmentée. Paris: Bonneton.

DDF = BONNET, Gilles (dir.): *Dictionnaire des francophones*, https://www.dictionnairedesfrancophones.org (consulté : 10/12/2025).

DRF = RÉZEAU, Pierre (2001): *Dictionnaire des régionalismes de France : géographie et histoire d'un patrimoine linguistique*. De Boeck-Duculot, https://drf.4h-conseil.fr/index.html (consulté : 10/12/2025).

[12] À ce sujet, l'estompement entre oral et écrit dans certaines pratiques (SMS, vocaux, etc.) rebat peut-être les cartes.

FEW = VON WARTBURG, Walter (1922-2002): *Französisches Etymologisches Wörterbuch*. Bonn, Leipzig, Basel: Fritz Klopp / B. G. Teubner / Helbing & Lichtenhahn / Zbinden. 25 vol.

FRANCARD, Michel (éd.) (1993), *L'insécurité linguistique dans les communautés francophones périphériques, Actes du colloque de Louvain-la-Neuve, 10-12 novembre 1993*, publiés dans *Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain*, 19 (3-4).

GARGALLO GIL, José Enrique (dir.) (2012 -): *ParemioRom. Paremiología romance: refranes meteorológicos y territorio*. http://stel.ub.edu/paremio-rom (consulté : 10/12/2025).

GLESSGEN, Martin-Dietrich et THIBAULT, André (2005): « La *régionalité linguistique* dans la Romania et en français », dans GLESSGEN, M.-D. / THIBAULT, A. (éds), *La lexicographie différentielle du français et le Dictionnaire des régionalismes de France. Actes du Colloque en l'honneur de Pierre Rézeau*. Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg, III-XVII.

HOUDEBINE, Anne-Marie (2016): «Le Centralisme linguistique. Brève histoire d'une norme prescriptive», *La Linguistique*, 52, p. 35-54.

KRISTOL, Andres (2014): «Une francophonie polycentrique : lexicographie différentielle et légitimité des français régionaux», dans GREUB Y. / THIBAULT, A. (éds): *Dialectologie et étymologie galloromanes: Mélanges en l'honneur de l'éméritat de Jean-Paul Chauveau*. Strasbourg : Éditions de Linguistique et de Philologie, p. 275-290.

POIRIER, Claude (2003): «Variation du français en francophonie et cohérence de la description lexicographique», dans CORMIER M. C. / FRANCŒUR, A. / BOULANGER, J.-C. (éds.), *Les dictionnaires Le Robert*. Montréal: Presses de l'Université de Montréal.

POIRIER, Claude (2004): «*Une représentation dynamique de la francophonie: la base de données lexicographiques panfrancophone*», *Québec français*, 134, p. 97-99.

THIBAULT, André (2008): «Lexicographie et variation diatopique: le cas du français», dans COLOMBO, M. / BARSI, M. (textes réunis par): *Lexicographie et lexicologie historiques du français. Bilan et perspectives*, Monza, Polimetrica International Scientific Publisher, p. 69-91.

Wiktionnaire = https://fr.wiktionary.org/wiki/Wiktionnaire:%C3%80_propos (consulté : 10/12/2025).

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 65–74, https://memoriadelcor.org

DE COR A PENSA. ECOS AMB COR DEL «*DICCIONARI AGUILÓ*» EN EL *DICCIONARI GENERAL* DE FABRA [1]

Maria-Reina BASTARDAS i RUFAT
Universitat de Barcelona

Tothom qui conegui en José Enrique Gargallo serà conscient del seu amor per les paraules (no debades aquests mots formen part del títol del present volum), [2] de la seva devoció pels mestres i, encara, de la seva generositat i estima cap als nombrosos amics i col·legues. També, que un dels *mottos* que sovint repeteix és el que dona nom a la pàgina web que allotja una part d'aquest homenatge: «memòria del cor». Sembla, doncs, ben adequat per a aquesta contribució escollir un tema que d'alguna manera recordi tots aquests elements.

1. DEL *DICCIONARI AGUILÓ* AL *DICCIONARI GENERAL* DE FABRA

El projecte de recerca «Del *Diccionari Aguiló* al Diccionari Fabra» respon a una sagaç intuïció de Joan Veny, admirat mestre comú, segons la qual, i contra el que s'acostuma a assumir habitualment, Fabra en el seu *Diccionari General* (*DGLC 1932*)

[1] Aquest article s'inscriu dins del projecte «Del *Diccionari Aguiló* al Diccionari Fabra», finançat pels ajuts a la recerca de l'Institut d'Estudis Catalans; https://iec.cat/recerca-v/projecte1.asp?codi=PRO2023-S04-GARGALLO. Agraïm a Joan Fontana la lectura atenta d'una primera versió d'aquest text i les seves observacions.
[2] Que es fa eco, entre altres, del títol d'una trobada poètica que organitzà en José Enrique Gargallo el 14 de maig de 2012: «L'amor per la paraula viva. Trobada iberoromànica de poesia»; v. *Estudis Romànics*, 35 (2013), p. 678.

no hauria estat tan reticent a la incorporació del lèxic dialectal aliè al català central i hauria pouat abundantment d'obres com el *Diccionari Aguiló* (Aguiló 1914-1934).[3]

Com és sabut, el *Diccionari Aguiló* no és en realitat un diccionari sinó el títol que rebé la publicació dels materials lexicogràfics reunits per l'erudit mallorquí Marià Aguiló (1825-1897). L'Institut d'Estudis Catalans des de poc després de la seva fundació el 1907 i, especialment, la Secció Filològica, creada el 1911, i les Oficines Lexicogràfiques, el 1912, emprengueren la tasca d'ordenar i preparar per a la publicació aquests materials (Aguiló 1914-1934: 1,V), compilats amb la intenció de fer-ne un diccionari, però que no arribaren mai a ser-ho. El subtítol de l'obra (*Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*) i les cometes que emmarquen els mots «*Diccionari Aguiló*» en la portada així ho palesen. La tasca preparatòria es dugué a terme sota la direcció de Pompeu Fabra, director de les Oficines Lexicogràfiques, pel que fa al primer volum (A-B), i l'assumí tot seguit Manuel de Montoliu a partir del segon (Aguiló 1914-1934: 1,VI-VII). Els 8 volums es publicaren entre 1914[4] i 1934. Així doncs, Fabra estava certament molt familiaritzat amb els materials d'Aguiló, que són en la seva majoria fitxes extretes de textos històrics (literaris i no literaris), però també hi ha un gran nombre de mots dels parlars contemporanis, prou vegades, però no sempre, acompanyats d'una localització, i gairebé mai d'una font.[5]

El projecte «Del *Diccionari Aguiló* al Diccionari Fabra» té, doncs, com a objectiu

> resseguir, analitzar i ponderar la transmissió lexicogràfica del *Diccionari Aguiló* al *Diccionari General* de Fabra de 1932; concretament, resseguir de manera sistemàtica els nombrosos indicis de transmissió d'una obra a l'altra, basats en la notòria similitud en les definicions o en altres aspectes del tractament lexicogràfic entre ambdues obres (citem de la web esmentada en la nota 1).

[3] Tanmateix, ja el 2014, Germà Colon observava: «Pompeu Fabra, autor del *Diccionari general de la llengua catalana* (1932), que ha sido durante muchos años el diccionario normativo, lo tuvo muy presente [el *Diccionari Aguiló*]» (Colon 2014: 116).

[4] En realitat el primer fascicle (*a-Badal*) es publicà el 1914, amb un pròleg de 6 pàgines (I-VI) i una «Llista (provisional) de les principals obres citades en abreviatura» (VII-XV), i fou seguit del segon (*badalaç-buyt*) el 1915. Aquests mateixos materials, però amb el pròleg granment modificat i sense la llista bibliogràfica, es publicaren com a «Tom I» el 1915. Citem aquí segons aquesta segona versió. Per al *Diccionari Aguiló* v. Colon (2014: 115-116), o també el treball més antic Colon / Soberanas (1991: 187-197).

[5] A aquests, cal sumar-hi l'abundant presència de cognoms (etiquetats com a «llin.[atge]» i sovint acompanyats d'una localització) i noms de lloc. Però aquí no és el lloc idoni per parlar dels materials onomàstics.

El divendres 17 d'octubre de 2025, a la seu barcelonina de l'Institut d'Estudis Catalans i en el decurs de l'acte en commemoració del bicentenari del naixement d'Aguiló, Joan Veny i José Enrique Gargallo presentaren el projecte. Així mateix, en el marc d'aquesta jornada la professora Margalida Tomàs, de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, resseguí la tasca lexicogràfica realitzada per Aguiló al llarg de la seva vida, a partir de diverses fonts i també a través de la seva correspondència, sobretot amb Tomàs Forteza.

El resultat del projecte «Del *Diccionari Aguiló* al Diccionari Fabra» és una base de dades en línia, amb gairebé 3.300 fitxes on s'acaren els articles del *Diccionari General* (*DGLC 1932*) de Fabra amb els corresponents del *Diccionari Aguiló*, que presumiblement en són la font. En les fitxes s'hi inclouen tots els detalls de l'article del *Diccionari Aguiló* (localitzacions, documentació històrica, refranys, traducció al castellà i altres) que, evidentment, no van ser traslladats al *Diccionari General*, i també la definició i els exemples, que es confronten amb els de Fabra. La fitxa conté així mateix un apartat d'«Observacions», on es poden incloure comentaris o referències, particularment al *DCVB*, que sovint cita el *Diccionari Aguiló* com a font, o al *DECat*.

2. El lèxic del cor en la base de dades del projecte

No tinc cap dubte que el projecte «Del *Diccionari Aguiló* al Diccionari Fabra» està pensat no només amb ciència sinó també amb el cor. José Enrique Gargallo es presentà en l'acte esmentat suara com a «dipositari de la idea [de Joan Veny]», de manera que el projecte és al mateix temps un homenatge a Veny i, a través seu, als altres grans homenots de la lexicografia i la dialectologia catalanes. I el cor, encara que no la memòria o el record, té una representació, que analitzarem tot seguit, a la base de dades. Es tracta d'una desena de mots o locucions que contenen el mot *cor* o en són derivats.

2.1. Baticor

Baticor m. 'Fet de bategar fortament el cor. *Quan s'adonà del perill li entrà un gran baticor*' (*DIEC2*). Aquesta entrada del *DIEC2* reprèn de manera gairebé idèntica, tant pel que fa a la definició com a l'exemple, la del *Diccionari General*. Al seu torn, la de Fabra està construïda sobre Aguiló sense, però, reprendre-la literalment. La definició del mot és diferent (Aguiló: 'Palpitació forta, batecs del cor' / Fabra: 'El fet de bategar fortament el cor'), però en canvi l'exemple adduït per Aguiló va ser usat, parafrasejat, per a construir el de Fabra; Aguiló cita *La fugida a Egipte*, de Jacint Verdaguer (*Quan ell* [sic; per *ella*, referit a la Verge] *del llop s'adona, li entra gran baticor*) i Fabra refà la cita per neutralitzar-ne el context: *Quan s'adonà del perill li entrà un gran*

baticor. Observem que el *DGLC 1932* no introdueix una coma, que seria esperable i que hi era en el *Diccionari Aguiló*, darrere *perill*; i tampoc ho fa el *DIEC2*, que mostra així la seva dependència de Fabra.

La tradició lexicogràfica del *DCVB* sembla independent. Aquesta obra inclou dues accepcions: 'Acceleració violenta dels batecs del cor', que seria pròpia de Catalunya, i 'Desmai, desaparició transitòria de les forces vitals' que, amb una cita d'Alcover, seria pròpia de Mallorca. Per la primera de les accepcions, el *DCVB* cita també el passatge de Verdaguer, però fa retrocedir la primera documentació d'aquest mot referenciant un lloc del *Spill* de Roig; és segurament aquesta ocurrència la que fa que l'article del *Diccionari Aguiló* comenci, estranyament, amb «(XV, &.)». Com s'explica en l'«Advertiment» inicial del *Diccionari Aguiló*, un dels grans problemes amb què l'equip que preparava l'edició va topar va ser la manca de concreció de les cites de les fitxes manuscrites, amb referències incompletes o fins i tot inexistents. Segurament Aguiló indicà que aquest mot es trobava en un text del XV (possiblement el *Spill*), però la manca de concreció de la referència feu que no es pogués localitzar. El *DCVB* dona l'etimologia «compost de l'imperatiu de *batre* i *cor*», acceptada de facto per Coromines (*DECat* I, 372a, s. v. *batre*), que cita el *Spill*, i afegeix una cita de Ruyra i una altra d'una font eivissenca (nota 42), i observa que «des del català passà al castellà antic ja abans de 1250» (indicant en nota «Berceo, *Santa Oria*, 113; Alexandre, 1739, 1980»). Caldria comprovar la versemblança d'aquest préstec i refer el camí que ha seguit aquest mot, que apareix també en occità (occ. antic *baticor* en *Flamenca*, segons *Raynouard* II, 475b, però també apareix en *Mistral*, *bate-cor*, amb una cita de Romieu) i que així mateix és francès (*FEW* I, 293-294) i italià (*batticuore*, *GDLI* II, 119, documentat des de la 1ª m. del XVI, en Pietro Aretino i altres).

2.2. Coragror

Coragror f. 'Pirosi' (*DIEC2*). Aquesta entrada del *DIEC2* sembla recuperar la del *DGLC* 1932, amb una correcció ortogràfica segons l'origen del mot, compost amb *agror* f., i definint-lo per un terme tècnic de la medicina. El *DGLC 1932* recollia *coragró* m. 'Coragre' reproduint fidelment l'entrada d'Aguiló i sense advertir la poca adequació de la forma ortogràfica proposada. Cal dir, però, que aquesta grafia és la que probablement s'hauria trobat en les obres del XIX que Aguiló hagués pogut consultar (p. ex. l'ocurrència del *Romancerillo Catalán*, de Milà i Fontanals [núm. 517, p. 388] de 1882; o la de Josep Robrenyo de 1883, *CTILC*).

El *Diccionari Aguiló*, a més, ens informa d'una variant *coryagró*, que seria pròpia de Tortosa; la forma més estesa la localitza a Igualada, tot i que segurament és un mot més general, i recull encara la frase *Fer coragró una cosa* 'Causar fàstic i repugnancia

[sic]; també en sentit moral'. En el *DCVB* el mot hi apareix grafiat com a compost amb guionet i amb dues accepcions: *cor-agror* f. 1. 'Coïssor i gust agre que puja del ventrell a la boca' (Sort, Guissona, Igualada, Tarr., Sta. Col. de Q., Montblanc) i 2. 'Repugnància, desgana (especialment de treballar)'. La segona, il·lustrada amb la frase *Ets un gandul; lo treballar sempre t'ha fet cor-agror* reprodueix el sentit que trobàvem també en l'ocurrència fraseològica d'Aguiló. El *DECat* (II, 917b) recull el romanç de Milà i Fontanals i localitza el mot a Santa Coloma de Queralt, com també ho feia el *DCVB*, a partir d'una indicació del *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*.

2.3. Cor-a-pensa

En el *DIEC2* s. v. *cor*, hi trobem la següent entrada: «*5 de cor a pensa* loc. adv. Per impuls del cor. *Obrar de cor a pensa*». Fabra inclogué en el *DGLC 1932* la locució adverbial *de cor-a-pensa* 'per impuls del cor', amb el mateix exemple, *obrar de cor-a-pensa*. La locució constitueix un article independent, alfabetitzat entre *coralment* i *corassot*, malgrat que el primer que conté és la preposició *de*. L'entrada provenia sens dubte del *Diccionari Aguiló* on *cor-a-pensa*, que també es presenta com a entrada independent, és definit com '(fer, obrar de —): obrar per impuls del cor', sense, però, exemples o documentació històrica. El *DCVB* s. v. *cor*, el recull també («*De cor i pensa,* o *de cor a pensa:* sense reflexionar; per simple impuls sentimental (Barc., Pineda)»), amb una primera variant que no hem pogut enregistrar enlloc més i unes localitzacions, però sense documentació. En el *DECat* (VI, 469b, s. v. *pensa*) es recull aquesta locució amb una frase, bastant malgirbada, que suggereix que seria la forma original de la locució més coneguda *de pura pensa*.[6]

[6] El paràgraf, a continuació d'un altre paràgraf on es parla de la pervivència de *pensa* al llarg dels segles, diu: «No és gens inversemblant que, com s'ha dit sovint, la locució autèntica, i no alterada, sigui *de cor a pensa*, 'per un impuls in promptu, sense pensar-s'hi gaire' la forma primitiva de la coneguda locució popular». S'entén que la «coneguda locució popular» és *de pura pensa*, de la qual es parla a continuació, i l'argument l'utilitza per indicar que *pensa* hauria tingut continuïtat com a mot popular ja que, en aquest cas, el que ha estat reemplaçat és *cor*. *De pura pensa* s'il·lustra seguidament amb uns fragments de Pere Coromines.
De pura pensa apareixia també en el *Diccionari Aguiló*, però no com a entrada independent sinó s.v. *pensa* (de pura *pensa*: d'esma, por instinto, sin saber cómo : «me va vindre a les mans *de pura pensa*», P. Briz [= Francesc Pelagi Briz, 1839-1889], *Cap de ferro,* 12; «arribar *de pura pensa.,* E. Vilanova»). Apareix també en el *DGLC 1932* s. v. *pensa*, «*De pura pensa,* sense recolzar-se en cap dada, indici, etc., d'esma» i cal dir que en el *DGLC 1932* aquesta locució va precedida d'una altra locució: «*De pensa acordada*, deliberadament». Deixant de banda la documentació històrica que aporta l'article *pensa* del *Diccionari Aguiló*, l'estructura de l'article és idèntica en els dos diccionaris: el significat i dues locucions. En el *Diccionari Aguiló* «*amb pensa* acordada: deliberadamente, con premeditación, Mallorca, 1595», amb la mateixa definició que en Fabra però en castellà, precedeix *de pura pensa*. Potser també en aquest cas Fabra s'inspirà en Aguiló. Per la seva banda, el *DCVB* s. v. *pensa* defineix també *De pensa acordada* per 'deliberadament' i aporta un document de 1333 antedatant, doncs, el que donava Aguiló del segle XVI

Sigui com sigui, tot i que la locució de *cor a pensa* no l'hem pogut documentar de moment en formes històriques, sí que és cert que els mots *cor* i *pensa* es posen sovint de costat, contraposats, en diversos textos, començant ja per les Homilies d'Organyà (*Ab tot vostre cor e ab tota vostra pensa*, *DCVB*). La que és potser la més poètica de les formes que tractem aquí ha tingut poca fortuna quan es tracta de ser documentada en textos, però, en canvi, s'ha convertit en títol d'una col·lecció a l'editorial barcelonina Adesiara.

2.4. Coratge

Coratge 1 m. 'Disposició del cor, de l'ànima'. *Déu, que veu els coratges de tots.* / 2 m. 'Fermesa de cor davant el perill o les dificultats'. *Envestint un enemic superior en nombre, donaren una prova de coratge. Calia un gran coratge per a afrontar una situació tan difícil* (*DIEC2*). En el cas del mot *coratge*, la dependència de Fabra respecte del *Diccionari Aguiló* no ve tant de l'existència mateixa del mot o la seva definició, sinó dels exemples que n'il·lustren l'ús. El *DGLC 1932* donava la mateixa definició que el *DIEC2* per la primera accepció i formulava la segona d'una manera més llarga ('Fermesa de cor davant el perill, les dificultats; valor, resolució'), que el *DIEC2* ha escurçat. Els exemples citats per Fabra per la primera accepció eren *Ésser ferm de coratge contra les temptacions* i *Déu, que veu els coratges de tots*. Els dos depenien, amb adaptacions, d'exemples de la documentació històrica citats per Aguiló; concretament «*car no he pecat ni entench a pecar de tal pecat que escusació s'i meresca; emperó Deus qui está de sobreguarda e veu los coratges de tots*..., Curial», 127 i «...*ésser fort e ferm de coratge contra temptació*», Félix, 1, 9». En canvi, l'exemplificació de la segona accepció (*Envestint un enemic superior en nombre, donaren una prova de coratge*) no depèn d'Aguiló. El *DIEC2* reprèn dos dels exemples del *DGLC 1932* i n'afegeix un tercer.

2.5. Corcorcar-se

Corcorcar-se v. intr. pron. 'Consumir-se de neguit, d'angúnia' (*DIEC2*). El *DIEC2* manté sense modificacions l'entrada de Fabra al *DGLC 1932*. Aquest reprenia, només amb lleugeres modificacions, la definició d'Aguiló 'Consumir-se d'angunia [sic], d'aflicció' i hi afegia, com en tots els casos que tractem, la categoria gramatical. En el *DCVB*, així com succeirà amb *corcuitós* (2.6.), se cita el *Diccionari Aguiló* com a font i se'n reprèn la definició tot afegint la nota etimològica «compost de *cor* i *corcar-se*». En aquest cas, és clar, *corcar* amb el sentit metafòric de 'Rosegar; [una forta

a Mallorca i que ara mateix no sembla localitzable. El *DCVB* també recull un document de 1468 que dóna la locució sinònima *Amb pensa deliberada*.

inquietud, el remordiment] turmentar persistentment'. El *DECat* (II, 917b) recull simplement el mot en un llistat, sense definició ni documentació.

2.6. Corcuitós

Corcuitós -osa adj. 'Que obra precipitadament' (*DIEC2*) és un article que reprodueix de manera idèntica l'entrada del *DGLC 1932*. Aquest sembla haver-la pres, normalitzant la grafia, de *corcuytós* en el *Diccionari Aguiló*, definit per una equivalència castellana 'apresurado, desatentado'. El mateix *Diccionari Aguiló* va ser usat com a font pel *DCVB*, que el cita explícitament, i només en tradueix l'equivalència semàntica castellana: «Apressat, destentat (Mall., segons Aguiló Dicc.); cast. *desatentado*». El mot no apareix en el *DECat* (ni s. v. *cor*, ni en el paràgraf dedicat a *cuitós*, s. v. *cuitar*). Aquesta absència i la indicació del *DCVB* «segons Aguiló Dicc.», que sembla denotar un cert escepticisme, podrien fer dubtar de l'existència del mot; però cal dir que en el *CTILC* se'n recullen tres ocurrències: en *El comte Arnau* de Josep Maria de Sagarra (1928), *Nabí* de Josep Carner (1941) i *Els somnis* de Miquel Bauçà (2002). Dels cinc diccionaris presents en la *BDLex* que recullen l'adjectiu *corcuitós*, la majoria reprèn la definició que trobem en el *DGLC* 1932, 'Que obra precipitadament'. Només se n'aparta el *Pal·las*, que sembla haver pres l'equivalència castellana «desatentado» d'Aguiló i, a partir del diccionari de la *RAE* ('Que habla u obra fuera de razón y sin tino ni concierto'), l'ha reconvertit en 'Que obra o parla desenraonadament o amb precipitació excessiva. *desatentado.* étourdi.'

2.7. Coresforç

Coresforç m. 'Acció de coresforçar-se; l'efecte' (*DIEC2*); *coresforçar-se* v. intr. pron. 'Esforçar-se desplegant la pròpia força moral'. El *Diccionari Aguiló* definia *coresforç* directament com 'Esforç' i l'exemplificava amb dues frases: *cal-vos fer un coresforç* i *faràs un coresforç i n'eixiràs*. El *DGLC 1932*, en canvi, definia 'Acció de coresforçar-se; l'efecte', represa, com veiem, pel *DIEC2*. El *DECat* (II, 917b) indica que ni el substantiu ni el verb no són al «Lab[èrnia], Bulbena ni Vogel», sinó només al *DGLC 1932*; amb això sembla voler indicar que és un mot recent i poc arrelat, cosa que sembla certa. Tanmateix el *Diccionari Aguiló* el localitza a «Ribes i Vilallonga» (possiblement Ribes del Freser i Vilallonga de Ter, tot i que podria ser Vilallonga del Camp) i el *CTILC* en recull dues ocurrències en textos de Carles Cardó[7] de 1928 i 1955, a més d'una altra en una obra lleugerament més moderna i també de tema religiós.

[7] Que era originari de Valls, ben a prop de Vilallonga del Camp.

2.8. Corferit

Corferir v. tr. 'Ferir del cor' (*DIEC2*). Aquest escarit article és una reproducció exacta del corresponent al *DGLC 1932*. El *Diccionari Aguiló* el recollia només com a participi *corferit* 'Ferit del cor', amb la mateixa definició, que altrament és bastant obscura. En el *DCVB* hi trobem una descripció semàntica que intenta ser més acurada, amb l'article sense preposició (*el* i no *del*) i un sinònim: 'Ferir el cor; emocionar intensament'. Entre els cinc diccionaris que recullen aquest mot en la *BDLex*, el *Pal·las* s'aparta d'aquesta definició i indica 'Afligir pregonament, tocar la part més viva del sentiment. *afligir*. *affliger*'. El segueix Ferrer Pastor (1985), 'Afligir pregonament'. Malgrat la poca fortuna que ha tingut la seva definició en el diccionari normatiu i el poc interès que hi demostra el *DECat*, que només el llista sense definició ni documentació, el verb apareix relativament ben documentat en el *CTILC*: 16 ocurrències a partir de 1906 (*Pilar Prim*, de Narcís Oller).

2.9. Cori-mori

Corimori m. 'Mal de cor' (*DIEC2*); *mal de cor* definit al seu torn com 'Defalliment, sensació de buidor a l'estómac, produïts per la gana' (*DIEC2* s. v. *cor*). Tant el *Diccionari Aguiló* com el *DGLC 1932* escriuen el mot amb guionet, *cori-mori*, i la definició més extensa d'Aguiló ('Mal de cor, debilitat, gana') és reduïda per Fabra a 'Mal de cor'. D'altra banda, Aguiló incloïa un exemple ben poc il·lustratiu, *tinc un cori-mori!*, del qual Fabra prescindeix. En el *DCVB* es recull documentació del mot en Emili Vilanova, a finals del XIX, i el *DECat* (II, 917b) li dedica un llarg paràgraf, sens dubte perquè el mot apareix un cop en l'obra de Pere Coromines (*Prometeu*, de 1934) i ho fa amb el sentit figurat de defalliment, però no produït per la gana. Pel que fa a l'etimologia, el *DCVB* proposava «compost damunt *cor,* en formació rimada, amb el radical de *morir*». Coromines està d'acord amb el fet que aquests són els elements compositius del mot, però s'estén en el detall de com s'ha fet la combinació i la seva construcció en eco. El mateix Coromines (*DECat* I, 624b; s. v. *banzim-banzam*) explicava l'adverbi *banzim-banzam* com «mot de formació imitativa, que marca l'alternativa de moviments mitjançant la repetició consonàntica amb vocals oposades» i el comparava, entre d'altres, amb *pengim-penjam*, *baliga-balaga*, *ziga-zaga*, i *cori-mori.*

2.10. Malcorar

Malcorar v.tr. 'Fer perdre (a algú) el cor de fer alguna cosa, dissuadir-l'en' (*DIEC2*). Un cop més, l'article del *DIEC* reprodueix fil per randa el del *DGLC 1932*. El *Diccionari Aguiló* definia més breument 'Dissuadir', però afegia un exemple, no respès

per Fabra (*L'ha malcorat d'anar-se'n a Amèrica*), dues referències a documentació històrica: «Ell es lo dimoni, y de ahí en avant que ha pegat en malcorar a l'ull dret (Rondalla de Rondalles, 28)», «Pos mira, prou unfle y calle per no voler malcorar (J. Ovara, Males llengües)» i encara la localització a València. Ni l'exemple ni la documentació històrica, que altrament no era tampoc transparent, no han estat represos pel *DCVB*, que de tota manera pot oferir una documentació anterior en el *Procés de les Olives* de 1497. El que és més rellevant és que el *DCVB*, a més de l'accepció 'Desencoratjar', en proposa una segona 'Irritar, encendre d'ira contra algú' (cast. *enconar*) localitzada a «Tortosa, Maestrat»; el *DECat* (V, 383b) amplia aquesta localització a València i defineix 'Incitar, induir a mal, irritar (contra algú)'. Es fa així patent que Aguiló no tenia constància d'aquesta accepció d''Incitar a la ira (contra algú)', que d'altra banda sembla encaixar millor amb els exemples històrics que aporta. Entre els nou diccionaris presents en la *BDLex* que contenen aquest mot, l'únic que s'aparta de la definició de Fabra és el *Pal·las* que recull l'accepció valenciana 'Atiar una persona contra una altra'. El *CTILC* n'inventaria tres exemples; dos de Bernat Artola i Tomàs, castellonenc, i un exemple contemporani de Josep Piera, nascut a Beniopa. Potser seria, doncs, escaient actualitzar la definició en el diccionari normatiu.

3. Conclusió

En els exemples tractats s'ha vist com Fabra, efectivament, pouà en prou casos dels materials de Marià Aguiló per a confegir el seu diccionari. En algun d'ells, una dependència excessiva ha estat corregida posteriorment (*coragrò*), però tots han estat mantinguts fins a l'edició actual del *DIEC2*. Fins i tot moltes de les definicions i exemples en el *DIEC2* encara duen l'eco del *Diccionari Aguiló*, tot i que potser seria convenient modificar-ne lleugerament algunes (*corferir*, *malcorar*). La riquesa de les formes derivades i compostes amb el cat. *cor* és molt gran; aquí se n'ha tractat només una petita part dels casos a partir de la base de dades del projecte, cosa que ens ha permès suggerir que potser encara seria possible fer-hi alguna addició (nota 6).

Serveixi aquest text, fet amb el cor, fet amb la pensa, com a homenatge a en José Enrique, que estima les paraules.

Referències bibliogràfiques

Aguiló i Fuster, Marià (1914-1934): *«Diccionari Aguiló». Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster. Revisats i publicats sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu*, 8 vol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [Reimpressió 1988–1989. Barcelona: Alta fulla].

BDLex = *Base de Dades Lexicogràfica*. Institut d'Estudis Catalans. https://bdlex.iec.cat/.

COLON, Germà / SOBERANAS, Amadeu-J. (1991²): *Panorama de la lexicografia catalana. De les glosses medievals a Pompeu Fabra*. Barcelona: Enciclopèdia catalana.

COLÓN, Germà (2014): «La lexicografía histórica catalana a partir de fines del siglo XIX», dins CÓRDOBA RODRÍGUEZ, Félix / GONZÁLEZ SEOANE, Ernesto / SÁNCHEZ PALOMINO, María Dolores (ed.): *Lexicografía de las lenguas románicas. Perspectiva histórica*. Berlin / Boston: De Gruyter, p. 115-124.

CTILC = *Corpus textual informatitzat de la llengua catalana*. Institut d'Estudis Catalans. https://ctilc.iec.cat/.

DCVB = ALCOVER, Antoni Maria / MOLL, Francesc de Borja (²1950–1968, ¹1930/1935 [vol. 1/2]): *Diccionari català-valencià-balear*. 10 vol., Palma de Mallorca: Moll. https://dcvb.iec.cat.

DECat = COROMINES, Joan (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. 10 vol., Barcelona: Curial. https://decat.iec.cat.

DGLC 1932 = Fabra, Pompeu (1932): *Diccionari general de la llengua catalana*. Barcelona: Catalònia.

DIEC2 = Institut d'Estudis Catalans: *Diccionari de la llengua catalana*. https://dlc.iec.cat/.

FERRER PASTOR, Francesc (1985): *Diccionari general*. València: Impremta Fermar.

FEW = WARTBURG, Walther von, *et al.* (1922–2002): *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine darstellung des galloromanischen sprachschatzes*, 25 vol. Bonn / Heidelberg / Leipzig-Berlin / Bâle: Klopp / Winter / Teubner / Zbinden.

GDLI = BATTAGLIA, Salvatore (1961–2008): *Grande dizionario della lingua italiana*, 21 vol. 2 suplements. Torí: UTET.

Mistral = MISTRAL, Frédéric (1932 [1879–1886]): *Lou tresor dóu Felibrige ou Dictionnaire provençal-français embrassant les divers dialectes de la langue d'oc moderne*, 2 vol. Paris: Delagrave.

Pal·las = VALLÈS I VIDAL, Emili (1927): *Diccionari Pal·las amb equivalències en castellà, francès i anglès, amb vocabularis castellà-català i francès-català*. Barcelona: Horta.

Raynouard = RAYNOUARD, François-Just-Marie (1836-1844): *Lexique roman ou dictionnaire de la langue des troubadours*, 6 vol. Paris: Silvestre.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 75–84, https://memoriadelcor.org

A PROPÒSIT DE *GARGALLO*

Mar BATLLE
Institut d'Estudis Catalans

L'any 2014 vaig coincidir amb José Enrique Gargallo Gil en el tribunal d'una tesi doctoral. A més de ser l'inici d'una bona amistat, va ser el primer *Gargallo* que vaig conèixer personalment a banda dels que hi ha a la meva família, ja que la meva àvia materna, procedent d'Estercuel (província de Teruel), també es deia Gargallo. Aleshores ja sabia que era un cognom aragonès i que també era un topònim, un nom de lloc. Efectivament, Gargallo és avui un poble amb pocs habitants, víctima de la despoblació que afecta la zona i que ha facilitat la propagació del cognom a altres llocs des de fa temps.

Gràcies al portal *Geneanet* podem observar l'expansió del cognom a través dels segles. Veiem com el 1500 els portadors d'aquest cognom s'ubiquen tots prop de l'epicentre (el poble de Gargallo), però un segle després el cognom ja es troba a Tortosa, Morella, Mora de Rubielos i zones veïnes, ben a prop de Puebla de Arenoso, d'on prové el nostre homenatjat. Els pobles de Gargallo i Puebla de Arenoso estan a uns 150 km de distància.

D'acord amb les dades de l'Instituto Nacional de Estadística, els municipis on més abunda el cognom *Gargallo* actualment són: Gargallo (Teruel), Linares de Mora (Teruel), Mosqueruela (Teruel), Alcalà de la Selva (Teruel), Aliaga (Teruel), la Jana (Baix Maestrat), Rubielos de Mora (Teruel), Samper de Calanda (Teruel), Castelserás (Teruel), etc. I ja en el domini lingüístic català, es troba a l'Alcora (Castelló), Borriol (Castelló), Castelló de la Plana, Alcalà de Xivert (Castelló), Peníscola (Castelló), Vinaròs, (Castelló), Amposta (Montsià), Tortosa (Baix Ebre), etc.

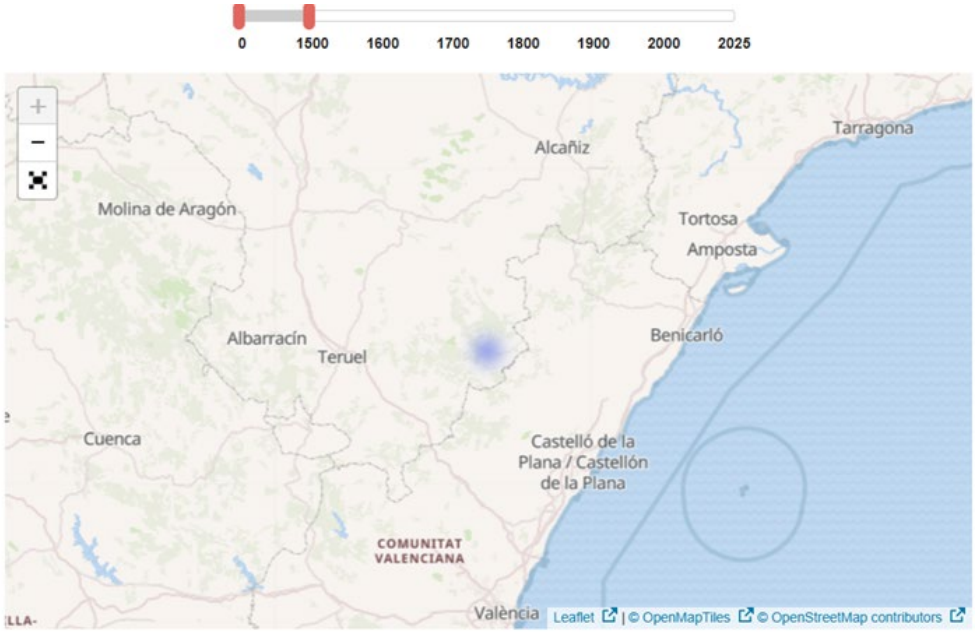

Imatge 1: Distribució aproximada del cognom *Gargallo* al 1500. Font: *Geneanet*.

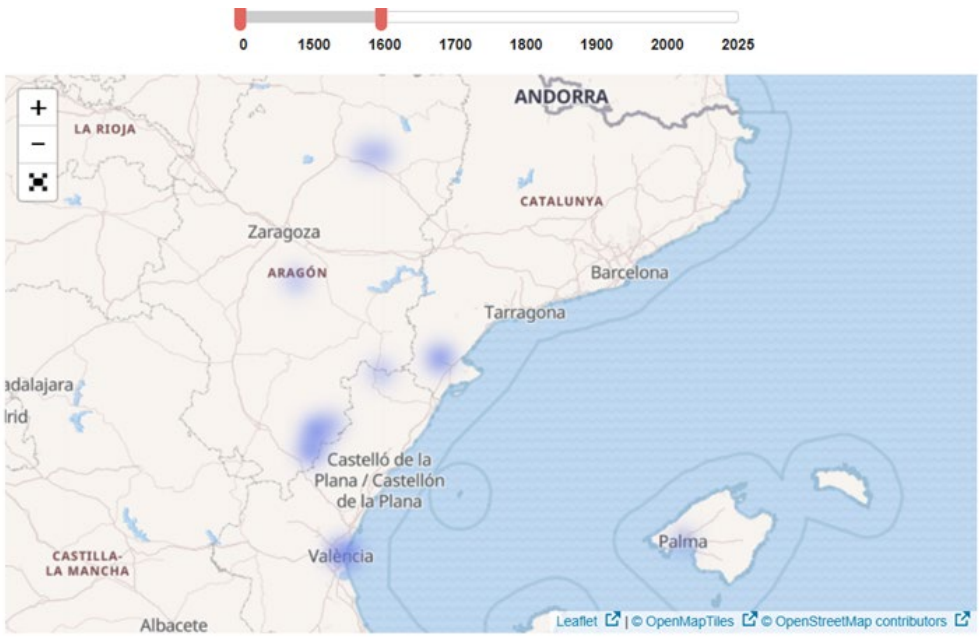

Imatge 2: Distribució aproximada del cognom *Gargallo* al 1600. Font: *Geneanet*.

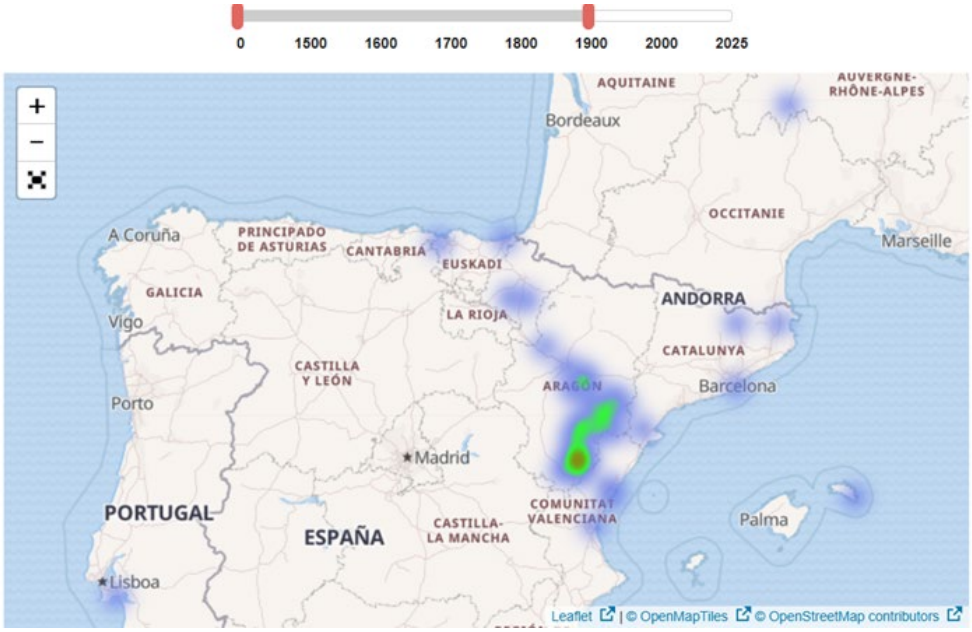

Imatge 3: Distribució aproximada del cognom *Gargallo* al 1900. Font: *Geneanet*.

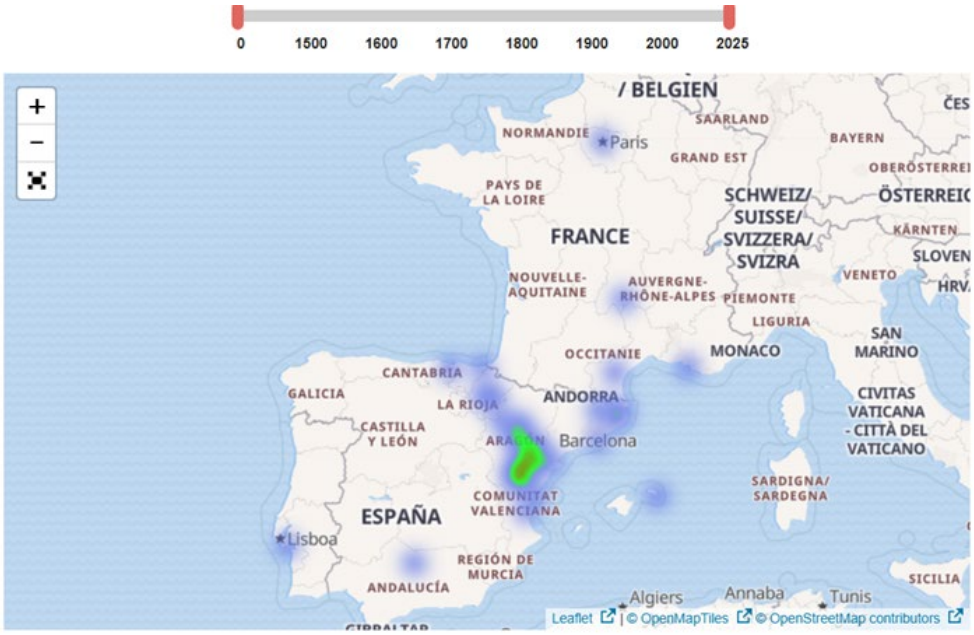

Imatge 4: Distribució aproximada del cognom *Gargallo* al 2025. Font: *Geneanet*.

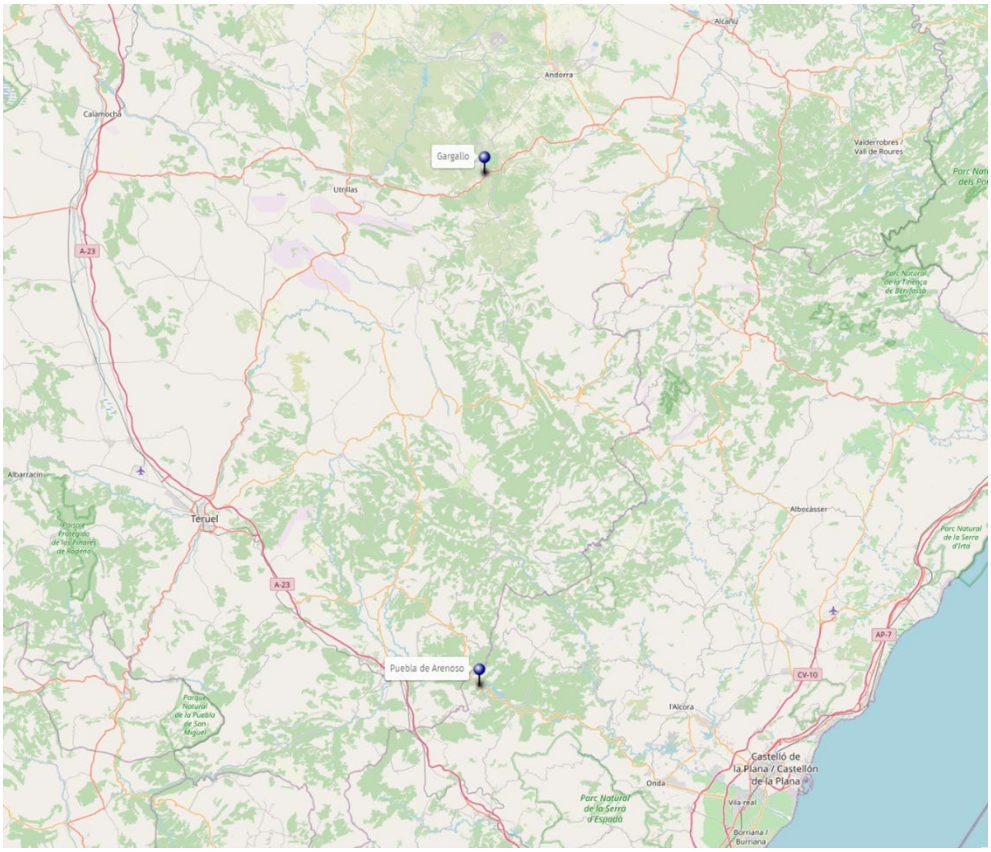

Imatge 5: Ubicació dels pobles de Gargallo i Puebla de Arenoso
(elaboració pròpia amb la cartografia d'*Openstreetmaps*).

Quant a l'etimologia de la forma *Gargallo*, ja en va fer un estudi excel·lent Manuel Gargallo (2002), al qual remetem. Procedeix d'un ètim llatí *GARGACULU, amb una arrel onomatopeica GARG- i el sufix -ACULUS, ben estudiat per Coromines, que es retroba en altres noms que presenten la mateixa arrel (*gargamella*, *gargallejar*, *gargall*, *garganta*, etc.). Com a nom comú, Manuel Gargallo en destaca els significats de «'gargajo o escupitajo', 'borbotón o borbollón', 'viruta', 'aserradura', 'árnica' y quizá 'pino'». I comenta que no acaba de veure la relació etimològica entre les accepcions de 'árnica' i 'pino' amb la resta de significats del mot.

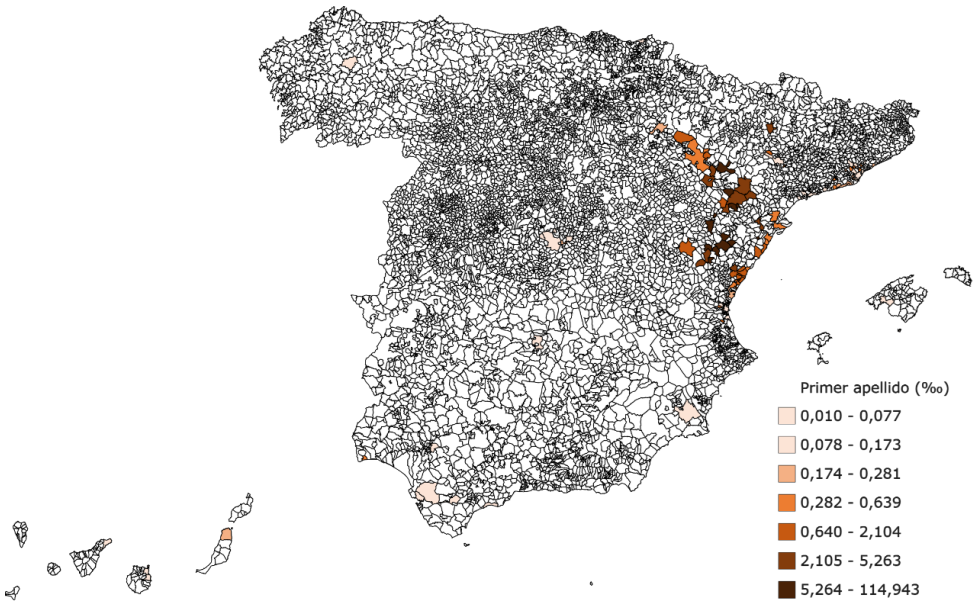

Imatge 6: Distribució actual del cognom *Gargallo* segons l'*INE*.
Font: Instituto Nacional de Estadística.

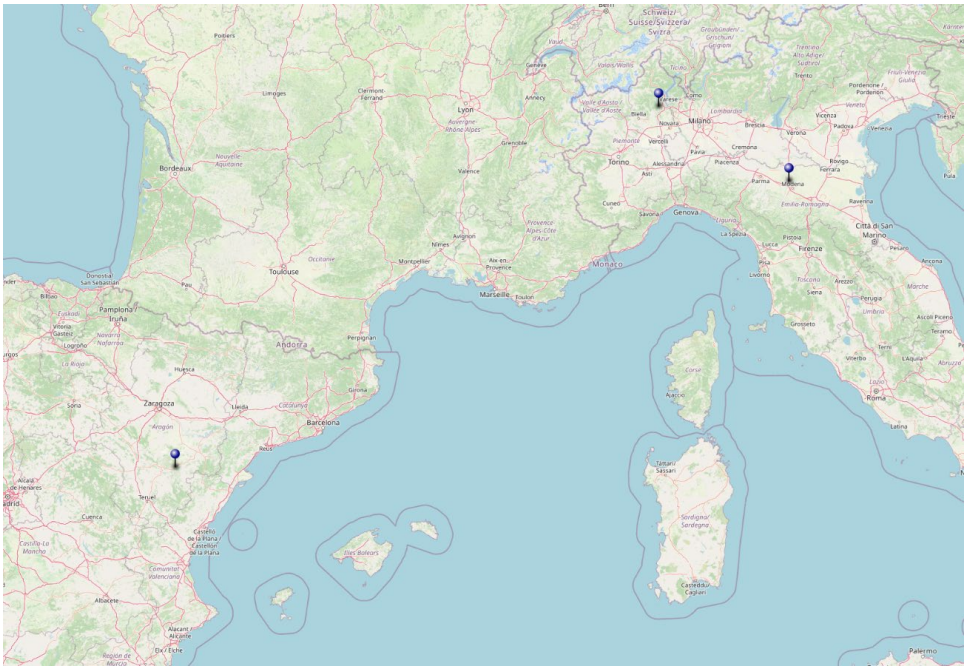

Imatge 7: Ubicació dels topònims *Gargallo* (elaboració pròpia amb la cartografia d'*Openstreetmaps*).

En relació amb el topònim aragonès, l'autor explica que la primera documentació conservada és de 1209. I diu:

> Sabemos que algunos nombres de pueblos proceden generalmente del de un destacado ciudadano que se asentó en un lugar que estimó adecuado para su desarrollo. Generalmente se establecían estos *fundus* en zonas agrícolas. Por lo que a esta comarca se refiere pudo crearse como explotación agraria o como sitio propicio para la extracción de carbón y posible trabajo del hierro, al igual que otros asentamientos no anteriores a los siglos del Bajo Imperio (Gargallo 2002).

I afegeix:

> Cuando se puso nombre a este asentamiento en Hispania, *Gargallo*, en Roma, muchos siglos antes, hubo de emplearse como signo distintivo de una persona con acusado defecto en la garganta, hacer alusión a una voz ronca, a tener frecuentes adherencias laríngeas o a la posible costumbre de escupir. Pasado el tiempo, ya en Roma y cuando se incorpora a nuestra onomástica, lo hace como nombre de familia, lógicamente desprovisto de las posibles connotaciones peyorativas señaladas.

El fet de trobar a Gargallo mateix el major nombre de portadors d'aquest cognom confirma que inicialment fou un epònim, ja que altrament és difícil de justificar l'alta densitat d'aquest cognom en la seva població.

A més del topònim aragonès, existeixen dos més a Itàlia. Un a Novara (Piemont) i l'altre a Capri (Mòdena, Emília-Romanya).

Aprofitant que des de l'any 2021 treballo en la redacció del *Diccionari de cognoms* de l'Institut d'Estudis Catalans i que aquest diccionari empra el corpus del *PatRom*19F[1] per documentar i explicar l'evolució dels cognoms, mencionaré breument la presència en aquest corpus del cognom *Gargallo* i d'altres cognoms que comparteixen la mateixa arrel.

GARGALLO

S'hi troben vint-i-sis mostres, la major part de les quals en zones valencianes. Vegem-ne algunes:

Romeus de *Gargallo* (1299, València; DocVal./3-3v)
en Vicent de *Gargallo* (1349-1350, València; DocJustVal./s.f.)
en Berenguer *Gargallo* (1360, Castelló; LPrivStMateu/304)

[1] Projecte panromànic que vol elaborar un *Diccionari històric de l'antroponímia romànica* a partir dels cognoms que provenen del lèxic comú agrupats temàticament i per ètims. El *Diccionari d'antroponímia catalana* n'és una mostra elaborada pel grup de treball català.

Matheu *Gargallo* (1379, Sant Mateu; LMorStMateu/410)
Johan *Gargallo* (1397, Olocau; LHabMorella/69v)

I en el fogatge de 1553 es documenta al Principat (4 exemples a Arnes, 1 a Tortosa i 1 a Collbató):

Antoni *Gargallo* (1553, Arnes; FogCat/2,184)
Pere *Gargallo* (1553, Tortosa; FogCat/2,166)
Antoni *Gargallo* (1553, Collbató; FogCat/1,411)

GARGALL

També s'hi troba un exemple de *Gargall*:

en Nicolau *Gargall* (1334, València; DocJustVal./41r-45r)

GARGANTER

Hi trobem vuit exemples de *Garganter* ('xerraire'):

Antoni *Garganter* (1553, Guissona; FogCat/2,422)
Joan *Garganter* (1553, Agramunt; FogCat/2,127)

GARGANTA

A més, s'hi troben tres exemples de *Garganta*, que probablement prové del sentit de 'congost', 'engorjat', ben documentat en microtoponímia; seria, doncs, un cognom d'origen toponímic:

Michael *Garganta* (1448, Girona, SindicatRem. 33)
Bartholomeus Olm de *Sagarganta* (1448, Girona, SindicatRem. 216)
Pere *Garganta* (1553, Sant Andreu de Pruït; FogCat/1,455)

GARGALLOSA

S'hi troba només un exemple. És un derivat de *gargalla* ('pinalla') més el sufix *-osa*, indicador de lloc on abunda una espècie vegetal (com en *Romegosa* 'abundant en romegueres'). I en aquest cas fa al·lusió al topònim *Gargallosa* (Clariana de Cardener, Solsona).

Salvador *Gargallosa* (1553, Hortoneda; FogCat/2,463)

* * *

Per acabar, voldria agrair al nostre homenatjat que quan tornàvem del II *Congreso Toponomasticon Hispaniae. Claves en la investigación toponímica (Miraflores de la Sierra*

(Madrid) y Alcalá de Henares, 2-4 octubre 2023),20F[2] va voler tornar a Barcelona passant per Gargallo, on vam dinar, per ensenyar-me el poble, que jo no havia visitat mai. Fou un viatge molt interessant per conèixer millor la toponímia aragonesa, ja que vam passar per Alcolea del Pinar, Molina de Aragón (on vam prendre un cafè i uns *torreznos* que ens van oferir), Monreal del Campo, Castel de Cabra i, finalment, vam arribar a Gargallo. I d'allà ja vam anar a Móra d'Ebre i cap a Barcelona. En aquell viatge ens va acompanyar l'asturiana Claudia Elena Menéndez Fernández, que aleshores feia una estada a la Universitat de Barcelona, i que va aguantar estoicament no només el trajecte de tornada a Barcelona, sinó el d'anada a Miraflores de la Sierra passant per Gallur, Magallón, Borja, Tarazona, Puerto del Madero, Parador Antonio Machado, Riaza i Buitrago del Lozoya.

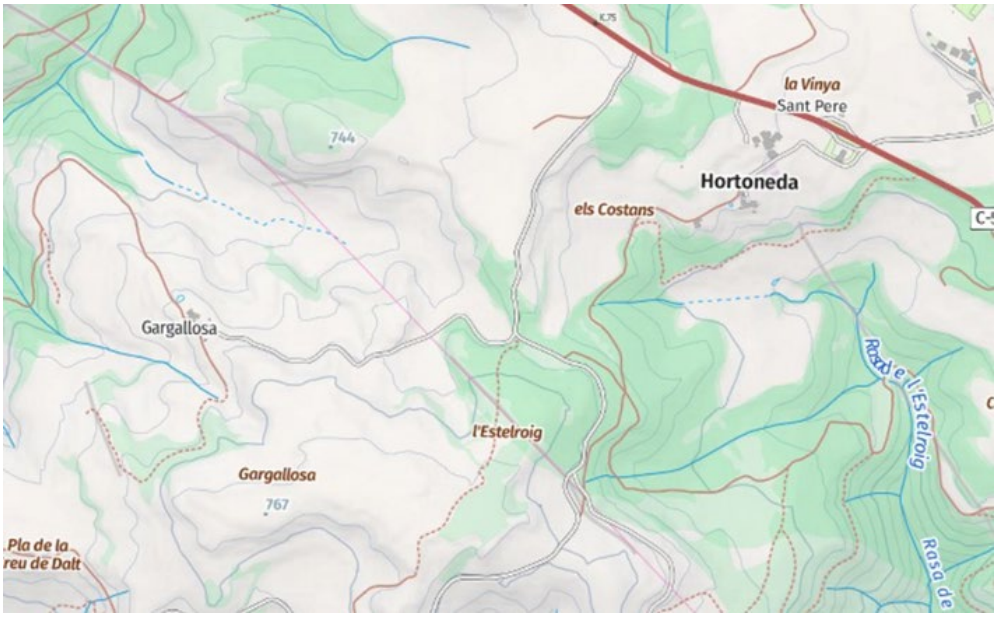

Imatge 8: Ubicació del topònim *Gargallosa* esmentat en el corpus del *PatRom*. Cartografia de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya.

[2] Podeu consultar les actes del congrés a García Sánchez / Nieto Ballester (2024).

Fotografia 1. Vista de Gargallo (Aragó). Fotografia de Mar Batlle.

Fotografia 2. Mar Batlle i José Enrique Gargallo a l'entrada del poble de Gargallo. Fotografia de Claudia Elena Menéndez.

Fotografia 3. Mar Batlle, José Enrique Gargallo i Claudia Menéndez a la plaça Major de Gargallo.

BIBLIOGRAFIA

BADIA I MARGARIT, Antoni M. (coord.) (2004): *Diccionari d'antroponímia catalana: volum de mostra*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

CANO GONZÁLEZ, Ana Maria / GERMAIN, Jean / KREMER, Dieter (coords.): *Dictionnaire historique de l'anthroponymie romane (PatRom)*. Berlin/Boston: De Gruyter, 4 vols.

GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo Javier / NIETO BALLESTER, Emilio (2024): *Claves en la investigación de la toponimia hispánica*. Madrid: Instituto Geográfico Nacional. <https://www.ign.es/web/libros-digitales/claves_investigacion_toponimia>.

GARGALLO, Manuel (2002-2004): «Gargallo: Aproximación histórico-lingüística». *Archivo de Filología Aragonesa* Vol. 59-60, 2, p. 1265-1276.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 85-99, https://memoriadelcor.org

RECORREGUT PER LA DIVERSITAT ROMÀNICA: ELS PRONOMS PERSONALS TÒNICS DES DEL LLATÍ CLÀSSIC

Vicent BELTRAN CALVO
Universitat d'Alacant

1. INTRODUCCIÓ. OBJECTIUS

Una de les particularitats que presenten els pronoms en català és que constitueixen l'única categoria gramatical que conserva vestigis de la flexió casual del llatí, en funció del paper sintàctic que exerceixen dins de l'oració. Aquest tret és compartit amb la majoria de llengües romàniques, amb l'excepció del romanés, que encara manté dos casos de l'antiga declinació en els substantius femenins, així com en els articles i els demostratius, concretament el nominatiu-acusatiu i el datiu-genitiu, a banda d'algun rastre de vocatiu.

En el cas concret dels pronoms personals, aquesta herència llatina s'ha vist notablement reduïda i es limita als valors de nominatiu, acusatiu i datiu, en principi associats respectivament a les funcions de subjecte, complement directe i complement indirecte; tanmateix, el datiu llatí tendeix a aparéixer en català en construccions introduïdes per preposició. A partir d'aquesta base, el català va desenvolupar un sistema pronominal propi que, tot i conservar oposicions de cas, es va organitzar en dues sèries diferenciades: una de tònica, corresponent als pronoms personals forts, i una d'àtona, integrada pels pronoms personals febles o clítics, que no poden aparéixer de manera independent, sinó que necessiten recolzar-se prosòdicament en un element tònic, habitualment el verb. En ambdues sèries, a

més, s'accentua el sincretisme de cas que ja es manifestava en determinades formes llatines.

Els pronoms forts, que presenten una grau d'autonomia comparable al dels sintagmes nominals i poden desenvolupar les mateixes funcions sintàctiques, poden actuar com a subjecte o com a terme d'una preposició dins de sintagmes preposicionals, tant amb funció de complement com d'adjunt. Cal tenir en compte, a més, que en el català antic els pronoms forts generalment exercien la funció de complement directe sense preposició («Feriren mi»), un ús que no es manté en la llengua actual, on la presència de la preposició és obligatòria i el pronom fort sol aparéixer en construccions amb doblament pronominal («Em feriren a mi»).

L'objectiu d'aquest estudi és abordar els pronoms personals forts des d'una perspectiva romànica, concretament els que fan funció de subjecte, amb la finalitat d'explorar el grau de conservació del sistema pronominal llatí i les transformacions que ha experimentat en les llengües romàniques. Aquesta aproximació permetrà posar en relleu tant els paral·lelismes estructurals com les divergències que caracteritzen les diverses modalitats romàniques hodiernes.

	ego	tu	is, ea, id (ille, -a, -ud) (ipse, -a, -ud)	nos	vos	ii, eae, ea (illi, -ae, -a) (ipsi, -ae, -a)
port.	eu	tu	ele, ela	nós	vós	eles, elas
gall.	eu	ti	el, ela	nós	vós	eles, elas
ast.	yo	tu	él (elli), ella	nós nosotros/-es	vós vosotros/-es	ellos, elles
cast.	yo	tú	él, ella (ello)	nosotros/-as	vosotros/-as	ellos, ellas
arag.	yo	tú	él, ella	nosatros/-as	vosatros/-as	ellos, ellas
cat.	jo	tu	ell, ella	nosaltres	vosaltres	ells, elles
occ.	ieu / eu	tu	el, ela	nosautres/-as	vosautres/-as	eles, elas
arpità	jò	tu	él, èla	nó	vó	éls, èlas
fr.	je	tu	il, elle	nous	vous	ils, elles
piem.	mi	ti	lu, la	nòter	vòter	lôr, lore
romanx	eu (eau)	tü	el, ella	nus (no)	vus (vo)	els, ellas
ladí	eu, ie	tu, tü	el, ela (ella)	nos, nus	vos, vus	ei, eles (els, elas)
friül.	jo	tu	lui, jê	noaltris, nô	voaltris, vô	lôr
vènet	mi	ti	el, ela	nuatri	vuatri	i, ele

gen.	mi	ti	lù, la	nui	vui	lî, le
sard	(d)eo (deu)	tue (tui)	issu, issa	nosu (nois) nosàterus/-as	bosu (vois) bosàterus/-as	issus, issas
it.	io	tu	lui, lei	noi	voi	loro
napol.	je	tu	issu, essa	nuje	vuje	issi, esse (loro)
sicil.	ju	tu	iddu, idda	nui	vui	iddi
dàlm. †	ju	te	jal, jala	nu	vu	jali, jale
rom.	eu	tu	el, ea	noi	voi	ei, ele

En primer lloc, cal aclarir que hi ha llengües, com ara el francés, on *je* / *tu* / *il* no poden aparéixer sense verb, ni formar una unitat accentual. En definitiva, són clítics funcionals dependents del verb, sense autonomia sintàctica ni prosòdica, a diferència del que passa a la major part de les llengües romàniques. En canvi, *moi* (< *mei* < MĒ tònic), *toi* (< *tei* < TĒ tònic) i *lui* (ILLĪ / ILLUI) són grups nominals complets i tònics, capaços d'ocupar posicions d'argument, focus o resposta aïllada. Alguns dialectes gal·loitàlics, com ara el piemontés, llombard o emilià, i en part també el romanx i el friülà, funcionen gairebé igual que el francés.

Concretament en friülà (Roseano / Madriz 2023: 82-84), en contraposició als pronoms personals tònics de subjecte, que poden ometre's, però són obligatoris 1) quan es vol posar en evidència l'agent (*Soi stât* jo) o 2) quan hi ha contraposició entre dos o més subjectes (Jo *no sai, ma* tu *tu sâs*), «i pronomi personali soggetto atoni [*o cjanti* 'jo cante', *al cjante* 'ell canta', *o cjantìn* 'nosaltres cantem'] si usano con i modi indicativo, congiuntivo e condizionale».

No obstant això, en francés antic i mitjà, la situació dels pronoms no era exactamente la mateixa (Skrelina / Stanovaia 2001: 175-176). Vegem-ne la distribució als segles IX-XIII:

	tònics	àtons
cas recte	*gié, gé* < ÉGO, *jo, je, jou* < EGÓ	*io, jo* (*je*)
cas oblic	*mei, moi*	*me*
cas recte	*tu*	*tu*
cas oblic	*tei, toi*	*te*
cas recte	*il* / *ele* / *el* (neutre)	(*il*), (*ele*), (*el*)
cas oblic	*lui* (dat, gen.), *le* (ac.) / *lui, lei* (dat., gen.), *li, lei* (ac.)	*li* (dat, gen.), *lo, le* (ac.) / *li, la* (dat, gen.) / *lo, le* (ac.)
cas recte	*nos, nous* // *vos, vous*	*nos* (*nous* des de s. XVI)
cas oblic	*nos, nous* // *vos, vous*	*nos* (*nous* des de s. XVI)
cas recte	*il-eles*	*lor, lour* / (*eles*)
cas oblic	*lor, lour* (dat, gen.) / *els, eus* (ac.)-*eles*	*les* / *les*

Segons Moignet (1984: 38), «(...) *Nos* et *vos* sont, en gros, les formes du XIIe siècle et du début du XIIIe siècle. *Nous* et *vous* sont plus tardifs».

En italià, a diferència del català, les anomenades "forme oggetive toniche" *me, te, noi, voi, ello/ ella* (antic) poden aparéixer enclíticament amb valor emfàtic o contrastiu sense anar precedides de preposició: *Cercano me /noi, Vedo te /voi, Lava sè, Ascoltano lui /loro* o *Sentono lei /loro*. Així doncs, *vedo te* s'oposaria a *Ti vedo*, pronom àton proclític, amb valor neutre no focalitzat. Paral·lelament aquestes mateixes formes tòniques també són obligatòries en a) comparacions: *Anna è più alta di me; È intelligente quanto te; Puoi fare come me*; b) després de *secondo, eccetto, tranne, salvo* [sovint darrere de la conjunció *e*]: *secondo te; tutti eccetto te; che cosa possiano fare io e te?*; c) en les oracions exclamatives el·líptiques: *Fortunato te!*; i d) en funció de predicat nominal, sobretot amb subjecte diferent: *Io non sono te.*

2. ELS PRONOMS PERSONALS FORTS

2.1. Primera persona del singular

En català, i en general a gairebé totes les llengües romàniques, els pronoms personals forts mantenen l'oposició entre el cas recte i l'oblic, procedents respectivament del nominatiu i el datiu; per exemple ***jo*** (< *EGŌ*) i ***mi*** (< *MIHĪ*). Tanmateix, les solucions actuals del pronom de primera persona del singular en nominatiu no deriven directament del llatí clàssic *EGO*, sinó del llatí vulgar *eo*, a partir del qual, segons la posició de l'accent, s'han desenvolupat formes diverses: amb accent inicial (*éo*) s'explica el sard *eo/deo* (*deu*), l'italià *io* i el gallegoportugués, occità i romanés *eu*, mentre que amb accent final (*eô*) s'originen formes com el francés ***je***, el català ***jo*** o l'espanyol ***yo***.

No obstant això, en portugués la norma és *entre ti e mim* i en oracions infinitives s'observa variació geogràfica: *É para mim comer* (Brasil) / *é para eu comer* (Portugal)

> as formas tónicas *mim* e *ti*, (...) acompanhadas de preposição que não seja *com*, facto que se observa desde os mais antigos monumentos escritos, e até mesmo desempenhar a função de sujeito, mas este último emprego parece quase exclusivo da língua popular.(...) E no povo aínda diz, por exemplo, *eu sou mais velho ca ti; tu és mais novo ca mim.* (Nunes 1989: 240)

Seguint el mateix autor (Nunes 1989: 240), *migo*, al costat de *tigo* i *sigo*, s'utilitzava en la llengua antiga, «a par de *mego* e *tego*, para o singular, e *nosco* e *vosco* para o plural».

En català, en funció de subjecte, *jo* (escrit també *io*, *yo*), procedent del llatí *eó* < *éo* < EGŌ, és la forma general i omnipresent en totes les èpoques. El pronom *eu* es documenta al corpus *CICA* a les darreries del segle XI en el dialecte septentrional. Hi ha més de set-cents casos de *eu* però només a les *Vides de sants rosselloneses* a la

segona meitat del segle XIII, circumscrits a aquest mateix àmbit geogràfic i pressuposen una continuïtat amb l'occità veí. Anglade (1977: 245) documenta en occità sobretot *ieu* i *eu*, tot i que rarament també hi ha *io* i *yo*.

En francés antic la variació fonètica del pronom de primera persona és destacable:

> Le CS [cas sujet] est *jo* dans les plus anciens textes et prend des formes diverses selon les aires dialectales: *jo* (normand), *jou* (picard), *ju* (wallon), *jeo* (anglo-normand), *ge, je, gié* (francés central; *gié*, exclusivement tonique, se trove le plus souvent postposé au verb), *jeu* (lorrain) (Moignet 1984: 38).

En sard es manté la forma *eo*, més pròxima al llatí vulgar, amb les variants fonètiques *deu* i *deo*, de caràcter antihiàtic en contextos de fonosintaxi afavoridors, i menys freqüentment *ego* o *dego*.

En alguns parlars del nord de la línia la Spezia-Rimini (Ligúria, Piemont, Lombardia i Vènet), com s'ha avançat a la introducció, la forma obliqua ha passat a ser subjecte: vènet *mi son* 'jo sóc', genovés *mi stagu ben*, bolonyés *suncamè*, interjecció emfàtica amb el valor de 'segur, clar que sí' (literalment *sun* 'soc' *camè* 'jo mateix'). A la zona meridional tampoc no és insòlit (*míe e ttíe*).

> In Toscana l'estensione del soggetto della forma obliqua *me* è circoscritta a pochi casi, per esempio nell'esclamazione *povero me*, dopo *come* e dopo *quanto*. Alcune parlate vanno oltre, cfr. il fiorentino *vogliamo andare me e te*, in Lunigiana *son mé* 'sono io', *mé e tté* 'io e te' (Rohlfs 1968: 131).

Seguint el mateix autor (Rohlfs 1968: 131), als parlars meridionals es troben formes molt variades, com ara el sicilià *eu, jeu, je, ji, jò* (aquest darrer especialment a la província de Messina), a Nicòsia *ia*, en calabrés *eu, eo, iu, io, je, ji, jèu, jeju, jiju, ghiju*, en salentí *jèu, jòu, ju*, en tarantí *ijə*, mentre que a Còrsega hi ha *éu* o *eiu*.

2.2. Segona persona del singular

El llatí TŪ presenta poca variació dins del domini romànic. La major part de les llengües conserven la vocal posterior [u], com ara el portugués, l'asturià, el castellà, l'aragonés, el català, l'italià o el romanés (*tu* [ˈtu]). Les principals innovacions afecten la qualitat vocàlica: en el francés, occità i en part de l'arpità meridional, /u/ s'anterioritza fins a [y], donant com a resultat la pronúncia [ty]/[ˈty], mentre que en algunes varietats de transició, com el capcinés —dialecte català fortament influït per l'occità—, apareixen solucions intermèdies com ara [ˈtø]. El sard, llengua

especialment conservadora en el sistema vocàlic, manté /u/ però desenvolupa una forma pronominal reforçada *tue***.**

Ara bé el fet més destacable del pronom de segona persona del singular és que dins la Romània hi ha diversos parlars que han substituït el pronom *tu* per *ti* < TIBI per una simple qüestió analògica:

> A transformación de *tu* (conservado en amplas zonas do territorio galego) en *ti* non é posíbel do ponto de vista fonético; tivo que se producir por un fenómeno d'analoxía coa forma *ti* do complemento preposicional: debeu comezar por un uso paralelo ao do arc. *mí* por *eu* (Ferreiro 1999: 243)

A la Itàlia septentrional també és freqüent aquest pas, que es troba ja «nei monumenti medievali, cfr. antico genovese *ti sempre te consumi* (AGI 15, 19) e *tie* nel bolognese Guido Fava (...) [Al sud de la península itàlica] una forma obliqua è anche il napoletano *tico* (< TECUM), per esempio *io e ttico*» (Rohlfs 1968: 132).

En francés «au lieu de CS *tu*, on rencontre les formes *te* et, par élision, *t'* (par analogie de *je*), dans les dialectes du nord» (Moignet 1984: 38).

Al marge d'aquestes diferències estrictament fonètiques o anàlogiques, en diverses àrees romàniques *tu* és parcialment o totalment desplaçat per *vos* **(**voseo americà) o *você* (Brasil i en part Portugal); aquest fenomen respon a un procés morfosintàctic i pragmàtic de gramaticalització del plural llatí VŌS com a singular primer honorífic i posteriorment reinterpretat com a pronom no marcat.

2.3. Tercera persona del singular

Els pronoms personals forts de tercera persona singular en les llengües romàniques (p. ex., portugués *ele, ela*, castellà *él, ella*, català *ell, ella*, francés *il, elle*, italià *lui, lei*, sard i sicilià *iddu, idda*, romanés *el, ea*) no deriven directament del llatí IS, EA, ID, sinó que procedeixen dels demostratius ILLE, ILLA**.** Aquesta evolució respon a la poca estabilitat fonètica dels pronoms llatins per marcar el subjecte independent, fet que va impulsar la gramaticalització del demostratiu com a pronom fort**.** Un procés paral·lel es documenta en altres llengües indoeuropees: en anglés, les formes *he, she, it* tenen un origen parcial en demostratius antics, en alemany *er, sie, es*, i en algunes llengües eslaves *on, ona, ono* (també el búlgar *moŭ, mя, mo*) posen de manifest trajectòries similars, on els demostratius van esdevenir pronoms personals independents de tercera persona.

En portugués col·loquial del Brasil i a Angola s'utilitzen les formes tòniques *ele(s)* e *ela(s)* com a complement directe en compte de les formes àtones *o(s)* i *a(s)*: *vi ele / vi-o; não conheço ela / não a conheço* (Teyssier 1997: 85, 97).

Quant al neutre, segons Ferreiro (1999: 247), ILLUD > arc. *elo* «non sobreviveu en galego moderno, substituída polas formas invariábeis do demostrativo (*isto, iso, aquilo*), aínda que na lingua literaria moderna se utiliza esporádicamente este arcaísmo».

Benveniste (1969) considera que el llatí només tenia pronoms «personals» per al que ell anomena «personnes»: *jo* (EGO), *tu* (TU), *nosaltres* (NOS), *vosaltres* (VOS). Per a la tercera persona, que ell anomena la "non-personne", només hi havia el reflexiu *soi* (SE) i quan l'anàfora era necessària, s'utilitzava el demostratiu anafòric IS com a pronom de tercera persona. Aquest pronom desapareixeria en favor d'ILLE.

Quant a l'italià, Rohlfs (1968: 132-133) apunta que:

> La forma più antica attestata per l'italiano è *elli*, in analogia col latino *qui*. (...) Già nel XIII secolo *egli*. (...) Ma già relativamente presto in luogo di *egli* troviamo la forma accusativa tonica *lui*: cfr. in Dante *se lui fu vile, tutti siamo vili* (Conv. 4, 15). La nuova forma *lui* (col femm. *lei*) si divulga nel Quattrocento (pulci, Poliziano). I grammatici del XVI secolo (per esempiio il varchi) condannarono un tal uso di *lui*. Ma nel XIX secolo la vittoria di *lui* appar definitiva. (...) Accanto a *elli* ed *egli* la lingua antica possedeva anche *esso* (ipsu) (...) Tale forma viene ancora impiegata nella moderna lingua letteraria, ma assai raramente in quella parlata o popolare (...) Nel Settentrione, mentre la lingua antica aveva ancora *elo (el)* ed *ela* (nell'antico berg. *al* e *ala*) oggi dominano 'lui e 'lei'.

Així doncs, del llatí IPSE / IPSA procedirien les formes *esso* (*issu*) i *essa* documentades a Úmbria a més d'*issu, issa* del sicilià (en napolità *issu*, *essa*).

2.4. Primera i segona persona del plural

En el conjunt de les llengües romàniques, els pronoms personals forts de primera i segona persona del plural presenten una notable asimetria pel que fa a la presència de formes compostes amb l'element identificatiu *altres*. Diversos estàndards romànics actuals desconeixen aquest mecanisme i conserven formes simples continuadores de *NŌS* i *VŌS*, com el gallegoportugués (*nós, vós*), el francés (*nous, vous*), l'italià i el romanés (*noi, voi*), o el sard (*nosu, bosu*). En canvi, la resta de llengües romàniques —o bé les mateixes en fases anteriors o en varietats dialectals— documenten, en major o menor mesura, solucions pronominals compostes (*nosaltres, vosotros, nosautres, noialtri*, *nusàterus*, etc.), originàriament associades a valors emfàtics, contrastius o exclusius, però que en molts casos han acabat integrant-se plenament en el paradigma pronominal. Totes aquestes formes presenten generalment flexió de gènere; ara bé, el català fa convergir la forma masculina *nosaltres* amb la femenina (també *nosaltres*), pel fet que tota [a] àtona postònica travada per consonant evoluciona a [e].

Segons Nunes (1989: 237), ja en el portugués antic, i encara ocasionalment en la llengua popular moderna, es documenta l'ús emfàtic del demostratiu *outros* acompanyant els pronoms subjecte de primera i segona persona del plural:

> A antiga língua e aínda hoje por vezes a popular, como a castelhana, usa acompanhar enfaticamente os pronomes sujeitos da primeira e segunda pessoa do demonstrativo *outros*." (En nota 1:) "Aínda em escritores do século XVI, en que a língua perdera quase completamente as principais características da sua fase arcaica, se observa a práctica mencionada.

També en gallec, seguint Ferreiro (1999: 244), en concurrència amb les formes simples *nós* i *vós*, es documenten les formes reforçades *nosoutros* i *vosoutros*, actualment restringides sobretot a l'àrea dialectal de Mondoñedo, però amb una extensió territorial antigament més àmplia i amb presència esporàdica ja en textos medievals (*nós outros, vós outros*).

Des del punt de vista semàntic, *nós* constitueix un plural inclusiu, sense límits explícits quant als membres del grup, mentre que *nosoutros* funciona com a plural exclusiu, delimitant un conjunt tancat que s'oposa explícitament a altres persones o grups exclosos.

Segons Menéndez Pidal (1987: 251), el castellà antic disposava únicament de les formes *nōs* i *vōs* per al nominatiu-acusatiu plural, però a finals de l'edat mitjana aquestes formes foren progressivament reemplaçades per *nosotros* i *vosotros*, inicialment emprades amb valor emfàtic i contrastiu, i posteriorment generalitzades com a formes úniques del paradigma.

Alvar i Pottier (1993: 122-123) expliquen l'aparició de les formes compostes a partir de dos factors: d'una banda, un factor sintagmàtic (oposició entre el plural inclusiu *nos* i el plural exclusiu *nosotros*); de l'altra, un factor paradigmàtic (distinció entre *nos* subjecte i *nos* complement), als quals s'afig el valor emfàtic inherent a l'element *otros*.

En català medieval es documenten formes com *nosaltres* i *vosaltres* (i també *vosautres*) ja a la segona meitat del segle XIII, que substitueixen a poc a poc les formes antigues *nos* i *vós*; al segle XIV apareixen variants com *vosaltros* (i també *vosaltras, nosaltras*, reflex de la vocal neutra oriental), i a inicis del segle XV s'atesta *nosaltros*. No serà fins a l'edat moderna que es consolidaran les solucions dialectals actuals com ara les valencianes *nosatros* i *vosatros*, que a les hores d'ara coexisteixen geogràficament amb *naltros, noltros, mosaltros, nosatres, naltres, nantres, naltros, natros, mosatros, matros,* etc. i les formes paral·leles amb *v-* per a la 2a persona del plural. Aquest desenvolupament s'inscriu plenament en el contínuum catalanooccità. En occità, les formes *nosautres* /

nosautras i *vosautres* / *vosautras* conviuen amb *nos* i *vos*, amb una notable varietat dialectal de reduccions i assimilacions:

> *Nosautres, vosautres* son sovent reduits a (*nosaus, vosaus*). Los parlars septentrionals e orientals usan de: (*nautres, nautros, bautres, bautros, naltres, naltros, baltres, baltros, nantres, nantros, bantres, bantros, natres, natros, batres, batros*) (Alibèrt 2000: 62).

El friülà presenta formes com *noaltris* i *nô* indiferentment (1a persona) i oposa *vualtris* (2a persona) a *Vô*, que denota respecte. Els parlars itàlics septentrionals, en general, mostren una gran variació (*nüalter, vialter, nóter, óter*), sovint condicionada per la funció cortesana de *voi*. En la literatura toscana medieval conviuen *noi* / *voi* amb *nui* / *vui*, i apareixen ja al segle XIV les formes compostes *noialtri* i *voialtri*, documentades, entre altres, en Dante i en Lancia**.**

> Nella letteratura toscana medievale accanto alle forme normali *noi* e *voi* si trovano le forme *nui* e *vui*. (...) Abbiamo poi le forme composte *noialtri* e *voialtri*. Il Settentrione ebbe in antico *nui* e *vui* (Lombardia, Veneto), *nu* e *vu* (Padova), *no* e *vo* (Bergamo). Il milanese d'oggi ha *nü* e *vü* (...) dato che 'voi' e anche forma di cortesia, come appellativo d'una pluralità di persone è usato *viálter* (< *vüálter*); a Milano il correspondente *nüalter* è oggi antiquato. Nel bergamasco abbiamo *nóter* e *óter*. Analogicament Ancona distingue tra *vo* e *vojaltri*, accanto a cui sta *nojaltri* ovvero *nialtri*. (...) [Al sud] "forme rafforzate con 'altro' sono attestate per la Sicilia (*nuàltri, vuàtri* ovvero *nuàutri, vuàutri*) e la Calabria (*nuàttri, vuàttri*) (Rohlfs, 1968: 134-135)

Així doncs, en italià estàndard, *noi* i *voi* conviuen residualment amb *noialtri* i *voialtri*, solucions ja escassament productives, però ben documentades en la tradició medieval.

Segons Rohlfs (1968: 132), les formes reforçades amb *altro* són especialment productives al sud: en sicilià (*nuàutri, vuàutri*), a Calàbria (*nuàttri, vuàttri*), i fins i tot en formes aïllades de segona persona singular (*tuatru, tuattru, tunautru, tujatru*).

Un procés de reforç pronominal comparable, motivat per necessitats d'evitar el sincretisme lingüístic, es documenta també fora del domini romànic a l'àmbit anglòfon, on l'homonímia entre el *you* singular i el *you* plural, que van substituir les formes antigues *þū* i *gē* respectivament, ha afavorit l'aparició de solucions perifràstiques col·loquials *you guys*, en masculí i en femení —si es vol precisar el gènere *you girls* i *you ladies*—, la forma dialectal meridional estadounidenca *y'all* (referida als dos gèneres) i les formes dialectals *you-uns* / *you'uns* (< *you ones*), *we-uns* / *we'uns* o també les solucions "plurals" *yous* / *youse*.

2.5. Tractament de cortesia

El sistema de tractaments de segona persona en les llengües romàniques occidentals mostra una evolució àmpliament compartida, determinada per processos de reanàlisi pragmàtica i de renovació de les formes deferencials. Ja en el llatí tardà, el pronom plural VOS adquirí un valor singular de respecte, inicialment associat a l'emperador i posteriorment estés a altres figures d'autoritat, mentre conservava el valor plural (Penny 2005; Ernout / Meillet 2001). Aquest ús dual es mantingué en el romanç medieval i explica la configuració de sistemes ternaris com el català, on *tu* conserva valors de proximitat similars als actuals, *vós* es consolida com a tractament singular de respecte cordial i *vosté* ocupa posteriorment l'espai del tractament distant i cerimoniós. Les dades del *CICA* mostren una presència aclaparadora de *vós* com a singular deferencial, enfront d'un ús plural marginal, fet que afavorí el desenvolupament de formes perifràstiques distintives (*vós altres*), que acabaren fusionant-se en *vosaltres*, en paral·lel al pas de *nos* a *nosaltres*, mentre *nos* es preservava en l'ús majestàtic, àmpliament documentat des del llatí clàssic fins a l'edat moderna (Ernout / Meillet 2001).

A les darreries de l'edat mitjana, l'ampliació del camp pragmàtic de *vós* i la seua extensió a un ventall creixent de relacions socials comportaren una devaluació progressiva del seu valor honorífic, fenomen ben documentat en castellà peninsular (Penny 2005; De Jonge / Nieuwenhuijsen 2006) i paral·lel en català, especialment en valencià. Aquest procés motivà la creació de noves fórmules de tractament a partir de sintagmes nominals amb substantius abstractes com *mercé*, *senyoria* o *majestat* i consegüentment proliferaren altres solucions altament cerimonials, construïdes amb possessiu i substantiu abstracte o honorífic (*vostra mercé vostra senyoria*, *vostra majestat*, *vostra altesa*, *excel·lència vostra*, *vostra magnificència*, *vostra virtuosa persona*, entre d'altres), que expressaven un grau de deferència superior al de *vós* i que, amb un valor progressivament atenuat, però mantenint la distància pragmàtica, acabaren confluint en la forma lexicalitzada *vosté*. En el cas de *mercé*, l'evolució semàntica des de 'recompensa' fins a 'gràcia, misericòrdia' (Ernout / Meillet 2001; *DECat*) permeté, mitjançant un procés metonímic, la personificació del sintagma *vostra mercé* com a tractament personal. Inicialment restringides a funcions no subjectives, aquestes fórmules s'integren progressivament com a subjecte a partir del segle XV, tant en català com en castellà, com indiquen les dades del *CICA* i els estudis comparatius sobre l'espanyol clàssic (De Jonge / Nieuwenhuijsen 2006).

Per tant, d'aquest procés de lexicalització i erosió fonètica sorgí la forma *vosté*, resultat de la contracció de *vostra mercé*, documentada en català a partir del segle XVII (*DECat*; Batlle *et al.* 2016). El *CIGCMod* n'ofereix el primer testimoni el 1617 i en

constata una difusió primerenca i intensa en català occidental, especialment en valencià, on *vosté* conviu durant segles amb *vostra mercé*, mentre que aquesta última es manté en textos juridicoadministratius i epistolars del català central fins a inicis del segle XIX. A diferència de *tu* i *vós*, *vosté* regeix la concordança verbal en tercera persona del singular i crea un plural propi (*vostés*), fet que reforça la seua autonomia funcional dins del sistema.

Aquest desenvolupament s'inscriu plenament en una dinàmica romànica general que inclou l'espanyol *usted* (Alvar / Pottier 1983; Zamora Vicente 1960), el portugués *você*, el gallec *vostede* i solucions anàlogues en sard logudorés (Pittau 1991: 88):

> Nel logudorese si dà del *tue* "tu" quando ci si rivolge ai bambini, ai ragazzi e alle persone di uguale età e condizione sociale, si dà del *vois* "voi" dalle persone più giovani a quelle più anziane ed anche ai compari e alle comari, si dà del *Vostè* "Lei, Ella" ai professionisti, alle persone di riguardo e ai forestieri non sardi.

En aragonés *vusté* i *vustés*, segons Martínez *et al.* (2021: 166-167), són formes de cortesia que denoten respecte i distanciament, enfront de *tu* i *vusatros*, que són solucions més neutres i que, en general, denoten confiança i proximitat amb el receptor. L'arcaisme *vos* es conserva amb poca vitalitat en els parlars occidentals, especialment en ansotà, encara que ha estat d'ús literari en textos relativament recents.

D'altra banda, en asturià l'ús de *él, ella* com a pronom de cortesia és pràcticament residual (D'Andrés 2013: 459); en friülà hi ha *Lui* i *Jê* (i també *Vô* i *Lôr*), paral·lels als pronoms de 3a persona del singular masculí i femení respectivament.

En romanés (Guţia 1967: 171) *Dumeanata* «esprime un grado di deferenza intermedio" i *Dumneavoastră* «esprime il più alto grado di deferenza»; *Dumneasa, Dumnealui, Dumneaei, Dumnealor* «per la persona o le persone di cui si parla»; la tercera persona *el, ea, ei, ele* correspon a *dânsul, dânsa, dânsii, dânsele* (< DE IDEM IPSE) «quando si vuole stabilire un po' di rispetto o di distanza (...) che sono quasi equivalenti a *dumnealui, dumneaei, dumnealor*».

En aquest context comparatiu, la trajectòria del català no pot explicar-se únicament per interferència del castellà, sinó com una innovació paral·lela dins l'espai iberoromànic, que respon a la mateixa necessitat funcional de renovar les estratègies de cortesia davant la devaluació semàntica de les formes pronominals heretades, com assenyalen també Hualde i Pérez Saldanya (2020).

Per tant, en oposició al sistema binari espanyol (*tú*, *usted*), francés (*tu*, *vous*), italià (*tu*, *Lei*), alemany (*du*, *Sie*) o rus (*ты, Вы*), amb dos tractaments, o l'anglés, amb només un (*you*), el català en té tres, tot i que en la llengua antiga n'hi havia dos (*tu* i

vós), i *vosté* va sorgir precisament de la fórmula de cortesia composta *vostra mercé*, originàriament de caràcter més reverencial, al costat d'altres solucions anàlogues. Tot plegat, és en la llengua clàssica on es gesta el sistema ternari actual.

	2a pers. sing.	pronom de cortesia	coincideix amb
francés	*tu* (*toi*)	*Vous*	*vous* 'vosaltres'
portugués	*tu* (*você*)	*Você* *o Senhor/a Senhora*	
romanés	*tu*	*Dumneavoastră*	
friülà	*tu*	*Lui, Jê, Vô, Lôr*	*lui* 'ell', *jê* 'ella', *vô* 'vosaltes', *Lôr* 'ells/elles'
italià	*tu*	*Lei*	*lei* 'ella'
anglés	*you*	*You*	*you* 'tu'
alemany	*du*	*Sie*	*sie* 'ells/elles, ella'
rus	*мы*	*Вы*	*вы* 'vosaltres'
hongarés	*te*	*Maga / Ön*	

2.6. Tercera persona del plural

En les llengües romàniques, la tercera persona del plural dels pronoms personals forts mostra una notable variabilitat tant diacrònica com geogràfica. L'italià *loro*, derivat de l'obliqua llatina *illorum (genitiu plural)*, ja s'observa en funcions de nominatiu en època antiga, mentre que formes residuals del nominatiu original persisteixen esporàdicament en diversos parlars septentrionals:

> Già in antico l'obliquo *loro* (< illorum) s'incontra nelle funzioni de nominativo. (...) L'antica forma del nominativo soppravive ancora sporadicamente, per esempio veneziano *eli*, rovigotto *igi*, trentino *ei*; contaminazione con 'altri' vediamo nel veneto *i-altri*, nell'alto valtellinese *i-atri,* nel romagnolo *jétər* (Rohlfs 1968: 135-136)

Actualment, *loro* predomina al nord (també en piemontés i friülà *lôr)* i arriba a la línia Roma-Spoleto-Ancona, mentre que al centre i al sud d'Itàlia s'imposa *issi (*< *IPSI)*, amb les variants sardes *issus, issas*.

La comparació amb altres llengües romàniques mostra formes regulars però amb alternances dialectals i fonètiques (vegeu la graella de pronoms forts).

3. Conclusions

Els pronoms personals forts preserven rastres del sistema casual clàssic. En català, com en altres llengües romàniques, els pronoms personals forts conserven oposicions entre cas recte i oblic, derivades respectivament del nominatiu i del datiu llatí. Aquesta oposició és especialment visible en la primera persona singular (*jo*/*mi*) i reflecteix l'autonomia sintàctica i prosòdica dels pronoms tònics, que poden aparéixer com a subjecte o precedits de preposició.

Les llengües romàniques occidentals mostren, no obstant això, grans diferències en l'ús i la forma. El francés restringeix la funció tònica dels pronoms a *moi, toi, lui*, que actuen autònomament i tenen ple valor nominal, mentre que *je, tu, il*/*elle* són clítics i depenen del verb que acompanyen. Formes paral·leles semblants es troben en piemontés, llombard i emilià, així com parcialment en el romanx i el friülà.

Els pronoms forts de tercera persona singular, en canvi, provenen majoritàriament dels demostratius ILLE, ILLA en lloc de derivar directament del llatí IS, EA, ID, com és el cas del català *ell*/*ella*, italià *lui*/*lei*; en sard *issu*/*issa* procedeixen d'IPSE, IPSA. Aquest procés, com en altres llengües indoeuropees, reflecteix la tendència a substituir formes inestables de pronom de tercera persona per demostratius que adquireixen autonomia sintàctica.

En primera i segona persona del plural, observem una diversitat notable: mentre llengües com el portugués, el francés, l'italià i el romanés conserven formes simples (*nós*/*vós, nous*/*vous, noi*/*voi*), altres llengües introdueixen formes compostes amb un element reforçador (*nosaltres, vosaltres, nosautres, noialtri, nusàterus*), sovint amb valor emfàtic o exclusiu. Aquest mecanisme va permetre superar ambigüitats discursives i, en alguns casos, consolidar formes modernes estandarditzades.

El tractament de cortesia representa una innovació pragmàtica comuna dins l'àmbit romànic. Des de l'ús singular honorífic de VŌS en llatí tardà, s'originen formes com *vosté* (català), *usted* (castellà), *você* (portugués), paral·leles a l'italià *Lei* i al romanés *dumneavoastră*, que garanteixen distància i respecte. Aquest desenvolupament es combina amb la persistència o modificació de *tu* i *vós*, i la creació d'un sistema ternari en català.

Finalment, la tercera persona del plural també mostra variació diacrònica i geogràfica: els parlars itàlics septentrionals adopten formes com *loro* derivades de l'obliqua llatina ILLORUM, mentre que al sud de la península italiana i a Sardenya predominen formes com *issi, issus, issas*.

En conjunt, l'estudi comparatiu dels pronoms tònics o forts evidencia que, tot i l'origen indiscutiblement llatí, les llengües romàniques han seguit trajectòries evolutives diverses influïdes per canvis fonètics, processos d'analogia i mecanismes

per reduir el sincretisme quan una forma lingüística assumeix més d'una funció gramatical.

BIBLIOGRAFIA

ALIBÈRT, Loís (2000): *Gramatica occitana segon los parlars lengadocians*. Barcelona-Tolosa: Institut d'Estudis Occitans-Institut d'Estudis Catalans,.

ALVAR, Manuel / POTTIER, Bernard (1983): *Morfologia histórica del español*. Madrid: Gredos.

ANGLADE, Joseph (1977): *Grammaire de l'Ancien Provençal*. París: Éditions Klincksieck.

BATLLE, Mar / MARTÍ, Joan / MORAN, Josep / RABELLA, Joan Anton (2016): *Gramàtica històrica de la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

BENVENISTE, Émile (1969): *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*. París: Minuit.

CAMILLERI, Salvatore (2002): *Grammatica siciliana*. Catania: Boemi.

CICA = Corpus Informatitzat del Català Antic <http://cica.cat/>.

CIGCMod = *Corpus Informatitzat de la Gramàtica del Català Modern* <https://metaconcor.kiobus.net/>.

DECat = COROMINES, Joan (1980-2001): *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*. Barcelona: Curial / «la Caixa», 10 vol.

D'ANDRÉS DÍAZ, Ramón (2013): *Gramática comparada de las lenguas ibéricas*. Xixón: Trea.

DE JONGE, Bob / NIEUWENHUIJSEN, Dorien (2006): «Formación del paradigma pronominal y formas de tratamiento». Dins Company Company, Concepción (ed.): *Sintaxis histórica de la lengua española*. México: Fondo de Cultura de México-UNAM, p. 1593-1671.

ERNOUT, Alfred / MÉILLET, Antoine (1932): *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. París: Klincksieck [Les citacions es fan per la 4a edició de 2001].

FERNÁNDEZ REI, Francisco (1991): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Edicións Xerais.

FERREIRO, Manuel (1999): *Gramática histórica galega, I. Fonética e Morfosintaxe*. Santiago de Compostela: Edicións Liovento.

Ganzoni, Gian Paul (1983): *Grammatica ladina*. Cuira: Uniun das Grischs e Lia Rumantscha.

GUȚIA, Ioan (1967): *Grammatica romena moderna*. Roma: Mario Bulzoni Editore.

HUALDE, José Ignacio / PÉREZ SALDANYA, Manuel (2020): «Convergencia y divergencia vasco-románica en las formas de tratamiento: vasco *zu* y castellano *vos*». Dins MARTÍNEZ ALCALDE, María José *et al.* (coords.): *El español y las lenguas peninsulares en su diacronía: miradas sobre una historia compartida. Estudios dedicados a Mª. Teresa Echenique Elizondo*. València: Tirant lo Blanc, p. 305-328.

MARCHETTI, Giuseppe (1985): *Lineamenti di grammatica friulana*. Udine: Società Filologica Friulana.

MARTÍNEZ, Juan Pablo / PARICIO, Santiago / RODÉS, Francho (coords.) (2021): *Gramatica basica del aragonés*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.

MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1904): *Manual elemental de gramática histórica española.* Madrid: Librería General de Victoriano Suárez [Les citacions es fan per la 19a edició, *Manual de gramática histórica española*, Madrid, Espasa-Calpe, 1987).

MESTRE, Rosanna / PÉREZ SALDANYA, Manuel / SANMARTÍN, Ofélia (1998): *Diccionari de lingüística.* València: Colomar Editors.

MOIGNET, Gérard (1984): *Grammaire de l'ancien français.* París: Éditions Klincksieck.

NUNES, José Joaquim (1989): COMPÊNDIO DE GRAMÁTICA HISTÓRICA PORTUGUESA. Lisboa: Clássica Editora.

PENNY, Ralph (2005): *Gramática histórica del español.* Barcelona: Ariel.

PERRET, Michèle (2005): *Introduction à l'histoire de la langue française.* Sedes: Armand Colin.

PITTAU, Massimo (1991): *Grammatica della lingua sarda.* Sàsser: Carlo Delfino Editore.

ROHLFS, Gerhard (1968): *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti.* Torino: Einaudi.

ROSEANO, Paolo / MADRIZ, Anna (2023): *Scrivere in friulano.* Udine: Societät Filologjiche Furlane.

SALVI, Giampaolo / RENZI, Lorenzo (2010): *Grammatica dell'italiano antico.* Bologna: Il Mulino.

SPELL (Servisc de Planificazion y Elaborazion dl Lingaz Ladin) (2001): *Gramatica dl ladin standard.* Union Generala di Ldins dles Dolomites i altres.

SKRELINA, L.M. / STANOVAIA, L.A. (2001): *Storia frantsuzskogo iazyka.* GUP Izdatel'stvo "Vysxaia Xkola".

TEYSSIER, Paul (1997): *História da Língua Portuguesa.* Lisboa: Livraria Sá da Costa Editora.

ZAMORA VICENTE, Alonso (1960): *Dialectología española.* Madrid: Gredos.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 101–113, https://memoriadelcor.org

VISTABELLA, ENTRE LA PUEBLA I ROSSELL

Jesús BERNAT AGUT

Si recte anares de La Puebla a Rossell
Passaries pel Dau del poble més bell

1. INTRODUCCIÓ

Aquesta dita tradicional, paradoxalment encara inèdita, ens serveix de ple per justificar la proposta que us faré. Ben bé sabeu que José Enrique és un enamorat, per raons òbvies, de dos pobles, Puebla de Arenoso (la Puebla) i Rossell. No és menys cert que si haguérem d'afegir les ciutats que s'estima, a més de la seua benvolguda Barcelona hauríem de confegir un llarg llistat que no es tancaria dins l'extensa Romània. Centrem-nos, doncs, en la tria casolana. La dita popular, que malauradament encara no ha trobat documentació escrita, és geogràficament certa i única. Volem dir que si, com veiem a la figura adjunta, tracem una recta que unisca els nuclis de la Puebla i Rossell passarem per diversos termes municipals ben interessants (Cortes de Arenoso, Villahermosa del Río, Vistabella del Maestrat, un bri de Culla, Benassal, Morella, Catí, Xert i la ratlla entre Vallibona i Canet lo Roig), però només trobarem coincidència amb un nucli urbà, el del poble més alt del País Valencià. Si teniu curiositat per comprovar-ho en qualsevol opció cartogràfica digital o visor i eixampleu el seu pas per Vistabella observareu, sorpresos, com va ben just per damunt la plaça de l'Església, coneguda com el Dau, tot donant raó a l'encara no massa coneguda dita.

La cosa és que aquesta magnífica coincidència ens permet un nou triangle amorós que uneix els dos pobles vitals del professor Gargallo amb el terme que es tanca amb el trifini de Penyagolosa, fita senyera i pont de dues llengües germanes. La

toponímia, entre d'altres virtuts, té la de ser notària del paisatge. Pretenem en aquest breu homenatge mostrar els fitotopònims que els fullets de *Toponímia dels Pobles Valencians*[1] recullen de cadascun dels termes que avui agermanem. En aquest petit estudi només considerem els topònims sobre plantes (arbres i arbusts) sense recollir aquells que s'hi troben relacionats d'una manera indirecta (*aceite*, troncs, pegunta, cup, bosc, rabassa...).

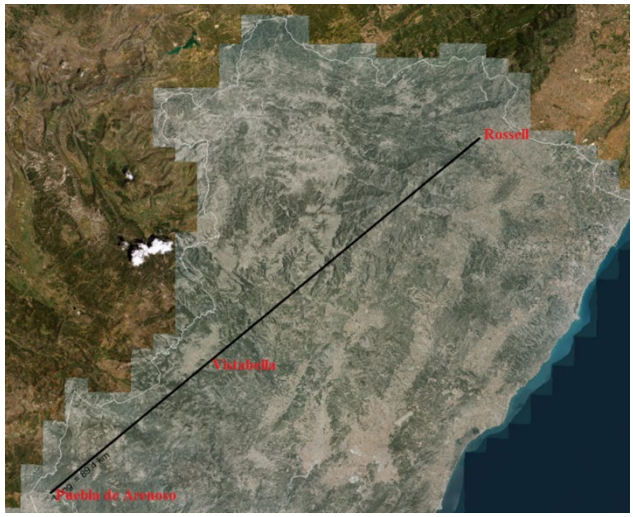

Fotografia 1.

L'extensió dels tres termes (Vistabella, 151 km²; la Puebla, 42,7 km²; Rossell 74,9 km²) és un dels factors que expliquen la diferència quantitativa que trobarem en cadascun dels fullets. També l'altitud (V, 1246 m; LP, 626 m i R, 471 m) dona raó a l'existència d'unes o d'altres espècies. Evidentment, aquests guarismes corresponen al nucli urbà; els termes abracen altituds majors i menors. La Puebla oscil·la entre els puntuals 569 m del mateix embassament fins els 1016 m del Cerro Cepero; Rossell entre els 250 m del forcall del barranc de Requena amb el riu Cervol i els 1066 m del pic de la Serreta, en el trifini Vallibona-la Pobla de Benifassà-Rossell. A Vistabella l'oscil·lació és ben marcada si tenim en compte que hi trobem Penyagolosa, amb 1813m, i, al trifini de Culla-Benafigos-Vistabella, hi ha el Forcall del Riu amb només 510 m; 1303 metres de diferència.

[1] Ben sabut és que en cadascun dels tres pobles trobaríem molts més exemples; ara, però, ens limitem a comentar aquells fitotopònims que apareixen dins els tres fullets.

Amb tot, som sabedors que explicar aquestes variants demanaria un estudi més aprofondit; sobretot de treball de camp, que només hem assolit al terme de Vistabella. Amb tot i ara per ara, sols volem mostrar els fitotopònims apareguts als fullets *TPV*.

Fotografia 2. Puebla de Arenoso, La Puebla.

Fotografia 3. Rossell, vista general.

2. Arbres i arbusts compartits en la toponímia

2.1. Carrasca (*Quercus sps.*)

La Carrasquica i El *Carrascal* (LP); *los Carrascalets* (R) *el Carrascal*, *mas del Carrascal*, *carrascal del Mas de Gual*, *carrasca de Tério* i *carrasca de la Noguera* (V)

Si haguérem de parlar del bosc mediterrani, la carrasca (l'alzina per a les zones més septentrionals) ompliria la totalitat del nostre territori. El pi li ha anat furtant espai, però la toponímia, notària també del paisatge pretèrit, ens guarda un feix de noms de lloc amb diverses variants. Només al terme de Vistabella localitzem vint-i-vuit topònims amb l'especificatiu 'Carrasca' i derivats (*Carrasqueta*, *Carrascot*, *Carrascal* i *Carrascalet*);[2] vint-i-tres carrasques que, per les seues dimensions, s'han guanyat un nom propi i vint-i-tres carrascals de diferents masos: un total de setanta-quatre noms de lloc relacionats amb aquest *quercus*.

Els exemples de la Puebla corresponen a un arbre de grans dimensions i ben estimat pel paradoxal diminutiu, *La Carrasquica*,[3] «que contempla nuestro pueblo desde lo alto», «emblema en forma de nombre» (Gargallo 2024: 124 i 218) i a una partida del terme batejada amb el col·lectiu, *El Carrascal*. El sufix *-ico /-ica* (Gargallo 2024: 68) és present en molts altres noms de lloc, com ara: *Casa de la Asomadica*, *Caseta del Tío Manuelico*, *Masía del Montico*, *El Tempranico*, *La Hoyica de la Rulla*..., o la mateixa calle de *Las Fuentecicas*. Al mapa del fullet de Rossell, al nord de la capelleta de Sant Marc, ens apareixen *los Carrascalets*. El *TPV* de Vistabella del Maestrat anota dos de les vint-i-tres carrasques singulars,[4] la de Tério i la de la Noguera; *el Carrascal* (partida) i el *mas del Carrascal*.

2.2. Centeno (*Secale cereale*)

El Centenar (LP) i *el Centenar* (V)

«Pa de centeno» és oït arreu del PV catalanoparlant, on no trobem *ségol*, diferent del pa de segó (*salvado*). Actualment, el mot *ségol* és estrany al País Valencià i les Illes; més sovint trobem 'centeno' des de ben antic, present al s.XV com veiem al *Procés de les olives*: «Sembrau vós la terra, compare Moreno / per bona que sia de bella sement, y al temps de les messes batreu bon *çenteno*, mesclat a prou veces, en loc de forment». L'exigència de la rima (*Moreno-çenteno*) ens pot fer dubtar sobre l'ús quotidià del mot, però hi ha molts més exemples, com la dualitat *ségol/senteno* de les *Observaciones sobre el Reyno de Valencia* d'Antoni J. Cavanilles (1795). Dins l'*Índice de las plantas mencionadas en la obra*, en la taula que ens mostra amb el nom científic, castellà, valencià i francés, a la pàgina 325 escriu: «*Secale cereale. / Centeno comun. / Senteno: Ségol. / Seigle commun*». Aquesta dualitat per al valencià, com la de «*Dacsa: Panís*» i «*Blat: Forment*» de la mateixa pàgina, ens fa suposar que el mot *ségol* era viu, almenys en algunes de les

[2] Ben prop d'ací, al terme de Xodos trobem *la Carrascosa*, col·lectiu que ens porta a un estadi anterior.
[3] El topònim *La Carrasquica* apareix també a Sax, Gátova i Ayódar.
[4] Podeu veure'n la resta a Bernat (2024).

comarques que va récorrer el naturalista valencià. També Joaquín Martí Gadea (1891) al seu diccionari mostra les dues entrades, *senteno* i *ségol*.

A Vistabella, *el Centenar* explica el seu conreu en temps antic, més que pel seu gra, per les tiges llargues amb què es lligaven les garbes de blat que omplien tot el Pla. A més d'a la Puebla, també trobem *El Centenar* a Zucaina, Callosa de Segura i Fuente de la Reina; pluralitzat amb la forma *Los Centenares*, a Castielfiabib i a Puebla de San Miguel, tots dos al Racó d'Ademús, tan estimat pel professor Gargallo.

2.3. Figuera / Higuera (*Ficus carica*)

El Higueracho (LP); *Font de la Figuera* (R)

El fullet de Vistabella no mostra cap exemple d'aquest arbre tan nostrat. El fred s'encarrega de reduir-lo a les partides del Boi i la Vallussera, més càlides, on localitzem els topònims *figuera de l'Alborcer*, *cova de la Figuera*, *roca de la Figuera* i *el figueral del Focino*, ben asolellat. El topònim de Rossell coincideix amb el nom del poble de la Costera, *la Font de la Figuera*. L'exemple de la Puebla, *El Higueracho*, bateja un element orogràfic i el seu sufix l'agermana amb el topònim *El Toscacho*, dins del mateix terme.

2.4. Ginebre / Enebro (*Juniperus communis* i *Juniperus oxycedrus*)

La Enebrosa (LP), *el Ginebral* i *ginebres del Mas de Campos* (V)

Tot i que un dels *Juniperus*, l'*oxycedrus*, rep el nom genèric de *càdec*, en els pobles catalano-parlants de Penyagolosa tots dos són coneguts com a ginebres. En alguns indrets, però, els masovers distingeixen *ginebre* i *ginebrissa* i, més sovint, *ginebre roig* i *ginebre negral*. El *Juniperus communis* correspon al ginebre negral o verd, d'aspecte més fosc que l'*oxycedrus*. Els fruits aromàtics són de color blau fosc. Aquest arbust viu en zones més elevades que l'altre ginebre, com ara el Bovalar. El *Juniperus oxycedrus* té el fullatge més clar i amb una línia pel bell mig. El trobem en cotes més baixes —pel Boi, per exemple— i els fruits són d'aspecte amarronat. En parlar dels usos del ginebre hem d'esmentar, òbviament, la ginebra obtinguda amb la destil·lació de l'alcohol de cereals i els fruits del *Juniperus communis*. Altrament, el famós gin de Menorca empra els fruits de l'*oxycedrus*. A més dels usos culinaris diversos, la fusta del ginebre, per la seua duresa, és emprada per a construir tanques, porteres, cabirons per a les solls, etc. També diversos masovers ens han parlat de l'oli de ginebre emprat per a les picades d'escurçó i les ferides de la pell en general. L'extracció d'aquest oli es feia als mateixos forns on s'extreia la pegunta.

El topònim de LP, *La Enebrosa*, ens recorda pel seu sufix col·lectiu el poble de *la Ginebrosa*, a ponent del Matarranya. El mateix sufix trobem a *la Ginebrosa de Valljunquera* i a Aiguaviva de Bergantes, assut de *la Ginebrosa*. A Vistabella trobem ginebres de grandària singular, com el del mas de Campos, i també mostres del seu col·lectiu: *el Ginebral*.

2.5. Grévol / Acebo (*Ilex aquifolium*)

Mola del Grévol (R), *l'Atzevar* (V)

Tot i trobar-los toponímicament a Rossell i Vistabella, tots dos catalanoparlants, ens va bé esmentar el doblet català / castellà, com ja podeu deduir per l'exemple de Vistabella.

La *Mola del Grévol* (R) se situa per les vores del camí de Bel amb una altura de 975 m. Aquest arbust, de vegades amb semblant d'arbre, precisa d'una certa altitud per criar-se. A Cinctorres (els Ports) localitzem *el Grevolar*. També a Benassal hi ha *la Grevalosa* com indret, a més d'unes llastres, una coveta i una roqueta que s'acompanyen de Grevalosa com especificatiu. A Vistabella, a més de l'exemple de l'opuscle de *TPV*, també trobem els topònims *bancal del Grévol* i *font del Grévol*.

Un cas atractiu per l'estudi toponímic ens el dona *l'Atzevar*, que ja trobem a les Visures de 1535. Alguns estudiosos hi han volgut veure significats propers al *séver* o a les *serves* (*Sorbus domestica*).[5] En les nostres enquestes de la zona vam poder comprovar que es tracta d'un preciós pinar farcit de «grévols» proper als 1500 metres d'altitud, lluny de serveres i àloes. Si afegim que aquesta partida és mitgera amb el Puertomingalvo, zona castellanoparlant, i coneixem el trànsit continu amb l'Aragó, no ens estranyarem de veure-hi un «acebar»[6] que defugint la interdental done aquest *Atzevar*, [lalʒeˈba] en la pronunciació actual, potser cercant el mot transparent «algepsar».

2.6. Junquera (*Juncus sp.*)

La Junquera, *Fuente de la Junquera*, *El Juncarejo*, *Barranco del Juncarejo* i *La Juncosilla* (LP), *Barranc de la Junquera* (R) i *Toll de la Junquera* (V)

Els juncars es troben vora les fonts, tolls i bassots o en alguna bassa propera a qualsevol rambla que li procure la humitat necessària. La junquera, per aquestes terres s'entén com la mata del junc; recordem en Muntaner i *la mata del jonc*, metàfora

[5] Veieu les diferents propostes dins Bernat (2016).
[6] També al terme veí de Mosquerola hi ha *El Acebar* i *Barranco del Acebar*.

de la força del grup. Els exemples de LP enriqueixen, sobretot, el món dels sufixos. A més del comú *junquera*, que també ens apareix com a especificatiu en els topònims de R i V, *El Juncarejo* i *Barranco del Juncarejo* ens deixen un sufix (*-ejo* / *-eja*) que també trobem en *El Castillarejo* (LP) i que es manté en topònims de pobles catalanoparlants com ara Xodos, *els Pinarejos* i *la Canaleja* (tot dos amb el so palatal), o la mateixa Vistabella, *els Castillejos*, topònim mitger amb Mosquerola que manté la pronúncia velar (Bernat / Guardiola 2014). El seu significat despectiu sol reduir-se sovint a un mer diminutiu. No l'hem sabut trobar a l'apartat *Formación nominal. Sufijos y prefijos* de Gargallo (2024); potser no es mantinga viu en la parla local i només reste fossilitzat als noms de lloc esmentats. *La Juncosilla* és l'altre exemple que ens aporta LP, amb un sufix diminutiu *-illa*, sobre el col·lectiu *Juncosa*, ben productiu arreu de la península. El diminutiu *-illo* / *-illa* tampoc és tractat, potser per la mateixa raó, dins l'apartat esmentat del llibre de José Enrique, tot i que sí que apareix lexicalitzat als mots *prisquilla*, *budillo* o *mostillo*. Dins la toponímia local apareguda al llibret trobem una mostra substancial d'aquest sufix: *Cabanillas*, *Las Artiguillas*, *La Torrocilla*, *Corral del Portillo*, *El Campillo*, *La Hontanilla* o *La Covatilla*. També a Vistabella, en espais de frontera, localitzem *el Collet del Borguillo* i *la Font de l'Hornillo* que, curiosament, contrasta amb *Barranco de l'Hornet* (LP).

No és difícil trobar exemples en qualsevol dels termes que voltem; no caldrà, doncs, fer-ne un llistat. Això sí, ens permetem afegir un comentari a la presència de «jonc» dins la toponímia valenciana. Heus ací, que en treballs anteriors vam localitzar partida, horts i mas del Joncar a Xert i font del Joncar al terme de l'Alcora. Aleshores, ja vam pensar que es tractava d'una falsa hipercorrecció a favor de la solució oriental «jonc»; la pronunciació general al PV és *j*[u]*nc* i aquest omple de juncars moltíssims termes, com ara Atzeneta, Xodos, Aldaia, Benassal, Moixent o la Vall dels Alcalins. Al mapa de l'Institut Cartogràfic Valencià encara podem trobar una *Font del Jonc* (Lorxa), *el Joncar* (la Llosa i Llocnou de Sant Jeroni), *Corral Joncar* (la Font de la Figuera, a la vora d'un camí dels *Juncarejos*). També roman escrit el diminutiu *Joncaret* amb diveros exemples a Llucena. Sortosament, en les darreres edicions, Xert ha retrobat *el Juncar*. Per últim, Vilafamés ens regala *la Juncosa*, amb un sufix col·lectiu ben antic. Els exemples de Rossell i Vistabella, tots dos prop de l'aigua, tenen el mateix especificatiu, *Junquera*.

2.7. Mançana / Manzana (*Malus sylvestris*)

Fuen Manzana (LP), *el Mançanar* (V)

Potser hom esperaria que el doblet fora *poma* / *manzana*. A Vistabella hom distingeix la *poma* (fruita conreada, *Malus domestica*) de la *mançana* (poma silvestre, més menuda i agrenca).[7]

Fuen Manzana (LP) troba un altra forma apocopada en *Fuen Martín*; la resta dels exemples que apareixen en el fullet *TPV* se'ns mostren amb el genèric sencer: *Fuente Baja*, *Fuente de la Canaleta*... fins a tretze topònims. En el cas del *Mançanar* (V) és ben curiosa la proximitat de tres topònims relacionats amb el doblet *poma* / *mançana*: *mas de les Pomeres* (Xodos), *mas de Mançanares* i *el Mançanar* (Vistabella). El *mas de Mançanares*, tot i el veïnatge amb *el Mançanar*, és sospitós de ser un antropònim. *Les Pomeres* i *el Mançanar*, però, ens mostren l'oposició *poma* / *mançana* a què ens referíem. Cal observar que *el Mançanar*, extens mas proper a Sant Joan, compta en els seus boscos amb exemplars de *Malus sylvestris*, més menudes que la comercial *Malus domestica*.

2.8. Matissa / Lentisco (*Pistacia lentiscus*)

El Lentiscar (LP), *racó de les Matisses* i *carreró del Matissal* (V)

La matissa, *mata* o *llentiscle* en altres indrets del domini lingüístic català, respon al *lentisco*, *entina* o *mata* de l'espanyol. *El Lentiscar* (LP) és un col·lectiu que ens parla d'un paisatge, dalt de l'embassament, on predomina aquesta pistàcia. Els exemples de Vistabella se'ns mostren en la forma simple, *racó de les Matisses*, i amb el col·lectiu, *carreró del Matissal*.

2.9. Olivera (*Olea europaea*)

La Olivera (LP) *l'Olivera* (R)

L'arbre mediterrani per excel·lència demana unes condicions tèrmiques que no són les de Vistabella; només recordem un *collet de l'Olivera* cap a la zona més càlida del Boi, però sense presència al llibret *TPV*. Els altres dos pobles retenen el mateix topònim com a partida de sengles termes, *La Olivera* i *l'Olivera*. L'*ullastre*, l'*olivera borda* o *acebuche*, només el trobem a Rossell (mas, barranc i planes de *l'Ullastre*).

[7] Dins Bernat / Guardiola (2014) hom pot trobar nombrosos exemples dels Ports així com les variants *maçana-mançana*.

2.10 Reboll / Rebollo (*Quercus faginea* i *Quercus pyrenaica*)

Puntal del Rebollo (LP), *el Reboll* i *el Rebollar* (V)

El roure sol esdevindre reboll en passar d'Atzeneta, on encara localitzem la *font del Roure* i *el Rourar*. A Vistabella predomina el reboll i el seu col·lectiu, *rebollar*[8] (de la Torre Martines, de la Canaleta, del molí de Lluna...). El sufix col·lectiu *-eda*, *rebolleda*, el trobem dins la toponímia històrica (Visures de 1687), però no en la viva. Ben interessant ens resulta la presència del sufix *-osa* al terme veí de Xodos, *la Rebollosa*.

A La Puebla hi ha el *Puntal del Rebollo*, al sud del terme i vora el riu de la Maimona. A Vistabella, vora el camí de Xodos, descobrim un dels arbres singulars, de mesures considerables i amb molt bona soca, *el Reboll*. També *el Rebollar*[9] (V) ens apareix a *TPV* com a partida veïna de Sant Joan de Penyagolosa.

2.11. Romeguera / Zarza (*Rubus sp.*)

El Zarzal (LP), *barranc del Romiguer* (R)

L'albarzer de la Plana rep a Vistabella el nom de *sarsa*, com la zarza de l'Aragó. Les comarques de més al nord ens parlen de *romaguera* i *romiguera*. Dins la toponímia de Vistabella només trobem una sort de *les Sarsetes* i, al mateix límit arriba el *barranco del Zarzoso*, col·lectiu aragonés d'aquesta sarsa.

L'exemple de LP, *El Zarzal*, és un paratge situat entre La Carrasquica i el poble. El *barranc del Romiguer* mou del tossal dels Teixets i davalla fins el barranc de Requena, que voreja el nucli urbà de Rossell.

2.12. Savina / Sabina (*Juniperus phoenicea* i *Juniperus thurifera*)

El Sabinar, *Masía del Sabinar Alto* i *Masía del Sabinar Bajo* (LP), *el Savinar*, *roca de la Savina* i *Savina de l'Agraïda* (V)

Les mancances derivades d'un treball inacabat ens fan desconèixer si *El Sabinar* de LP està conformat per arbusts, *Juniperus phoenicea*, o estem davant d'arbres com aquell bosc del Racó d'Ademús, comarca ben estimada pel professor Gargallo, amb savina albar, *Juniperus thurifera*. La partida (*El Sabinar*) i els dos masos (*Masía del Sabinar Alto* i *Masía del Sabinar de Bajo*) es troben al límit d'aquest terme amb el de

[8] *El Rebollar* és també un mas del terme veí de Mosquerola, ja dins d'Aragó.
[9] A Vistabella hi ha dues partides batejades com *el Rebollar*; la que apareix al fullet, però, té com a espècie el *Quercus pyrenaica*.

Cortes. Els diversos exemples que trobem en la toponímia de V corresponen a l'espècie *Juniperus phoenicea*: *morral de la Savina*, *morralet de la Savina*, *roca de la Savina*, *el Savinar*, *savinar del Focino*, *cocons del Savinar*, *camí de la Savineta*, *morral de la Savineta*. La *Savina de l'Agraïda* és realment una 'savina albar', *Juniperus thurifera*, que hom coneix a Vistabella com a «trabina» i que el nostre informador ens aclaria que era una «terina».

2.13. Teix / Tejo (*Taxus baccata*)

La Tejera (LP), *mola dels Teixets* (R), *els Teixos*, *la Teixera*, *barranc de la Teixera*, *cova de la Teixera*, *racó del Teix* (V)

Imaginem que el topònim de LP, *La Tejera*, al nord del terme, respon al col·lectiu botànic d'aquesta espècie i no a cap teula ni *tejudo* o *tejugo* (*teixugo* és, a Vistabella, la variant lèxica per al *teixó*). Pel que fa a l'exemple de Rossell, *mola dels Teixets*, es tracta d'una partida compartida amb la Pobla de Benifassà. Pel plural, sembla que estem davant d'un diminutiu més que no del col·lectiu botànic que amaguen molts topònims amb el sufix *-et* (Poblet, Freixenet...) o, possiblement, *lo Teixet* del terme veí de Xert. A Vistabella, *els Teixos*, situats al barranc de l'Atzevar, són dos exemplars que hom creu mil·lenaris. Altres mostres toponímiques d'aquesta espècie les trobem al *racó del Teix*, *roca dels Teixos*, *cova del Teix* i *fonteta del Teix*. Com a col·lectiu ens mostra *la Teixera*, *barranc de la Teixera*, *cova de la Teixera* i *roca de la Teixera*. A les Visures de 1555 llegim un altre col·lectiu, *la Texeda Redona*, i a les de 1715, *l'abeurador de la Teixeda*.

2.14. Vinya / Viña (*Vitis vinifera*)

Masía de la Viñaza, *Masía de la Viñeta*, *Las Viñas Viejas* (LP), *cingla de la Vinya*, *molí de la Vinya* (V)

Els dos masos de LP ens aporten un sufix augmentatiu i un diminutiu. La distància que hi ha entre ambdós ens fa desestimar la possibilitat de tractar-se d'un antic mas i el nou que se'n deriva, com succeïx amb molts diminutius o les variants *de Dalt / de Arriba* i *de Baix / de Abajo*. *Las Viñas Viejas* se situen ben prop del poble, a la vora de l'embassament. El Boi (V), part més avallera del terme, i relativament càlida, permet alguns exemples toponímics de la vinya: *molí de la Vinya*, vora el mateix riu de Montlleó, i *la cingla de la Vinya*. També, sense presència al fullet però, hi ha *les Vinyasses* que ens recorden l'augmentatiu que hem vist a LP.

3. EXEMPLES NO COMPARTITS

Hem de recordar, una vegada més, que aquesta mostra només té en compte els reculls abocats als fullets de Toponímia dels Pobles Valencians. Qualsevol estudi més aprofondit trauria a la llum un feix més de coincidències entre els tres termes. També volem recordar, vegeu la Introducció, que l'extensió de Vistabella del Maestrat supera la suma de la superfície dels termes de Rossell i La Puebla. Només per tancar la mostra botànica dels noms de lloc dels tres termes afegim aquells fitotopònims que no troben coincidències en els altres dos. Segur que, en veure'ls, algun lector coneixedor del seu territori afirmarà allò de: «al meu poble també».

Al terme de La Puebla hi ha un Barranco de la Jara que ens recorda l'estepa (*Cistus albidus*), sense exemples a V ni R; a Xodos sí que hi ha una gran partida coneguda com l'Estepar. També a LP hi ha el Barranco de la Mangranera (*Punica granatum***)**, que tampoc troba semblants als altres dos pobles, almenys als fullets. Això sí, les veïnes de V, Benassal i Atzeneta, coneixen, respectivament, un mas de la Mangranera i el Mangranar.

Rossell manté en exclusiva el barranc de les Canyes (*Arundo donax*) i un mas, barranc i planes de l'Ullastre (*Olea europaea* var. *Sylvestris*). L'olivera borda té un exemplar magnífic a Atzeneta del Maestrat, l'ullastre de Mossén Benito, del qual es conta que es collien quaranta barcelles d'olivons.

Pel que fa al terme de Vistabella hi ha unes quantes espècies botàniques que han batejat llocs i que no hem vist als altres dos termes, almenys als fullets esmentats: font de l'Argilaga (*Genista scorpius*); l'Avellanar i barranc de l'Avellanar (*Corylus avellana*); el Burguillar (*Calluna vulgaris*); el Burgal (*Erica spp.*); barranc del Cirer (*Prunus mahaleb*); l'Eriçal (*Erinacea anthyllis*); l'Espino, cova de l'Espino, font de l'Espino i quadró de l'Espinalet (*Crataegus monogyna*); l'Espigolar (*Lavandula angustifolia*); la Falaguera (*Pteridium aquilinum*); freixe de la Cambreta (*Fraxinus ornus*); morral de la Galluvera (*Amelanchier ovalis*); el Ginestar (*Spartium junceum*); roca de les Hedreres (*Hedera helix*); la Noguera i Anoguer de la Torre (*Juglans regia*); el Romeral (Rosmarinus officinalis); pinar de la Ruda (*Ruta angustifolia*); barranc del Til·ler (*Tilia spp.*); el Xaparral, la Xaparra de Baix i la Xaparra de Dalt (*Juniperus sabina*).

Hem deixat fora els pins, el *pi* (*Pinus sps.*), per l'estranyesa que ens ha causat no veure'l en cap dels altres dos termes. Som conscients que els carrascals omplien des d'antic els boscos mediterranis i que la toponímia, ja ho hem dit, sovint ens fa de notari del passat. Amb tot, la invasió del pi ja porta unes dècades allà on no hi era. En el cas de Vistabella no cal culpar Icona o qualque ministeri que fa una cinquantena d'anys va sembrar l'estesa actual; el pi ja hi era i la toponímia ho manifesta amb molts exemples. Només al fullet trobem *el Pinet*, *el Pinaret* (mas), *font*

del Pi, *pinar de la Ruda*, *pinar de la Caseta*, *pinar de Sant Bertomeu*, *pinar de Sant Joan*, *pinar del Bisbe*, *pinar Obscur*, lloma del *Pinar dels Troncs* i el pins singulars: *pi de l'Àguila*, *pi de l'Assester*, *pi de la Finestra*, *pi de les Quatre Forques* i el *pi del Planàs*. Encara hi afegiríem *el Rodesnal*, com a pinar de l'espècie *pinaster*.[10]

Fotografia 4. Pi de la Finestra (Vistabella).

4. OBSERVACIONS FINALS

Serem breus, l'espai ho exigeix:

La toponímia, com a notària del paisatge, també ens aporta coneixements sobre la presència actual i pretèrita d'algunes de les espècies que conformen o conformaven el paisatge.

Els arbres singulars són mereixedors d'incloure's en qualsevol recull toponímic pel fet d'haver estat batejats popularment, fet que els atorga un valor col·lectiu i patrimonial.

[10] Encara podeu allargar el llistat de fitotopònims a l'apartat 2.3.4 de la tesi *Toponímia de Vistabella del Maestrat* (p. 1131 a 1165).

L'anàlisi comparativa dels topònims de diversos termes és ben enriquidora pel que fa a la varietat sufixal (lingüística) i sobre el coneixement del territori (botànica).

Qualsevol estudi toponímic demana, a més de l'arxiu, el treball de camp. Cartografia i bibliografia ens poden oferir un corpus d'anàlisi sobre el que fer un tast, però l'enquesta, el treball de camp, el coneixement del territori, són necessaris per poder parlar amb propietat sobre els noms de lloc que trobem; no sols és el nom qui ens parla, també cal visurar-ne el lloc. Així, doncs, conscients de la feblesa d'aquests fulls precipitats, demanem a l'homenatjat que tinga a bé, quan el temps i l'ocasió ens siguen favorables, mostrar-nos, amb l'orgull de qui tant estima aquests dos pobles, lo terme de Rossell i *los encantos* de La Puebla.

BIBLIOGRAFIA

BERNAT AGUT, Jesús (2002): «Col·lectius i sufixació en el paisatge vegetal». A CASANOVA, Emili / ROSSELLÓ VERGUER, Vicenç (coords.): *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*. València: Universitat de València, p. 695-719.

BERNAT AGUT, Jesús / GUARDIOLA, Ferran (2014): «Frontera permeable i pont toponímic. Entre Penyagolosa i la Menadella». A: *Actes de la VII Jornada d'Onomàstica. Xèrica 2013*. València: AVL, p. 17-28.

BERNAT AGUT, Jesús (2016): *Toponímia de Vistabella del Maestrat*. Tesi doctoral dirigida per Emili Casanova. València: Universitat de València (en línia).

BERNAT AGUT, Jesús (2018): *Vistabella del Maestrat. L'Alt Maestrat*. A: *Toponímia dels Pobles Valencians*. València: Publicacions de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua.

BERNAT AGUT, Jesús (2024): «Els arbres batejats entre Penyagolosa i el riu de Montlleó». *Noms*, 22, p. 40-46.

CAVANILLES, Antonio Josef (1795): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid: Imprenta Real.

GARGALLO GIL, José Enrique (2018): *Puebla de Arenoso. El Alto Mijares*. A: *Toponímia dels Pobles Valencians*. València: Publicacions de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua.

GARGALLO GIL, José Enrique (2024): *El habla de Puebla de Arenoso*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I / Diputació de Castelló.

PRADILLA I CARDONA, Miquel Àngel / VERGE I CABALLER, Joan Antoni (2003): *Rossell. El Baix Maestrat*. A: *Toponímia dels Pobles Valencians*. València: Generalitat Valenciana / Direcció d'Ordenació i Innovació Educativa i Política Lingüística.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 115–122, https://memoriadelcor.org

BEN QUANTO SAB'O ASNO DE LEER PODERÍA SER CONSIDERADO UNHA PAREMIA?[1]

Mercedes BREA
Centro Ramón Piñeiro para a investigación en Humanidades

Unha disertación de Mestrado (Brazão 1993) defendida na Universidade de Lisboa en 1993 recolle e estuda (establecendo unha certa tipoloxía) o elenco completo de proverbios que empregaron os trobadores galego-portugueses nas súas composicións, proverbios que, en moitas ocasións, veñen precedidos de indicacións do tipo *oí dizer* ou remiten, de xeito máis preciso, a un *verbo antigo*. Da relevancia que lle conceden os autores que recorren a eles dá conta, por unha banda, o feito de que adoitan figurar en lugares tan destacados dunha cantiga como son o íncipit, o refrán ou a finda (Brea / Lorenzo 1998: 165-167), e, por outra, a atención que lles prestan algúns editores, así como os diversos traballos que lles levan dedicado varios estudosos.[2] Non é, pois, intención desta contribución incidir nas atinadas observacións presentes na maioría das referencias bibliográficas proporcionadas, senón unicamente chamar a atención sobre un caso concreto que non figura nos repertorios habituais de paremias medievais nin tampouco encontramos rexistrado no *Refranero multilingüe* do Centro Virtual Cervantes (https://cvc.cervantes.es/lengua/refranero/), pero que presenta algunhas características que o aproximan a esta categoría.

[1] Esta contribución é resultado das actividades desenvoltas no marco do proxecto de investigación PID2020-113491GB-I00, financiado polo Ministerio de Ciencia e Innovación español.
[2] Véxanse, entre outros, Alvar 2009, Arbor 2002, Brea 2016, Falcão 2012, Filgueira 1976, Soto / González 2007.

Referímonos ao verso «ben quanto sab'o asno de leer», que se repite idéntico en dúas tenzóns diferentes. A primeira delas (seguindo a orde de aparición nos cancioneiros) é a mantida por Johan Perez d'Aboim e Lourenço[3] (transmitida unicamente por V1010), na que o señor de Aboim[4] recoñece ao seu contrincante os seus méritos como xograr, pero permítese aconsellarlle, como autoridade que el é[5], que desista de intentar trobar, porque carece das aptitudes necesarias para acometer tal menester:

- Lourenço, soías tu guarecer
como podías, per teu citolon,
ou ben ou mal, non ti digu'eu de non,
e vejote de trobar trameter:
e querot'eu desto desenganar:
ben tanto sabes tu que é trobar
ben quanto sab'o asno de leer[6]
(estrofa I).

Os protagonistas da segunda tenzón son Pero d'Ambroa e Johan Baveca (B1573).[7] O primeiro[8] reconvén ao segundo por interpretar cantigas de amor

[3] Brazão (1993: 33) inclúe este caso (non, en cambio, o seguinte) nun «pequeno mostruário das comparacões que registámos, no decorrer da nossa pesquisa dos enunciados proverbiais, e que pululam pelos nossos cancioneiros medievais», considerando que esta en particular debe formar parte das que «trazem consigo a marca rústica que estará, muito provavelmente, na sua origem».

[4] Para unha información actualizada sobre este trobador (así como os restantes citados neste traballo) recomendamos a consulta das *Redes socioculturais da lírica galego-portuguesa* (https://redesliricas.usc.gal), elaboradas por Déborah González, que facilitan o acceso ás informacións máis contrastadas sobre cada personaxe, facendo fincapé nas relacións literarias que manteñen entre eles. Un dos traballos de conxunto máis recentes e completos que ofrecen datos puntuais sobre moitos autores é o de Marcenaro / González 2024.

[5] A diferencia do que acontece noutras tenzóns nas que se ve atacado polo mesmo motivo, neste caso Lourenço non trata de defenderse criticando o seu opoñente, senón simplemente alardeando da súa capacidade para trobar, aínda que, confiado en que -segundo o seu criterio- xa saíu vencedor doutros debates, pretenda facelo tamén agora («e cuidovos deste preito vencer», II, v. 7).

[6] É habitual empregar as cursivas nos últimos versos para marcar os refráns, pero neste caso (e nos outros dous que comentaremos) trátase dunha cantiga de mestría, polo que esa tipografía é utilizada para destacar o contido dos versos que nos interesan.

[7] Pedr'Amigo de Sevilha, nunha cantiga de escarnio (B1664, V1198), arremete contra Baveca e Ambroa por unha tenzón que mantiveron, pero non pode referirse a esta, posto que alude expresamente a que debatían «sobre la terra de Ierusalen» (II, v. 5), polo que cabería pensar que ou ben se trata dun texto non conservado ou a composición incompleta á que nos referimos máis abaixo (B1456, V1066) era unha tenzón, algo que as condicións que presenta a transmisión manuscrita non autoriza a supoñer.

[8] Non é este o lugar para discutir se Pero d'Ambroa é o mesmo Pero Garcia d'Ambroa do que se conserva só unha cantiga de amor (B73), e tampouco a súa identificación e cronoloxía, pero esta tenzón en concreto podería poñer en dúbida a súa condición de xograr, a non ser que a postura que adopta na *disputatio* sexa unha especie de autoparodia. Ademais do compendio facilitado por D.

compostas por un terceiro trobador (non mencionado)[9] «que non sab'amar» (I, v. 6); na súa resposta, o xograr[10] —que parece recoñecer a calidade dos cantares de Ambroa[11] aínda que el non os leve no seu repertorio («non digu'estes bõos, que vós fazedes», II, v. 4)— insiste en que, por unha parte, só reproduce cantares «ben feitos e que faz trobador / que troba ben e á coita d'amor», II, vv. 5-6). Ante isto, Pero d'Ambroa reafirma:

> - Johan Baveca, se vós non queredes
> os meus cantares dizer ant'alguen
> direivos ora como vos aven:
> nunca por én contra min perdizedes,
> *mais lo que sabe molher ben querer*
> *ben quanto sab'o asno de leer*
> por namorado por que o metedes?
> (estrofa III).

Diante destas consideracións, Baveca opta por abandonar o debate, sen, por iso, deixar de reafirmarse na súa declaración anterior.[12]

A simple vista, semella que o elemento de comparación con un asno non é o mesmo en ambas as dúas tenzóns, posto que Johan Perez d'Aboim estase a referir ás pretensións de Lourenço de converterse en trobador, mentres que Pero d'Ambroa aplícaa a quen non sabe amar de verdade a unha dona.[13] Non obstante, tendo en conta que a ausencia de amor é traída a colación precisamente porque incapacita a

---

González nas *Redes* citadas, pode verse, entre outros, Souto 2006 (con matizacións en Souto 2020: 355, n. 145)

[9] Podería ser o propio Baveca, e non un trobador distinto?

[10] Nunha cantiga de escarnio transmitida de forma incompleta (*Pero d'Ambroa prometeu, de pran,* B1456, V1066), Johan Baveca parece criticar a Pero d'Ambroa, pero non polos seus dotes como trobador, senón por finxir que levou a cabo peregrinacións que, en realidade, non realizou (para este pequeno ciclo satírico sobre a viaxe a Ultramar de Pero d'Ambroa, no que participan catro trobadores, véxase Lorenzo / Marcenaro 2021: 276-277). Existe aínda unha segunda sátira de Baveca contra Ambroa (*Pero d'Ambroa, sodes maiordomo*, B1457, V1067), pero chegou a nós de maneira tan fragmentaria que non resulta sinxelo establecer o motivo obxecto da burla, que, en calquera caso, non parece tampouco ter nada que ver coas habilidades como trobador de Ambroa.

[11] Ou está precisamente ironizando sobre iso, xa que non parece ter interese en incorporalos ao seu repertorio?

[12] «- Pero d'Ambroa, vós máis non podedes / saber de min do que vos ja dix'én: / os cantares que eu digo fez quen / á grand'amor; mais, pois sanha prendedes / aqui ante todos, leix'eu a tençon / ca, se quisessedes saber razon, / digu'eu verdad'en esto, non duvidedes» (estrofa IV).

[13] En algunha das súas cantigas de amor (por exemplo, *Os que non aman nen saben d'amor*, B1108, V699), Baveca establece unha clara diferencia entre os que, coma el, aman lealmente e os que unicamente o simulan, porque estes causan un grave dano aos primeiros.

calquera para trobar,[14] as diferencias redúcense considerablemente, porque tamén Ambroa adopta unha posición de superioridade literaria para incidir na constatación de que a persoa criticada non pode ser un bo trobador.[15] Dito doutro xeito, a pretensión dun xograr de afrontar con éxito o oficio de trobar ten tantos visos de probabilidade como a de que un asno aprenda a ler.

Non encontramos outros datos que permitan establecer algún tipo de relación entre os autores dunha tenzón cos da outra, pero iso tampouco sería un impedimento para pensar que Ambroa coñecese a tenzón entre Aboim e Lourenço[16] e utilizase conscientemente a comparación para, ademais, tildar a alguén de mal trobador dunha forma máis rebuscada. Ambas as dúas tenzóns están compostas de catro cobras, cada unha delas de sete versos decasílabos, con rima *abbacca*, pero estas características resultan bastante comúns no xénero (González 2012: 69); diverxen en que, mentres *Lourenço, soías tu guarecer* segue o modelo máis habitual das *cobras dobras*, *Johan Baveca, fe que devedes* recorre ao modelo das *cobras unisonantes* (facendo variar a rima *c* en cada estrofa).

En calquera caso, o feito de que o verso se repita de forma idéntica, como se fose unha expresión fixa, podería deberse tamén a que esa comparación funcionase a modo de paremia,[17] dado que o asno é un animal[18] considerado ignorante e tozudo,[19] aínda que non estea exento de certa carga simbólica.[20] Trataríase, neste caso, de

[14] A idea de que só quen ama de verdade pode trobar ben é unha constante da poética trobadoresca en xeral.

[15] «Nos dois diálogos em que se encontram as analogias com o *asno*, é obvio que se pretendeu degradar o nível de conhecimentos do jogral interlocutor, declarar a falta de uma formação letrada e, em último termo, questionar a competência no trovar» (González 2023: 267, que relaciona tamén este tipo de ataque coa ironía que dirixe ao mesmo Lourenço, noutra tenzón, Rodrigu'Eanes: «Com'esso dizes, di ar ũa ren: / que és omen mui comprido de sen / e bon meestr' e que sabes leer», V1032, II, vv. 5-7).

[16] Tamén podería ser á inversa, porque as cronoloxías non están establecidas máis que de xeito aproximado: vid. González (2019).

[17] Non saberiamos adscribila, de todos os modos, a un tipo concreto de paremia, sobre todo se hai que decidirse por un dos catro subgrupos establecidos por Anscombre (1997: 46), ou pola clasificación establecida por Sevilla / Crida (1997), que, en calquera caso, admiten «*paremia* como archilexema de los enunciados breves y sentenciosos» (p. 108).

[18] «Muy a menudo los animales simbolizan algo o representan características humanas; por ello, al intentar desentrañar el significado de un refrán, debemos tener en cuenta las distintas posibilidades» (Ruiz 1996: 188).

[19] «Otra de las formas más interesantes de aparición de los animales en el refrán es aquella en la que el animal se identifica con una persona o con determinadas cualidades atribuidas solamente al ser humano. Cada animal ha llegado a ser representante de unas características fijas», de xeito que o asno «tipifica la persona tonta, incompetente, tozuda» (Ruiz 1996: 189).

[20] Talvez porque «mientras el hombre es un ser equívoco (enmascarado), el animal es unívoco, posee cualidades positivas o negativas constantes, que permiten adjudicarlo a un modo esencial de manifestación cósmica» (Cirlot 1992: 70). Ademais das referencias simbólicas recollidas por González

formular una constatación dun feito cotián[21] e, polo tanto, facilmente recoñecible polo público, que identificaría de inmediato como algo negativo calquera declaración que admitise unha comparación con «ben quanto sab'o asno de leer». Pénsese, por exemplo, na advertencia contida nos *Castigos e documentos del rey D. Sancho IV*[22]:

> E por que los buenos consejos nasçen dela sabidoria delos omnes sabios El Rey de Roma enbio dezir al Rey de françia que feziese aprender letras a todos sus fijos llegando el dicho del policrato que *el Rey syn letras & syn sabidoria es tal commo el asno coronado*. E por ende los prInçipes antiguos ouieron grand cuydado de auer maestros muy Sabios asy commo enperadores trajano ouo a policrato.[23]

Se atendemos á condición pragmática (Corpas 1996: 19) das paremias, en casos coma este tal vez se poida admitir que cumpren o requisito de que «se ajusten a la pertinencia y a la oportunidad que corresponden a la intención[24] comunicativa asumida por su emisor, la cual no irá en contra del dictamen del sentido común» (Barbadillo 2025: 61).[25] É máis, revisando as intencións outorgadas aos refráns por Barbadillo (2025: 62) como máis regulares, é dicir, «la asertiva, la persuasiva y la disuasoria, seguidas de la estimativa y la volitiva», *ben quanto sab'o asno de leer* cumpriría

(2023: 267, n. 5), pode verse, por exemplo, o que di o *Bestiario Toscano* (1986: 12) sobre o asno salvaxe: «Por medio de este asno podemos saber cómo son los falsos hombres, que son perezosos en pensar rectamente y en hablar bien, y en el bien obrar y en tantas otras obras a realizar».

[21] Denota, pois, «un hecho general y atemporal», característica atribuída por Anscombre (1997: 49) ás 'frases xenéricas', das que formarían parte as paremias.

[22] Non deixa de ser unha adaptación da máxima difundida, sobre todo, por Juan de Salisbury no seu *Policraticus* (Keats-Rohan 1993: 251): «Rex illiteratus est quasi asinus coronatus».

[23] Tomamos a cita directamente do CORDE, que inclúe outros exemplos similares da segunda metade do s. XIV. Cfr. https://corpus.rae.es/cgi-bin/crpsrvEx.dll (Consulta: 31/12/2025).

[24] Para Barbadillo (2025: 61), «la intención importa especialmente cuando un mensaje es susceptible de ser interpretado con una clave que no reside exclusivamente en las palabras empleadas pero que ha de conocerse sin falta. Hay una convención social y cultural, legitimada como portadora de experiencia y buen criterio, siguiendo las convicciones morales vigentes en la sociedad no en una circunstancia accidental sino prototípica».

[25] «Assim, entre outras razões que assistem aos trovadores, ao utilizarem os provérbios, assinalamos o facto de os mesmos constituirem citação com forza de autoridade, que lhes advém de serem antigos e comumente reconhecidos, tendo em favor da sua veracidade não só o testemunho da visão sincrónica, como o da sua vitalidade diacrónica [..]; e o próprio valor polémico dos provérbios, já que, por não terem autor conhecido, englobam, simultaneamente, o locutor e o adversário, a quem o mesmo se dirige. Nem resulta citar o provérbio contrário, porque ambos são verdadeiros» (Brazão 1993: 312).

varias delas, polo menos a asertiva,[26] a persuasoria[27] e a irónica.[28] Non deixa de ser certo, non obstante, que non presenta todas as características resumidas por Sevilla / Crida (2013: 107), pero si unha parte delas, como a fixación externa analítica ou o contido sentencioso e, posiblemente, unha potencial pragmaticidade.

Cabe obxectar que as dúas tenzóns comentadas empregan o verso en cuestión formando parte dun símil, mentres que a maioría das paremias son fórmulas independentes con sentido pleno, pero o feito de que se repita de forma idéntica non parece unha simple coincidencia; é certo que —sobre todo sendo utilizado en dous debates literarios que, no fondo, tratan do mesmo tema— non sería imposible admitir un caso de intertextualidade consciente, pero tamén o é que quen escoite decir «ben (quanto) sab'o asno de leer» sabe, de xeito case instintivo, que está referido a unha persoa que demostra a súa ignorancia na materia que sexa.

Remataremos comentando que o asno só figura, ademais de nestes textos dialogados, en dúas cantigas de escarnio: *Come asno no mercado* (B1448, V1058), de Johan de Gaia, na que está mencionado en sentido recto como un animal que é levado ao mercado para ser vendido;[29] e *Abadessa, oí dizer* (B1579, V1111), de Afons'Eanes do Coton, na que o trobador pide a unha abadesa que o ensine a foder, porque está recén casado e non ten máis coñecementos para cumprir esa función dos que pode ter un asno (é dicir, alguén completamente ignorante, negado, en todo)[30]:

> Abadessa, oí dizer
> que erades mui sabedor
> de todo ben, e, por amor

[26] É dicir, «el enunciado del refrán sentencia, constata, predice, advierte y presenta una creencia general que se estima, cuando menos previsible» (Barbadillo 2025: 62).
[27] Sería a que «intenta prevenir o pone reparos a una determinada decisión del destinatario por sus consecuencias negativas» (Barbadillo 2025: 63).
[28] «Equivale a una variante de la intención estimativa, en una actitud de incredulidad, puesto que mediante el refrán se arrojan dudas, se insinúa censura, burla o desconfianza, o bien se invita a no dar crédito a lo que parece poseer cierta virtud o calidad» (Barbadillo 2025: 63).
[29] Compárase con el a un cabaleiro que foi comprado tres veces, por tres señores diferentes.
[30] Lembremos que unha das principais características que adoitan atribuír aos asnos os *Bestiarios* é precisamente a súa luxuria (Bianciotto 1980: 217), polo que ben poderiamos estar ante unha adaptación paródica do verso que analizamos. Advírtase, en calquera caso, que aquí o obxecto da comparación é o verbo *foder*, e os termos o trobador e o asno. Pola contra, nas tenzóns é a frase completa referida ao que sabe o asno de ler a que se compara co que descoñece de trobar un xograr. Isto non quere decir, non obstante, que Afons'Eanes non coñecese a hipotética paremia ou, cando menos, o verso comentado das dúas tenzóns, e estivese "retorcéndoo" na súa parodia. Pénsese que, en B, esta cantiga (fol. 332v) inicia a produción satírica de Afons'Eanes do Coton xusto despois de Pero d'Ambroa (do que se copia aínda outro bloque un pouco máis adiante).

de Deus, queredevos doer
de min, que ogano casei,
que ben vos juro que *non sei*
máis que un asno de foder
(estrofa I)

BIBLIOGRAFÍA CITADA

ALVAR, Carlos (2009): «Proverbes et chansons satiriques galiciennes-portugaises», en H. O. Bizarri / M. Rhode (eds.), *Tradition des proverbes et des exempla dans l'Occident medieval: colloque fribourgeois 2007 / Die Tradition der Sprichwörter und exempla im Mittelalter: Freiburger Colloquium 2007*. Berlin: De Gruyter, p. 151-164.

ANSCOMBRE, Jean-Claude (1997): «Reflexiones críticas sobre la naturaleza y el funcionamiento de las paremias». *Paremia,* 6, p. 43-54.

ARBOR ALDEA, Mariña (2002): «*Vervo antigo* e *sententia* na lírica galego-portuguesa: unha achega puntual», en J. CASAS RIGALL / E. DÍAZ MARTÍNEZ (eds.), *Iberia cantat. Estudios sobre poesía hispánica medieval*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, p. 75-92.

BARBADILLO DE LA FUENTE, Mª Teresa (2025): «Nueva perspectiva de consideración en los refranes: la intención comunicativa». *Paremia*, 35, p. 57-67.

Bestiario Toscano (1986): *El Fisiólogo, atribuido a San Epifanio*; Santiago SEBASTIÁN, editor literario ; traducción directa del latín de Francisco TEJADA VIZUETE. *El Bestiario Toscano* / traducción del catalán de Alfred SERRANO i DONET, José SANCHÍS i CARBONELL. Madrid: Tuero.

BIANCIOTTO, Gabriel (1980): *Bestiaires du Moyen Âge*. Paris: Stock.

BRAZÃO, J. Ruivinho (1993): *Os provérbios nos cancioneiros medievais galego-portugueses. Estudo paremiológico e recolha de textos*. Disertação de Mestrado em Literatura Portuguesa, Lisboa: Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa [inédita].

BREA, Mercedes / LORENZO GRADÍN, Pilar (1998): *A cantiga de amigo*. Vigo: Xerais.

BREA, Mercedes (2016): «*Coita* trobadoresca e *verbo antigo*». en M. GONZÁLEZ GONZÁLEZ (ed.), *Lingua, pobo e terra. Estudos en homenaxe a Xesús Ferro Ruibal*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, p. 519-532.

CIRLOT, Juan Eduardo (1992): *Diccionario de símbolos*. Barcelona, Labor.

CORDE = Real Academia Española: Banco de datos (CORDE) [en línea]. *Corpus diacrónico del español*. https://www.rae.es/banco-de-datos/corde (consulta: 12/02/2026).

CORPAS PASTOR, Gloria (1996): *Manual de fraseología española*. Madrid: Gredos.

FALCÃO, F. Scopel (2012): *O vervo satírico. Provérbio e proverbialização na sátira galego-portuguesa*. Vitória: EDUFES.

FILGUEIRA VALVERDE, Xosé (1976): «A inserción do 'verbo antigo' na literatura medieval». *Boletin Auriense*, VI (*Homenaje a Xesús Taboada Chivite*), p. 355-366.

GONZÁLEZ, Déborah (2012): «Arquitectura de la tensó gallego-portuguesa. Textos en desequilibrio». *Estudios Románicos*, 21, p. 65-78.

GONZÁLEZ, Déborah (2019): «Hacia una cronología del debate gallego-portugués», en J. Ll. MARTOS / N. A. MANGAS (eds.). *Pragmática y metodologías para el estudio de la poesía medieval*. Alacant: Universitat d'Alacant, p. 475-488.

GONZÁLEZ, Déborah (2023): «Ataques satíricos e alusões a animais nos debates dos trovadores». Maria Cristina ÁLVARES - Sérgio GUIMARÃES DE SOUSA (eds.), *Limiares Homem/Animal na literatura e na cultura da Idade Média*. Berlin: Peter Lang, p. 265-281.

KEATS-ROHAN, Katharine S. B. (ed. lit.) (1993): Ioannes Saresberiensis: *Policraticus I-IV*. Turnhout: Brepols.

LORENZO GRADÍN, Pilar / MARCENARO, Simone (2021): «O espazo poético de Afonso X: trobadores e textos», en M. BREA / P. LORENZO GRADÍN (eds.): *Afonso X e Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, p. 259-310.

MARCENARO, Simone / GONZÁLEZ, Déborah (eds.) (2024): *Glossario onomastico e prosopografico della lirica galego-portoghese (XII-XIV secolo)*. Roma: «L'Erma» di Bretschneider.

RUIZ GUERRERO, M.ª del Carmen (1996): «Los protagonistas en los refranes». *Paremia*, 5, p. 187- 192.

SEVILLA MUÑOZ, Julia / CRIDA ÁLVAREZ, Carlos Alberto (2013): «Las paremias y su clasificación». *Paremia*, 22, p. 105-114.

SOTO ARIAS, Mª Rosario / GONZÁLEZ GARCÍA, Luis (2007): «Do *verbo antigo* en Johan Garcia de Guilhade». *Cadernos de Fraseoloxía Galega*, 9, p. 223-232.

SOUTO CABO, José Antonio (2006): «Pedro Garcia de Ambroa e Pedro de Ambroa». *Revista de Literatura Medieval*, XVIII, p. 225-248.

SOUTO CABO, José Antonio (2020): «*De illis de Mirapixe: Monio Fernandi*. O trovador Múnio Fernandes de Mirapeixe e a sua parentela». *Madrygal*, 23, p. 335-373.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 123–142, https://memoriadelcor.org

ALGUMA VARIAÇÃO LEXICAL NO TERRITÓRIO CONTINENTAL PORTUGUÊS

Fernando BRISSOS, João SARAMAGO & Luísa SEGURA
Centro de Linguística da Universidade de Lisboa

1. INTRODUÇÃO

Já em 1958, Luís Filipe Lindley Cintra tinha apresentado uma comunicação, no I Congresso Brasileiro de Dialectologia e Etnografia que ocorreu na Universidade do Rio Grande do Sul, em Porto Alegre, Brasil, que tinha como título «Áreas lexicais no território português» (texto reformulado e apresentado no *Boletim de Filologia* XX. Cfr. Cintra 1962). Para essa proposta, recorreu a materiais linguísticos recolhidos, por ele, em 77 pontos para o *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI) em 1953 e 1954[1] (Cintra 1983: 19-20). Seis dos conceitos escolhidos prendiam-se ao que, nas palavras do autor, «se trata de uma série de acções, objectos ou seres relacionados com o ambiente da criação de gado»: 1) *ordenhar*; 2) *úbere da vaca*; 3) *soro*; 4) (fêmea) *estéril*; 5) *cria da ovelha*; 6) *cria da cabra*. Depois de ter elaborado os respectivos mapas, Cintra procurou encontrar distribuições lexicais semelhantes às que encontrara para os referidos 6 conceitos. Para isso, escolheu os termos recolhidos para dois outros conceitos «pertencentes a campos semânticos completamente diferentes»: 7) *maçaroca* e 8) *queixo*.

[1] Os pontos da rede portuguesa eram 95. Os primeiros 15 inquéritos foram realizados por Armando Nobre de Gusmão e Aníbal Otero em 1936. Esta recolha foi interrompida por causa da guerra civil espanhola e da segunda guerra mundial. Os trabalhos de recolha reiniciaram-se durante os meses de Junho a Outubro de 1953 e de 1954, com Lindley Cintra e Aníbal Otero. Cintra apenas aproveitou os dados de 77 localidades que foram aquelas onde realizou inquéritos.

Como conclusão geral da interpretação de Cintra sobre os resultados obtidos, na análise desses oito mapas, reproduzimos as suas palavras (Cintra 1962: 307):

> A oposição entre um Portugal permanentemente povoado, ocupado por uma população que, na sua maior parte, tem raízes muito antigas na terra em que habita, população fundamentalmente avessa a inovações, e um Portugal repovoado nos séculos XII e XII –o Portugal da colonização– ocupado nessa época relativamente tardia por uma população de várias proveniências que nele se misturou em localidades fundadas de novo ou totalmente reorganizadas, população propensa a criar ou a admitir formas de viver ou de falar novas ou modificadas, tem sem dúvida consequências da maior importância. É ela que me parece estar na base de um dos traços essenciais –talvez o mais significativo– na estruturação lexical do território português.

O presente trabalho, em homenagem ao nosso querido colega Enrique Gargallo, tem como único objectivo dar conta de alguma variação lexical existente em Portugal continental, aproveitando os dados recolhidos para o *Atlas Linguístico-Etnográfico de Portugal e da Galiza* (o projeto de atlas linguístico português: cfr. Saramago 2006) entre os anos de 1973 e 1997, em 176 localidades do território continental português.

Essa variação será documentada através de oito mapas com a repartição territorial das variantes lexicais que foram obtidas como resposta a oito conceitos: seis da vida rural (trabalhos agrícolas e o gado porcino): 1) *lavrar*; 2) *rego*; 3) *ceifar*; 4) *aguilhada*; 5) *porco*; 6) *fêmea do porco*; um dos ofícios e profissões: 7) *bigorna* e um dos insectos: 8) *gafanhoto*.

O mapa 1 apresenta a divisão de Portugal por distritos e, no interior de cada um deles, a numeração respectiva dos pontos de inquéritos neles realizados. Cada um dos pontos está colocado no interior de um polígono. Como complemento, marcou-se uma divisória que sempre tem sido utilizada na divisão territorial de Portugal: um **Norte** —os distritos que se localizam a Norte do rio Douro (Viana do Castelo, Braga, Porto, Vila Real e Bragança); um **Centro** —os distritos que se situam entre o rio Douro e o rio Tejo (Aveiro, Viseu Guarda Coimbra, Castelo Branco Leiria, Santarém e Lisboa); um **Sul** —os distritos que ficam a sul do rio Tejo: Portalegre, Setúbal, Évora, Beja e Faro.

Para facilitar a identificação dos pontos de inquérito que eventualmente sejam referidos, no Anexo acrescenta-se o quadro com a numeração e os nomes das localidades.

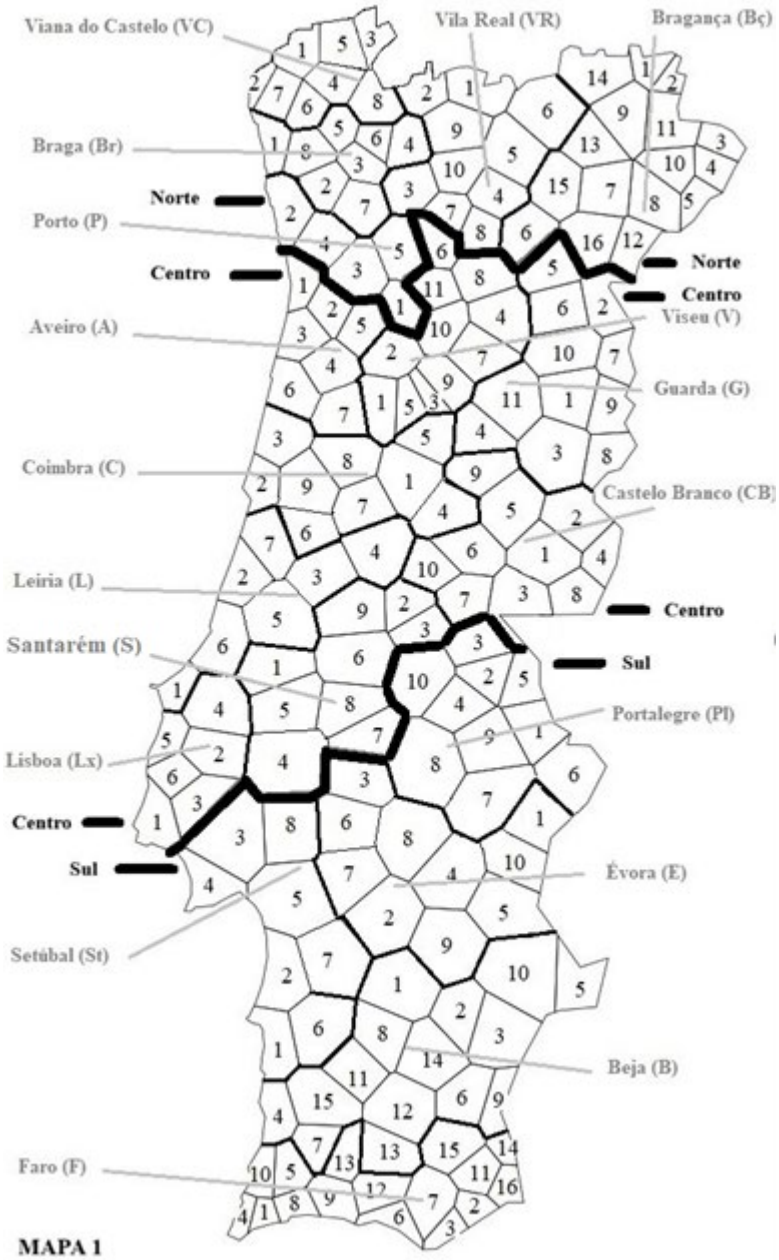

Mapa 1. Rede de pontos.

2. ANÁLISE

A abordagem começa pela análise aos dados dos 4 conceitos relacionados com os trabalhos agrícolas.

2.1. 'Lavrar'

O primeiro conceito é 'lavrar' (mapa 2).[2] Como facilmente se pode constatar, *lavrar* ocupa praticamente todo o território. Foi recolhido como resposta única em 156 localidades e coocorre com outros termos em 12: com *arar* em 3 (Bç1, 3 e C6); com *charruar* noutras 3 (E4, B1 e F2) e, igualmente em 3, com *fazer a / dar uma lavoura* (A2, G8 e CB6); finalmente, coocorre com outras 3 respostas únicas: *vessar* (Br3); *fabricar* (Br7) e *tirar a leiva* (V6). Assim, exceptuando 3 pontos, onde se verificou ausência de resposta (St3, L5 e B15), apenas em 6 localidades este item lexical não aparece como resposta: Bç 4, 5 (*arar*); Bç2 (*arar / charruar*) e E4, B1, F2 (*charruar*).

Apesar de uma frequência de pouca expressão numérica, não deixa de ser interessante o espaço onde *arar* ocorre: nos dois pontos leoneses (Bç1, 2), nos três pontos mirandeses (Bç3, 4, 5) e também num ponto já bem afastado da área referida: C6. O mesmo se pode dizer sobre *charruar*: foi obtido em 3 pontos de Évora (E2, 4, 9), num ponto de Setúbal (St5) e noutro de Faro (F2). Foi também encontrado, em coocorrência com *arar*, num ponto que, linguística e geograficamente, está muito afastado da área onde *charruar* ocorre: Guadramil (Bç2).

2.2. 'Rego'

O mapa 3 dá conta das respostas obtidas para o conceito 'rego'. Nele, à semelhança do mapa anterior, é evidente a elevada frequência de um dos termos recolhidos: *rego*, como resposta única, em 153 pontos e em mais 13 em coocorrência.

Quanto a *sulco*, a segunda resposta mais frequente, são bem visíveis a sua área de concentração e a da sua dispersão. Por um lado, ocorre, como resposta única, em 8 pontos de Bragança e em 1 de Vila Real, junto à divisória com aquele distrito. Por outro lado, em coocorrência com *rego*, encontra-se em 11 pontos mais dispersos: VC3, Br2, VR9, Bç 9, 13, 14, 16, G 2, 7, 8 e CB1.

Sulco ainda apresenta as formas *suco* (Bç 1-5, 8-14 e 15; G 2; VC3; VR 5 e 9) e *surco* (G2; CB1 e G 7, 8). As respostas únicas *leiva* (VR7) e *margem* (B15) coocorrem com *rego*.

[2] Nos vários mapas, o item lexical que tem maior frequência aparece em branco no respectivo ponto de inquérito. Se, por acaso, coocorre com outra resposta, o branco aparece dentro do símbolo. Para não sobrecarregar os mapas com muitas cores, às respostas únicas recolhidas ser-lhes-á atribuída a cor preta. No texto, cada uma será devidamente identificada.

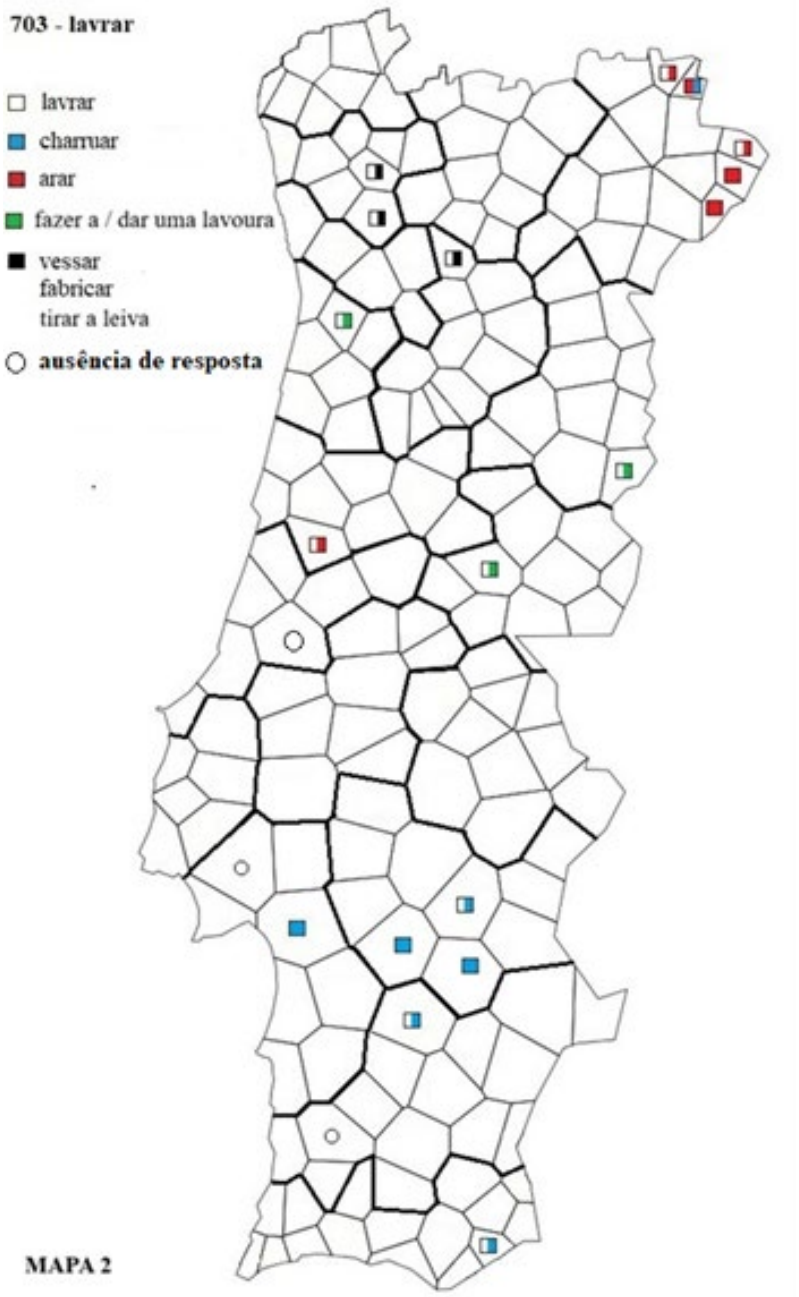

Mapa 2. *Lavrar.*

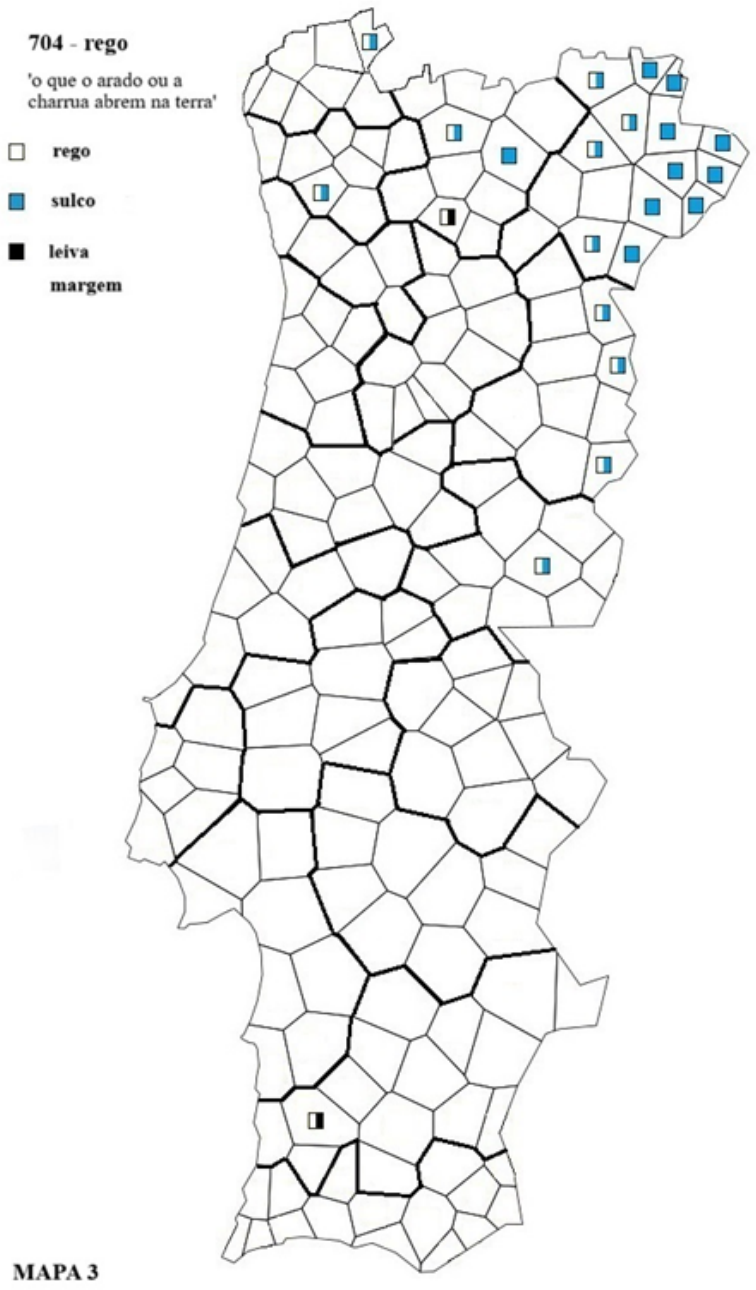
704 - rego
'o que o arado ou a charrua abrem na terra'
rego
sulco
leiva
margem
MAPA 3

Mapa 3. *Rego*.

2.3. 'Ceifar'

Para 'ceifar' (mapa 4)[3], a designação *ceifar* é a mais frequente, se bem que já não com um número de ocorrências tão elevado como o verificado nos mapas anteriores para as formas mais frequentes, cobrindo, contudo, de forma homogénea praticamente três quartos do país, opondo nitidamente um Norte a um Sul. Assim, *ceifar* ocorre como resposta única em 110 pontos e em 29 em coocorrência; não deixa de ser igualmente assertiva a sua frequência total.

O vocábulo que se lhe segue como mais frequente é *segar*: 30 pontos como resposta única, 15 em coocorrência com *ceifar* e 10 com *cortar*. Isto dá um total de 55 ocorrências concentradas no Norte. *Cortar*, por sua vez, foi obtido em 23 pontos. Em dois deles como resposta única (V11 e VC6), 10 com *segar* e 11 com *ceifar*. *Apanhar* apenas obteve 3 respostas: duas em coocorrência com *ceifar* (Lx1 e A6) e outra com *ceifar* e *cortar* (C3).

2.4. 'Aguilhada'

Passando para o conceito 'aguilhada' (mapa 5), pode constatar-se que os dois vocábulos com maior frequência se distribuem um pouco por todo o território. *Aguilhada*, como resposta única, ocorre em 83 pontos e *vara* em 46. Ambos aparecem conjuntamente em outros 24.

Quanto a *aguilhada*, pode ver-se que o termo ocorre de um modo mais ou menos uniforme pelo Norte, Centro e Sul do território. Olhando para a distribuição geográfica de *vara* é fácil verificar-se uma maior concentração no Norte e Centro: 41 pontos onde o termo foi recolhido, enquanto no Sul, apenas se encontra em 5. A mesma tendência se verifica nas coocorrências deste vocábulo: com *aguilhada* em 17 pontos do Norte e Centro, contra 7 do Sul.

Vara aparece igualmente em conjunto com *aguilhão* (S5), com *pampilho* (S7), com *arrelhada* (L1), com *choupa* (E6) e com *chamadeira* (B1, 10).

[3] Cfr. Segura (2013: 138 e seguintes, e mapa 4).

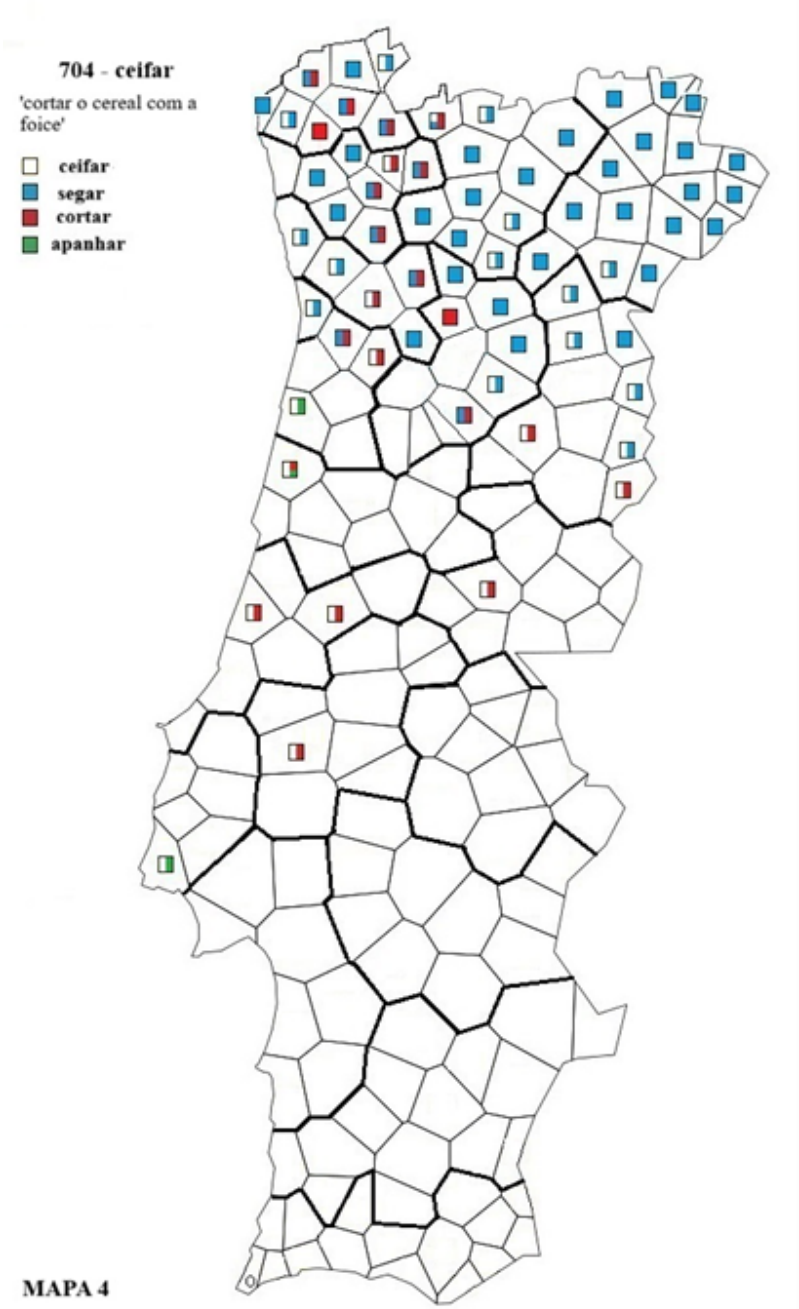

Mapa 4. *Ceifar*

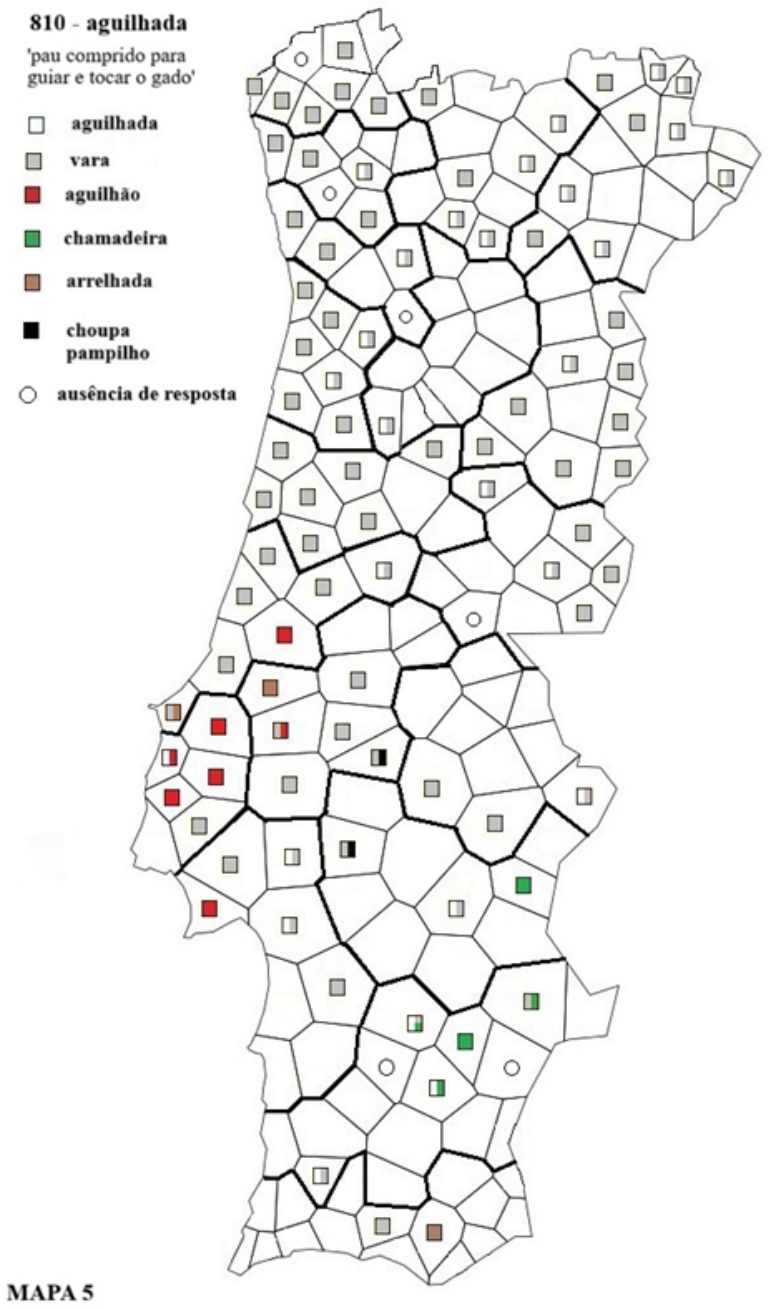

Mapa 5. *Aguilhada.*

2.5. 'Porco'

2.5.1. Masculino

Passando para os porcinos, observem-se os vocábulos recolhidos para designar o animal macho, o 'porco' (mapa 6).

Porco foi obtido, como resposta única, em 136 localidades. Em conjunto com outras respostas aparece em mais 37 pontos de inquérito: 17 com *reco*; 7 com *marrano*; 3 com *suíno*; outros 3 com *bácoro* (B 9, CB 6 e 9); 1 com *cochino* (Pl 5); 1 com *cocho* (Br 2) e outro com *chico* (Br 1); 1 com *reco* e *cochino* (V 11) e outro com *bácoro* e *reco* (V 6); 2 com *leiton* (Bç 1, 2). Como se vê, apenas em 3 localidades *porco* não aparece como resposta: os 3 pontos mirandeses (Bç 3, 4 e 5), que registam a resposta *cochino*.

Não deixa de ser interessante realçar o facto de os dois vocábulos mais frequentes a seguir a *porco*, *reco* e *marrano* nunca terem sido obtidos como resposta única, circunscrevendo, no entanto, áreas de ocorrência. *Reco*, a 2ª resposta mais numerosa, ocorre apenas, no Norte, em 19 pontos e *marrano* no interior, especialmente no distrito da Guarda (6 ocorrências) e em Castelo Branco (1 ocorrência).

2.5.2. Feminino

Abordando as respostas obtidas para a 'fêmea do porco' (mapa 7), verifica-se que *porca* se encontra em 136 pontos de inquérito. O mesmo número de ocorrências verificada com *porco*, contudo as localidades não são coincidentes. *Porca* coocorre com *marrã*[4] em 16 localidades; com *reca*, em 7; com *leitona*, *cocha* e *bácora* noutras 3 (Bç1, Br2 e CB6).

Cochina foi recolhida como resposta única em 2 pontos mirandeses (Bç 3, 4). Por sua vez, *leitona* aparece em Rio de Onor e Guadramil (Bç 1, 2), em coocorrência com *porca* em Bç1 e como resposta única em Bç2. *Reca* é resposta única num ponto (VR8) e *marrã* em 9 (B10, E 6, Pl 2, 8; S 2, 3, 6, 7, 8). Uma referência que é de realçar, quanto a estes dois vocábulos, relativamente ao que se verificou com 'porco', é o facto de haver respostas que não aparecem em conjunto com *porca*, aparecendo como resposta única.

Outro aspecto a salientar é a significativa frequência de *marrã*: enquanto *marrano* foi obtido em 7 localidades, *marrã* / *marrana* ocorreu em 23 pontos. Por sua vez, *reco* foi recolhido em 19 localidades e *reca* em 9.

[4] Além da forma *marrã* também se obteve *marrana*. Dado que a primeira foi recolhida em 19 localidades e a segunda em 6, optou-se por *marrã* no texto e na legenda do mapa.

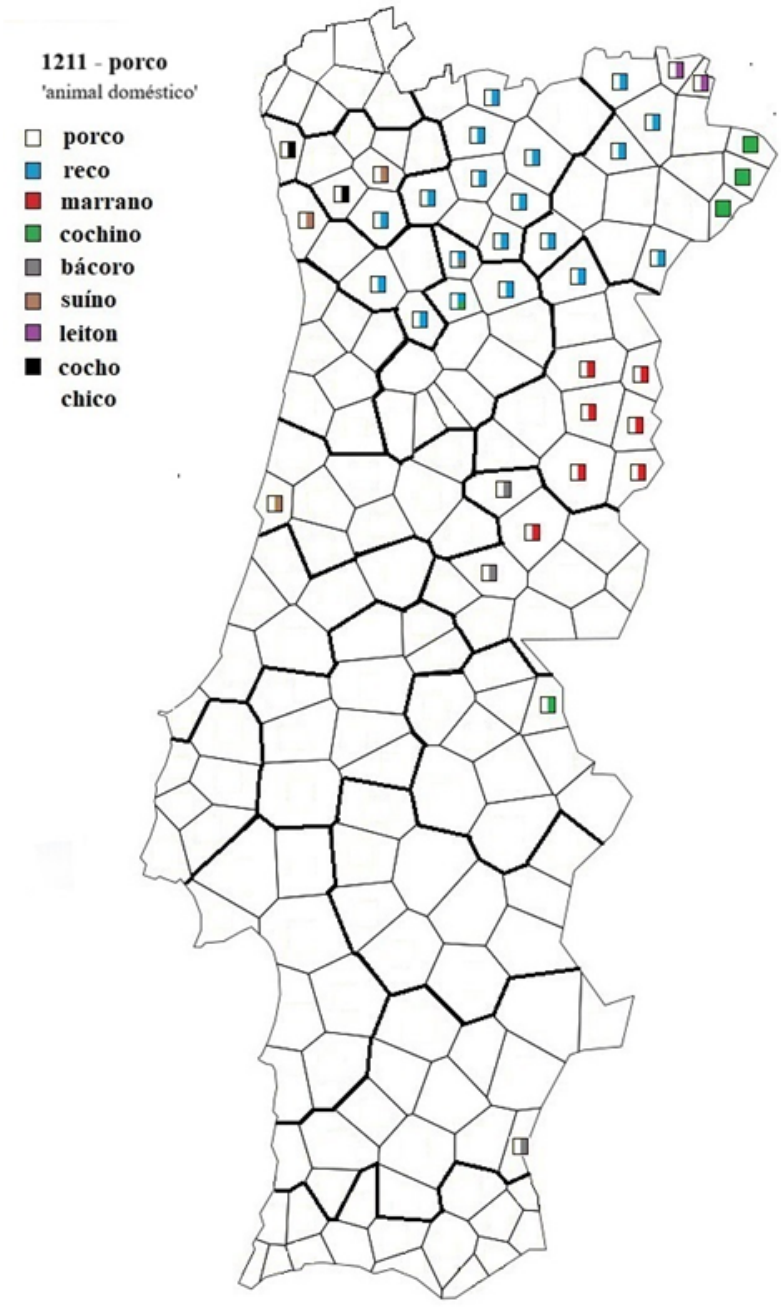
1211 - porco
'animal doméstico'
porco
reco
marrano
cochino
bácoro
suíno
leiton
cocho
chico

Mapa 6. *Porco.*

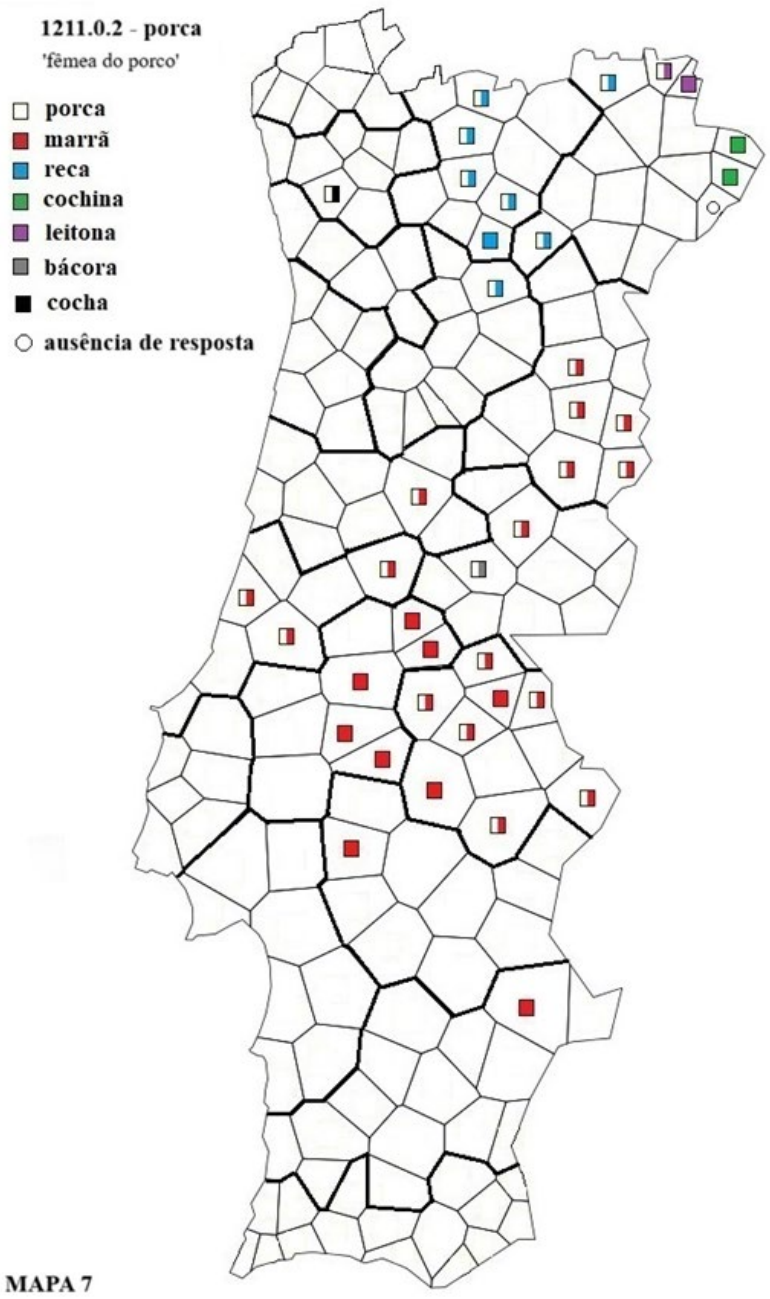
1211.0.2 - porca
'fêmea do porco'
porca
marrã
reca
cochina
leitona
bácora
cocha
ausência de resposta
MAPA 7

Mapa 7. *Porca.*

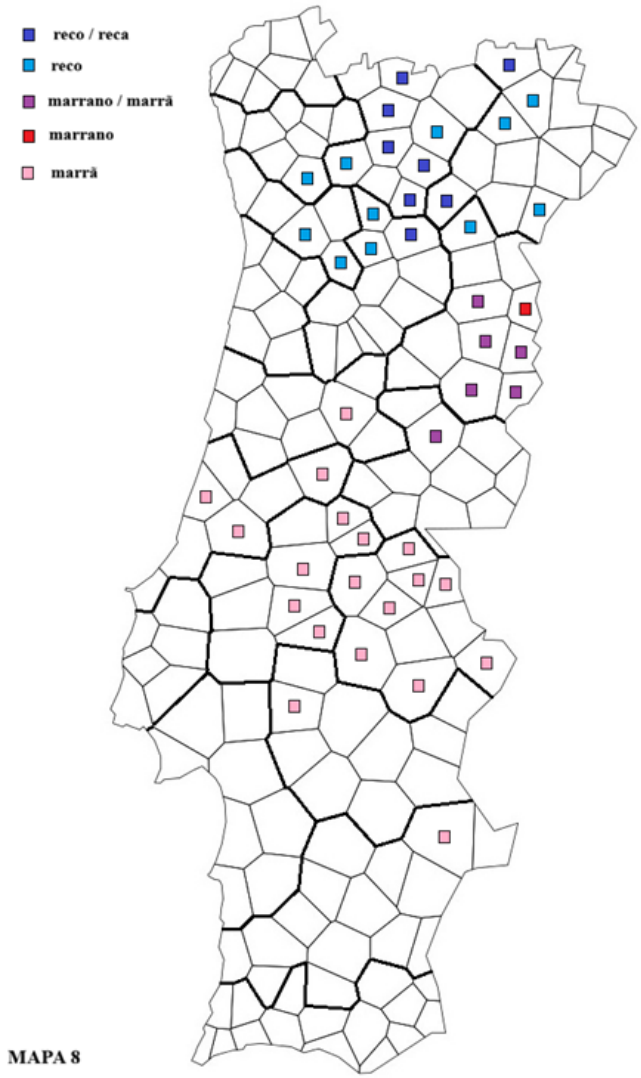

Mapa 8. Formas do tipo *reco* e *marrano*.

2.5.3. Síntese

Outro aspeto a salientar é a diferença entre o número desses termos obtidos para 'porca' e os que foram obtidos para 'porco': *reco* (19 pontos); *reca* (8 pontos); *marrano* (7 pontos) e *marrã* (25 pontos). A fim de visualizar o que foi dito sobre a frequência e dispersão territorial de estas formas, entendeu-se representar essa circunstância em mapa (mapa 8), que pode considerar-se como uma síntese dos mapas 6 e 7,

relativamente às referidas designações: uma oposição entre o Norte (*reco* / *reca*) e o Centro-Sul (*marrã*). De salientar é o facto de *reca* não aparecer como resposta isolada.

2.6. 'Bigorna'

Agora, apenas falta abordar os dois últimos conceitos propostos para este estudo e que se afastam da área semântica que pode englobar os primeiros seis conceitos já observados: a 'bigorna' do ferreiro e o 'gafanhoto' insecto.

Começando pela 'bigorna' (mapa 9), pode-se constatar que as designações maioritárias *bigorna* e *safra* encontram-se espalhadas por todo o território de um modo quase igualitário, se bem que *bigorna* ocorra em maior número de pontos da rede. Quer isto dizer que nenhuma das formas atinge valores de frequência tão elevados como se verificou em alguns dos conceitos atrás analisados.

Na realidade, *bigorna* foi recolhido em 65 localidades e *safra* em 39; em 36 pontos de inquérito aparecem conjuntamente. Ambos apresentam variantes, respetivamente as formas *bigórnia* e *assafra*.

Cavalete foi resposta única em 2 pontos (S7 e St3). Como resposta conjunta ocorre com *bigorna* em 9 localidades; com *safra* em 3 e com *bigorna* e *safra* em 7. As outras respostas obtidas, sempre em coocorrência, foram: *safra* / *cavaleta* (Bç16); *safra* / *banco* (B11); *safra* / *ferro* (V9) e *bigorna* / *cepo* (P5).

2.7. 'Gafanhoto'

Passando para o último conceito a ser analisado, 'gafanhoto' (mapa 10), deve ser feita uma observação relativamente à legenda do mapa. Para evitar uma excessiva proliferação de entradas, optou-se por incluir sob *saltarico* (cor vermelha) uma série de termos: *saltareco*, *saltaréu*, *saltarisco*. No texto, elas serão devidamente anotadas e complementadas com as respectivas localizações.

Um aspecto que igualmente deve ser salientado é o grande número de variantes existentes para *gafanhoto*: *cafanhoto*, *catafanhoto*, *faganhoto*, *fraganhoto*, *garfanhoto*, *grafanhoto*, *galfanhoto*, *alfanhoto*, *faganhoto*, *ganhoto*. Este termo lexical ocorre, como resposta única, em 108 pontos da rede. Em resposta conjunta com *saltão*, o segundo termo mais frequente, em 9. Igualmente como resposta conjunta, foi recolhido com *tagarelo* (B11); com *sartigalho* (Bç 4, 5, 10); com *saltarico* (G 2, 4, 6, 7, 9; VR9); com *saltaréu* (L6); com *cavalete* (S1) e com *saltareco* (V4). Como resposta tripla, foi recolhido com *saltão* e *saltarisco* em um ponto (G5).

Por sua vez, *saltão* foi obtido, como resposta única, em 33 localidades, quase todas no espaço definido como Norte. Exceptuam-se 4 ocorrências: uma em Aveiro (A5), duas em Coimbra (C2, 3) e outra em Leiria (L1). Para além do que foi dito no

parágrafo anterior, quanto a *gafanhoto*, *saltão* aparece em conjunto com outras respostas: com *saltarico* (VR10); com *capa* (A3); com *salpicão* (A6) e com *quichafelho* (V11). Como resposta única, *saltarico* encontra-se em quatro pontos (V 8, 9; VR 3, 7); *saltareco* em dois (G 10, V 7); *saltaréu* apenas em um (C 7) e *sartigalho* noutro (Bç 3).

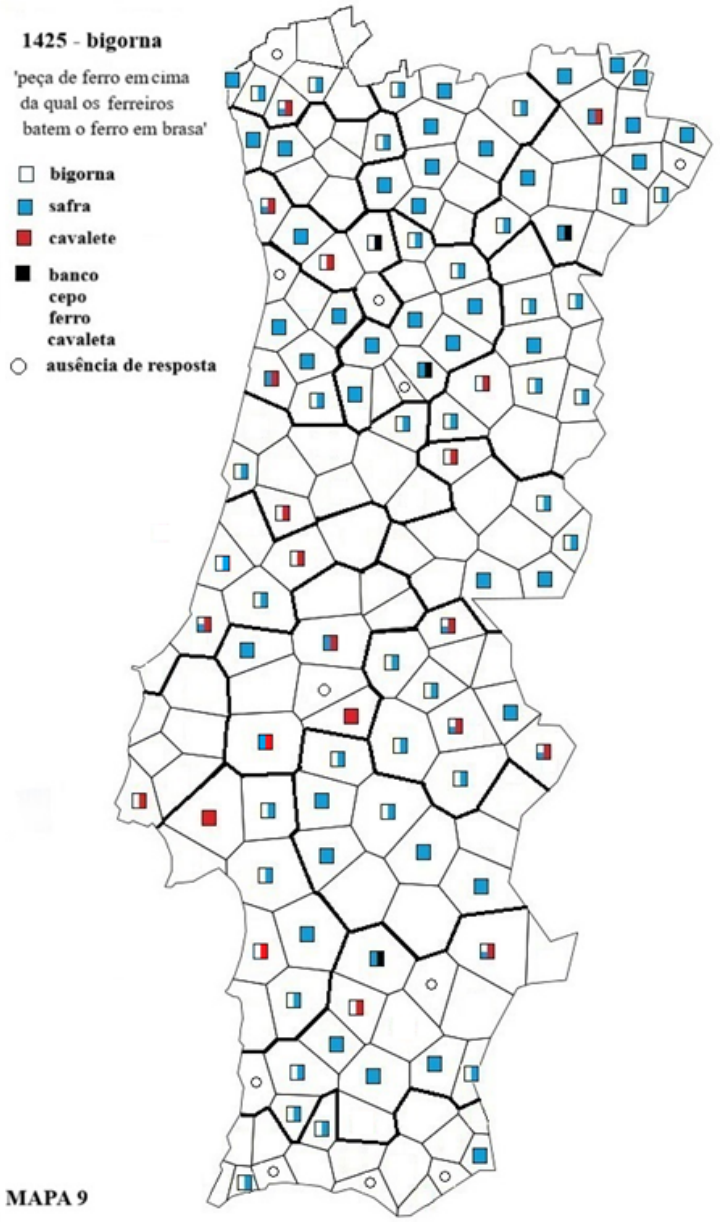

Mapa 9. *Bigorna*

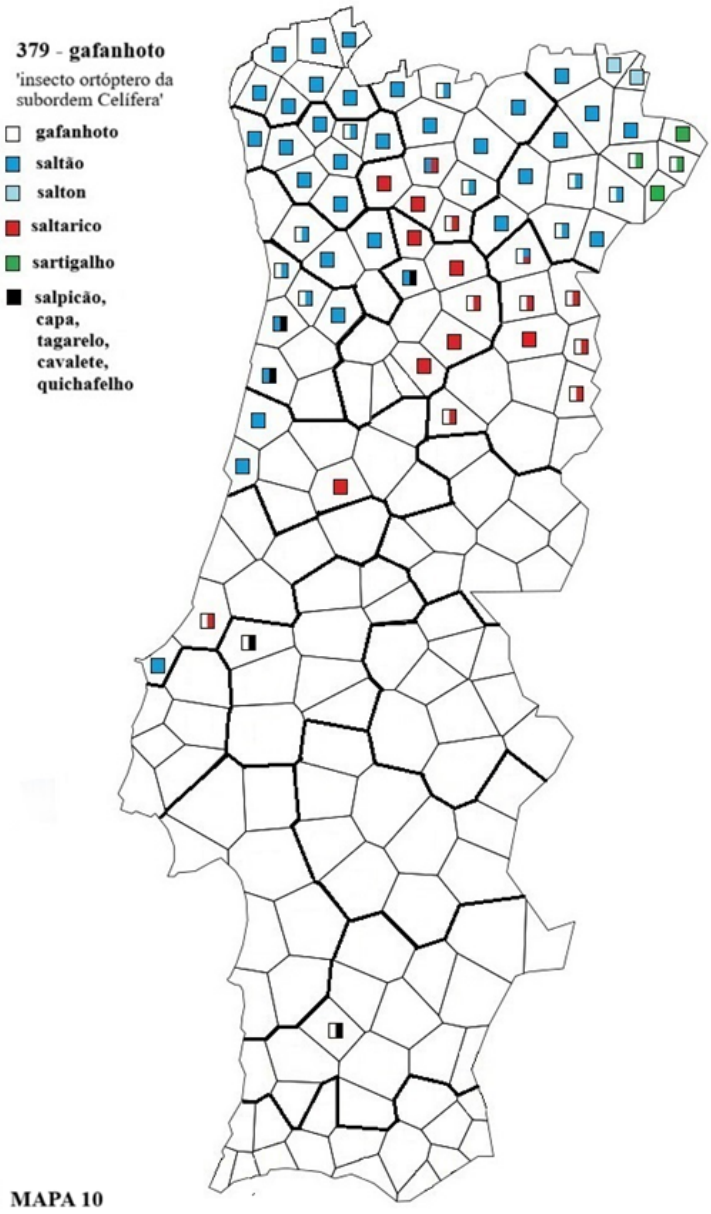

Mapa 10. *Gafanhoto*

3. CONCLUSÕES

Como se disse no início, não era intenção delimitar áreas lexicais, à semelhança de Lindley Cintra, a partir dos 8 conceitos que se iriam analisar. O único propósito era dar conta da variedade lexical existente para esses 8 conceitos.

No entanto, analisando os resultados obtidos, não se pode deixar de afirmar que grande parte dessa variação ocorre no Centro e Norte de Portugal. Relativamente ao Sul, pode constatar-se que apenas uma percentagem muito reduzida dessa variação ocorre nesse espaço. Faz-se referência concretamente aos vocábulos *charruar* para 'lavrar' e *chamadeira* para 'aguilhada'.

A este panorama não é alheio certamente o facto de, na maior parte dos conceitos analisados, nenhum deles excessivamente especializado, a forma predominante no Centro e Sul ser a forma que coincide com a forma padrão: *lavrar* versus *arar*, *rego* vs. *sulco, ceifar* vs. *sega*r, *porco* e *porca* vs. *reco* e *reca*, *gafanhoto* vs. *saltão*, tomando em linha de conta apenas a segunda forma mais frequente relativamente aos vários conceitos. Estas conclusões permitem reafirmar o carácter conservador dos dialetos setentrionais face ao aspeto inovador dos dialetos centro-meridionais.

BIBLIOGRAFIA

CINTRA, Luís F. Lindley (1962): «Áreas lexicais no território português», *Boletim de Filologia*, XX, p. 373-307.

CINTRA, Luís F. Lindley (1983): *Estudos de Dialectologia Portuguesa*. Lisboa: Sá da Costa Editora.

SARAMAGO, João (2006): «O Atlas Linguístico-Etnográfico de Portugal e da Galiza (ALEPG)», *Estudis Romànics*, XXVIII, p. 281-298.

SEGURA, Luísa (2013): «Variedades dialetais do Português europeu», em RAPOSO, Eduardo *et alii* (orgs.), *Gramática do Português*, vol. I. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian, p. 85-142.

ANEXO

Viana do Castelo (VC)			
1	Moledo do Minho	5	Bade
2	S. Lço da Montaria	6	Fornelos
3	Castro Laboreiro	7	Castelo de Neiva
4	Estrica	8	Arcos de Valdevez

Braga (Br)			
1	S. Romão da Ucha	5	Fiscal
2	Gondomar das Taipas	6	Soutelo
3	Vila Boa de Bucos	7	Gagos
4	S. João do Campo / Brufe	8	Landim / P.Saramagos

Porto (P)			
1	Baião	4	Sobrado
2	Gião	5	Barrosas / Santo Estêvão
3	Sardoura [Aveiro]		

Vila Real (VR)			
1	Santo André	6	Sonim
2	Pitões das Júnias	7	Sedielos
3	Mondrões	8	Roalde
4	Perafita	9	Covas de Barroso
5	Ribeira de Fraga	10	Vidoedo

Bragança (Bç)			
1	Rio de Onor	9	Lanção
2	Guadramil	10	Algoso
3	Constantim	11	Outeiro
4	Sendim	12	Masouco
5	Duas Igrejas	13	Ala / Corujas
6	Ribalonga	14	Travanca
7	Sambade	15	Marmelos
8	Penas Roias / Azinhoso	16	Larinho

Aveiro (A)			
1	Espinho	5	Covo
2	Cesar	6	Moitinhos
3	Válega	7	Pardieiro
4	Carvoeiro		

Viseu (V)			
1	Lajeosa do Dão	7	Malhada
2	Múceres	8	Granja do Tedo
3	Tibaldinho	9	Rãs
4	Granjal	10	Vila Verde
5	Santar	11	Ester de Cima
6	Mezio		

Guarda (G)			
1	Monteiros	7	Vale da Mula
2	Escalhão	8	Fóios
3	Sortelha	9	Poço Velho / Malhada Sorda

4	Sabugueiro / Póvoa Nova	10	Palha
5	Seixas	11	Linhares / Figueiró da Serra
6	Barreira		

Coimbra (C)			
1	Folques	6	Casconho
2	Murtinheira	7	Papanata
3	Mira / Montouro	8	Figueira do Lorvão
4	Porto de Vacas	9	Vila Pouca do Campo
5	Ervedal da Beira		

Castelo Branco (CB)			
1	Idanha-a-Nova	6	Cardosa
2	Monsanto	7	Foz do Cobrão
3	Malpica do Tejo	8	Rosmaninhal
4	Salvaterra do Extremo	9	Unhais da Serra
5	Alcongosta	10	Isna

Leiria (L)			
1	Ferrel	5	Moita do Martinho
2	Vieira de Leiria	6	Cela Velha
3	Candal/Boca da Mata	7	Antões
4	Mosteiro		

Lisboa (Lx)			
1	Fontanelas	4	Dagorda
2	Aldeia Galega	5	Póvoa de Penafirme
3	Freixial	6	Enxara do Bispo

Santarém (S)			
1	Amiais de Baixo	6	Montalvo
2	Mesão Frio	7	Santa Justa
3	Pereiro	8	Parreira
4	Glória do Ribatejo	9	Igreja Nova do Sobral
5	Alcanhões		

Portalegre (Pl)			
1	Alegrete	6	Campo Maior
2	Alpalhão	7	Avis

3	Nisa	8	Foros do Arrão
4	Aldeia da Mata	9	Cabeço de Vide
5	Porto da Espada	10	Vale da Vinha

Setúbal			
1	Porto Covo	5	Palma
2	Melides	6	Foros de Casa Nova
3	Alcochete	7	Água Derramada
4	Aldeia do Meco	8	Canha

Évora (E)			
1	S. Romão	6	Lavre
2	Alcáçovas	7	Baldios
3	Arraiolos	8	S. Loureço de Mamporcão
4	N. Senhora de Machede	9	Santana
5	Carrapatelo	10	Terena

Beja (B)			
1	Peroguarda	9	Mesquita
2	Quintos	10	Moura
3	Serpa	11	Panóias
4	Zambujeira do Mar	12	Porteirinhos
5	Barrancos	13	S. Barnabé
6	Álamo	14	Corte Cobres
7	Nave Redonda	15	Luzianes
8	Montes Velhos / Aljustrel		

Faro (F)			
1	Salema	9	Encheirim
2	Santa Luzia	10	Aljezur
3	Fuzeta	11	Alta Mora
4	Vila do Bispo	12	Alte
5	Marmelete	13	S. Marcos da Serra
6	Quarteira	14	Laranjeiras
7	Parises	15	Penteadeiros
8	Alvor	16	Junqueira

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 143–156, https://memoriadelcor.org

POSIBLE ANTROPONIMIZACIÓN DE DELLOS TOPÓNIMOS DE NOYOS DE POBLACIÓN DEL CONCEYU DE SOMIEDU (ASTURIES)

Ana María CANO GONZÁLEZ
Universidá d'Uviéu / Academia de la Llingua Asturiana

1.INTRODUCCIÓN

1.1. Oxetivu

Nesti curtiu trabayu d'homenax merecíu al nuesu queríu compañeru y amigu, José Enrique Gargallo, voi a tratar de la posible productividá antroponímica de dalgunos de los topónimos, unos pocos, que nomen los llugares poblaos de Somiedu, ún de los 78 conceyos asturianos.[1]

Somiedu allúgase na parte suroccidental d'Asturies, ente los conceyos de Teberga al este, Miranda y Tinéu al norte, Cangas del Narcea al oeste; y les comarques de Babia y Ḷḷaciana al sur, en Lleón, coles que siempres caltuvo rellaciones bien estreches a lo llargo'l tiempu. Fórmenlu 39 noyos de población, agrupaos en 15 parroquies. Tien una superficie de 291,38 km^2 y la so población yera en 1996 de 1.664 habitantes, con 888 cases de les que 625 taben ocupaes y 263 vaques (NomenclátorSADEI 1996), mentantu qu'en 2024 yá nun tenía más que 1.065

[1] Esti trabayu forma parte d'otru más ampliu del que vengo de presentar una comunicación (*Denominaciones de los núcleos de población del concejo de Somiedu (Asturies) y su posible antroponimización*) nel LIV Simposio de la Sociedad Española de Lingüística, teníu en Madrid del 26 al 29 de xineru de 2026; y que s'encartiya nel proyeutu I+D+i *Toponimia gallega, portuguesa y asturiano-leonesa*, PID2024-159776OB-C41, que forma parte del proyeutu coordináu *Toponomasticon Hispaniae. Prolongación antroponímica y proyección americana* (ToponHisp-PA), financiáu por MICIU/AEI/10.13039/501100011033.

habitantes (INE). Trátase, en definitiva d'un conceyu de los que más población pierde. Y de fechu, dalgunos de los pueblos que yo conocí con un númberu d'habitantes más o menos importante, que vivíen ellí de quieto, güei tán ermos.

Dende'l puntu de vista llingüísticu inxértase na apellada fastera D de la variedá occidental del asturianu (Catalán 1956-1957; Cano González 1992: 658; 2009[1981]; 1982; García Arias 2003: 44).

1.2. Metodoloxía

La metodoloxía que sigo ye la del proyeutu *PatRom* (*DHAR* I/1), que ye la qu'emplego davezu nos trabayos de mio sobre onomástica (Cano González 2021; 2024: 77-94; 2025a: 141-161; 2025b: 51-75). Pa les documentaciones históriques válgome de la base de datos del *PatRom* asturianu; y pa la distribución y cartografía de los apellíos modernos de los datos del *INE* (censu añal de población a fecha 01/01/2024), pa España; y de los de *SADEI* (basaos nos del *INE*, con fecha de referencia: 01/01/2025), p'Asturies. La xeografía llingüística ye de gran ayuda a la de poder fixar los posibles epónimos de los apellíos modernos y les posibles víes d'espansión de los mesmos, acordies colos movimientos de población. Pa tolo rellacionao coles fontes documentales remito a Cano González *et al.* (1996).

L'estudiu de cada topónimu sigue siempres el mesmu orde: tres la llista ente corchetes de los topónimos del mesmu tipu que se conseñen n'Asturies, ufiértase ente paréntesis la documentación moderna del mesmu, la etimoloxía, la documentación histórica del NL y de les cadenes onomástiques onde se rexistra, la repartición del apellíu modernu n'España y n'Asturias, una pequeña conclusión y los mapes correspondientes.

Les referencies bibliográfiques citaes y los anexos (mapes) zarren la mio collaboración.

2. PRODUCCIÓN ANTROPONÍMICA DE LOS TOPÓNIMOS SELEICIONAOS: *CAUNÉU*, *L'ESCOBIU* Y *EL COUTU.*

La casuística de la posible fixación como apellíos modernos de les denominaciones de los pueblos somedanos ufierta una casuística variada. De los 39 nomes de llugares poblaos, 15 nun se continúen güei como apellíos; dalgunos nun tienen representantes n'Asturies, anque sí n'otres provincies (La *Falguera*, por exemplu); *Urria* rexístrase nel *INE*, pero ensin distribución xeográfica. Otros aprucen n'Asturies y fuera d'ella, pero con una repartición xeográfica non significativa.

Los topónimos escoyíos, por distintes razones, son los tres referenciaos nel títulu d'esti apartáu, toos ellos delexicales.

2.1. *Caunéu*

[*Caunéu* (Somiedu [Gúa]), *Caunéu* (Pravia [Arangu])].
(*Madoz* VI, 264 (situado «en un estrecho valle formado por 2 montañas, una de las que se levanta hacia el E., y la otra por el O.»); MuñozDicAsturias 271; NomesAsturies 159, 204; NomenclátorSADEI 1996, 143).

Etimoloxía: Ø GarcíaAriasToponAst. En rellación cola etimoloxía, tengo de dicir que nun atopé nada al respeutu sacante lo que diz Julio Concepción (2007: 434): «tal vez de un derivado CANALĒTUM ('canal, canalizo'), con metátesis irregular: CANALĒTUM > *calnetum > *caunetu…, ya que está en el fondo del valle. O de (*cavum* 'cóncavo, hueco')». En rellación cola primera hipótesis pue ponese la descripción que fai Madoz o l'allugamientu del pueblu. Y ye xustificable dende'l puntu de vista de la evolución fonética, lo que nun asocede cola segunda de les hipótesis qu'ha refugase dafechu.

L'ast. conoz el lexema *canaletu*: n.m. 'canal [pequeña y ruina]. 2 Canal [de madera pela que baxa'l granu dende la moxeca a la muela del molín]' (*DELLA* s. v.), deriváu de *canal* n.f. que se documenta dende'l a.1006 (s.XII), *ad illa canale*, col significáu, ente otros, de 'abertura [allargada y cóncava del terrenu per onde cuerre l'agua]. 3 Fuérciga, fendedura [grande del terrenu]. 4 Terrenu [mui estrecho que queda encaxonao ente picos, ente peñes]' (*DALLA*; *DELLA* II, 153).

Si esta etimoloxía ye acertada, y podría selo pola descripción del llugar onde s'asitia'l pueblu y pol significáu del lexema n'asturianu (*DALLA* y *DELLA*) que constitui'l so étimu direutu, l'étimu remotu podría tar nel llat. CANĀLIS n.m. 'tube, tuyau, conduit d'eau; canal [ouvert ou couvert]' (GrandGaffiot) + -ĒTU.

2.1.1. Documentación histórica:

La documentación histórica que conozo, tanto del topónimu como de les cadenes onomástiques onde apaez, ye tardía, a partir de los entamos del s.XVII:

> Arias Gonzalez *Caunedo* de la Riera i Maria Mendez de Taja a.1602 DocInscrAsturias 547 nºMb3
> Arias Gonzalez *Caunedo* cura de Santa Maria de las Biñas (lizenciado) a.1643 DocInscrAsturias 548 nºMb5
> [secuencia invertida; hidalgo:] Perez *Caunedo* Simon a.1737 CensOviedo 346
> [cura de *Caunedo*:] Phelipe Pelaez a.1753 ZaragozaP,BRIDEA 142, 637 nº5.
> Sebastian Pelaez *de Caunedo* a.1753 ZaragozaP,BRIDEA 142, 621 nº1

[cura de la parroquia de Amandi:] don Josef *Caunedo* y Cuenllas natural del conzejo de Somiedo a.1780 DocInscrAsturias 593 nºUb8
siendo juez don Ignacio *Caunedo* a.1807 DocInscrAsturias 547 nºMb4.

2.1.2. Apellíos:

Caunedo (ESP:289/AST:195, Madrid(M):24, León(Le):8, Córdoba(Co):6, Sevilla(Se):5).
Caunedo (AST:145/Somiedo(Sm):19, Pravia(Pr):18, Candamo(Cd):12, Miranda(Md):10, Grau(Gr):10; Uviéu(Uv):32, Xixón(Xx):14).

Na distribución del apellíu n'España y n'Asturies vese a les clares que ye un apellíu asturianu. Y ello porque de los 289 rexistros españoles, 195 tán n'Asturies con espansión posible, dexando a un llau Madrid (24) por ser noyu d'atraición de población, a la vecina Lleón (8) y al sur, Córdoba (6) y Sevilla (5). Y dientro d'Asturies, l'epónimu ha ser el Caunéu somedanu cola mayor concentración (19 de 145) y espardimientu esperable escontra'l norte siguiendo la vía Miranda (10), Grau (10), Candamu (12), Pravia (18); y los grandes noyos d'atraición de población (Uv:32,Xx:14); ensin escaecer que dalgunos de los portadores puean venir de Pravia, onde s'atopa la segunda frecuencia del apellíu (18) y el mesmu topónimu. – V. Mapa 1a y 1b.

2.2. *L'Escobiu*

[*L'Escobiu* (Somiedu [Veigas]), *L'Escobiu* (Salas [Llinares]), *L'Escobiu* (Samartín del Rei Aurelio [Llinares]), *L'Escuyu* (Ayer [Piñeres]), *Escoyo* (Ayer [Vega])].
(*Madoz* VII, 525; MuñozDicAsturias 379; NomesAsturies 84, 205, 184, 29, 30; NomenclátorSADEI 1996, 8, 9, 124, 130; GarcíaAriasToponAst 94; Toponimia 21,15).

Etimoloxía: Trátase d'un topónimu delexical, formáu dende l'ast. *escobiu* n. m. 'sitiu [mui pindiu y difícil en monte per onde ye fácil cayer]. 2 Pasu [estrechu ente montes, ente peñes]' (*DALLA* s. v.), documentáu a lo menos dende a.863(s.XIII) (*scobio*, *DELLA* III, 327), continuador del llat. SCOPOLUM n. m. 'rocher, roc, roche' (GrandGaffiot), con bayura de representantes toponímicos en tol territoriu (GarcíaAriasToponAst 94) y de los qu'equí nun voi a referime más que a los que denomen noyos de población. Dende SCOPOLUM, per entemedies d'una forma *SCOC'LU podría esplicase, d'un llau, *escoyu* y *escuyu*, en sin diptongación de la /ŏ/ tónica darréu d'una doble metafonía por aciu de *–u* final (*escoyu*, primera metafonía; *escuyu*, segunda), y solución palatal (central) pal grupu secundariu -B'L-. Y, d'otru, *escobiu*, solución que s'ha entender como resultáu de «un vieyu tracamundiu fónicu

con *escoyu*». L'alternancia de resultaos pal llat. /-BJ-, -UJ-/ (*FOVEUM > *fueyu* / RUBEUM > *rubiu*) fizo que xunto a *escoyu* apaeciere *escobiu* (*DELLA* III, 328).

2.2.1. Documentación histórica:

a) Como topónimu rexístrase de magar a.1143 (in loco nominato ad *Scopulum* de Aquilare 1143(or.) [ACL/217], *DELLA* III, 327).

Otres documentaciones como apellativu o topónimu (non siempres fáciles d'estremar) son (*DELLA* III, 327):

per illo *scouio de Canpo* a.891 (s. XIV) [DCO-I/49]
per termino de illo *scouio de Ferraria* [s. XI] (s. XIV) [DCO I/321]
Escouio de Auellanedo a.1191(or.) [MSAH-IV/461]
hu dizen el *Vayo del Escouio* segun que esta plantado a.1410(or.) [SB/316]
Podría amestase *prado del Escovio* a.1670 EscribanosPúblicosSayambre 124.

b) Como sobrenome les cadenes onomástiques que conozo son tardíes, a partir del s.XVI. Ye frecuente na documentación del Monesteriu de San Pedro de Villanueva (equí namái amueso dellos exemplos).

Apaez davezu precedíu de la preposición *de*, lo qu'indica un aniciu toponímicu, anque l'etimu remotu seya un lexema. Les estructures u lu atopamos son les que vienen darréu:

NP + *del* + NL [2]
Alonso *del Escobio* [Cangues d'Onís] a.1535(1728) MsStPedroVillanueva 164
Juan *del Escobio* [Cangues d'Onís] a.1535(1728) MsStPedroVillanueva 165
Thoriuio *del Escobio* [Cangues d'Onís] a.1651(1728)MsStPedroVillanueva 186
Benito *del Escobio* [Cangues d'Onís] a.1651(1728)MsStPedroVillanueva 186
Vicente *del Escobio* [Cangues d'Onís] a.1651(1728)MsStPedroVillanueva 186
Miguel *del Escobio* [Cangues d'Onís] a.1689(1728)MsStPedroVillanueva 185
Maria *del Escobio* [Cangues d'Onís] a.1689(1728)MsStPedroVillanueva 186
NP + *de* + NP + *del* + NL
Thoriuio de Matheo *del Escobio* [Cangues d'Onís] a.1657(1728)MsStPedroVillanueva 175
NP + NL (mui pocos exemplos y tardíos)
Pedro *Escobio* [Cangues d'Onís] a.1535(1728)MsStPedroVillanueva 164
NP + NP + NL
[Secuencia invertida; hidalgo:] *Escobio* Tomas Antonio [Uviéu] a.1780 CensOviedo 223.

[2] La contraición *del* amuesa que'l topónimu ye *L'Escobiu*.

c.) La documentación del nome del conceyu (*Sobrescobiu*) conséñase a lo menos dende la segunda mitá del sieglu XIV, anque en cadenes onomástiques failo cásique dos sieglos enantes, nos caberos años del s.XII.

Documentación histórica de *Sobrescobiu* (nome del conceyu):

la metad lieva el tenedor del castiello de *Sobre Escovio* a.1385 [Parroquies/138] (*DELLA* III, 327)
Iuan de Felechosa vezino del conçeio de *Sobrescouio* a.1470(or.) CDNava 364 nº123

Cadenes onomástiques:

NP + NP patronímico + *de* + NL
Rodericus Aluari *de Super scouio* a.1197(or.) CDCatedralLeón 6,89 nº1734
Suer Ferrandiz *de Sobrescouyo* [Nava] a.1361(or.) CDNava 275 nº58
Diego Rodriguiz *de Sobrescouyo* [Llaviana] a.1374(trasl.) CDNava 294 nº76
[hija de Horraca Alfonso:] Horraca Alfonso *de Sobrescouio* monia que fue deste dicho monesterio (Nava) a.1470(or.) CDNava 362 nº123.

2.2.2. Apellíos:

Escobio (ESP:402/AST:238; ICa:46, Ct:33, M:15, Viz:5).
Escobio (AST:245/Nava(Na):68, Uviéu (Uv):56, Xixón(Xx):32, Bimenes (Bi):31, Piloña (Pi):24.

Como apellíu namái cuayó *Escobio*. La so repartición n'España amuesa que tamos delantre d'un apellíu nidiamente asturianu (d'un total de 402 ocurrencies, 238 tán n'Asturies). Pela cueta, dientro d'Asturies resulta abegoso fixar con certeza l'epónimu o epónimos concretos. - V. Mapa 2a y 2b.

2.3. *El Coutu*

[*El Coutu* (Somiedu [Gúa]), *El Coutu* (Cangas del Narcea [Xiyón]), *El Coutu* (Tinéu [Navelgas y La Preda]), *El Cutu* (Siero [Samartín d'Anes y Areñes]), *El Cotu* (Piloña [Belonciu])][3].
(*Madoz* 151-153; MuñozDicAsturias 333-334; NomesAsturies; NomenclátorSADEI 1996, 28, 137, 143, 154; GarcíaAriasToponAst 711,765).

Etimoloxía: Como nos casos anteriores trátase d'un topónimu delexical, formáu a partir del ast. *cotu* n.m. 'terrenu o espaciu [que tien marcaes les llendes pa dalgún fin]' (*DALLA* s. v.), documentáu de magar el s.IX (*cotum*, a.863(s.XIII); *coto*,

[3] Nun se tien en cuenta'l NL *El Coto*, barriada de la villa de L'Entregu, en Samartín del Rei Aurelio, porque la so fechura ye de la década de los años 40 (Toponimia 21, 14).

a.891(s.XIV); *cautos*, s.XI(or.); *couto*, a.1344; *DELLA* II, 694-695), viniente de la nominalización del llat. CAUTUS, -A, -UM ax. 'entouré de garanties, sûr, qui est en sécurité' (dende Cic., GrandGaffiot) y que conoz también el gallegu y el portugués (*couto*) y el castellán (*coto*) (*DCECH* II, 226-227).

2.3.1. *Documentación histórica*:

Les cadenes onomástiques u apruz ufren estes estructures:

NP + NP patronímico + *de* + NL + *del* + NL

yo Martin Perez de Grayar *del Coto* a.1299 CDCatedralLeón 9,504 nº2626

NP + NP patronímico + *del* + NL

Menen Perez *del Coto* (Siero) a.1410(or.) CDVegaOviedo293 nº116

Lope Suarez *del coto* de Mares [e.a.] (Teberga) a.1494(trasl.1497) DocTeberga 343 nº21

El concejo de Somiedo y Lope Gonzalez *del Coto* en su nombre a.1598 ActPrincipadoAsturias 1,87 nº8

Lope Gonzalez *del Coto* (Somiedu) a.1602 ActPrincipadoAsturias 1,188 nº2

[secuencia invertida; hidalgo:] Fernandez *Coto del* Andres a.1722 CensOviedo 234

[hidalgo:] Fernandez *Coto del* Bernardo a.1722 CensOviedo 234

NP + NP patronímico + *de* + NL

Garcia Martiniz *de Coto* e a vosa muller donna Sancha a.1286 DocStAndrésEspinareda 47 nº39

Aluar Garzia *de Coto* 1307(or.) CDCatedralLeón 11,120 nº2779

Gonzalo Iohannes fillo de Iohan Martines *de Coto* (San Iohan de la Mata) a.1336 DocStAndrésEspinareda 113 nº113

per terminos de Aldonça Iohannes *de Coto* a.1341 DocStAndrésEspinareda 123 nº125

Fernan Garcia *de Coto* a.1358 DocStAndrésEspinareda 142 nº139

NP + NP patronímico + NL

[secuencia invertida:] Alvarez *Coto* Andres a.1737 CensOviedo 171

[secuencia invertida; hidalgo:] Fernandez *Coto* Bernardo a.1737 CensOviedo 234

Gonzalez *Coto* Francisco a.1780 CensOviedo 282

NP + SN + NL

[secuencia invertida; pechero:] Blanco *Coto* Manuel a.1780 CensOviedo 195

Antonio Riestra *Coto* (Los Callejos, Llanes) a.1831 PadrónLlanes 194

NP + *del* + NL

Juan *del Coto* (Siero) a.1492 DocGuerraGranadaAsturias 348 nº12

[secuencia invertida:] *Coto del* Andres a.1751 CensOviedo 212

[secuencia invertida:] *Coto del* Bernardo a.1794 CensOviedo 212

Coto del Bartolome a.1766 CensOviedo 212

Alonso *del Coto* a.1821 DocParroquiasGijón 110 nº12

NP + *de* + NL

Iohan *de Coto* a.1276 DocStAndrésEspinareda 38 nº26

[secuencia invertida; pechero:] *Coto de* Luis a.1794 CensOviedo 212

don Juan *de Coto* a.1821 DocParroquiasGijón 284 nº31

NP + NL

Iohan *Couto* (Salcedo) a.1286 DocStAndrésEspinareda 48 nº39
Iohan *coto* pedro *coto* … todos estos moradores en Seueres (Sevares [Piloña]) a.1297 DocCatedralUviéu 2,201 nº100
Fernan *Coto* a.1348 DocStAndrésEspinareda 124 nº126
[secuencia invertida; hidalgo:] *Coto* Francisco a.1737 CensOviedo 212

2.3.2. *Apellíos*:

Coto (ESP:6910/AST:1891; GAL:1106/Po:560,Lu:294,C:252. – CST:2614/Se:994, M:541, Ba:328, Ca:370, Ma:136, Le:70, H:57, Ct:25, To:24, Co:22, Va:18, Cr:11, Bu:10, Sg:8. – VAS:202/Viz:156, Gui:23, Na:12, Ala:11. – ARA:61/Hu:38, Z:23.- CAT:396/B:204, Gi:65, Cs:36, V:34, Bal:34, T:18, A:5).
Coto (AST:1754/Llangréu(Llg):438, Llaviana (Llv):324, Uviéu(Uv):247, Xixón(Xx):224, Mieres (Mi):131, Samartín del Rei Aurelio(Sr):111, Avilés(Av):69, Grau(Gr):30, Siero(Si):28, Tinéu(Ti):12, Cuaña(Cu):12, Castrillón(Ct):12, Somiedu(Sm):10, Cangas del Narcea(Cn):9).

L'apellíu *Coto* espárdese per una bona parte d'España, sobre manera pel NO (Galicia y Asturies). En Galicia hai varios noyos de población nes cuatro provincies que pudieron ser los epónimos correspondientes. Sicasí, la mayor concentración correspuende a Asturies con 1.891 del total de 6.910 rexistros, siguida de Galicia con 1.106. Poro, los apellíos asturianos son a explicase dende dalgún de los topónimos asturianos, anque puea haber más d'un epónimu. De fechu, dalgunu de los portadores de la documentación histórica son de Somiedu, Siero o Piloña onde s'alluga un NL. – V. Mapa 3a y 3b.

3. A MOU DE CONCLUSIÓN

3.1. Nesta curtia collaboración, pola mor del espaciu, namái me pudi ocupar de 3 topónimos somedanos que, andáu'l tiempu, cuayaron con más o menos seguranza n'apellíos modernos.

La espresión del apellíu, por razones sociollingüístiques que nun son del casu, ufierten una espresión "castellanizada" o, meyor, deturpada de los NL que son los sos étimos direutos. Y ye que, si la casi totalidá de los conceyos de nueso tienen la so toponimia tradicional "correxida" y oficializada, nun asocede lo mesmo colos apellíos contemporáneos (Caunéu / Caunedo; L' Escobiu / Escobio; El Coutu / Coto).

3.2. Lo que ye d'aguardar ye que'l NL se rexistre enantes de que lo faga nes estremaes cadenes onomástiques, darréu que son l'étimu direutu d'estos SN detoponímicos,

como en *L'Escobiu*, magar qu'otres vegaes, por falta de documentación, nun asoceda lo mesmo (*Caunéu*, *El Coutu*).

3.3. Acordies cola motivación y les carauterístiques morfolóxiques y sintáutiques de los SN detoponímicos, na dómina medieval los rexistros más vieyos avecen a construyise con preposición *de* amosadora del orixe o procedencia del portador; y con frecuencia en cadenes onomástiques trimembres, en tercera posición tres NP + NP patronímicu (o bien, bimembres tres un NP). Los sintagmes del tipu NP + NL son por un regular más serondos. Pela cueta, l'apellíu modernu constrúise ensin preposición y en combinación llibre colos otros tipos de SN. De los tres NL estudiaos, el que meyor s'axusta a estos principios ye *L'Escobiu*. Claro que, dacuando, son los propios SN los que valen pa documentar indireutamente los NL.

3.4. Nes documentaciones medievales, de mou especial nes más vieyes, pue resultar abegoso dixebrar la función antroponímica del NL de la que ye referencial namái, y de mou especial cuando esi NL va precedíu de la preposición *de* (puen vese dellos exemplos n'*El Coutu*).

3.5. Pa lo cabero, la cartográfica y la xeografía llingüística son una bona gabita a la de poder fixar los epónimos correspondientes y les posibles víes d'espardimientu de los apellíos modernos, acordies colos movimientos de población, como bien espeya *Caunéu*.

REFERENCIES BIBLIOGRÁFIQUES CITAES

CANO GONZÁLEZ, Ana María (1982): *Vocabulario del Bable de Somiedo*. Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos.

CANO GONZÁLEZ, Ana María (1992): «Asturianisch Interne Sprachgeschichte». En: HOLTUS, Gunter / METZELTIN, Michael / SCHMITT, Christian (eds.): *Lexicon der Romanistischen Linguistik (LRL)*, VI,1. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, p. 652-680.

CANO GONZÁLEZ, Ana María (2009[1981]): *El habla de Somiedo (occidente de Asturias)*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.

CANO GONZÁLEZ, Ana María (2021): *Llingua, tierra, nomes… Estudios d'Onomástica Románica (1987-2017)*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana [Edición coordinada por Claudia Elena Menéndez Fernández y Pilar Fidalgo Pravia].

CANO GONZÁLEZ, Ana María (2024): «Denomaciones de los conceyos asturianos y la so productividá antroponímica». En: GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo Javier / NIETO BALLESTER, Emilio (coords.): *Claves en la investigación de la toponimia hispánica*. Madrid: Instituto Geográfico Nacional, p. 77-94.

CANO GONZÁLEZ, Ana María (2025a): «Productividá antroponímica de los topónimos asturianos *Caravia*, *Colunga*, *Llaviana* y *Siero*». En: CALERO, Mª Ángeles / RIZOS, Carlos / SELFA, Moisés (coords.): *A terra domestica ad verba inlustranda. Homenaje al profesor Javier Terrado Pablo*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida Departament de Filologia i Comunicació, Quaderns de Sintagma, 5, p.145-161.

CANO GONZÁLEZ, Ana María (2025b): «Antropónimos femeninos na toponimia asturiana», en FUENTE CORNEJO, Toribio / CANO GONZÁLEZ, Ana María (eds.): *Género, sociedad e historia en los nombres de lugar: una mirada panhispánica / Xéneru, sociedá ya historia nos nomes de llugar: una güeyada panhispánica*. Uviéu: Universidad de Oviedo, Academia de la Llingua Asturiana, 2025, p. 51-75.

CANO GONZÁLEZ, Ana María *et al.* (1996): *Repertorio bibliográfico de fuentes documentales del dominio lingüístico asturiano-leonés en la Edad Media*. Xixón: Serviciu de Publicaciones del Principáu d'Asturies.

CATALÁN, Diego (1956-1957): «El asturiano occidental: Examen sincrónico y explicación diacrónica de sus fronteras fonológicas». *Romance Philology*, 10, p.71-92 y 11, p.120-158.

CONCEPCIÓN SUÁREZ, Julio (2007): *Diccionario Etimológico de Toponimia*. Oviedo: KRK Ediciones.

DALLA = ACADEMIA DE LA LLINGUA ASTURIANA (2000): *Diccionariu de la Llingua Asturiana*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana. <https://www.diccionariu.alladixital.org/ >

DCECH = COROMINAS, Joan / PASCUAL, José Antonio (1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, 6 vols. Madrid: Gredos.

DELLA = García Arias, Xosé Lluís (2017-2021): *Diccionariu Etimolóxicu de la Llingua Asturiana*, 7 vols. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana/Universidá d'Uviéu.

DHAR I/1 = CANO GONZÁLEZ, Ana María / GERMAIN, Jean / KREMER, Dieter (eds.) (2007): *Dictionnaire historique de l'anthroponymie romane (PatRom). Volume I.1. Introductions. Cahier des normes rédactionnelles. Morphologie. Bibliographies*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag GmbH.

GARCÍA ARIAS, Xosé Lluís (2003): *Gramática Histórica de la Lengua Asturiana. Fonética, fonología e introducción a la morfosintaxis histórica*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.

GarcíaAriasToponAst = GARCÍA ARIAS, Xosé Lluis (2005): *Toponimia asturiana. El porqué de los nombres de nuestros pueblos*. Oviedo: Editorial Prensa Asturiana / La Nueva España.

GrandGaffiot = GAFFIOT, Félix. 2000: *Le Grand Gaffiot. Dictionnaire latin-français*. Paris: Hachette.

INE = Instituto Nacional de Estadística <https://www.ine.es/apellidos/formGeneralresult.do?vista=3>.

Madoz = MADOZ, Pascual (1845-1850): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, 16 vols. Madrid.

MuñozDicAsturias = RODRÍGUEZ MUÑOZ, Javier (2000): *Diccionario Geográfico de Asturias. Cudades, Villas y Pueblos*. Oviedo: Sociedad Prensa Asturiana / La Nueva España.

NomenclátorSADEI 1996 = SADEI (1997): *Nomenclátor de entidaes de población de Asturias 1996*. Aviles: Servicio de Publicaciones del Principado de Asturias.

NomesAsturies = ACADEMIA DE LA LLINGUA ASTURIANA (2000*): Nomes de conceyos, parroquies, pueblos y llugares del Principáu d'Asturies*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.

SADEI = Sociedad Asturiana de Estudios Económicos e Industriales, <https://www.sadei.es/nombres/enlaces-directos/nombres-y-pellidos_25_1_ap.html>.

Toponimia 21 = LLANEZA FERNÁNDEZ, Xulio (1992): *Conceyu de Samartín del Rei Aurelio. Parroquia de Llinares*. Xixón: Academia de la Llingua Asturiana.

ABREVIATURES Y SIGLES EMPLEGAES:

ast. = asturianu
ax. = axetivu
coords. = coordinadores
eds. = editores
et al. = y otros
llat. = llatín
n.f. = nome femenín
n.m. = nome masculín
NL = nome de llugar, topónimu
NP = nome de persona
p. = páxines
s. = sieglu
s. v. = so la voz
vols. = volúmenes

ANEXOS

Mapa 1a. Repartición del apellíu *Caunedo* n'España
ESP:289 / Ast:195, M:24, Le:8, Co:6, Se:5.
● Máxima concentración: Ast.

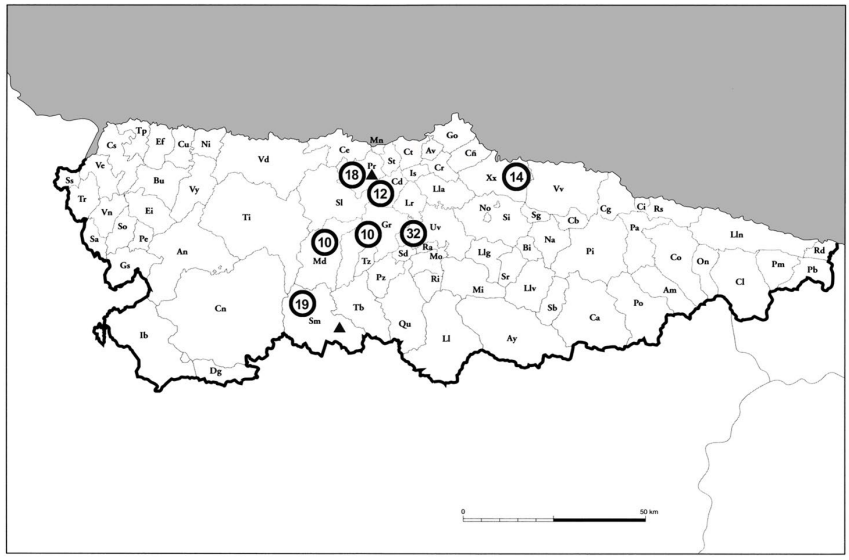

Mapa 1b. – Repartición del apellíu *Caunedo* n'Asturias
AST: 145/ Sm:19, Pr:18, Cd:12, Md:10, Gr:10, Uv:32, Xx:14.
▲ Epónimos: *Caunéu* (Sm, Pr)

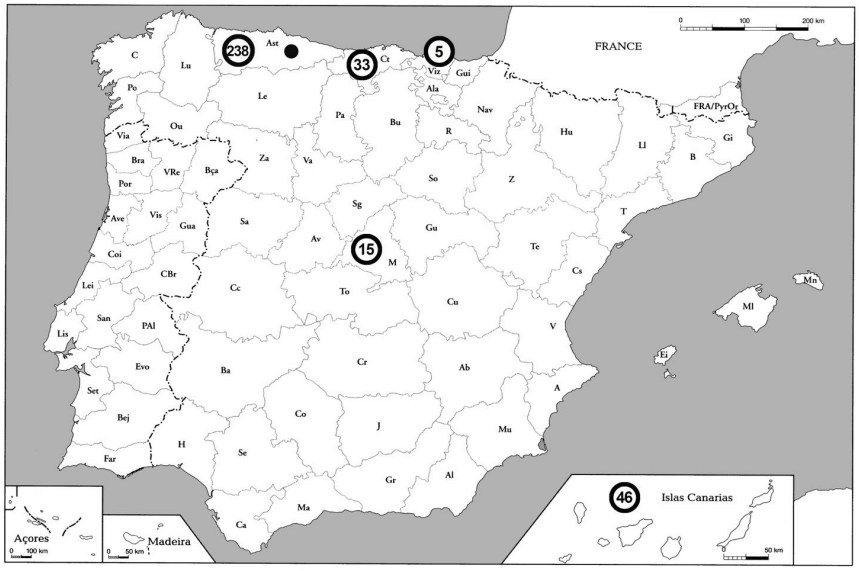

Mapa 2a. – Repartición del apellíu *Escobio* n'España
ESP:402 / Ast:238,Ica:46,Ct:33,M:15,Viz:5)
● Máxima concentración: Ast.

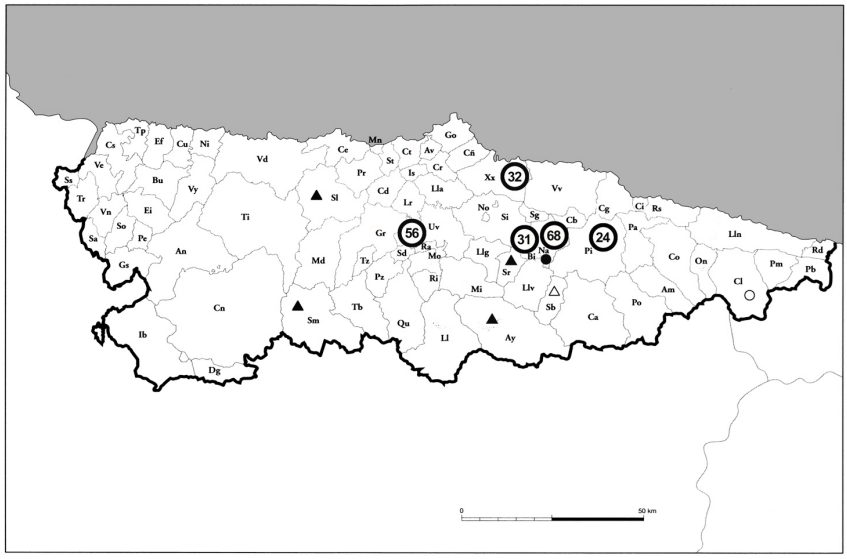

Mapa 2b.- Repartición del apellíu *Escobio* n'Asturias
AST/245/ Na: 68, Uv:56, Xx:32, Bi: 31, Pi: 24
● Máxima concentración: Na.
▲ NL *L'Escobiu* (Sm, Sl), *L'Escuyu* (Ay)
△ Conceyu de *Sobrescobiu*

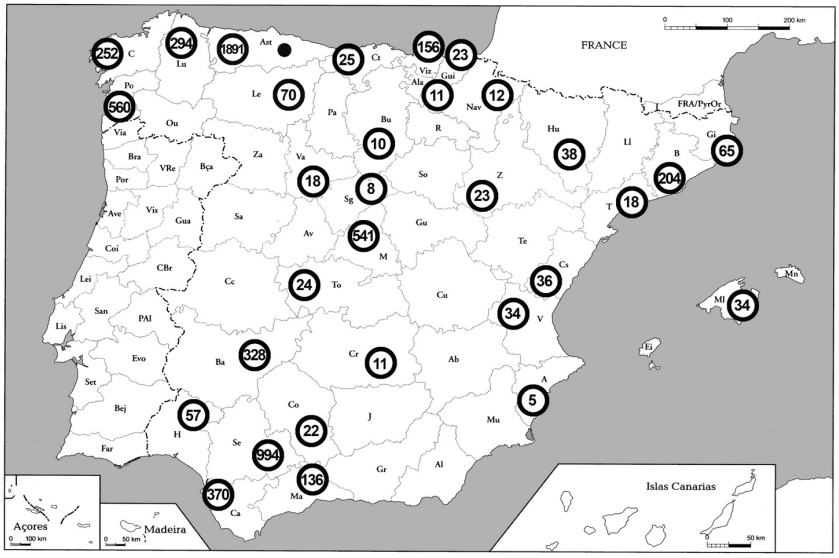

Mapa 3a. – Repartición del apellíu *Coto* n'España
ESP: 6.910
● Máxima concentración: Ast: 1891

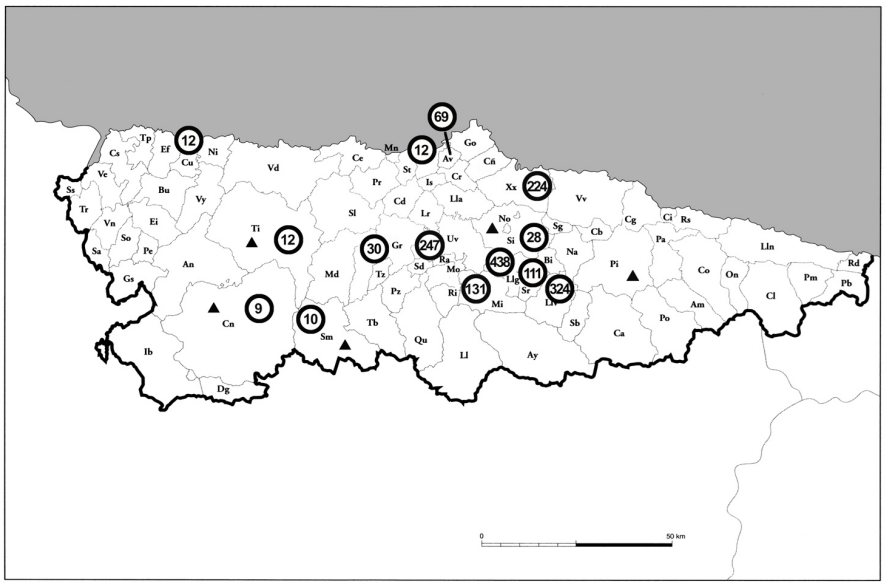

Mapa 3b. – Repartición del apellíu *Coto* n'Asturies
Coto (AST:1754/Llg:438, Llv:324, Uv:247, Xx:224, Mi:131, Sr:111, Av:69, Gr:30, Si:28, Ti:12, Cu:12, Ct:12, Sm:10, Cn:9)
▲ Topónimos: *El Coutu, El Coto, El Cutu*

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 157–164, https://memoriadelcor.org

LINGUE MINORITARIE IN ITALIA: IL CASO DEL FRIULI

Rita CAPRINI
Università di Genova

L'Italia, come altri paesi europei, conosce in questi ultimi anni una sempre più veloce evoluzione linguistica verso il monolinguismo della lingua nazionale, che pure non ha una lunghissima storia come lingua corrente nel paese, unificato solo a partire dal 1861. Si ritiene infatti, a mio parere verosimilmente, che siano stati i tragici eventi del secolo appena trascorso a portare in contatto fra di loro i dialettofoni, assoluta maggioranza del paese, che si incontrarono nelle trincee della Prima Guerra Mondiale. I dialetti dell'Italia, dalle Alpi alla Sicilia, come ben sanno gli studiosi di romanistica, presentano fra di loro tali differenze che un secolo fa avevano ovviamente come esito naturale l'incomprensione reciproca.

Dopo la Seconda Guerra la sempre maggiore diffusione dei media, soprattutto la televisione di Stato, ha avuto dei risvolti linguistici imponenti, portando l'italiano standard ad essere infine una lingua parlata dalla maggioranza della popolazione (De Mauro 1963), anche se, come ha recentemente sostenuto Enrico Testa con buone ragioni (Testa 2014) non si può escludere «l'esistenza —anche in epoca preunitaria— di un italiano *comune*, per quanto rozzo, povero e variegato, a destinazione scritta e presumibilmente anche parlata» (Testa 2014: premessa).

Ancora all'inizio del Novecento, se si considerano le inchieste dell'AIS (*Atlante Italo-Svizzero*) svolte nei primi decenni del secolo**,** in Italia la presenza del dialetto era preponderante, tanto che si può affermare che l'istruzione obbligatoria, che talvolta stentava a raggiungere tutti i suoi utenti, consisteva spesso per i piccoli dialettofoni nell'apprendimento vero e proprio di una lingua straniera, l'unica peraltro con cui si

insegnava in ogni ordine di scuole dopo la riforma Gentile (1923, sotto il primo governo Mussolini).

Mi permetterò, visto che scrivo in omaggio a un caro amico e collega, di aggiungere dei ricordi personali alla vasta biliografia esistente. Ho infatti scelto di prendere in considerazione questi cambiamenti epocali nella scena del Friuli, regione nord-orientale del Paese, in cui ho vissuto a lungo frequentando per 7 anni la scuola pubblica, prima di trasferirimi a Genova, dove attualmente risiedo.

Non posso qui ridurre in poche righe la storia secolare del Friuli, basti dire che fu romanizzata piuttosto precocemente (la fondazione di Aquileia risale al 181 a.C.) e la dominazione romana si estese, superando le Alpi Orientali, fino all'attuale Moldavia. Il *continuum* linguistico romanzo fu come è noto spezzato dalla discesa degli Slavi dalle loro sedi storiche settentrionali verso sud, a partire dal V secolo. La conseguenza fu l'isolamento del rumeno dal resto del territorio romanzo. Gli Slavi, i futuri Sloveni, fluirono al di qua delle Alpi Orientale in Friuli, con un'occupazione di tipo colonico che doveva essere molto diffuso ma per il quale abbiamo scarsissime testimonianze, dato che si svolge in quello che possiamo chiamare periodo pre-documentario (di una attestazione dalla *Historia Langobardorum* di Paolo Diacono parlerò oltre).

Nel 568 d.C., un'altra data fondamentale per la storia d'Italia, dalle Alpi Orientali entrarono i Longobardi, etnia germanica che compiva una migrazione che comportava lo spostamento dell'intera popolazione, divisa in *fare* (ossia nuclei famigliari che viaggiavano insieme durante la migrazione, cfr. ted. mod. *fahren*), e non solo degli uomini in armi. I Longobardi, che in seguito ebbero la capitale in Pavia e che estesero il loro dominio a buona parte della penisola italiana, lasciarono in Friuli, in particolare a Cividale, le prime notevoli tracce della loro presenza.

Dal punto di vista linguistico, il contributo della lingua dei Longobardi all'italiano, come già quella dei Goti che li avevano preceduti nell'occupazione parziale dell'Italia, si riduce a poche decine di lemmi. Non sarebbe stato possibile che le lingue germaniche prevalessero sulle romanze in territorio italiano, data l'esiguità delle popolazioni di lingua germanica (si ritiene ad esempio che il numero dei Longobardi entrati in Italia non superasse le 100.000 unità) e la riconosciuta superiorità culturale del latino, lingua in cui ancora alla metà del VII secolo il re longobardo Rotari detta l'*Editto* che riassume le leggi consuetudinarie del suo popolo inserendo, con dispiacere dei linguisti, solo poche parole della sua lingua madre.

La presenza germanica in Friuli, oggi estremamente ridotta, va ascritta alla discesa verso sud di coloni con dialetti delle aree confinanti carinziane e bavaresi, in epoca

verosimilmente posteriore all'anno 1000, e non certo alla sopravvivenza di migrazioni dell'Alto Medioevo.

Dunque nel Friuli moderno sopravvivono alcune minoranze di lingua germanica e slava, sulla cui reale consistenza dirò oltre, dopo avere introdotto alcune osservazioni generali sul trattamento delle lingue di minoranza in Italia.

La sopravvivenza di una lingua di minoranza in territorio italiano è favorita da diversi fattori, tra cui spicca l'insegnamento scolastico (Dell'Aquila - Iannàccaro 2004). Ora il passato del Friuli in epoca moderna vede una condizione altalenante rispetto a questa problematica. Dopo il dominio veneziano, prolungatosi per secoli, la breve parentesi del dominio asburgico, di lingua germanica, portò a una nuova attenzione all'insegnamento scolastico delle lingue che venivano parlate dai sudditi friulani, tanto che nella seconda metà del '700, sotto il regno di Maria Teresa, si istituì l'insegnamento non solo dei dialetti germanici presenti sul territorio, ma anche di quelli slavi. Si ricordi naturalmente che la percentuale della popolazione che poteva accedere a qualsivoglia sistema scolastico era molto bassa. Ancora negli anni '50 e '60 del Novecento, a mia memoria, dopo quasi un secolo dall'unificazione nazionale, era frequente incontrare adulti analfabeti specie nelle fasce più basse della popolazione.

La storia del XX secolo presentò delle novità negative per la sopravvivenza del plurilinguismo friulano: oltre la riforma Gentile dell'insegnamento, che ho già citato, la Guerra Fredda portò alla istituzione della cosiddetta *cortina di ferro*, che divise l'Europa all'indomani della fine della Seconda Guerra Mondiale fino ai primi anni '90. Il nuovo confine ebbe una forte influenza sulla situazione friulana. La regione divenne, come disse Vittorio Alfieri quando visitò la Prussia, una enorme caserma. Gli aneddoti su questa cesura che durò diversi decenni sono numerosi: famoso il caso della signora di Gorizia che si ritrovò la camera da letto in Italia, mentre la cucina era in Jugoslavia. Aggiungo a queste famose narrazioni alcuni miei ricordi personali. Durante questi anni spesso i miei genitori portavano me e i miei fratelli, come gita domenicale, a vedere il confine, presidiato da soldati armati, filo spinato e ogni tipo di impedimento alla circolazione dei veicoli. Al contrario, quando nel 2019 venni invitata dalla Società Filologica Friulana (istituzione che vanta molti meriti rispetto agli studi linguistici di tutta Italia) a un Convegno a Gorizia, una volta arrivata in città guidando la mia auto, un errore a una rotonda mi portò direttamente in Slovenia, senza che passassi alcun segno evidente di confine. Qualcosa dunque era profondamente cambiato nel territorio friulano.

Torniamo ora all'indomani della Seconda Guerra Mondiale. La Costituzione della Repubblica Italiana, varata nel 1948 dopo il voto popolare che aveva rigettato la

monarchia dei Savoia, contiene un solo cenno a questioni linguistiche: l'art. 6 raccomanda la protezione delle minoranze linguistiche sul territorio italiano, demandando implicitamente l'incarico a una legislazione apposita, non ancora nata. Solo nel 1999 venne varata la famosa legge 482 che dava compimento al dettato costituzionale, affidando alla dichiarazione spontanea delle singole comunità l'individuazione delle lingue di minoranza (ne venne infine riconosciuta una dozzina su tutto il territorio nazionale).

Ora un simile espediente, che comportava una assegnazione di fondi alle singole comunità con lingua di minoranza, portò a non pochi abusi, che non è qui il caso di ricordare. Invece occorre sottolineare che proprio la legge 482 dichiarò per la prima volta la lingua italiana *lingua ufficiale della Repubblica*. Questo potrà stupire i miei eventuali lettori di lingua catalana o castigliana, dato che, se non erro, le loro Costituzioni precisano fin dall'inizio quale sia la lingua ufficiale del Paese, tanto che è corrente, nella letteratura scientifica relativa, parlare di un «modello catalano», che mira con successo alla valorizzazione della lingua nazionale, contrapposto al «modello irlandese», che non è riuscito a riavviare, per ragioni evidenti, la trasmissione famigliare della lingua, sostituita per ragioni altrettanto ovvie dall'inglese, nonostante l'irlandese abbia un forte appoggio nell'istruzione pubblica (Dell'Aquila - Iannàccaro 2014: 143-144 e *passim*).

* * *

Veniamo allora alla situazione linguistica attuale del Friuli, regione a statuto speciale dal 1963, con l'inclusione di Trieste solo a partire dal 1975.

Nel censimento del 2023 la regione contava circa 1.200.000 abitanti, con tendenza demografica negativa (come quasi in tutta Italia). Mezzo milione di questi abitanti dichiararono di parlare correntemente il friulano specie nella parte settentrionale della regione, di carattere collinare e alpino. Il friulano come è noto è una lingua romanza, affine al ladino parlato nelle aree alpine in territorio italiano e svizzero (si veda tra gli altri recentemente Melchior 2019), con testi scritti di tipo letterario risalenti al 1600 (ne fu autore Ermes di Colloredo). Notevole nel secolo scorso l'incursione letteraria di Pier Paolo Pasolini, che scrisse testi poetici in un friulano che venne spesso criticato per la sua irrealtà territoriale. Posso affermare per esperienza personale che il friulano più stretto si parlava negli anni '50 e '60 appena fuori dalla periferia nord di Udine, ed evidentemente con toni più urbani anche in città, dove spesso si sentivano, specie da parte delle signore, dei tratti dei dialetti veneti che avevano iniziato la loro salita dalla zona costiera verso nord. Il

friulano più stretto era ai miei orecchi di bambina assolutamente incomprensibile, tanto che il mio girovagare da sola per la campagna mi poneva spesso in grosse difficoltà.

A Udine frequentai tre anni di scuola elementare, tre di scuole medie e uno di liceo, prima di trasferirmi. La scuola media non era ancora quella unificata di oggi, e prevedeva lo studio del latino e di una lingua straniera, quindi vedeva già una notevole diversità di provenienza sociale degli allievi rispetto alla scuola elementare. Mi atterrò quindi all'esperienza della scuola elementare, più universalistica. Qui mi ero trovata in assoluta minoranza come italofona, dato che la maggioranza dei miei piccoli compagni parlava friulano in famiglia, e spesso arrivava a piedi dalla campagna con un bicchierino di grappa come viatico. Poi, sia a scuola che nei giochi in strada (più comuni allora di oggi), comparivano dei bambini che si esprimevano in maniera del tutto incomprensibile al mio orecchio (*hanno un dialetto strano,* fu l'unica risposta che ottenni alle mie domande), ma da cui appresi colorite espressioni che solo molti anni dopo riconobbi come slave. Si trattava dei molti sloveni della Provincia di Udine, che furono riconosciuti come minoranza linguistica dalla 482 ma senza l'istituzione dell'insegnamento scolastico, e che pare si stiano dissolvendo oggi nella tendenza al monolinguismo della lingua nazionale di cui ho detto in apertura.

Diverso riconoscimento ebbero i parlanti sloveno delle province di Trieste e Gorizia, più vicini alla loro lingua-tetto (*Dachsprache*) da cui peraltro erano stati per decenni divisi dalla cosiddetta cortina di ferro cui ho già avuto modo di accennare. Per loro è attivato l'insegnamento scolastico e diverse forme associative di protezione.

Le varietà slave dovevano avere in passato una notevole estensione in territorio friulano, tanto che l'unica attestazione, a mia conoscenza, proveniente dall'Alto Medioevo, li colloca nella zona di Forni, regione alpina del nord-est del Friuli, dove oggi mi pare se ne sia smarrita ogni memoria. L'attestazione proviene da Paolo Diacono (*Historia Langobardorum,* iv, 38) che scrive nell'VIII secolo, arrivando fino alla morte di Liutprando, avvenuta nel 744. Paolo dice che gli abitanti della *Sclavorum regio* (da lui chiamata *Zellia*) pagavano tributo ai duchi longobardi fino all'epoca di Ratchis (prima metà dell'VIII secolo).

Invece nella Valcanale, zona alpina del nord-est del Friuli, di cui il centro abitato più noto è Tarvisio, lo sloveno ha ben resistito fino ai giorni nostri, instaurando una notevole situazione di trilinguismo (friulano, tedesco e sloveno) che gode di riconoscimento ufficiale e protezione. La zona, già romanizzata e attraversata da una strada romana, fu infeudata dall'X1 al XVIII secolo al Principato vescovile di

Bamberg in Baviera, che naturalmente favorì soprattutto l'uso del tedesco, senza però che lo sloveno venisse cancellato (Šekli 2023).

Le isole linguistiche di dialetto germanico del Friuli, anche se spesso costituite da un numero esiguo di abitanti, pure conservano con qualche successo la loro lingua, che come si è detto appartiene al gruppo dei dialetti carinziano-bavaresi, cioè dei dialetti delle zone confinanti di Austria e Germania, che hanno dei tratti linguistici facilmente riconoscibili: per tenermi solo a due esempi che riguardano il vocalismo, tipica è la velarizzazione di *-a-* (*mochen* 'fare', cfr. il ted. standard *machen)*, e la debializzazione di *-ü-* (*mihle* 'mulino', cfr. ted. standard *mühle*).

Tra le piccole comunità germanofone del Friuli troviamo Sauris/Zahre, dove si parla una antica varietà di tedesco bavarese, la *zahrar sproche* (Sidraschi 2023). La piccola comunità mette in atto diverse iniziative per la conservazione del suo dialetto, ma certo deve constatare l'assedio linguistico del friulano e dell'ormai onnipresente italiano standard, oltre che dell'adiacente veneto cadorino (il paese può essere raggiunto da Forni o da Ampezzo). Si noti che Sauris è una località isolata nelle Alpi nord-orientali del Friuli, poco a nord della vallata di Forni, che ho citato per l'antica presenza di slavofoni, testimoniata da Paolo Diacono. La data esatta della colonizzazione non è sicura, le prime notizie risalgono al 1280.

Un'altra piccola comunità germanofona è quella di Timau/Tamau/Tischlbong, a una decina di km dal passo di Monte Croce Carnico, che segna il confine con la Carinzia (Zuin 2023). Timau è un piccolo *Strassendorf* (paese insediato ai lati di una strada) fondato pare da coloni carinziani intorno al 1000, oggi abitato da poche centinaia di persone che in genere parlano anche friulano e italiano.

Maggiore consistenza hanno i dialetti germanici della Valcanale, nelle Alpi nord-orientali al confine con la Slovenia, la principale località è Tarvisio, tanto che spesso la Valcanale viene chiamata riduttivamente *Tarvisiano*. Mi permetto qui una osservazione personale: sono luoghi di una bellezza straordinaria, dove ho passato qualche indimenticabile vacanza estiva durante la mia infanzia, che ad oggi conservano una foresta millenaria, la *foresta di Tarvisio*, la più grande foresta demaniale in Italia al di fuori dei parchi. La zona può essere definita trilingue, il dialetto germanico è ben conservato, ma insidiato dall'italiano, che oggi può essere riconosciuto come lingua dominante, mentre lo sloveno come di consueto sopravvive con qualche difficoltà (Caria-Airoldi 2023). Dal 2014 è stato inserito nella zona un progetto di insegnamento trilingue.

Devo alla gentilezza dell'autore alcuni dati di un'inchiesta, non ancora pubblicata, sulle possibili linee di sviluppo del plurilinguismo in Friuli. La recentissima inchiesta proponeva in apertura la domanda su quale fosse la lingua madre dell'intervistato.

La risposta prevalente è stata l'italiano, tranne che a Sauris, dove peraltro si osservava qualche difficoltà nella comprensione del tedesco standard. Solo il 30% degli abitanti della città e della costa ha risposto che la lingua madre era il friulano**,** che invece guadagna maggiore spazio nelle aree collinari e montane, ma per gli informatori sotto i 35 anni la risposta più frequente è stata comunque l'italiano. Lo sloveno è rappresentato da percentuali bassissime in tutta la regione. Appena un po' più sostenuta la presenza del tedesco nel tarvisiano. A Udine città il 70% dichiara di avere come madrelingua l'italiano, il 15% il friulano. Bisogna osservare che il dialetto veneto gode di un certo prestigio urbano, come ho già osservato sopra, e risale lentamente dalla costa verso il centro del Friuli.

Curiosamente, alla domanda «Quale lingua parlavi con tua madre?» la percentuale di chi risponde che era il friulano risale. Evidentemente i parlanti non riconoscono se non in percentuali basse l'etichetta di *lingua* al friulano, mentre la riconoscono all'italiano. Si può ammettere che l'italiano ha scavalcato il friulano come lingua madre dei parlanti con la generazione nata negli anni '60. Sotto i 26 anni d'età i monolingui in italiano diventano la maggioranza degli intervistati. Opinione diffusa tra gli informatori è che si debba insegnare il tedesco a scuola, e non lo sloveno, e che comunque il plurilinguismo sia positivo nella formazione degli scolari.

Aggiungo per chiudere una mia osservazione in proposito. Negli ultimi 15 anni almeno gli studenti del mio corso di Glottologia/Linguistica per la Facoltà di Lingue dell'Università di Genova risultavano in assoluta maggioranza monolingui, essendo molto diminuito l'uso del dialetto locale peraltro ristretto alla fascia più anziana di parlanti. Le poche tracce del genovese nella parlata dei giovani erano ridotte all'intercalare del termine-bandiera del dialetto (*belin* nel senso di 'membro maschile'). Purtroppo la mancata esposizione dei miei studenti a qualsivoglia parlata diversa dall'italiano standard (anche piuttosto miserevole nelle loro bocche) li metteva in gravi difficoltà nel corso di studi. Trovo quindi lodevole il suggerimento degli intervistati dell'inchiesta friulana che il plurilinguismo faccia bene ai giovani. In una intervista di qualche anno fa lo scrittore Salman Rushdie, a cui era stato chiesto quale lingua ritenesse la sua lingua madre, aveva risposto che in casa parlavano urdù, a scuola in inglese, per strada a Bombay aveva appreso dai suoi compagni di gioco 11 lingue diverse. Alla ulteriore domanda dell'intervistatore in quale lingua pensasse, rispose che solo una parte del suo cervello pensava in inglese, la lingua in cui scriveva i suoi romanzi. Evidentemente il plurilinguismo fa bene.

BIBLIOGRAFIA

AIS = JABERG, Karl – JUD, Jakob (1928-1940): *Atlante linguistico ed etnografico dell'Italia e della Svizzera meridionale* (*Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*). Zofinger: Ringler.

CARIA, Marco / AIROLDI, Delia (2023): «I Valcanalesi», in Destro Bisol *et alii*, p. 177-185.

DELL'AQUILA, Vittorio / IANNÀCCARO, Gabriele (2004): *La pianificazione linguistica*. Roma: Carocci.

DE MAURO, Tullio (1963): *Storia linguistica dell'Italia Unita*. Bari: Laterza.

DESTRO BISOL, Giovanni / AUTELLI, Erica / CAPOCASA, Marco / CARIA, Marco (eds.) (2023), *Gli Italiani che non conosciamo. Lingue, DNA e percorsi delle comunità storiche minoritarie*. Roma: Istituto Italiano di Antropologia/ Edicions de l'Alguer.

MELCHIOR, Luca (2019): «Varietà romanze: Friuli», in: BAUER, Roland / KREFELD, Thomas (eds.): *Lo spazio comunicativo dell'Italia e delle varietà italiane. Korpus im Text*, Band 7. Versione 91 (17.12.2024, 11:02), url: https://www.kit.gwi.uni-muenchen.de/?p=8083&v=91(consulta: 25/2/2026)

ŠEKLI, Matej (2023): «Gli Sloveni», in Destro Bisol *et alii*, p. 148-155.

SIDRASCHI, Diego (2023): «I Saurani», in Destro Bisol *et alii*, p. 140-147.

TESTA, Enrico (2014): *L'italiano nascosto*. Torino: Einaudi.

ZUIN, Francesco (2023): «I Timavesi», in Destro Bisol *et alii*, p. 168-176.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 165–174, https://memoriadelcor.org

LAS PREPOSICIONES *POR* Y *PER* EN DUARTE NUNES DE LEÃO

Juan M. CARRASCO GONZÁLEZ
Universidad de Extremadura

1. LAS PREPOSICIONES *POR* Y *PER* EN PORTUGUÉS

Las preposiciones latinas *POR (latín clásico PRO) y PER dejaron en las lenguas románicas derivados que pervivieron en la lengua medieval, aunque no todas las han conservado posteriormente: a grandes rasgos, la Iberorromania occidental y el francés han conservado los derivados de *POR, mientras que los derivados de PER, además del francés y del asturleonés (que poseen derivados de ambos), triunfaron en el galorromance meridional, el catalán, el italorromance y el rumano.

El portugués medieval conoció el uso de *por* y *per,* ambas preposiciones igualmente abundantes, así como sus derivados *pora/para* y *pera,* y las contracciones no sistemáticas con *o, a, os* y *as* (indistintamente si se trataba del artículo determinado o del pronombre de complemento directo) *polo – pelo, pola – pela, polos – pelos* y *polas – pelas.* En la actualidad aún encontramos la preposición *per* en la contracción con *o, a, os* y *as* (en este caso, solo cuando se trata del artículo determinado), habiendo desaparecido por completo las contracciones con la preposición *por.* De forma muy precaria también se pueden encontrar algunas expresiones con *per,* de uso muy restringido (culto, escrito, literario… nunca en el uso coloquial de la lengua) y en el derivado *perante.*[1]

[1] Neves (2000) simplemente ignora la existencia de *per.* El también brasileño Bechara (2006) no la incluye en la lista de preposiciones (2006: 301) y solo la refiere cuando habla de las contracciones con

Existió en el portugués medieval, como en castellano, una preposición *par* de uso muy restringido en expresiones de juramento o similares, pero parece indudable su origen francés. No es posible en mi opinión aceptar la hipótesis de que *par* era la solución castellana de la latina PER, como proponen Corominas y Pascual siguiendo a Menéndez Pidal (v. Corominas / Pascual 1985: s.v.), puesto que es una preposición sin rendimiento y el ejemplo del portugués (que ya posee un derivado propio de PER) me lleva a descartar tal idea. Dado que *par* tiene ese uso fosilizado en determinadas expresiones del portugués antiguo y que estas podían también construirse con *por* o con *per,* no voy a tratar sobre su uso. Al fin y al cabo, Duarte Nunes de Leão tampoco se refiere a ella en ningún caso.

2. DUARTE NUNES DE LEÃO Y SU PROPUESTA DE USO DE *POR* Y *PER*

Viviendo entre el siglo XVI y el XVII, Duarte Nunes de Leão (Évora s.f. – Lisboa, 1608), jurista y excelente conocedor de la lengua latina, así como del portugués medieval debido a los muchos documentos antiguos que tuvo que manejar, es uno de los últimos representantes del brillante humanismo del renacimiento en Portugal. [2] No hay duda de que este conocimiento sobre el latín y los usos históricos de *por* y *per* en portugués condicionaron su propuesta sobre estas preposiciones, que lleva a cabo en su *Ortografia da Língua Portuguesa* de 1576.. [3]

En primer lugar, Nunes de Leão constata que ya en su época se usaban indistintamente *per* y *por,* es decir, no se distribuía su uso con funciones distintas, independientemente de que una u otra fuese más o menos usada:

el artículo (2006: 304). Cunha y Cintra, en su clásica gramática portuguesa, sí la incluyen en la lista de preposiciones, pero como mera variante de *por* (Lindley / Cintra 1984: 551), cuyos únicos ejemplos son las contracciones con el artículo (1984: 569-570). Según Raposo y Xavier, «*per,* por sua vez, desapareceu como preposição simples, embora integre a locução adverbial *de per si* e seja a forma que está na base da contração com o artigo definido» (Raposo / Xavier 2013: 1503). Sin embargo, también la encontramos en la locución *de permeio,* si bien la ortografía actual ha unido las formas *per* y *meio.*

[2] Para una información completa sobre Duarte Nunes de Leão y su obra, es muy recomendable Assunção *et al.* (2019), donde se muestra el estado actual de los estudios concernientes a este autor. En general, desde sus primeros biógrafos, se ha tenido en Portugal muy mal concepto de él por haber sido un firme partidario de Felipe II cuando este obtuvo el trono portugués.

[3] Utilizo el ejemplar disponible en la *Biblioteca Digital* de la Biblioteca Nacional de Portugal (v. Leão 1576). No hay precedentes en otros autores del siglo XVI. Ni Fernando Oliveira (también conocido como Fernão d'Oliveira), ni Pêro de Magalhães Gândavo tratan sobre las preposiciones (v. Oliveira 1536 y Gândavo 1574). Por su parte, la *Gramática* de João de Barros se limita a recoger *por* y *per* en la lista de preposiciones, ambas consideradas «de acusativo» en portugués, sin distinguir el uso de una y otra: «As do ac*usativ*o á, ante, diánte, antre, cõtra, per, por» (Barros 1540: 29v).

> QVe não vsemos fallãdo, ou screuẽdo indistinctamente destas preposições, per, & por, nem as cõfundamos, como fazẽ vulgarmẽte, não fazẽdo differẽça de hũa a outra, sendo entre si tam differẽtes, como no Latim são, per, & pro, q*ue* teẽ differẽte significação, & pedẽ diuerso caso (Leão 1576: 55v).

Remitiéndose a las preposiciones originarias del latín (PER y POR), aconseja distinguir las preposiciones portuguesas como las latinas. De esta manera, la preposición *per* la reserva a los siguientes casos:

> Assi q*ue* quãdo quisermos dizer o meo, per q*ue* se faz algũa cousa, o hemos de significar, & screuer per esta preposição, per, & não per esta, por, como he quando dizemos: Eu vos mostrarei isto per razões euidentes: Este liuro he composto per tal author: & tudo o mais, que os Latinos dizem per a dicta preposição (Leão 1576: 55v-56r).

El último de los ejemplos que propone Nunes de Leão, el uso de *per* como agente de pasiva, no se corresponde propiamente con el latín clásico: «aunque en latín tardío *per* + acus. puede expresar Agente (las lenguas romances dan buena prueba de ello) no ocurre lo mismo en época clásica» (Baños Baños 1994: 466).

En cuanto al uso de la preposición *por* en portugués, el gramático portugués propone lo siguiente:

> Mas o nosso, por, poemos em lugar do, pro, dos Latinos, como quando dizemos: Eu vos tenho por amigo, este lugar stá por elRei, trocai-me este liuro por outro. O que não se soffria dizer assi: Tenho-uos per amigo, este lugar stá per elRei, trocai-me este liuro per outro. E aas vezes se põe a mesma preposição em lugar de propter, como nestes exẽplos: Por a tempestade q*ue* vai, não nauego: fazei isto por hũ vosso amigo. Posto q*ue* quando se põe na dicta significação, pola maior parte se lhe ajũta esta palaura amor, ou causa. Porq*ue* dizemos: Por amor das neues não passo os alpes: & por amor dos Turcos não passo o mar. As quaes palauras, amor, ou causa, não seruem de mais, que de explicar a significação da dicta preposição. Porque não tẽe a lingoa Portuguesa voz, que responda a, propter, & por isso vsão d'aquelle rodeo (Leão 1576: 56r).

Advierte además que las mismas reglas deben seguirse en el caso de las contracciones de ambas preposiciones con el artículo determinado:

> E a mesma ordem se deue guardar no vso das mesmas preposições juntas aos articulos, o, a, quando por bom soido, mudamos o . r . em . l . dizendo. Polo amor de Deos, pola honra, pelo caminho, pela terra. Porque do, per, vẽ pelo, pela, & do por, polo, pola, & a conjunção polo que, q*ue* dizemos por a Latina, quapropter. De que se collige tambem, que se deuem screuer per hum soo . l . que succede em lugar do . r. (Leão 1576: 56r-56v).

Em definitiva, Nunes de Leão distribuye el uso de *por* y *per* en portugués ajustándose a su origen etimológico, si bien advierte que la distinción en el uso común de su época se había perdido. Aparentemente la confusión se hacía ya entonces a favor de *por,* pues, para Nunes de Leão, utilizar *per* en lugar de *por* «não se soffria» y, sin embargo, no muestra explícita aversión o discordancia cuando en el portugués de su época se usaba *por* en lugar de *per*.

3. RESULTADOS DE *POR* Y *PER* EN LA *ORTOGRAFIA DA LÍNGUA PORTUGUESA* [4]

El uso de *por* es mayoritario en comparación con los casos de *per* en la *Ortografia* de 1576, como veremos a continuación. En canto a *por,* no se han tenido en cuenta los siguientes casos:

a) Los casos de *por tanto,* es decir, la conjunción derivada *portanto* que Nunes de Leão escribe siempre (en cinco ocasiones) con los dos elementos separados. Ej.: «Por tanto he desnecessario aspirar o que de sua natureza não tẽe aspiração» (65v).. [5] Esta conjunción no se construye nunca con *per*.
b) La única ocurrencia de la conjunción causal *porquanto,* que Nunes de Leão escribe separada como *por quanto:* «nẽ os Latinos a poserão entre as suas, por quanto a screuião per . p . & h . que são do seu alphabeto» (4v). Tampoco existen formas de esta conjunción derivadas de *per*.
c) Las cinco ocurrencias en que *por* es el sustantivo que denomina la preposición. Ej.: «Porque do, per, vẽ pelo, pela, & do por, polo, pola» (56v).

Las ocurrencias de *per* son 95, sin contar los cuatro casos de *per* como sustantivo ni los ejemplos que Nunes de Leão muestra como uso erróneo. Ej.: «Item tirando a preposição, per, &, por, junta aos artigos masculino & feminino» (44v).

Por lo que se refiere a la contracción de preposición con el artículo, *polo(s), pola(s)* aparece en 75 ocasiones si no contamos los cuatro casos de uso como sustantivo que designa la contracción: «Porque do, per, vẽ pelo, pela, & do por, polo, pola» (56v). Una de las contracciones se ha hecho con el pronombre en lugar del artículo: «Porem ainda que pareça esta aspiração ociosa, pola não pronũciarmos, he porem necessaria» (7v).

Hay 39 ocurrencias de uso de la contracción de la preposición *per* con el artículo si no se cuentan los seis casos de sustantivación: «Item tirando a preposição, per, &

[4] Para llevar a cabo este trabajo, he utilizado el software de análisis de textos *AntConc* (cfr. Anthony 2022).
[5] Todos los ejemplos de la *Ortografia* de Nunes de Leão van referidos únicamente con el número de página de la edición citada.

por, junta aos artigos masculino & feminino, pelo, pela, polo, pola» (44v). No hay casos de contracción con el pronombre de CD.

En total, hay 500 ocurrencias de estas preposiciones en la obra de Nunes de Leão. De ellas, 366 corresponden a la preposición *por* (un 73,2%), mientras que la preposición *per* aparece en 134 casos (un 26,8%). Los casos de *por* responden, en efecto, a las reglas establecidas previamente por el autor:

a) 131 ocurrencias de usos equivalentes a *por causa de, por amor de* (lat. PROPTER). Ejemplos: «De maneira que por a duuida de hũa letra, se reuoluia toda Roma» (dedicatoria); «assi por o sentido se não distrahir, como por a maa diuisão, que fazem algũus, esfarrapando as syllabas» (35v); «E a causa d'esta pronunciação he, por a propriedade da nossa lingoa Portuguesa, que sempre põe . m . no fim das dições» (24v); etc. En algunos casos posee sentido final (se confunden la causa y el propósito), muy frecuente en la lengua medieval y clásica, de modo que actualmente se usaría con más propiedad la preposición *para;* por ejemplo: «deuem sempre de trabalhar os q*ue* screuẽ, por acabar no fim de cada regra, as dições» (35v). Se incluye también la expresión causal *por aqui,* de la que existe una ocurrencia: «E por aqui saberão a scriptura de muitos vocabulos» (39r). Es equivalente a *por isto* o *por isso,* que también aparecen en la obra.

b) 145 ocurrencias de uso con el sentido de *trocar por*. Ejemplos: «Outros screuião, set, por sed. & atuentus, por aduẽtus, segundo Victorino screue» (5v); «poremos mais letras & em regra dereita, & não per entrelinha, como por Elrei Dõ Sebastião nosso senhor, Elrei D. Seb. N. S. E por Caio Iulio Caesar, C. Iul. Caes» (68v); etc. Se incluye en este caso el uso para la traducción de un término extranjero: «no Latim occĭdo por cair, a differẽça de occido por matar» (78v). Igualmente se incluyen los casos en que un término es referencia de otro: «caïado por brãqueado, a differẽça de, cajado, por bordão» (77v). Son usos propios del lat. PRO equivalentes a 'en lugar de'.

c) 4 ocurrencias de *ter por* ('considerar como'). Ejemplos: «Eu vos tenho por amigo» (55r); «algũus, dos que hão de teer esta minha empresa por baxa» (35v); etc.

Otros casos de *por* que Nunes de Leão no refiere explícitamente (si bien los que señala son solo algunos ejemplos) son los siguientes:

a) Casos de régimen verbal: 5 ocurrencias de *ficar por (regra)* (ej. «Polo que fique por regra, q*ue* toda a dição screuamos per . i . Latino, tirando os vocabulos Gregos, em que entra . y . » 22v); 1 ocurrencia de *esperar por* (ej. «Agora se spera por a resolução do que se assentou» 76v); 1 ocurrencia de *escrever por*

('escribir con', ej. «os vulgares erradamente screuem per . r . dizendo, froles, & creligo, preuertendo as letras» 11r); 1 ocurrencia de *fazer por* ('hacer a favor de', ej. «fazei isto por hũ vosso amigo» 56r).

b) 2 ocurrencias de construcción concesiva *por (má) que.* Ej. «q*ue* toda letra solta & desapegada, por maa que seja, representa ao sentido de quem a vee, & faz conceber, o que nella se contẽe, & por maa que seja, se lee, sem difficuldade» (60v).

c) 1 ocurrencia de cada una de las siguientes expresiones: *por a maior parte* («todos nomes acabados da mesma maneira, q*ue* por a maior parte significão abũdancia, ou frequencia», 58v); *por figura* («por figura que dão ao, e, quando he conjunção assi, &» 66v); *por (sua) ordem* ('en su orden', «Porque ha algũas consoãtes, que assi vão ligadas a outras, que não se podem apartar, de que diremos por sua ordem» 36v).

En cuanto a la contracción *polo(s)/pola(s),* casi todos los casos se corresponden con el uso de *por causa de:* 72 ocurrencias de 75. De ellas, 60 ocurrencias son de la construcción con relativo *polo que:* «Polo que podemos dizer, que debaxo de hũa figura . c . ha muitas letras em potestade & officio» (5v); «Polo que diremos, magno, & tam magno, magnifico, insigne, digno, regno, ignoto» (13v); etc. Las tres restantes ocurrencias se corresponden con la expresión *pola maior/moor parte* ('mayormente, la mayor parte de las veces'): «Posto q*ue* quando se põe na dicta significação, pola maior parte se lhe ajũta esta palaura amor, ou causa» (56r).

La preposición *per* presenta los siguientes usos en la obra de Nunes de Leão que, siguiendo su propia definición, responden al instrumento con el que se realiza la acción («o meo per que se faz algũa cousa»), agente de pasiva y «tudo o mais, que os Latinos dizem per a dicta preposição» (es decir, ubicación, 'por medio de', 'durante', 'a través de', etc.):

a) Casi todos los casos se pueden agrupar dentro del uso instrumental (89 ocurrencias). Ejemplos: «E estes diphthongos se formão em cada lingoa de differentes maneiras, & per diuersos ajuntamentos de vogaes» (26v); «signum, que corrompemos per detracção do . g . dizendo, sino» (14r); etc. Los más frecuentes (31 ocurrencias) aparecen con los verbos *escrever, exprimir, dizer, representar*… que hacen referencia, obviamente, a las explicaciones de ortografía y dicción, y que no se usan modernamente en portugués con la preposición *por:* «quando a preposição se ajunta ao articulo feminino, que he no caso datiuo, screueremos per dous, aa» (63v); «esta letra, que representamos per . l . & . h» (11r); etc. Se incluyen aquí otras expresiones que describen la forma como se lleva a cabo la acción: *per natureza, per costume,*

per hũa maneira, per outra maneira, per contraira maneira, per caso ('por casualidad'), *per erro* y *per excellencia.*

b) Hay solo 4 ocurrencias de *per* en el uso de ubicación: «Mas o abuso, que entre nos anda, fora do costume d'outras nações de abbreuiar as palauras per entrelinhas, se deue fugir» (68r). En uno de los casos posee una función deíctica: «E o Emperador Claudio Cesar, cuidando que per hi se faria immortal, quis accrescẽtar aa orthographia Latina certas figuras de letras» (proemio).

Además de estos usos, aparecen dos casos dudosos que aparentemente presentan usos propios de *por* según las pautas establecidas por Nunes de Leão. En el sentido de *trocar por* se puede adscribir claramente este caso: «E. He letra vogal simplez, & não de duas maneiras, como algũs cuidão, que fazem . e . pequeno como em besta por animal, & . e . grande como em bésta per arma, & instrumẽto de tirar: o que não há» (6r). De hecho, en la misma frase se emplea la preposición *por,* que se utiliza sistemáticamente en el texto con este uso («besta por animal»), por lo que el caso de *per* («bésta per arma») puede ser un descuido del autor o una errata del impresor. En cualquier caso, revela, a su pesar, la confusión existente en la lengua del siglo XVI y principios del XVII.

Con el sentido de *por causa de* es posible identificar una ocurrencia: «De que vem que per discurso de tempo, ou de se costumarem outras ligaturas, ou se não costumarem, se não leerão muitas scripturas» (60v). En cierta medida, también puede interpretarse como instrumental.

Por lo que respecta a la contracción *pelo(s)/pela(s),* usada en 39 ocasiones, la gran mayoría de casos responde a la función instrumental (21 ocurrencias), si bien buena parte de ellos es difícil distinguirlos de los que describen la causa. Es el caso de ejemplos como estos: «E pelo costume (que nisto sempre hemos de seguir) ficárão fora das dictas regras, taballiães, & scriuães, que por a dicta analogia, houuerão de fazer, taballiões, & scriuãos» (30v). Con uso locativo aparecen 5 ocurrencias: «SE a dição for composta, & a quiserem cortar pela primeira syllaba» (38r).

La expresión *pelo contrário/contrairo* aparece en ocho ocasiones: «E nos pelo contrario, nas dictas dições sentimos hũ som muito descuberto, & mui desuiado de . m . que o não podemos exprimir, & representar, senão com o nosso diphthongo . ão .» (28r). Por su parte, la expresión *pela mesma maneira* aparece en una ocasión (de forma similar a otras expresiones de *maneira* que se usan con *per*)*:* «todo nome verbal, que acerca dos Latinos se acaba em sio, mudemos em, são, & digamos de diuisio, diuisão, de conclusio, cõclusão, de pẽsio, pensão: & todos os mais pela mesma maneira» (59v).

Comento aparte las tres ocurrencias de *pela* con *razão (de/que):* «E pela mesma razão, de generalis, dizemos geeral, & de generare, dizemos geerar, & geeração» (42v). Es fácil de entender que, en este caso, hay indudable confusión entre instrumento y causa, pues, de hecho, también utiliza Nunes de Leão la preposición *por* en estos casos: «Pola qual razão aos que não souberẽ differençar os nomes Gregos, & Latinos dos vulgares, será trabalhoso entenderem, quando o pronunciarão aa maneira dos Latinos, ou Gregos» (49r-49v). También observamos el uso indistinto de *pola* (con 3 ocurrencias) y *pela* (con 1 ocurrencia) en la expresión *pela maior/moor parte:* «Porque as syllabas, que teem o accento, pela moor parte são lõgas acerca de nos» (67r).

4. CONCLUSIONES

Duarte Nunes de Leão, buen latinista y conocedor de los textos medievales del portugués, hace una propuesta de recuperación de las funciones diferenciadas de las preposiciones *per* y *por*. Su propuesta es acorde al origen etimológico de ambas preposiciones y, por lo general, él mismo la sigue con rigor en la redacción de su *Ortografia da Língua Portuguesa.*

A pesar de ello, en la obra aparecen numerosos casos en que las preposiciones ejercen funciones que no es fácil de diferenciar, lo que sin duda está en el origen de las primeras confusiones de uso. Y también algunos casos excepcionales en que el uso de la preposición no se corresponde con la propuesta de Nunes de Leão, pues aparecen expresiones construidas con ambas preposiciones. Nada hay de extraño, pues la lengua de su época ya confundía *per* y *por,* como el mismo autor advierte en su obra.

En realidad, casos de confusión ya aparecen a lo largo de la Edad Media, por lo que la estricta separación de funciones que preconiza Nunes de Leão no era verdaderamente una respuesta a un fenómeno que se produjese justo en la época en la que vivió el gramático portugués. Por el contrario, ya desde los primeros textos escritos, como observaron los primeros lingüistas que estudiaron este asunto (cfr. Hanssen 1911), hay inconsistencias en el uso de las dos preposiciones y, aunque en parte se puedan achacar a deturpaciones en copias tardías, demuestran que las confusiones se producían indudablemente en época medieval.

Esta obra de Nunes de Leão es un intento vano de evitar lo inevitable. En la lengua clásica, *por* y *per* acaban por ser usados indistintamente, de tal manera que, como resultado de ello, las preposiciones van a repartirse sus funciones: *por* va a asumir todas las funciones sintácticas de *per* (y, de hecho, ya en esta obra se observa un uso mucho más abundante de *por* que de *per),* quedando esta preposición

exclusivamente para las contracciones con el artículo y en algunas expresiones fosilizadas. Cuándo culminó este proceso y cuál era el grado de confusión en el portugués de la época, deberá ser objeto de estudio en otros trabajos.

BIBLIOGRAFÍA

ANTHONY, Laurence (2022): *AntConc* (Versión 4.2.0). Tokyo: Waseda University. https://www.laurenceanthony.net/software/AntConc (consulta: 19/02/2024)

ASSUNÇÃO, Carlos; KEMMLER, Rolf; FERNANDES, Gonçalo; COELHO, Sónia; FONTES, Susana; MOURA, Teresa (2019): *Orthographia da Lingua Portuguesa (1576) de Duarte Nunes de Leão*. Estudo Introdutório e edição. Vila Real: Centro de Estudos em Letras, Universidade de Trás-os-Montes e Alto Douro.

HANSSEN, Federico (1911): «Notas al Poema del Cid», *Anales de la Universidad de Chile,* 128, p. 211-263. https://doi.org/10.5354/0717-8883.1911.24317.

BAÑOS BAÑOS, José Miguel (1994): «Análisis funcional de los sintagmas preposicionales: *per* + acusativo em latín clásico», *Habis,* 25, p. 461-478.

BARROS, João de (1540): *Grammatica da lingua Portuguesa*. Olyssipone. Apud Lodouicum Rotorigiũ Typographum. M.D.XL.

BECHARA, Evanildo (2006): *Moderna Gramática Portuguesa*. 37ª. edição revista e ampliada, 16ª reimpressão. Rio de Janeiro: Editora Lucerna.

COROMINAS, Joan; con la colaboración de PASCUAL, José A. (1985): *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico.* 1ª ed., 1ª reimpresión. Madrid: Editorial Gredos, 5 vols.

CUNHA, Celso; CINTRA, Luís F. Lindley (1984): *Nova Gramática do Português Contemporâneo*. 2ª. edição. Lisboa: Edições João Sá da Costa.

GÂNDAVO, Pêro de Magalhães (1574): *Regras que ensinam a maneira de escrever e orthographia da lingua Portuguesa, com hum Dialogo que a diante se segue em defensam da mesma lingua*. Autor Pero de Magalhães de Gandavo. Em Lisboa. Na officina de Antonio Gonsaluez. Anno de 1574.

LEÃO, Duarte Nunes de (1576): *Orthographia da lingoa portuguesa : obra vtil, & necessaria, assi pera bem screuer a lingoa Hespanhol, como a Latina, & quaesquer outras, que da Latina teem origem. Item hum tractado dos pontos das clausulas.* / Pelo licenciado Duarte Nunez de Lião. Em Lisboa : per Ioão de Barreira impressor delRei N. S. / M.D.LXXVI. Disponible en: https://catalogo.bnportugal.gov.pt/ipac20/ipac.jsp?profile=bn&uri=full=3100024~!323914~!0 (consulta: 19/02/2024)

NEVES, Maria Helena de Moura (2000): Gramática de Usos do Português. São Paulo: Editora UNESP.

OLIVEIRA, Fernando [=Fernão d'] (1536): *Grammatica da lingoagem portuguesa*. Em Lixboa ẽ casa d*e* Germão Galharde, 27 Ianeyro 1536.

RAPOSO, Eduardo Buzaglo Paiva; XAVIER, Maria Francisca (2013): «Preposição e sintagma preposicional» in Eduardo Buzaglo Paiva Raposo, Maria Fernanda BACELAR DO

NASCIMENTO, Maria Antónia Coelho da MOTA, Luísa SEGURA, Amália MENDES e Amália ANDRADE (Comissão organizadora), com a colaboração de Graça VICENTE e Rita VELOSO: Gramática do Português, vol. II. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian, p. 1497-1566.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 175–192, https://memoriadelcor.org

PETITA DISQUISICIÓ SOBRE L'ETIMOLOGIA DE *MONTARDO*, L'ASCENSIÓ JUBILAR

Aitor CARRERA
Universitat de Lleida

1. PRESENTACIÓ

Imaginem que aquest treball hagués tingut un altre títol. «El meu José Enrique Gargallo», per exemple. Ben bé podria haver estat el cas, però hi hauria hagut un problema: com hauríem encabit tantes batalletes en un espai tan reduït? Quedem-nos, doncs, amb algun element persistent d'aquell romanç contrafactual. Estiu de 2001 (o era de 2002?): a tres quilòmetres escassos d'Arties, sota la mirada del Montardo, una samarreta en aragonès. Uns anys després, també sota l'esguard del mateix massís, un automòbil que anava amunt i avall per endinsar-se, si era necessari, fins al Comenge amb objectius d'espeleologia paremiològica (mentre els seus passatgers fabulaven sobre etimologies i isoglosses pirinenques). Més tard, van venir muntanyes amb capell on el Montardo es feia fonedís, perquè el Montcorbison — per la posició— era més apte per als pronòstics meteorològics. Sense comptar l'*àrdua piràmide* corominiana on recuperava els seus drets com a paratge gairebé llegendari. En efecte, en dates estivals molt semblants a les de les nostres peripècies a la zona, concretament un 10 d'agost de 1926, Joan Coromines en feia el cim a la una del migdia (vegeu Ferrer i Pujadas 2014: 125). Cinquanta anys després, l'excursió mil dos-cents cinquanta repetia la pujada: «MONTARDO, jubileu». Anotat en majúscules, com el Cerro de la Plata el 1945 (vegeu Maduell 1997: 353). Aquella «ascensió jubilar» (Coromines 1983a: 12) es produïa del 8 al 10 de setembre de 1976, pocs dies abans que nasqués el que escriu aquestes línies per a una conxorxa d'homenatge, a quaranta-nou anys exactes de distància del moment en què ha decidit

de guixar-les. Decididament, tot i que no creguem en el fat, calia anar per força per aquí. El Montardo potser no arriba als tres mil metres, però tant li fa. Com deia Gourdon (1924: 86), «il en est plus d'un bien probablement qui, à cette hauteur, n'a pas admiré un panorama aussi vaste, aussi intéressant que celui dont on jouit du sommet du *Montarto*».

2. L'ETIMOLOGIA COROMINIANA: *MONTE ARDUU*

Coromines evoca *Montardo* en volums i treballs diversos, però l'explicació etimològica més detallada d'aquest topònim es troba al *DECat* (I, 368):

> Des d'*ardere* no hi ha derivació etimològica del ll. *ardŭus* 'alt', 'inaccessible, difícil', car en l'origen no tenien res a veure; [...] al català ha passat només com a rigorós llatinisme [*arduu*, 1387, *AlcM*; *árduo*, 1695, Lacav.; 1757, *DTo.*]. És curiós, però, i interessant de veure que el mot degué pertànyer al llatí parlat dels nostres Pirineus tenint en compte el gran nombre de compostos formats amb aquest adjectiu en la toponímia de la zona Pallars-Aran-Ribagorça, en particular el grandiós i elevat *Montardo* (2830 alt.) entre Arties i la Vall de Boí (que alguns bàrbars, estrangers, han escrit de vegades desfigurat en *Montarto*, forma que no ha dit mai ningú a la Vall d'Aran ni en el vessant català); l'*Estanyardo* en el terme d'Alós [...]; les *Picardes*, dos pics encrestats entre Espot i Llessui (< *Piques-Ardes*); *Les Panyardes* (< *peny-*) en un país alt i penyalós en el terme d'Aneto; [...] *Arduix* [...] entre Civís i Aós, probt. de ARDUU HOSTIUM 'portella escarpada'[1]

Ell mateix torna a parlar d'aquests noms de lloc en altres indrets (vegeu, per exemple, *OnCat* IV, 151), en algun cas concret —com el de *Arduix*— mentre formula alternatives etimològiques de tipus preromà que, tanmateix, «s'han d'abandonar» (*OnCat* II, 229; vegeu també *ETC* I, 186). ARDUU també compareix a propòsit de *Gonarda* o *Lagunarda* —andorrà i alt-urgellenc, respectivament—, tot i que ara es deixi la porta oberta que s'hi amagui una forma germànica, sobretot en el primer cas (*OnCat* IV, 367). El mateix adjectiu s'associa a *Itardo*, a la Vall d'Àreu, on es combinaria amb un «basquisme» (*OnCat* IV, 454). I Coromines fins i tot veu l'adjectiu en qüestió «potser també el Mas de *Montarde*, te. Benassal» (*OnCat* V, 331), al Maestrat, que convindrem que queda lluny dels Pirineus (sigui dit de passada, a una horeta de Rossell). En fi, situa un cop més ARDUUS, -A, -UM en *(rata) cellarda* («és, doncs, CILI-ARDA per CILIA ARDUA»), i per tant en el gentilici *sellardos* dels habitants de Sella, «al peu de l'abrupta i grandiosa serra d'Aitana», o en *Sellart*, «cognom de gent berguedana, igualadina, i urgellenca» (*DECat* II, 663). Dit d'una altra manera:

[1] És en aquest mateix lloc on Coromines precisa que es tracta «estrictament» del «'*Montardo d'Arann*' [sic], perquè molts ho han dit també de la serralada dels Bessiberris (3031 alt.) distingint-la com *Montardo de Caldes*».

Coromines se serveix de ARDUU per explicar determinades seqüències *-ard-* tant dels Pirineus com d'altres latituds que qui sap si, almenys algunes vegades, podrien ser realment un sufix més o menys pejoratiu o augmentatiu *-ard* d'origen germànic.[2]

L'etimologia corominiana de *Montardo* no sembla que generi gaires dissensions. La recullen des del catàleg d'Aymard (1998: 278) fins a una columna de l'enyorat Joan Solà (2007), que havia igualment coronat el massís. N'hi ha que encara han estirat més el fil, com Giner i Marco (1985), que imaginava que *Segart*, al Camp de Morvedre, inclouria «*ardus* [sic] 'alt' que en aragonés [aranès?] presenta la forma *-ardo* de topònims pirinencs com *Montardo* 'muntanya alta'». Posant-hi voluntat, potser només podríem albirar alguna mena de reserva implícita en Terrado (2002: 110), on el topònim sembla relegat a una condició d'*afer aranès*, sense exposar-ne l'origen: «Sembla ser ja en terme d'Aran, però limitant amb Boí». Però bé, Coromines ni tan sols dedicava cap entrada al Montardo en el seu monogràfic sobre Boí.[3]

Ben mirat, és significatiu que la presència de ARDUUS sigui un fet «curiós» o «interessant». Aquest adjectiu significava 'haut, élevé, abrupt' (i, per tant, 'difficile' o 'défavorable'; *Gaffiot* 160) o bé 'qui se dresse en hauteur [...], en pente raide, escarpé, ardu', i era un mot «[a]ncien et usuel, mais, à partir de l'Empire, surtot fréquent chez les poètes» (*DELL* 45). Hem vist que era un «rigorós llatinisme» en català, la qual cosa no és una excepció en el context romànic. En castellà, segons el mateix Coromines, *arduo* estaria documentat per primera vegada al segle XV (*DECH* I, 321). En francès, com a molt aviat, al segle XIV (*DELF* 35; *FEW* I, 133; XXV, 160). En occità és difícil de resseguir-ne les traces, tot i que hi ha almenys una forma *ardous* [*ardós*] recollida per Mistral (*TDF* I, 126) heretada d'Honnorat (*DPF* I, 140), que suposa un canvi de sufix en —un cop més— un llatinisme (Thibault 1989: 102) sense continuïtat medieval evident, almenys en les obres de referència. Si no se'ns escapa res, el mot deu mancar fins i tot a l'*REW*. Aquí hi ha alguna cosa que no acaba de girar redona.[4]

---

[2] Vegeu Meyer-Lübke (1895: 605-607) o Veny (2022: 80-83), per no dir, entre d'altres, Rohlfs (1931: 132) o Ronjat (III, 359). Veny (2022: 83) assenyala que la presència de ARDUU en el gentilici *sellard* sembla «molt més hipotètica» que en altres casos, i aporta immediatament gentilicis on l'adjectiu llatí és directament inversemblant, com *sallagosard* o, en occità, *caussenard* 'habitant de[l] Causse'.

[3] Coromines només es refereix al Montardo en parlar del *Coll de Crestada*, d'on surt —com hem vist— el sintagma «ascensió jubilar»: «hi vam passar en l'ascensió jubilar al Montardo, 1976» (Coromines 1983b: 11).

[4] Sobre *Ardennes* i altres formes —com el francès *ardoise*— que podrien estar emparentades amb un homòleg cèltic del llatí ARDUU (*IEW* I, 339), vegeu —entre d'altres— *FEW* (XXV, 152-159), Coromines (1973: 206, 263) o el recull de dades del *DLG* (53). Aquesta forma cèltica podria ser a la base de noms de lloc gascons, llenguadocians, nord-occitans o fins i tot catalans (com *Ardenya*; vegeu *OnCat* II, 226). En sard hi ha formes com *melarda, pilarda* i *prunalda*, que, tanmateix, tenen AR(I)DU (*REW* 644; *DES* 121; *HLS* 20).

3. UNA PROPOSTA ETIMOLÒGICA (ALTERNATIVA) PER A *MONTARDO*: *MONTE ALTU*

3.1. L'àtona final *pregascona*

És incontestable que *Montardo* conserva una àtona final que contrasta amb les solucions del gascó actual (i, en general, de l'occità i el gal·loromànic). Com se sap, aquest manteniment consta tant en el catàleg de fets de *fonètica precatalana* que afectarien zones situades a l'est i al sud de la Vall d'Aran (vegeu *ETC* I, 121-122) com en l'homòleg ultrapirinenc de *fonètica pregascona* (Coromines 1990: 55). Seria una prova més de la *survivance* d'un «dialecte basco-roman» (*ETC* I, 137) o d'un «parler bascoide» (*ETC* I, 138) als Pirineus.

Coromines (1990: 55) esmentava romanalles de *-o* àtona final en la toponímia aranesa (ben bé d'ençà del seu primer article; vegeu Coromines 1925: 70) o «en alguns noms comuns, sobretot de plantes». Però ja vam dir que n'hi ha casos idèntics en peces lexicals concretes d'extenses àrees gascones (on alguns termes haurien escapat a l'afilerament amb les solucions occitanes majoritàries) i que, en definitiva, no és del tot sorprenent que aquesta mena d'*excepcions* apareguin en noms de lloc de la part més enlairada de la conca de la Garona (Carrera 2023; *PALVA* 265). Contràriament al que defensava Coromines (*ETC* I, 138), no hi ha cap «frontière exacte» en la conservació de *-o* final en els noms de lloc ni, en general, en la presència de fets *pregascons* a la Vall d'Aran.[5] De fet, en el seu catàleg —que no només afectaria la toponímia tot i que és on n'hi hagi més densitat de casos— es barregen solucions arcaïtzants, descabdellaments presents en altres latituds occitanes, realitzacions del tot normals en gascó (si cal, pirinenc) i coses que simplement es desvien del que ell considera convencional. Coromines, en definitiva, va detectar resultats fonètics que se separen de les solucions avui hegemòniques en gascó o en occità que segurament són testimonis d'estadis que han estat progressivament arraconats pels avui hegemònics. Ell hi vol veure gairebé automàticament una manifestació d'un determinat tipus de substrat, cosa que, en tot cas, s'ha d'explicar per altres vies. Per tant, la conservació de l'àtona final en *Montardo* és simplement una evidència d'un conservadorisme fonètic que reflecteix moments anteriors a un *anivellament* que, d'altra banda, tampoc no implica necessàriament ARDUU. El topònim més aviat podria incloure un altre adjectiu que ja hem assenyalat telegràficament alguna

[5] A tot estirar, podem admetre que els casos de *-o* àtona semblen absents en la toponímia del terçó més nord-occidental, Es Quate Lòcs. Però fins i tot aquí, com veurem, n'hi ha casos en el lèxic ordinari (*PALVA* 265), a més d'indicis d'hipercorreccions que mostren que l'àtona final s'hi devia mantenir un cert temps. De fet, el mateix Coromines dilueix la seua pretesa *frontera* quan assenyala fets *pregascons* en topònims que es troben fins i tot a l'Estat francès (vegeu Carrera 2020a: 317).

vegada: *Montardo* seria MONTE ALTU (*PALVA* 112; Carrera 2020a: 322; 2020b: 200). Tot seguit mirarem de raonar aquesta hipòtesi sense tantes presses com en altres ocasions i tenint en compte tots els aparents obstacles a què s'enfronta, en cap cas definitius.

3.2. L'excepcionalitat de la lateral preconsonàntica (i el rotacisme)

La manca de vocalització d'una lateral implosiva no consta en l'inventari de fets *precatalans* perquè Coromines (1936: 256) la considera normal en pallarès, tot i que potser no hi sigui tan general com ell voldria (vegeu Beà 2015: 187; *PALDC* 480). Tanmateix, en la *fonètica pregascona* sí que es refereix a la presència de «-L- implosiva no vocalitzada» en la toponímia aranesa. Reporta els casos de «*Monticalbo* (*Art*), *Pujoalbo* (*Art-Vie*), *Pè-des-Cals* (*Bag*) = 'peu de les calms'; *Sa-cal Cu*; *Prats de Cal Go*» o també de «*Arcoíls* HIRCU CUBILES» (Coromines 1990: 56; vegeu també 403-404). Al manteniment de la lateral se sumaria el possible rotacisme: «*Espiargo* (*Gar*) ve probablement de SPINUS ALBUS, amb la *l* alterada en *r*, precisament pel caràcter extraordinari en què la *-l-* implosiva havia quedat en gascó; *Xixarto* (SAXUM ALTU *B? Bgs*)». *Espiargo* és a Garòs, localitat immediata a Arties, per tant no gaire lluny del Montardo. El segon topònim aparentment correspondria a Begós, tot i que el punt d'interrogació deu amagar realment Bausen —per tant, més enllà de la *frontera exacta*—, on hi ha *Shishart*, sense àtona final (Carrera 2020a: 322). N'hi ha altres casos: *Guarbes* ve «[p]otser de AQUA(S) ALBAS 'aigües esblanqueïdes'», amb «*l* → *r* en dominar-hi la fonètica gascona, que no admet *l* en fi de síl·laba» (*OnCat* IV, 359). El més rellevant de tot plegat és, en tot cas, que Coromines admet ALTU en un topònim aranès que conté una ròtica i una oclusiva dental (*Shisarto*). Al cap i a la fi, en occità el rotacisme no té res d'insòlit quan, per la raó que sigui, una lateral apareix en posició preconsonàntica.[6]

3.3. Possible sonorització de l'oclusiva en -LT-?

La sonorització del segon element —oclusiu— d'un grup de consonants intervocàlic —amb una nasal o una lateral— en determinats parlars gascons (per exemple, FONTANA > *hondan*) pot ser vist com una conseqüència hipercorrecta del manteniment com a sons sords de -P-, -T- i -C- intervocàlics (FORMICA > *hromica*, per

[6] En parlars occitans on la vocalització de la lateral implosiva és menys generalitzada que en gascó (i on pot variar segons la consonant que ve a continuació), hi pot haver casos de rotacisme similars (vegeu, per exemple, *Ronjat* II, 206-207; Alibèrt 1976: 33). Sense anar tan lluny, el gascó occidental, contràriament a l'*anivellat* gascó oriental, realitza una ròtica preconsonàntica en la forma importada *soldat* (vegeu *ALG* 1592).

exemple) que s'observen encara en algunes modalitats del mateix dialecte (que Saroïhandy [1913: 482] ja va identificar amb les de les valls bearneses d'Aspa i Varetons). Això mateix val per a parlars aragonesos, on, a més de *fornica*, hi pot haver coses com *fuande* < FONTE (o el derivat *fondanar*).[7] Que en gascó hi devia haver fluctuacions en la gestió de la sonoritat de les oclusives intervocàliques i postconsonàntiques —i, en el primer cas, una resistència a la lenició— sembla fins i tot una evidència,[8] ja que, al costat dels fets anteriors, hi ha ensordiments de sonores postconsonàntiques (com *crampa* per *cramba* < *cambra*; *cautèra* per *caudèra*; *lenca* per *lenga*) fins i tot en una àrea més àmplia que les dels altres dos fenòmens, com si fossin les *cicatrius* més visibles del procés d'anivellament amb les solucions occitanes majoritàries a què ja ens hem referit.[9] Segons el mot concret que abordem, l'abast territorial de l'ensordiment pot ser més o menys important, però sembla que hi ha unes constants. D'una banda, a mesura que ens apropem a la Garona i que, per tant, entrem en les zones més *permeables* a les innovacions vingudes de més enllà del riu, les hipercorreccions ensordidores s'aturen. D'una altra, Aspa i Varetons, focus de conservació de les oclusives sordes intervocàliques, s'uneixen a alguns sectors immediats per oferir solucions que coincideixen amb les de les àrees properes a la Garona (*caudèra, cramba* i, en aquest cas, *luenga*, metàtesi de *lengua*).[10] Tot plegat, reconeguem-ho, és digne de manual de dialectologia.

---

[7] Donem només alguns exemples il·lustratius, entre molts d'altres possibles. Tots necessitarien precisions suplementàries. Només per als dos casos gascons que hem citat, caldria assenyalar, d'entrada, que els continuadors de FONTANA en comptes de FONTE per designar una font s'usen sobretot, ves per on, en una zona que gairebé coincideix amb la del manteniment de les oclusives sordes intervocàliques (vegeu sobretot *ALG*: 929), tot i que no són desconeguts més enllà (només cal dir que *hontan* a la Vall d'Aran és toponímic; Coromines 1990: 507). Pel que fa al segon, l'*ALG* (56) obté *hormica*, amb -[k]-, a Bedós i Areta, i això s'oposa a la *hromiga* de la resta del Bearn (amb [ar]- per generalització de la pròtesi en [r]- < FR-), però cal tenir en compte que en molts altres llocs hi pot haver *hormiga* o el masculí *hromic* (o *hormic*). Sobre els exemples aragonesos, reenviem, per començar, als treballs de Kuhn, Elcock, Alvar o Rohlfs que evoquem més avall en aquesta mateixa secció.

[8] Per bé que Ronjat (II, 77), per exemple, no volia veure manteniments d'oclusives sordes intervocàliques, sinó un «assourdissement ultérieur» de sonores difícilment practicable.

[9] Aquest procés tindria un dels seus darrers episodis en l'oposició, a l'interior del Bearn, entre els parlars de la plana —incorporats a la *innovació*— i els de la muntanya a què ja feia referència —tot i que la seua observació també valia per a l'Aragó— Saroïhandy (1913: 496): «les dialectes montagnards […] se trouvent livrés, à peu près sans défense, aux entreprises des parlers de la Plaine, dont ils subissent l'invasion». Rohlfs (1977: 135) ho formulava de manera gairebé impecable: «Comme aujourd'hui les hautes vallées béarnaises se trouvent livrées à l'invasion linguistique de la Plaine, cette même influence du parler tenu pour plus élégant a dû agir dans les derniers siècles sur les parlers du Lavedan, de la Bigorre et du pays de Comminges».

[10] En gascó només escapen a *crampa* zones de la Gironda i del curs mitjà i superior de la Garona, tot el Comenge inclòs (*ALG* 907). En canvi, *cautèra* < CALDARIA (*ALG* 739) i els descendents de LINGUA amb -[ŋk]- (*ALG* 1233) tenen àrees més reduïdes i coincideixen a dibuixar l'angle sud-occidental del dialecte: migdia de les Landes, sud-oest del Gers, Bigorra, Lavedà, Baix Ador i bona part del Bearn,

L'explicació que s'ha donat a aquests fenòmens ha estat sovint de tipus substràtic, tot i que amb matisos importants segons l'autor,[11] i això es recolza en el fet que el basc, en el moment d'incorporar llatinismes, conservaria les oclusives sordes intervocàliques i practicaria sonoritzacions després de consonant homologables al que passa en parlars occitans o aragonesos propers (PACE > *bake* o *pake*; TEMPORA > *denbora*, per exemple). Tot i que el segon cas no afectaria ni el suletí ni l'antic roncalès, precisament dialectes veïns del gascó i aragonès (vegeu Mitxelena 1974: 192-193; *FHV* 185, 189, 289-291, en especial 291), la seua posició excepcional podria explicar-se precisament per la mateixa *intensitat* en la tendència a les hipercorreccions que trobem en parlars del gascó immediat.[12] En resum, Menéndez Pidal (1986: 252) potser l'encertava quan, en un moment donat, per contradir Saroïhandy, afirmava, sobre les oclusives intervocàliques sordes, que «[s]e trata simplemente de un caso de conservación de la pronunciación latina». Però probablement patinava de valent quan raonava les sonoritzacions després de consonant a través de la seua «colonización itálica meridional» (304; i, per tant, hi confonia els cèlebres casos de reducció de -MB- i -ND-). Coromines (1972: II, 136), esclar, no ho compartia, però l'esmena consistia —ai las— en el tipus de substrat: «me adhiero enteramente a la opinión de Rohlfs, quien atribuye este fenómeno a las tendéncias fonéticas del vasco».[13]

Tot plegat per dir que, a primera vista, la Vall d'Aran no participaria de cap d'aquests fenòmens: ni oclusives sordes intervocàliques sense sonoritzar, ni sonoritzacions —un altre cop— de sordes en grups consonàntics intervocàlics, ni ensordiments de sonores precedides un altre cop d'un element nasal o lateral. Els mapes recapitulatoris de l'*ALG* (2142, 2143, 2145) no en situen cap exemple a la comarca, ni tampoc en punts comengesos veïns. A més, els teòrics testimonis de manca de sonorització que han estat ubicats a l'alta conca de la Garona sembla que

amb les excepcions d'Aspa i Varetons, però també d'Aussau (Vièla, Aas) i d'alguns punts propers de la plana (*caudèra* i *luenga*, com dèiem fa un moment).

[11] Saroïhandy, per exemple, encara parlava d'*ibèric*. En alguns casos, més que per un substrat bascoide, s'ha fet referència a una inacció del cèltic —hipotètic motor de la lenició intervocàlica— en gascó i aragonès.

[12] Mitxelena ja deia que el suletí i el roncalès «pueden no representar un estado de cosas arcaico, sino que quizá sean innovadores» (*FHV* 307; i vegeu també, un cop més, 291). Per tant, *tenp(o)ra* (forma roncalesa; el suletí té *denbora*, manllevat), seria comparable a *cramba* > *crampa* (és a dir, -[mb]- convertit en -[mp]-), tot i que precisament en valls bearneses s'hagi restituït *cramba* (un cop més per hipercorrecció).

[13] Sobre totes aquestes qüestions, ultra Saroïhandy, Menéndez Pidal, el treball d'Elcock (1938) o d'altres que puguem igualment mencionar a partir d'ara, vegeu Rohlfs (1977: 135-141), Kuhn (1935: 70-76) o, per exemple, els resums d'Alvar (1953: 172-176, 185-188) i Jungemann (1955: 140-152), o la nota de Baldinger (1958: 257-258).

poden obeir a altres raons (ens referim a termes com *aruca* 'eruga'[14] o *teca* 'tavella' o 'plantofada',[15] entre d'altres).[16] Però això no significa que la Vall d'Aran no hagi pogut conèixer aquells fenòmens en el passat o que no hagi participat en la resistència a la lenició intervocàlica que sembla que caracteritzaria, en essència, el gascó (i que seria alhora el motor, la causa última, de les transformacions postconsonàntiques). Si tenim en compte que l'*ALG* (2145) situa ensordiments hipercorrectes en grups consonàntics fins a la Vall d'Aura o el Manhoac i que en la toponímia catalana immediata a la Vall d'Aran hi ha casos sense sonoritzar de -P-, -T- i -C- (*ETC* I, 128), la possibilitat que hi hagués hagut una antiga continuïtat d'àrea des dels llunyans Aspa i Varetons fins a zones pirinenques del català nord-occidental, és versemblant. La interrupció de la continuïtat territorial del fenomen provocada per la Garona —un clar difusor d'innovacions de Tolosa en amunt— pot semblar altament especulativa, però hi ha termes com *sapa* (< SAPA) que ofereixen incontrovertiblement aquesta lectura: és present alhora al Bearn, part de les Landes,

[14] *Aruca*, recollit a Hòs (Rohlfs 1977: 45), és sobretot oriental, la qual cosa ja fa veure que la seua velar sorda no pot ser confosa amb la d'altres casos (vegeu *ALG* 55, o bé l'eloqüent mapa de Bèc 1960: 316). Coromines (1972: II, 132-133) creia en un «influjo del sufijo -ŪCCU» que també seria vàlid per a *saïquèr*.

[15] *Teca* és amplament majoritari en gascó i s'introdueix fins i tot en parlars llenguadocians (vegeu *ALG*: 79; *ALF*: 1518; *Raynouard*: V, 311). Elcock (1938: 119) pensava que hi havia una «analogie avec le suffixe *-eko*, provenant de -ICCU». Sufix o més aviat seqüència final, sembla que hi ha altres casos que podrien necessitar explicacions igualment semblants (vegeu, per ara, alguns dels exemples que reporta Coromines 1990: 232). De fet, tot i que Coromines (1990: 715) es limiti a indicar «Greco-ll. THĒCA 'dipòsit de ---', avui estès a quasi tot Gascunya» sense cap raonament per al so -[k]- aparentment *anòmal* (si fa no fa, el mateix que al *DECat* VIII, 366, on es reenvia al monogràfic aranès o a Rohlfs), al *DECH* (I, 394) es parla del caràcter culte del portuguès *teca* 'diners'. Sobre la forma, que partiria de la mateixa base que el francès *taie*, vegeu igualment l'*FEW* (XIIIa, 302).

[16] N'hi ha de ben generosos, a l'hora de veure una *Erhaltung* de sordes. Com Schöntaler (1937: 106), que repertoria els casos de *cuca, mica* o fins i tot *patir*. El mateix Saroïhandy (1913: 489) posava al mateix nivell les aparents *anomalies* de *vita, vetèth* i *condar* (per *vida, vedèth* i *contar*), que al Bearn i la Bigorra es dirien «presque partout». Però eren «trois exemples non probants» (*Ronjat* II, 75). *Vita* reapareix en altres zones del domini lingüístic i podria explicar-se per un caràcter culte, qui sap si eclesiàstic (*Ronjat* II, 84). En *vetèth*, majoritari en gascó (*ALG* 2142, 392), Ronjat (II, 75) hi veu una assimilació, però podria haver-se difós des de la muntanya cap a extenses zones de la plana, per inversemblant que sembli (vegeu Elcock 1938: 73). *Condar* –que, per cert, també és aranès– podria resultar d'una síncope «muy tardía» en COMPUTARE que no només té homòlegs en parlars iberoromànics que no són precisament pirinencs (*DECH* II, 271-272; coincident amb Ronjat), sinó que està ben documentat en altres zones occitanes (vegeu *Raynouard* II, 454; *Levy* I, 294). Coromines (1972: II, 133) evoca «acuilho» o «ahita» (per *agulha* i *aidar*), del Gers a Cénac-Moncaut (1863: 4). Però el primer cas no apareix ni a l'*ALG* (632) ni a l'*ALF* (14), i fins i tot a les valls bearneses hi ha formes amb sonora intervocàlica. És probable que es tracti d'un simple error tipogràfic («ACUILHO» per «AGUILHO», ja que el terme apareix en la posició alfabètica que correspondria a la segona forma, i el lema és en versaleta). Pel que fa al segon cas de Cénac-Moncaut, no és a l'*ALF* (12, 1425), i l'*ALG* (1059) només troba *aiti*, en la primera persona del present d'indicatiu, a la Vall d'Aspa.

sectors del Coserans i del Pallars, però no al Comenge i, en general, als Alts Pirineus veïns, on hi ha, tanmateix, algun darrer testimoni de -[p]- (vegeu *ALG* 1372; Rohlfs 1977: 133; *ALF* 1230; Coromines 1936: 308; *DECat* I, 547-548). Les diferències entre l'abast territorial de cada fenomen —només sordes intervocàliques toponímiques en català, sordes hipercorrectes en gascó...— potser serien atribuïbles a graus, durades i estrats diversos en el procés d'assumpció dels respectius anivellaments, i aquí també hi entraria la situació aragonesa.

Coromines cita alguns casos aranesos *anòmals* més o menys opinables,[17] però no dubta a interpretar un topònim —justament— d'Arties, *era Solana dera Boisheta*, com un col·lectiu botànic «amb *-t-* pre-gascona, BŬXĒTA 'els boixedars'» (Coromines 1990: 703), que qui sap si podria tenir algun paral·lel a la vall veïna de Luishon.[18] La confirmació de casos com aquest reforçaria la hipòtesi que les sonoritzacions postconsonàntiques —i les hipercorreccions ensordidores—, que han d'anar lligades al manteniment de les sordes intervocàliques, haurien pogut existir a la nostra zona. Una exploració profunda de la toponímia aranesa i de zones qui sap si ens en donaria més evidències, i més sòlides.

Fixem-nos en ALTU i el grup -LT-. Per al vessant aragonès, Elcock (1938: 148) indicava que les sonoritzacions després de lateral eren «extrêmement rares», tot i que n'obtenia alguns exemples locals, sobretot toponímics o ornitonímics, relacionats amb VULTUR, SALTUS o, justament, ALTUS: un *aldo* residual a Sercué i un nom de lloc *as Alduras* (< ALTURAS). Al nord la situació sembla lleugerament diferent, amb exemples «certains» (Elcock 1938: 151) de sonorització en -LT-, on el grup es resol en -[wð]- per la vocalització de la lateral. Parlem de casos com *saudar, aude* o *audar* (respectivament per *sautar, aute* i *autar*), però cal tornar a remcarcar «c'est de la racine

[17] Coromines (1972: II, 137) situa en el grup de les hipercorreccions la preposició *entà* (per *en(d)à*), i arriba a sostenir que *carcòlh* en l'extrem baix-aranès (vegeu Coromines 1990: 389) seria una «ultracorrección» de sorda postconsonàntica (per sonora). Però en espanyol *caracol* obeeix a un «sentimiento de repetición» (*DECH* I, 845) i en altres zones occitanes i catalanes ben allunyades hi torna a haver [k]-[k] (vegeu, per exemple, *ALF* 481; o *DECat* II, 551-555). En gascó les dues sordes fan acte de presència en alguns punts del Baix Ador o dels Pirineus bearnesos i en bona part dels Alts Pirineus, i s'endinsen al Gers, l'Alt Comenge, Saleish o indrets del Coserans (*ALG* 67). L'*ALF* encara trobava [k]-[k] a Sent Gaudenç, mentre que l'*ALG* ja hi situava *escargòl*[l] tot i que la segona sorda tornava a aparèixer més al nord, a Anan i Boçan. Que la forma amb dues sordes sigui aparentment recessiva en aquesta zona, no implica necessàriament que calgui parlar d'una manca de sonorització en la segona.

[18] A Pobòu hi pot haver *Pratau*, [prɑˈtaw], grafiat «Prattau» en el recull de Saudinos (Fossat 1976: 154), que pot correspondre als *pradau* o *pradal* d'altres latituds (*DBGM* 804; *TDF* II, 635) i als *Pradaus* de Mairenha. Però no cal descartar la intervenció del primitiu ni *prat aut*, almenys fins que en tinguem més dades documentals i orals.

de ALTU que proviennent les exemples les plus répandus», com el femení *hauda* per *hauta*[19] o el derivat *haudor* per *hautor* (Elcock 1938: 152).[20]

A propòsit de *audes* 'altres', que l'*ALF* (76) havia trobat a Aas, Henschel (1917: 86) es demanava si hi va haver una «sehr früher Erweichung des *t* vor der Vokalisierung des *h*» o bé un «sekundäres Stimmhatfwerden zwischen Vokalen». Si es tractés de la primera possibilitat, *aude* hauria estat precedit de **alde* (i no pas de *aute*), i *hauda* de **halda* (en lloc de *hauta*). Això permetria explicar *Montardo* com un **Montaldo* (< MONTE ALTU) amb manca de vocalització (i un rotacisme ulterior) de la lateral, i aquesta explicació no només tornaria a ser vàlida per al *Shishart* de Bausen (< **Shishalt(o)* < SAXU ALTU), sinó per a aquells topònims pallaresos o ribagorçans (*Estanyardo, Picardes, Panyardes, Arduix*...) on Coromines també veia ARDUU amb la condició que admetéssim rotacismes en la lateral preconsonàntica al domini català, la qual cosa no sembla un gran impediment (i, ja que hi som, engrandiria el catàleg de pretesos *precatalanismes*). Si no hagués estat el cas, i el rotacisme hagués actuat d'hora, una eventual sonorització *-rt-* > *-rd-* també permetria explicar tant *Montardo* com els altres topònims.

3.4. Sonorització *-rt-* > *-rd-*?

Si suposéssim que *Montardo* resulta de **Montarto* per una sonorització de la segona oclusiva dental, el rotacisme hauria de ser prou matiner perquè el grup consonàntic de ALTU es confongués amb -RT-. La segona nosa seria el caràcter insegur del canvi *-rt-* > *-rd-*, amb teòrics exemples discutibles (i això s'afegeix al fet que, com en el cas anterior, tampoc no són nombrosíssims), als quals caldria sumar la manca de coincidència amb el basc. Mitxelena (*FHV* 185; 1973: 193) advertia que en aquesta llengua els llatinismes no només conserven les antigues oclusives sordes entre vocals, sinó «tras *r*» (i donava algun exemple com *bert(h)ute/birtute*; amb velar, *bark(h)atu/p(h)arkatu*). Si bé «en vascuence se ha llegado a neutralizar la oposición

[19] Representem aquesta forma i altres relacionades amb ALTU amb *h-* segons els hàbits bearnesos actuals, però tinguem en compte que parlem de qüestions que alguns atribueixen al substrat —per tant, se suposa que molt antigues— i, alhora, d'una aspiració germànica necessàriament més tardana, que en gascó també hi ha (hagut) *aut* (vegeu un cop més Coromines 1990: 585; a la Vall d'Aran mateix hi ha *Pontaut, Hòntes Autes*...) i que no abordem la qüestió de la necessitat de representar gràficament —o no— les aspiracions germàniques (vegeu *PALVA* p. 45).

[20] Elcock (1938: 152) també cita el *pauda* 'buina' de Lascun (Rohlfs 1932: 371), que remuntaria a un preromà *PALTA (*REW* 6177) però que presenta complicacions etimològiques. En tot cas, és *pàdia* (o el derivat *padiassa*) en aranès, que enllaça d'entrada amb formes benasqueses que també tenen sonora intervocàlica. Sobre tot això, vegeu *PALVA* (184). Diguem explícitament, per altra banda, que, veient els altres casos, la distribució geogràfica dels resultats i les eventuals hipercorreccions (com el *cautèra* < *caudèra* que ja hem citat més amunt), no sembla que en el cas de *hauda* puguem recórrer a cap fet anàlogic o morfofonològic per explicar la sonora intervocàlica.

sorda/sonora detrás de nasal y *l*», era categòric, doncs, pel que fa a la ròtica: «no ha habido sonorización tras *n*» (*FHV* 291).

Saroïhandy (1913: 481) ja donava algun exemple aragonès prou incontrovertible de sonorització d'oclusiva dental després de ròtica, SORTE > *suarde*. Ell mateix es referia a noms de l'ortiga amb *-rd-* difosos «de Jaca aux frontières de l'Andorre et comprenant par conséquent toute la partie montagneuse du bassin du Cinca» (Saroïhandy 1913: 490).[21] Elcock (1938: 148-150) hi afegeix algun topònim puntual de Pandicosa o d'Ayerbe amb *-rd-* (que relaciona amb *artiga* o HORTUS) o denominacions de la sargantilla (*sangardana, salardana, sagardana* i tants d'altres) sempre que «le *rd* de ces formes représente le RT de LACERTU». Però el mateix Elcock (1938: 151) reconeix que els eventuals casos de *-rt-* > *-rd-* que troba en gascó no són sòlids.[22] Per al cas de URTICA, a més, diu clarament que «[il] se manifeste seulement sur le versant nord par des formes avec sourde».

Les designacions de l'ortiga i de la sargantilla són, doncs, exemples recurrents de la possible sonorització de l'oclusiva després d'una ròtica en aragonès.[23] Pel que fa al rèptil, les formes amb *-rd-* s'estendrien fins al Pallars i haurien arribat a l'Alt Urgell (*sangardilla, singardilla, singardalla*... Vegeu *ALDC* 1613; *DECat* VII, 681; *DCVB* IX, 754), amb la qual cosa l'espai —pirinenc— que ocupen ha afavorit la interpretació substràtica: «Les var. amb pas -RT- > *-rd-* ens acosten a habituds pròpies del basc» (*PALDC* 985).[24] En gascó, però, no hi ha designacions amb aquell grup consonàntic.[25] Pel que fa a l'ortiga, malgrat el que deia Elcock, sí que hi ha *ordiga* al

---

[21] Vegeu, per exemple, entre moltes altres referències possibles, el generós inventari de formes de Kuhn (1935: 58, 71; *chordiga, chordica, ixordiga*...) o l'*ALEANR* (278).

[22] Un seria la realització [ar'ðun] sortida de ROTUNDU (o més aviat de *RETUNDU), que és *arredon* amb caiguda de la pretònica (vegeu *PALVA* 230). Un altre seria *verdigòu* 'vertige, lubie' (*DBGM* 121), del qual Elcock no troba cap exemple amb oclusiva sorda al Bearn i on s'hi pot veure «l'influence d'une autre racine, telle que VIRIDE». Algunes de les dades que s'exposen a l'*FEW* (XIV, 326-327, 318-320) podrien ajudar a aclarir la situació.

[23] Vegeu, per exemple, Alvar (1953: 187) o monografies com les de Mott (1989: 45) o Saura (2003: 93).

[24] Tinguem en compte, però, que en l'etimologia dels noms del rèptil el mateix Elcock (1938: 149) ja avisava que hi havia la «possibilité d'un croisement avec un autre type [...] où le groupe *rd* était primitif». En efecte, Coromines ja es refereix a creuaments de *LAKARTANA amb el «proto-basc [*]SEGUANDÍLEA» (*DECat* VII, 680), base del castellà *sabandija* (vegeu *DECH* V, 105-108), a la qual cosa caldria afegir col·lisions entre el nom de la sargantilla i el llangardaix (*DECat* V, 69), en la dental del qual (quasi) ningú no gosaria de veure una sonorització de tipus pretesament substràtic. Sobre tot plegat —i, ja que hi som, sobre el (més) meridional *fardatxo*—, vegeu, a més dels llocs citats, Coromines (1972: I, 252-284), tot i que aquest treball inclogui algunes consideracions etimològiques que varien lleugerament en publicacions posteriors. La qüestió és extremament complexa.

[25] D'una banda, perquè són els noms del llangardaix els que deriven de LACERTU (i sovint de *LŪCERTU), on el grup consonàntic esdevé final (vegeu *PALVA* 196, i les referències que s'hi inclouen). D'una altra, perquè les designacions de la sargantilla són prou diferents de les meridionals,

vessant septentrional, concretament a Naut Aran —on es troba el Montardo, per cert—, com recordava Coromines (1972: II, 137), que afegeix un altre possible cas aranès de sonorització:

> La sonorización después de *r*, que, según Rohlfs no estaría representada en la vertiente francesa, acaso se habría dado en el alto-aranés: *ardencam* (lo mismo en bearnés, Palay), nombre de la planta llamada *artencamp* en la parte inferior del valle y en el Gers (Cénac); *ourdiga* en lugar de *hourtiga.*

L'un i l'altre semblen, però, ben diferents. *Ardencamp* no només té una etimologia confusa sobre la qual s'ha dit que *-rd-* podria ser etimològic, sinó que apareix en punts que van dels Alts Pirineus al Gers o la Vall d'Aran, mentre que d'Arties en amunt domina *artencamp*.[26] En canvi, *ordiga* només apareix a la part més alta de la capçalera de la Garona (*PALVA* 112).[27] Per explicar-ne la dental tampoc caldria recórrer a la sonorització tenint en compte que hi ha formes amb *-rd-* a l'Itàlia meridional o fins i tot —tot i el seu caràcter dubtós— al Ticino (*REW* 9090; vegeu Coromines 1936: 300), a més de *urzică* en romanès, on s'han proposat intervencions de ARDERE, del grec ἀδίχη o d'un derivat de HŎRDEUM 'ordi' (Gulsoy; *DECat* VI, 128). Sigui com sigui, la coincidència geogràfica de *ordiga* i *Montardo* no deixa de ser suggestiva. Fet i fet, el mestre Veny (1991: 127) creu que hi ha «sonorització anòmala de la *t* de URTICA» (vegeu també *PALDC* 614), i Coromines pensava el mateix en el cas de *Montardo* abans de refugiar-se en el còmode ARDUU. A *Tópica Hespérica* remarcava que «sólo existe *Montardo* MONTEM ARDUUM (el supuesto *Montarto* no pasa de ser uno de tantos disparates cartográficos)» (Coromines 1972: II, 137), de manera que considera «infundado» el que va dir-ne «en la primera edición de este trabajo», és a dir en la publicació original a *Vox Romanica* de 1937, on —ves per on— posava al mateix nivell *ordiga*, *ardencamp* i l'orònim aranès (Coromines 1937: 452):

---

amb *sarnalha* en els parlars orientals i tota una sèrie de formes ben variades en què hi pot haver sovint grups amb una nasal i una oclusiva velar però no pas amb una ròtica (*shishangla, sangaleta, sengrialha, sancalina, sangònha, angròta*...). Vegeu per ara l'*ALG* (36, 38), Rohlfs (1977: 47-48), *FEW* (XXI, 259) o Coromines (1972: I, 256, 283; *DECat* VIII, 693, 683; 1990: 685-686).

[26] Vegeu sobretot *PALVA* (122), Séguy (1953: 95) o Carrera (2020b: 195-200). A l'*FEW* (I, 132; XXV, 145) es lliga el terme amb ARDERE, i per tant amb *ardena* (*FEW* XXI, 172), mentre que Coromines (1990: 199) creia que era un compost amb RETINERE: «s'enganxa o reté anant pels camps: [...] RETINE-IN-CAMPO [...]» o bé «RETINE-CANEM > *arten-can* 'enganxa els gossos'». Per tant, parlaríem, en aquest cas, d'una caiguda de la vocal pretònica al costat de la ròtica (*arr(e)ten*). Séguy (1953: 104), per la seua banda, optava per una «base ART-/ARD-».

[27] De fet, malgrat l'atribució genèrica a l'alt aranès, Coromines (1931: 57; 1990: 511) només devia sentir *ordiga* a Gessa, i el topònim *es Ordigoses* a Arties. Bernhard (1988: 44) va obtenir *ordiga* a Gessa, i *ordigon* a Bagergue. En les enquestes que van dur al *PALVA* vam obtenir aquesta forma des de Garòs —en polimorfisme— fins a Bagergue.

> La sonorisation après *r* qui, d'après M. Rohlfs, ne serait pas représentée sur le versant francais, existe pourtant dans le haut-aranais: *ardencam* (de même en béarnais, Palay), nom de la plante qui dans la partie inférieure de la vallée et dans le Gers (Cénac) s'appelle *artencamp*; *Mountàrdou* nom aranais du pic qui s'appelle *Montarto* en catalan; *ourdiga* au lieu de *hourtiga*.

En definitiva: si hi admetéssim una sonorització *-rt-* > *-rd-*, *ordiga* i *Montardo* podrien ser una mena de posts avançats de la situació meridional, que enllaçarien més amb el que passa a l'altre costat dels Pirineus que no pas amb la resta de l'espai gascó. Que no hi hagi **Montarto* no prova ni desmenteix res. Però assenyalem, ni que sigui de passada, que «Montarto» apareix en un bon embalum de documents, bibliogràfics o cartogràfics, almenys del darrer segle i mig (és el cas, entre d'altres, de Soler i Santaló [1906: 5, 221] o, com hem vist, de Gourdon 1924: 86), amb la qual cosa caldria veure si el «disparate cartográfico» que hi veu Coromines és tan desmesurat com ell dona a entendre.[28]

4. RECAPITULACIÓ

En *Montardo* podrien acumular-se fets fonètics inusuals vistos des de la perspectiva del gascó actual: el manteniment d'una àtona final, l'absència d'una vocalització de la lateral —que seria objecte de rotacisme— i la sonorització de l'element oclusiu de l'adjectiu llatí ALTU, ja sigui abans o després del rotacisme en qüestió. No seria pas MONTE ARDUU, sinó MONTE ALTU, un sintagma molt més banal.[29] El mateix Coromines (1936: 326; vegeu també *OnCat* V, 325) recollia *Montalto*, una «[b]orda a l'esquerra de la Noguera de Lladorre, entre Boavi i Lertamont», un possible doblet sense sonorització de l'element oclusiu del grup consonàntic (ni rotacisme de la lateral), i res no ens impedeix de conjecturar, fins a nova ordre, que els pallaresos o ribagorçans *Estanyardo, Panyardes, Picardes* o *Arduix* podrien incloure el mateix adjectiu (si la manca de vocalització de la lateral és un *pregasconisme* que anunciaria el que pot passar al Pallars, i si hi ha *precatalanismes* de fesomia més aviat gascona, què impediria un rotacisme a l'est de la Bonaigua en una zona que ha patit fluctuacions evidents en determinades solucions lingüístiques, concretament fonètiques?). La presència de ALTU sembla clara —i admesa fins pel

[28] Aquesta qüestió restarà insoluble mentre no disposem de més dades documentals de tipus microtoponímic. Tampoc no sembla probable, sigui com sigui, que parlem d'una deformació recent dissimilatòria de **Montarto* en *Montardo* que faria caure cruelment les nostres especulacions com un castell de cartes.

[29] Ja només com a macrotopònim, tindria descendents en una desena de departaments occitans (vegeu, per exemple, *TDF* II, 473; Dauzat / Rostaing 1978: 473; Astor 2002: 512). En el recull d'Aymard (1998: 278, 280) n'apareixen almenys sis exemples occitans situats als Pirineus.

mateix Coromines— en el *Shishart* de Bausen, aquest cop sense àtona final però amb el mateix rotacisme (on no caldria excloure completament que hi hagués hagut una sonorització de l'oclusiva abans que esdevingués final i, en conseqüència, sorda).[30] Tot i els obstacles en el camí, tot té un aire raonable a condició que ens separem de determinats tòpics heretats i que mirem les coses des d'una òptica geolingüística que tingui en compte l'eix diacrònic. Tal volta algun detall ens pot escapar, algun matís pot ser necessari aquí o allà, algun itinerari fonètic concret hauria de variar lleugerament el trajecte, fins i tot hi ha aspectes que poden ser inextricables. Però que *Montardo* sigui MONTE ALTU és ben versemblant. Ara és quan, ja que parlem d'ascensions, podríem deixar anar una petita ocurrència pedestre. Consistiria a dir que la piràmide potser sí que era *àrdua*, però que un bon nombre de muntanyes acostumen a ser *altes*. És sobretot l'altura —més que no pas l'altitud de menys de tres mil metres que indiquen els mapes— allò que més sobresurt del Montardo quan hom se'l mira des del capdavall de Valarties, per on transitava un automòbil ple de fabulacions potser no tan delirants.

BIBLIOGRAFIA

ALDC = VENY, Joan / PONS I GRIERA, Lídia (2001-2018): *Atles lingüístic del domini català*, 9 vol. Barcelona: IEC.

ALEANR = ALVAR, Manuel (1979-1983): *Atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*, 12 vol. Saragossa; Madrid: Institución Fernando el Católico / CSIC.

ALF = GILLIÉRON, Jules / EDMONT, Edmond (1902-1910): *Atlas linguistique de la France*, 9 vol. París: Honoré Champion.

ALG = SÉGUY, Jean (dir.) (1954-1973): *Atlas linguistique et ethnographique de la Gascogne*, 6 vol. París: CNRS.

ALIBÈRT, Loïs [Alibèrt, Loís] (1976² [1935]): *Gramatica occitana segon los parlars lengadocians*. Montpeller: Centre d'estudis occitans.

ALVAR, Manuel (1953): *El dialecto aragonés*. Madrid: Gredos.

ASTOR, Jacques (2002): *Dictionnaire des noms de familles et noms de lieux du Midi de la France*. Milhau: Éditions du Beffroi.

AYMARD, Robert (1998): *Toponymie pyrénéenne*. Usòs: l'autor.

[30] Si el possible *Shisharto* de Begós de Coromines fos tan sols un error pel *Shishart* de Bausen, encara seria més versemblant que *Shishart* pogués haver estat **Shishardo*, amb un ensordiment de la consonant esdevinguda final que recorda el que volia veure Baldinger (1958: 257-258) en grafies medievals gascones de Baiona com «pord» o «pardz». No sembla una idea del tot inconsistent, ja que a la part baixa de la Vall d'Aran es donen supressions hipercorrectes de *-o* àtona final (del tipus *tremo(u)* > *trem* 'trèmol'; *arrianglo* > *arriang* 'voltor'; potser *haro* > *har*, que continua Garona avall; *PALVA* 265) que indiquen que, també per aquells verals, i contràriament a la *frontera* de Coromines, l'àtona en qüestió hi devia sobreviure un cert temps (tot i que menys que a Naut Aran, on els exemples toponímics de *-o* són veritablement abundants).

BALDINGER, Kurt (1958): «La position du gascon entre la Galloromania et l'Ibéroromania». *RLiR*, 22, p. 241-292.

BEÀ, Isaac (2015): *El lèxic del Pallars Sobirà i la Vall Fosca a través de la seua fonètica*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida.

BEC, Pierre [Bèc, Pèire] (1960): «Formations secondaires et motivations dans quelques noms d'animaux en gascon». *RLiR*, 24, p. 296-351.

BERNHARD, Gerald (1988): *Die volkstümlichen Pflanzennamen im Val d'Aran*. Wilhemsfeld: Gottfried Egert.

CARRERA, Aitor (2020a): «Notes de toponymie gasconne. À propos de quelques noms de lieux de Bossòst (Val d'Aran)», dins TAMINE, Michel (ed.): *Circulations linguistiques dans les noms propres. Onomastique occitane – Onomastica occitana*. París: L'Harmattan, p. 311-344.

CARRERA, Aitor (2020b): «Variació fitonímica en l'occità de la Vall d'Aran. Les designacions de la gavarrera i el gavarró, el jonc, l'ortiga i la ginesta al'alta conca de la Garona». *VR* 79, p. 179-212.

CARRERA, Aitor (2023): «Al voltant del pregascó de Joan Coromines. Fitònims amb una vocal àtona final aparentment anòmala en occità aranès». *Caplletra*, 74, p. 15-41.

CÉNAC-MONCAUT [Justin] (1863): *Dictionnaire gascon-français. Dialecte du département du Gers*. París: Librairie archéologique de Didron / Dumoulin / Aubry.

COROMINES, Joan (1925): «Etimologies araneses». *Butlletí de Dialectologia Catalana*, 13, p. 64-70.

COROMINAS, Juan [Coromines, Joan] (1931): *Vocabulario aranés*. Barcelona: Imprenta de la Casa de Caridad.

COROMINES, Joan (1936): «El parlar de Cardós i Vall Ferrera». *Butlletí de Dialectologia Catalana*, 23, p. 241-331.

COROMINES, Joan (1937): «À propos d'un nouveau livre sur le gascon». *VR*, vol. II, p. 147-169 (núm. 1), 447-465 (núm. 2).

COROMINAS, Joan [Coromines, Joan] (1972): *Tópica Hespérica*, 2 vol. Madrid: Gredos.

COROMINES, Joan (1973): «Du nouveau sur la toponymie occitane». *Beiträge zur Namenforschung*, VIII (3-4), p. 193-308.

COROMINES, Joan (1983a): «Toponímia de la Vall de Boí (I)». *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 12, p. 1-20.

COROMINES, Joan (1983b): «Toponímia de la Vall de Boí (II)». *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 14, p. 1-23.

COROMINES, Joan (1990): *El parlar de la Vall d'Aran. Gramàtica, diccionari i estudis lexicals sobre el gascó*. Barcelona: Curial.

DAUZAT, Albert / ROSTAING, Charles (1978² [1963]): *Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France*. París: Libraire Guénégaud.

DBGM = PALAY, Simin (1980³ [1932-1934]): *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes*. París: CNRS.

DCVB = ALCOVER, Antoni M. / MOLL, Francesc de B. (1985 [1930-1962]): *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vol. Ciutat de Mallorca: Moll. Cinquena edició.

DECat = COROMINES, Joan (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vol. Barcelona: Curial; La Caixa.

DECH = COROMINAS, Joan [Corominas, Joan] / PASCUAL, José Antonio (1980-1991): *Diccionario etimológico castellano e hispánico*, 6 vol. Madrid: Gredos.

DELF = BLOCH, Oscar / WARTBURG, Walther von (1975[6] [1932]): *Dictionnaire étymologique de la langue française*. París: Presses Universitaires de France.

DELL = ERNOUT, Alfred / MEILLET, Antoine (2001[4] [1932]): *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. París: Klincksieck. Reimpressió de la quarta edició, de 1959.

DES = WAGNER, Max Leopold (2008 [1960-1964]): *Dizionario etimologico sardo*, vol. 1. Nùgoro: Ilisso.

DLG = Delamarre, Xavier (2003[2] [2001]): *Dictionnaire de la langue gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental*. París: Errance.

DPF = HONNORAT, Simon-Jude (1846-1847): *Dictionnaire provençal-français, ou Dictionnaire de la langue d'oc ancienne et moderne*, 3 vol. Dinha: Repos.

ELCOCK, W. D. [William Dennis] (1938): *De quelques affinités phonétiques entre l'aragonais et le béarnais*. París: E. Droz.

ETC = COROMINES, Joan (1965-1970): *Estudis de toponímia catalana*, 2 vol. Barcelona: Barcino.

FERRER, Josep / PUJADAS, Joan (eds.) (2014): *Joan Coromines. Itineraris*. Barcelona: Ara Llibres / Fundació Pere Coromines.

FOSSAT, Jean-Louis (ed.) (1976): *La Toponymie du canton de Bagnères-de-Luchon par Louis Saudinos (1945)*. Tolosa: Universitat de Tolosa – Lo Miralh.

Gaffiot = GAFFIOT, Félix (2000[3] [1934]): *Le Grand Gaffiot. Dictionnaire latin-français*. París: Hachette. Tercera edició, revisada i augmentada sota la direcció de Pierre Flobert.

GINER MARCO-RENART, Josep [Giner i Marco, Josep] (1985): «Etimologia de Segart». *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 24, p. 427.

FEW = WARTBURG, Walther von (1922-2002): *Französisches etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung des galloromanisches Sprachschatzes*, 25 vol. Leipzig; Bonn; Basilea: Klopp; Teubner; Zbinden.

FHV = MICHELENA, Luis [Mitxelena, Koldo] (2011 [1961]): *Fonética histórica vasca*. Sant Sebastià / Vitòria: 'Julio Urkixo' Euskal Filologia Mintegia / Gipuzkoako Foru Aldundia / Euskal Herriko Unibertsitatea. Edició a cura de Joseba A. Lakarra i Iñigo Ruiz.

GOURDON, Maurice (1924): *Au pays d'Aran*. Sent Gaudenç: Abadie.

HENSCHEL, Margot (1917): *Zur Sprachgeographie Südwestgalliens*. Brunsvic / Berlín: Georg Westermann.

HLS = WAGNER, Max Leopold (1941): *Historische Lautlehre des Sardischen*. Halle an der Saale: Max Niemeyer.

IEW = POKORNY, Julius (1959-1969): *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, 2 vol. Berna / Munic: Francke Verlag.

JUNGEMANN, Fredrick H. (1955): *La teoría del sustrato y los dialectos hispano-romances y gascones*. Madrid: Gredos.

KUHN, Alwin (1935): «Der hocharagonesische Dialekt». *RLiR*, 11, p. 1-312.

Levy = LEVY, Emil (1894-1924): *Provenzalisches Supllement-Wörterbuch. Berichtigungen und Ergänzungen zu Raynouards* Lexique Roman, 8 vol. Leipzig: Reisland.

MADUELL, Àlvar (1997): «La llarga llista de les mil excursions», dins FERRER, Josep; PUJADAS, Joan (eds.): *Àlbum Joan Coromines*. Barcelona: Ajuntament de Pineda de Mar / Curial, p. 283-353.

MENÉNDEZ PIDAL, R. [Ramón] (1986[10] [1926]): *Orígenes del español*. Madrid: Espasa Calpe.

MEYER-LÜBKE, Wilhelm (1895): *Grammaire des langues romanes. Tome deuxième: morphologie*. París: H. Welter.

MICHELENA, Luis [Mitxelena, Koldo] (1974): «El elemento latino-románico en la lengua vasca». *FLV*, 17, p. 183-209.

MOTT, Brian (1989): *El habla de Gistaín*. Osca: Diputación Provincial de Huesca.

OnCat = COROMINES, Joan (1989-1997): *Onomasticon Cataloniae*, 8 vol. Barcelona: Curial / La Caixa.

PALDC = VENY, Joan (2007-2023): *Petit atles lingüístic del domini català*, 9 vol. Barcelona: IEC.

PALVA = CARRERA, Aitor (2023): *Petit atles lingüístic de la Vall d'Aran*. La Bisbal d'Empordà: Sidillà.

Raynouard = RAYNOUARD, François-Just-Marie (1838-1843): *Lexique roman, ou Dictionnaire de la langue des troubadours*, 5 vol. París: Silvestre.

REW = MEYER-LÜBKE, Wilhelm (1911): *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter. Tercera edició, 1935.

ROHLFS, Gerhard (1931): «Beiträge zur Kenntnis der Pyrenäenmundarten». *RLiR*, 7, p. 119-169.

ROHLFS, Gerhard (1932): «Le patois de Lescun», dins AEBISCHER, Paul *et al.*: *Miscelánea filológica dedicada a D. Antonio M. Alcover*. Ciutat de Mallorca: Círculo de Estudios, p. 353-387.

ROHLFS, Gerhard (1977[3] [1935]): *Le Gascon. Études de philologie pyrénéenne*. Tübingen; Pau: Max Niemeyer; Marrimpouey Jeune.

Ronjat = RONJAT, Jules [Ronjat, Juli] (1930-1941): *Grammaire istorique* [sic] *des parlers provençaux modernes*, 4 vol. Montpeller: Société des langues romanes.

SAROÏHANDY, Jean-Joseph (1913): «Vestiges de phonétique ibérienne en territoire roman». *Revista Internacional de Estudios Vascos*, 7, p. 475-497.

SAURA RAMI, José Antonio (2003): *Elementos de fonética y morfosintaxis benasquesas*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.

SCHÖNTALER, Willy (1937): *Die Mundart des Bethmale-Tales (Ariège). Laut- und Formenlehre*. Tübingen: Eugen Göbel.

SÉGUY, Jean (1953): *Les Noms populaires des plantes dans les Pyrénées centrales*. Barcelona: CSIC.

SOLÀ, Joan (2007, 13 de setembre): «Montardo». *Avui*, p. 74.

SOLER Y SANTALÓ, Juli [Soler i Santaló, Juli] (1906): *La Vall d'Aran*. Barcelona: Tipografia L'Avenç.

TDF = MISTRAL, Frédéric [Mistral, Frederic] (1979 [1878-1886]): *Lou Tresor dóu Felibrige. Dictionnaire provençal-français embrassant les divers dialectes de la Langue d'Oc moderne*, 2 vol. Rafèla: Marcel Petit. Reimpressió.

TERRADO, Xavier (2002): *Els noms de lloc de la Vall de Boí*. Lleida: Pagès.

THIBAULT, André (1989): «La terminaison lat. *-uus* dans les emprunts savants du français: un problème d'adaptation morpholexicale» *RLiR*, 53, p. 85-100.

VENY, Joan (1991): *Mots d'ahir i mots d'avui*. Barcelona: Empúries.

VENY, Joan (2022): *Història lingüística dels nostres peixos*. Barcelona: IEC.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 193–215, https://memoriadelcor.org

RECORREGUT HISTÒRIC PELS COGNOMS D'ORIGEN ÈTNIC O GENTILICI DE VALÈNCIA

Emili CASANOVA
UV-TopArcMed[1]

0. PRESENTACIÓ

Des de finals del segle XIX l'interés per dotar d'un gentilici cada municipi s'ha multiplicat a causa del seu ús culturalista i identitari en els mitjans de comunicació, pel complex de presumir d'un nom tradicional i per l'intent d'eliminar els gentilicis populars col·lectius, que es consideren generalment pejoratius. Paral·lelament a este creixement, la lexicografia (on destaca l'escola canària de Marcial Morera, 2015) ha deixat de tindre dubtes sobre la seua presència en la macroestructura dels diccionaris a pesar que en general els gentilicis són fàcilment interpretables: 'natural de; pertanyent a' (per exemple, Boscà 1301/1089: Val 0'39; Cas, Ala 0'03 < derivat de *bosc*, com a adjectiu de relació) –excepte quan actuen amb valor deonomàstic (*valenciana* 'magdalena [tipus de pastís]'), prenen valors sociopragmàtics i especialitzacions semàntiques, o quan s'ha perdut la motivació toponímica original (*gavatxo* < GAVAUDAN)– i hui es multiplica la quantitat d'etnònims, sempre amb el dubte dels límits de la quantitat de lemes que cal incorporar en el cos de l'obra o en els apèndixs. Per exemple, en els diccionaris anteriors al XX,[2] en l'àrea

[1] Este article s'ha publicat en el marc del projecte *Toponímia de l'Arc Mediterrani*, integrat dins del *Toponomasticon Hispaniae* PID-2024-15977660B-C43.

[2] Com a exemple del XIX, copiem una bona part dels gentilicis del Diccionari Labèrnia, de 1839: *barcelonès*, *barceloní*, *català*, *gironí*, *alemany*, *anglés*, *americà*, *austro*, *francés*, *castellà*, *càntabro*, *valencià*, *tarragonès*, *tarragoní*, *llemosí*, *italià*, *itàlic*, *israelita*, *israelític*, *portuguès*, *raguseu*, *ravenés*, *romà*, *romanés*, *espanyol*, *rossellonés*,

catalanovalenciana, s'ha passat de figurar poquets exemples (i només de llocs importants per situació geogràfica, capitalitat, història) a incloure'n un inventari prou exhaustiu. Per exemple, el *Diccionari Normatiu Valencià* (DNV) de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL) en porta 2.082: tots els gentilicis de topònims de l'àrea lingüística, més els gentilicis de regions i ciutats d'Espanya (*almerienc*, *gaditâ*), els de països del món (*japonés*, *salvadorenc*, *senegalés*, *polonés*, *danés*) i els de ciutats d'Europa amb relació històrica amb Espanya (*parisenc*, *berlinés*; però no ***bucarestí*, ***oslenc*)[3].

Tinc intenció de fer un estudi complet de cadascun dels gentilicis actuals populars i cultes, observant la seua trajectòria històrica, des de l'Edat Mitjana fins ara. I vull començar-lo ací en honor del col·lega i més que amic José Enrique Gargallo, inventariant i estudiant una bona part dels gentilicis valencians actuals que s'han anat lexicalitzant com a cognoms ja des de d'época medieval i tenint present els sufixos que els formen.

1. QÜESTIONS PRÈVIES

Una vista al primer inventari que he fet ens mostra cinc idees prèvies:

a) que els sufixos emprats majoritàriament ja existien en llatí per a crear adjectius de relació i gentilicis, com *-à* < -ANUS, *-és* < -ĒNSE, *-í* < -ĪNUS i altres (vegeu Kajanto 1965). Per això, molts topònims amb un ètim amb estes terminacions provenen de noms llatins, com UNTINIANU > Ontinyent, Ontiñena.

b) Alguns ja provenen de gentilicis clàssics, com *cerdà* < CERETANU que va ser usat de sempre per a indicar els procedents de l'antiga regió de Ceretània i ha donat un cognom (*Cerdà*), mentre que les formes modernes *cerdanyés* (DCVB) i *cerdanyenc* són vives allí, però sense crear llinatges.

c) Que a l'Edat Mitjana només es creaven gentilicis per als pobles o comarques importants per la seua història o per la quantitat de pobladors de la zona i aquests gentilicis prenien la forma d'adjectius de relació amb sufixació (*català*, *aragonés*, *gironí*). En la resta de casos, per a indicar la procedència d'un poblador s'usava la preposició *de* + nom del municipi de partida (*de Narbona*, *de Calatayud*); per això es crearen cognoms detoponímics a partir de la major part dels noms de pobles de l'antiga

andalús, *andaluzada*, *galleg*, *gallegada*, *gàl·lich*, *aragonés* (met.[afòric] 'tossut'), *grech*, *asturià*, *albigense*, *alavés*, *albanés*, *gironí*, *cerdanench*, *gironench*, *austríach*, *andorrà*, *cerdà*, *pirinaich*, *eivissenc*, *helvesí*, *helvètich*, *provençal*, *suís*, *turch*, *húngaro*, *rus*, *il·lerdés*, *il·lerdet*, *urgellès*, *mallorquí*, *menorquí*, *toledà*, *vascó*, *vascongat*, *vascuence*, *saragossà*, *sicilià*, *sevillà*, *sevillana*, *plassensià*, *lleonés*, *mejicà*, *tortosí*, *holandés*, *lionès*, *irlandès*, *llombart*, *marsellés*, *moscovita*, *moscovítich*, *navarrés* i *navarro*, *piamontés*, *polaco*, *polonès*, *napolità*.

[3] Trobem a faltar encara, en els diccionaris, els malnoms-gentilicis designadors d'una col·lectivitat, considerats vulgars però que són creacions humanes més difícils de definir, d'interpretar o de conèixer-ne la motivació per a un usuari i per a un lexicògraf que els oficials; així, *meruts*, *llaganyosos*, *rabuts*, *morcuts*, *raboses*, *xertolins*, *culecos*, *gaspatxers*, *fogueros*, *culsalats*, *covarxins*, etc.

Corona d'Aragó, especialment de Catalunya i Aragó: hui els noms de més del 90% de llogarets i pobles de les dos regions viuen com a cognom al País Valencià.

d) A partir del Renaixement es revalora tindre i usar un gentilici culte (*tarraconense*, *setabense*). Com a contraposició a esta tendència, es multipliquen els malnoms col·lectius, però tant en un cas com en altres no creen, pràcticament, cognoms, excepte en alguns casos d'origen castellà acabats en *-eño*, com *mancheño*, i *-ego*, com *manxego*.

e) Des de la Renaixença la presència i ús dels gentilicis augmenta sense parar, fins a l'actualitat. Hui tots els pobles tenen un gentilici i de vegades dos o més, que s'usen administrativament i comunicativament; la major part s'ha creat artificialment i amb moltes contradiccions entre les creacions populars i el que proposen els erudits: per exemple, el sufix *-ero* s'usa molt per a formar gentilicis populars a València –*manisero, borrianero*–, però han estat adaptats o recreats com *maniser, borrianenc*, per a evitar la *-o* final i el seu matís burlesc.[4]

2. Inventari de cognoms d'origen ètnic o gentilicis

Per a aquest inventari partisc de fonts medievals (PATROM-Guinot), modernes (Cens de 1646), i actuals (INE, IVES). En el cas dels llinatges-gentilicis documentats només modernament queda pendent d'estudiar la seua traçabilitat, per veure com entraren a la Comunitat Valenciana, qui el portà, etc., sempre tenint present l'entrada contínua de cognoms des d'Albacete i Conca, i des d'Aragó i Navarra, des de l'Edat Mitjana, i de francesos, italians i altres castellans des del segle XVI.

Abreu 6838/6799: Val 0'06, Ala 0'05, IB 0'11, Huel 0'77. — Del gentilici *hebreu* (Moll 1982[2]: 170).

Alamà 369/375: Val 0'06, Osc 0'03, Cac 0'11 // **Alemany** 5777/5720: IB 0'84, Val 0'54, Ala 0'35, Llei 0'16, Tarr 0'11 // **Alamany** 31/17: Bar 0'005 // **Aleman** 8945/8695: Nav 0'33, Mu 0'48, Val 0'06, Ala 0'07.[5] Trobem, en el Cens de 1646, 36 casos d'Alemany. — Per Moll (1982[2]: 170) 'natural d'Alemanya'.

[4] S'haurà de consensuar una forma única per a tots els diccionaris valencians, en especial el DNV i el *Diccionari de la Llengua Valenciana* de la Real Acadèmia de Cultura Valenciana i completar els que falten en diccionaris com el de Ferrer Pastor, el més complet fins a la publicació del DNV. Per exemple, no porta tots els de la zona castellanoparlant. Sí, *oriolà*, *sogorbí/sogorbés*, *aioder*, *bunyoler*, *xivatà*, però no *enguerí*, *alturer* o *xericà*.

[5] La variant *Alaman*, patrònim aragonés, dona el cognom *Alaman* < ALAMANDUS (Casanova 2024b).

Al·lés 716/761: IB 0'38, Alm 0'03, Llei 0'10, Osc 0'04, Gir 0'03. — Segons Moll (1982[2]: 171), derivat d'Arles del Tec, amb l'assimilació de la *r* a la *l*, com en *arlot* > *al·lot* en mallorquí.

Alavés 275/175: Ala 0'08, Mur 0'01, Gir 0'02. En el Cens de 1646: *Baltasar Alavés* de Gilet. — D'Àlaba (Moll 1982[2]: 170).

Albanés 80/77: Mal 0'02. — Gentilici d'Albània (Moll 1982[2]: 170).

Albaigés 99/82: Tarr 0'05. — Gentilici d'Albi (Occitània); aquest s'ha traslladat també a Lleida en forma de topònim: és el cas del municipi de l'Albagés a Les Garrigues, Lleida.

Andaluz 783/801: Sori 0'33, Zar 0'14, Avi 0'16, Ala 0'009, Val 0'003, Sev 0'03. — D'Andalusia.

Andorrà (indestriable d'**Andorra**) 136/153: Llei 0'13. — Descendent d'Andorra (Moll 1982[2]: 171).

Anglés 1552/1440: Ter 0'39, Cas 0'31, Llei 0'10, Osc 0'04, Alb, Val 0'01 // **Inglés** 1911/1901: Mur 0'34, Llei 0'22, Tarr 0'20, Ter 0'20, Val 0'06, Cas, Ala 0'02, Guad 0'12, Gir 0'05 i poc més. — Ací també tenim moltíssims casos de cognoms procedents del poble d'Anglés (La Selva, Girona). Molts Inglés actuals fins al segle XVIII s'escrivien Anglés.

Àrabe 39/13: Llei 0'01, Huel 0'02. — Gentilici d'Aràbia.

Aragonés 4832/4441: Tarr 0'57, Sor 0'96 Val 0'11, Ala 0'14, Cas 0'24, Cue 0'26, Guad 0'27, Cord 0'3. Patrom medieval: 22 casos per tot; Borriana 1296; Cens de 1646: 18 casos. — Natural d'Aragó (Moll 1982[2]: 171).

Babiloni 300/282: Cas 0'30, Val 0'03, Tarr 0'02 // **Bibiloni** 1417/1401: IB 1'07; Ala 0'003. — De Babilònia (Moll 1982[2]: 171).

Baborés 12/10: Gir 0'002. — Segons Moll (1982[2]: 171) es correspon amb el cognom francés *Baverez*, que significa *bavarés*, gentilici de Baviera.

Balansa -/7 // **Balanzà** 626/622: Val 0'08, Mu 0'11, Cas 0'02, Rioj 0'07, Tarr 0'03 // **Balansà** -/6 // **Balanzat** 59/63: IB 0'03 // **Balansó** 6/8 // **Balanzó** 32/26: Bar – . — Per a Moll (1982[2]: 171) "Balansà, Balansó, semblen formes mossàrabs del gentilici *Valencià*" (< VALENTIANUS). Per a OnCat (II, 317b), Balançà i Balançó deuen ser noms d'antics immigrants occitans, i el documenta ja al s. XIII a Pi (Bellver, Cerdanya). En canvi per Balansat, topònim eivissenc, OnCat (II, 318, s.v. *Balansat*) el considera derivat de l'àrab Benissâm(i)t (i remet a ETC II, 232-35 i a OnCat I, 57). Bibiloni (2022: 81) seguix la proposta de Coromines per al topònim i creu que el cognom valencià és d'origen eivissenc, on hi ha Balansat. Morlet (1997: 70) deriva el cognom Balansa del poble de Balanzac (Charente-Maritime), "Nom de domaine galloromain Ballentiacum, formé du n. d'homme lat *Ballentius + le sufix -*acum*". Lagarde (2022: 47) dona a Balansa dos orígens: de Balansac (Charente-Maritime) o del mossàrab de Valencia. Remet a Balança, però després no registra aquest llinatge. Segons la meva opinió és més versemblant l'origen occità.

Barceloní - // **Barcelonés** - // **Barcelona** 1218/1132: Zar 0'54, Mur 0'09, Ter 0'05, Ala 0'04, Val 0'02 // **Barcelon** 77/37: Ter 0'17, Val 0'007 // **Barceló** 10098/9471: Ala 0'54, IB 3'17, Tarr 0'58, Ala 0'04. Patrom: 21 portadors del gentilici *Barcelona*, com a indicador de procedència, no cognom: *Berthomeu Juliol de Barcelona* 1381, *Petrus Mir barchinonensis* 1252. I 7 com a cognom, encara que en llatí: *Johannes Barceloni* 1322, *Bartholomeus Barceloni* 1322 a Alcoi, *Johannes Barchinoni* 1356 a Alcoi. De la variant Barceló en trobem 8 portadors, com *Arnaldus Barcelo* 1315 a Borriana. En el Cens de 1646 es compten ja 30 Barceló, molts vinguts de les Illes Balears. Però no en tenim gentilicis.

Barés 636/588, de Bar: Val 0'08, Jae 0'14, Llei 0'09 // **Barrés** (indestriable de **Barres**) 540/532: Cas 0'14, Val 0'11, Zar 0'01 (a Alboraia ho pronuncien com Barres). Barres en 1646 es troba a València: *Gaspar Barrés*. — Vindria del topònim Barre, del Tarn. Barés és una variant (Morlet 1997: 78) però també podria ser el gentilici del poblet de Bar, d'on era Violant de Bar (Moll 1982[2]: 171).

Bascó (indestriable de **Basco**) 452/378: Cast, Tarr, Llei 0'02, Tol 0'06. — I també podria ser un diminutiu de Basc (Moll 1982[2]: 171).

Basolí 24/20: Bar 0'004 // **Besolí** 162/171. — Podria provenir de masia de Bassols (Santa Pau, Garrotxa), com diu Moll (1982[2]: 171), o millor de Besalú.

Bausà 487/373: Cas 0'15, IB, Val 0'02, Llei, Tarr 0'02, Mu 0'01 // **Bauzà** 2980/3074: IB 2'06, Arab 0'07, Osc 0'04, Ala 0'02, Val 0'01 // **Bauçà** 83/62: IB 0'07 // **Bausach** 33/28: Val 0'008, Bar 0'002. — Deu ser d'origen occità, gentilici de Bauç, encara que també podria ser un derivat del català o occità *bauç* < BALTEU o l'adjectiu occità *baussan* ('enganyador', DOM) com arreplega Bibiloni (2022: 97). Moll (1982[2]: 280) el considera sobrenom.

Bearnés - // **Biarnés** 253/237: Tarr 0'07, Gir 0'05 // **Viarnés** 46/30: Gir 0'03 // **Bernés** 107/89: Val 0'01, Cord 0'09, IB 0'005. — Ètnic originat en el nom de la regió del Bearn (Moll 1982[2]: 171; Grosclaude 2003: 65).

Bergadà 679/582: Llei 0'32, Cas 0'02, Tarr 0'18, Val 0'008. Patrom: *en Francesch Berguedà* 1363 a Cocentaina. Al segle XVIII a la ciutat de València. — Gentilici de Berga, o directament del nom de la comarca Berguedà (Moll 1982[2]: 171).

Bernial 43/59: Cas 0'02, Val 0'007. Cens de 1646: *Francés Bernial*, d'Alboraia. — Per a Moll (1982[2]: 171) procedix de la serra de Bèrnia, però és millor pensar en un derivat de *(La)Bèrnia* occità, amb sufix -ALE, o adaptació del nom Berniaud.

Beteró N. Existia a València el cognom que donà nom a un barri el segle XX. — No crec que vinga de Bétera amb el sufix diminutiu -ŌNE > *-ó*, sinó del francés Bétéroux (Grosclaude 2003: 66, que indica que segons Palay significaria 'vigorós').

Biarí 23/20: Mad 0'001. — Pot procedir de Biar, gentilici germà de l'actual *biarut* (DNV).

Bigordà 171/173; Llei 0'12, Gir 0'01 // **Bigorra** 382/355: Val 0'03, Tarr 0'12, Llei 0'02, Cas 0'008. — Derivat de Bigorra, amb dissimilació de les *-rr-* com en *marrà* > *mardà* (Grosclaude 2003: 67).

Bilbeny 77/90: Bar 0'01, Gir 0'007. — De Bilbao, segons Moll (1982[2]: 171), amb el sufix castellà *-eny* < -INEU.

Bizcarra 8/12 - // **Vizcarra** 459/480: Osc 0'29, Llei 0'02, Ter 0'13, Val 0'003, Ala 0'004, Soria 0'07 // **Bizcarro** 23/22: Tarr 0'007 // **Viscarri** 60/36: Tarr 0'01 // **Bixquert**: 375/360: Val 0'11, Cas 0'02, Ala, Mur 0'01. — Viscarri i variants són sinònims bascos amb el significat de 'biscaí'. El cognom *Vixquert*, segons Moll

(1982[2]: 177), també és una "variant de Viscarri", però no és una proposta evident. En el Cens de 1646 el trobem a Xàtiva, Benigànim (2 casos), Llutxent i Enguera. I a Xàtiva tenim un topònim important Bixquert des del segle XIII. Per tant, és millor pensar en un cognom detoponímic.

Borbonés 50/42: Gir 0'007. — Derivat de Borbó (Moll 1982[2]: 172).

Bretó 242/232: Cas 0'12, Ter, Zar 0'04, Val 0'002, Tarr 0'01. Patrom: *Bretons*: 1327: València: *Berenguer de Bretons;* 1356 Alcoi. Cens de 1646: *Bretó*, 6 casos. — Potser no vinga del gentilici de la Bretanya (Moll 1982[2]: 172) sinó a través del cognom francés Breton (Morlet 1997: 140).

Brotons 2970/2823: Ala 0'95, Val 0'13, Mu 0'08, Alb 0'03, IB 0'04, Llei, Tarr 0'02. Patrom: 1343 Cocentaina; *de Brotons*; 1388 Alzira; Cens de 1646: 41 casos. — Potser procedeixi de Bretó en plural, amb assimilació de la *e* àtona a la tònica, o del derivat del mot comú *brot*: *brotó* en el seu conjunt o directament del cognom occità Broton (Moll 1982[2]: 308).

Calahorrano 118/124: Rioj 0'15, Zar 0'01. Nosaltres tenim cognoms creats sobre el topònim simple **Calaforra** 345/395: Val 0'11, Cas 0'01. En 1646 trobem a Torrent *Vicent Calaforra*. — Pertanyent a Calaforra/Calahorra.

Campà (indestriable de **Campa**) 1180/1324: Ast 0'39, Cac 0'13, Llei 0'08, Gir 0'06, Tarr 0'01. Val 0'004, Ala 0'007. Com Boscà derivat directament del *camp*. — Campà o reducció de Campano, habitant de la Campània.[6] (Moll 1982[2]: 172).

Capuano 78/32: Val 0'002, Ala 0'003, Bar, Mal 0'004. — Derivat de Capua.

Carcassés 53/82: Cast 0'02, Ala 0'01. En el Cens de 1646 dos casos a Albocàsser (Paulo) i la Vall d'Uixó Joan. — Per a Morlet (1997) és l'ètnic de Carcassona. Cf. Moll (1982[2]: 166) per **Carcassó**, potser també gentilici.

Caspí: 25/14 Val 0'002, Guad 0'02. — Potser gentilici de Casp.

[6] *Campà* podria ser l'adaptació catalana del gentilici italià *campano*, però no són habituals eixes adaptacions de cognoms italians.

Castellà (indestriable de **Castella**) 2755/2536: Llei 0'68, Tarr 0'39, Val 0'12, Cas 0'04, Ala 0'03, Gir 0'10 // **Castellano** 18136/17797: Val 0'46, Ala 0'43, per tot // **Castellanos** 14898/14687: Val 0'34, Alb 0'74, Cue 2'06, per tot. Castellà es documenta 33 vegades en el Patrom medieval. — Gentilici de Castella, però també podria procedir del nom comú *castellà* 'senyor o habitant del castell' (Moll 1982[2]: 172).

Català 8307/8138: Val 1'19, IB 0'46, Cas 0'37, Ala 0'64, Tarr 0'47, Ter 0'19, Llei 0'34, Gir 0'18, Bar 0'22, Avi 0'21, Cue 0'09 // **Catalán** 12513/12026: Ter 2'31, Zar 1'10, Nav 0'87, Cas 1'54, Ala 0'27, Alb 0'9, Cu 0'81, Bar 0'38, Sev 0'38. — Gentilici de Catalunya; una part dels que el porten a València procedix d'Aragó (Moll 1982[2]: 172).

Cerdà 7993/8014: IB 1'33, Val 0'62, Ala 0'96, Bur 0'18 // **Cerdán** 5643/5572: Nav 0'52, Cue 0'33, Ala 0'70, Mu 0'17 // **Cerdans** 33/26: Barc –. També existix la variant amb grafia de la vocal pròpia del català oriental *Sardà*. El porten en el Cens de 1646, 58 valencians, especialment al sud. A Benissanó, 1646, apareix *de Sardaña* (Cerdanya?). — Descendix del llatí CERETANUS > Cerdà que portaven els habitants de la Cerdanya (Moll 1982[2]: 172).

Ceutí 8/6: Ma 0'001. — Potser derivat de Ceuta o directament del poble de Ceutí a Múrcia.

Chertó 125/109: Tarr 0'06, Zar 0'02, Gir 0'01. — Potser derivat de Xerta.

Chovi o **Choví** (indestriables) 41/49: Val 0'02. — Potser és el gentilici de Chóvar en pronúncia morisca, que deuria pronunciar-se Chovi/Choví, però per tractar-se d'un topònim poc important –Chóvar ha donat cognoms ja a l'Edat Mitjana com Chova– m'incline més a vore el seu origen en el cognom Ochovi, que deu procedir del topònim Ochovi de Navarra.

Corberà (indestriable de **Corbera**) 883/886: Val 0'05, Llei 0'04, Osc, Tarr 0'02 // **Corberan** 55/43: Val 0'02. Conec a València Corberà (i Roglà i Corberà, poble), que ratifica, a més, l'existència de Corberán. — Deu procedir d'un dels pobles de Corbera de Llobregat, Corbera d'Ebre o Corbera de la Ribera. Corberán viu especialment en la zona xurra, a Xest, ja des de 1646 on se'n troben 4. De Corberà se'n registren més de 20.

Cordobés 1448/1488: Val 0'005, Ala 0'008, Cord 0'18, Cas 0'21, Sev 0'14. — Gentilici de Córdoba.

Corresà (indestriable de **Corresa**) 70/72: Val 0'02, Bar 0'001. — Deu ser derivat del topònim occità Corresa.

Cors 226/207: Bur 0'04, Val 0'01, Gir 0'04 // **Corso** 82/49: IB 0'006, Val 0'004. En el Cens de 1646 trobem *Alcorso* a Oriola dos vegades. — Gentilici de Córsega (Moll 1982[2]: 172).

Danés 532/509: Gir 0'35. — De Dinamarca (Moll 1982[2]: 172).

Daroquí 87/80: Val 0'03. El trobem 11 vegades en el Cens de 1646, 10 en Catarroja i un a Sueca. — Descendent de Daroca.[7] (Moll 1982[2]: 172).

Escot 603/500: Cue 0'08, Val 0'02, Cad 0'12, Gir 0'03 // **Escoto** 858/803: Val 0'06, Gir 0'10, Ala 0'02, Osc 0'03, Zar 0'02. *Bernat Escot* es troba a València el 1285. *Escoto* es troba a Palmera i Miramar, en persones provinents de Génova el 1646. — Procedent d'Escòcia (Moll 1982[2]: 173).

Espanyol 1834/1689: Osc 0'97, Llei 0'26, Tarr 0'19, Zar 0'10, Cas 0'04, Val 0'02, Ala 0'03, Pont 0'10, Seg 0'10. En 1646 dos casos a València i 2 a Xàbia. També viu a València el cognom **Espanya** (Moll 1982[2]: 173).

Florentí 37/28: Ast 0'01. — De Florència, però també podria vindre del nom de pila *Florentí* (Moll 1982[2]: 173).

Fluixà 263/268: Val 0'05, Ala, Mur 0'02, Tarr, IB 0'02. Realment no és un gentilici valencià perquè ja ve format des del llatí < FUSCIANUS (Bibiloni 2022: 259 considera la variant Fluixà, de Foixà, com una variant "creada a Mallorca i característica de la illa" i dut a València el segle XVII). Realment el gentilici és Foixench.

[7] Pocklington (2025, 185), explica que *-ín* plural andalusí s'usava per a formar noms de persona. Segons ell, el sufix àrab era primerament agut (cas dels municipis murcians de Ceutí i Lorquí), però també existia una tendència a traslladar l'accent sobre la vocal accentuada del mot topònim sense el sufix, de manera que segurament es deia Saragossi fins a la superposició del sufix del llatí *-í* < -ĪNUS que va decantar totalment que l'accent fora agut, com Torrentí.

Foixench 71/49: Llei 0'04, Osc 0'02 // **Fuixench** 30/21: Llei 0'04, Val 0'002. — Gentilici de Foixà (Moll 1982[2]: 173).

Francés 7256/7419: per tot, Val 0'67, Ala 0'88, Zar 0'44, Nav 0'41, Alb 0'34 // **Francesc** 8/9: Bar-. Patrom: *Berenguer Francés*, 1375 Ontinyent. Com a nom de pila 2 casos a Sagunt el 1379. Cens de 1646: 2130, com a nom de pila 19 casos. D'ells, 10 casos com a Francesc. — Dos orígens: gentilici de França i del nom Francesc (Moll 1982[2]: 174).

Galés 87/59: Cas 0'01, Ala 0'003 // **Gal·lés** 132/118: Bar 0'02, Tar, Gir 0'01. — Gentilici del País de Gales (Moll 1982[2]: 174).

Galià 137/104: Gir 0'02, Tarr 0'04 // **Galiana** 3731/3650: Val 0'23, Tarr 0'11, Ala 0'67, CR 0'22 // **Galiano** 5972/5871. Per tot, especialment a Alacant 0'31, Val 0'12, Cas 0'05, Alb 0'47, Mur 0'11, Jae 1'18. Cens de 1646: 48 casos de Galiana — Sembla que ve d'una via Galliana, derivada de la Gàl·lia.

Galligo 54/64: Zar 0'02 // **Gallego** 68758/68784: Osc 1'44, Za 1'27, Ter 0'66, Val 1'32, Cast 1'08, Ala 1'006 (per tot Espanya), especialment venint del gentilici *gallego*, encara que també podria vindre de gent de la comarca del Gàllego, riu aragonés, o del llogaret del terme de Saragossa de 1083 amb el mateix nom; d'este procedeixen les formes medievals que hi trobem que porten els moriscos i jueus: Patrom: *Petrus Gallego cerdo* 1299, *Fucey Gallego* a Sogorb 1423, *Jucef Gallego* a Morvedre 1445, *Moose Gallego menor* a Morvedre 1445. En el Cens de 1646 apareixen 19 portadors — Les formes aragoneses vindrien del llatí GALLICUS.

Gasch 554/540: Ter 0'23, Cas 0'43, Val 0'39, Ala 0'06, Guad 0'20, Tarr, Sor 0'09 // **Guasch** 3236/3048: IB 0'77, Tarr, Val 0'01, Cast 0'05, Ala 0'02 // **Gas** 616/537: Val 0'20, Tarr 0'22, Alb 0'06 // **Gasca** 1118/1130: Zar 0'37, Osc 0'14, Ter 0'13, Ala 0'009, Val 0'005 // **Gasquet** 87/132: Osc 0'06, Ala 0'01, Val 0'006 // **Guasp** 520/496: IB 0'26, Val, Tarr 0'03 // **Gosp** 154/149: Val 0'04, Ala 0'03. Patrom: *Guasch* (37 casos), Val 1299, Catí 1330, Cocentaina 1363, *Jachme Pastor, alias Guasch* a Sant Mateu 1379. Cens de 1646: 17 casos (Moll 1982[2]: 174).

Gascó 2962/2824: Ter 0'23, Cas 0'43, Val 0'39, Zar 0'09, Gua 0'20, Ala 0'06, Soria 0'09 // 9220/9175: Ter 2'85, Zar1'70, Osc 0'78, Tarr 0'26, Cas 0'43; Val 0'39, Ala 0'22. El Cens de 1646 en registra 54 casos. — Tots dos venen del gentilici de

Gascunya, existents també en occità i francés (Moll 1982[2]: 174). Gas és una reducció de Gasc; Gosp una monoftongació i canvi consonàntic, encara que també podria procedir del topònim Gosp < CUSPIDE (OnCat III, 450-451).

Gavaldà 1171/1130: Tarr 0'54, Llei 0'23. — Gentilici de la regió occitana de Gévaudan, amb canvis vocàlic i consonàntic (Moll 1982[2]: 167). A Vinaròs viu una família Gavaldà.

Genovés 910/841: Val 0'18, Zar 0'06, Ala, IB 0'01, Cast 0'04. En el Cens de 1646, 34 casos. — Gentilici de Gènova (Moll 1982[2]: 174).

Germà 134/117: Llei, Tarr 0'02, Gir, Bar 0'01 // **Germano** 79/39: Pont 0'005, Bar, Mad, Las Pal 0'008. En 1646 trobem un *Josep Germà* a Xàbia. — Possiblement de *germà* < GERMANU, habitant de Germània, però també pot vindre del substantiu *germà* 'nat del mateix pare o mare'.

Geronés 132/115: Gir 0'12 // **Gironés** 2212/2188: Tarr 0'39, Val 0'14, Ala 0'08, Gir 0'51 // **Gironí** 19/16: Llei 0'01. De Gironés 17 casos en el Cens de 1646. De les altres dos formes cap. — Gentilicis de Girona. Observem com la forma antiga en *-és* < -ĒNSE es fossilitza i apareix la forma amb un altre sufix - ĪNUS > *í*, que no ha donat cap cognom a València (Moll 1982[2]: 174).

Ginovart 196/187: Tarr 0'17 // **Chenovart** 50/27: Val 0'08/. — Gentilici de Gènova amb el sufix *-art* (Moll 1982[2]: 174).

Godes 199/205: Ter, Cas 0'07, Zar 0'04, Val 0'002 // **Godas** 135/98: Llei 0'01, Oren 0'06 (indestriable de **Godàs**). 11 casos en el Cens de 1646, a Herbés Jussans, Castelló de la Plana i Xàtiva. — Potser vinga del municipi aragonés de Godos o directament del plural de *got*, *goda* 'individu d'un poble germànic' (Moll 1982[2]: 174).

Granadino 196/170: Ala 0'003, Tarr, Cord 0'02, Jae 0'09. — De Granada.

Grec 54/- // **Grech** 154/158: Ala, IB 0'02, Alb 0'02, Mu 0'01, Val 0'002 // **Griego** 23/22: Ma 0'001 // **Griegos** N. El cognom Grec es documenta a les Illes Balears el segle XIV, segons Bibiloni (2022: 302). — De Grècia.

Grisó 134/104: IB 0'006, Tarr 0'06 // **Grisón** 7/-. — Segurament gentilici del cantó dels Grisons (Moll 1982[2]: 174).

Italià 26/- (indestriable d'**Itàlia**). — Gentilici d'Itàlia.

Jaqués 238/243: Ter 0'10, Zar 0'07, Tar, Cas 0'02; Llei 0'01 // **Chaqués** 213/221: Val 0'06. Patrom: *Jaques Perron*, Xàtiva: *Joan de Jaques, major*, Sogorb (sembla nom propi). En el Cens de 1646: *Andreu Chaqués* i *Damià Chaqués*, a Catarroja. — Gentilici de Jaca.

Leri 24/24: Val 0'003, Zar 0'006 // **Lliri** 13/16: Val 0'04 // **Aliri** 30/9: Mad 0'03 // **Liriano** 394/368: Vall, Leo 0'03, Sal, Nav 0'02, Llei, Tarr 0'02, Zar 0'01. — Lliri pot ser també el nom de la flor. Liriano es crearia fora de València.

Llamosí 42/53: Val 0'009, Tarr 0'007 // **Llamusí** 119/68: Mur 0'05, Ala 0'01, Val 0'002 // **Llemosí** 42/55: Val 0'008. Patrom: Lemosí (LR 1239; Val 1366), Castelló 1287. Cens de 1646: *Magdalena Llemosí* (Alzira). — Per a Moll (1982[2]: 175), seria un gentilici 'nadiu del país de Llemotges' (Limousin), a la França meridional; per OnCat (V, 62) "L'arrel de tots aquests noms ha de ser el cèltic LEMO/LIMO 'olm', doble variant que ha donat el nom de Llemosí < LEMOVIC-INUM, junt amb el de Limotges < LIMOVICOS". Morlet (1997: 639): "Limousin, -zin, Limozin, originari de Limousin, var. dialectal Limousi, Limousy". Lagarde (2022: 257): "Lemozy: lemosin, gentilici de Limousin (var. Lemouzy, Limouzy), limosin, lemouzi". També existix Limouse, nom de la localitat de l'Aveiron (doc. *Limoso* 1341), antic occità *limós* < llat. LIMOSUS 'fangós' (DOM). — Per a mi vindria de Limós/Limoux, en l'Aude, prop de Tolosa, més que de Llemotges.

Lleonés - // **Leones** 473/493: Val 0'01, IB 0'02, Sev 0'04, Zam 0'06. — De León.

Llitrà 34/28: IB 0'02 // **Litrà** N // **Lliteres** 31/19: IB 0'03 // **Lliteras** 606/663: IB 0'45, Jae 0'01. Patrom: Ontinyent 1344. Cens de 1646 viu *Mateu Llitrà*, Oriola. Hui es conserva a les Illes Balears. — Bibiloni (2022: 334) proposa com a origen el poblet de Viacamp i Lliterà, però jo crec que ve directament del nom de la comarca de la Llitera, LITTERANU > *Llitrà*.

Llombard 675/754: Tarr 0'19, Cas 0'09, Tarr 0'17, Val 0'03 // **Llompart** 1647/1440: IB 1'16, Ala, Gir 0'02, Val 0'008. Patrom: *Lombardi*: Alcoi 1298;

Almassora 1349; *Lombart* Val 1393: Cens de 1646: 7 casos. — Gentilici de la Llombardia. Llompart pot ser un encreuament entre Llopart, nom germànic i Llombard (Bibiloni 2022: 337-338) (Moll 1982[2]: 175).

Lorquí. En 1646 vivia *Rafael Llorquí* al Puig, gentilici de Llorca, municipi de Múrcia, encara que també podria ser una variant de Mallorquí, que viu a l'època.

Luquí 122/130: Nav 0'12. Gentilici de Luca 1238/210: Tarr 0'18, Cas 0'09, Cue 0'10, Guad 0'09, Alb 0'04, Zar 0'07, Osc 0'08, Val 0'02, Ala 0'03. En 1646, 5 portadors a Alzira. — Segurament ètnic de Lucca, ciutat italiana de la Toscana.

Magentí 26/21: Gir 0'01, Val 0'02. — Potser derivat gentilici de la població de Magenta a la Llombardia, Itàlia (Moll 1982[2]: 175).

Mallorquí 193/214: Cad 0'13, Tarr 0'02. En el Cens de 1646, 3 casos. Com a cognom existix a Menorca el segle XVI segons Bibiloni (2022: 351). A Ontinyent es documenta el segle XV. També existix com a gentilici descriptor del lloc d'origen (Moll 1982[2]: 175).

Maltés 515/616: Cas 0'02, Val 0'008. En 1546 viu un *Antoni Maltés*, a Xàbia. Ja viu com a cognom a les Illes Balears des del segle XVI i XVII, però actualment desaparegut segons Bibiloni (2022: 352).

Manchego 113/121: Alb 0'02, Val 0'003. Ha creat algun topònim com la *Barraca del tio Manchego* (a Ademuz). — Hipocorístic amb sufix -ICU (Pharies 2002: 318).

Mancheño 1902/1850: Tol 0'12, Cas 0'31, Sev 0'12, Cue 0'08, Ala 0'05, Cas 0'04, Val 0'03. — Format amb el nom de la regió La Manxa més el sufix *-eño*.

Manresa (indestriable de **Manresà**) 2444/2513: Ala 0'46, Llei 0'18, Tarr 0'12, Mu 0'13, Cas 0'02. Patrom: 1306 València, 1379 Sant Mateu. En 1646 trobem 12 *Manresa* a Callosa del Segura. Però, com que també trobem Manresana com a ètnic, i no podem saber si es pronunciava com a paraula plana o aguda, els prenem en consideració ací.

Marroquí 419/383: Ala 0'13, Mur 0'03, Sev 0'02 // **Marroquín** 1320/1352: Bur 0'25, Ara 0'16, Ala, Val 0'02, Mur 0'04. En 1646 trobem un *Joan Marroquí* a Muro.

Segons Bibiloni (2022: 360) també es troba a Menorca. — Gentilici de Marroc (Moll 1982[2]: 175).

Marsellés 77/83: Llei 0'12. Viu a les Illes Balears des del XIV. — Gentilici de Marsella (Moll 1982[2]: 175).

Milanés 615/616: Cas 0'02, Ala 0'01, Bad 0'11. — De Milà.

Morellà (indestriable de **Morella**) 426/317: Zar, Val 0'06, Ter, Cas 0'04. En 1646 en trobem quatre a Torrent, Benimaclet, Nàquera i València. — Pensem que deu ser el gentilici de Morella; és un cognom que encara viu a Alacant (Moll 1982[2]: 175).

Morelló 686/598: Val 0'06, Cas 0'02, Tarr 0'09, Llei 0'04, Cord 0'07, Rioj 0'03, Gir 0'01, Cad, Mal 0'01. Patrom: *Egidi Morelló*, 1285 València, *Guillem Morello*, 1314 (21 casos). En el Cens de 1646 trobem *Ysabel Morellona*, a Oriola. — En lloc de ser un gentilici de Morella amb el sufix -ŌNE > *-ó*, com es pensava, és més versemblant que vinga d'un diminutiu de l'antropònim **Morell** 4255/3701: IB 0'63, Ala 0'30, Llei 0'73, Val 0'27.

Moro 8322/8291: Val, Cas, Ala 0'006 i per tot l'Occident d'Espanya. En 1646 se'n troben tres, dos precedits de la preposició i article *del* (*Juan del Moro*, de Xeresa) i un *Lloís Moro*, de València. — El cognom es formaria sobre el nom comú *moro*, descendent de MAURUS 'habitant de Mauritània'. Però per la grafia podria ser un derivat del topònim Moró, o el singular del poble aragonés de Moros.

Murciano 1799/1785: Val 0'16, Ter 0'56, Cue 0'42, Cas 0'07, Zar 0'02 // **Murcia** 10050/9480: Mur 1'20, Ala 1'12, Alb 0'78, Alm 0'65, Val 0'35, Cue, Ciudad R 0'34, principalment. En el Cens de 1646 en trobem dos portadors de Xiva (*Martín Murciano, Pedro Murciano*) i un gentilici descriptor, *Juan lo Murciano*, al Grau de la Mar. — El gentilici *murcià* i *murcianet* és molt normal a València, i crec que haurà existit, però ja no queda com a cognom.

Napoletano 40/- // **Napoletà** N // **Napolità** N. En 1646 tenim el cognom *Napolità* a Cervera. En el segle XVI es coneix a Menorca, però desapareix després de la invasió turca, segons Bibiloni (2022: 407). — De Nàpols.

Arbonés 663/669: Llei 0'38, Tarr 0'13, Osc 0'20, Zar 0'04 // **Narbonés** N. Hui no es coneix –sí **Arbona** i **Arbon**–, però a l'Edat Mitjana era viu (Patrom: *Narbonés*, Castelló 1338; Onda 1379). El Cens de 1646 registra 6 casos *d'Arbonés* i cap de *Narbonés* a València, Benicarló, Morvedre i Ontinyent. — Gentilici de Narbona amb el sufix *-és* < - ĒNSE. La pèrdua de la N- s'explica per una falsa interpretació i fragmentació de l'article personal *en* / *na* per l'envelliment del seu ús.

Narro 1133/1084: Ter 0'30, Cas 0'09, Alb 0'29, Val 0'01 // **Naharro** 2257/2166: Alb 0'46, Val 0'05, Ala 0'04, Bad, Cac 0'43 // **Navarro** 178300/175990: Ala 12776/10584/ Cast 2723/2761/ Granada 5997/5596/ Val 21794/21406/ Mur 1651/16419/ Zar 5719/5622 — Navarro el trobem documentat en tots els temps. Sembla que com en altres casos ja venia fixat des d'Aragó al segle XIII i després s'aplica a pobladors basco-navarros amb cognoms rars de fixar. En el Cens de 1646 el porten més de 115 persones, en tots els llocs, com València, Catarroja, Xàtiva, les Alcubles, Bejís, com *Geroni Navarro*, *Martí Navarro*. — Habitant de Navarra (Casanova 2017b; Moll 1982[2]: 175).

Oriola (indestriable d'un possible *Oriolà) 646/649: Llei 0'12, Val 0'08; Jae 0'06, Ala 0'04, Cas 0'03 // **Oriol** 1553/1371: Cas 0'01, Val 0'05, Zar, Llei 0'15, Osc 0'07, Tarr 0'10 // **Orihuela** 2937/2969: Cas 0'07, Val 0'04, Zar 0'03, Ala 0'03, Gra 0'31 // **Orihuel** 168/154: Val 0'02, Ala 0'03 // **Oriolano** N. Tres portadors d'Oriola en el 1646 al Puig, Riola i Alzira; cap Orihuela ni Orihuel. — Pot tindre dos municipis d'origen, el clàssic Oriola-Orihuela i l'aragonés Orihuela del Tremedal. I no està clar que haja existit ***oriolà*.

Pallarés 8348/8373: Cast 1'53, Ter 0'79, Mu 0'47 // **Pallerés** 23/35, Bar 0'003. Patrom medieval: València 1333 (14 casos). El 1646: Pallarés 59; Pallerés 6. — Gentilici del Pallars (Moll 1982[2]: 175).

Peitaví 37/20: Gir 0'04 // **Peytaví** 58/32: Cue 0'03 // **Pocoví** 390/366: IB 0'20, Val 0'04 // **Copoví** 333/264: Val 0'08, Cas 0'03, Tarr 0'01 // **Cuitaví** 15/10: Val 0'006. Patrom: Peitavi (2 persones) a Alcoi, 1296 i 1313. En 1646 ja no en trobem cap, com tampoc Cuitaví ni Copoví; hui només valencians. Sí, tanmateix, 2 portadors de Pocoví a Lorxa, hui viu a Montitxelvo. — Mentres no trobe una millor explicació seguiré la de Moll (1982[2]: 175), que tots siguen variants del gentilici Peitaví, relatiu al Peiteu, o del llatí directament PICTAVINU. Cognom modificat per etimologia popular en no ser interpretable pels parlants: la darrera part es manté fixa, *-ví*,

reinterpretat a partir del català *vi* 'beguda obtinguda del raïm fermentat', i la primera part, *peit*, que s'homonimitza amb paraules més corrents fàcilment relacionables amb el vi: *poc*, *copa*, *coc* 'cuina', *cuit*.

Penedés 12/0: - // **Penadés** 1427/1344: Val 0'37, Ala 0'07, Cas 0'03, Alb 0'10. Patrom: Penedés: 1324 (Alcoi; 1341 Cocentaina, 1365 Oriola). En el Cens de 1646 12 portadors de Penadés a Ontinyent, Benigànim, Montaverner i Carcaixent. — Segurament ja ve fixat a València des de la regió del Penedés. Hui el gentilici és *penedesenc*.

Peraltó 49/56: Val 0'002, Mal 0'09, Tarr 0'06. — Segurament, a diferència del que diu Moll (1982[2]: 175), que el fa procedir d'algun dels noms de lloc Peralta, serà un cognom detoponímic d'algun peraltó o peralta més xicoteta.

Picart 261/249: Gir 0'16, Llei 0'05 // **Picard** 89/34: Gir 0'01, Val, Ala 0'003 // **Picardo** 340/267: Cas 0'12, Jae 0'02, Cast, Zar 0'01. — Gentilicis de la Picardia (Moll 1982[2]: 175).

Pisà (indestriable de **Pisa**) 1703/1840: Osc 0'51, Bur 0'40, Zar 0'14, Tarr 0'11, Val 0'06, Cas 0'01, Ala 0'009 // **Pisano** 377/213: Pal 0'15, Ala, IB 0'02, Val 0'006. El 1646 recull *Pisana* a Oriola. — Derivat de Pisa (Moll 1982[2]: 175).

Polonés 22/25: Val 0'006, Ala 0'003 // **Palonés** 98/109: Val, Ala 0'02. No els trobem al Cens de 1646 però sí *Palonés* a Llíber i Xaló el segle XVII, segurament procedents de Mallorca i Eivissa, on ja es registra el segle XVI. — Gentilici d'habitant de Polònia.

Ponsetí 221/244: IB 0'09, Gir 0'03 // **Ponsatí** 188/169: Gir 0'16. Viu a Mallorca i Menorca, on es documenta des del XVI segons Bibiloni (2022: 456). — Potser gentilici de Pons. Moll (1982[2]: 86) el fa diminutiu del nom de persona Ponç.

Portugués 963/991: Ala 0'12, Llei, CReal 0'09. En 1646 se'n registren 4 casos. — De Portugal.

Provensal 26/18: IB 0'01 // **Provenzal** 32/50: IB 0'02. A València viu a l'Edat Mitjana, sota la forma *Prohençal*: Patrom: Benidorm 1373. Al 1646 ja no s'hi registra. — De la Provença (Moll 1982[2]: 175).

Pugés 243/230: Bar 0'03, Ala 0'003, Tarr 0'009 // **Pugenc** N. Els dos deriven de *puig*. — Gentilicis relatius a qualsevol dels múltiples topònims Puig. Hui *pugenc* és concretament el gentilici del Puig de Santa Maria (Moll 1982[2]: 175-176).
Pullés 29/40: Tarr 0'007. — Deu ser del genticili *Pugliese*, de la regió italiana meridional de la Puglia, que ja arribaria fixat com a cognom (Moll 1982[2]: 176).

Rausí 17/- // **Reusí** -. Hui el gentilici de Reus és *reusenc*. — Reusí seria el derivat de Reus + el sufix - ĪNUS > *-í*.

Requení 272/266: Val 0'08, Cas 0'01, Ala 0'007. En 1646, a Guadassuar 8 casos. – – Deu ser una recialla dels cognoms dels moriscos amb *-i* àtona final, adaptada pels cristians en *-í* (Labarta 1987: 120).

Ripollés 1524/1486: Cas 1'12, Tarr 0'16, Val 0'06, Ter 0'12, Llei, Osc 0'04. En 1646, 60 casos, generalment a la província de Castelló, on encara hui viuen. — Gentilici del municipi de Ripoll (Moll 1982[2]: 176).

Romà 2330/2384 (indestriable de **Roma**): Ala 0'14, Llei 0'57, Val, Cas 0'05, Gir 0'13, Ciudad R 0'22, Pont 0'16. En 1646 trobem un *Romà* a la Vall d'Uixó i la variant *Romano* a Borriana. — Gentilici de la ciutat de Roma.

Saragossà (indestriable de **Saragossa**) 33/10: Tarr 0'01, Val 0'005 // **Zaragozà** (indestriable de **Zaragoza**) 9302/8968: Ala 0'85, Val 0'60, Cas 0'68, Tarr 0'60, Mur 0'47, Tol 0'36, Zar 0'12 (els dos es pronuncien a la Comunitat Valenciana amb alveolar sorda /s/). // **Zaragozano** 95/132: Zar 0'06. Patrom: A Alcoi el 1296 *Saragossa*. El 1646, 23 casos de Saragossa. — Saragossà o Zaragozà és el gentilici de la capital aragonesa.

Saragosí - /7 // **Zaragocí** - /10 // **Saragocí** -. En IVES trobem a València ciutat 15 **Zaragosí** i 13 **Zaragozí**. En 1646 es documenta un *Miquel Saragosí* a Teulada. – – Gentilici de Saragossa, format amb el sufix -ĪNUS (Moll 1982[2]: 177). ja existent en època morisca (Labarta 1987: 120: *Alcesaraugocí*, 1390; *Alçaragoci*). A pesar que l'INE no porta el cognom de primer, a València existixen diversos metges amb Saragosí com a primer cognom, com mostra l'IVES.

Sart 99/75: Ala 0'03, Val 0'003, IB 0'02 // **Sard** 140/104: IB 0'09, Alb 0'02 // **Sardí** 186/116: IB 0'01, Val 0'007, Cas 0'0'08, Nav 0'01 // **Sardo** (indestriable de **Sardó**) 77/59: IB. Gir, Tarr 0'01 // **Sardina** 576/585: Cas, Mur 0'01, Val, Ala 0'003, Pal 0'23. En Patrom medieval tenim *Sardo* (o *Sardó*) a Alcoi 1323. I 5 casos de *Sard* a Morvedre 1445. En el Cens de 1646 ens apareix *Pere Sardina* al Grau de la Mar, que potser siga un malnom amb el nom del peix. — Gentilici de Sardenya (Moll 1982[2]: 176).

Sarrahí 17/7: Mur 0'06. A l'Edat Mitjana apareix a Onda un *Bernat Sarrahí* en 1310. — Un dels gentilicis aplicats als musulmans.

Segalés 393/374: Gir 0'02, Bar 0'06, Tarr 0'008 // **Sagalés** 130/130: Bar 0'02, Gir 0'006 // **Segarrés** 18/19: Tarr 0'02 // **Segares** -/6. Hui viu a València a pesar que no consta a l'INE. Patrom: *Segalés* viu en 1314 a Onda; 1445 a Sagunt i Ontinyent. És un cognom prou comú en l'Alta Garona i Carcassona des del segle XVII. — Deu ser un gentilici d'algun llogaret dit el Ségal, o millor que provinga del topònim occità Ségala, antic Segalar, i fins i tot de l'ofici 'conreador o venedor de sègol' (Moll 1982[2]: 259).

Segrià 15/28: Bar 0'002. El 1646 en registra 6 a Ontinyent i Alcoi. — Nom gentilici de la comarca, derivat del riu Segre, que ja ve format a València.

Senés 142/84: Ter 0'04, Val 0'002, Gran 0'02, Ala 0'008. — Gentilici de la ciutat italiana de Siena, a la Toscana. També existix el municipi de Sena a Aragó (Moll 1982[2]: 176).

Sevillano 7759/7639 per tot: Val 0'08, Ala 0'06, Sala 1'12 // **Sevilla** 16557/16558: per tot. — Gentilici de Sevilla.

Sicilià (indestriable de **Sicília**) 2989/2789: Zar 0'25, Rio 0'19, Mu 0'12, Cord 0'35, Val 0'01, Ala 0'02 // **Siciliano** 81/38: Val 0'003, Bur, Ast 0'02. — Gentilici de Sicília.

Soriano 36455/35770: Ter 5'54, Val 2'66, Ala 1'77, Mu 1'66, Cas 1'73, Sor 1'09, Zar 1'10... // **Surià** (indestriable de **Súria**) 436/436: Llei 0'04, Val 0'03, Ala 0'01 // **Sòria** (indestriable de **Sorià**) 21006/20877: Cue 2'13, Alb 1'53, Val 0'83, Ala 0'67, ... Patrom: a Onda 1378, En el Cens de 1646 en trobem molts a Ontinyent,

Crevillent, Vilajoiosa, Alaquàs, Carlet, Crevillent, Castielfabib, Aras. — Gentilici de Sòria que ja ve a València des d'Aragó format i sense perdre la *-o* final.

Targarí - // **Tagarí** -. — Targarí és el gentilici de Tàrrega, que no ha deixat testimonis al contrari que **Tàrrega**: 1085/1040; Cas 0'40, Val 0'21, Alb 0'05, Tarr 0'03, Llei 0'01. A l'Edat Mitjana, en canvi Tagarí < àrab *Tagrí* 'fronterer': *Mahomat Tagarí*, Calp 1381 i Torre de les Maçanes 1356. En CIVAL *Moro Tagarí* (Ferrer-Roca, II, 728).

Talaverano 170/152: Val 0'009, Guad 0'03, Tole, Bad 0'02 // **Talaveró** 139/107: Cac 0'17, Tarr 0'08 // **Talavera** (indestriable de **Talaverà**) 7775/7910: Val 0'25, Ala, Cas 0'10, Alb 0'58, Tol 0'51, Cue 0'42. En 1646: Talavera: 2 casos a València i a Sumacàrcer. — Talavera pot haver nascut en els pobles de Talavera (Toledo) i en el Talavera de Lleida.

Tarrasó 342/344: Val 0'10 // **Terrasó** - // **Terrasa** 1518/206: Llei, Val 0'01 // **Terrasench** -. — No deu ser el gentilici de Tarrassa/Terrassa, sinó millor masculinització de Tarassona, com apareix en 1646 a la Llosa de Ranes *Alexandra Tarrassona*. O fins i tot de Tarrassó, poblet antic de Catalunya (informació de Vicent Terol) (Moll 1982[2]: 176).

Tarte -- // **Tártaro** 24/17: Tol 0'009. — Gentilici de Tartària.

Toledano 6182/6122: Val 0'08, Ter 0'07, Cas 0'06, Ala 0'05, Zar 0'02. — De Toledo.

Tolsà 351/400: Val 0'08, Llei 0'07, Osc 0'06, Gir 0'008, Ala 0'07 // **Tolrà** 138/134: Bar, Tarr 0'002 // **Toldrà** 295/336: Tarr 0'11, Val 0'02, Llei 0'07 // **Torlà** 65/91: Cas 0'10 // **Tolosa** (indestriable de **Tolosà**) 3405/3568: Val 0'21, Ala 0'09, Ter 0'50, Zar 0'22, ... // **Tolosí** -. En Patrom: *Felippo Tolosí*: 1393 València; *Tolrà* a València el 1327. *Torlà* en 1646, 2 portadors a Vilafamés, on encara viu. Fixem-nos com Tolosí no ha deixat testimonis. — De Tolosa, a partir de TOLOSANU (Moll 1982[2]: 176).

Torrella (seria indestriable d'un possible *Torrellà) 600/575: Bar 0'06, Val 0'05, Cas 0'03. No conec cap Torrellà però. En 1646, 4 Torrella a l'Alcúdia, Castelló i Museros (Moll 1982[2]: 176).

Torrentí 81/86: Val 0'03. Hui segons IVES 120 a València i 7 a Paiporta. El trobe per primera vegada al XIV a Sedaví. — Gentilici de Torrent de l'Horta.

Tosca (indestriable de **Toscà**) 208/215: Cas 0'08, Llei 0'01, Val, Cue 0'005. En 1646 el trobem a Morella, la Salzadella, Gandia, Oliva, Sogorb i Alcalà de Xivert. — Si fora Toscà seria gentilici de la Toscana.

Tronchoni 448/472: Val 0'15: 431/458. Potser el gentilici del poble aragonés de Tronchón, però no apareix en els moriscos de la zona on viu (informació de Manuel Febrer, que agraïsc). Podria ser el *troncho de Carlet* que arreplega Labarta (1987: 236, índex final). Però també podria ser derivat del nom italià Troncioni 'malvat'o de Tronconi.

Urgellés 235/259: Cas 0'01, Tarr 0'04. *Orchelés* a València el 1776 (Casanova 2010). En el Cens de 1646, 2 casos a Beniopa (Nofre Urgelles) i Sueca. A l'Edat Mitjana viu a Ontinyent. — D'Urgell, comarca de Catalunya (Moll 1982[2]: 176).

Valencià (indestriable de **Valencia**) 26648/26872: per tot // **Valenciano** 2472/2309: Alb 0'83, Cue 0'25, Val 0'09, Ter 0'04, Ala 0'05, Bur 0'18, Hue 0'31. En 1646, *Josep Valencia* a Gandia. — Valencià queda com a gentilici per a nomenar els habitants del Cap i Casal, però a partir del XVI es castellanitza com a Valenciano.

Vigatà 132/132: Llei 0'14, Osc 0'02. Des l'Edat Mitjana *Vich* apareix com a cognom: *Pere Vich*, Torrent (1646). — De Vic (Osona, Barcelona) (Moll 1982[2]: 177).

Vizcaino 9568/9589: Ala 301/343, Ala 366/407, Sev 503/454, Huel 490/473 // **Vizcaí** 7/13: Val 0'003 // **Viscayno** -. En 1646 en trobem 3; 2 a Borriana i un a Aiora. A l'Edat Mitjana a alguns viscaïns els diuen *Navarro* i solien ser picapedrers. — Gentilici de Biscaia (Moll 1982[2]: 177).

Zamorano 7237/6995:Val 0'14, Cas 0'07, per tot. — Gentilici de Zamora.

Zanoni 62/23: Val 0'005, IB 0'006 // **Sanoni** -. No en trobem cap a IVES. Els moriscos deien *Sanoni* als habitants de Benissanó. També podria estar originat en el cognom italià Zanoni. Germà de Zanón, Zanóne (Caffarelli / Marcato, vol II).

3. CONCLUSIONS

Hem estudiat més de 130 gentilicis; 109 vius ara o en temps antics al Regne de València.

Una gran part dels cognoms procedents de gentilicis segons Moll (1982[2]: 170-177) hui no existix ja o té menys de 5 casos de freqüència, segons l'INE.

Els acabats en *-à* < -ANUS en la documentació antiga i moderna (INE) no porten accent gràfic i, per tant, no es poden distingir dels acabats en *-a* àtona. Sabem que haurien existit Corberà / Corberan, Valencià, Morellà o Saragossà, o bé perquè hui encara viuen o bé perquè sabem que la major part d'ells s'han castellanitzat, a partir del segle XVI, com Valencià > Valenciano, Murcià > Murciano.

Els sufixos més abundants dels gentilicis i dels cognoms han estat *-és*, *-à* i *-í*. Hem de dir que l'actual *-í* (*agullentí*) seria d'origen llatí - ĪNUS, però que en una part dels casos triomfaria a partir del sufix àrab -ˈi, usat pels moriscos i àrabs, i ajudaria al manteniment d'alguns gentilicis i cognoms en *-í* com Requení, Daroquí i Saragossí.

Ciutats com Barcelona, Tarragona, Solsona, Lleida, Cardona, Cervera o Tortosa no han donat cognoms gentilicis: *barceloní*, *tarragonés*, *solsonenc*, *lleidatà*, *cardoní*, *cerverí*, *tortosí* no són cognoms; però sí que es conserven com a cognoms els simples noms de les ciutats: p. ex., Barcelona o Barceló. En canvi, hi trobem gentilicis-cognoms de Catalunya, com Català, Bergadà, Cerdà, Arlés/Al·lés, Gironés, Fuixench, Llitrà, Pallarés, Penadés, Rausí, Ripollés, Sagalés, Abreu, Urgellés.

D'Aragó trobem Zaragossà i Saragossí, Jaqués, Caspí, Daroquí i possiblement Tarrassó, però no trobem cognoms formats amb gentilicis de Terol o Osca, com tampoc ***Turolense*, ***Oscense*, ***Huescano* i d'altres, que tampoc no apareixen en castellà.

De l'actual Occitània en trobem uns quants, com Provençal, Narbonés/Arbonés, Carcassés, Tolsà/Tolrà/Torlà, Llemosí, Gascó (Gasc, Guasc, Gasca, Gasquet), Bearnés/Bernés, Bernial, Bretó/Brotons, Peitaví (Copoví, Cuitaví, Pocoví), Gavaldà, Espanyol, Balançà, Bauçà, Borbonés i potser Barés (hui Barrés), Picard.

De les Illes Balears: Mallorquí, Fluixà.

D'Espanya: Alavés, Andaluz, Castellà, Castellano, Cordobés, Gallego, Granadino, Leonés, Mancheño, Manchego, Sevillano, Bizcarra, Vizcaino/Vizcaí, Murciano, Navarro, Narro, Requení, Talaverano, Talaveró, Zamorano. Però no, entre altres cognoms procedents de gentilicis com *pamplonés*, *santanderino*, *asturiano*, *cántabro*, *soriano*, etc.

D'Europa apareixen els derivats de llocs amb constant relació amb València i Espanya, com Anglés, Francés –no s'han de confondre amb orígens diferents com

el topònim Anglés i el nom de pila Francés–, Alemany/Alemán, Albanés, Capuano, Danés, Galés, Galiana, Llombard, Llompart, Pisano, Genovés, Chenovart, Maltés, Polonés/Palonés, Marsellés, Milanés, Cors/Corso, Grech, Grisó, Luquí, Magentí, Italià, Romà, Napoletano, Pullés, Sard, Siciliano, Toscà.

De l'Àfrica: Marroquí, Moro, Sarrahí.

I finalment del mateix País Valencià: Morellà, Leri/Liriano, Chovi/Choví, Torrentí, Zanoni. En general, els cognoms valencians venen del topònim directament en la forma simple com Alcoi, Xàtiva, Xiva, Ontinyent i altres, això sí en forma castellana, menys Sogorb que és més antic. Pràcticament no hi ha cognoms gentilicis derivats de pobles valencians excepte Morellà. Sí gentilicis antics i vius com *xativí*, *xativenc*, *alcoià*, *alacantí*.

Cognoms gentilicis que no trobem a València hui són Al·lés, Albanés, Albaigés, Andorrà, Árabe, Baborés, Bassolí, Biarí (De Biar?), Biarnés, Bigordà, Bilbeny, Borbonés, Calahorrano, Ceurí, Chertó, Danés, Florentí, Gironí, Grisó, Lliriano, Marsellés, Ponsatí, Pullés i Vigatà.

BIBLIOGRAFIA

BIBILONI, Gabriel (2022): *Els cognoms de les Illes Balears*. Mallorca: Nova editorial Moll.

CAFFARELLI, Enzo / MARCATO, Carla (2008): *I cognomi d'Italia*, 2 vols. Torino: Garzanti.

CASANOVA, Emili (2010): "La formation des noms valenciens au 18ème siècle", en *Proceedings of the 21st International Congress of Onomastic Sciences, Uppala-2002*. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen, vol. 5, 67-84.

CASANOVA, Emili (2017): "Apellidos valencianos de origen patronímico aragonés: el caso de Vicent", en *Quaderni Italiani di RION* 8, ed. de Daniela Cacia i Elena Papa, 157-174.

CASANOVA, Emili (2017b): "Els llinatges valencians originaris de Navarra" en *Onomàstica, lengua e historia: Estudios en honor de Ricardo Ciérbide*, ed. d'Emiliana Ramos i Ander Ros. Vitoria: Onomastika Elkartea, 63-80.

CASANOVA, Emili (2024b): "Antroponímia valenciana d'origen toponímic aragonés: una aproximació", *Estudis en honor de Josep Tormo Colomina*. Alcoi: Ajuntament d'Alcoi, 243-262.

CASANOVA, Emili (2024): "Antropònims valencians d'origen deotopònim occità (i d'altres): una aproximació", en *L'empremta occitana en la història dels valencians a través dels cognoms*. València: Denes, 51-100.

CASANOVA, Emili (2025): "Topónimos de Cuenca creadores de apellidos y nombres de lugar en la Comunidad Valenciana", en ed. Mª Angeles CALERO / Carlos RIZOS / Moisés SELFA, *A vera domestica ad verba inlustranda. Homenaje al professor Javier Terrado Pablo*, *Quaderns de Sintagma* 5, 111-132.

CASANOVA, Emili (2022): *L'aportació de Ferrer Pastor a la lexicografia catalano-valenciana: Paraules del* Diccionari General*, 1985, absents del* Diccionari Fabra*, 1986, 22ªed.*.València: Denes.

CIVAL: *Corpus informatitzat del valencià*, AVL, http://cival.avl.gva.es/cival/buscador.jsp

DCVB = ALCOVER, Antoni Maria / MOLL, Francesc de Borja ([2]1950–1968, [1]1930/1935 [vol. 1/2]): *Diccionari català-valencià-balear*. 10 vol. Palma de Mallorca: Moll. https://dcvb.iec.cat.

DNV = *Diccionari Normatiu Valencià*. AVL. https://www.avl.gva.es/lexicval/

DOM = *Dictionnaire de l'ancien occitan*. https://dom-en-ligne.de/

ETC = COROMINES, Joan (1965-1970): *Estudis de toponímia catalana*. 2 vols. Barcelona: Barcino.

GROSCLAUDE, Michel (2003): *Dictionnaire étymologique des noms de famille gascons*. Ortes: Per Noste, IEOc-IDECO.

GUINOT, Enric (1999), *Els fundadors del regne de València*, 2 vols, València: 3i4

INE: Institut Nacional d'Estadística. www.ine.es

IVES: Institut Valencià d'Estadística: materials cedits per l'IVE.

KAJANTO, Iiro (1965): *The Latin cognomina*. Helsinki: Helsingfors.

LABARTA, Ana (1987): *Onomástica de los moriscos valencianos*. Madrid: CSIC.

LABÈRNIA, Pere (1839): *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Hereus de la V. de Pla.

LAGARDE, André (2022): *Dictionnaire des noms de famille en Pays d'Oc*. Pau, Lereas d'Òc.

MOLL, Francesc de B. (1982[2]): *Els llinatges catalans (Catalunya, País Valencià, Illes Balears). Assaig de divulgació lingüística*. Mallorca: Moll.

MORERA, Marcial (2015): *El gentilicio en español: aspectos teóricos y prácticos*. Madrid: Arco libros.

MORLET, Marie-Thérèse (1997): *Dictionnaire étymologique des noms de famille*. París: Perrin.

ONCAT = COROMINES, Joan / MASCARÓ PASSARIUS, Josep (1989); *Onomasticon Cataloniae. Toponímia antiga de les Illes Balears* (vol. I); *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana* (vols. II-VIII). Barcelona: Curial Edicions Catalanes / Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona "la Caixa".

PATROM: *Antroponímia medieval*, a càrrec d'Enric Guinot, Vicent Terol i Emili Casanova; Cens de 1646 de l'ARV, Governació 4825-4828, transcrit per Imma Descals, Agnés Talaya, Esperança Piquer i Emili Casanova, en premsa.

PHARIES, David (2002): *Diccionario etimológico de los sufijos españoles*. Madrid: Gredos.

POCKLINGTON, Robert (2025): *Pautas para el estudio de la toponimia árabe hispánica*. Valencia: Tirant lo Blanch.

POL, Antoni (2011): "Els gentilicis amb mots derivats, en els territoris e parla catalana: el cas andorrà", en *Debats de recerca 4. Societat Andorrana de Ciències*. Andorra, p. 352-358.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 217–229, https://memoriadelcor.org

LES GUERRES ORTOGRÀFIQUES: REVITALITZACIÓ I CONFLICTES EN LA SELECCIÓ I CODIFICACIÓ DE LLENGÜES MINORITZADES

Pere COMELLAS CASANOVA
Grup d'Estudi de Llengües Amenaçades — Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

Vaig tenir la sort de tenir José Enrique Gargallo de professor de lingüística romànica, i després he tingut encara més sort de tenir-lo de col·lega i d'amic. D'entre les moltes coses que en José Enrique transmet incansablement destaca l'amor i el respecte per totes les maneres de parlar, i particularment per les romàniques —al capdavall, és un eminentíssim romanista—, no només en teoria, sinó també a la pràctica: no hi ha professor que hagi treballat més per portar a les aules, conferències, trobades, publicacions i tota mena de formes de comunicació la diversitat romànica, sense jerarquitzacions ni preeminències per raó demogràfica, econòmica, política o de tradició literària. Cosa que no és tan freqüent com seria d'esperar, ni tan sols entre lingüistes.

Així que, quan Claudia Elena Menéndez i Xosé Afonso Álvarez em van proposar participar en un volum homenatge, vaig pensar que calia que fos alguna cosa relacionada amb varietats minoritzades, aquelles que tan sovint s'obliden i es menystenen. I entre tant continu iberoromànic, s'hi ha colat també el basc.

2. LES GUERRES ORTOGRÀFIQUES

Un problema habitual en els processos de tria i codificació de varietats no estandarditzades és el freqüent rebuig que provoquen les propostes de fixació

escrita, ja sigui perquè trenquen amb determinats usos previs més o menys establerts, perquè privilegien (o són percebudes així) unes variants sobre les altres o per altres raons.

Justament, la diversitat és una característica molt freqüent de les llengües minoritzades, precisament perquè no han estat sotmeses a intensius processos d'homogeneïtzació impulsats per una institucionalització que compta amb instruments tan potents com l'educació obligatòria generalitzada, l'administració pública o mitjans de comunicació de llarg abast. L'eterna tensió que experimenten les formes lingüístiques humanes entre cohesió i diversificació es veu clarament afavorida en les llengües minoritzades per, d'una banda, l'absència d'aquests instruments homogeneïtzadors, i d'una altra, per l'existència de varietats interposades que actuen com a llengües franques i usurpen les funcions d'intercomunicació comunitària. Així, identitats culturals numèricament molt reduïdes es classifiquen lingüísticament amb una gran diversitat, mentre que d'altres amb milions de parlants que representen múltiples identitats culturals com el castellà o l'anglès es consideren una única varietat.

L'estandardització —i per tant la selecció i codificació, segons l'esquema de Haugen (1987)— és un procés comú a totes les llengües hegemòniques, tot i presentar diferències importants. Potser per això hi ha un ampli consens sobre la necessitat d'estandarditzar una llengua si es vol preservar. Entre altres coses, hi ha un vincle evident entre codificació i alfabetització, i aquesta és, en la ideologia de la modernitat, considerada una necessitat i un avenç gairebé indiscutible, de manera que la immensa majoria de comunitats lingüístiques només tenen dues opcions: o bé alfabetitzar-se en la varietat lingüística pròpia, o bé en una altra, que sol ser justament la que n'amenaça la pervivència. En paraules de Bernard (1992: 87):

> Even if literacy does cause some king of fundamental change in the human condition, it is extreme hubris to conclude that, while this transformation has happened to us, it should not happen to still-preliterate peoples.

Per contra, diversos experts posen en evidència els inconvenients de codificar varietats lingüístiques tradicionalment àgrafes (resumits, per exemple, a Gal 2017). El marc d'aquestes opinions crítiques és la constatació que l'estandardització i les ideologies subjacents són justament un dels instruments més eficients de minorització, de manera que en codificar varietats minoritzades s'estaria reproduint el mecanisme que pretenen contrarestar.

> Promoting language standards is thus both a way for validating groups and for limiting group-internal diversity. Considering that diversity is often the very raison d'être for minority language movements based on the claims that all ways of communicating are equally legitimate and that language diversity needs to be protected, this trade-of is at best contentious and at worst a Faustian bargain. (Costa / De Korne / Lane 2017: 1)

Entre altres raons, perquè sovint la codificació és un motiu de conflicte: «In the case of languages developing new writing systems, orthographic design can become a divisive issue within a community» (Hinton 2014: 140), mentre que «Dialect differences rarely become problematic until peopel try to write them down» (Hinton 2014: 143). Al llarg de la història, la tria d'alfabet, per exemple, ha estat un element fortament polititzat, i fins i tot l'ús d'un únic símbol pot representar una clara divisió ideològica (veurem breument el cas de la <h> en basc).

El fet és, però, que en l'àmbit geogràfic i històric que tractem aquí —la península Ibèrica del segle XX—, posar en qüestió la necessitat d'estandarditzar les varietats minoritzades és anar en contra d'una cultura radicalment grafocèntrica i d'unes societats massivament alfabetitzades com a mínim en els estàndards dominants, en aquest cas portuguès i castellà. D'altra banda, les codificacions es poden fer de moltes maneres, i no necessàriament cal seguir l'esquema tradicional de les llengües hegemòniques:

> Os procesos de estandarización / normalización do noso tempo poden desafiar a lóxica excluínte, monoglósica e xerárquica do vello nacionalismo de estado (non só lingüístico), e apoiarse nunha lóxica alternativa, que se funde na compatibilidade, reivindica ou asume a heteroglosia e fomenta a inclusión. (Monteagudo 2024: 35-36)

Sigui com sigui, tenim a la península Ibèrica al llarg del segle XX una sèrie de processos de codificació de llengües minoritzades que representen un ventall interessant d'opcions normativitzadores i n'exemplifiquen alguns dels conflictes més habituals. El propòsit d'aquest text és fer-ne un repàs succint.

3. El gallec: cap de ratolí o cua de lleó?

El gallec representa un cas típic a la península Ibèrica: l'expansió d'una varietat romànica cap al sud. Passa igualment amb l'asturlleonès, el castellà, l'aragonès i el català, per bé que només gallec, castellà i català es consolidaran i imposaran l'hegemonia en els territoris on s'expandeixen. El fet diferencial gallec és que entre una bona part del territori constitutiu (el que avui és Galícia i alguns territoris orientals) i l'altra part, més tota l'extensió consecutiva, queden separats per una frontera política molt primerenca, la qual cosa impulsa —especialment a partir del

segle XIX, amb l'escolarització i la creixent influència de l'administració de l'estat—una considerable diferenciació entre els parlars del nord i els del sud, que ja compten amb glotònims diferents des de segles enrere: gallec (documentat l'any 1290 per primer cop, curiosament en les *Regles de Trobar* del català Jofre de Foixà) i portuguès (documentat més tard) respectivament.

La distància lingüística conseqüència d'aquesta separació fa que en la consciència general dels parlants es perdi la impressió d'unitat lingüística, cosa que evidentment no passa ni amb el castellà (ni tan sols a Amèrica) ni amb el català. Aquest fet aboca els partidaris de la codificació del gallec a una dicotomia difícil: cal restaurar en la mesura del possible la unitat històrica amb els parlars del sud i per tant afavorir una codificació que s'acosti a un estàndard consolidat de fa segles com és el portuguès? O cal donar carta de naturalesa a la individuació de gallec i portuguès a través d'una codificació netament diferenciada?

Es pot dir que la primera opció la inaugura (tot i que n'hi ha antecedents) un text del filòleg portuguès Manuel Rodrigues Lapa de l'any 1973, en què recorre d'una banda a la històrica unitat i de l'altra a una concepció estandardista i jerarquitzadora que situa en un pla superior, modern, funcional, certes varietats, i en un d'inferior, popular, caòtic, localista, certes altres:

> Totalmente identificado, nos séculos XII e XIII, com o português, separou-se deste por razões conhecidas, mas nem por isso deixou de ser radicalmente a mesma língua. Que fazer para o converter de novo em idioma literário? Insistir, como até aqui, em fazer provisão da enorme e desordenada riqueza que lhe oferecem os falares locais para o restauro da sua forma culta? Já vimos o que isso tem de inoperante e até mesmo de ridículo. Nada mais resta senão admitir, que sendo o português literário actual a forma que teria o galego se o não tivessem desviado do caminho próprio, este aceite uma língua que lhe é brindada em salva de prata. (Lapa 1973: 286)

La posició lusista o reintegracionista parteix, si més no al començament, de la idea que tot el que el gallec s'ha «desviat» del portuguès és conseqüència de la interferència del castellà, i per tant, el procés de reversió d'aquesta interferència, necessari per revitalitzar el gallec i apartar-lo del perill de dialectalització, passaria per «tornar-lo» al portuguès. La posició autonomista, en canvi, dona com a fet que la diferenciació és suficient per considerar que gallec i portuguès s'han individuat, no només quant a trets lingüístics (especialment fonologia, però també lèxic i morfosintaxi), sinó sobretot per dos fenòmens extralingüístics: la consideració de bona part dels parlants i la tradició escrita, particularment literària: «¿Son o galego e o portugués 'linguas' distintas? Paréceme pouco discutible que na actualidade o

consenso social maioritario, manifestado nunha tradición de cultivo autónomo da lingua [...] así o determina» (Monteagudo 1997: 14).

Des d'aquesta perspectiva, el que compta essencialment no és ni la història ni la filologia, sinó la consciència majoritària dels parlants: «¿Significa isto que teñen que seguir sendo 'linguas' distintas? Non. Simplificando un pouco, depende de que o consenso social sobre a materia sexa modificado nun ou outro senso e de que se adopten unha serie de decisións subsecuentes» (Monteagudo 1997: 14).

El fet, però, és que a Galícia hi conviuen com a mínim dues propostes ortogràfiques: l'oficial, promoguda per l'Instituto da Lingua Galega (*ILGA*) de la Universitat de Compostel·la i la Real Academia Galega (*RAG*), i *l'Ortografia Galega Moderna confluente com o Português no mundo*, promoguda per l'Associaçom Galega da Língua (*AGAL*). Se'n poden veure alguns exemples diferencials a la taula següent:

OFICIAL	***AGAL***	**PORTUGUÈS**
tamén	também / tamém	também
función	função / funçom	função
facultade	faculdade	faculdade
xente	gente	gente
coello	coelho	coelho
unha	umha	uma
amábel / amable	amável	amável
son [verb ésser]	são / som	são

L'ortografia actual de l'*AGAL*, de 2016, s'acosta més a la norma portuguesa que anteriors versions, però proposa una forma de binormativisme a l'estil noruec, en què els usuaris puguin triar (Maragoto 2024).

4. L'ASTURIÀ I LA TRADICIÓ NORMATIVA DELS RESPECTIUS ESTATS

El cas de l'asturlleonès, denominació filològica poc popular (s'anomena asturià, lleonès o mirandès segons el territori), és semblant al gallec en el sentit que el domini lingüístic històric està dividit per la frontera entre Portugal i Espanya. Certament, la porció d'aquest domini en territori de l'estat portuguès és molt petita, però és una de les zones on la llengua té més vitalitat. A diferència del gallec/portuguès, però, aquesta llengua té enormes diferències de competència i ús segons el lloc, de manera que, com l'occità, veu compromesa la continuïtat territorial.

Així mateix, no hi ha, com en el cas del gallec, un debat públic entre partidaris d'una normativització única i partidaris d'almenys dues formes estàndard, l'asturiana i la mirandesa. Més enllà de la discussió abstracta de si ja s'ha de parlar de dues

llengües diferents o no, hi ha una doble normativització, molt vinculada a un fenomen comú en els processos en poblacions ja alfabetitzades en la llengua dominant: la influència de les convencions gràfiques d'aquesta. Així, la proposta ortogràfica per al mirandès adopta trets gràfics típicament portuguesos mentre que l'asturià els adopta del castellà. És emblemàtica en aquest sentit la tria dels dígrafs <lh> i <ll> respectivament per representar el fonema /ʎ/, i el dígraf <nh> i la lletra <ñ> per al fonema /ɲ/:

MIRANDÈS	ASTURIÀ
lhobu	llobu
manhana	mañana

Aquests, però, no són els únics trets directament importats de les respectives llengües dominants. Per exemple, per representar [u] en posició final àtona, l'asturià recorre sovint a <u> (encara que a vegades preval <o> per etimologia o coherència morfològica), mentre que el mirandès fa servir <o>, acostumats com estan els seus parlants a pronunciar aquest signe com a [u] en portuguès: *coneyu* vs. *coneilho*, *poucu* vs. *pouco*.

Un cas curiós d'influència de la llengua dominant en la convenció gràfica és l'absència de la lletra <v> en el lèxic patrimonial mirandès, i en canvi perfectament present en la convenció de l'asturià: *vivir* vs. *bibir*. Aquí es tracta d'una influència negativa: la grafia <v> en portuguès estàndard representa la pronúncia [v], amb valor fonemàtic, mentre que el mirandès, com el gallec i el castellà, és betacista. Una grafia etimològica <v> no suposa cap problema per als parlants d'asturià, acostumats al castellà, però sí que ho seria per als parlants de mirandès, acostumats al portuguès.

Així doncs, el contrast ortogràfic entre mirandès i asturià constitueix un exemple força típic tant de la forta influència de les llengües dominants en el canvi lingüístic de les llengües minoritzades (passa en totes les llengües ibèriques transfrontereres: gallec, asturià, basc o català) com d'una de les possibles tendències en la codificació gràfica: la confluència de solucions amb les llengües dominants, novament com en el cas gallec. De fet, es coneixen exemples de rebuig dels parlants a propostes ortogràfiques allunyades de les convencions de la respectiva llengua dominant. D'altra banda, la influència de la llengua dominant en les codificacions és freqüent en els casos en què es du a terme justament des d'institucions alienes a la comunitat minoritzada. És emblemàtic en aquest sentit la història de la Unió Soviètica respecte de les llengües autòctones.

5. L'OCCITÀ ARANÈS I L'ARAGONÈS, L'OPCIÓ UNITARISTA I DIVERSA

En el cas de l'aranès, varietat del gascó que alhora és un dels grans dialectes de l'occità, la solució codificadora a la pràctica s'acosta a les dues anteriors, i tanmateix parteix de principis fins a cert punt oposats. D'entrada, i a diferència de les normativitzacions oficials de gallec i asturià, l'aranès té una posició unitarista: hi ha una única llengua occitana. Aquí la codificació pretén harmonitzar dues tensions oposades: la voluntat de representar aquesta unitat essencial i alhora proposar solucions ortogràfiques que no s'allunyin prou dels usos respectius per provocar el rebuig dels parlants. Així doncs, es tracta d'una codificació autònoma, en la classificació de Polanco (1984: 117): «una variedad estándar que se desarrolla a partir de un conjunto de normas fijadas a partir de aportaciones de diferentes variedades geográficas» (Pradilla 2024: 111), com passa, segons aquest autor, en el moldau i el romanès o en el portuguès europeu i el brasiler.

Són casos en què s'accepta la unitat d'una llengua però aquesta codifica subestàndards més o menys diferenciats i des de centres codificadors diferents. En el cas de l'aranès, l'Institut d'Estudis Aranesi-Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana (el nom mateix de la institució reflecteix el reconeixement de la unitat) és responsable de la codificació de la varietat aranesa, mentre que el Conselh de la Lenga Occitana (els conflictes entre institucions occitanistes, particularment entre el Conselh i l'Institut d'Estudis Occitans, no són objecte d'aquest treball) fa la proposta d'un occità estàndard general. La norma aranesa sorgeix inicialment de la Comission de Còdi Lingüístic (institució prèvia a l'Institut) i s'aprova l'any 1999. En el prefaci, Frederic Vergés, president de la comissió, explicita el reconeixement de la unitat i alhora reivindica la necessitat d'un estàndard composicional:

> Ei desir d'aguesta Comission caminar entà arténher era codificacion des nòsti dialectes occitans e d'aciu estant hè arreconeishença deth prètzhèt qu'amie eth «Conselh de la lenga occitana» sus aguest punt e de toti aqueri que tamb eth sòn trabalh sagen de hargar es formes de referéncia d'un occitan estandard, en tot neurir-se des hònts de toti es sòns dialèctes e atau bastir aquera lengua comuna qu'a de préner sa plaça en aguest IIIau millenari e açò s'artenherà tamb era volentat de toti nosati, usatgèrs dera llengua.

En certa manera, doncs, la solució aranesa s'acosta a una proposta de binormativitat: hi hauria una codificació específica aranesa i una norma estàndard d'occità en general, i fins i tot dins de cadascuna, la possibilitat de formes dobles.

> Quant als detalhs de codificacion de la fòrma de qualques mots (coma vèrb ~ vèrbe), de divergéncias d'aquela mena existísson dins totas las lengas de cultura e menàçan pas l'unitat fondamentala de la lenga occitana. Entre l'anglés de Granda Bretanha e l'anglés dels Estats

> Units, i a de diferéncias encara mai bèlas, dins los domenis grafic, lexical emai gramatical: aquò empacha pas l'anglés d'aver l'immens prestigi d'èsser la lenga veïculara de la planeta. Las qualques esitacions de codificacion presentas dins l'occitan aranés coma dins l'occitan estandard e las diferéncias lexicalas e gramaticalas entre aquelas doás fòrmas de lenga nòstra son quicòm d'acceptable e qu'empacha pas l'unitat fondamentala de la lenga nostra. (Tauiac 2010: 86-87)

L'aragonès presenta també, als seu torn, la típica diversitat d'una llengua no estandarditzada i minoritzada, amb nombrosos propostes escrites diferents, no només en funció de l'origen dialectal de l'escriptor, sinó també d'altres factors de tipus més personal. Així, es partia, com és comú, d'una tradició alhora feble i molt dispersa, però també de la convicció que l'aragonès havia de tenir una única codificació perquè és, en la seva diversitat, una única llengua:

> No bi ha garra duda de que esta ha estau una fita en a historia de l'aragonés [la normativitzación], y mas que mas en a mas recient, perque asinas s'aconseguiba meter fin a un largo periodo de tiempo en que van convivir propuestas ortograficas diferents, fomentadas per diferents asociacions. (Giralt 2023: 13)

Com resoldre la fragmentació en una llengua sense una àrea més central, en termes de prestigi o de demografia, que pogués decantar les solucions ortogràfiques? La constitució d'una institució com l'Academia Aragonesa de la Lengua, legitimada per la legislació autonòmica i amb representants de diferents tradicions, no garanteix l'acord. El mètode triat per l'Academia per dirimir qüestions complexes és l'opinió de la majoria de membres a través del vot, la qual cosa pot resultar sorprenent des d'una perspectiva cientifista però molt aclaridora quant a la dimensió convencional —que sempre hi és— de tota codificació:

> En as reunions se defendeban as propuestas y se feba nuevas aportacions, mirando d'alcanzar consensos, transaccionando, matizando as redaccions y triando eixemplos. Conforme abanzoron os treballos, s'arribó a cualques puntos an que as posicions yeran mes difícils de conciliar. Si dimpués de defender as diferents propuestas, d'aportar entre toz argumentos a favor y en cuentra, y de discutir largament sobre éls, no heba estau posible arribar a un acuerdo de consenso, se pasaba a votar entre as diferents propuestas, pa trobar a voluntat mayoritaria d'o Instituto. (Conte 2023: 17).

6. LA GUERRA BASCA

L'últim exemple de codificació ibèrica recent és el del basc, que sovint es presenta com un model composicional: un sol centre codificador, l'Euskaltzaindia, i una normativització basada en les diferents varietats (tot i que privilegia les centrals)

(Costa-Carreras 2020). En aquest cas, no hi ha hagut cap discussió rellevant entre els especialistes sobre si el basc era una o diverses llengües, malgrat la distància i fins i tot la relativa intercomprensió entre els dialectes més allunyats. Segurament hi ha influït l'abisme respecte de les llengües veïnes, totes varietats romàniques. En canvi, les guerres ortogràfiques basques són un bon exemple d'un fenomen comú també en la codificació, i que ha tingut més o menys presència en tots els exemples esmentats fins ara: el purisme-tradicionalisme: «No se contemplaba desde el nacionalismo de estirpe sabiniana el euskera unificado como algo propio y sus miembros se constituyeron en un grupo de presión que dificultó el camino hacia la estandarización en nombre de la defensa de la pureza de la lengua» (Fernández Iglesias 2012: 161).

L'estandardització composicional ofereix l'avantatge obvi de no prioritzar (si més no en exclusiva) una varietat determinada de la llengua en detriment de la resta, cosa que evidentment pot provocar d'una banda rebuig i de l'altra estigmatització de les varietats descartades. Tanmateix, l'inconvenient és que la koiné resultant es pot percebre com a artificial per la majoria de parlants, de manera que cap s'hi identifiqui plenament.

No és tampoc estrany que darrere les polèmiques sobre la puresa i l'autenticitat hi hagi posicions polítiques i ideològiques implicades que s'expressen a través d'elements que es carreguen de simbolisme, com determinades formes gràfiques. En el basc, és molt representativa d'aquesta tendència la polèmica de la <h>: «La H se convirtió en la bandera de quienes estaban a favor de la estandarización del euskera y en el demonio a exorcizar para los que preferían seguir cada cual en su tradición» (Zabaleta 2019: 133).

El particularisme, la reivindicació de l'autenticitat lingüística, però, només era un dels aspectes que empenyien els detractors de la <h>. Darrere hi havia més coses, vinculades amb una certa manera d'entendre la cultura i la nació basques:

> La h es un símbolo político aunque lo nieguen muy sesudos señores, aunque vayan vestidos de seráficos hábitos. Tan político como puede ser la hoz y el martillo, la cruz gamada o las dos a la vez. Hemos mantenido la tesis de que la ortografía achista no es más que el intento de politizar el euskera, rompiendo los moldes tradicionales, como una rama más de lo que se intenta romper: la familia, el derecho a la educación cristiana, nuestras costumbres peculiares, nuestra personalidad etc., como medio para conseguir una juventud sin moral, sin sentimientos ni conciencia de pertenecer a un pueblo con unas costumbres discutibles pero indiscutiblemente mejores de las que nos proponen a juzgar por las muestras que vemos. (Arenaza 1974: 84-85, citat a Fernández Iglesias 2012: 167)

7. CONCLUSIONS

Els exemples de normativització de llengües minoritzades ibèriques representen un conjunt de situacions que, amb les particularitats pertinents, poden extrapolar-se a moltes altres comunitats lingüístiques. D'entrada, en cap cas es qüestiona de manera significativa la necessitat d'una codificació normativa —en el marc d'un procés d'estandardització— amb finalitats revitalitzadores. D'altra banda, evidentment el primer element de conflicte sorgeix amb la selecció. No sempre és fàcil que els usuaris de la llengua acceptin representacions gràfiques que els semblen estranyes a la pròpia varietat, o que identifiquen clarament amb una altra.

Per pal·liar aquest efecte, sovint la tendència és la composicionalitat. Ara bé, el problema de la tria composicional és que pot provocar sensació d'artificialitat en tots els parlants, ja que la proposta codificada no es correspon amb cap de les diferents varietats. Un recurs per evitar-ho és el polimorfisme, és a dir, al reconeixement de formes alternatives (per exemple, en la proposta lusista de l'*AGAL* per al gallec, determinades formes verbals com la segona persona plural del present d'indicatiu —*andades/andáis*— o la segona persona singular i la tercera persona plural del pretèrit perfet —*andaste/andache* i *andárom/andaram*, respectivament).

Un altre recurs és el binormativisme, tanmateix problemàtic si es vol afirmar amb l'estandardització la inclusió de les diverses varietats en un mateix concepte de llengua unitària. Una via de legitimació en aquest sentit és l'afirmació d'Arrous (2020: 70-71) pel que fa a l'aranès i l'occità:

> Ara, cap deths trèits peths quaus eth aranés e s'esluenha deth lengadocian «estandard» non l'au pertanh en pròpi. Toti, sense cap d'excepcion, que s'arretròban en bèth aute cornèr dera Tèrra d'Òc - en generau, en d'autas zònas conservatritz, coma per exemple, eths parçans alpencs. De tant qu'aqueras caracteristicas de qui, en un prumèr moment, e poirian aparéisher coma bèth shinhau «estranhas» —ath sens, a on eth gascon madeish e podia paréisher «estranh» aths Tolosencs dera Etat Miejancèra—, non hèn, en definitiva, que confirmar era occitanitat foncièra dera lengua aranesa.

Un altre factor clau en els conflictes ortogràfics és el purisme, lligat als valors d'autenticitat de les llengües, al seu torn generalment vinculat a la historicitat. Per més que els projectes estandardistes actuals pretenguin perseguir objectius estrictament funcionals (l'eficiència comunicativa, la facilitació d'aprenentatge, la neutralitat), tota forma lingüística aporta trets identitaris i simbòlics al marge de la seva utilitat, i un d'important és la legitimitat que dona la tradició, especialment situada en un passat més o menys idealitzat en què suposadament no existien encara

interferències de la llengua dominant. La discussió entre partidaris de codificar la llengua «com s'hauria de parlar» i els de codificar-la «com es parla ara» és habitual.

Les tries gràfiques de comunitats lingüístiques prèviament alfabetitzades en la llengua dominant solen estar molt condicionades per les convencions ja interioritzades a través d'aquesta llengua. D'aquí que propostes presumptament més ajustades a la representació de la llengua minoritzada (amb més correspondència fonema-grafia, menys ambigüitats, etc.) puguin generar rebuig perquè s'allunyen del que ja és conegut. Al marge d'altres factors, el fet que l'asturià triï <ll> i <ñ>, mentre que el mirandès tria <lh> i <nh> tindria aquesta justificació. A més, al fàcil reconeixement de convencions de la llengua dominant s'hi afegeix el fet que sovint hi ha tradició escrita pròpia que ja ha manllevat grafies d'aquesta llengua.

En tot cas, l'experiència ibèrica ratifica la idea que, per més problemes «tècnics» que això pugui generar, la codificació ha de considerar nombrosos factors preeminentment no lingüístics sinó socials i polítics. La codificació, com a part de l'estandardització, és una operació fonamentalment glotopolítica en què els lingüistes evidentment han d'aportar propostes però no poden limitar-se a criteris d'eficiència. I una de les exigències en aquest sentit és la democratització. Tal com assenyalen Costa, De Korne i Lane (2017: 12):

> Unlike dominant state languages, the stages through which minority language standardisation is achieved are a contemporary occurrence, documented, accessible and visible. As such, this impedes (or complicates) the naturalisation processes that rendered dominant language standards unquestionable (Woolard 2008). Minority language standards are consequently subject to negotiation, debate, contestation and appropriation by various types of social actors in very diverse circumstances.

Per raons ètiques, però també pràctiques, la codificació de les llengües minoritzades avui ha de comptar amb la participació, o almenys amb l'aval, de bona part de la comunitat lingüística per aconseguir una mínima implantació. I això implica, com qualsevol acció política mínimament horitzontal, un cert grau de conflicte. Els aprenentatges dels processos precedents poden contribuir a gestionar-lo.

Si l'estandardització és imprescindible per la preservació de les llengües minoritzades en les societats contemporànies, seria bo que no acabés sent, com ha semblat a vegades, un pas enrere en aquest objectiu revitalitzador, sinó al contrari, un marc de discussió creativa i enriquidora i una manera de fer alternativa a la de les llengües que les han minoritzat.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ARROUS, Bernat (2010): «Contribucion ara elaboracion d'un occitan comun: distància entre eth aranés escriut e 'th lengadocian literari preconizat per L. Alibèrt». A: *L'aranès e l'occitan general: Quatre estudis*. Barcelona: Secretaria de Política Lingüística, p. 31-71.

BERNARD, H. Russell (1992): «Preserving Language Diversity». *Human Organisation*, vol. 51, núm. 1, Spring, p. 82-29.

CONTE CAZCARRO, Ánxel (2023): «Prólog». A: Academia Aragonesa de la Lengua: *Ortografía de l'aragonés*. Zaragoza: Academia Aragonesa de la Lengua, p. 15-17.

COSTA, James / DE KORNE, Haley / LANE, Pia (2017): «Standardizing Minority Languages: Reinventing Peripheral Languages in the 21st Century». A: COSTA, James / DE KORNE, Haley / LANE, Pia (ed.): *Standardizing minority languages: competing ideologies of authority and authenticity in the global periphery*. Nova York: Routledge, p. 1.

COSTA-CARRERAS, Joan (2020): «La gestión de la variación lingüística en vasco y en A Fala del Valle de Jálama: ¿"policéntrica" o "composicional"?». *Études Romanes de Brno*, 41, p. 99-112.

FERNÁNDEZ IGLESIAS, Arantzazu (2012): «La estandarización del euskera». *Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, 7, p. 151-172.

GAL, Susan (2017): «Visions and Revisions of Minority Languages: Standardization and Its Dilemmas». A: COSTA, James / DE KORNE, Haley / LANE, Pia (ed.): *Standardizing Minority Languages: Competing Ideologies of Authority and Authenticity in the Global Periphery*. Nova York: Routledge, p. 222-242.

GIRALT LATORRE, Javier (2023): «Presentación». A: Academia Aragonesa de la Lengua. *Ortografía de l'aragonés*. Zaragoza: Academia Aragonesa de la Lengua.

HAUGEN, Einar (1987): «Language Planning». A: *Blessings of Babel: Bilingualism and Language Planning: Problems and Pleasures*. Berlín: Mouton de Gruyter, p. 59-64.

HINTON, Leanne (2014): «Ortography Wars». A: CAHILL, M.; RICE, K. (ed.). *Developing Orthographies for Unwriten Languages*. Dallas: SIL International, p. 139-168.

LAPA, Manuel Rodrigues (1973): «A recuperação literária do galego». *Grial*, 41, p. 5-14.

MARAGOTO SANCHES, Eduardo (2024): «A proposta do binormativismo para padronizar o galego». A MONTEAGUDO, Henrique (ed.): *A estandarización das linguas da Península Ibérica: procesos, problemas e novos horizontes*. Compostel·la: Consello da Cultura Galega, p. 233-256.

MONTEAGUDO, Henrique (1997): «Modelos de lingua: Consideracións teóricas ó fío do debate sobre a estandardización do galego». *Cadernos de Lingua*, 16, p. 5-33.

MONTEAGUDO, Henrique (2024): «Limiar: Estandarización e desminorización: avances e problemas». A MONTEAGUDO, Henrique (ed.): *A estandarización das linguas da Península Ibérica: procesos, problemas e novos horizontes*. Compostel·la: Consello da Cultura Galega, p. 7-40.

TAUIAC, Jacme (2010): «Distància entre occitan aranés e occitan referencial o estandard». A: *L'aranès e l'occitan general: Quatre estudis*. Barcelona: Secretaria de Política Lingüística, p. 84-90.

VERGÉS, Frederic [et al.] (1999): *Normes ortografiques der aranés*. Vielha: Conselh Generau d'Aran.

ZABALETA, Josu (2019): «La estandarización del euskera: breve historia y resultados». *Limite*, 13, p. 123-142.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 231–245, https://memoriadelcor.org

«QUANDO LA MONTAGNA HA IL CAPPELLO». DETTI METEOROLOGICI PIEMONTESI TRA PREVISIONE E IRONIA

Federica CUGNO & Matteo RIVOIRA
Università di Torino

1. Lo studio qui presentato si colloca nel quadro teorico e metodologico del progetto *ParemioRom* (*Paremiología románica: refranes meteorológicos y territorio*) e assume come unità primaria di analisi il paremiotipo, inteso come modello astratto che raggruppa paremìe affini per struttura formale, motivazione semantica e funzione pragmatica, oltre le singole realizzazioni locali e linguistiche.

In omaggio al Festeggiato e ai suoi interessi nel campo della paremiologia romanza, ci proponiamo di analizzare un insieme di detti piemontesi riconducibili al tipo caratterizzato dalla protasi osservativa *se/quando il monte X ha il cappello*, che mette in relazione la copertura nuvolosa delle cime con l'evoluzione del tempo atmosferico, seguita da un'apodosi che può contenere una previsione variamente espressa. Secondo la classificazione proposta da Temistocle Franceschi, tali enunciati rientrano nei detti meteorologici di valore didattico, volti a correlare manifestazioni osservabili — come nubi, venti o comportamenti animali— con eventi atmosferici ritenuti probabili nel futuro prossimo (Franceschi 2010 e 2011).[1] In particolare, l'immagine del *monte con il cappello* si fonda sull'osservazione della formazione di nubi in prossimità delle vette, fenomeno assunto come indicatore di

[1] Su altri detti che ricavano la previsione meteorologica dall'osservazione della direzione dei venti o dell'addensamento delle nubi in aree specifiche del Piemonte e della Valle d'Aosta si veda Rivoira (2014).

condizioni meteorologiche avverse o, più raramente, favorevoli, oppure —come si vedrà— come espressione dell'incertezza stessa dell'evoluzione atmosferica. Dal punto di vista fisico, il processo è riconducibile al sollevamento di masse d'aria umida che, raffreddandosi, condensano attorno ai rilievi più elevati, producendo l'impressione visiva di una cima «incappucciata».

La centralità di questo modello nello spazio romanzo è stata messa in luce da Bastardas Rufat (2014), la quale ha mostrato come il paremiotipo della *montagna con il cappello* rappresenti circa un quarto dei proverbi contenenti un toponimo presenti nel database BADARE (*Base de datos sobre refranes del calendario y meteorológicos en la Romania*), configurandosi come il tipo più diffuso. Si tratta di proverbi in cui un rilievo montuoso, identificato mediante un oronimo, viene descritto metaforicamente come «coperto» da un cappello, un mantello o un indumento analogo, immagine che allude alla presenza di nubi o nebbia e preannuncia generalmente cattivo tempo o pioggia imminente.

Non sorprende dunque che la metafora del cappello, che conferisce alla montagna un aspetto antropomorfo,[2] costituisca la base di un modello paremiaco dal forte valore culturale e simbolico, ampiamente attestato nello spazio romanzo e già oggetto di attenzione da parte di diversi studiosi.[3] Anche in area italiana, come osserva Franceschi (2010: 227), la montagna con la vetta coperta di nubi è tradizionalmente interpretata come segno di pioggia; le varianti locali sono numerosissime e includono spesso distici che modulano la previsione in base al grado di copertura, distinguendo tra nubi alte, presagio di pioggia, e nubi basse, associate invece a tempo favorevole, in particolare per il pascolo.[4]

Il presente lavoro intende arricchire la documentazione esistente con un campione di attestazioni piemontesi, osservandone le regolarità e le divergenze formali, semantiche e funzionali rispetto alla matrice paremiaca di base. L'inventario comprende settanta enunciati, ricavati da raccolte dialettali, indagini sul campo,

[2] Le nubi transitorie vengono infatti interpretate come mantelli, cappelli o altri indumenti che «vestono» le montagne (Gargallo 2022).

[3] Si richiamano, in particolare, i contributi di Gargallo / Iannàccaro (2010: 173-178; 2014) e Iannàccaro / Dell'Aquila (2012: 205-211), le analisi dedicate alla Svizzera romanda (Gargallo 2012) e all'area occitana (Carrera 2012; Carrera / Gargallo 2012), nonché l'ampia e sistematica osservazione comparativa dell'intero dominio romanzo proposta da Gargallo (2022), che amplia un precedente contributo di Pedrosa (2001) mettendo in luce la varietà delle realizzazioni linguistiche e la loro distribuzione ampia ma non uniforme nelle diverse lingue romanze.

[4] Si vedano in merito i detti 11.03.01.04-11.03.01.13 dell'API, nei quali la copertura nuvolosa è espressa con riferimenti a svariati indumenti (cappello, berretta, cappa, cintura, gabbano o cappotto).

testimonianze orali[5] e repertori paremiologici. Si tratta di un insieme di fonti relativamente eterogeneo, che non sempre esplicitano in modo sistematico le metodologie di raccolta e catalogazione; tali limiti ne suggeriscono pertanto un impiego prevalentemente orientativo (Franceschi 1978) e conferiscono all'indagine un carattere essenzialmente esplorativo. Tutti i detti sono generalmente riconducibili allo schema logico-argomentativo *se/quando A, allora B* (cfr. Mieder 1996: 59) e fanno ricorso a soluzioni retoriche e metriche funzionali a garantirne la memorizzazione e la trasmissione intergenerazionale. Un ulteriore tratto distintivo è la loro puntuale attualizzazione entro un orizzonte geografico locale, quasi sempre definito dal riferimento a oronimi specifici.

2. Applicando un'analisi di tipo semantico e funzionale, tali detti possono essere suddivisi in due macroinsiemi. Nel primo rientrano quegli enunciati che appartengono a paremiotipi meteorologici a valore predittivo e prescrittivo, nei quali l'osservazione del «cappello» montano mantiene una relazione causale esplicita con l'evoluzione del tempo e con il comportamento umano conseguente.

Seguendo la distinzione proposta da Iannàccaro e Dell'Aquila 2012,[6] gli enunciati che rientrano in questa categoria possono essere ulteriormente articolati in due sottotipi principali, distinti per struttura e funzione: quello dei detti costativi, in cui l'apodosi esplicita le conseguenze meteorologiche della situazione, e quello dei detti esortativi-regolativi, che indicano il comportamento più appropriato da adottare nella circostanza che si sta verificando.

A dispetto di quanto finora rilevato in ambito romanzo, in cui il primo sottotipo risulta abbastanza diffuso e produttivo (cfr. in particolare Gargallo 2022), la sua presenza nel tessuto paremiaco del Piemonte sembrerebbe meno pervasiva. In particolare, nel nostro corpus risulta rappresentato solo dalle attestazioni (1) *Cour al Laouzët al à al chapèl, al tèmp i vai a rabèl*[7] [Quando il Lauzetto ha il cappello, il tempo

[5] Oltre alle inchieste dell'*Atlante Toponomastico del Piemonte Montano* (ATPM) e dell'*Atlante Linguistico ed Etnografico del Piemonte Occidentale* (ALEPO) sono riportati i dati raccolti sul campo grazie a I. Giacalone, A. Pons, R. Sibille e G. Tron.

[6] Classificazione proposta sulla base di 249 esempi estratti da BADARE (http://stel.ub.edu/paremio-rom/es Consulta: 11/2/2026), in cui figurano solo due detti piemontesi.

[7] Per evitare sia il mantenimento dei numerosi sistemi di trascrizione impiegati nelle fonti, sia un massiccio uso dell'alfabeto fonetico, abbiamo trascritto o traslitterato i detti ricorrendo alle ortografie tradizionalmente in uso nelle diverse aree (peraltro già adottate da un certo numero delle fonti): per l'area galloromanza piemontese (francoprovenzale e occitana), quella nota come grafia dell'*Escolo dóu Po* o *Genre* e quella appositamente elaborata da Arturo Genre per l'area galloitalica pedemontana. In generale si tenga in considerazione che l'accento, dove non diversamente indicato, cade sulla penultima sillaba di parole terminanti in vocale o sull'ultima di quelle che terminano in consonante o

va in malora] (Entracque; Aime 1996-1997: 228) e (2) *Se a Bezimauda a s' büta u capél, u fa pi gnan bél* [Se la Bisalta si mette il cappello, non fa più bello] (Valle Pesio; Dutto 2010: 79) che si caratterizzano sul piano semantico per il fatto di enunciare una predizione diretta e esplicita del peggioramento del tempo. Ad essi si aggiunge la variante (3) *Quënt lou Vizou à lou capèl, Vëndalin à lou mëntèl, moun Sërvin à lou caplas, la 's prepara 'n bèl raias* [Quando il Monviso ha il cappello, il Monte Vandalino ha il mantello, il monte Servin ha il cappellaccio, si prepara un bell'acquazzone] (Angrogna; Negri 1996: 216), costruita per accumulazione di montagne, con una struttura plurimembre giocata sulla doppia rima, in cui l'accumulazione di segni concordanti costituisce un rafforzamento retorico della previsione.[8]

Sicuramente più rappresentato è il sottotipo dei detti esortativi-regolativi, al cui interno, a nostro avviso, è opportuno operare un'ulteriore sottocategorizzazione, distinguendo quei detti in cui l'apodosi esprime un'azione concreta –ossia rientrare, coprirsi, sospendere i lavori ecc.– da quelli in cui il contenuto della seconda parte dell'enunciato assume un valore iperbolico-economico.

Appartengono al primo sottogruppo le seguenti espressioni, le prime (4-8) giocate sulla rima *capel-mantel*,[9] le seconde (9-10) su *chaploun-mizoun*,[10] le ultime (11-13) e la seconda parte di (8) su *capel-rastel/fen*:

(4) *Cant lou Pèlvou à lou chapèl, bërgie ëdmëntio pâ toun mantèl* [pastore non dimenticare il tuo mantello] (Massello; G. Tron)
(5) *Cant lou Guinivèrt à lou chapèl, lou bërgie butto lou mantèl* [il pastore mette il mantello] (Val Germanasca: Arch. Scuola Latina)

in semivocale. L'accento grafico indica anche l'apertura (se è grave) o la chiusura (se è acuto) della vocale tonica, mentre il circonflesso indica una maggior lunghezza vocalica; l'accento grave è inoltre usato per distinguere la terza persona del verbo avere (*à*) dal clitico soggetto atono o dalla preposizione (*a*). Per quanto riguarda i grafemi con un valore differente rispetto a quello italiano, si tenga presente che: *-n* finale dopo vocale vale [ŋ], *s* vale sempre [s] (tranne quando precede consonanti sonore), *ç* [z], *ts* [ʦ] e *dç* [ʣ]. In ambito galloromanzo, *ou* vale [u], *u* [y], *eu* [ø] o [œ], *á* [ɑ], *ä* [æ], *ë* [ə], *qu* [k], *h* [h] (quando non compare nei digrammi *ch*, *lh*, *nh*, *sh*, *zh*), *ch* [ʧ], *ç* [θ], *j* [ʤ], *lh* [ʎ], *nh* [ɲ], *ŕ* [ð], *ř* [ɹ], *sh* [ʃ], *zh* [ʒ], *y* [j]. Per la grafia adottata per il piemontese: *á* [ɑ], *ë* [ə], *ö* [ø], *ü* [y], *j* [j], *zg* [ʒ], mentre *ř* può valere sia [ɹ] che [ɾ].

[8] Formule analoghe sono documentate in area occitana e retoromanza; per l'Italia si veda l'esempio lombardo *Se l Generús al mett sü l capèll par dü dí la vegn gió a sedèll* [per due giorni (la pioggia) viene giù a secchiate] (Gargallo 2022).

[9] Non potendo fornire la traduzione di tutti i detti per ragioni di spazio, ci limiteremo a riportare quella delle varianti più significative, indicate mediante sottolineatura.

[10] *Chaploun* è accrescitivo di *chapèl*.

(6) *Cant lou Pèlvou à lou chapèl e la Vèrjo lou mantèl, lou bërgìe ëdmëntie pâ soun mantèl* [e la Vergia il mantello, il pastore non dimentica il suo mantello] (Val Germanasca; Arch. Scuola Latina)

(7) *Cuand la punta a pija ël capél, ël bërgé a pija ël mantél* [Quando la punta (la cima) prende il cappello il pastore prende il mantello] (Gribaudo / Seglie 1972-75: s.v. *capel*)

(8) *Se 'l Mont Sòlio al à 'l capél, pija 'l paracua e 'l mantél* / *Se 'l Mont Sòlio al à nen ël capél, pija la sapa e 'l rastél* [prendi l'ombrello e il mantello / Se il Monte Solio non ha il cappello, prendi la zappa e il rastrello] (Canavese; Caresio 2000: 256)

(9) *Can Chaberton oul à soun chaploun, prén toun arairë e vai a mizoun* (Sestriere; Colturi 1997: 148)

(10) *Can ël Chabaṛtoun oul à soun chaploun, pṛan toun arairë e vai a mäizoun* [Quando (lo) Chaberton ha il suo cappello, prendi il tuo aratro e vai a casa] (Oulx; Perron Cabus / Sibille 2005: 46)

(11) *Cant Ŭoushacourbä oul à soun shapè, dipaschäo anà ratlâ e bitâ din el fén* [sbrigatevi a rastrellare e metter dentro il fieno] (Salbertrand, Iclause; Gallizio 1997-1998: 309)

(12) *Canch ä l'Azgédä lä mét su u capel, mét via a mädla e tu sü u rasctél* [metti via la falce e prendi il rastrello] (Falmenta; ATPM 33)

(13) *Cuànd che la muntagna al à al capè, zì 'l fausét e sì u rastè* [giù il falcetto e su il rastrello] (Solero; Mantelli 1995: 212)

Ad eccezione dei detti (7) e (13), in cui si trovano rispettivamente un riferimento generico a un monte e alla sommità di una montagna, nella prima parte di tutti gli altri enunciati si trova un riferimento esclusivo a cime precise e visivamente dominanti, anche con accumulazione, come in (6), che funzionano come veri e propri "indicatori atmosferici" territoriali. Nella seconda parte degli enunciati si può osservare una discreta varietà di contenuti: oltre all'invito a prendere l'aratro e fare ritorno a casa o a ripararsi con il mantello, è frequente l'esortazione a sostituire falce o falcetto con il rastrello ossia a interrompere le attività di falciatura, particolarmente vulnerabili alla pioggia, e a procedere invece al rapido recupero o alla messa in sicurezza del foraggio già tagliato. Le azioni consigliate, analoghe a quelle riscontrate in altre zone dell'Italia[11] e in altri detti meteorologici legati alla previsione di pioggia

[11] Si vedano ad esempio le attestazioni lombarde *Incur'cal piz Duan ha sü'l capel, bütta lò la falc e čiappa al rastel*; *Se l Generús al mett sü l capèll mòla la ranza e ciapa l restèll* e il veneto *Se la montàgna la mèti el capèl, mòla la fàlse e ciàpa el rastel* (Gargallo 2022).

(Rivoira 2014), sembrano variare in base al contesto economico locale, agricolo o pastorale, a conferma del fatto che il paremiotipo si attualizza localmente adattandosi alle pratiche produttive prevalenti. Sul piano formale l'apodosi presenta quasi sempre una struttura frasale complessa e spesso è contraddistinta dall'uso dell'imperativo (*prén*, *vai*, *butto*, *mét viä*), che rafforza la funzione prescrittiva del detto, talvolta enfatizzata anche dal richiamo diretto all'interlocutore. In particolare la figura del pastore (*bërgìe*) come destinatario del consiglio accomuna le testimonianze raccolte presso le comunità occitane della Val Germanasca a quelle d'oltralpe (Carrera 2012: 34-36; Gargallo 2022: 10.) Nel complesso il lessico rimanda a contesti agro-pastorali con riferimenti espliciti alla fienagione (*falce*, *rastrello*, *fieno*), alla pastorizia (*pastore*, *mantello*), e all'aratura (*aratro*).

Come si è detto, si distinguono dagli enunciati precedenti le seguenti espressioni, del tipo «Se/quando la collina/la montagna mette / ha il cappello, vendi la capra, compra/tieni il mantello», in cui la raccomandazione assume una connotazione iperbolica:

(14) *Se la culin-a a büta 'l capél, vènd la cráva e cáta al mantél* (San Paolo Solbrito; Banioni 1993-1994: 234)
(15) *Se la colégna la buta 'l capè, vénd la crava e crómpa 'l manté* (Lu Monferrato; Zaio 2014: s.v. *colégna*)
(16) *Quand ŕa muntagna a büta 'l capél, vènda ŕa crava e cata 'l mantél* (Mondovì; Avagnina 1994-1995: 136)
(17) *Se la culin-a a büta ël capél, vend la crava e cata ël mantél* (Gribaudo-Seglie 1973: s.v. *culin-a*)
(18) *Se la culina la büta 'l capè, vend la crava, cata 'l mantè* / *Se la culina la büta 'l braij, vend l mantè e cata 'l cravi* [Se la collina mette le braghe (pantaloni), vendi il mantello, e compra le capre] (Monferrato; Della Sala Spada 1901:42)
(19) *Cand a Bezimauda al à u capèl, venda a ciabra e tena u mantèl* [vendi la capra e tieni il mantello (Valle Pesio; Dutto 2010: 79)
(20) *Cand a Bezimauda al à u capèl, pite u mantel e venda l'agnèl* / *Cand a Bezimauda al à a fauda, venda u mantèl e tena a ciabra* [prenditi il mantello e vendi l'agnello / Quando la Bisalta ha il grembiule, vendi il mantello e tieni la capra] (Valle Pesio; Dutto 2010:79)

In questi detti la previsione di un imminente e duraturo peggioramento delle condizioni atmosferiche si traduce in una prescrizione comportamentale formulata

in chiave iperbolica: l'invito a rinunciare a un bene produttivo essenziale dell'economia rurale, quale la capra o l'agnello, per procurarsi un indumento protettivo, il mantello, enfatizza la gravità del maltempo atteso e la necessità di predisporre adeguate misure di difesa. In (18) e (20) si può osservare una variante particolarmente significativa del paremiotipo del «cappello montano», nella quale l'osservazione della nuvolosità non riguarda esclusivamente la cima del rilievo, ma viene articolata secondo una metaforizzazione differenziale delle diverse fasce altitudinali dell'altura di riferimento. Tale articolazione produce una corrispondente diversificazione prognostica, tradotta in prescrizioni comportamentali ed economiche opposte. Nei due detti fondati rispettivamente sulle immagini di *fauda* 'grembiule' e *braij* 'braghe', la nuvolosità interessa solo la parte inferiore del rilievo, con uno spostamento della metafora vestimentaria dal capo al corpo, indicando che il fenomeno atmosferico è limitato, meno minaccioso o transitorio. Di conseguenza, la prescrizione si inverte: non è più necessario investire nella protezione personale (si deve quindi *vendere il mantello*), ed è invece opportuno conservare il bestiame, simbolo di continuità economica (*tenere la capra*) o acquistarlo. Dal punto di vista strutturale, questi proverbi mostrano una simmetria quasi perfetta, essendo costruiti da una stessa protasi (oronimo + indumento) e da un'apodosi semanticamente invertita; sul piano del contenuto si può osservare la stessa strategia retorica (scambio economico). L'uso di 'grembiule' e 'brache', assenti nella maggior parte delle realizzazioni romanze del paremiotipo (cfr. Gargallo 2022), suggerisce che ci troviamo di fronte a una micro-innovazione locale, forse scaturita da contesti dove la morfologia collinare o montana rende facilmente percepibile la distinzione tra copertura alta e bassa.

3. Rispetto ai detti esaminati finora, che, come si è visto, rientrano a pieno titolo tra gli enunciati di valore predittivo, le restanti cinquanta attestazioni del nostro corpus costituiscono un macrogruppo caratterizzato da una struttura tautologica che neutralizza il valore prognostico del segno naturale. Al loro interno si possono individuare alcuni schemi ricorrenti: il tipo A (*se/quando X ha il cappello → o fa brutto o fa bello*), il tipo B (*se/quando X ha il cappello → o piove o fa bello*) e il tipo C, che amplia gli schemi precedenti (specialmente A) con una seconda proposizione simmetrica, introdotta da una protasi negativa (*se non ce l'ha / quando X non ce l'ha → o fa bello o fa brutto*).

Tipo A

(21) *Munt Bernard cul capèl, o ch'a fa brüt o ch'a fa bèl* [Monte Bernardo col cappello] (La Cassa: Francesia 1990: 205)

(22) *S l'Echàřë il ë l chapé, o (qu') lë fe brûtë ou (qu') lë fe bê* (Bardonecchia; Dessolis 1994-1995: 211)

(23) *Si l'Echàřë an ël chapé, ou lë fê bru ou lë fê bê* (Bardonecchia, Melezet; Dessolis 1994-1995: 211)

(24) *Cant ël Seguré oul à son shapé, o qu'la fèi brut o qu'la fèi bè* (Oulx; Gallizio 1997-1998: 309)

(25) *Can ël Chabaṛtoun oul à soun chapè, o qu'lë fai bṛut o qu'lë fai bè* (Oulx; Perron Cabus-Sibille 2005:46)

(26) *Cuand che la Sacra 't san Michèl*[12] *al a 'l capèl, o ch'a fa brüt o ch'a fa bèl* (Bruzolo; Bonzanino 1988-1989: 506)

(27) *Cant l'Alberjan a soun chapèl, ou qu'la fàe brut, ou qu'la fàe bèl!* (Fenestrelle; archivio ATPM)

(28) *Can Chabertoun oul à soun chapèl, ou qu'a fai brut, ou qu'a fai bèl* (Sestriere; Colturi 1997: 148)

(29) *Cant Bouchardo a lou chapèl, ou que la fai brut ou que la fai bèl* (Roure: Piton 2001)

(30) *Cuand Süpèrga al a 'l capèl, o ch'al é brüt o ch'al é bèl* (Vinovo; Bonzanino 1988-1989: 506)

(31) *Cant Bergor à lou chapèl, ou la fai brut ou la fai bèl* (Val Chisone, Arch. Scuola Latina)

(32) *Lou Louzét à lou chapèl, o fé brut o fé bèl* (Valdieri; Aime 1996-1997: 228)

(33) *Se la Bizimauda a lou capèl, o la fái brut o la fái bèl* (Limone Piemonte; Fiandra 2021)

(34) *Cuand Süperga al à 'l capél, o a fa brüt o a fa bél* (piemontese; Richelmy 1967: 78, n. 936)

(35) *Cuand Bezimauda al à 'l capél, o a fa brüt o a fa bél* (Richelmy 1967: 77, n. 935)

(36) *Se Süperga al à ël capél, o ch'a fa brüt o ch'a fa bél* (Gribaudo 1996, s.v. *capel*)

(37) *Cuan che 'l Monvizo al à 'l capèl, o ch'a tira vènt o ch'a fa bèl* [o tira vento] (Moncalieri; ALEPO V-II c. 96)

(38) *Cuand řa muntagna a mustra eř capèl, o ch'eř fa brüt o ch'eř fa bèl* (Isola d'Asti; Mancino 2004-2005: 280)

(39) *Cuand el Munvis al a ël capél, o ch'a fa brüt o ch'a fa bél* (Torino; I. Giacalone)

(40) *Cuand Süpèrga al à ël capél, o ch'a fa brüt o ch'a fa bél* (Torino; I. Giacalone)

[12] Si tratta di un'abbazia medievale che sorge sulla sommità del Monte Pirchiriano, sulla destra orografica della bassa Val Susa, là dove la valle si restringe, in una posizione molto visibile.

(41) *Cuand la Madlen-a al à ël capél, o ch'a fa brüt o ch'a fa bél* (Torino; I. Giacalone)

Tipo B

(42) *Cuënt che Cavalaria al à 'l capèl, o ch'a piò o ch'a fa bèl* (Baio Dora; Giolino 1991-1992: 280)

(43) *Se 'l Muziné al à 'l capèl, o ch'a piöu o ch'a fa bèl* (Givoletto; Francesia 1990: 205)

(44) *Si 'l Châbertoun â el chapé, o lâ plô o lâ fé bé* (Sauze d'Oulx; R. Sibille)

(45) *Quandi a Mun Brünè al à u capèl, o ch'a piöu o ch'a fa bèl* (Cumiana; Callegari 2002-2003: 393)

(46) *Quand a Trè Dènt al à u capèl, o ch'a fa brüt o ch'a fa bèl (o fa brüt o fa bèl)* (Cumiana; Callegari 2002-2003: 393)

(47) *Se san Giors al à 'l capèl, o ch'a piöv o ch'a fa bèl* (Piossasco; Bonzanino 1988-1989: 506)

(48) *Së Vandalin al à lou capel, ou qu'la pieùou ou la fai bèl* (Torre Pellice; Negri: 1996: 216)

(49) *Së Bariount à lou chapel, ou qu'la piàou ou qu'la fai bèl* (Bobbio Pellice; Negri 1996: 216)

(50) *Cant Friulënt al à lou capel, ou qu'la pieùou ou qu'la fai bèl* (Rorà; Negri 1996: 216)

(51) *Cant Puntio tréi Aval à lou chapèl, ou quë la ploou ou quë la fai bèl* (Val Germanasca, Arch. Scuola Latina)

(52) *Cant lou Guinivèrt à lou chapèl, ou la ploou ou la fai bèl* (Val Germanasca; Arch. Scuola Latina)

(53) *Cant lou Pâ d'Eiglïëro à lou chapèl, ou la ploou ou la fai bèl* (Val Germanasca; Arch. Scuola Latina)

(54) *Cant lou Gran Truc à lou chapèl, ou qu'la ploou ou qu'la fai bèl* (Val Germanasca; A. Pons)

(55) *La Bizalta cant che l'à u capél, o ch'u fa brut o ch'u fa bél* (Chiusa Pesio; ALEPO V-II c. 20)

(56) *Quand che Crea l'à 'l cappél, o ch'al fa brut, o ch'al fa bél* (Monferrato; Della Sala Spada 1901: 276)

(57) *Se 'l Bric*118F[13] *u l'à 'l capèl, o u fa brut, o u fa bèl* (Langhe; B. Gabetti)119F[14]

(58) *Quand che l'Umëtt al mutt al capéll, o ch'a piòv o ch'a fa béll* (Campertogno; Molino / Romano 2008: 162)

(59) *Se l Mutaròn gá l capé, o piòva o fá bé* (Oleggio; Fortina / Franchini 1994: 237)

Tipo C

(60) *Cuant che Cavalaria al à 'l capèl, o ch'a fa brüt o ch'a fa bèl / e cuan ch'al à gnènte dau tüt, o ch'a fa bèl o ch'a fa brüt* (Montalto Dora; Giolino 1991-1992: 280)

(61) *Se Mun Bas al à ël capél, o ch'a fa brüt o ch'a fa bél / se Mun Bas al à nen dël tüt, o ch'a fa bél o ch'a fa brüt* (Lanzo; Airola 2013-2014: 31)

(62) *Quand che la Sacra a l'à 'l capél, o ch'a fà brüt o ch'a fà bél / Quand che la Sacra al à nen dël tüt, o ch'a fà bél o ch'a fà brüt* (Valle di Susa; on line[15])

(63) *Cuand ël Rociamelun à ël capél, o ch'a piöu o ch'a fa bèl / Cuand ch'al é ëndait tüt* [sic], *o ch'a fa bèl o ch'a fa brüt* (Giaglione; ALEPO V-II c. 20)[16]

(64) *Se l'Ancocia al à ël capél, o fa brüt o fa bél / se l'Ancocia al à gnenti ën tüt, o a fa bél o a fa brüt* (Sant'Ambrogio di Torino; archivio ATPM)

(65) *Cont la Bantséttë à la baréttë... e la Rounhouz à ël chapél, ou quë la fai bél u quë la fai brut / së la Rounhouz a ël chapél e la Bantséttë à la baréttë, ou quë la fai brut ou quë la fai bél ou rién dâ tout*122F[17] (Sestriere: ALEPO V-II c. 28)

(66) *Se Süpèrga ar à 'r capél, o ch'a fa brüt o ch'a fa bél / sa 'r a nèn d'autüt o ch'a fa bél o ch'a fa brüt* (Cambiano; Angelino 1991-1992: 242**)**

(67) *Cant Vandalin al à lou capèl, ou qu'la fai brut ou qu'la fai bèl / Së Vandalin al à pa nén dar tut, ou qu'la fai bèl ou qu'la fai brut* (Villar Pellice; Negri 1996: 216)

(68) *S' Vëndalin à lou chapèl, ou qu'la fai brut ou qu'la fai bèl / s' Vëndalin al è pa dar tut, ou qu'la fai bèl ou qu'la fai brut* (Angrogna; Negri 1996: 216)

[13] In questo caso si fa riferimento al Monviso.

[14] https://news.meteogiornale.it/default/antichi-proverbi-meteo-delle-langhe/ (consulta: 12/02/26).

[15] https://www.laboratorioaltevalli.it/blog/valle-di-susa/la-sacra-o-il-rocciamelone-hanno-il-cappello-fara-brutto-o-fara-bello (consulta: 12/02/26).

[16] Il proverbio è in piemontese, pur essendo Giaglione località di parlata francoprovenzale.

[17] Qui l'apodosi è ampliata, introducendo una terza possibilità esplicita che radicalizza la sospensione del valore predittivo, rappresentando una variante iper-tautologica del paremiotipo.

(69) *Se la Bëzimaouda à ou capèl, o fa brut o fa bèl/ se l'à nhente dou tut, o fa bèl o fa brut* (Robilante/Roccavione; Artusio *et alii*, s.v. *Bëzimaouda*)
(70) *Cuand el Munvis al à el capél, o ch'a fa brüt o ch'a fa bél / Cuand el Munvis al à nen del tüt, o ch'a fa bel o ch'a fa brüt* (Torino; I. Giacalone)

In questi enunciati, il riferimento alla copertura nuvolosa della vetta non introduce una previsione meteorologica determinata, ma produce piuttosto un effetto di circolarità semantica che include l'intero spettro delle possibilità climatiche. Ne consegue che tali detti non veicolano una previsione effettiva, bensì mettono in scena la sua stessa impossibilità. La struttura binaria *o fa bello o fa brutto* —talvolta ampliata da formulazioni simmetriche riferite all'assenza del «cappello»— annulla deliberatamente il valore informativo dell'osservazione iniziale, dando luogo a enunciati logicamente inconfutabili ma meteorologicamente non predittivi.

Dal punto di vista paremiologico, questi detti riprendono la forma canonica dei proverbi meteorologici tradizionali, fondata sulla sequenza *osservazione naturale* → *conseguenza*, ma ne svuotano l'apodosi di contenuto prognostico, sostituendola con una formulazione apertamente tautologica. Pur risultando formalmente affini ai paremiotipi predittivi del tipo *Quando la montagna ha il cappello, piove*, se ne distinguono dunque per una vera e propria inversione funzionale, interpretabile come una rielaborazione ironica del modello tradizionale e, più in generale, come espressione di uno scetticismo popolare nei confronti della previsione del tempo. In questo senso, nel quadro dei *refranes* meteorologici, tali enunciati sembrano rappresentare un paremiotipo autonomo, distinto dai proverbi autenticamente predittivi, ma tutt'altro che estraneo alla cultura popolare. Ne sono testimonianza detti quali *al tempo non si comanda* (API: 11.05.01.04), *chi guarda il tempo, muore povero* (API: 11.05.01.09), *chi guarda le nuvole, va colle pezze al culo* (API: 11.05.07.02) e *chi guarda tutte le nuvole, non si mette mai in viaggio* (API: 11.05.07.03), che, pur appartenendo allo stesso orizzonte culturale, rivelano come nemmeno i creatori e i trasmettitori dei detti didattici abbiano mai riposto in essi una fiducia assoluta.
Alcune varianti prevedono inoltre l'aggiunta di un enunciato parallelo con protasi negativa, che raddoppia il modello di base e ne rafforza il carattere tautologico complessivo, creando una simmetria oppositiva tra presenza e assenza del «cappello». Per quanto riguarda l'apodosi, si osserva infine un'alternanza nell'ordine degli elementi che non comporta differenze semantiche, ma risponde verosimilmente a esigenze ritmiche.

4. A conclusione dell'analisi si può osservare che la serie di detti esaminata presenta, sul piano formale, un'elevata omogeneità, riconducibile a uno schema predominante fondato su un'opposizione binaria, articolata in una struttura ipotattica di valore condizionale o temporale. La subordinata, specialmente se introdotta da *quando*, assume in questo contesto una sfumatura semantica di accentuata consequenzialità tra il fenomeno osservato e l'esito enunciato. Tale macrounità può comparire isolata oppure combinarsi in distici. Sul piano retorico, l'opposizione binaria trova spesso riscontro nella simmetria di strutture metriche di pari estensione ed è talora rafforzata da rime, senza tuttavia dar luogo a un sistema rimico stabilmente codificato.

Dal punto di vista funzionale, il raffronto tra i due principali macrogruppi individuati mette in luce una differenziazione interna al *corpus*: accanto a un modello predittivo-operativo minoritario, semanticamente orientato alla previsione di un peggioramento meteorologico e connesso a esigenze concrete di gestione del lavoro e della sopravvivenza, emerge un modello tautologico-riflessivo nettamente maggioritario, che tematizza i limiti intrinseci del sapere meteorologico popolare in chiave ironica e metalinguistica, rappresentando una sorta di manifestazione di autocoscienza paremiologica, in cui la comunità riconosce i limiti del dispositivo proverbiale. Le formule riconducibili a quest'ultimo modello, pur conservando la forma tradizionale del proverbio meteorologico, si configurano come varianti funzionalmente marcate all'interno del sistema paremiologico romanzo, dove, nel quadro dei dati attualmente disponibili, la presenza del «cappello» montano è piuttosto correlata a un esito meteorologico univoco, generalmente negativo, e le attestazioni di tipo non predittivo sono molto rare.[18]

Considerato che il campione preso in esame si riferisce a zone prevalentemente alpine, prealpine e collinari, è assai probabile che un ampliamento e un ulteriore affinamento della rete di indagine e un incremento delle attestazioni permetterebbero di osservare più puntualmente le modalità di diffusione spaziale delle diverse microunità individuate e soprattutto di valutare se la presenza più marcata di detti privi di funzione predittiva possa essere correlata a contesti climaticamente instabili, in cui l'imprevedibilità del tempo è più evidente. In questa prospettiva, l'auspicio è che l'attività di ricerca paremiologica, alla quale il Festeggiato si è dedicato con rigore e passione scientifica, possa continuare a giovarsi del suo contributo vivo e attivo e del suo sguardo sempre attento e curioso.

[18] Nel corpus presentato da Gargallo figurano solo il castigliano *Cuando el Carche se encapota, o llueve mucho o no cae gota* e il friulano *Se la mont Mariane e à il cjapièl, o ch'al plûf o ch'al vèn biel* (Gargallo 2022: 14).

BIBLIOGRAFIA

AIME, Tiziana (1996-1997): *Raccolta di proverbi e detti popolari della Valle Gesso*. Università degli Studi di Torino: Tesi di laurea inedita.

AIROLA, Stefania (2013-2014): *Raccolta di proverbi meteorologici a Lanzo Torinese*. Università degli Studi di Torino: Tesi di laurea inedita.

ALEPO = *Atlante Linguistico Etnografico del Piemonte Occidentale* (2019). *Lo spazio e il tempo*, vol. V. Torino: Istituto dell'Atlante Linguistico Italiano.

ANGELINO, Marina (1991-1992): *Raccolta di proverbi e detti popolari in provincia di Torino (Chieri, Cambiano e Riva presso Chieri)*. Università degli Studi di Torino: Tesi di laurea inedita.

API = FRANCESCHI, Temistocle *et alii*, a cura di, (2000): *Atlante Paremiologico Italiano. Questionario*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.

Arch. Scuola Latina = Ricerca inedita sui proverbi delle Valli Chisone e Germanasca conservata presso la sede dell'Associazione Amici della Scuola Latina di Pomaretto.

ARTUSIO, Lorenzo *et al.* (2005): *Disiounari ousitan Roubilant-Roucavioun*. Roccabruna: Chambra d'Oc.

ATPM 33 = *Atlante Toponomastico del Piemonte Montano* (2007): Falmenta, vol. 33. Torino: Il leone verde.

AVAGNINA, Marika (1994-1995): *Raccolta di proverbi e detti popolari del Monregalese*. Università degli Studi di Torino: Tesi di laurea inedita.

BANIONI, Carla (1993-1994): *Raccolta di proverbi nell'Astigiano*. Università degli Studi di Torino: Tesi di laurea inedita.

BASTARDAS RUFAT, Maria-Reina (2014): «Weather Proverbs Containing a Place-name: a Typology and Approach to their Geographical Distribution in the Romance-speaking Area», in TORT i DONADA, Joan / MONTAGUT i MONTAGUT, Montserrat (eds.): *Els noms en la vida quotidiana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

BONZANINO, Monica (1988-1989): *Raccolta di proverbi e detti popolari in provincia di Torino*. Università degli Studi di Torino: Tesi di laurea inedita.

CALLEGARI, Paola (2002-2003): *Raccolta di proverbi e detti popolari nell'area del Pinerolese*. Università degli Studi di Torino: Tesi di laurea inedita.

CARRERA, Aitor (2012): «Paremiologia, onomàstica i territori. L'element toponímic en els refranys meteorològics occitans», *Géolinguistique*, 13, p. 17-54.

CARRERA, Aitor / GARGALLO, José Enrique (2012): «Quora Montcauv a lo capèu, se non plòu aüra, plourà lèu. De montanhas amb un capèl dins los provèrbis occitans e romanics», in OLIVIÉRI, Michèle, BRUN-TRIGAUD, Guylaine e DEL GIUDICE, Philippe (eds.): *La Leçon des dialectes. Hommages à Jean-Philippe Dalbera*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, p. 243-250.

CARESIO, Domenico (2000): *Grande raccolta di proverbi piemontesi*, a cura di Pasero, Dario. Santhiá: Grafica Santhiatese.

COLTURI, Riccardo (1997): *Il latte non esce dalle corna*. Torino: Piemonte in Bancarella.

CUGNO, Federica *et al.* (eds.) (2014). *Studi linguistici in onore di Lorenzo Massobrio*. Torino: Istituto dell'Atlante Linguistico Italiano.

DELLA SALA SPADA, Agostino (1901): *I proverbi monferrini*. Torino: Omega.

DESSOLIS, Paola (1994-1995): *Raccolta di proverbi e detti popolari nella conca di Bardonecchia*. Università degli studi di Torino: Tesi di laurea inedita

DUTTO, Lidia (2010): *Chiamar la pioggia, chiamare il sole*. Roccabruna/La Ròcha: Chambra d'Òc.

FIANDRA, Romano (2021): *Lu Bel Parlär 'd Limún. Vocabolario dell'idioma limonese*. Cuneo: Primalpe.

FORTINA, Peppo / FRANCHINI, Carlo (1994): *Proverbi e detti di Oleggio*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.

FRANCESCHI, Temistocle (1978): «Il proverbio e l'A.P.I.», *Archivio Glottologico Italiano*, 63, p. 110-147.

FRANCESCHI, Temistocle (2010), «La paremiologia territoriale (geoparemiologia) in Italia. Meteorologia e calendario nell'Atlante Paremiologico Italiano (API)», in GARGALLO GIL, José Enrique / BASTARDAS, Maria-Reina / FONTANA i TOUS, Joan / TORRES TORRES, Antonio (eds.) (2010): *Paremiología Romance. Los Refranes Meteorológicos*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 221-242.

FRANCESCHI, Temistocle (2011): «L'Atlante Paremiologico Italiano e la ricerca territoriale del proverbio o geoparemiologìa», in FRANCESCHI, Temistocle (ed.): *Ragionamenti intorno al proverbio (Atti del II Congresso internazionale dell'Atlante Paremiologico Italiano, Andria, 21-24 aprile 2010)*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, p. 35-50.

FRANCESIA, Andreina (1990): *Raccolta di proverbi e detti popolari in Val Ceronda e Casternone*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.

GALLIZIO, Silvia (1997-98): *Raccolta di proverbi e detti popolari dell'Alta Val di Susa*. Università degli Studi di Torino: Tesi di laurea inedita.

GARGALLO, José Enrique (2012): «Se l Generús al mett sü l capèll... Refranes meteorológicos y territorio en la Suiza romance», in BÜRKI, Yvette / CIMELI, Manuela / SÁNCHEZ, Rosa (coords.): *Lengua, Llengua, Llingua, Lingua, Langue. Encuentros filológicos (ibero)románicos. Estudios en homenaje a la profesora Beatrice Schmid*. München: Peniope, p. 249-260.

GARGALLO GIL, José Enrique (2022): «Designaciones populares de nubes que cubren montañas en refranes meteorológicos romances, con sus paremiotipos», *Fraseolex*, 1, 25 p.

GARGALLO GIL, José Enrique / BASTARDAS, Maria-Reina / FONTANA i TOUS, Joan / Torres Torres, Antonio (eds.) (2010): *Paremiología Romance. Los Refranes Meteorológicos*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

GARGALLO GIL, José Enrique / BASTARDAS, Maria-Reina / FONTANA i TOUS, Joan / IANNÀCCARO, Gabriele / TORRES TORRES, Antonio (eds.) (2011): *I proverbi meteorologici. Ai confini dell'Europa romanza*. Alessandria: Edizioni Dell'Orso.

GARGALLO GIL, José Enrique / IANNÀCCARO, Gabriele (2010): «Il progetto BADARE. Proverbi meteorologici e territorio», *Bollettino dell'Atlante Linguistico Italiano*, 34, p. 165-188.

GARGALLO GIL, José Enrique / IANNÀCCARO, Gabriele (2014: «*Anada fiocosa, anada frutuosa*. I proverbi meteorologici piemontesi nel quadro della paremiologia romanza», in CUGNO, Federica *et al.* (eds.) (2014). *Studi linguistici in onore di Lorenzo Massobrio*. Torino: Istituto dell'Atlante Linguistico Italiano, p. 495-507.

GIOLINO, Evi (1991-1992): *Raccolta di proverbi e detti nel Canavese (Baio Dora, Montalto Dora, Cerone)*. Università degli Studi di Torino: Tesi di laurea inedita.

GRIBAUDO, Gianfranco (1996): *Ël neuv Gribàud. Dissionari piemontèis*, 3 ed. Torino: Daniela Piazza.

GRIBAUDO, Gianfranco / Seglie, Sergio (1972-19753): *Dissionari piemontèis*. Torino: Ij Brandé.

IANNÀCCARO, Gabriele / DELL'AQUILA, Vittorio (2012): «Per un atlante paremiologico romanzo», *Géolinguistique*, 13, p. 175-226.

MANTELLI, Cecilia (1995): *Raccolta di proverbi e detti popolari solerini*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.

MANCINO, Donatella (2004-2005): *Raccolta di proverbi e detti popolari nell'Astigiano (Isola d'Asti, Portacomaro, Vinchio)*. Università degli Studi di Torino: Tesi di laurea inedita.

MIEDER, Wolfgang (1996): «Los refranes meteorológicos», *Paremia*, 5, p. 59-65.

MOLINO, Gianni / ROMANO, Antonio (2008): *Il dialetto valesiano della media Val Grande*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.

NEGRI, Simona (1996): *Raccolta di proverbi e detti popolari*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.

PEDROSA, José Manuel (2001): «El gorro de Montejurra (un estudio de paremiología comparada)», *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, 33, p. 149-158.

PERRON CABUS, Serafina / Sibille, Renato (2005): *Si jouvë sooupës e vëlh ou pouguës. Se giovane sapesse e vecchio potesse*. Torino: ArTeMuDa.

PITON, Ugo (2001): *Setà decaire la flammo dei fouìe. Poesie, proverbi, modi di dire*. Perosa Argentina: GRAFICA VALCHISONE.

RICHELMY, TINO (1967): *Proverbi piemontesi*. Firenze: Giunti.

RIVOIRA, Matteo (2014): «Cuand che Maréi al va vers Bièla, al Pò ad ricambi al manda l'èva. Venti e nuvole in alcuni detti piemontesi e valdostani», in CUGNO, Federica *et al.* (eds.) (2014). *Studi linguistici in onore di Lorenzo Massobrio*. Torino: Istituto dell'Atlante Linguistico Italiano, p. 803-826.

ZAIO, Franco (2014): *«Paròli 'd ca nòstra». Dizionario fraseologico del dialetto luese*. Lu Monferrato: Associazione Culturale San Giacomo.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 247–259, https://memoriadelcor.org

EL PAISATGE LINGÜÍSTIC DE SIS POBLES FRONTERERS ENTRE VALÈNCIA I CATALUNYA

Ramón D'ANDRÉS
Universidá d'Uviéu

El professor José Enrique Gargallo i jo compartim, des de fa bastants anys, amistat i interessos comuns que tenen a veure amb la romanística, les llengües minoritzades, el català, l'asturià, les fronteres. I això inclou paisatges comuns de la fronterera comarca del Baix Maestrat: sa dona Carmen és de Rossell, i mon germà Rubén, professor jubilat de català, va arribar a Vinaròs ara fa 50 anys i va formar-hi una família.

Quan Claudia Elena Menéndez i Xosé Afonso Álvarez em van convidar a participar en aquest homenatge al José Enrique, amb motiu del seu 65è aniversari, vaig pensar: «Això ha d'anar de fronteres». El tema escollit em semblava que li agradaria al nostre homenatjat; bé que ho espero. I com que treballant-hi m'ho he passat d'allò més bé, seria com matar dos pardals amb una pedra.

OBJECTIU D'AQUESTA INDAGACIÓ

Sempre m'han cridat l'atenció els efectes (socio)lingüístics que fa una frontera política. Acostumat a visitar Vinaròs i rodalies des d'un llunyà 1975, he tingut ocasió d'observar moltes vegades l'«efecte frontera» a les creences i actituds dels parlants d'un costat i altre del riu Sénia, que fa límit entre València i Catalunya: i així, els canareus, per exemple, es declaren parlants de català, però entre els vinarossencs hi

ha opinions diverses, posat que uns diuen parlar català, però d'altres valencià, i fins i tot n'hi ha qui diu parlar vinarossenc, sense cap altra adscripció.

En termes d'objectivitat lingüística, la ratlla entre València i Catalunya es troba al bell mig del domini lingüístic català, dins l'àrea del *català occidental* i conformant la unitat dialectal coneguda com a *tortosí*, un conjunt de parlars de transició entre el valencià septentrional i el català nord-occidental. El tortosí ocupa les comarques valencianes de l'Alt Maestrat, el Baix Maestrat, els Ports, la comarca aragonesa del Matarranya y les catalanes del Montsià, el Baix Ebre i la Terra Alta. Es tracta, doncs, d'un dialecte a cavall entre la frontera política de València i Catalunya, i entre les províncies de Castelló i Tarragona.

Figura 1. Dialecte tortosí (font: Viquipèdia).

El nostre punt de partença es basa en dos fets confirmats a ambdues bandes de la frontera política: un de lingüístic, ja que s'hi parla el mateix dialecte; i un altre de sociolingüístic, ja que la mateixa llengua, el català, té l'estatus jurídico-polític de cooficial (amb el nom de «català» a un costat i de «valencià» a l'altre).

Tanmateix, les comunitats polítiques dites *Comunitat Valenciana* i *Catalunya* tenen concepcions ben diferents sobre el propi idioma. Els catalans el veuen com un pilar fonamental de la seva identitat nacional, no subordinada al castellà; la identitat nacional dels valencians s'inscriu sense recel dins l'espanyolitat, i assignen al seu idioma —dit «valencià»— un paper subsidiari respecte del castellà.

Es tracta de dues comarques frontereres: la valenciana del Baix Maestrat, amb capital a Vinaròs; i la catalana del Montsià, amb capital a Amposta. Així les coses, la sospita inicial és que la pertanyença a dues comunitats polítiques amb sistemes

identitaris diferents, ha de produir dues consciències lingüístiques també diferents, amb creences i actituds distintes a ambdós costats de la ratlla del Sénia. La metodologia que hem triat és l'anomenada *paisatge lingüístic*.

PAISATGE LINGÜÍSTIC

El nostre estudi del *paisatge lingüístic* consisteix a detectar i quantificar l'ús social dels idiomes coexistents (català i castellà) manifestat públicament als carrers en la seva forma escrita: rètols, cartells, avisos, plaques, panells, senyals, etc. El paisatge lingüístic és un aspecte molt concret de l'ús social d'una llengua. Les primeres recerques, fetes al Quebec, s'atribueixen a Landry / Bourhis (1997). Per descomptat, a l'àmbit del català / valencià se n'han fet diversos treballs.

D'acord amb el marc de percepcions lingüístiques esbossat abans, la nostra hipòtesi principal és que el paisatge lingüístic de certes poblacions del costat valencià de la frontera pot diferir del de certes poblacions del costat català. Com a hipòtesi secundària, el caràcter més o menys urbà de les poblacions podria tenir també influència en l'ús públic escrit de totes dues llengües. De bon principi, és possible predir que l'ús del català al paisatge lingüístic és més baix a les poblacions de València que les de Catalunya; i que és més baix a les ciutats que a les viles y pobles.

POBLES ESCOLLITS I METODOLOGIA DE LA INDAGACIÓ

He escollit sis pobles fronterers. Tres són al costat valencià, a la comarca del Baix Maestrat: Vinaròs (capital), Traiguera i Rossell; i tres al costat català, a la comarca del Montsià: Alcanar, Ulldecona i la Sénia. Vinaròs destaca per ser una «ciutat petita», amb una població de poc més de 30.000 habitants; la resta tenen tots menys de 10.000 habitants (Alcanar a tocar), i fins i tot Rossell en té menys de 1.000.

He recorregut un bon nombre de vies urbanes (carrers, avingudes, places, etc.) a totes sis poblacions, amb l'ajut de la funció *Street Views* de Google Maps. Les imatges que ofereix no pertanyen a un mateix tall temporal: encara que la majoria són actuals (2025), n'hi ha algunes d'anys enrere (2013, 2017, etc.).

He pres com a unitat de recompte això que en podem dir «rectangle públic escrit» (de vegades «cercle»), es a dir, qualsevol rètol, cartell, avís, placa, indicador, senyal, làpida o semblant que contingui un text per ser llegit a la via pública. En dic *llegenda*, que s'ha d'entendre en sentit etimològic: text que es llegeix. Per cert, *Street Views* permet de llegir gairebé la totalitat de les llegendes escrites que es troben a les vies públiques, amb una precisió quasi idèntica a la presència física del observador. Això m'ha permès d'estalviar moltes hores de feina presencial. Algunes observacions:

Figura 2. Els sis pobles escollits (mapa basat en ebredigital.cat/premis-periferic).

–La unitat de recompte és la llegenda, no pas és el missatge; cada llegenda pot incloure més d'un missatge.

–Tampoc no és unitat de recompte l'establiment; un mateix establiment pot tenir una llegenda o moltes, cadascuna de les quals compta independentment.

–Cada aparició d'una mateixa llegenda que es repeteix es compta com a opció separada; he suposat que cada llegenda és una decisió independent. Per exemple, cinc cartells de «Rebaixes» a l'aparador d'una botiga compten com a cinc opcions favorables al català, enfront d'altres possibilitats com l'aparició del castellà «Rebajas» o de l'anglès «Sales». De fet, hi ha botigues que mostren aquest tipus d'alternances.

–Les llegendes bilingües constitueixen una tipologia independent de les monolingües.

–Les llegendes que coincideixen totalment en català i castellà no compten. Per exemple, «Clínica dental» o «Bar», per si soles, no permeten cap classificació lingüística. Ara bé, «Restaurant» l'hem considerat escrit en català.

–Amb les llegendes no he fet cap excepció: hi compten fins i tot les plaques d'empreses de seguretat o les senyals de trànsit que diuen «Stop». Tot el que s'ha pogut llegir a la via pública, s'ha registrat, llevat dels rètols a vehicles.

Les llegendes varen classificar-se en 11 categories: català; castellà; català / castellà; català / anglès; anglès; castellà / anglès; català / d'altres; castellà / d'altres; multilingüe amb català / multilingüe sense català; d'altres. L'expressió «d'altres» inclou d'altres llengües: alemany, francès, italià, xinès i àrab.

Dades dels pobles i carrers investigats

●Vinaròs (30.278 habitants), capital de la comarca valenciana del Baix Maestrat:

1.307 llegendes registrades. 15 vies públiques recorregudes: Avinguda del País Valencià, Carrer de Sant Francesc, Plaça de Jovellar, Carrer de la Mare de Déu del Socors, Carrer de Sant Cristòfol, Plaça dels Tres Reis, Carrer Major, Passeig de Sant Pere, Plaça de Sant Telm, Passeig de Colom, Passeig de Blasco Ibáñez, Carrer de Costa i Borràs, Avinguda de la Llibertat, Avinguda Leopoldo Querol i Carrer de la Mare de Déu del Pilar.

- Traiguera (1.300 habitants), població de la comarca valenciana del Baix Maestrat.

323 llegendes registrades. 20 vies públiques recorregudes: Carrer de Ramón y Cajal, Plaça del Raval, Carrer de Sant Cristòfol, Carrer Major, Plaça de l'Església, Carrer dels Quatre Cantons, Avinguda de Joan Carles I, Carrer dels Canterers, Carrer del Doctor Emilio Boldó Gil, Carrer Verge del Bon Succés, Carrer del Doctor Miguel Barrera de Jover, Plaça de la Constitució, Carrer Verge de la Font de la Salut, Carrer Ample, Carrer Sant Roc, Plaça del Forn Vell, Carrer de la Glaçada, Carrer de la Generalitat Valenciana, Carrer de Sant Vicent i Avinguda del Maestrat.

- Rossell (892 habitants), població de la comarca valenciana del Baix Maestrat.

146 llegendes registrades. 17 vies públiques recorregudes: Avinguda de València, Carrer Mestra Saiz, Carrer Cavallers, Carrer Doctor Juan Saiz, Carrer del Mar, Carrer Concòrdia, Carrer Baix Maestrat, Carrer de la Diputació, Carrer Castelló, Carrer Doctor José Prades, Carrer la Bassa, Plaça Major, Carrer Sant Antoni, Carrer Marina Cardona Muñoz, Carrer de la Font, Carrer del Carme i Carrer la Pegueta.

- Alcanar (9.943 habitants), població de la comarca catalana del Montsià.

614 llegendes registrades. 13 vies públiques recorregudes: Plaça Major, Carrer de la Generalitat, Carrer de l'Alcalde Sanmartí, Carrer del General Prim, Ronda del Remei, Plaça del Camí Ample, Carrer de la Bassa, Carrer Almenara, Carrer de Carolines, Carrer de Càlig, Avinguda de Catalunya, Carretera Nova i Carrer de Suñer.

- Ulldecona (6.551 habitants), població de la comarca catalana del Montsià.

570 llegendes registrades. 25 vies públiques recorregudes: Carrer Major, Avinguda de la Constitució, Carrer Guifré, Carrer Sant Lluc, Carrer Sant Antoni, Carrer Mestre Hierro, Carrer Murada de Dalt, Carrer Barcelona, Carrer Pare Palau, Carrer Amposta, Carrer Jacint Verdaguer, Plaça de la Diputació, Carrer Comte Berenguer, Carrer Russinyol, Carrer Sant Cristòfol, Carrer Sant Vicent, Carrer Murada de Baix, Plaça Sales i Ferré, Carrer del Mar, Carrer del Vallàs, Carrer dels Sants Màrtirs, Carrer Sant Jaume, Carrer Vicent Aubà, Passeig de l'Estació, Plaça de Catalunya.

- La Sénia (5.594 habitants), població de la comarca catalana del Montsià.

590 llegendes registrades. 20 vies públiques recorregudes: Plaça Major, Carrer Sant Antoni, Avinguda de la Generalitat, Passeig de la Clotada, Carrer Argentina, Carrer Saragossa, Carrer del Parc, Carrer Méndez Núñez, Carrer Sant Joan, Carrer Sant Miquel, Carrer Colomers, Carrer Mestre Esteller, Carrer Sevilla, Carrer Perú, Carrer General Prim, Carrer Tarragona, Carrer Berenguer IV, Plaça d'Amèrica, Carrer Verge de Pallerols i Carrer Barcelona.

El total de llegendes vàlides registrades als sis pobles va ser de 3.500.

RESULTATS DE LA INDAGACIÓ

A continuació faig dels resultats obtinguts una selecció necessàriament reduïda, per raó de l'espai limitat d'aquesta contribució. Les xifres expressen sempre percentatges. Estalvio comentaris obvis i només aclareixo alguns aspectes si cal.

Resultats del conjunt dels sis pobles

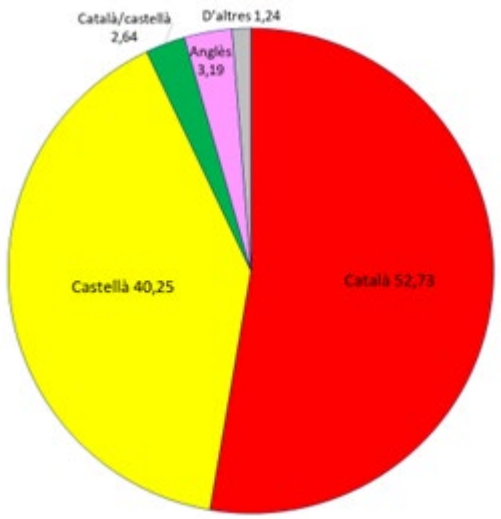

Figura 3. Totals: conjunt dels sis pobles.

Resultats totals: ús institucional i ús privat

L'ús institucional inclou senyals de trànsit (entre els quals els guals), indicadors, rètols de vies públiques, anuncis d'institucions, làpides de monuments, etc.

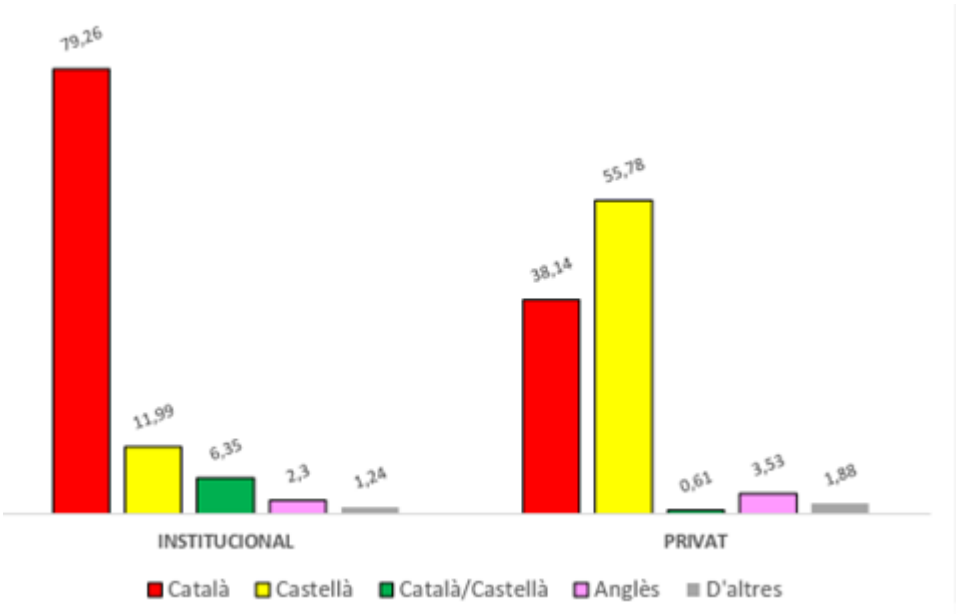

Figura 4. Totals dels sis pobles: ús institucional / ús privat.

Resultats totals: pobles valencians i pobles catalans

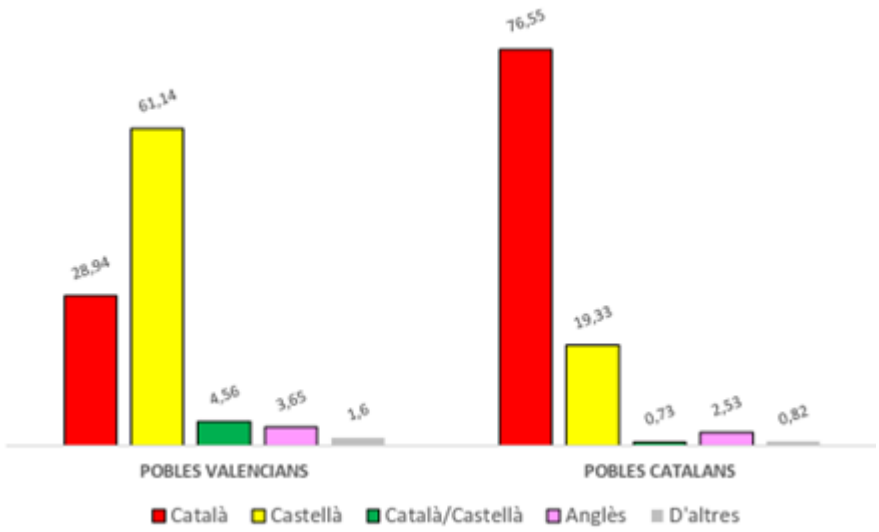

Figura 5. Totals: pobles valencians / pobles catalans.

Sinopsi dels resultats totals dels sis pobles

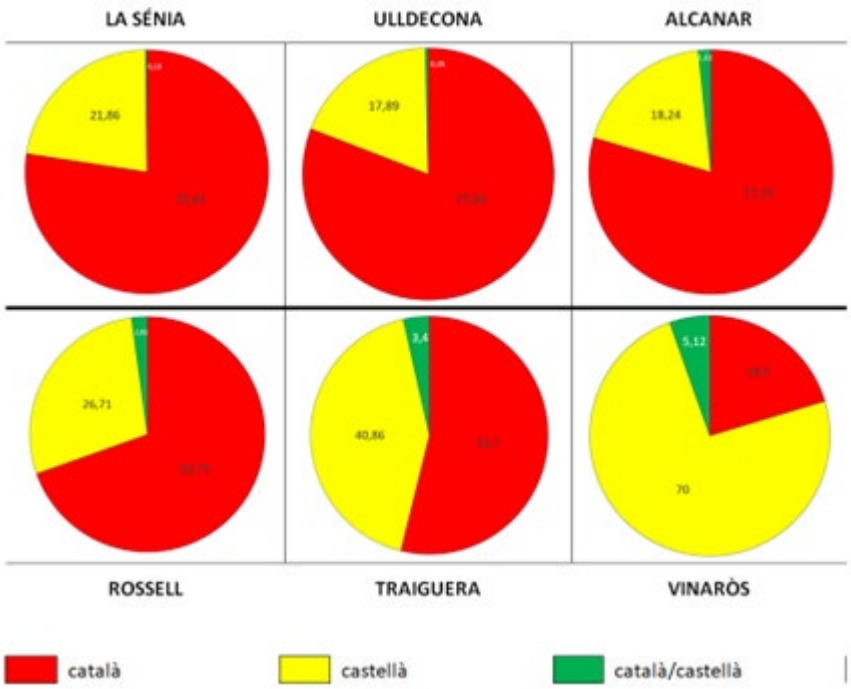

Figura 6. Sinopsi dels resultats totals dels sis pobles.

Resultats totals: ús a les botiques (pobles valencians / catalans)

He classificat com a botigues, entre d'altres, les de queviures, basars, benzineres, electricitat, electrodomèstics, articles esotèrics, farmàcies, ferreteries, floristeries, forns de pa, fotografia, informàtica, joguineries, joieries, botigues de la llar, llibreries, administracions de loteria, merceries, botigues de mòbils, mobleries, òptiques, perfumeries, quioscos, rellotgeries, botigues de roba, sabateries, tabaqueries o agències de viatges.

Resultats totals: ús a l'hostaleria (pobles valencians / catalans)

En aquesta categoria es troben els bars, restaurants, cerveseries, pizzeries, cafeteries, gelateries, hotels i botigues de *vending* automàtic.

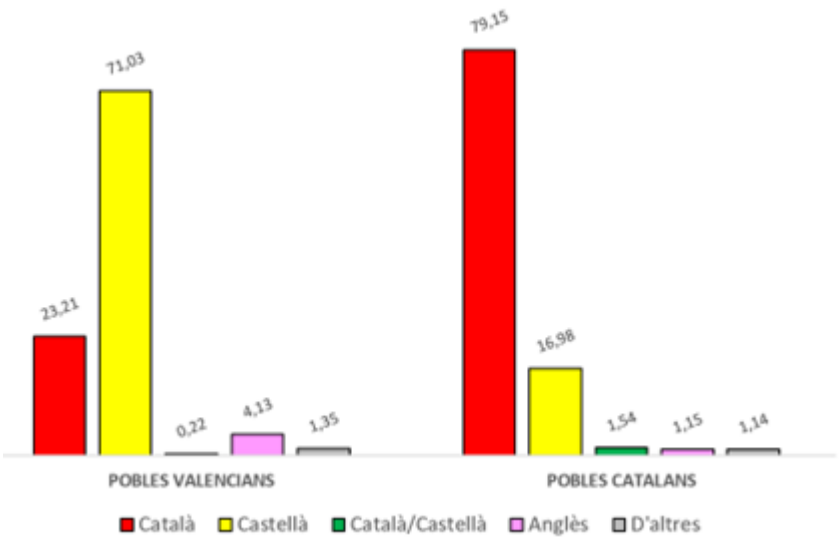

Figura 7. Totals: ús a les botigues (pobles valencians / catalans).

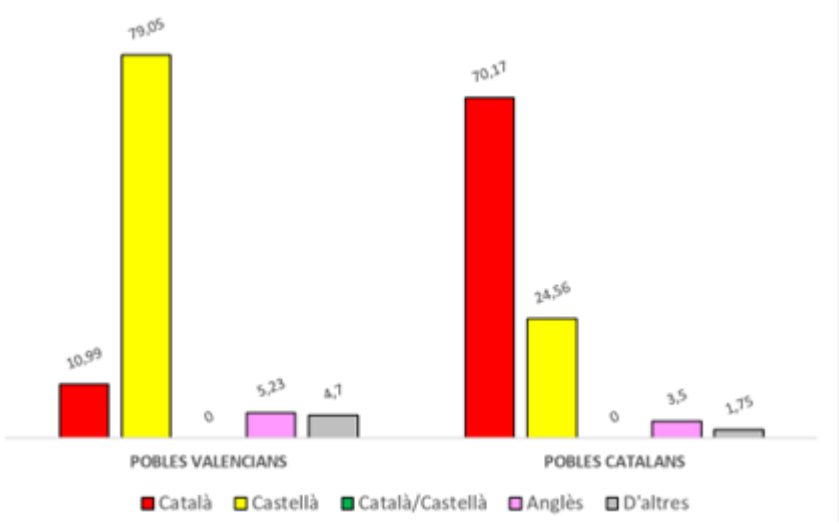

Figura 8. Resultats totals: ús a l'hostaleria (pobles valencians / catalans).

Resultats totals: ús a indicadors, rètols de carrers i senyals de trànsit (pobles valencians / catalans)

Els senyals de trànsit inclouen les plaques de guals. Els senyals de «Stop» compten com llegendes en anglès.

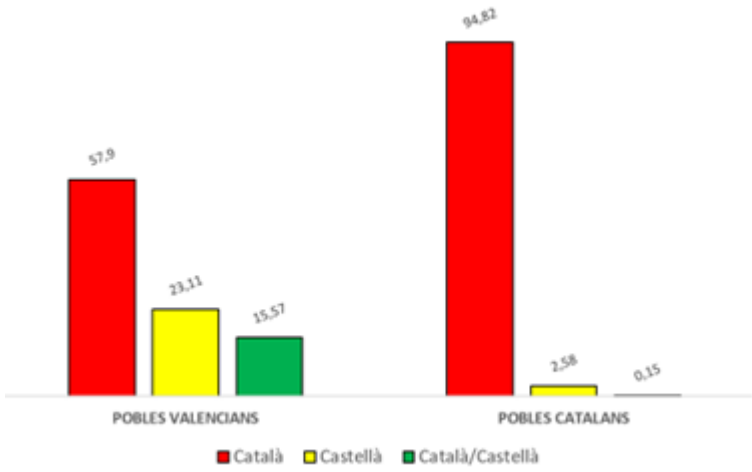

Figura 9. Totals: ús a indicadors, rètols de carrers i senyals de trànsit (pobles valencians / catalans).

Resultats totals: ús al sector de l'habitatge (pobles valencians / catalans)

Aquesta categoria inclou anuncis d'empreses immobiliàries, de constructores i anuncis de particulars que tenen a veure amb comerç de l'habitatge.

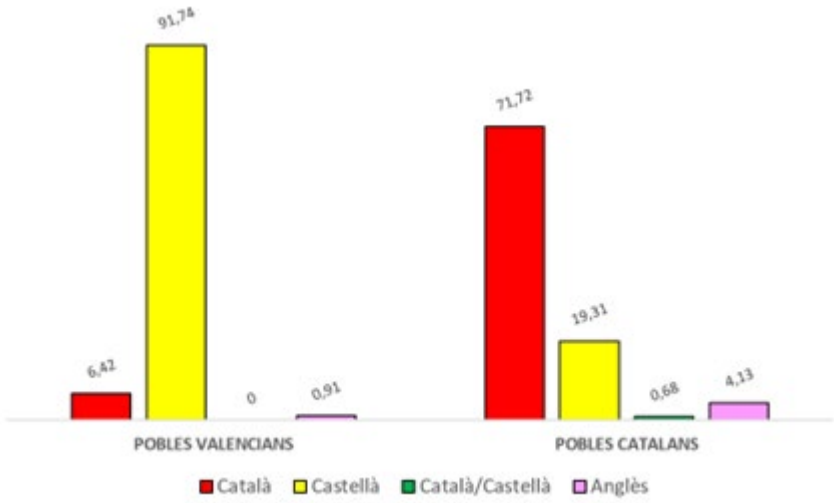

Figura 10. Totals: ús al sector de l'habitatge (pobles valencians / catalans).

Resultats totals: ús a les oficines (pobles valencians / catalans)

He classificat com a oficines les d'arquitectes, bufets d'advocats, agències d'assegurances, assessories, gestories, establiments bancaris, notaries i oficines d'enginyers.

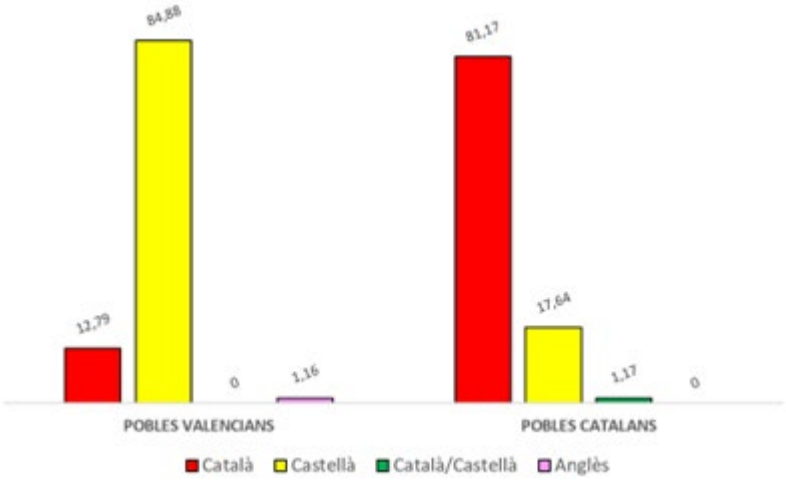

Figura 11. Totals: ús a les oficines (pobles valencians / catalans).

Vinaròs / Alcanar: alguns contrastos per tipus de llegendes

He triat alguns resultats relatius a Vinaròs i Alcanar, com a poblacions més grans del costat valencià i català. Aquí podem veure alguns contrastos segons tipus de llegendes; la categoria «cures personals» es refereix a perruqueries, centres d'estètica, gimnasos, salons de ioga o salons de ball.

ALGUNES CONCLUSIONS

Aquestes són les conclusions principals que s'extreuen d'aquesta indagació:

1. Al conjunt dels sis pobles estudiats, el paisatge lingüístic és favorable al català per uns escassos 12,48 punts.

2. Al conjunt del sis pobles, el contrast entre ús institucional i ús privat és prou eloqüent: al primer guanya el català per 67 punts, però a l'ús privat guanya el castellà per 17,64 punts.

3. El contrast entre pobles valencians i pobles catalans és també molt rellevant. Als valencians la llengua més usada al paisatge lingüístic (institucional i privat) és el castellà, amb un avantatge de 32,2 punts; als catalans és més usat el català, amb un avantatge de 57,22 punts.

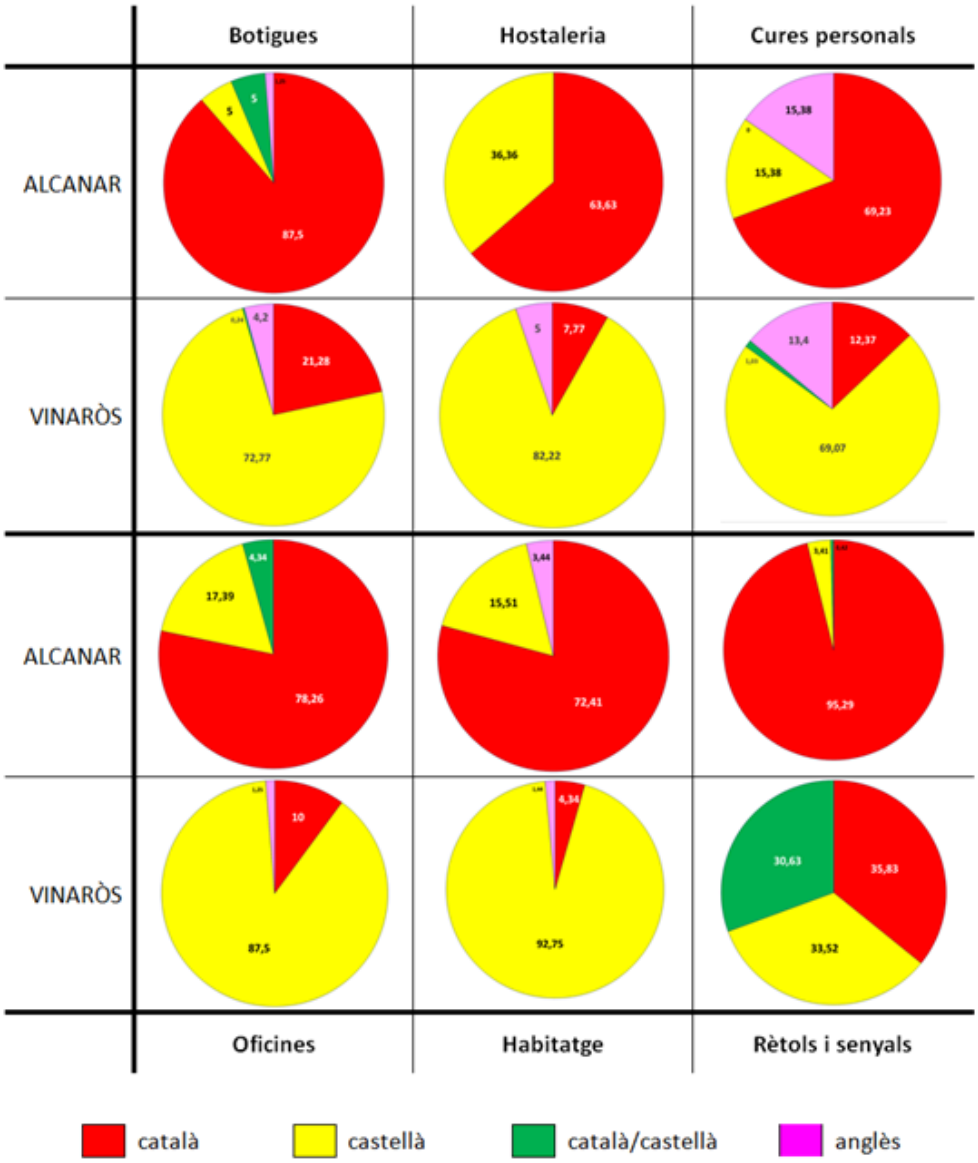

Figura 12. Vinaròs / Alcanar: alguns contrastos per tipus de llegendes.

4. Considerant només els pobles valencians, és notori el contrast entre Vinaròs, on el castellà supera el català amb uns contundents 50,8 punts, i Traiguera i Rossell, on és el català la llengua pública més usada.

5. Considerant només sis de les categories temàtiques emprades en aquest estudi, els pobles valencians prefereixen el castellà en cinc d'elles (botigues, cures personals,

hostaleria, habitatge i oficines) i el català només a una (rètols de carrers i senyals de trànsit), de caire institucional. Els pobles catalans prefereixen sempre el català.

En resum, podem confirmar de manera rotunda que hi ha una notòria diferència en l'ús públic escrit als carrers entre els pobles del costat valencià de la frontera i els del costat català. En aquests el català gaudeix de majoria a totes les categories considerades; en aquells, el castellà és generalment la llengua preferida, i quan és el català, ho fa per poca diferència.

BIBLIOGRAFIA

BOIX-FUSTER, Emili / VILA, F. Xavier (eds.) (1998): *Sociolingüística de la llengua catalana*. Bacelona: Ariel.

BRUYÈL-OLMEDO, Antonio / JUAN-GARAU, María (2015): «Minority languages in the linguistic landscape of tourism: the case of Catalan in Mallorca». *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 36 (6), pp. 598-619.

BRUYÈL-OLMEDO, Antonio / JUAN-GARAU, María (2009): «English as a lingua franca in the linguistic landscape of the multilingual resort of S'Arenal in Mallorca». *International Journal of Multilingualism*, 6 (4), pp. 386-411.

Fons Estadístic i Documental de la Generalitat Valenciana: https://ceice.gva.es/va/web/fondo-estadistico-documental.

GARGALLO GIL, José Enrique (2023): «Retrato contemporáneo de mis fronteras romances peninsulares». Dins ÁLVAREZ PÉREZ, Xosé Afonso / GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo J. / SÁNCHEZ IZQUIERDO, Irene (eds.) (2023): *Frontera España-Portugal: personas, pueblos y palabras*. València: Tirant Humanidades, pp. 427-450.

GIMENO BETÍ, Lluís (1997): *Atles lingüístic de la diòcesi de Tortosa*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

LANDRY, Rodrigue / BOURHIS, Richard (1997): «Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: an empirical study». *Journal of Language and Social Psychology*, 16, pp. 23-49.

MARTÍNEZ FONTANILLAS, Antoni (1015): *Paisatge lingüístic als establiments comercials del barri de Pere Garau (Palma)*. Memòria del Treball de Final de Grau de Llengua i Literatura Catalanes de la Universitat de les Illes Balears, curs acadèmic 2014-15.

MOLLÀ, Toni (2002): *Manual de sociolingüística*. Alzira: Bromera.

PÉREZ ALONSO, Yaiza (2021): *Presència i ús del valencià en l'àmbit comercial*. Tesi doctoral, Universitat de València.

Querol, Ernest (coord.) (2007): *Llengua i societat als territoris de parla catalana a l'inici del segle XXI. L'Alguer, Andorra, Catalunya, Catalunya Nord, la Franja, Illes Balears i Comunitat Valenciana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

Societat Catalana de Sociolingüística: https://socs.iec.cat/.

VENY I CLAR, Joan (1982): *Els parlars catalans (síntesi de dialectologia)*. Palma de Mallorca: Ed. Moll.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 261–279, https://memoriadelcor.org

LA VARIATION DIALECTALE DES ALPES-MARITIMES OBSERVABLE DANS LE LEXIQUE: QUELQUES EXEMPLES ILLUSTRÉS ET COMMENTÉS

Philippe DEL GIUDICE & Guylaine BRUN-TRIGAUD
Université Côte d'Azur, CNRS, BCL (UMR 7320)

1. INTRODUCTION

Un pauc de mesclum fa de mau en degun

José Enrique Gargallo Gil a témoigné dans sa riche carrière académique d'un goût particulier pour les proverbes de l'espace roman. Celui que nous avons placé en exergue à notre propos, en clin d'œil à cet intérêt parémiologique, illustre ce dont il sera question dans ce qui suit: la variation, soit un autre sujet cher au cœur d'Enrique. Plus précisément, ces lignes donnent un aperçu cartographié de la variation dialectale du département français des Alpes Maritimes (A.-M.), c'est-à-dire d'un tout petit territoire, d'autant plus arbitraire qu'il correspond à une division administrative formée en 1860, mais passionnant en tant que terre de contrastes et pays de «frontières franchissables», pour reprendre l'heureuse expression de celui à qui cette étude est dédiée.

Un repérage général de l'espace géographique considéré précédera la projection, à partir de données de terrain,[1] de la variation phonétique, de l'inventivité

[1] Issues des enquêtes menées depuis les années 1970 par les dialectologues du laboratoire BCL, complétées par celles de Domenge (2015), Blinkenberg (1940, 1948) et Cerutti et al. (2006), transposées en API. Les termes attestés dans les textes de Sully-Maynard et d'Antonin Steve sont attribués respectivement à Clans et Pélasque, dont ils sont natifs.

morphologique, et de la diversité lexicale qu'on y rencontre. Pour l'agrément des lecteurs, nous avons souhaité présenter notre échantillon sous la forme d'un bouquet de cartes commentées, généreusement assorties de proverbes, façons de dire et citations littéraires empruntés au dialecte niçois.

Carte 1. La topographie des Alpes-Maritimes.

2. LES ALPES-MARITIMES ET LEURS DIALECTES

Les situations topographique, historico-politique et dialectale des A.-M. sont facilement résumables à l'aide de quelques cartes.[2] La Carte 1 rend compte d'un étagement sud-nord allant d'une façade maritime faite de collines au contact des plaines littorales, aux montagnes élevées du Haut-Pays qui dépassent en plusieurs lieux les 3 000 mètres. Au centre, une bande préalpine fait transition; c'est le Moyen-Pays. Parallèlement, une partie importante de la région est compartimenté par des vallées qui conditionnent l'habitation et, donc, les communautés humaines.

Sur le plan politique, cette circonscription est un hybride, obtenu en 1860 par réunion de la province historique du Comté de Nice —elle-même instable au fil des siècles— et de l'arrondissement administratif de Grasse. C'est ce dont rend compte la Carte 2.

Dans ces conditions, la variation linguistique caractéristique du territoire n'a rien d'étonnant. Sur le plan structurel, on peut la synthétiser à grands traits comme sur

[2] Hormis la première, les cartes de cette section 2 sont empruntées, avec quelques modifications, à Del Giudice (2021). On devait déjà les cartes originales au concours de Guylaine Brun-Trigaud.

la Carte 3, qui coïncide avec l'étagement topographique, à l'exception des parlers liguriens de la Roya et ceux fortement individualisés du Careï, qui témoignent davantage d'un compartimentage par vallées.

Le paysage dialectal laisse une impression différente si c'est la variation lexicale qui sert de critère de délimitation (Carte 4). Outre la spécificité ligurienne (aire grisée) et l'originalité du Pays Mentonnais, toujours visibles, le reste du territoire, de nature occitane, suit lui aussi plutôt les vallées. Malgré des différences, le lexique typiquement niçois est commun aux locuteurs des Paillons et de la Vésubie. La Haute Tinée —à partir d'une ligne de partage qui n'est pas sans rappeler l'isoglosse *camin* / *chamin*— tend à partager des termes avec les vallées alpines septentrionales (Ubaye, Queyras, Dauphiné…). L'espace restant, dans le cours supérieur du fleuve Var (en accord avec les plus anciennes frontières de cette zone) et partout à l'ouest, s'avère typiquement provençal. L'histoire politique, le niveau d'altitude et l'hydrographie trouvent donc divers échos dans les distributions dialectales du département.

Carte 2. Les frontières historiques.

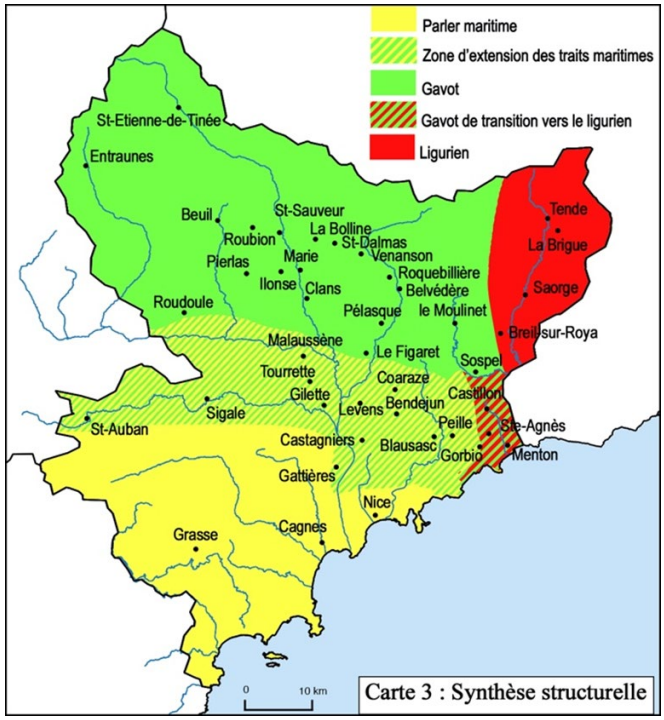

Carte 3. Synthèse structurelle.

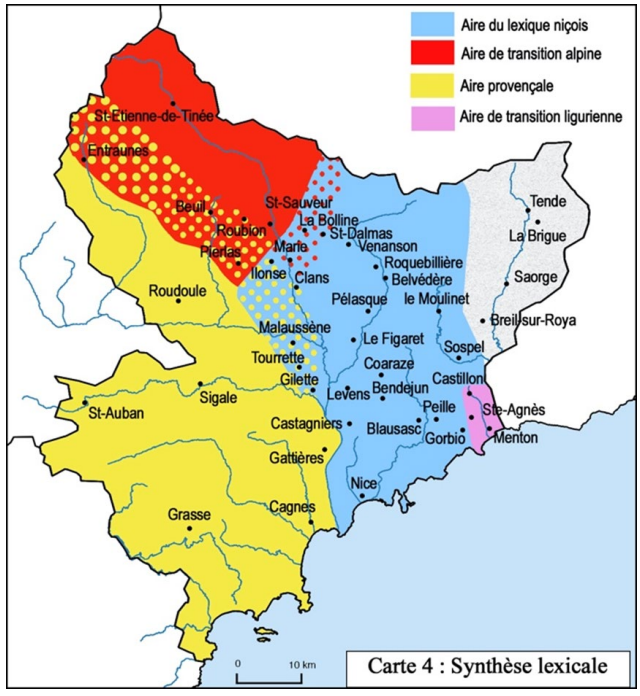

Carte 4. Synthèse lexicale.

Il s'agit là de généralisations obtenues par l'addition d'aires de répartition différentes. Chaque cas individuel, tout en contribuant à la synthèse d'ensemble, arbore sa propre configuration. Ce sont certaines de ces individualités que l'on examine à partir d'ici.

3. LA VARIATION PHONETIQUE

a. Lo can rolha l'uòs perque non lo pòu avalar

Le premier cas étudié, par le biais de la Carte 5 'ronger', est celui de /r/, lorsque cet élément s'est retrouvé en position post-vocalique finale dans une syllabe accentuée.

Le traitement le plus évolué —celui de l'occitan général— est l'amuïssement, attesté de la mer au Moyen-Pays. Le Haut-Pays, pour sa part, est fidèle à sa réputation d'îlot de conservatisme phonétique en maintenant purement et simplement cette consonne (qui survit même d'ailleurs en finale atone dans plusieurs localités). L'est du département présente des cas intermédiaires: «r faible» articulé comme une approximante rétroflexe dans [ruzijˈaɻ] et allongement compensatoire en Haute-Roya, où la rétroflexe survit dans d'autres contextes. D'autre part, le contraste [ruzijˈaa], [ruiɡˈa], [rujˈa], [ruɲˈa] laisse à voir divers traitements pour l'étymon supposé RŌDĬCARE, incluant sans doute ici et là quelque télescopage avec RŌBĪGĬNE qui est connu pour être souvent le support de formes contenant [ʎ] en gallo-roman. Le souvenir d'une prononciation [ruʎˈa] est conservé dans la littérature à travers le graphème <gli>:

> Laissi de vou parlar de rideu, de tendina / Ch'en inegal listeu formon l[i] taragnina, / E de divers insecte ardit animalet / Ch'a l'assaut tougiou pront **roglion** cueissa e molet. (Rancher 1830 : chant VI)

b. Una bèla chaminèia fa una bèla chambra

À l'instar de la distribution du type *chaminèia*, la partition géographique de *cambra* et *chambra* (Carte 6) n'est pas conforme à l'isoglosse habituelle qui distribue /ka/ et /tʃa/ < CA, /tʃa/ étant normalement caractéristique des cours supérieurs du Var et de la Tinée. Alors que le soupçon de gallicisme plane sur la forme présentant indûment l'affriquée (c'est-à-dire au sud de l'isoglosse attendue tant dans le Comté

qu'en Provence, cf. ALF carte 224), d'aucuns suggèrent peut-être que *chambra* serait un emprunt aux parlers de la frange nord (Sumien 2006: 361).

Si l'usage courant de la ville de Nice est désormais d'employer *chambra*, les puristes gardent le souvenir de la forme *cambra*, parfois employée à l'écrit, comme dans ces deux exemples du XXème siècle:

> En la campagna, la prima metìa lu siéu sourrire ; da la fenèstra de la *cambra*, veii lu aubre fruchié blanc e rosa que semblavon avé vestit aquela parura pèr festejà la venguda au mounde d'un bèu bambin. (Burle 1935: 25)
> Se s'espousan, ti cau bèn calà à Niça, que lou mèra noun mountera eicì. Vene embe iéu, Arlèri adourat, que davau, un còu maridat, si faren ermitan, tant que ti plaserà... en la nouostra *cambra*. (Borea 1934: 160)

En tout état de cause, c'est la zone où par ailleurs le lexique niçois le plus caractéristique est relevé qui résiste le mieux, avec *cambra*, à une poussée qui semble venir de l'ouest. A contrario, tandis que Nice atteste massivement des *-o* finaux atones jusqu'au XIXème siècle, cette carte montre que le rétablissement de *-a* rejoint le flanc est. La bande frontalière se distingue enfin par deux autres faits: le traitement non syncopé [kˈamᵊna] de CĂMĔRA à La Brigue et le type lexical *stància*, ici sans *e*-prothétique, qui trouve un écho dans des variétés occitanes plus à l'ouest que les A.-M. (FEW 12, 240b).

4. CRÉATIVITÉ AUTOUR D'UN MORPHÈME: COMPOSITION ET DÉRIVATION

a. Cu es lec puòrta lo cuu sec

Pour désigner le 'gourmet', le morphème *lec* (< LEKKON 'lécher') couvre l'essentiel du département (Carte 7), parfois seul —comme adjectif : *èstre lec*—, parfois sous des formes dérivées (*sperlecaire*, *lecarés*, *lecanha*) assez dissemblables entre elles. Le motif de celui qui lèche ou se pourlèche est naturellement à la source de ces formes.

Les locuteurs ont également eu recours à la composition, en voyant dans l'amateur de mets raffinés un museau (*mourre-lec*) ou un bec (*bèc-lec*) délicat. Celui-ci ne regardera pas à la dépense pour se procurer des produits à la hauteur de ses attentes, tel que le pissalat évoqué par Edouard Berri:

> Acò, sì, qu'èra un pissalà! Un pau caret, au jour d'ancuèi e, pèr coupià aquela receta, caurìa un amatour que siguesse pescaire, *mòurre-lec* e... plèn d'escaiòla. (Berri 1937: 11)

La limite entre le dégustateur et le simple gourmant n'est cependant pas clairement établie. D'après la carte, *lec* et *gormand*, en concurrence, peuvent se combiner (*gormand-lec*). On bascule sans doute franchement dans la goinfrerie avec *puòrc-lec*, auquel fait écho *gord*, sachant que dans tout le Pays Niçois, l'*engord* est celui qui s'empiffre. Le principal fait marquant de cette carte est l'inventivité morphologique en microvariation autour du simple *lec*.

b. Pairin coguu, la tassa au cuu!

Dans la ritournelle ci-dessus que chantaient jadis les enfants niçois au sortir des baptêmes, *pairin* signifie 'parrain'. Mais ce lexème, dans plusieurs communes de l'ancien Comté de Nice, désigne le grand-père. Comme pour 'gourmet', c'est autour d'un morphème récurrent, *paire* (ou *père*, plus rarement *papà*) que sont construites, avec un peu de diversité, les unités se rapportant à l'ancien de la famille (Carte 8).

Que la dérivation fasse de cette notion un « petit papa » (*paire* + diminutif) et la composition un «grand papa» (*paigrand*, *grand paire*) constitue un paradoxe amusant: comment deux procédés formels de création lexicale en viennent-ils à verbaliser la même idée par deux formulations littéralement antonymiques? Le dilemme ne se résout que dans les confins de la Vésubie et de la Roya, qui s'accordent sur une appellation « vieux papa » (*papa vièlh*, *pai[re] v[i]èlh*). Le journal *La Ratapignata* nous rappelle, dans la famille traditionnelle, le statut respectable du patriarche, illustré par la cérémonie familiale du réveillon de Noël:

> A set oura e miégia, *Païgran* venia embe l'eschier en li man, e Maïgrana emb'una candela benedida che metia estoble de cousta per la candeliera. Achit, *Païgran* ourdounava d'amuerssi pompa, calen, caligneta, che noun restesse mancou de reçensou assendut souta li sendre. Una vouta la candela assenduda, si mettavan à ginouil per dire tre preghiera e lou bouan vieil dihia, aï parent present, touï enregat : « C'achulu che soun façiat si bahioun e oùblidoun tout ! La vida nova prevista per l'Escritura va coumensar embe lou nouveù fuec che voù abrar souta la çiamineïa... » E ni era che s'embrassavoun. (« Lou caçiafuec », n°59 du 15 au 31 décembre 1936).

Pour sa part, Rancher exemplifie dans des vers malicieux le sens 'ancêtre' pris parfois par le mot *paigran*:

> La nouostra furba, es ver, non era sitojena / D'Itaca, ni d'Argos, de Samos, ni d'Atena, / Ma dei sieu vieil *paigran* conservant lou vernis / Moustrava meritar d'estre de tau païs, / S'es da creire pourtan se che n'en dì l'istoria, / Che Nissa acò dei Grec significa vitoria, / E ch'achelu bandit, su lu bort de Paglion, / Aigon lu bei premié fabricat de majon. (Rancher 1830 : Chant II)

5. LES TYPES LEXICAUX

a. A la sieu maion cadun es rei

Les désignations de la maison (Carte 9) dessinent une opposition entre trois types : l'occitan général *ostal*, le nord-occitan *mai(s)on* et le type *ca(sa)*, qui est dominant de l'autre côté de la frontière nationale. Descendant des hautes montagnes jusqu'à Nice, *mai(s)on* appartient aux données qui contribuent à donner au Pays Niçois – bord de mer compris – une allure alpine. Cela dit, *ostal* existe aussi dans la vaste aire où 'maison' se dit *mai(s)on*, quoiqu'il apparaisse peu dans nos données cartographiées. Il prend alors des sens plus spécifiques comme 'grange, ferme, maison rurale temporaire et ses dépendances, maison de campagne' en Vésubie, en Tinée, à Nice et dans le Moyen Pays jusqu'à Gattières inclus. L'éparpillement sémantique d'*ostal* au cœur du Pays Niçois pourrait être la conséquence d'une stratégie d'évitement de la synonymie avec *mai(s)on*. Voici une attestation d'*ostal* dans l'écrit littéraire niçois:

> E, touta la journada, couma de peregrin, si va viroulant d'una campagna à l'autra, d'un *oustau* à l'autre, countant li nova dóu vilage en tastant lou vin blanc o en menussant lou pan dur denan una taulada de frucha. (Blanchi 1937 : 20)

b. Cuntar de cuòç

Cuntar de cuòç, c'est raconter des balivernes et c'est précisément avec ce sens qu'il faut comprendre *cuòç* dans la fausse moralité qui clôt Rancher (1830): «Se lu **couos** ch'hai contat t'han faç durmir de dreç / Lectour de mi blaimar ti doni toui lu dreç». Au propre toutefois, le *cuòç* (< χόος 'conge' selon Mistral) c'est le 'seau', qui fait l'objet de la double Carte 10.

C'est un type lexical typique de Nice et de sa campagne face au *po(s)aire* (< PŬTĔUS + suffixe) emblématique de la Provence. *Segelin* (< SITULA + suffixe), dominant en Ligurie, l'est également dans nos vallées frontalières. En montagne les faits sont plus confus. Est-ce dû à la rencontre de différentes influences? À la spécialisation des référents? *Selha* désigne par exemple le seau en bois exclusivement. À Nice, le *boiòu* aussi est en bois; le mot s'est notamment maintenu dans la construction et chez les pêcheurs. On lit dans Domenge (2015: 164), pour la Tinée:

> *Pouaire* est le terme générique signifiant 'objet à puiser'. *Segelin* désigne avant tout le seau ancien en cuivre. *Bidou'* est un gallicisme récent employé dans les villages où le seau était remplacé au XIX° par des marmites et des chaudrons. À Ilonse on emploie le mot niçois *lou couòs* pour désigner le contenu d'un seau.

S'il est vrai que l'on trouve pour le seau des noms de récipients de cuisson (*pairòl*, *laveso*, *marmita*, *chaudièra*), la métonymie isolée *tòla*, elle, rejoint par sa motivation *ferrat*, l'autre forme provençale courante pour le seau. Quoique récent, *bidon* recouvre lui une vaste aire.

6. UN ITALO-OCCITAN?

En Itàlia, tròp de fèstas, tròp de tèstas, tròp de tempèstas

Achevons ce tour d'horizon avec la vieille question de l'italianité de la région niçoise. La Carte 11 'peut-être' est *a priori* anodine. On voit *bensai* régner en maître au sud et au centre, *benlèu* apparaître au nord-ouest et *fòrsi*, cognat de l'italien *forse*, occuper la bande caractéristique de l'est (Careï et Roya), ce qui semble naturel. Cependant, les sources écrites montrent que *fòrsi* —sous des formes qui ne sont pas celles d'un emprunt récent, en l'état, à l'italien standard— a été en vigueur à Nice pendant plusieurs siècles et jusqu'à récemment. En voici trois exemples:

> D. De che Dieu formèt lo sieu cors ? / R. De terra. / D. E la sieu anima de che la formèt ? *Fouòrsi* de fuèc, d'aria, oppura d'autra materia encà plus souttila ? (Miceu 1839: 57)

> Lu nouostre Dieu s'en van, foù avè pasiensa / Fugion lou beù païs, fugion nouostra presensa ; / Laisson lou nouostre siel, l'er nouostre tougiou pur, / L'aiga dai nouostri fouont, la nouostra mar d'azur, / Per *fouorsi* anà plantà su d'estrangiè rivage / Lu nouostre ancien autà ! (Izetta 1893: 58)

> *Fouorsi* qu'en cridant toui ensèn, n'auderìa e vendrìa. (Giordan 1926: 10)

Istés (< ISTE ĬPSE), Carte 12 'pareil', cognat de *stesso*, bien qu'il n'ait pas connu la même longévité à Nice que *fòrsi*, constitue un cas similaire. En cherchant bien, on trouve d'ailleurs dans la littérature niçoise du XVIIème siècle un paragraphe où *istés* et *fòrsi* (sous la forme *fòrsa*) apparaissent conjointement:

> Lou cel, lou cel *istes* de ma verdo campagno / Non respiravo ren que crucis, e que lagno / Per lou dubi qu'avio daou viramen daou sort / E *fouorso* [s]oulamen ton ueigl, e senso fouorso, / Mi poudio garantir e d'engan, e de fouorso, / Coumo de mon repaous lou plu fidel ressort […]. (Torrini, 1642)

En parallèle du fort recul, dans la langue populaire, de certaines affriquées (*dechidar* > *decidà*), de la plupart des proparoxytons savants et de quelques tours (passif construit avec *venir*, par exemple), ces données semblent indiquer une prise

de distance linguistique entre Nice et l'espace culturel italo-roman au cours des derniers siècles, le phénomène s'étant accéléré avec l'annexion à la France et les conflits mondiaux. Malgré quelques prédispositions géographiques et historiques, le niçois n'évoluera finalement pas vers un genre d'italo-occitan.

7. CONCLUSION

Les grandes isoglosses synthétiques résument les dispositions générales d'un territoire. Elles offrent, sans pouvoir traiter du détail, un cadre d'analyse utile et apprécié, ainsi qu'un référentiel contrastif pour les études ciblées. Inversement, avec les cas d'espèce, on découvre la réalité des faits concrets sur lesquels reposent les modélisations, on ouvre la voie à la nuance (il arrive par exemple que les faits royasques «débordent» sur la Vésubie) et l'on peut suivre la trajectoire individuelle de certains phénomènes. En un sens, les données particulières nous racontent leur histoire. En nous efforçant, eu égard aux curieux de romanistique, de ne point laisser de côté leur dimension informative, ce sont ces histoires que nous avons tâché de transmettre dans ces lignes, avec l'espoir d'entretenir, chez nos lecteurs, l'intérêt pour la géolinguistique et les parlers de la zone de confins que représentent les Alpes-Maritimes.

BIBLIOGRAPHIE

ALF: GILLIERON, Jules / EDMONT, Edmond (1902-1910). *Atlas linguistique de la France*. Paris: Champion.

BERRI, Édouard (1937): «Lou pissalà», *Lou Cairèu*, VIII, p. 8-14.

BLANCHI, Fèlis (1937): «San-Brancai», *Lou Cairèu*, VIII, p. 19-20.

BLINKENBERG, Andreas (1840): *Le patois d'Entraunes, II*. Copenhague: Universitetsforlaget i Aarhus, E. Munksgaard.

BLINKENBERG, Andreas (1848): *Le patois de Beuil*. Copenhague: Universitetsforlaget i Aarhus,E. Munksgaard.

BOREA, Guihèn (1934): *Tres coumedieta*. Niça: Frey & Trincheri.

BURLE, Càrlo (1935): «Oura d'engouissa», *Lou Cairèu*, VI, p. 25-26.

CERUTTI, Jeanine / BIANCHI, Armand / CARLON, François / MAURANDI, Félix (2006). *Recueil du Parlàr Levensà*. Nice: Serre.

DEL GIUDICE, Philippe (2021): «Le lexique du Pays Niçois et sa configuration aréologique», *Bollettino dell'atlante linguistico italiano*, 45, p. 55-83.

DOMENGE, Jean-Luc (2015): *Langue et mémoire de la Tinée*. Nice: Institut d'Etudes Niçoises.

GIORDAN, Joseph (1929): *D'aqueli dóu calèn*. Nice: Gasparini.

IZETTA, M. (1893): *Un cavagnòu de figa de li sagna*. Nice: Robaudi.

MICEU, Giausep (1839): *Catechisme de la Diocesi de Nissa publicàt per ordre de Monsignour Domeneghe Galvano Evesche de la meme diocesi*. Nissa: Sossietà tipografica.

RANCHER, Joseph-Rosalinde (1830): *La Mouostra raubada*. [1ère publication in COMPAN, André (1954). *Les œuvres de Rancher, La Nemaïda, La Mouostra raubada, Lou Fablié nissart. Publication spéciale de la «Revue des langues romanes»*. Nîmes: Barnier]

SUMIEN, Domergue (2006): *La standardisation pluricentrique de l'occitan: nouvel enjeu sociolinguistique, développement du lexique et de la morphologie*. Turnhout: Brepols.

TORRINI, Jules (1642): *L'omaggio del Paglione*. Turin: Zavatta. [réédition intégrale in BARELLI, Hervé, ed. (2012), *Nice et son comté 1590–1687, vol. 1*. Nice: Mémoires Millénaires / Ville de Nice, p. 249-291].

WARTBURG, Walter von (1922-): *Französisches Etymologisches Wörterbuch: eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*. Bonn / Leipzig / Bâle : Klopp / Teubner / Zbinden.

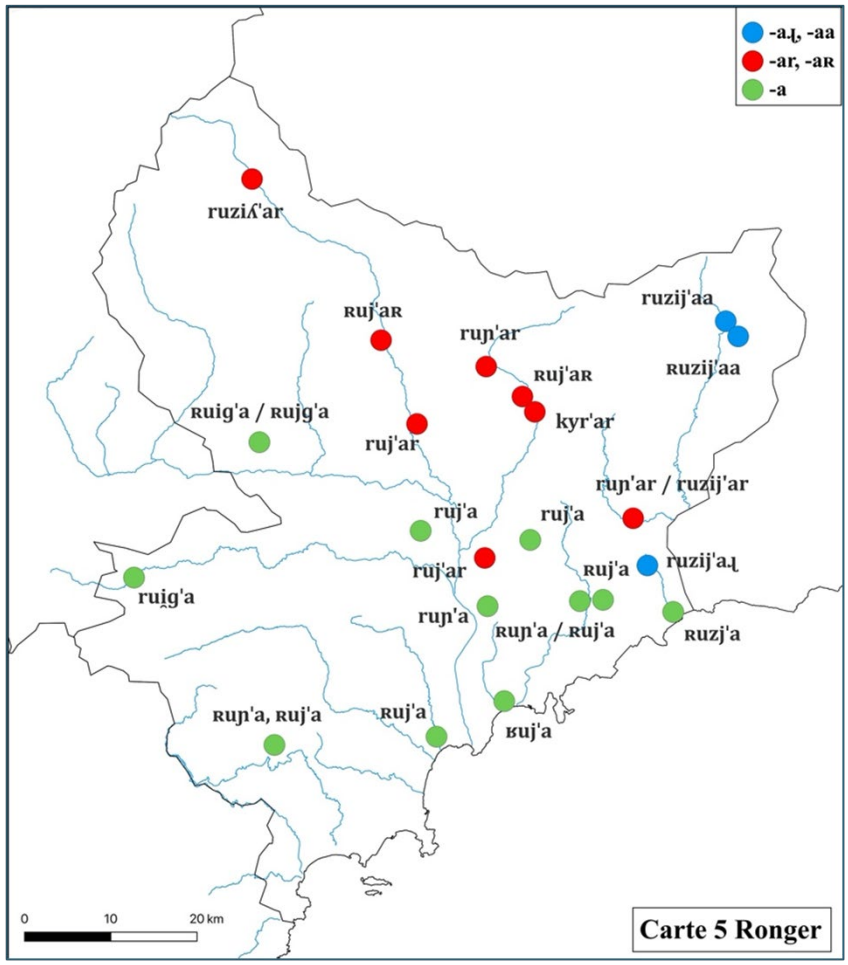

Carte 5. *Ronger*.

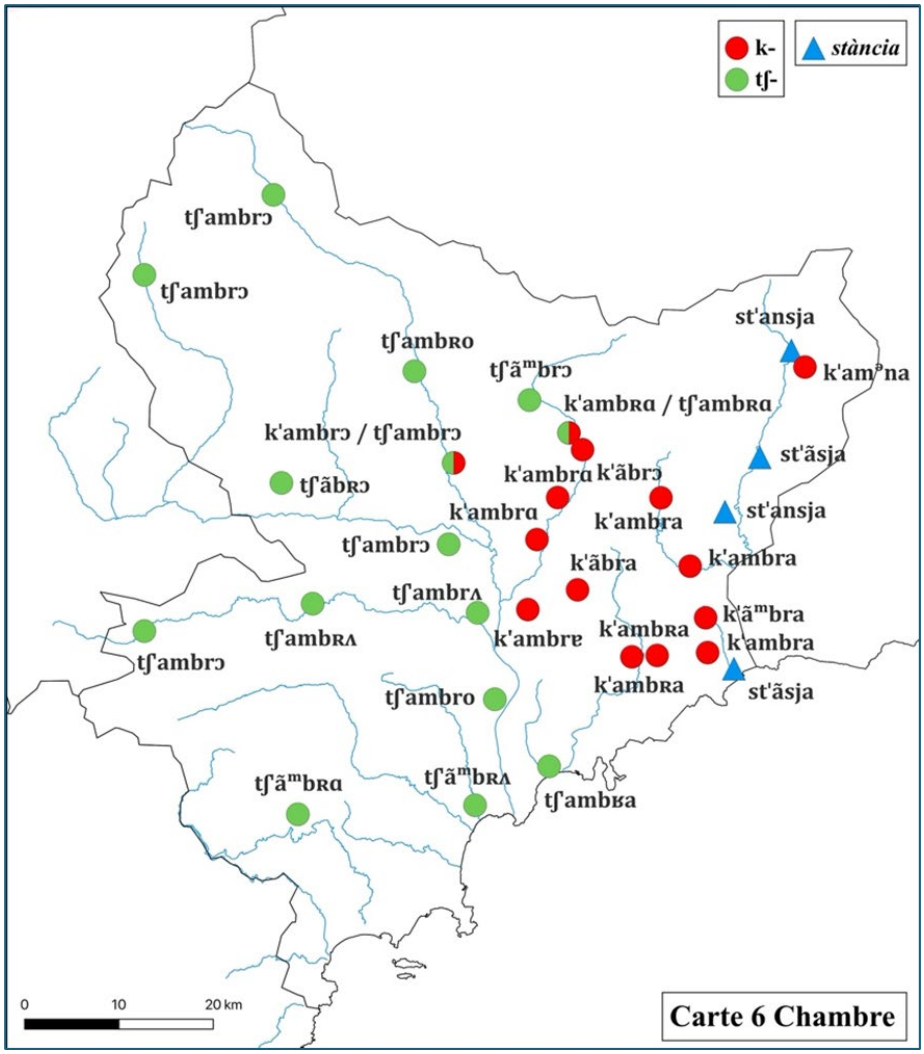

Carte 6. *Chambre*.

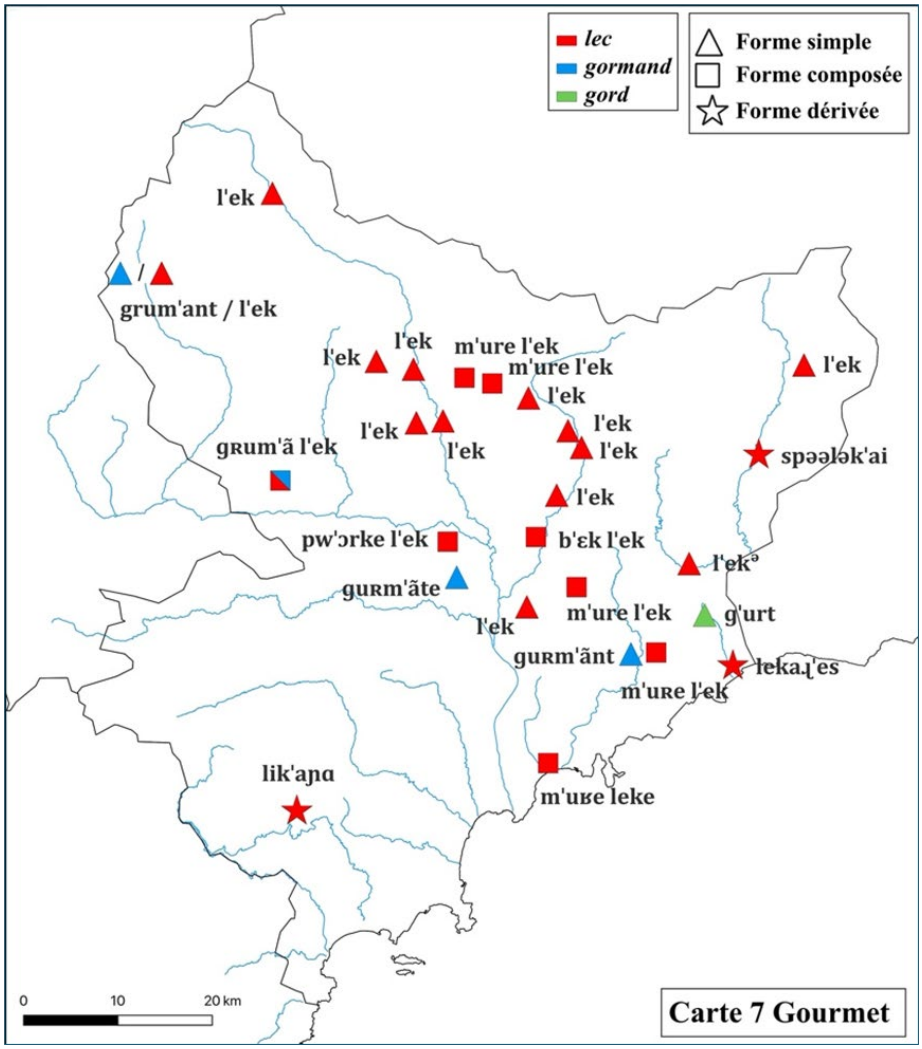

Carte 7. *Gourmet.*

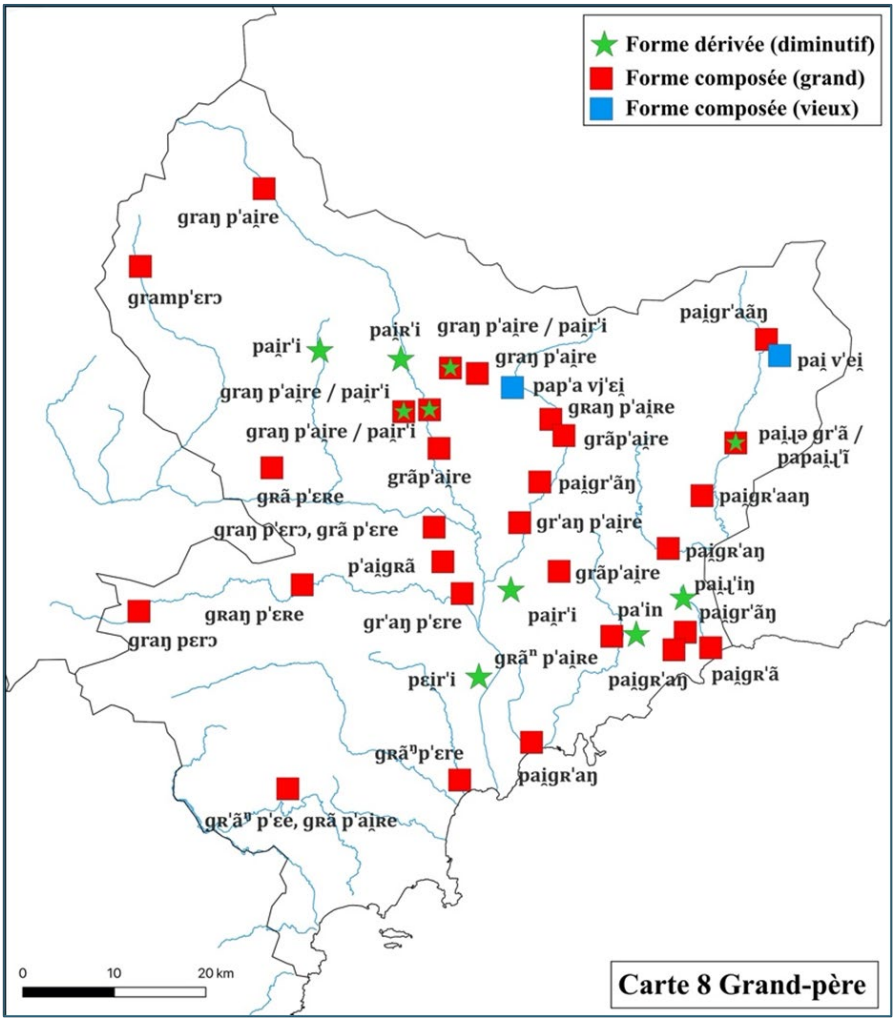

Carte 8. *Grand-père*

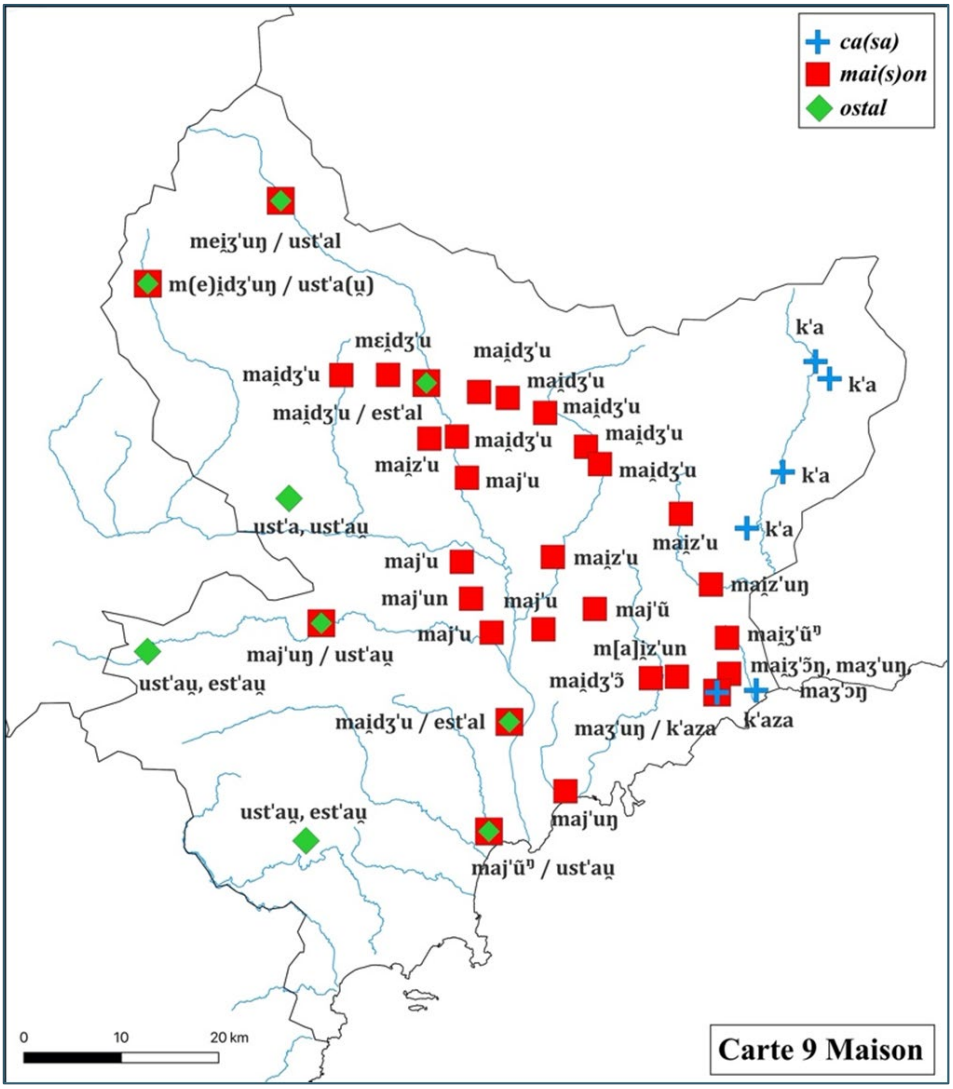

Carte 9. *Maison*

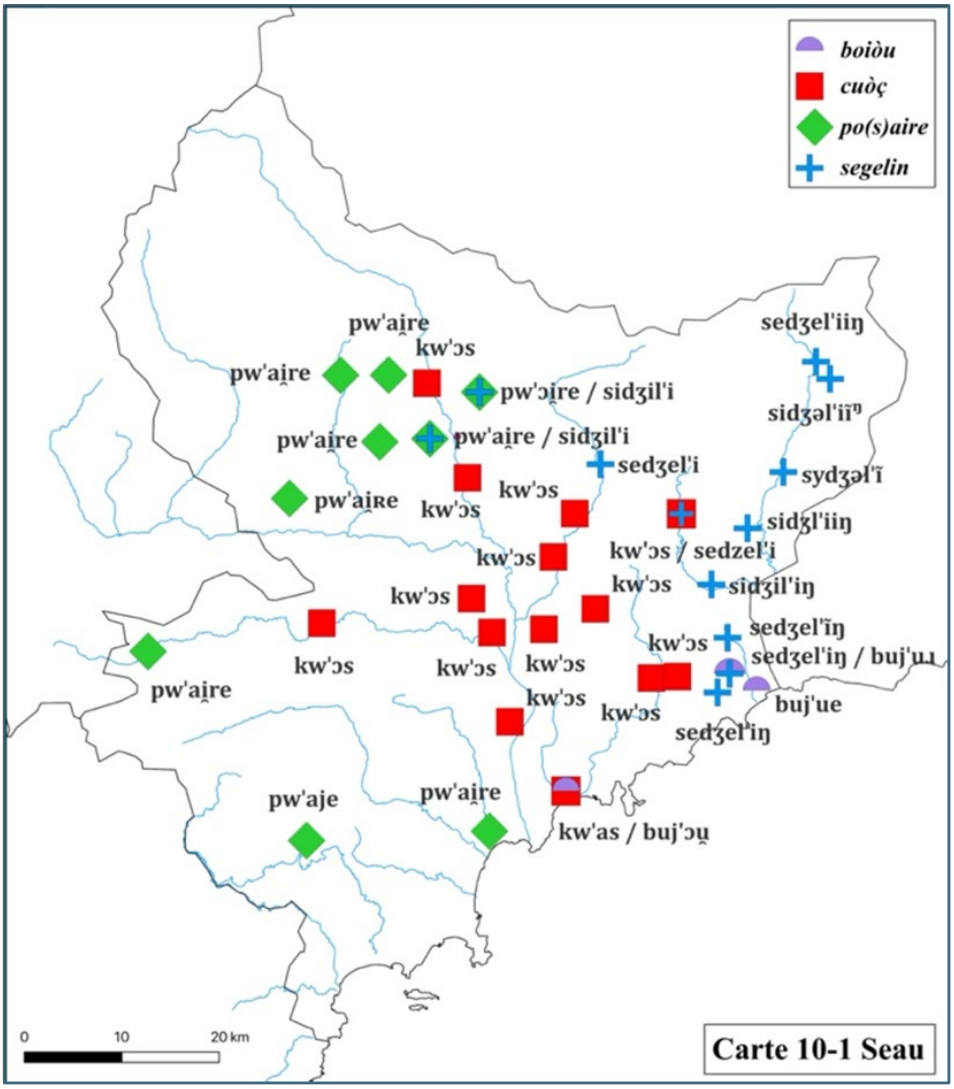

Carte 10-1. *Seau*

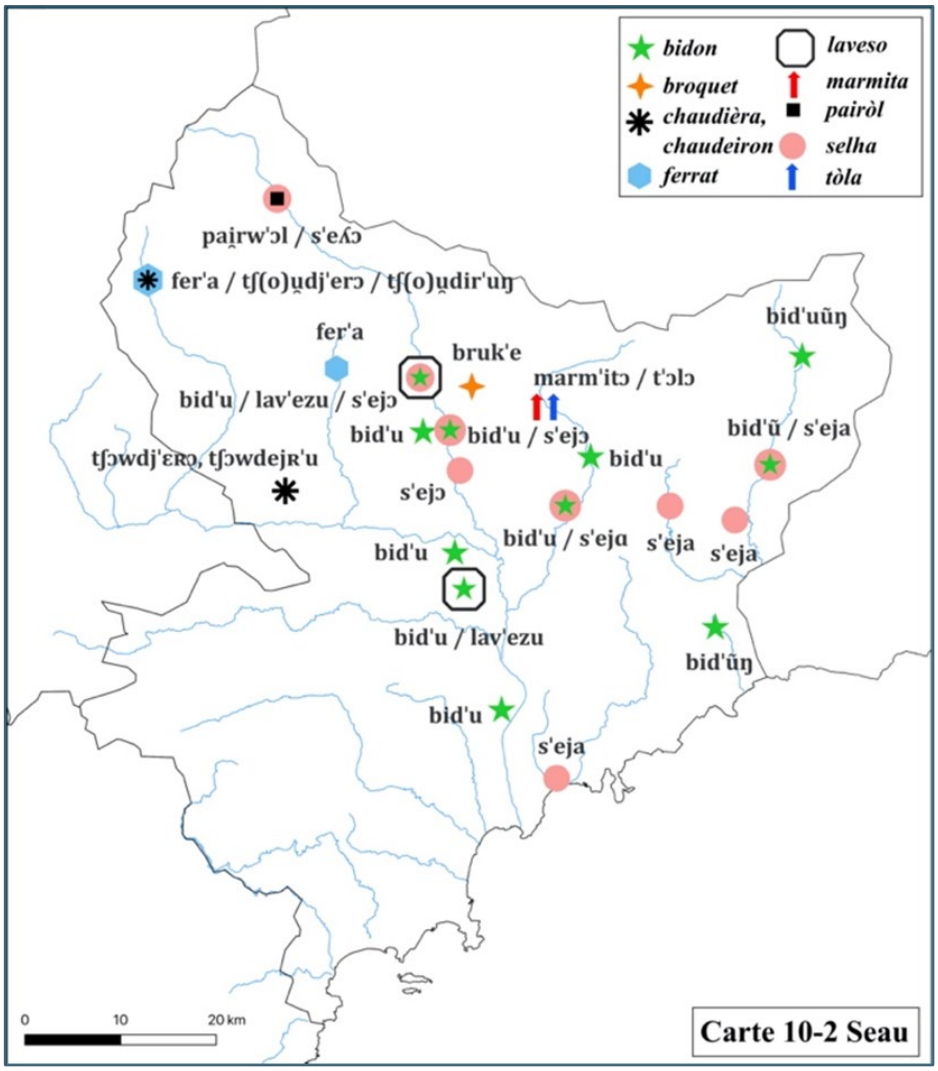

Carte 10-2. *Seau.*

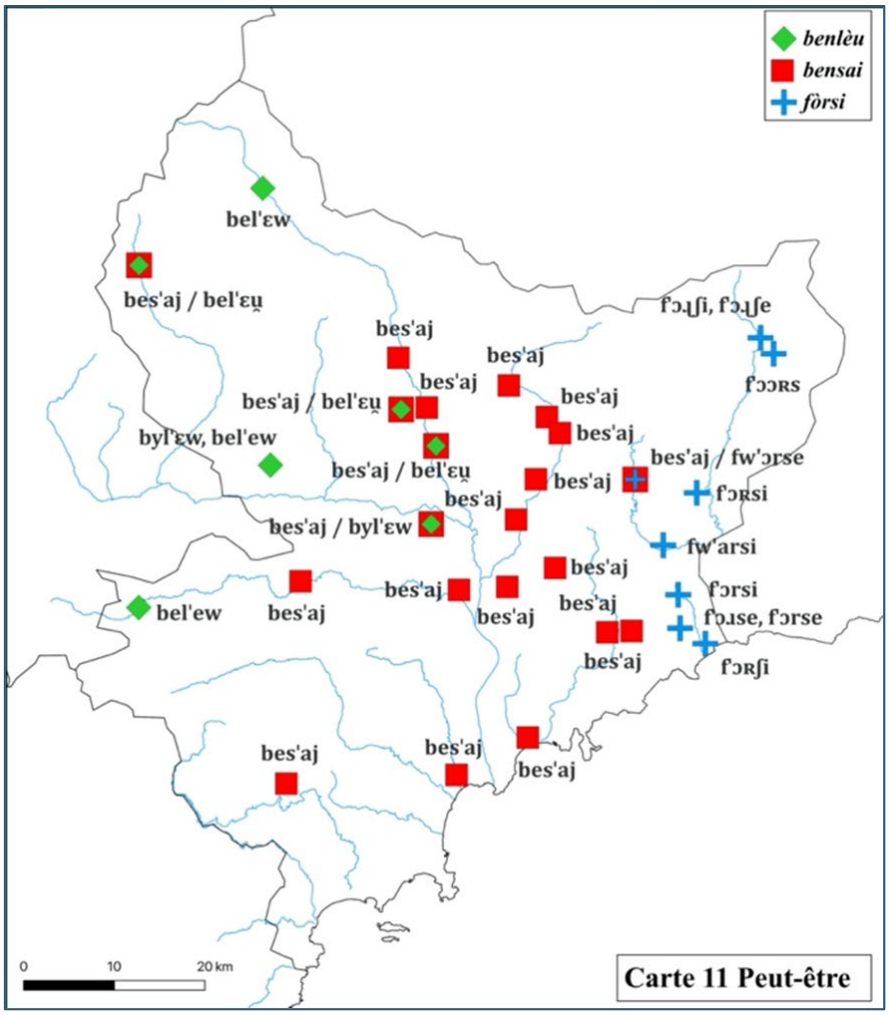

Carte 11. *Peut-être*.

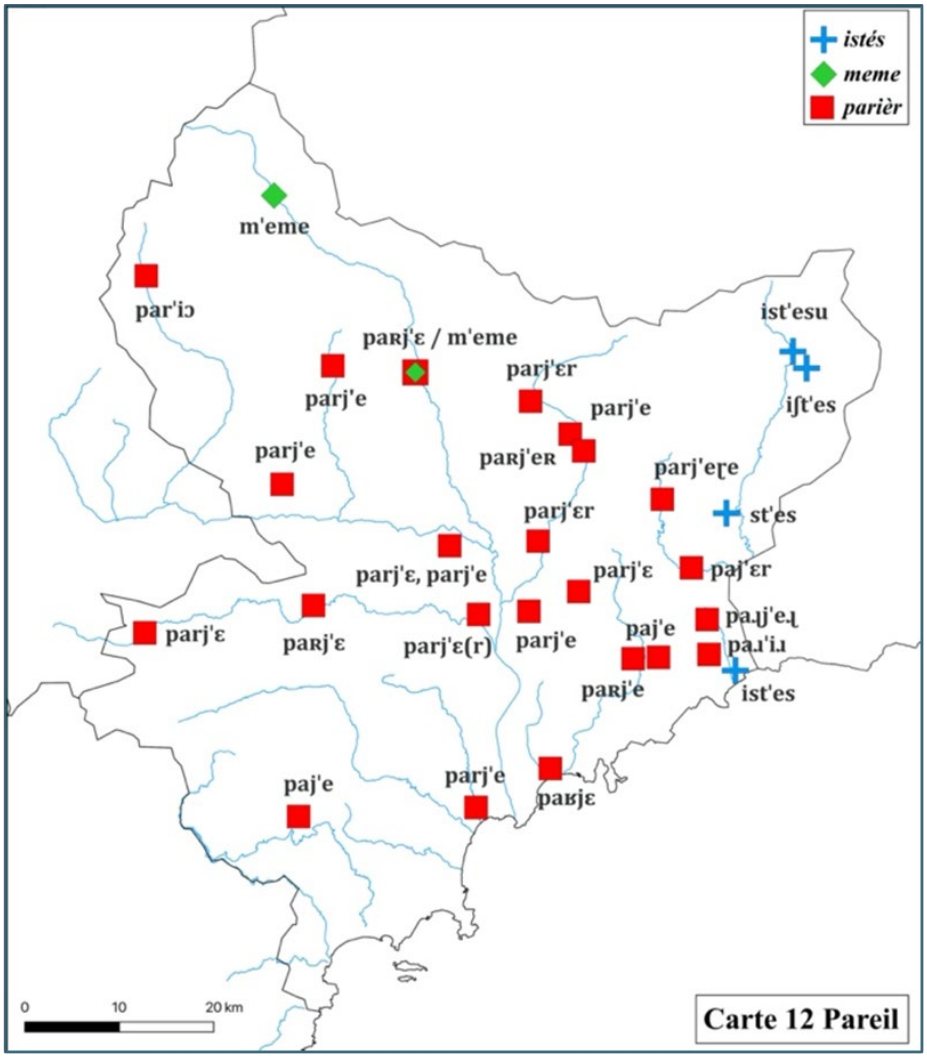

Carte 12. *Pareil*

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 281–292, https://memoriadelcor.org

O LÉXICO DO MAR EN *ANTÓN E OS INOCENTES* DE X. L. MÉNDEZ FERRÍN

Francisco FERNÁNDEZ REI
Instituto da Lingua Galega. Universidade de Santiago de Compostela

1. INTRODUCIÓN

A novela *Antón e os inocentes*, rematada no Nadal do 1970 no penal cántabro de El Dueso e publicada no 1976, trata a iniciación sentimental dos mozos Alberte Fernández Comesaña, Berto, e Lionarda Miguez, Narda, no Vigo da década de 1950, que contan a historia das súas familias: o pai de Berto é un mariñeiro con raíces na ría da Arousa, na comarca do Barbanza, e a nai é do barrio vigués de Coia; Narda procede dunha familia de zapateiros ourensáns de Vilanova dos Infantes (Celanova). Entre as dúas historias intercálase a de Antón Carballo, curmán da nai de Narda, desertor da guerra española do 1936 e mercenario no exército francés na guerra de Indochina contra o Viet Mihn.

Na obra está moi presente o Vigo portuario, a súa ribeira e o barrio de Bouzas, de onde saían os barcos para pescar no Gran Sol, e o Bouzas dos estaleiros navais. E están as tabernas mariñeiras da beiramar con cheiro a peixe fritido e algún areal vigués onde Narda lembra ter sido feliz con Berto na silenciosa presenza de tres gamelas varadas na area.

Outro mar da novela é o da Arousa e a Guerra da Traíña, que tivo lugar entre 1897 e 1905 despois de chegaren do Cantábrico á costa galega as veloces *traiñeiras*, que pescaban a sardiña co aparello do cerco de xareta, de estrutura semellante á antiga arte da *traíña*, pero máis pequena. Os conserveiros cataláns (e os fresqueiros exportadores de peixe) apoiaron a pesca da sardiña con ese barco, porque nun lance

o seu aparello podía coller 50 cestas de 100 quilos fronte ás oito da tradicional arte do *xeito* das dornas e das lanchas xeiteiras.

As protestas iniciáronse na ría de Vigo, con Cangas como mascarón de proa, e radicalizáronse na ría da Arousa, onde había o maior número de mariñeiros que andaban ó xeito. O autor recrea ese conflito ó contarlle Berto a Narda a historia da súa familia arousá, «estirpes requeimadas do norte, encalecidas da liña, enceguecidas da profunda ollada-laser que fura ceo, augas, pedras, lama. E, finalmente, comprometidas na guerra da Traíña» (Méndez Ferrín 1976: 10-11). Os xeiteiros enfrontáronse a xente que viña de Blanes e doutras vilas da costa catalá, cos seus nomes ó vento (Martí, Romaní, Roura) a xeito de divisas de conquista; e perderon a guerra contra a burguesía conserveira chegada de Cataluña, porque «os de abaixo, adoito, perden. O peixe, dinamitado, deulle sebo ás canelas, costeou a Lanzada — alamparía a lúa, ao millor, sóbor das dunas—, perdeuse nas estradas segredas dos océanos (…). E tras a fuxida do peixe, a Arousa levou áncoras, veu a diáspora dos homes. Dos meus, Narda» (Méndez Ferrín 1976: 33).

A familia de Berto e outras derrotadas na Guerra da Traíña emigraron a Trintxerpe (Pasaia), onde os mariñeiros galegos, proletarizados, traballarán na pesca de altura no Gran Sol, mentres que os vascos continuarán como mariñeiros de baixura, agás na costeira do bonito. Na novela trátase o medre desa comunidade galega, o papel das mulleres e a intensa actividade sindical dos mariñeiros, moitos deles entusiastas da utopía cenetista, que na II República converteron Trintxerpe na "meca do *soviet rojo*" en Euskadi.[1]

Mortos os avós de Berto, seu pai volveu a Galicia, a Bouzas, para facerse patrón de costa e traballar no Gran Sol. Berto fálalle a Narda das *praias* deste caladoiro en que pescaba seu pai, algunhas con nomes como *Mar das Galiñas* ou *Cona da Vella*, bautizadas polos mariñeiros galegos que as descubriron.

2. LÉXICO MARIÑEIRO

Nesta contribución á homenaxe ó amigo José Enrique Gargallo vou tratar o léxico do mar de *Antón e os inocentes*, agrupando, entre outras, as denominacións do peirao, das embarcacións, dos aparellos de pesca, dos ventos e do movemento da auga do mar, das grandes pedras, da flora e da fauna.[2] Manexei a concordancia da 2ª ed. da obra (Méndez Ferrín 1986), fornecida por Antón Santamarina, que a introducira no TILG, e contrastei o léxico mariñeiro co das outras edicións (Méndez

[1] Sobre a comunidade galega de Trintxerpe *vid.* Pereira (2010: 213-235).
[2] Neste traballo reviso e amplío considerablemente o léxico mariñeiro de Fernández Rei (2025).

Ferrín 1976, 1989 e 2019), que practicamente coincide. Hai algunha variación léxica, especialmente na ed. última.[3]

Consultei no TILG, corpus histórico de textos galegos modernos e contemporáneos con arredor de 30 millóns de formas gráficas, lematizadas e anotadas con etiquetas morfosintácticas, o léxico do mar da novela e indico se un termo figura entre as tres primeiras obras do corpus.[4] No TILG figura a 2ª ed. (1986), e non a 1ª (1976); pero dado que entre 1976 e 1985 figuran nese corpus varias obras con mar que fan que bastantes termos da novela de Méndez Ferrín non aparezan entre as tres primeiras documentacións; subsano iso tendo sempre en conta a data de 1976 para a novela de Méndez Ferrín.[5]

2.1. *Molle* e *peirao*

A construción da beiramar, que xeralmente forma parte do porto, usada para abrigo dos barcos ou para embarque e desembarque de persoas e mercadorías, denomínase na novela co catalanismo *molle* (7, 3ª doc.). Refírese ó porto de Vigo («barullo dos *molles* de pesca», «púxoos no *molle*, niste *molle* de Vigo», «todos polo *molle*, sin nos falar»), a portos arousáns («*molles* de Ribeira, ou da Póboa, ou de Cambados») ou ós portos irlandeses de Bantry e Castletown («*muelle* [sic] de pivotes de madeira de Bantri, ou de Castretón»).[6]

Tamén se emprega o sinónimo *peirao*s («e non sabía ela hastra qué punto amados, os *peiraos* da Ribeira»)[7], termo documentado no TILG desde 1853 na obra do pontevedrés Pintos, que usa a variante *peirán* no 1858. Nos escritores da ría da Arousa, o cambadés Cabanillas usa *peirao*, pero *peirán*[8] os rianxeiros Dieste, Manuel Antonio e Castelao.

[3] De haber máis dunha ocorrencia, ponse entre parénteses o número: *mariñeiro* (17). Cando hai nomes en singular e plural dun mesmo termo, agrúpanse na forma en singular; e de haber varias formas verbais, agrúpanse co infinitivo. As citas son sempre da 1ª ed. (1976), e a cursiva dos exemplos é da miña autoría.

[4] Engado as abreviaturas 1ª doc., 2ª doc. 3ª doc. despois de cada termo, p. e., *arca* (1ª doc.) e *colla* (2ª doc.). No caso de *molle* (7, 3ª doc.), a abreviatura figura despois do número de ocorrencias.

[5] No *Corpus de Referencia do Galego Actual (CORGA)* <https://corpus.cirp.es/corga/> a obra concordada foi a edición de *Antón e os inocentes* do 1976.

[6] Na 1ª ed. hai 6 ocorrencias de *molle* e unha do castelanismo *muelle* (p. 95), pero nas outras edicións sempre *molle*. Das 21 ocorrencias desta entrada no TILG, 13 son de obras de Méndez Ferrín.

[7] Refírese á ribeira de Vigo. En todas as edicións aparece esta Ribeira con maiúscula.

[8] Na Illa da Arousa é termo xenérico para referirse a un puntal rochoso que serve de embarcadoiro natural, como o *Peirán da Ría* na praia de Riasón. En Vilanova da Arousa existiu a enseada do *Peirán*, que desapareceu polos recheos da beiramar (Domínguez García 2025: 123).

As dársenas do porto onde se cargan ou descargan mercadorías denomínanse co anglicismo *docks* (3ª doc.),[9] que en obras posteriores de Méndez Ferrín é *doca*. O grupo de estibadores do porto, dos pesqueiros ou dos mercantes, é a *colla* (2ª doc.): («Viña de tomar uns bocks en Joaquín, cos traballadores da *colla*»).

2.2. Homes e mulleres do mar

Rexístrase o xenérico *mariñeiro* (17) —e os adxectivos *mariñeiro* (3) e *mariñeira* (5)—, e o sinónimo *pesco* (2), documentado este en Sarmiento no 1746 e usado hoxe frecuentemente con sentido pexorativo pola xente que non é da beiramar. Os mariñeiros que andan ó mar coa traíña son *traiñeiros*.

O mariñeiro galego cobre a cabeza con *pucha* e o mariñeiro vasco con *chapela* (1ª doc.), e os dous andan vestidos de *mahón* (6). Viste *roupa de augas*, con *suleste* 'sueste' na cabeza, anda con *botas de augas* (2), fai *caldeirada* de peixe («nunha praia abrigosa antre a néboa, mentres cocía nun pote a *caldeirada*») e cobra o *quiñón*, froito do reparto das ganancias da pesca («creouse un proletariado adicto, a base de manteren aos homes todo o ano con catro codias de pan e un mísero *quiñón*»).

O termo *patróns* aparece referido á pesca de baixura, e para a de altura rexístrase *armador* (7), *tripulación*, *patrón de costa* (4, 2ª doc.) e *patrón de pesca* (4), que «ordea todo. É un axente do armador, abordo. Vixía sóbor dos homes, decide, executa».[10] A expresión *quedar en terra* non ten o sentido xeral de perder o barco á hora de marchar para o mar, senón ser despedido dun barco («*Quedas en terra* ao chegarmos a Bouzas»).

A muller que vende o peixe é a *peixeira*, que o carrexa e pon á venda nunha *patela* (2).

2.3. Embarcacións

O termo popular *barco* (7) (e diminutivo *barquiños*) ten como sinónimo *embarcación* (2) referida á *traíña* (13) e a outros barcos antigos en que se depositaba a arte do xeito. Emprégase metaforicamente o termo *buque* («embarcado no *buque* pantasma do bachelerato») e a voz culta *navío* (3) para referirse ós *vapore*s do Gran Sol («alixeiran o *navío* que cabecea directo contra Bantri»), pero tamén á *traíña* («esguío e estreito *navío*»).

[9] *Docks* no 1926 na revista *Nós* 32 e na forma galeguizada *doque* en Lesta Meis no 1927.

[10] Segundo Piñeiro / Gómez (2004: 30), nos barcos pesqueiros, o *patrón de pesca* decide o destino, mentres que o *patrón de costa* marca o rumbo e se responsabiliza do barco ata chegar ó caladoiro, onde o patrón de pesca colle o mando do pesqueiro, escolle onde largar o aparello e ordena as manobras. Cando se volve a terra, o patrón de costa de novo vai na ponte, ó mando do barco.

Para a pesca de baixura, ademais da *traíña*,[11] cítanse as *lanchas xeiteiras*;[12] a *lancha* (2), unha referida á que andaba ó xeito e outra ó barco que vixiaba no Gran Sol; o *racú* (3ª doc.) («máis longo e mariñeiro que a lancha»); *dorna* (3), nun caso non se especifica o tipo («dornas varadas nos areales»), noutro dise que é *de tope* (dorna grande (…) tallando o mar co madeiramen *de tope*»)[13] e no terceiro trátase do talasónimo Cocho das Dornas da praia viguesa de Samil; e *gamela* (3), en dous casos trátase da *gamela auxiliar* da traíña e no terceiro («*Gamelas* varadas na area»), seguramente se refira o autor a gamelas coruxeiras, orixinarias da parroquia viguesa de Coruxo, con proa e popa achatadas, con forma de medio hexágono, polo que os mariñeiros din que teñen dúas popas.

Rexístrase o termo *vapores* (2) para a *flota* 'frota' do Gran Sol, e tamén *trasatlántico* 'transatlántico' («ao ver perderse o *trasatlántico* na final da ría, co seu pai no ventre») e *portaavións* (3ª doc.)[14] («acompañados de xentís cazas do *portaavións* de Haiphong»).

Nas partes das embarcacións menciónase *cuberta* (2), *proa* (3), *popa* (3), *timón* 'temón' (4) e *roda do timón*, e o literario *leme* 'temón' con sentido figurado («unha mañán calquera e os republicáns burgueses recuperaron o *leme*»). O máis salientable son os termos populares *arca* (1ª doc.) e *couso* (1ª doc.) para os costados dereito e esquerdo, mirando de popa para proa («De *arca* e mais de *couso* os remos entraban no mar»);[15] porén, nos vapores da altura eses costados desígnanse con *estribor* e *babor* en Méndez Ferrín (2019) («a *estribor* está o fondón, duascentas brazas, viro a *babor*, endereito a Cona da Vella»), pero nas edicións anteriores usara *esquerda* para *estribor*. Outros termos son *poutadas*, *vela* (2), *remo* (5) e *abordo* (5) 'a bordo', en referencia ó interior do barco.

[11] En *Antón e os inocentes* o termo *traíña* designa sempre o barco; o aparello son *redes de cerco*. No TILG documéntanse *traíña* 'barco' e 'aparello' desde finais do séc. XIX; as primeiras documentacións do sinónimo *traiñeira* (barco) son de Valcarce Ocampo no 1901 e de Cabanillas no 1913, que usa *trainera*. No DRAG a entrada *traíña* é para o aparello e *traiñeira* para a «antiga embarcación longa e estreita utilizada para pescar con traíña, que constaba de doce bancos e era movida por vinte e cinco ou trinta remeiros».

[12] A *lancha xeiteira* ou *lancha de relinga* dedicábase á sardiña coa arte do xeito. Perdeu protagonismo coa aparición da traiñeira e logo coa motorización, polo que na década de 1970 estaba case desaparecida, despois de ser o barco máis estendido por toda a costa atlántica galega (Culturmar 2018: 18).

[13] A maioría das dornas (*polbeira*, *xeiteira* e *meca*) constrúense en calime [ou escarva], mentres que a dorna de tope se constrúe coa técnica maioritaria dos outros barcos tradicionais, isto é, «a tope», coas táboas do casco apretadas unhas contra as outras, orixinando un casco con formas redondeadas, lisas e bastante barrigudo (Culturmar 2018: 24).

[14] En Méndez Ferrín (1986, 1989, 2019), *porta-avións*.

[15] En Méndez Ferrín (2019) rexístrase o tamén popular *meo* no canto de *arca*.

Termos relacionados cos barcos de altura son *asteleiros* e *esteleiros* 'estaleiros', *camareta* (2ª doc.), *sirea* 'sirena' (2)[16], *telefonía* (2, 2ª doc.) («A súa voz, a traveso da *telefonía*, instruía a toda a flota do Grand Sole») e o lusismo con tradición literaria *rumo* 'rumbo' (4) («perdidos nun punto sin nome do Atlántico, rumo ao mar céltico»).

Rexístranse accións relativas ás embarcacións como *armar*, *atracar*, *embarcar* (3), *fletar* 'fretar', *navegar* (3) e *varar* (3). Metaforicamente, *levar áncoras* («E tras a fuxida do peixe, a Arousa levou áncoras») pode ser calco do castelán no canto da expresión popular *levantar o risón* coa que se indica que un barco sae do lugar onde estaba atracado.

2.4. Aparellos de pesca

O peixe péscase con *aparello* (8) («a traíña largaba de popa o *aparello*, do que unha gamela auxiliar mantiña un calón»), con *rede* (6) («o xeito era unha *rede* de paradiso perdido») e con *liña* («estirpes requeimadas do norte, encalecidas da liña»).

Na pesca distínguese *baixura*, nas rías ou cerca do litoral, e *altura* (3) ou *pesca de altura* (2), en mar aberto. Nos aparellos da baixura cítase o *xeito* (6),[17] a *volanta* (3ª doc.)[18] e a *raeira* (3ª doc.),[19] e para a traíña as *redes de cerco* (3ª doc.),[20] das que se nomean os *calóns* e as *mallas fecheiras* (1ª doc.). Na pesca da sardiña menciónase a *ardora* («tiros de dinamita, ambición, a *ardora* que se desvía máis e máis da costa»), bioluminiscencia producida pola proliferación do fitoplancto que indica a presenza do peixe.

Nas partes dos aparellos de pesca do Gran Sol a única mención é *porta do aparello* («Contempla a *porta do aparello* arrastrando arreo lama, vida, mariscos, larvas, destroíndo o equilibrio natural coma un arado de morte e de loucura»).

---

[16] Un dos rexistros refírese a unha factoría. En Méndez Ferrín (2019) o termo é *sirena* (3).

[17] O *xeito* é unha rede cun pano preparado para pescar sardiña ou xouba, polo que varía o grandor das mallas. A cacea deste aparello son sempre cinco pezas, armadas cuns fíos postos na parte estreita das pezas. Todo arredor refórzase a rede con outra de pano máis groso, onde van as dúas trallas, a do corcho e a do chumbo (Calo Lourido 1980: 23).

[18] De feitura semellante á do xeito, a *volanta* consta dun só pano coas trallas do corcho e do chumbo, con mallas máis grandes, porque se emprega para pescar pixota e ollomol (Calo Lourido 1980: 26).

[19] De feitura semellante ó xeito e á volanta, a *raeira* ten as mallas moi laxas para tomar raias, rodaballos, linguados e mariscos, sobre todo centola. Leva pouco corcho na tralla superior e moito chumbo na inferior, «porque os peixes que matan están sempre semienterrados na area e, para facelos mallar, ten que quedar o aparello ben caleado e aínda máis, rañar polo fondo ao compás das correntes» (Calo Lourido 1980: 26).

[20] No TILG documéntase *rede de cerco* no 1962 en Xaquín Lorenzo e no 1974 en Ríos Panisse.

Accións referidas ó aparello son *arriar* (2ª doc.),[21] *gardar*, *largar* (2), *manexar* (2ª doc.),[22] *pescar* (2) e *picar* (1ª doc);[23] e para o peixe atrapado na rede, *enmallar* 'mallar'.

2.5. Vento e movemento da auga do mar

Hai moitas ocorrencias do termo *mar* (51) referidas ó vigués e ó arousán, ademais de denominacións como *mar de Vigo*, *mar da Arousa* e *mar céltico*, e neste o *mar das Galiñas* e o *mar do Sindicato*, bautizados polos galegos que pescaban no Gran Sol.

Das moitas das ocorrencias de *vento* (28) só unhas poucas refírense ó mar. Entre os ventos rexístranse o *oeste* e os literarios *norde* e *sul* («os quentes *sules*, os durísimos coitelos do *norde*, as molladas bafaradas do *oeste*»). Tamén se rexistra o popular *norte* (7) para o vento («estirpes requeimadas do norte») e para o punto cardinal («que nos guía entre tanto atolón e me di que o *norte* é iste») ou ben en sentido figurado («Ser patrón de pesca, coma meu abó, foi o seu *norte*»); e *sul* (2) para o punto cardinal.[24] Para o vento moi forte do Cantábrico, que adoita soprar entre o oeste e o noroeste, rexístrase *galernas* («azoutaron cen galernas os atribulados cons viscaínos»).

No relativo á auga do mar hai ocorrencias de *onda* (21) e de *maré* 'marea' (7)[25] para designar os tipos de marea (*maré baixa*, *maré alta*, *maré viva*) e outras, e tamén en sentido figurado («*maré* (…) de batas verdes, azuis», en referencia ás obreiras que saían da fábrica). Rexístrase o popular *devalar* («as augas da maré viva *devalan* lixeiras») e o literario *ronsel* (5) para a marca que no mar o barco vai deixando mar pola popa («a ollada recaída, afundida de meu pai, marca *ronseles*,[26] rumos»), e por extensión, a pegada que deixa algo ó pasar («deixando un *ronsel* de coloña barata, vergoña e medo»).

Hai varias ocorrencias de *sal* (3), e relacionadas con el, *salitre*, *salgada* («unha postiña de carne *salgada*») e *salazón* 'salga' («ergueu fábricas de *salazón* de dura pedra»).

[21] Antes de Méndez Ferrín hai varias ocorrencias no TILG referidas á vela.
[22] Antes de Méndez Ferrín hai ocorrencias no TILG referidas ó temón (Zapata no 1952) e ós remos (Xaquín Lorenzo no 1962).
[23] Antes de Méndez Ferrín hai ocorrencias no TILG referidas ó peixe.
[24] En Méndez Ferrín (2019) rexístrase *sur* (2) para o punto cardinal e no vento «quentes *sal*es», que debe ser gralla por *sules* das edicións anteriores. O plural *sules* só se documenta en *Antón e os inocentes*.
[25] *Maré* é termo de portos do litoral que vai da ría de Pontevedra á Guarda, e tamén do portugués.
[26] *Ronseis* nas tres edicións posteriores da novela (Méndez Ferrín 1986, 1989 e 2019).

2.6. *Costa*, *praia* e *con*

Das ocorrencias do termo *ría* (7), cinco corresponden á de Vigo e dúas á da Arousa; para o litoral rexístrase *costa* (4) e para a beiramar, *ribeira* (4), referida á de Vigo.[27]

As pedras de gran tamaño, especialmente as próximas á costa que sobresaen da superficie da auga, e ás veces só cando devala a marea, noméanse coas formas populares *con* (5), propia das Rías Baixas, e *penedo* (3), pero nunca coa literaria *rocha*.

A extensión de area á beira do mar desígnase con *areal* (5)[28] e *praia* (14), onde pode haber algunha *duna* (3), como na Lanzada e en Samil citadas na novela. O termo *praia* na pesca de altura é o banco de pesca («navegando encol dos fondos que il me tiña dibuxado nun mapiña, '*praia*' por '*praia*', que é como os mariñeiros chaman aos bancos,[29] coa nomenclatura popular dos pescos de Galicia»). Paz (2005: 333) define a *praia* da pesca de altura como «lugar do mar onde se faena, banco ou caladoiro. Fondo arrastrábel».

Hai varias ocorrencias de *illa* (7), algunha con acepción figurada. O termo *atolón* 'atol' («única chama que nos guía entre tanto *atolón* e me di que o norte é este»), que designa a illa coralina en forma de anel cunha lagoa no interior, é a primeira e única documentación do TILG.[30] A forma estándar *atol* usaraa Xavier Queipo no 1995.

2.7. Flora: algas

Na flora rexístrase *argazo* (3) e *oucas* 'algas', termos con moita tradición literaria, o primeiro desde Sarmiento no 1746, e *carrumeiro* (3, 3ª doc.), alga mariña de talo longo e groso e cor castaña, que o cangués Bernardino Graña introduciu no galego literario.[31] Rexístrase *aboiar* (2) referido a esta planta e figuradamente dise da protagonista Narda («morrín, sentinme aboiar no romor da touza»).

---

[27] En todas as edicións sempre está escrito *Ribeira*, con maiúscula, á parte do topónimo arousán Ribeira.

[28] En Méndez Ferrín (2019), *areal* e *areais* (2); nas anteriores edicións, *areal*, *areás* e *areales*.

[29] En Méndez Ferrín (2019) engadiuse *areosos* a *bancos*, adxectivo ausente das anteriores edicións; por outra parte, na ed. do 2019 o pronome suxeito é *el*, e non o lucu-auriense *il*.

[30] No 1926 na revista *Nós* 32 documéntase *attolls*.

[31] Para a *Laminaria digitata*, Ríos Panisse (1983: 59-61) anotou *carrumeiro* en Bouzas e Cesantes, na ría de Vigo; *gholfeiro* en Mogor (Marín) e Cangas do Morrazo; *gholfo* en Portonovo, Cambados, O Grove, Muros, Malpica, Cedeira e noutros portos; *alghazo* en Cariño e Bares, *olghazo* en Viveiro… Ademais, indica que outros autores recolleron *carromeiro* e *carrumeiro* en Cangas, sen especificaren nome científico, pero cre que corresponden a *Laminaria digitata* e *Laminaria saccharina*. O cangués Bernardino Graña incluíu *carrumeiro* no apéndice de nomes mariñeiros do seu poemario *Profecía do mar* (1966).

2.8. Fauna

2.8.1. Invertebrados

Rexístrase o termo *marisco* describindo a pesca de arrastre no Gran Sol («arrastrando arreo lama, vida, *mariscos*, larvas, destruíndo o equilibrio natural coma un arado de morte e de loucura»); pero o único que se menciona é *cáncaro*[32] (1ª doc.), centola macho en Cangas de Morrazo. Outros invertebrados son a popular *miñoca*, que as gaivotas procuraban cerca do mar en prados do río Lagares do barrio vigués de Coia, e o cultismo (ou castelanismo) *medusa* (2ª doc.), coa 1ª documentación do TILG no 1914 en Pondal.

2.8.2. Peixes

Presenta bastantes ocorrencias o termo *peixe* (15). O cardume ou conxunto de peixes que van xuntos en gran número e que se pescan co cerco de xareta (a sardiña, o xurelo, o bocarte ou o robalo), con arte de enmalle (a sardiña e a xouba) e con outras artes, en *Antón e o inocentes* denomínase *manada* 'manda' (4)[33], única documentación relativa ós peixes no TILG[34], onde a maioría das ocorrencias se refiren a lobos, vacas, ovellas e cabalos. Outros termos para o cardume son *banco*, *bando de peixes*,[35] que é a única documentación no TILG, e *bandada* (2ª doc.), moi documentada referida ás aves.[36]

Entre os peixes rexístrase *anguía* (3), *bogóns* (2ª doc.)[37], *carioca* (3ª doc.) para a pescada pequena, *chinchos* (1ª doc.), *dema* (1ª doc.)[38], *lamprea*, *maragota*, *ollomol*, *panchos*, *sardiña* (7) e *xarda* (2), e tamén o lusismo *carapao* (3, 1ª doc.)[39].

---

[32] *Cáncamo* en Bueu é centola macho e en Panxón designa o boi de Francia (Ríos Panisse 1977: 25 e 35).

[33] O castelanismo *manada* recolleuse en Cangas e Panxón; o termo *mada* en San Cibrao, Cedeira, Muxía, Sardiñeiro, Portosín e Ribeira; *mada de peixe* en Foz e *manda* en Laxe (Fernández Rei 2005: 349-350).

[34] No TILG rexístrase *manada* referida a cetáceos no 1989 en Penas Patiño e Piñeiro Seage.

[35] *Banco* recolleuse en Tapia de Casarego, Sada, Malpica, Ribeira e Cambados e *bando de peixe* en Ortigueira (Coaña) (Fernández Rei 2005: 349-350).

[36] Antes de Méndez Ferrín, referido ó mar, no TILG documéntase *bandadas de peixes* en Paz Míguez no 1936 e *bandadas de camarón* en Xaquín Lorenzo no 1962.

[37] O peixe *Atherina presbyter* denomínase *boghón* en Bouzas, Cangas de Morrazo, Panxón, Cesantes, Mogor e Vilanova da Arousa; noutros portos coñécese como *piarda* (e variantes) e *pión* ou *pión* (Ríos Panisse 1977: 249-251). *Agentina sphyraena* denomínase *boghón* en Panxón e A Guarda; *boghón bravo* en Cangas de Morrazo; *boghón de altura* en Bouzas, Cangas en Panxón… (Ríos Panisse 1977: 215-217).

[38] Peixe parecido ó lorcho que só se rexistrou en Cangas de Morrazo para *Blennius gattorugine* e *Blennius sanguinolentus* (Ríos Panisse 1977: 377-384).

[39] En Vilanova dos Infantes dise *xerelo* e *carapao*, voz que debeu traer xente que estivo no Brasil, segundo información que me deu o propio Méndez Ferrín, con casa nese lugar ourensán de Celanova.

2.8.3. Aves e mamíferos

Nas aves mariñas anotouse *arau* 'arao' (2, 3ª doc.), *carráns* (2ª doc.), *mascato* (2), *gavota* (6) e *gavotiñas-novas*, *maroto* (2, 1ª doc.),[40] termo que designa o macho da gaivota entre os mariñeiros de Marín (García 1985: 460).

Nos mamíferos mariños figuran *arroaz* (4),[41] *delfínidos*,[42] *toniñas*,[43] *foca*[44] e *londra* (7).[45]

Rexístrase *plankton* 'plancto'[46] como alimento de aves e mamíferos mariños («Mesmo os paxaros do mar, e mais os delfínidos, emigraban da grande poza de vida mesta, ollo que fora turbo de *plankton*»).

2.9. Outros termos

O latinismo *acuarium* 'acuario' («coma se os barcos atracados, toda a ría, o ir e vir dos mariñeiros, o cheiro a peixe descomposto, estiveran contados nun xigantesco *acuarium*») ten a 1ª documentación no TILG, e o mesmo o anglicismo *lock-out* (2) 'feche patronal' («Ao mesmo tempo en que a patronal de Vigo [no 1935] declara o *lock-out* mariñeiro e os tiros atravesan a rúa do Príncipe —xa sabes, o atentado a Paz Andrade»).

Outro termo é *avante*, catalanismo náutico usado con acepción figurada («Lograda ista [a Folga Xeral], o chouto cego avante produciríase un día»).

3. CABO

No limiar «Ao leitor» (Méndez Ferrín 1986: 10-11), o autor manifestaba que quería cambiar paradigmas da literatura galega levando ás súas páxinas a Galicia urbana e industrial, neste caso Vigo, e, se cadra, «os escritores bons galegos (que sempre andan de costas ao mariñeiro e aos oficios manuais de terra) ben poderían sentirse estimulados a facer romances navais ou tocantes ao mundo do traballo».

---

[40] *Marotos* rexístrase en todas as edicións; pero *maroto* da frase «ergue o voo coma o maroto» de Méndez Ferrín (1976, 1986 e 1989) é substituído por *mascato* en Méndez Ferrín (2019).

[41] Na ed. do 1976, *arroaz* (2), *arroás* e *arroace*s; nas outras, *arroaz, arroás* (2) e *arroace*s. O termo *arroás* (e variantes) é xeral no litoral galego para *Pseudorca crassidens*: na ría de Viog, *arroás* en Cesantes e *arruás* en Bouzas e Cangas, e en Panxón na ría de Baiona (Ríos Panisse (1983:15).

[42] Nas outras edicións (Méndez Ferrín 1986, 1989, 2019) aparece *golfiños*, e non *delfínidos*.

[43] *Toniña*, *toliña* e variantes son as formas comúns no litoral galego para *Phocaena phocaena*: *toniña* en Bouzas, Cangas, Panxón e Cesantes (Ríos Panisse (1983:13-14). Nestes portos non se recolleu *golfiño*.

[44] Para *Phoca vitulina* Ríos Panisse (1983:12) recolleu, entre outras denominacións, *lobo* en Cangas de Morrazo, *lobo marino* e *vaca marina* en Panxón.

[45] Para *Lutra lutra* Ríos Panisse (1983:17-18) recolleu *londra* en Bouzas, Panxón e Cesantes e *lontra* en Cangas de Morrazo.

[46] *Plancton* nas tres edicións posteriores (Méndez Ferrín 1986, 1989, 2019).

En *Antón e os inocentes* queda ben reflectido Vigo, cidade urbana e portuaria, como queda a pesca de baixura co relato histórico da Guerra da Traíña na ría da Arousa e a pesca de altura no Gran Sol, onde faenaban barcos galegos con base en Bouzas. A dureza da pesca nese farturento caladoiro do Atlántico norte, ó suroeste de Irlanda, é un grande atractivo nas letras galegas das últimas décadas, e esta obra de Méndez Ferrín foi pioneira. Por outra parte, a batalla de Dien-Bien-Phu, na que participou Antón Carballo, é a primeira fazaña bélica moderna da literatura galega.

Moito léxico do mar da novela é común no litoral galego e tiña presenza, en maior ou menor medida, no galego literario; con todo, o autor introduce un bo quiñón de formas populares da xente mariñeira, entre outras, *arca* e *couso* (estribor e babor), *chapela* (pucha dos vascos), *cáncaro* (centola macho), *maroto* (macho da gaivota) e os peixes *chincho*, *dema* e *carapao*, ademais do latinismo *acuarium* e do anglicismo *lock-out*.

A carón destas primeiras documentacións no TILG, outros termos teñen neste corpus a 2ª ou 3ª documentación; é o caso, p. ex., de *volanta* e *raeira* (aparellos), *racú* e *portaavións* (barcos), *camareta* (cámara dun barco), *carrumeiro* (alga), *bandada* (de peixes), *bogón* e *carioca* (peixes), *carrán* e *arau* (aves mariñas), *colla* (estibadores do porto), o catalanismo *molle* (peirao) e o anglicismo *docks* (dársenas).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

CALO LOURIDO, Francisco (1980): *As artes de pesca*. Santiago [de Compostela]: Museo do Pobo Galego.

CULTURMAR / FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Víctor (2018): *Embarcacións tradicionais de Galicia*. Deputación da Coruña e Culturmar.

DOMÍNGUEZ GARCÍA, Helena (2025): «Cada pedra con cadanseu nome: talasónimos xenéricos da ría de Arousa», *Nova Ardentía. Revista Galega de Cultura Marítima e Fluvial*, 17, p. 121-124.

DRAG = GONZÁLEZ GONZÁLEZ, M. (dir.): *Dicionario da Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega. https://academia.gal/dicionario. (Consulta: 22/12/2025).

FERNÁNDEZ REI, Francisco (2005): «*Cardumes, barrías* e *manchas* de peixe en galego e portugués", en BOULLÓN AGRELO, Ana Isabel / COUCEIRO PÉREZ, Xosé Luis / FERNÁNDEZ REI, Francisco (ed.): *As tebras alumeadas. Estudos filolóxicos ofrecidos en homenaxe a Ramón Lorenzo*. Santiago de Compostela: Universidade, p. 347-363.

FERNÁNDEZ REI, Francisco (2025): «Mar e léxico mariñeiro en *Antón e os inocentes* de X. L. Méndez Ferrín», *Nova Ardentía. Revista Galega de Cultura Marítima e Fluvial*, 17, p. 125-129.

GARCÍA, Constantino (1985). *Glosario de voces galegas de hoxe*. Anexo 27 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade.

MÉNDEZ FERRÍN, X. L. (1976): *Antón e os inocentes*. Monforte de Lemos: Xistral.

MÉNDEZ FERRÍN, X. L. (1986) [1976]: *Antón e os inocentes*. Santiago de Compostela: Medusa / Sotelo Blanco. [2ª ed. en Medusa / Sotelo Blanco, 1989].

MÉNDEZ FERRÍN, X. L. (2019) [1976]: *Antón e os inocentes*. Edición e introdución de Antón Blanco Casás. Vigo: Xerais.

PAZ, Xabier (2005): *Follas da bacallau*. Vigo: Xerais.

PEREIRA, Dionísio (2010): *Loita de clases e represión franquista no mar (1864-1939)*. Vigo: Xerais.

PIÑEIRO DE SAN MIGUEL, Esperanza / GÓMEZ BLANCO, Andrés (2004)*: Homes de ferro en barcos de madeira. Aqueles pescadores de A Coruña*. Puerto de A Coruña. Autoridad Portuaria de A Coruña / Caixanova.

RÍOS PANISSE, Mª del Carmen (1977): *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia. I Invertebrados y peces. Con anotaciones etimológicas por Antonio Santamarina.* Anexo 7 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidad.

RÍOS PANISSE, Mª del Carmen (1983): *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia II. Mamíferos, aves y algas*. Anexo 19 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade.

TILG = SANTAMARINA, Antón (dir.) / GONZÁLEZ SEOANE, Ernesto / ÁLVAREZ DE LA GRANJA, María: *Tesouro informatizado da lingua galega* (versión 4.1). Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. https://ilg.usc.gal/TILG (Consulta: 22/12/2025).

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 293–305, https://memoriadelcor.org

DIR MOLT EN UN MIG DIR. SUPLEMENT AL CORPUS DE REFRANYS MÍNIMS EN CATALÀ I CASTELLÀ [1]

Joan FONTANA I TOUS
Universitat de Barcelona

1. *DE PRIN LUME ADUNATE*. PRELUDI

Entre els diversos articles de paremiologia que he tingut la sort d'escriure a quatre, o més, mans amb en José Enrique Gargallo al llarg del darrer decenni, avui escau destacar-ne el publicat al número 31 de la revista *Paremia*, «*Xaneiro xeadeiro*. Refranes mínimos en *ParemioRom*» (Gargallo / Fontana 2021). Aquest estudi marida la base de dades *ParemioRom* (Paremiologia romànica: refranys meteorològics i territori), fita immarcescible en la perllongada recerca de Gargallo sobre refranys meteorològics romànics, amb la meva dèria d'ensopegar els refranys més breus que a la Romània es fan i es desfan, és a dir, aquelles formulacions que m'ha abellit anomenar *refranys mínims*.

ParemioRom i tots els articles de caire paremiològic que en José Enrique i jo hem anat afaiçonant, en solitari, junts i ben avinguts, o bé amb d'altres proverbials col·legues, em duen a la memòria del cor *Povestea vorbii* ['El conte de la paraula'], poemari basat en un prodigiós enfilall de refranys romanesos que Anton Pann (1790-1854) reblà amb un subtítol ben suggestiu: *De prin lume adunate* [/] *Şi iarăşi la lume date* ['D'entre la gent arreplegats [/] I de bell nou a la gent donats'] (Pann 1982: portada). Premonitòriament, el meu treball final de l'assignatura "Introducció a la Filologia Romànica II", cursada a cavall entre el segon i el tercer mil·lenni (2000-2001), partia d'aquest volum; i, no endebades, fou justament aquesta matèria, impartida pel

[1] Agraeixo de cor a Maria-Reina Bastardas i a Víctor Pàmies els seus sempre valuosos suggeriments.

professor Gargallo, la que coronà la carrera de Filologia Clàssica amb menció complementària en Filologia Romànica, ja que, atzarosament però significativa, en clou el meu expedient acadèmic.

2. REFRANYS MÍNIMS

Per deixar clar el present objecte d'estudi, m'afanyo a esbossar-ne una definició: un refrany mínim és una estructura parèmica amb sentit ple, formulada amb verb explícit o bé elidit, i amb el mínim nombre possible de components, els quals, segons em dicta l'experiència, són dos, almenys en l'àmbit romànic, que és l'únic de què m'he (pre)ocupat.[2]

Sota l'acollidora ègida dels interessos paremiològics i la bonhomia de l'homenatjat, em proposo revisar, corregir i actualitzar el corpus de refranys mínims en castellà i català[3] que havia publicat fa uns anys (*cfr.* Fontana 2019 i 2021, respectivament). Amb aquest objectiu, en la primera part de l'article (§ 3.), presento un suplement de 27 refranys mínims, 16 en català i 11 en castellà, que he anat espigolant el darrer lustre;[4] i, en la segona (§ 5.), ofereixo una versió revisada (sense els refranys de § 3.) d'ambdós corpus de refranys mínims.

Abans d'entrar en matèria, permeteu-me confessar que, com més aprofundeixo en els refranys mínims, més em convenço que aquests no es regeixen per criteris mudables com l'ortogràfic, el morfològic o el pragmàtic (*cfr.* Fontana 2020: 102-103),[5] sinó per una intuïció col·lectiva que poua en el més pregon de l'enginy popular o, si ho preferiu, per un arquetipus parèmic, en el nostre cas panromànic, condensat en dos únics elements. Per citar-ne un exemple, en el desafortunat món amorós disposem de refranys mínims en català, *Amors,* [/] *dolors* (Amades 1982[3]: 108); en italià, *Amore amaro* (Lapucci 2007: XXXVI, núm. LXXI); o bé en romanès, *Dragoste, pacoste* ['Amor, malura'] (Zanne 2004: VIII, 728, núm. 15925). Vet aquí l'afuada lucidesa del geni popular, destil·lada en tres formulacions equivalents, perfectament traduïbles i admissibles en qualsevol varietat romànica.

---

[2] Em refereixo, per ordre cronològic, als articles dedicats als refranys mínims en gallec (Fontana 2017), asturià (2018), castellà (2019), italià (2020), català i romanès (2021). D'altra banda, el ja citat estudi de Gargallo / Fontana (2021) presenta quaranta refranys mínims repartits en les següents llengües romàniques: 15 en gallec, 8 en occità (dels quals, 3 adscrits a l'àmbit de l'aranès), 5 en català, 2 en portuguès, castellà, sard i pullès, i 1 en asturià, italià, cors i llombard.

[3] És a dir, les dues llengües del cor d'en José Enrique, que s'adrecen amb enyor a l'Araceli i l'Enrique, amb amor a la Carmen i amb fervent esperança a l'Emma i l'Aurora.

[4] Deixo per a una altra ocasió precioses troballes escadusseres com ara la del refrany mínim asturià *Salguerosa, llamargosa* ['pantanosa'] (Castañón 1990: 305).

[5] En aquest sentit, un refrany com *Hecístela, págala* (Kleiser 1995: 111, núm. 9.951), de dos mots però cinc components (dos verbs i tres pronoms febles), ha estat convenientment eliminat del corpus.

3. Suplement al corpus de refranys mínims en català i castellà

A continuació, presento, numerats i organitzats per temes, els 27 refranys mínims catalans i castellans, amb la indicació CAT. o ESP., respectivament.

3.1. Del calendari

3.1.1. Febrer

(1) CAT. *Febrer, mentider* (Valor 1984: 25)

(2) CAT. *Febrer, veleter* (Valor 1984: 25)

(3) CAT. *Febrer, corderer* (Valor 1984: 26)

Els tres refranys mínims anteriors, pouats de la mateixa font alcoiana, palesen el caràcter canviant del mes que, curiosament, disposa de menys dies.[6] Recorden, respectivament, els refranys mínims castellans *Febrero, traicionero* (Sánchez 1985: 94, núm. 1438), *Febrero, veletero* (Kleiser 1995: 470, núm. 41.041) i *Febrero, corderero* (Hoyos 1954: 400), aquest darrer comparable al gallec *Febreiro, cabriteiro* (Ferro 1995: 294, núm. 5035).

3.1.2. Agost

(4) ESP. *Agosto, mosto* (Gomis 1983: 128, nota 175).[7]

És ben sabut que a l'agost s'enceta la verema, s'aixafa el raïm i el most comença a fermentar.

3.2. Morals

(5) CAT. *Amors,* [/] *dolors* (Amades 1982[3]: 108).[8] De significat prou transparent (basti pensar en els funests destins de cèlebres amants com Tristany i Isolda, Paolo i Francesca, o Romeu i Julieta); en italià, *Amore amaro* (Lapucci 2007: XXXVI, núm. LXXI) i, en romanès, *Dragoste, pacoste* ['Amor, malura'] (Zanne 2004: VIII, 728, núm. 15925) (cfr. § 2.).

(6) CAT. *Casat, cagat* (Medina 2014: 215).[9] O, si ho voleu més clar, *Casat vol dir cagat, casera vol dir caguera* (Farnés 1993: II, 864, núm. C1765). Van en el mateix sentit els refranys mínims *Casat, caçat* o *Casat, penedit* (Amades 1982[3]: 1111 i 1109).

---

[6] Precisament «El mes más corto y el más temible» és un epígraf que el *Calendario romance de refranes* dedica a febrer (Correas / Gargallo 2003: 61).

[7] Abans, Gomis hi anota «Els castellans diuen:», per bé que, insòlitament, no he estat capaç d'espigolar aquest refrany mínim castellà en cap altre repertori que no sigui el de la citada font catalana. Val a dir que, més endavant, Gomis (1983: 231, nota 348) n'esmenta un altre, *Febrero, cebadero*, que sí que es troba àmpliament representat en la paremiografia espanyola (*cfr.* Fontana 2019: 45).

[8] En comptes de considerar-ne l'exigüitat dels components, Amades observa els exemples 5, 7 i 9 des d'una perspectiva sil·làbica i els anomena «refranys de mètrica disil·làbica».

[9] Per a d'altres fonts, concretament cinc més, consulteu la *PCCD* de Víctor Pàmies.

(7) CAT. *Diners,* [/] *quefers* (Amades 1982[3]: 108). Els diners, per si mateixos, no donen la felicitat, sinó que, ben al contrari, *Com més diners, més maldecaps* (Amades 1982[3]: 1162).

(8) ESP. *Pasado, pisado* (font oral). Malgrat constar sempre en les fonts llibresques en la variant *Lo pasado, pisado* (*DA*, s. v. *pasado*), l'amic vendrellenc Xavier Alonso (Pisto) el localitza amb dos únics elements a Colòmbia, a partir de múltiples fonts orals. El sentit d'ambdues variants és que cal passar full i oblidar els esdeveniments, generalment malagradosos, del passat.

(9) CAT. *Perdut,* [/] *vençut* (Amades 1982[3]: 108). En efecte, qui perd el rumb (en sentit literal o figurat) té mala peça al teler.

3.3. Geogràfics

3.3.1. Amb topònims

(10) CAT. *Catadau,* [/] *rapataplau* (Sanchis Guarner 1992: CI, 109, núm. V, 70). En aquest refrany mínim, referit a la capital de la comarca valenciana de la Ribera Alta, *rapataplau*, de caràcter onomatopeic, hi actua d'element burlesc.

(11) CAT. *Castelló, cagalló!* (Martínez 2021: 53). La *PCCD* testimonia que, a finals dels anys setanta, aquest bescantament el «deien els de Burriana [sic] als de Castelló de la Plana».

(12) ESP. *Valdecaballeros, valdeladrones* (Vergara 1936: 427). Segons l'autor, «Por el contraste entre el nombre de la localidad, que parece corresponder a gente de posición social de importancia, y la pobreza de la mayoría de sus habitantes». Valdecaballeros, per cert, es troba a la província de Badajoz.

(13) CAT. *Xerta, alerta* (Moret 1995: 79). Amades (1937: 297) glossa el refrany *Gent de Xerta, alerta* amb una ocurrent llegenda sobre els habitants d'aquesta localitat del Baix Ebre: «Conten que en una reunió on hi havia un gran nombre de xertolins, s'apagà sobtadament el llum i tots feren de les seves. En tornar a casa, ningú no portava la seva bossa de diners, puix que cada u havia robat la de l'altre».

3.3.2. Amb gentilicis

(14) CAT. *Alboraiera*, [/] *xufera* (Sanchis Guarner 1992: CL, 61, núm. II, 7). Exemple recollit a Massalfassar (ubicat, com Alboraia, a l'Horta Nord valenciana). No endebades, com apunta l'autor, «La xufa és el cultiu més característic d'Alboraia».

(15) CAT. *Barceloní, cagasucs* (Amades 2008: 19). Perquè, segons Amades, oriünd de Barcelona, «Els barcelonins tenim fama d'agradar-nos els menjars amb suc».

(16) CAT. *Barceloní, escuracassoles* (Amades 2008: 19). És a dir, fart de mena, que mai no s'atipa per més que mengi.

(17) CAT. *Barceloní, pixaví* (Amades 2008: 19). Cal entendre-hi el qualificatiu en el sentit de 'molt presumit' (*DIEC*$_2$, s. v. *pixaví*).

(18) ESP. *Español marrano* (Vergara 1936: 17). La glossa de la font ens apunta: «Decían los italianos esto de los españoles que iban allá y se hacían pasar por nobles, para dar a entender que no lo eran todos, sino que algunos guardaban los marranos en su patria». Es podria tractar, així mateix, d'una al·lusió velada al criptojudaisme.

(19) ESP. *Plasenciano caguetoso* (Rodríguez-Moñino 1965: 318, núm. 959). Parèmia que devia néixer «en tiempos en que los alcantarillados no existían o eran escasos en la ciudad que baña el Jerte, por lo cual los habitants de dicha ciudad acostumbraban hacer sus necesidades en grandes bacines que, dentro de cada casa, se tenían instalados en apartada habitación, recipientes que, a la madrugada, se vaciaban en convenientes lugares» (núm. 960).

(20) ESP. *Requenudo* [/] *rabudo* (Sanchis Guarner 1992: CI, 73, núm. III, 16). Ho diuen els d'Utiel dels de Requena (ciutats de referència de la Plana d'Utiel-Requena, a la província de València), tot subratllant la fama d'altius dels requenencs.

(21) ESP. *Soyanos, patagalanos* (Rodríguez-Moñino 1965: 248, núm. 708). Invectiva que els d'Acebo adrecen als d'Hoyos (ambdós pobles situats a la província de Càceres) com a crítica a l'aire suposadament afectat amb què aquests darrers caminen.

(22) ESP. *Tornero, patatero* (Rodríguez-Moñino 1965: 381, núm. 1.099).

(23) ESP. *Torniego, patatiego* (1965: 381, núm. 1.098). No en va, doncs, «El Torno, a más de buen vino, da muchas y excelentes patatas». Tant *tornero*, de l'exemple anterior, com *torniego* són dos gentilicis d'aquest poble de la província de Càceres.

(24) ESP. *Villarenco,* [/] *podenco* (Sanchis Guarner 1992: CI, 60, núm. II, 62). Així bescanten els d'Ademús als de Villar del Arzobispo, ambdós pobles pertanyents a la província de València, amb un qualificatiu que, aquí, té el sentit de 'cabuts', 'rebecs' o 'indolents'.

(25) ESP. *Vizcaínos, burros* (Vergara 1936: 69). L'autor ens aclareix que «Así los llaman los guipuzcoanos y alaveses; porque dicen de ellos que son torpes y burros como los aragoneses. Los apodan también *albardas viejas*».

3.4. Marítims

(26) CAT. *Boirada, sardinada* (Pi 1985: 23, núm. 3). Les boires resulten de bon auguri per a la pesca de la sardina, sobretot el segon mes de l'any: *Pel febrer boirada, sardinada* (Amades 1982[3]: 967).

(27) CAT. *Canyeta, peixet* (Verdú 2010: 80). En el sentit «Que no n'erra cap». Difós al País Valencià, com palesen les diverses variants registrades a la *PCCD*.

4. *BELS DE MAIG, BELETS D'OCTUBRE*. A TALL DE CONCLUSIÓ

Els 27 refranys mínims que acabo de presentar s'articulen al voltant de temes com la geografia popular (és a dir, la maledicència respecte a l'alteritat), la moralitat, el calendari i la meteorologia o la cultura marítima, uns aspectes que ens ofereixen una radiografia acurada de les inquietuds presents a les terres on es registren aquestes parèmies. En aquest sentit, estic convençut que la inclusió d'aquesta vintena llarga d'exemples als dos elencs preexistents en català i castellà (*cfr.* § 5.) refermarà les intuïcions que, estructuralment i conceptual, n'havíem extret fins ara (*cfr.*, per exemple, Fontana 2020 i Gargallo / Fontana 2021).

Per concloure, és una feliç casualitat que el José Enrique i jo compartim, més enllà de la passió blaugrana, el delit per la paremiologia, una disciplina que, al meu entendre, encarna el maridatge perfecte entre la Lingüística i la Literatura. Si no em creieu, penseu un instant en el refrany *Bels de maig, belets d'octubre* (Amades 1982[3]: 979), al·lusiu a les crides amoroses de les ovelles (o cabres) que, pocs mesos després, anyellaran; l'anterior formulació em sembla un incomparable prodigi de l'enginy humà, una delícia paremiològica, per tant, lingüística, però, alhora, una composició equiparable a la millor tradició oriental de poesia breu. El destí trapella volgué que el professor Gargallo nasqués un dia de maig (el 17) i és indubtable que el ressò dels seus bels melindrosos han apadrinat, entre tants d'alumnes i deixebles, a mi mateix, nascut el 18 d'octubre, festivitat de sant Lluc, que, fa anys i panys, inaugurava el curs universitari.[10] ReCORdo com si fos ara que el curs 2000-2001 el José Enrique impartia "Introducció a la Filologia Romànica II" a l'aulari Josep Carner, anomenat així perquè, en l'anterior edifici ubicat al número 2 del carrer Aribau, hi va veure la primera llum l'autor del magnífic vers *Dir molt en un mig dir seria mon afany*, que trobareu al poema «Paraules d'amor», dins del recull *El cor quiet* (1925). Serveixi aquest article, embastat amb refranys mínims i admiració màxima, d'humil homenatge a un cor inquiet que ha demostrat davant tothom, arreu i tothora l'amor per les paraules.

5. CORPUS DE REFRANYS MÍNIMS EN CATALÀ I CASTELLÀ ANTERIORS AL SUPLEMENT

Ambdós corpus de refranys mínims, degudament revisats i sense els 27 exemples presentats en aquest treball, provenen de sengles articles de Fontana (2021 per al català i 2019 per al castellà). A fi de no sobrecarregar la present addenda, em limito

[10] Prego se'm disculpi la gosadia de citar dos refranys d'allò més políticament incorrectes que, tanmateix, palesen que l'inici del curs universitari s'esqueia el 18 d'octubre: *A Alcalá, putas, que llega San Lucas* i *A Salamanca, putas, que ha venido San Lucas* (Vergara 2009: 61 i 221).

a citar una única font per a cadascun dels 143 exemples (60 en català i 83 en castellà), convençut que la bibliografia completa resulta fàcilment consultable en línia als dos estudis esmentats. A l'hora d'escollir-ne una única referència, per al català privilegio Farnés (1992-1999), Amades (1982[3]) o Parés (1999[2]); per al castellà, m'encomano, sempre que m'és possible, a l'autoritat de Kleiser (1995).

5.1. Català

Abril, abrileja (Farnés 1992: I, 202, núm. A37)

Acabat, acabat (Farnés 1992: I, 225, núm. A104)

Aguiró, matanotaris (Amades 1982[3]: 1207)

Aleixar, naps (Farnés 1992: I, 369, núm. A755)

Apotecari manigueta (Farnés 1992: I, 634, núm. A1844)

Bord, bordeja (Farnés 1993: II, 307, núm. B1361)

Carbassa, embarassa (Amades 1982[3]: 1061)

Carta canta (Farnés 1993: II, 751, núm. C1316)

Cartes canten (Amades 1982[3]: 1170)

Casament, encegament (Amades 1982[3]: 1109)

Casat, caçat (Amades 1982[3]: 1111)

Casat, penedit (Amades, 1982[3]: 1109)

Castellà, profà (Farnés 1993: II, 881, núm. C1828)

Cavalls! Treballs (Farnés 1993: II, 910, núm. C1972)

Cavar aplana (Amades 1982[3]: 1041)

Cervià, esquirols (Farnés 1994: III, 40, núm. C2233)

Cigonyes, poques-vergonyes (Parés 1999[2]: 457, núm. 510)

Confraria, pilleria (Farnés 1994: III, 169, núm. C2802)

Costum venç (Amades 1982[3]: 1135)

Déu ajudarà (Farnés 1994: III, 529, núm. D360)

Déu proveirà (Farnés 1994: III, 574, núm. D505)

Esquerrà, malavà (Amades 1982[3]: 1178)

Gandesa, Gandòfia (Amades 1982[3]: 1212)

Gelosia, degueria (Amades 1982[3]: 1112)

Guapa, sabata (Amades 1982[3]: 1175)

Guapassa, favassa (Amades 1982[3]: 1175)

Guapesa, riquesa (Amades 1982[3]: 1175)

Hostes vingueren (Farnés 1996: V, 232, núm. H881)

Justícia, brutícia (Amades 1982[3]: 1135)

Mai massa (Farnés 1996: V, 899, núm. M1263)

Mai menys (Farnés 1997: VI, 65, núm. M1585)

Març, marcelades (Farnés 1996: V, 815, núm. M894)

Marinada, verinada (Farnés 1996: V, 874, núm. M1143)

Matines toquen (Farnés 1997: VI, 4, núm. M1337)

Mesura dura (Farnés 1997: VI, 93, núm. M1710)

Monesillo, pillo (Farnés 1997: VI, 221, núm. M2217)

Noblesa obliga (Farnés 1997: VI, 450, núm. N385)

Orenetes, amoretes (Parés 1999[2]: 458, núm. 592)

Oros, moros (Farnés 1997: VI, 627, núm. O493)

Pagat, oblidat (Farnés 1997: VI, 764, núm. P359)

Papers canten (Farnés 1997: VI, 824, núm. P603)

Passanant, carraus (Farnés 1997: VI, 932, núm. P1058)

Píndoles amarguen (Farnés 1998: VII, 199, núm. P2152)

Poboleda, bufons (Farnés 1998: VII, 264, núm. P2453)

Rabequet, poquet (Farnés 1998: VII, 521, núm. R4)

Ripollet, pixacantons (Parés 1999[2]: 518, núm. 1971)

Rocallaura. – Fumats (Farnés 1998: VII, 694, núm. R792)

Sàlvia salva (Amades 1982[3]: 1083)

Sils, llepafils (Parés 1999[2]: 521, núm. 2103)

Testimonis, dimonis (Amades 1982[3]: 1151)

Tortosa, ventosa (Farnés 1999: VIII, 438, núm. T966)

Tot ajuda (Farnés 1999: VIII, 446, núm. T998)

Tot cansa (Farnés 1993: II, 604, núm. C669; 1999: VIII, 446, núm. T1000)

Tramuntana, bergantana (Farnés 1999: VIII, 466, núm. T1107)

Valencianet, traïdoret (Farnés 1999: VIII, 616, núm. V42)

Vallclara, guineuetes (Farnés 1999: VIII, 621, núm. V66)

Verdú, coixos (Farnés 1999: VIII, 728, núm. V536)

Vilosell, llops (Farnés 1999: VIII, 851, núm. V1082)

Vinaixa, nyecos (Farnés 1999: VIII, 852, núm. V1089)

Visites, espies (Amades 1982[3]: 1200)

5.2. Castellà

Abril, hueveril (Kleiser 1995: 359, núm. 31.705)

Abril, llovedero (Sánchez 1985: 25, núm. 100)

Abril, mojado (Sánchez 1985: 26, núm. 102)

Aceituna, una (Kleiser 1995: 6, núm. 428)

Administrador, trasegador (Kleiser 1995: 11, núm. 938)

Agrillas eran (Jurado 1998: 45)

Aguates, padre (Jaime / Jaime 2001b: 383, núm. 9824)

Aguaza, ¡atraca! (Kleiser 1995: 658, núm. 57.558)

Andado cunde (Kleiser 1995: 408, núm. 35.887)

Barbirrojo, tramposo (Kleiser 1995: 646, núm. 56.597)

Bromitas, poquitas (Kleiser 1995: 90, núm. 8.084)

Calla, cuez (Kleiser 1995: 98, núm. 8.824)

Cama, come (Kleiser 1995: 677, núm. 59.211)

Cartas cantan (Kleiser 1995: 213, núm. 19.481)

Casamiento, apartamiento (Kleiser 1995: 452, núm. 39.462)

Cazador, mentidor (Kleiser 1995: 115, núm. 10.391)

Celera, ceguera (Kleiser 1995: 117, núm. 10.503)

Chafalditas, poquitas (Kleiser 1995: 90, núm. 8.089)

Cofradías, picardías (Kleiser 1995: 125, núm. 11.270)

Costurera, embustera (Kleiser 1995: 155, núm. 14.025)

Desconfianza, aseguranza (Kleiser 1995: 179, núm. 16.150)

Dios dará (Kleiser 1995: 206, núm. 18.809)

División, destrucción (Kleiser 1995: 213, núm. 19.451)

Envanecido, entontecido (Kleiser 1995: 545, núm. 47.677)

Estudiante, diableante (Kleiser 1995: 255, núm. 23.255)

Febrerillo, loquillo (Garza 2013: 99)

Febrero, cebadero (Kleiser 1995: 116, núm. 10.432)

Febrero, cordero (Caudet 1988: 167, núm. 4315)

Febrero, cordedero (Kleiser 1995: 470, núm. 41.092)

Febrero, corderero (Hoyos 1954: 400)

Febrero, traicionero (Sánchez 1985: 94, núm. 1438)

Febrero, veletero (Kleiser 1995: 470, núm. 41.041)

Fiador, pagador (Kleiser 1995: 272, núm. 24.635)

Fuero vence (Kleiser 1995: 682, núm. 59.741)

Hidalgo, hidegalgo (Kleiser 1995: 342, núm. 30.168)

Hijos, cojijos (Caudet 1988: 351, núm. 9633)

Insecticidas, apicidas (Jaime / Jaime 2001b: 417, núm. 10982)

Juego, fuego (Kleiser 1995: 401, núm. 35.365)

Julio, abrasado (Sánchez 1985: 111, núm. 1587)

Junio, brillante (Sánchez 1985: 111, núm. 1591)

Jurador, impostor (Kleiser 1995: 403, núm. 35.575)

Labrantín, rabiantín (Kleiser 1995: 410, núm. 36.007)

Lengüilargo, manicorto (Kleiser 1995: 32, núm. 2.857)

Lunes, hacendoso (Kleiser 1995: 425, núm. 37.403)

Marzo, igual (Kleiser 1995: 470, núm. 41.106)

Marzo igualazo (Sánchez 1985: 136, núm. 1854)

Marzo loro (Sánchez 1985: 136, núm. 1857)

Marzo, pardo (Sánchez 1985: 137, núm. 1876)

Marzo, parejazo (Kleiser 1995: 474, núm. 41.471)

Marzo, perejero (Sánchez 1985: 138, núm. 1879)

Marzo, ventoso (Sánchez 1985: 139, núm. 1884)

Mayo frío (Sánchez 1985: 141, núm. 1906)

Mayo loro (Sánchez 1985: 141, núm. 1908)

Mayo, mamallo (Hoyos 1954: 213)

Mayo pardo (Sánchez 1985: 142, núm. 1914)

Mundo, inmundo (Kleiser 1995: 506, núm. 44.402)

Necesidad obliga (Kleiser 1995: 516, núm. 45.190)

Nobleza obliga (Kleiser 1995: 521, núm. 45.658)

Ocasión, tentación (Kleiser 1995: 539, núm. 47.159)

Ocioso, vicioso (Kleiser 1995: 532, núm. 46.461)

Pata, mata (Junceda 2015[5]: 442)

Pera, peedera (Kleiser 1995: 274, núm. 24.859)

Pimienta escalienta (Junceda 2015[5]: 452)

Pobreza, vileza (Kleiser 1995: 582, núm. 50.963)

Pretensiones, agrazones (Kleiser 1995: 31, núm. 2.757)

Queso parmesano (Kleiser 1995: 612, núm. 53.653)

Roma, doma (Kleiser 1995: 319, núm. 28.179)

Romería, ramería (Kleiser 1995: 645, núm. 56.518)

Salvia salva (Junceda 2015[5]: 538)

Sociedad, suciedad (Kleiser 1995: 670, núm. 58.635)

Soledad, tranquilidad (Kleiser 1995: 22, núm. 2.045)

Tanto monta (Tavera 1958: 334)

Tarde piache (Kleiser 1995: 685, núm. 59.929)

Tortosa, ventosa (Kleiser 1995: 316, núm. 27.957)

Traductor, traidor (Jaime / Jaime 2001a: 93, núm. 2421)

Tragasantos, cagadiablos (Kleiser 1995: 657, núm. 57.474)

¿Tuviste? Venciste (Kleiser 1995: 639, núm. 55.960)

Una, ninguna (Kleiser 1995: 243, núm. 22.121)

Vecina, bocina (Kleiser 1995: 716, núm. 62.276)

Viandante, vendimiante (Kleiser 1995: 738, núm. 64.364)

Vino, antiguo (Kleiser 1995: 735, núm. 64.082)

Visita, cortita (Junceda 2015[5]: 631)

Zamoriña, pequeniña (Kleiser 1995: 318, núm. 28.119)

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AMADES I GELATS, Joan (1937): «Refranys geogràfics». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya (BCEC)*, 511, p. 289-297.

AMADES, Joan (1982[3] [1951]): *Folklore de Catalunya. Cançoner*. Barcelona: Editorial Selecta (vol. II).

AMADES, Joan (2008 [1935]): *Refranyer barceloní*. Tarragona: L'Agulla de Cultura Popular.

CASTAÑÓN, Luciano (1990): *Diccionario geográfico popular de Asturias*. Oviedo: Servicio de Publicaciones del Principado de Asturias.

CAUDET YARZA, Francisco (1988): *Los mejores refranes españoles*. Madrid: Distribuciones Mateos.

CORREAS MARTÍNEZ, Miguel / GARGALLO GIL, José Enrique (2003): *Calendario romance de refranes*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona.

DA = ASALE (Asociación de Academias de la Lengua Española) (2010): *Diccionario de americanismos*. Consultable en línia: <https://www.asale.org/damer/>.

DIEC$_2$ = Institut d'Estudis Catalans, *Diccionari de la llengua catalana*. Consultable en línia: <https://dlc.iec.cat/>.

FARNÉS, Sebastià (1992-1999): *Paremiologia catalana comparada*. Barcelona: Columna [8 vol.].

FERRO RUIBAL, Xesús (1995): *Refraneiro galego básico*. Vigo: Editorial Galaxia.

FONTANA, Joan (2017): «*Marzo, iguarzo*. Achega aos *refráns mínimos* galegos». *Cadernos de Fraseoloxía Galega*, 19, p. 47-70. Consultable en línia: <https://www.cirp.gal/pub/docs/cfg/cfg19_03.pdf>.

FONTANA, Joan (2018): «*Quen guarda, faya*. Aproximación a los *refranes mínimos* asturianos». *Archivum*, 68, p. 61-91. Consultable en línia: <https://reunido.uniovi.es/index.php/RFF/article/view/12710/pdf_1>.

FONTANA, Joan (2019): «*Mundo, inmundo*. Aproximación a los *refranes mínimos* en español». *Paremia*, 28, p. 37-47. Consultable en línia: <https://cvc.cervantes.es/lengua/paremia/pdf/028/004_fontana.pdf>.

FONTANA, Joan (2020): «*Salvia salva*. Approccio ai *proverbi minimi* in italiano». *Bollettino dell'Atlante Linguistico Italiano*, III Serie, 44, p. 99-121.

FONTANA, Joan (2021): «*Justícia, brutícia*. Aproximació als *refranys mínims* catalans i romanesos», dins BALAŞ, Oana-Dana / MONTOLIU, Xavier: *Actes del XVIIIè Col·loqui de l'AILLC (Bucarest, 2018)*, p. 148-163. Consultable en línia: <https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000303/00000065.pdf>.

GARGALLO, José Enrique / FONTANA, Joan (2021): «*Xaneiro xeadeiro*. Refranes mínimos en *ParemioRom*». *Paremia*, 31, p. 49-57. Consultable en línia: <https://cvc.cervantes.es/lengua/paremia/pdf/031/004_gargallo-fontana.pdf>.

GARZA CASTILLO, Jorge (2013): *Refranero español*. Barcelona: Brontes.

GOMIS I MESTRE, Cels (1983 [1891]): *Dites i tradicions populars referents a les plantes. Segona edició ampliada i modificada de la «Botànica popular» de l'any 1891*. Barcelona: Editorial Montblanc-Martin/C.E.C.

HOYOS SANCHO, Nieves de (1954): *Refranero agrícola español*. Madrid: Ministerio de Agricultura.

JAIME GÓMEZ, José de / JAIME LORÉN, José María de (2001a): *Refranero de la vida intelectual y de la enseñanza*. Segorbe: Manuel Tenas.

JAIME GÓMEZ, José de / JAIME LORÉN, José María de (2001b): *Paremiología médica española*. Segorbe: Manuel Tenas.

JUNCEDA, Luis (2015[5]): *Diccionario de refranes, dichos y proverbios*. Barcelona: Espasa.

JURADO MUÑOZ DE CUERVA, Augusto (1998): *Los refranes del vino y la vid*. Madrid: C & G Comunicación Gráfica.

Kleiser = MARTÍNEZ KLEISER, L. (1995 [1953]): *Refranero general ideológico español*. Madrid: Librería y Casa Editorial Hernando.

LAPUCCI, Carlo (2007): *Dizionario dei proverbi italiani*. Milano: Mondadori.

MARTÍNEZ QUERAL, Àlex (2021): *On va la corda, va el poal*. Castelló: Autoedició.

MEDINA CASANOVAS, Jaume (2014): *El parlar d'una família vigatana*. Barcelona: Llibres de l'Índex (vol. I).

MORET I COSO, Hèctor (1995): *Lo Molinar. Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa. 3. Gèneres menors de la literatura popular*. Calaceit: Instituto de Estudios Turolenses – Associació Cultural del Matarranya.

PANN, Anton (1982 [1847]): *Povestea vorbii*. Bucureşti: Editura Minerva.

ParemioRom = *Paremiología romance: refranes meteorológicos y territorio*. Consultable en línia: <https://stel.ub.edu/paremio-rom/es>.

PARÉS, A. (1999[2]): *Tots els refranys catalans*. Barcelona: Edicions 62.

PCCD = Pàmies, Víctor (2020-): *Paremiologia catalana comparada digital*. Barcelona: Softcatalà. Consultable en línia: <https://pccd.dites.cat/>.

PI I VIRGILI, Francesc (1985): *Estudis Altafullencs 9*. Altafulla: Estudis Altafullencs. Consultable en línia: <https://raco.cat/index.php/EstudisAltafulla/article/view/204803/290436>.

RODRÍGUEZ-MOÑINO, Antonio (1965): *Diccionario geográfico popular de Extremadura*. Madrid: Diputación provincial Badajoz.

SÁNCHEZ EGEA, José (1985): *El libro de los refranes de la temperie*. Madrid: Instituto Nacional de Meteorología.

SANCHIS GUARNER, Manuel (1992 [1963-1982]): *Els pobles valencians parlen els uns dels altres*. Castelló: Fundació Caixa Castelló.

TAVERA, José María (1958): *Refranero popular español*. Barcelona: Editorial de Gassó Hnos.

VALOR CALATAYUD, Ernest (1984): *Breu refraner de dies mesos i santets. Recull folkloric*. Alcoi: Caja de Ahorros de Alicante y Murcia.

VERDÚ, Jordi Raül (2010): *La velleta refranyera*. Picanya: Edicions del Bullent.

VERGARA MARTÍN, Gabriel María (1936): *Refranero geográfico español*. Madrid: Librería y Casa Editorial Hernando.

VERGARA MARTÍN, Gabriel María (2009 [1923]): *Diccionario geográfico popular*. Mairena del

Aljarafe: Extramuros.

ZANNE, Iuliu A. (2003-2004 [1895-1912]): *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria şi Macedonia*. Bucureşti: Editura Librăriei Socecu & Comp. [10 vol.].

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 307–324, https://memoriadelcor.org

TOT COMENÇÀ AMB COROMINES: GARGALLO EN LA CADENA DEL MESTRATGE GULSOYNIÀ

Vicent F. GARCIA PERALES
Universitat CEU Cardenal Herrera

José Enrique Gargallo, *Anric* (com un dia em va dir ell quan li preguntí per com volia que l'anomenara), mereix un homenatge ara i sempre. I jo estic ben pagat que els organitzadors hagen volgut comptar amb mi. En preguntar-me els darrers mesos sobre què escriuria de l'amic «aragonesament valencià», no ho vaig dubtar: la típica semblança personal i acadèmica sota el meu prisma i una edició d'un trosset de l'amor de la meua vida, l'*ALPI*.

«Recordeu que tot va començar amb Coromines», em digué una vegada el recentment finat Joseph Gulsoy (Ordu, Turquia 15 d'agost de 1925 – Aurora, Canadà 19 d'agost de 2025), referint-se a la tasca investigadora d'ell i, per extensió, dels deixebles i seguidors corominians. I això sempre m'ha dut a fer paral·lelismes vitals i acadèmics de quan va començar tot. En el meu cas, amb Emili Casanova. Sí, així va ser, Gargallo es va desvelar als meus ulls clucs de la filologia de frontera aquell dia en què el catedràtic Casanova me'l va presentar a la Facultat de Filologia de la *UV* durant les *I Jornades dels parlars Xurros*, un 13 de novembre de 2008. Ací començava tot. Encara ressonen les magnificències paraules del nostre homenatjat en la meua ment (i en els apunts a mà que encara conserve): «El que ens retrata l'*ALPI* no és veritat» (imagineu la meua estupefacció), «soc home de frontera» (de la Pobla d'Arenós), «soc dual, aragonesament valencià, i Emili és polivalencià» (paraules sàvies, paral·lelismes sans i estalvis), «Gulsoy manté una fidelitat *asiàtica*

amb Coromines» (fet demostrable fins als seus últims dies), «Fuster introdueix l'etiqueta *els altres valencians* per a la zona xurra del *PV*».

Fotografia 1: València, 13/11/2008. I Jornada dels parlars xurros

Tot això ho vaig aprendre d'ell, jo, que sempre havia volgut estudiar la llengua de la frontera del valencià (la meua comarca de la Costera, amb capital a Xàtiva) i del castellà (Énguera, de la comarca veïna de la Canal de Navarrés, d'on és oriünda la meua família paterna).

D'altra banda he de dir que jo ja coneixia el to de Gargallo, a qui tres anys abans vaig substituir en l'assignatura *Gramàtica Històrica Catalana I* a la Universitat Oberta de Catalunya (*UOC*), on Emili Casanova (recordeu l'avís gulsoynià: tot començà per Ell) impartia *Gramàtica Històrica catalana II* («Gran Hermano», li deien). Així és, en setembre de 2005 començava la meua col·laboració —que enguany abandone— i els primers materials que vaig consultar eren els de Gargallo (que havia impartit *GHC* el segon semestre de 2004-2005), les famoses «pacs» (proves d'avaluació contínua, ara ja desaparegudes), amb redaccions molt però que molt sucoses i

interessants: fer una conferència per al teu barri a propòsit dels orígens del català, escriure una ressenya del seu llibre *Les llengües romàniques* (1994), entre altres.

Precisament aquest llibre va ser la meua porta per a comprendre, estimar i admirar l'estil gargallià: ja el pròleg em resultà una genialitat, en dir que la seua àvia paterna va respondre a una veïna que el seu net feia classes de... "romanços" («Chica, no sé de qué romances») i encertà, perquè el llibre justament tracta el pas del llatí a les llengües filles, als romanços (englobat en l'acrònim que vaig inventar en la meua època d'estudiant: SOFREGIR > sard, occità, francés, romanés, espanyol, gallec-portugués, italià, retoromànic... i, per descomptat, el català). Per cert, el primer capítol del llibre es titula «Tot començà amb *Roma*» (reminiscència de l'avís de Gulsoy: tot començà amb Coromines).

ELS CATEDRÀTICS GARGALLO I GULSOY

Dos ressons, doncs, em van posar en l'òrbita del tarannà gargallià: el seu llibre de 1994 i aquella conferència sobre fronteres a les *I Jornades dels parlars xurros* (2008). Aquesta va ser la garantia que va provocar passar a un altre nivell (sense deixar de costat que la guia sempre ha sigut el també catedràtic agullentí): conéixer Joseph Gulsoy. Confesse que aquest fet és el millor nexe que tinc amb l'homenatjat i per molt que escriga, no arribaria a expressar el meu sentiment acadèmic i personal envers tots dos.

De fet, aquesta circumstància diu i molt de com és Gargallo i per què tanta gent som capaços de fer rogle amb ell: amor al proïsme, reconeixement al mestre, estima incondicional i veneració. No és comparable, però la relació de Gulsoy amb Coromines és directament proporcional —salvant les distàncies i la modèstia— a la que Gargallo professa al norantí Joan Veny (i jo al setantí Casanova). I entre els deixebles i els mestres es produeix una màgia molt propera, la que també va despertar Gulsoy a Gargallo.

En parlar del mestre Gulsoy no puc evitar deixar caure una llagrimeta, de tristor perquè se'n va anar (l'únic filòleg centenari que ha estudiat la llengua catalana) i d'alegria perquè vaig estar cridat per ell. Com també ho va estar José Enrique Gargallo, sempre implicat en tots els pals que Gulsoy tocava. No acabaríem mai de comprendre qui era aquest canadenc d'origen turc que es va interessar pel valencià/català (esclar, de la mà del Coromines de Xicago dels anys 50), però sí que vull reportar episodis en honor al finat i en homenatge al poblà (d'Arenós) valencianocatalanoaragonés.

Amb el professor Gulsoy vaig tindre la sort de col·laborar en el seu *Vocabulario de Enguera y de la Canal de Navarrés* (*AVL*, 2024) i *Antología de la literatura enguerina*

(*IETEC* - Ajuntament d'Énguera, 2023). Vull destacar la importància de la primera presentació d'aquestes dues obres, molt emotiva, que es va dur a terme a Énguera el 5 de juliol de 2024 –gràcies a l'impuls que des del seu ajuntament va fer l'alcaldessa Mati Marín i el president de l'*IETEC* Pep Aparicio Guadas– amb una videoconferència en directe amb Joseph Gulsoy un any abans de morir (acte disponible en el Youtube d'EnguieraTV i ressenya meua en ER, 2025, vol. 47). La presentació de l'*AVL* es produí el 25 de juny de 2025 a la Beneficència de València, encara en vida de l'autor.

Gargallo dictà la conferència inaugural de les *II Jornades dels parlars xurros* (València-Énguera, novembre de 2013). Dos fets: la foto famosa de l'abraçada entre Gargallo i Gulsoy (València, 13 de novembre de 2013, reproduïda en l'epíleg de l'*Antología*) i el nomenament de fill adoptiu d'Énguera (Énguera, 16 de novembre de 2013, a la sala de plens de l'Ajuntament). La conferència inaugural tenia el títol «De Rossell a Guardamar, de Vallanca a Castelló. Valencianitats diverses i diversitat romànica» (les actes es van publicar en 2014, *Camins, terres i paraules*).

En aquesta primera presa de contacte cal dir que la relació Gulsoy-Gargallo esdevenia especial: el dia que Gulsoy havia de xafar novament les terres de la Canal de Navarrés va decidir fer-ho a casa del seu principal informant, l'agutzil d'Anna, Salvador Aparicio (1927-1998). Va ser la seua germana Lola (hui també desapareguda), la filla Pepa i el net Miguel qui ens van obrir les portes i van posar *la convidà* damunt d'una taula ben parada. Els comensals érem José Enrique, Cosme Aguiló (que publicà una ressenya de l'acte d'eixe dia en *Estudis Romànics*, 37, 2015), Roberto Beltrán i un servidor. Memorable la visita i la relació magnífica que Gargallo manté amb Anna: l'epíleg de l'*Antología* inclou l'estima per aquesta família (a més de la famosa foto de l'abraçada gulsoyniana-gargalliana). El cas és que, fins i tot, Pepa i Miguel ens acompanyaren a l'acte de presentació del *Vocabulario* a Bicorb, amb el cotxe del mateix José Enrique (que hi va acudir expressament des de Barcelona). I recorde també que vam anar a dinar amb Gulsoy a l'hotelet d'Énguera, però ens va dir que tenia massa fred i no volia eixir de l'habitació. Ens quedàrem amb un pam de nas Cosme, José Enrique, Roberto i jo.

Destacable també és la relació que Gargallo sempre ha mantingut amb la bicorbina Maite Mollà, tècnica d'Onomàstica de l'*AVL*, entusiasta fervent de l'estudi de la variant lingüística de la seua comarca, la Canal de Navarrés. Aquella presentació del *Vocabulario* de Gulsoy a Bicorb (23/5/2024) va tindre el seu punt àlgid en la visita a la Cova de l'Aranya, amb un viatge en un *jeep* en què viatjàvem el mateix José Enrique, Maite Mollà, Manoli Mollà, Emili Casanova, Adrià Castells, una parella d'amics, el guia Ángel Martínez Mercé, la meua dona Maria i jo. Es

respirava un ambient de cordialitat típic del que provoca José Enrique: allà on va, fa rogle.

Fotografia 2: Bicorb, 23/5/2024. Presentació del Vocabulario i Antología de Gulsoy. Amb Maite Mollà, Emili Casanova i Vicent G. Perales

La convivència aquella setmana de novembre de 2013 va resultar molt agradable i fructífera. Recorde que vam sopar en un restaurant de València el professor Gulsoy, José Enrique, Salvador Rabasa i jo. També, que el nostre benvolgut catedràtic no volgué quedar-se a dormir a Énguera perquè va passar un fred de mil dimonis i el vam haver d'acompanyar a València. Gulsoy es va instal·lar al luxós hotel Westin de València, on vam anar Gargallo i jo, dos deixebles i amics que manteníem converses i que sabien que el luxe no era l'hotel, sinó en Gulsoy.

Tot això i més ho va copsar Gargallo en la seua ressenya al *Vocabulario* i *Antología* del deixeble de Coromines per antonomàsia, el catedràtic i amic Gulsoy. Paga la pena rellegir part del que gosà declarar-hi (*Estudis Romànics* 2025, vol. 47, p. 494-499):

> L'amic Vicent usa el neologisme *gulsoyniano* (per exemple, «estudio gulsoyniano» a la p. 10) i ja fa un temps que promou el derivat, que defineix els que ens estimem en Gulsoy i admirem la seva obra i la bonhomia que el caracteritza. [...] L'*Epílogo* (p. 363-367) que clou aquest volum em va ser encomanat per Vicent Garcia Perales. I el vaig escriure sota la responsabilitat de qui rep un encàrrec delicadíssim. Hi ofereixo una nova mirada admirada sobre la persona, l'obra i la humanitat de Joseph Gulsoy. I agraeixo a Vicent la pensada d'inserir, a la darrera pàgina del text (que precedeix el preceptiu índex de continguts), una fotografia en blanc i negre en què m'abandono a una abraçada amb el mestre estimat. El peu de la foto és ben il·lustratiu sobre la instantània: «Abrazo cordial de José Enrique Gargallo y Joseph Gulsoy, Facultad de Filología, Universitat de València, 13 de noviembre de 2013, durante la última visita del profesor canadiense a tierras valencianas, con motivo de las *II Jornades sobre els Parlars Valencians de Base Castellanoaragonesa* y el nombramiento de Joseph Gulsoy como hijo adoptivo de Enguera»" (p. 499)

Gargallo destaca per una expressivitat gairebé histriònica, que converteix qualsevol intervenció seua en una lliçó memorable. I és que les aportacions de Gargallo sobre la figura de Gulsoy són molt interessants. De fet, com a investigador de paremiologia (i romanços, com diria la seua àvia), publicà l'article «*Alba ròya pel maitino*... Refranys del calendari i meteorològics al *DECat* de Joan Coromines» en *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes. Homenatge a Joseph Gulsoy* (coord. por Josep Massot i Muntaner; Joseph Gulsoy (hom.), Vol. 3, PAM, 2007, 197-214).

També, en la revista *Caroig* (núm. 24, desembre de 2025) Gargallo fa un repàs del que significà el mestre finat per a la comarca de la Canal, amb el títol «Joseph Gulsoy: savi mestre, home generós i bo» (on cita de nou la «família annera», Pepa i Miguel). Més especial és la semblança que José Enrique fa del canadenc en una intervenció davant dels membres de l'*IEC* en novembre de 2025, i publicada el mateix any davall el títol «Semblança de Joseph Gulsoy (1925-2025)» (*Anuari de Filologia. Estudis de Lingüística*, 15/2025, p. 1-4). on podem llegir la Justificació:

> Per encàrrec de la presidència de l'Institut d'Estudis Catalans vaig redactar aquesta breu semblança del professor Joseph Gulsoy (1925-2025) i la vaig llegir al Ple de la institució el dia 19 de novembre de 2025. L'abraçada fotogràfica inclosa després del text va ser captada el dia 13 de novembre de 2013 a la Universitat de València pel col·lega Vicent Garcia Perales. Es va produir just després de la conferència inaugural d'unes jornades sobre els parlars castellanoaragonesos de l'interior valencià en què, posteriorment, el dia 16 de novembre, Joseph Gulsoy seria nomenat fill adoptiu d'Énguera. Aquesta localitat i el conjunt de la comarca valenciana de la Canal de Navarrés ocuparen un lloc de privilegi en la dedicació investigadora i **en el cor** del gran filòleg armeniocanadenc.

He de fer menció especial a la paraula «cor», que l'acadèmic Gargallo sempre la té a punt per explicar el *record*, *recordar* una persona, dur-la al *cor*, com sempre ha demostrat en les seues aportacions, una de les més emotives, la de les paraules i el vídeo breu que va dedicar a Joseph Gulsoy quan va morir i que estan publicades en el portal d'obituaris d'Aurora (Canadà) *dignitymemorial*: «Maestro, amigo, compañero, hermano del alma. Mil gràcies per la vostra obra i la vostra vida». L'acompanyava la fotografia de l'abraçada de 2013. Recorde perfectament l'anècdota del moment en què el vaig ajudar a pujar aquest material multimèdia el 27 d'agost de 2025, quan jo em trobava a Malta, passant per Attard, un cognom valencià maltés com ho són també el xativí Sicluna o altres com Caruana o Rizzo.

D'altra banda, no hem d'oblidar que Joseph Gulsoy és membre corresponent de la Secció Filològica de l'*IEC* des de 1994 (1998, segons i Gargallo, membre numerari des de 2014. També cal recordar que en 2023 l'*IEC* va fer un acte de reconeixement als membres de l'*IEC* majors de vuitanta anys (Barcelona, 20 de desembre de 2023), la crònica del qual va publicar Gargallo (Estudis Romànics, 2025, vol. 47, p. 591), on diu:

> No tots els membres de l'Institut ni de la Secció Filològica hi van poder ser presents. Però cal deixar constància de la gratitud deguda a tots ells; els emèrits: Albert Jané i Riera, Joaquim Mallafrè i Gavaldà, Vicent Pitarch i Almela, Joaquim Rafel i Fontanals, Josep Vallverdú i Aixalà, Joan Veny i Clar); i també els corresponents: Michel Contini, Kálmán Faluba, Joseph Gulsoy, Jordi Mir i Parache, Bob de Nijs, José Antonio Pascual, Artur Quintana i Font i Marie Claire Zimmermann.

També vull fer menció d'un fet important en aquesta línia de l'*IEC* i Gulsoy. L'últim vídeo gravat per Joseph Gulsoy i enviat per la seua neboda-neta Minerva (vincle indispensable a les dos ribes de l'Atlàntic) deia així: «Amics de l'Institut d'Estudis Catalans (*IEC*), Joan Veny, Enrique Gargallo i altres membres [...]. Els dos llibres que teniu a la vista s'havien fet amb gran devoció i també a través de molts d'anys [...]; també un d'aquests dialectes, el de la Villa d'Énguera, de gran interès, tenia una literatura en dialecte d'Énguera, hi havia gran interès per als lingüistes, diguem-ne, de tres llengües. [...] Un dels mèrits d'aquest *Vocabulario* meu és que moltes etimologies, una bona part de les etimologies del gran diccionari català, eren també a la literatura i tenien gran interès públic». Impagable el llegat i el prestigi d'en Gulsoy, que amb cent anys damunt ha vist publicades les seus obres que un dia va prometre que faria: el *Vocabulario* i l'*Antología*.

L'HOMENATGE A UN ALTRE HOMENOT: EMILI CASANOVA

El catedràtic de la Puebla de Arenoso ha fet obres grans, ha publicat molts «romanços» i ha impartit conferències i classes universitàries d'alt nivell. Però el que el caracteritza és el tracte afable, humà, proper i molt simpàtic, que l'ha dut a idear tant actes acadèmics com també humans. Ara, entre aquests segons, vull situar aquell 1 d'octubre de 2021, any en què el també catedràtic Emili Casanova complia 65 anys i José Enrique Gargallo va moure cel i terra per oferir-li un «homenatge sorpresa», que va culminar aquell dia a Barcelona.

Prompte José Enrique va començar a posar en marxa la maquinària perquè Casanova tinguera el seu merescut homenatge, que es va traduir en una doble activitat: un llibre de semblances i un aplec sorpresa dels seus amics aquell dia en l'Aula Joan Maragall de la Universitat de Barcelona. Calia fer-ho discretament i així va ser: de manera molt sigil·losa, en el primer correu que vaig rebre (10 de gener de 2021) Gargallo deia així: «Volia preguntar-te sobre la data de naixement de l'Emili Casanova. Sé que és de 1956 i havia pensat d'organitzar-li alguna mena d'homenatge o acte de reconeixement pel seu 65è aniversari». L'endemà li vaig respondre: «Em sembla magnífica idea. Sé que en vam parlar fa anys, de fer un homenatge merescut, i efectivament, ara, amb motiu dels 65 anys (que no de la jubilació, perquè ja sabem que és incombustible), és un bon moment. És el 10 de febrer. El mateix dia que en 2020 la Conselleria de la Gen. Valenciana va publicar l'Orde que suprimia la Capacitació al País Valencià». I la màquina homenatgera va començar a fer la seua, sempre auspiciada per un Gargallo empés de força justiciera per fer feliç un agullentí que s'ho mereixia.

José Enrique Gargallo (amb Mar Batlle, com a curadors) es va encarregar d'aplegar 15 escrits en el llibre *Mirades sobre Emili Casanova en el seu 65è aniversari* (Barcelona, Societat d'Onomàstica, 2021). No és tasca fàcil fer d'intermediari i demanar les semblances per escrit, però el caràcter jovial i proper de Gargallo ho va facilitar: Maria-Reina Bastardas, Mar Batlle, Jesús Bernat, Ana Cano, Imma Descals, Vicent Garcia, José Enrique Gargallo, Jean Germain, Joseph Gulsoy, Joaquim Martí, Maite Mollà, Joan Anton Rabella, Philip Rasico, Enric Ribes, Vicenç Maria Rosselló, Joan Tort, Joan Veny, Aigües Vives. El llibre, en format paper (i ara disponible en pdf en onomastica.cat), es va donar als assistents aquell 1/10/2021 a Barcelona, i tracta sobre aspectes vitals d'Emili Casanova: dimensió humana i personal, professor i mestre, lideratge acadèmic, activisme i compromís, projecció internacional, identitat arrelada a la terra... Són vint persones les que hagué de coordinar. De nou, Gulsoy també hi participa en format de carta (recordeu-ho, tot començà amb Coromines...).

Aquell divendres de vesprada, Emili Casanova va ser convocat a una reunió d'urgència de la Societat d'Onomàstica (de la qual ell n'era el president). Acompanyat de la seua dona i el seu fill (còmplices de la sorpresa), va entrar a l'aula de la UB entre forts aplaudiments. Tothom anava amb mascareta, però eren ben paleses les cares de felicitat en homenatjar el mestre i amic. Es donà la fatal circumstància que l'organitzador de la sorpresa, José Enrique Gargallo, va tindre un accident uns mesos abans, amb la qual cosa no va poder estar en directe, però sí que es va poder connectar i fer la seua aportació mitjançant videoconferència, però d'una manera molt «estranya», ja que duia una mena d'exoesquelet aparatós. La crònica de l'acte es pot consultar en la ressenya que Mar Massanell va dur a terme (*Estudis Romànics*, vol. 45, 2023).

Jo em vaig encarregar de recopilar vídeos de persones que sabia que no desaprofitarien l'oportunitat de donar l'enhorabona i l'agraïment a Casanova. Volia preparar una passada d'aquests miniaudiovisuals, però al final em vaig encarregar de l'elaboració d'un emotiu recorregut fotogràfic de la vida de Casanova, emés al final de l'acte barceloní d'octubre. La roda de vídeos de reconeixement es va projectar en l'homenatge valencià de Casanova, dut a terme el 17 de desembre a la *UCH CEU* —on Emili havia sigut professor de Periodisme des dels inicis de la titulació en 1986—, on arribà també mig enganyat, acte que deixà empremta en l'article d'*El Temps* «La petjada indeleble d'Emili Casanova en el periodisme valencià». Durant l'acte a Alfara del Patriarca (*CEU*), també es va fer lliurament del llibre *Mirades* (Gargallo i Batlle, curadors) a tots els assistents. Tant l'acte de Barcelona com el de València es van quedar gravats al Youtube.

ANÈCDOTES PERSONALS DE LA VÀLUA D'UN FILÒLEG

Queda retratat el professor Gargallo com una persona accessible, un prohom de la comunicació (pública i privada) i faedor d'activitats significatives. Ara no puc estar-me de reportar alguns fets anecdòtics però que jo considere importants i que demostren la capacitat d'acompanyament i de continuïtat d'un investigador i científic lingüístic.

Primera: conferència de l'ALPI a la UB. Si jo ja coneixia Gargallo pels seus escrits sobre el castellanoaragonés i m'agradava (reticències a l'*amor de lonh* trobadoresc), més m'encisà en conéixer-lo en acció aquell 13 de novembre de 2008 durant les *I Jornades xurres*, parlant de fronteres (per què deu ser que els tretzes de novembre estan farcits d'activitats culturals universitàries?). I fruit d'ací va sorgir la idea de parlar de l'*ALPI* (amor «de prop») als alumnes del catedràtic de la Puebla de

Arenoso. Pensat i fet. Un 19 de maig de 2010 em presente a la *UB* i parle de «mi libro» (parafrasejant Umbral), sense històries. I qui assisteix? Per descomptat, l'alumnat de Dialectologia de Gargallo, però també els meus alumnes de Dialectologia de la *UOC*. I... amb vergonya m'adone que el professor Joan Veny va vindre a escoltar-me. Un dia memorable i ple d'agraïments a l'amic afable José Enrique. I una prova més de la fidelitat mestre-deixeble, tenint en compte la sana, interessant i mútuament enriquidora relació entre Gargallo i Veny. (Per cert, la meua tesi sobre la part valenciana d'aquest dissortat atles romànic està disponible gratuïtament als repositoris de la UV i la UCH).

Segona: membre del meu tribunal de professor titular a la UCH CEU. La sort va voler que José Enrique Gargallo formara part del tribunal que havia d'atorgar-me la plaça de professor titular a la *UCH CEU*. Dic la sort perquè els components van eixir-ne per sorteig oficial de la universitat, a partir d'una llista de titulars i catedràtics. En formaren part Maribel Guardiola, Maria Josep Marín, Emili Casanova, Miguel Herráez i José Enrique Gargallo. Aquell 28 de juny de 2017 vaig lliurar-los la memòria curricular i vaig exposar un tema (que va eixir per sorteig també), el de la variació lingüística. Gargallo em va donar l'enhorabona i tot va rutlar de manera molt acadèmica, sense deixar el punt de vista personal. Es dona la circumstància, a més, que unes setmanes abans Gargallo va aprovar l'oposició a catedràtic de la *UB* i en el tribunal també estava Emili Casanova. No és endogàmia, és fidelitat i equanimitat, amb naturalitat.

L'1 de juny de 2017 jo vaig escriure a Joseph Gulsoy: «Per ací tot va bé. Avui José Enrique Gargallo es presentava a una oposició a catedràtic de Filologia Romànica, a Barcelona (ahir i hui), on ha estat l'amic Emili Casanova en el tribunal. De fet, m'acaba de telefonar mentre escrivia aquest correu i em diu que Gargallo ha tret la plaça. I jo tinc el mateix, la meua plaça a titular de la universitat, el pròxim 28 de juny. I al tribunal tinc José Enrique Gargallo i, de president, també l'Emili Casanova. Vaig fent». El 12 de juny em va respondre Gulsoy: «Segonas em diu faraa les oposicions el dia 28 li desig un final amb exit, per cert, molt merescut» (mantinc el text fidelment tal com el va escriure el canadenc de 92 anys).

Tercera: congrés Joan Coromines i el PV. Precisament la setmana anterior de l'oposició de Gargallo a catedràtic, es va produir un dels esdeveniments segurament més importants, amb l'organització de Gargallo: «Congrés Joan Coromines i el País Valencià» (Vinaròs, Benicarló, Rossell, 25-27 de maig 2017). Van ser tres dies molt intensos, preparats *ex professo* pel que seria el futur catedràtic (en capella).

L'organització corria a càrrec de l'*IEC*, amb Gargallo al cap (i també Pitarch, Pradilla, Arayo i Messeguer-Carbó), que ens va amalgamar i embarcar en una sèrie de conferències, intervencions, però també excursions, espectacles (vingué fins i tot Pep Botifarra) i visites. Inoblidable la tasca de la camaraderia i companyonia impagable de José Enrique, que va fer de pont entre grans i bons especialistes i amics. El resultat es va publicar en una revista digital d'impacte: Josep Messeguer-Carbó / José Enrique Gargallo Gil (2017): *Monogràfic I. Joan Coromines i el País Valencià (I). eHumanista IVITRA*, 12; i Josep Messeguer-Carbó / José Enrique Gargallo Gil (2018): *Monogràfic III. Joan Coromines i el País Valencià (II). eHumanista IVITRA*, 14.

Fotografia 3: Rossell, 27/5/2017. Congrés Joan Coromines

Quarta: presentació de la publicació de la seua tesina. Gargallo publica en 2024 *El habla de Puebla de Arenoso* (Diputació de Castelló, UJI), que amplia i millora la seua tesi de llicenciatura de 1982 sobre el parlar del seu poble. Aquesta perla monogràfica dialectal és molt important per a les investigacions que m'uneixen a l'autor, el castellanoaragonés valencià, retratat ací mitjançant l'experiència personal *in situ*. Per això vam impulsar-ne la presentació a València el 23 de gener de 2025 (estava prevista el 22/11/2024, però el desastre de la *DANA* va obligar-ne l'ajornament), en l'Aula Magna del Centre Cultural la Nau (*UV*), davall el prisma de la taula redona «El futur dels parlars castellanoaragonesos i castellanomurcians», en la qual participaren J. E. Gargallo, Begonya Gómez, Vicent G. Perales, Claudia Elena

Menéndez (per videoconferència) i Emili Casanova. Una nova prova per l'interés de frontera del nostre Gargallo.

Cinquena: publicacions meues en Estudis Romànics. Fruit de la meua investigació i participació en actes acadèmics, la revista *Estudis Romànics* (*ER*) sempre m'ha convidat, a través de Gargallo, a la publicació de més d'una desena de cròniques i ressenyes: actes de la *SdO*, la *UV*, l'*AVL*, el *CEU*, etc. Vull destacar la de «Presentació del *Vocabulario* de Gulsoy a Énguera (5 de juliol de 2024)» (*ER*, 2025, vol. 47), «III Jornades sobre els parlars xurros de base castellanoaragonesa, valencianoaragonesa i castellanomurciana (València i el Villar, novembre de 2016)» (*ER*, 2018, vol. 40) i «26é Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques (València, 6-11 de setembre de 2010)» (*ER*, 2011, vol. 33).

El professor Gulsoy va morir en 2025, com ja és sabut, amb cent anys i quatre dies. És el filòleg més longeu que s'ha ocupat d'estudiar la llengua catalana. He tingut la sort de col·laborar amb ell les darreres dècades i he de manifestar que sempre tenia l'amic Gargallo en boca, amb gran passió que també li professava. L'amor correspost és allò més gran a què puga aspirar una persona. A mi, Gulsoy em considerava «el meu afable col·laborador crític» i així ho va publicar en la Introducció del *Vocabulario* (*AVL*, 2024). I és que jo solia demanar-li impossibles (edicions crítiques, observacions massa impressionistes...) i ell, seguint el mètode corominià (que també reflecteix Gargallo) em responia que no tenia temps (es notava que s'apagava, però l'impel·lien amics com els que tenia ací a València o Barcelona (Gargallo, Casanova, Ferrando, Veny, Reig...). Vinc a dir tot això perquè, amb molt de pesar i amb molt de treball, he aconseguit elaborar una necrològica al professor armenicanadenc, Coromines-Gargallo-Casanova: «Memòria i llegat de Joseph Gulsoy, el filòleg més longeu dedicat a la filologia catalana (amb particular atenció al valencià)» (*ER*, 2026, vol. 48). Gràcies a l'amor que professem junts Gargallo i jo, quan ens retrobem no podem deixar d'esmentar anècdotes com la del famós abraç del 13 de novembre del 13.

Sisena: videotrucada del Canadà a Gargallo-Aurora. En aquesta línia del record de l'amic i mestre perdut, he de confessar l'anècdota de la filla de Gargallo, Aurora, el nom de la qual li ve per nàixer l'últim dia de 1999, de tal forma que era l'aurora del nou mil·lenni. I coincideix amb la ciutat en què em trobava jo de visita (la darrera vegada que el vaig veure) aquell 25 d'agost de 2023, Aurora, on vaig acudir amb les meues filles Laura i Maria i vam dinar amb el professor Gulsoy i la seua increïble i imprescindible neboda-neta Minerva. Va ser increïble el moment en què

connectàvem amb Gargallo i la seua filla, amb el mòbil, i ens contà aquesta anècdota. Després d'aquella visita vaig anotar vint punts importants amb què me'n podria tornar a casa. Heus-ne ací uns quants: la visita era necessària per a dos persones que han treballat conjuntament, aquell *leitmotiv* «tot naix de Coromines», la intuïció (errada) que Gulsoy i jo ens retrobaríem, el fet que Gulsoy ja no conserva cap material de la Canal de Navarrés (va manar que els destruïren tots quan va tindre un accident i va ser hospitalitzat en 2022), Minerva diu que prepara la biografia de Gulsoy, que indirectament és la de Coromines.

Setena: jornades dels parlars xurros. Ja hem comentat que Gargallo no podia faltar en la investigació encetada en 2008 a la Facultat de Filologia, sobre els parlars castellanoaragonesos i castellanomurcians del País Valencià, dirigida per Emili Casanova. Aquesta col·laboració «Gargallo-Xurros» ha sigut constant en les quatre edicions que hem dut a terme:

Jornada	**Data trobada**	**Lloc**	**Títol de la publicació**	**Any publicació**	**Aportació de J. E. Gargallo**
I	Novembre 2008	València	*Actes de la I Jornada...* (Denes)	2010	"Una mirada romànica als parlars xurros"
II	Novembre 2013	València i Énguera	*Camins, terres i paraules* (Denes)	2014	"Valencianitats diverses i diversitat romànica. La terra, la parla i la gent"
III	Novembre 2016	València i el Villar	*Serres, identitats i paraules* (Denes)	2017	Si te'n vas a batre als xurros... La mirada al otro más allá de la frontera lingüística
IV	Juliol 2022	Ademús	*Rius, camins i paraules de confluència* (Diputació de València, IAM)	2025	(*)
V	Octubre 2025	Cabdet-Saix	*(en premsa)*		"Olocau del Rey y Alcudia de Veo: dos hablas de frontera trascendible"

(*) L'aportació de Gargallo a la *IV Jornada* (Ademús, 2022) es va publicar en un volum a part, amb el títol «Guadalaviar, Turia, Teruel y el Rincón de Ademuz en la obra de Joan Coromines» dins Josep Montesinos i Martínez (2024) *En los Tres Reinos: encuentros de ciencia, arte y patrimonio*.

Una vegada més, el compromís de J. E. Gargallo amb projectes de recuperació de la llengua patrimonial dels valencians (dels altres) és més que notable, tant per la incansable tasca d'estudi i enquestes ininterrompudes (podríem dir que "tot

començà a Ademús", perquè realment la seua tesi versa sobre el parlar d'aquesta comarca valenciana). De fet, encara té en ment projectes de recollida sociolingüística de la comunitat de romanesos del seu poble natal, amb qui manté una magnífica relació (bé, com també la manté amb la resta del planeta Terra i del planeta filològic).

Fotografia 4: Cabdet (Albacete), 4/10/2025. Comunicació de Gargallo a la V Jornada dels parlars xurros, amb Casanova i, al fons, amics d'Olocau.

Huitena: congrés internacional a Montanejos. Una fita marca novament l'actualitat en la tasca imparable del Gargallo amalgamador d'investigadors de disciplines lingüístiques que tenen a veure amb el contacte de llengües en zones frontereres. Així naix la idea del «Congreso Internacional sobre la Frontera», que tindrà lloc a Montanejos (Castelló, País Valencià) els dies 28, 29 i 30 de maig de 2026. Està assegurat l'èxit de participació d'especialistes d'arreu de la península Ibèrica i una vegada més, el Gargallo comboiador, és capaç de reunir en un mateix lloc persones que s'estimen i que s'estimen la llengua de veritat, siga en la manifestació que siga (híbrida, xurra, pura, acadèmica, espanyola o estrangera).

Aquests resultats que exposarem a Montanejos formaran part del projecte que compartim, el *Toponomasticon Hispaniae* (Toponímia de l'Arc Mediterrani) l'investigador principal (*IP*) del qual és Emili Casanova. L'equip investigador està compost per: J. E. Gargallo (*UB*), Xaverio Ballester (*UV*), Antoni Ordinas (UIB), Albert Turull (*UdL*), Pere Navarro (*URV*), Joaquim Martí (*UV*), Vicent G. Perales

(*UCH*). D'altra banda, l'equip de treball inclou les persones següents: Maite Mollà, Xavier Gomila, Mar Calvo, Mar Batlle, Enric Ribes, Vicent Terol. Robert Pocklington, Joan Anton Rabella.

O siga, que tenim faena per davant per a posar en comú. És un no parar. Amb José Enrique Gargallo sempre s'obren portes, es trenquen fronteres i es troben punts comuns de trobada que, ausades, donen gust.

L'ALPI, AMOR DE PER VIDA

Ja he dit que l'Atles peninsular és l'amor de la meua vida (en minúscules). Amb una tesi sobre aquest atles romànic (el més dissortat), dirigida per l'omnipresent Emili Casanova, vaig descobrir que la zona castellanoparlant del País Valencià corresponia perfectament als ítems amb què Gargallo treballava: terra de fronteres, no és ni valencià ni castellà, amb un origen indiscutiblement aragonés... Com he dit, en conéixer el nostre homenatjat en 2008, vaig aplicar metodologies que fins aleshores m'eren desconegudes, sempre gràcies a Gargallo. Així m'he dedicat a fer publicacions de divulgació d'aquest atles peninsular únic en tota la Romània, l'*ALPI*, una de les millors de les quals va ser el que en el meu argot, com a batejador nat, dic *EPIALPI*, o siga, epistolari de l'*ALPI*, publicat sota el títol *La historia interna del ALPI. Correspondencia 1910-1976* (*PUV*, 2011, amb S. Cortés). I ben bé que ho va veure Gargallo quan en va publicar una ressenya ben completa el mateix any i me l'envià en paper amb la dedicatòria «Per a l'amic Vicent, penyora *alpina*, 25-5-11». S'hi pot llegir («L'ALPI a través del segle XX (1910-1976)», *Afers*, 68, p. 221-226):

> No em consta que la ressenya sobre el primer volum de l'ALPI, demanada per Navarro Tomás a Zamora Vicente, l'arribés a escriure i publicar aquest altre deixeble seu. Vicent García Perales, a qui he consultat sobre això, tampoc no en té constància. Això sí, el mateix any de la mort de Navarro Tomás, Zamora Vicente (1979) va publicar una semblança pòstuma del seu mestre [...].

Durant les *IV Jornades dels parlars valencians de base castellanoaragonesa*, duta a terme a Ademús el juliol de 2022 en el marc del II Simposi «La Creu dels Tres Regnes», precisament vaig ser jo l'encarregat de pronunciar la conferència inaugural amb el títol «Caracterització de la parla d'Ademús a través de l'*ALPI* en contrast amb les aportacions del *Vocabulario de Enguera* de Joseph Gulsoy» (publicat en *Rius, camins i paraules de confluència*, *IAM*, 2025). Quin atreviment el meu ficar-me en aquests camins, en uns materials inèdits, les enquestes de Sanchis Guarner i Rodríguez-Castellano del 18 d'abril de 1935. Dic atreviment perquè la tesi doctoral de José Enrique Gargallo (defensada en 1987 i publicada en 2004) versa sobre la parla

d'Ademús. Sort que ell no estava present en el moment de la inauguració. En tot cas, calia traure a la llum estos materials atlàntics (o *alpins*) per a completar el que ell va recollir als anys 80 del segle passat.

Gargallo sí que va citar l'*ALPI* en la seua publicació al *Congrés Internacional de Filologia i Lingüística Romànica*, dut a terme en setembre de 2010 a València. Finalment la seua comunicació es va publicar en 2013 sota el nom «Del *ALEANR* a *BADARE*: refranes meteorológicos, geoparemiología romance», i recull aquesta informació paremiològica de 5 pobles valencians de l'*ALPI*:

> Casinos: Alba rotxa, auia la clotxa
> Fanzara: Sielo a montonicos, l'agua a capasicos
> Teresa de Begís: Cielo a montonicos, l'agua a capacicos
> Peníscola: Cel a muntonets, aigua a cabassets
> L'Alcora: Cel a muntonets, auia a cabassets

Val a dir que la informació correspon a algunes respostes de l'ítem de l'enquesta del Quadern II (vocabulari i etnografia) *426b Aspectos del cielo (raso, nublado, emborregado, etc.)*. Ara i ací, però, volem donar la informació completa d'aquest ítem, així com també del següent, *426d Significación que se les atribuye* (referint-se a l'ítem anterior *426c Rojeces de la salida y puesta del sol*):

P. Benifassà	<cel a cabassets l'aigua canterets>
V. Canes	<cel a cabassets, l'aigua a canterets>
Vistabella	"Cel a calderetes, aigua a canterelletes" <cel a calderetes, auia canterelletes>
C. Villamalefa	<el cielo a capacicos, el agua a cantaricos>
Azuébar	<cielo a montonicos, el agua a cantaricos>
Aín	Posta <rotxa, auia.n clotxa>*
Ademuz	<cielo cabriáu, suelo mojáu>
Tuéjar	<cielo cabreáu, a los tres días ha remojáu>
Casinos	<cel aborregat, as tres dies banyat>
Caudete	<cielo emborregáu, a otro día remojáu>
Pedralba	<cielo cabreáu a los tres días mojáu> / <cielo a borreguicos, agua a cantaricos> (pero no dicen *borreguicos*, más que en el refrán) / <puesta del sol rocha, agua en la clocha>; refrán valenciano, pero muy corriente en estos pueblos
Rafelbunyol	"Cel a borreguets, auia a canterets"
Quart de P.	"Cel a borreguets, auia a canterets" / "Alba-roja, aire o ploja"
Torís	<el cel a borreguets, l'auia (a) canterets> / "Posta de sol roja, aigua porta"
Dos Aguas	(<cielo encabrilláu, a los tres días mojaú>)
Polinyà	"alba roja, vent o ploja", <alba ròtxò, bent u plòtxò>*
Massalavés	"Cel a borreguets, aigua a canterets" / <òbò ròtxò, bent ò plòtxò>*
Teresa de C.	<cielo emborregáu, a lohh tres díahh mojáu>* / <arrabol al saliente, agua al puniente>

Anna	<la Puntanna -(monte cercano)- emborregá, a los tres días mojá>
Llanera de R.	"Cel a borreguets, aigua a canterets" / <alba ròjò, ponent o plòjò>
Beniopa	<alba roja, u ven u ploja>
Moixent	"Cel emborregat, als tres dies banyat" / "Cel a borreguets, <auia> a canterets"
Biar	"El cel aborregat, dins de tres dies, eixut o banyat"
Benilloba	"Cel emborregat, dins tres dies, plogut o nevat"
Benialí	"Cel aborregat, dins de tres dies, eixut o banyat"
el Pinós	"El cel aborregat, als tres dies, eixut o banyat"
Crevillent	"El cel emborregaet, l'aigua a cabassets"
Guardamar	"Cel adauat, als tres dies banyat"

**Les transcripcions de l'ALPI són ben impressionistes:*

Aín	*Polinyà*
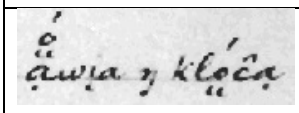	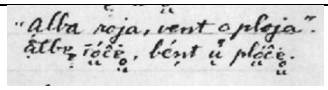
Massalavés	*Teresa de Cofrentes*
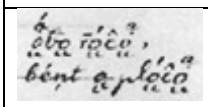	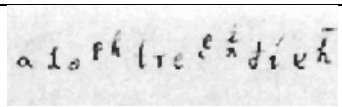

RETRAT D'UN HUMANISTA APASSIONAT

Acomiadem ací el periple per la vida, obra i efectes de José Enrique Gargallo, una persona excepcional que ha sabut copsar la intersecció de les llengües, l'home de la frontera...

De l'examen de la relació de José Enrique Gargallo amb Joseph Gulsoy i amb mi, en sorgeix la semblança d'un humanista apassionat, generós i fidel als seus mestres i amics. Gargallo destaca per la seua capacitat d'entusiasmar-se amb el saber i de transmetre'l amb calor humana: és capaç de fer broma amb la seua pròpia àvia sobre els «romanços», però també de plorar d'emoció en recordar el mestre Gulsoy que ja no hi és. Aquesta combinació de *savoir faire* acadèmic i d'afecte sincer ha creat al seu voltant una petita comunitat: d'una banda, *l'orde gulsoynià*, és a dir, els qui —com ell mateix i jo— ens estimem l'obra i la bonhomia de Gulsoy; d'altra banda, les noves generacions de filòlegs que es formen seguint l'exemple de Gargallo.

En Gargallo veiem un deixeble exemplar (agraït als seus mestres com Coromines o Veny) que alhora es converteix en mestre estimat per als seus propis deixebles.

Joseph Gulsoy li deia *germà de l'ànima* i li feia confiança per escriure capítols claus de la seua obra final; jo l'admire i alhora el tracte de *company*, recorrent junts camins de muntanya, menjant junts a taula en pobles rurals de la Canal o connectant una videotrucada transoceànica perquè Gargallo i Gulsoy es saludaren poc abans del comiat definitiu. Són imatges d'una *filologia viva*, arrelada al terreny i a les persones.

Fotografia 5: València, camp del Mestalla, 22/11/2018. Un dia qualsevol entre els amics Emili Casanova i Vicent G. Perales

Així, m'atrevisc a dibuixar José Enrique Gargallo com un pont entre generacions, capaç d'enllaçar l'herència de Joan Coromines —transmesa també per Gulsoy— amb els investigadors actuals (entre els quals m'incloc, com a deixeble de Casanova), tot mantenint intactes els valors humanístics. El seu tarannà, combinant rigor intel·lectual, expressivitat comunicativa i calor humana, el converteix en un catedràtic singular: d'aquells que fan escola no només pels llibres que escriuen sinó també per les abraçades i somriures que deixen en el record dels qui tenen la sort de treballar al seu costat. I com diria ell mateix evocant la figura Gulsoy, segur que *el porta al cor*... i molts dels seus col·legues i deixebles el portem al cor a ell.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp.325–335, https://memoriadelcor.org

UNA NUEVA HIPÓTESIS SOBRE EL ORIGEN OSCURO DEL TOPÓNIMO *OR(O)PESA*[1]

Jairo Javier GARCÍA SÁNCHEZ
Universidad de Alcalá

Es un verdadero honor y una profunda satisfacción participar en este homenaje tan merecido a José Enrique Gargallo, colega querido y admirado, por el que se reconoce no solo su trayectoria ejemplar como investigador y maestro, sino también y, sobre todo, la huella humana e intelectual que ha dejado en los que hemos tenido la fortuna de aprender a su lado. Contribuir a esta celebración supone un acto de felicitación conjunta y gratitud por su generosidad, por su pasión docente y su inagotable compromiso con el saber compartido, además de un espacio y una ocasión para rememorar los buenos momentos vividos en su compañía. Eso es de alguna manera lo que vamos a tratar de hacer aquí en un trabajo que entrevera topónimos valencianos, aragoneses y castellanos y donde se muestra, una vez más, que las fronteras —también las del pasado—, cuando son trascendibles, resultan muy atractivas.

1. EL TOPÓNIMO *OROPESA* TAL COMO SE HA VISTO HASTA AHORA

Hace tiempo que rondábamos la idea de volver sobre uno de los topónimos que habíamos estudiado en su momento cuando abordamos la toponimia poblacional

[1] * Este trabajo se inserta en el marco de los proyectos *Toponimia centropeninsular e insular atlántica*, financiado por el Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades (PID2024-159776OB-C42) e integrado en el proyecto coordinado *Toponomasticon Hispaniae. Prolongación antroponímica y proyección americana* (ToponHisp-PA), y *Atlas Pluridimensional de la Frontera España-Portugal* (FRONTESPO-ATLAS), financiado por el Ministerio de Ciencia e Innovación (PID2022-137290NB-I00, MCIN/AEI/10.13039/501100011033/FEDER, UE).

de la provincia de Toledo;[2] en concreto, nos referimos a *Oropesa*, ejemplo de topónimo antiguo y oscuro, de compleja resolución etimológica. En García Sánchez (1999: 95-100) expusimos las dificultades que encierra este nombre y ya relatamos ahí la etimología popular que se cuenta en torno a él y a la que también hemos aludido recientemente al hablar de las fronteras del discurso toponímico.[3]

Imagen 1. El autor con José Enrique a uno y otro lado de una frontera trascendible, la de La Alamedilla, en España, con Batocas, en Portugal.

[2] Primero en García Sánchez (1999) con el análisis de la toponimia de la Tierra de Talavera, en la zona occidental de la provincia toledana, donde se halla *Oropesa*, y luego en García Sánchez (2004) con el estudio de todo el resto de la provincia.

[3] *Vid.* García Sánchez (en prensa), donde poníamos *Oropesa* como paradigma de fronteras abordables en un trabajo articulado, como el de García Sánchez (2024), a partir de la cita de José Luis Sampedro (1991: 16), que tantas veces hemos oído a José Enrique: «Mis fronteras son todas trascendibles, como lo es la membrana de la célula, sin cuya permeabilidad no sería posible la vida, que es dar y recibir, intercambio, cruce de barreras». Cf., por ejemplo, la intervención de José Enrique Gargallo en el programa de RTVE *Para todos La 2. Etimología: Frontera* (23-5-2014): https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia-frontera/2578453/ (consulta: 13-12-2025).

1.1. Etimologías populares y leyendas muy vivas

En efecto, el nombre de esta histórica ciudad al oeste de Talavera de la Reina y de la provincia toledana, de difícil análisis, está sujeto a «entretenidas» interpretaciones y leyendas, como la que fija su fundación en el año 1716 a. C. cuando un capitán egipcio, Oróspedo Aránculo, dio origen a la población al tiempo que otorgaba su nombre tanto a la ciudad, llamada pues, *Oróspeda*, como a la comarca, *Campo Arañuelo*, a partir del apellido *Aránculo*.

Sin duda, la leyenda más extendida es la que relata que los moros mantuvieron cautiva en la ciudad a una doncella y los templarios tuvieron que pagar por su rescate su peso en oro. Esta «historia» se ha identificado con el nombre de *Oropesa* (*oro pesa*) hasta el punto de que en el actual escudo de la población aparece la imagen de la doncella sosteniendo la balanza que determinaba su peso, y en las Jornadas Medievales, que se celebran anualmente en abril, se representa ese hecho y se pesa a una «doncella» en una balanza de grandes dimensiones a la entrada del castillo.

Imagen 2. El autor en Oropesa, delante de un mural donde se representa y se cuenta la leyenda en torno a su nombre («¿fue mentira, fue verdad? como lo cuentan, lo cuento»).

Resulta obvio que esta interpretación legendaria a partir del *oro* que se *pesa* es una muestra clara de etimología popular,[4] pero el componente tradicional,[5] reforzado por su teatralización en las conmemoraciones de carácter histórico-lúdico que se disfrutan en la localidad, ha favorecido su arraigo entre los oropesanos. A ello sin duda ha contribuido el hecho de que ninguna de las explicaciones «académicas» aportadas hasta ahora otorgue garantías de ser tomada como «la buena» o auténtica. Veamos, en todo caso, cuáles son estas, pues es a ellas a las que, ciertamente, antes se debe prestar atención.[6]

1.2. El posible étimo prerromano *Otobesa*

La hipótesis etimológica que más se ha apuntado como plausible es la que relaciona *Oropesa*, junto al homónimo o parónimo castellonense *Oropesa del Mar* —*Orpesa* en valenciano—, con una forma de origen prerromano *Otobesa*, documentada en textos y en algunas inscripciones de la Antigüedad[7] y cuya localización podría ser doble, coincidiendo más o menos con la *Oropesa* toledana y la levantina.[8] De esta manera, para ambos topónimos, el castellano y el valenciano, se podría postular como antecedente ese *Otobesa*, de difícil adscripción, en el que, cuando menos, se distinguiría bien el sufijo o terminación *-esa*, presente en otros varios topónimos prerromanos.[9]

---

[4] La explicación del «oro que se pesa» no es nueva para intentar aclarar un topónimo, pues ya Servio, comentarista latino de Virgilio, aducía un relato similar en el que el peso del oro había dado lugar al nombre de la ciudad de *Pisaurum*, la actual Pésaro (Servio *Comm. in Verg. Aen.* VI 825). En este caso, el oro que se pesó fue el que recuperaron los romanos de los galos tras haberlo obtenido estos de aquellos por haber renunciado a conquistar el Capitolio romano.

[5] Ya en el *Tesoro* de Covarrubias (1977 [1611]: 841, *s. v. Oropesa*) se recoge esa explicación, junto con la que parte de una supuesta forma *Ortospeda*, «corrompida» en *Oropesa*, y la que vincula el topónimo con un étimo griego *oro* 'monte' y *podos* 'pie' como una población al pie del monte, lo que igualmente aduce Fermín Caballero (1978 [1834]: 79) valiéndose de los supuestos componentes *oros* (monte) y *pedsa* (pie).

[6] Se hallan reunidas en García Sánchez (1999: 95-100) y, asimismo, en Nieto Ballester (2006), quien, además de hacer una síntesis muy clara de las anteriores, aporta la suya propia.

[7] Así en Ptolomeo (II, 6.62, Ἠτοβήσα, que quizás sea Ὠτοβήσα) y en inscripciones del CIL II (826, OIOVES —donde se podría leer *Otovesanus*—; 829, OTOBESANI; 3794, OTOBESANV). Cf. García Sánchez (1999: 96) y Nieto Ballester (2006: 501-503).

[8] Podría haber una tercera *Otobesa*, mencionada por César, que debió de estar situada en la margen izquierda del río Ebro. Aunque generalmente se le ha dado la lectura *Octogesa*, hay quien ha propuesto como forma auténtica *Otobesa*. Se halla asimismo una inscripción monetaria ibérica OTOBESKEN. Cf., igualmente, García Sánchez (1999: 96) y Nieto Ballester (2006: 501-503).

[9] Cf. OnCat (*s. v. Orpesa*), donde se mencionan como representantes de ese sufijo *-ẹsa* / *-ĭs(ĭ)a* topónimos como los valencianos *Montesa* y *Orpesa* o los catalanes *Albesa*, *Artesa*, *Gandesa*, *Manresa*, *Olesa* o *Utxesa*, fuera del único y aislado eco del toledano *Oropesa*.

Coromines, en el OnCat[10] (*s. v. Orpesa*), se manifiesta claramente partidario de esta posibilidad, aunque expone un complejo desarrollo evolutivo para llegar a las formas finales, tomando en cuenta asimismo la forma (*ʿoqba-abeiša*, posible *ʿorbbeiša*) que aparece en la *Descripción de España* de Al-Idrisi (s. XII). De esa manera, postula una doble pero separada evolución (*Otbesa* → *Obbesa* → *Opesa* —donde *-bb-* se tornaría *-p-* por evolución mozárabe o romandalusí– y *Otbesa* → *Odbesa* → *Orbesa*), que, unida, confluiría en *Orpesa*.

Nieto Ballester (2006: 504-505) es bastante crítico con la solución propuesta por Coromines y antepone los no pocos inconvenientes que, en efecto, existen a su viabilidad. Ciertamente, no le falta razón en sus objeciones: la evolución fonética de *Otobesa* —que, como topónimo, no está atestiguado o identificado con seguridad en ningún lugar— a *Or(o)pesa* es muy difícil y, en concreto, la que señala Coromines resulta inverosímil. El filólogo catalán propone dos evoluciones fonéticas simultáneas y poco comunes, que se influirían mutuamente para llegar a un tercer resultado, y ello habría de suceder de la misma manera en los dos, tres o más casos en que se repite el topónimo.[11] Hay que tener en cuenta, además, que no quedaría claro a qué lengua pertenece el supuesto topónimo o étimo prerromano, y que las zonas del extremo oeste toledano, de mayor sustrato vetón, y la levantina, más claramente ibérica, no parecen tan proclives a coincidir en ella.

1.3. La hipótesis antroponímica

Por todo lo anterior, Nieto Ballester (2006: 505-511) contempla como étimo alternativo de los topónimos actuales un antropónimo *Orpesa*,[12] a partir de una forma hipotética **Euprasia*, cruce de los griegos *Eufrasia* y *Eupraxia*, con evolución fonética posterior **Orpresa* > *Orpesa* > *Oropesa*. Ese antropónimo habría sido el origen de los

[10] No podemos dejar de resaltar la gran utilidad de la versión en línea del *Onomasticon Cataloniae*, de la que José Enrique ha sido el principal responsable.

[11] Cuando estos no sean réplicas o traslados toponímicos. Conviene tener en cuenta que, además del *Oropesa* toledano y del *Orpesa* / *Oropesa* castellonense, hallamos en la península ibérica y en las islas Canarias varios topónimos menores con esa misma forma: *Oropesa* en San Miguel de la Ribera (Zamora), Argamasilla de Alba (Ciudad Real), Fuente Obejuna (Córdoba) y Puebla de Sancho Pérez (Badajoz); *La Oropesa* en Castellanos de Villiquera (Salamanca) y Fuentes de Año (Zamora); y *Cerro de Oropesa* o *Alt d'Oropesa* en Hondón de las Nieves (Alicante). A ellos se suman al menos otros cuatro topónimos en la isla canaria de La Palma, que responden a barrancos y montañas en los municipios de Barlovento, Garafía, Puntallana y Villa de Mazo y que Trapero (2018: 1564-1565, *s. v. Oropesa*) considera prehispánicos y no replicados desde los peninsulares. Cf., además, el visualizador temático del *Nomenclátor Geográfico Nacional*, del Instituto Geográfico Nacional (IGN): <https://visualizadores.ign.es/nomenclator_ngn/> [última consulta: 13-12-2025).

[12] Esa forma *Orpesa* aparece como antropónimo en documentos medievales de Huesca, Burgos y Navarra. *Vid.* Nieto Ballester (2006: 503-504).

topónimos a través de un hagiónimo (*Sancta Eufrasia*, cambiado en *Sancta *Euprasia*) o nombre de propietaria (¿*Doña *Euprasia*?) o incluso de un masculino **Euprasius*. Nieto Ballester (2006: 509-511) apunta, además, el dato de que en catalán y castellano *orpesa* / *oropesa* es el nombre de un fitónimo, lo que asimismo podría haber entrado en juego aquí.

Ya dijimos en García Sánchez (en prensa) que la frontera entre la toponimia y la antroponimia no solo es trascendible, sino que está continuamente transitada[13] y que por eso mismo se diluye o difumina con frecuencia. Siendo eso así, la posibilidad de que un topónimo como *Oropesa* provenga de un nombre de persona no deja de ser verosímil y real, aunque no podamos asegurar nada al respecto, como tampoco lo hace el impulsor de esta hipótesis, quien reconoce que la propuesta no está exenta de problemas. El propio cruce de formas antroponímicas para llegar a una tercera hipotética, desde la que partir como étimo, recuerda un poco lo criticado en el planteamiento de Coromines, si bien hay que decir que Nieto Ballester, desde la prudencia, se apoya en ejemplos análogos y lo argumenta todo bastante bien.

Imagen 3. Vista de Oropesa y su castillo desde el noroeste.

[13] Así lo habíamos mostrado ya en García Sánchez (2019), donde, además, se puede ver un tránsito ulterior desde la toponimia a la antroponimia y vuelta a la toponimia que afecta al topónimo *Oropesa*. Y es que, al margen de la ciudad peruana, próxima a Cuzco, que recibió el nombre de *Oropesa* al haber sido fundada en 1571 por el quinto Virrey de Perú, Francisco Álvarez de Toledo, en recuerdo y homenaje de su *Oropesa* natal toledana —hay una calle *Oropesa del Perú*, por cierto, en la de Toledo—, se halla en Bolivia una *Oropeza*, con grafía *z*, denominadora de la provincia cuya capital es Sucre, que responde en realidad a un antropónimo, el de Samuel Oropeza, nombre de un importante político boliviano de finales del s. XIX y comienzos del XX. El apellido de este político remite en último término de nuevo al topónimo toledano, si bien el seseo imperante en los territorios americanos favoreció, por hipercorrección, el cambio de *s* a *z* en la grafía. Cf. García Sánchez (2019: 15).

2. NUEVA HIPÓTESIS: TOPÓNIMO PROCEDENTE DE GRECIA

Tratándose de topónimos oscuros, no es sencillo —como estamos viendo— llegar a conclusiones claras, pero, al tenerlos bien presentes tras haber trabajado sobre ellos, pueden surgir datos relevantes, cuando menos se esperan, que propicien su replanteamiento. Eso es lo que nos ha ocurrido con *Oropesa*.

Ciertamente, las hipótesis explicativas ofrecidas hasta el momento, dejando al margen las que remiten a leyendas o etimologías populares, nos resultan difíciles de aceptar. Lo es la primera, basada en la identificación con *Otobesa*, y más aún la segunda, a partir de un hipotético antropónimo **Euprasia*.

La clave ha de estar en la base del topónimo, aunque también el componente final tiene importancia; este ha de ser un sufijo, como el antes señalado, o bien una terminación característica.[14] Pues bien, consultando un amplio capítulo acerca de la temprana y continuada presencia de los griegos en la península ibérica, ya desde el s. IX al VI a. C.,[15] reparamos en el sufijo griego -Fεσσα, con digamma, que, aunque por lo general evolucionó a -οὐσσα, también dio lugar a otros resultados.[16] De ellos interesa aquí el sufijo -εσσα, que se halla, por ejemplo, en el adjetivo que califica la isla de *Zákynthos*[17] (ὑλήεσσα Ζάκυνθος[18] 'la boscosa *Zákynthos*'), usado por Homero en la *Ilíada* (17, 248) y en la Odisea (1, 186), y que desde luego está presente en varios topónimos indicadores —o no— del camino seguido por los eubeos hasta la península ibérica, a la que sin duda llegaron.[19]

La idea del origen griego de *Oropesa* ha estado siempre ahí, aunque no se haya pasado de identificar el inicio del topónimo con la palabra griega ὄρος (var. ὦρος) 'monte, montaña, altura', cuya referencia orográfica, designando un monte o colina, se cumple no solo en las dos *Oropesa*, la castellonense y la toledana, sino en buena parte, si no en todos, de los lugares que responden a esa denominación como topónimo menor. Bien es cierto que entre el elemento *oro(s)-* y el sufijo *-esa* queda pendiente la *-p-*, que no tiene, en apariencia, solución patente.

---

[14] No hay que descartar por completo que pueda guardar alguna relación con el sufijo de origen griego -ισσα [-issa] (βασίλισσα 'reina'; δαιμόνισσα 'diosa'—átono—), prestado al latín tardío como tónico (*abbatissa* 'abadesa', *prophetissa* 'profetisa', *sacerdotissa* 'sacedortisa'…), y que ha tenido buena continuidad en romance como *-esa* (*condesa*, *duquesa*…). *Vid.* Pharies (2002: 235, *s. v. -esa*).

[15] En concreto, el de Domínguez Monedero (2013).

[16] *Vid.* García Alonso (1996).

[17] Se trata del nombre que tendrá continuación en el *Saguntum* romano de la costa levantina.

[18] El mismo adjetivo indicando el aspecto selvático se aplica a la isla de Paros. En cambio, a la de Icaria se le aplica, con el mismo sufijo, el calificativo ἰχθυόεσσα 'abundante en peces'. Cf. Domínguez (2013: 15-18).

[19] Cf. Domínguez Monedero (2013: 14), quien viene a confirmar que el sufijo del adjetivo sería de bastante probable origen eubeo y no focense, como en un principio se había apuntado.

Ahora bien, la solución quizás sí puede hallarse si se busca en el mapa de la isla de Eubea y su contorno. De este modo comprobamos que, frente a esta importante isla de Eubea, en la parte norte del Ática, junto a la desembocadura del río Ἀσωπός (lat. *Asōpos*; esp. *Asopo*) y sobre una elevación costera, se sitúa la ciudad de Ὠρωπός (lat. *Ōrōpos*, *Ōrōpus*; esp. *Oropo*), históricamente disputada entre Beocia y Ática —hoy perteneciente al Ática Oriental— y cuyo municipio supera los treinta mil habitantes. A diferencia de los eubeos, los de Oropo no eran isleños, sino que estaban en la zona continental, con la ventaja de poder viajar desde el propio puerto por el gran canal y hacerse a la mar por el golfo sur de Eubea. Por ello, no resulta descabellado suponer que marinos y comerciantes de esa procedencia, quizá con anterioridad a los viajes de los foceos, llegaran a la costa en que se sitúa *Oropesa (del Mar)* y establecieran ahí un asentamiento comercial con el nombre de su propia ciudad.

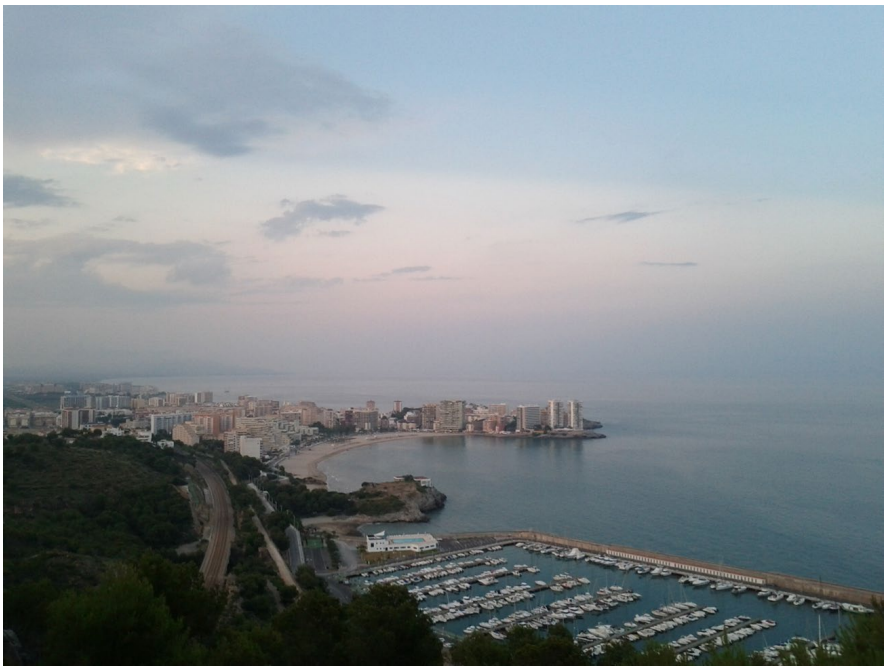

Imagen 4. Vista de Oropesa del Mar. Fuente: Wikipedia.

Menos precisable es el sufijo con que se formó el nuevo nombre para que su evolución diera el resultado de *Oropesa*.[20] El adjetivo del topónimo griego era

[20] Aunque se ha señalado que la forma originaria del topónimo castellonense ha de ser *Orpesa*, coincidente con la valenciana de todas las épocas, frente a la variante *Oropesa*, surgida en época moderna por analogía e influencia castellana (cf. OnCat, *s. v. Orpesa*), nada impide pensar que esa forma *Orpesa* proceda a su vez de una *Oropesa* previa.

Ὠρώπιος, α, ον; y la región se conocía como Ὠρωπία. Es posible que en principio admitiera el de Ὠρώπ(ι)εσσα o quizá el que se encuentra en Ὠτοβήσα o Ἠτοβήσα.[21] No conviene olvidar la frecuencia con que el sufijo *-essa* (> *-esa*) aparece en la misma zona levantina.

Otra cuestión añadida es considerar, por su parte, la hipótesis de cómo pudo llegar ese nombre, tierra adentro, hasta la *Oropesa* toledana. Siendo ya suficiente la antigüedad del asentamiento griego de la primera *Oropesa*, que podría remontarse al s. IX a. C., parte de sus habitantes en cualquier momento de su historia podría haberse trasladado al interior de la península y haber dado lugar a la nueva *Oropesa*. Salvo que eso haya ocurrido desde otro punto de la costa oriental y meridional, es factible conjeturar cuál sería el camino más directo entre la *Oropesa* de origen y la de destino.

Los viajes largos, tanto por tierra como por mar, se hacen necesariamente por etapas.[22] En el interior, los cauces de los ríos han sido siempre una buena ruta y guía de viaje, entre otros motivos, porque evitan extravíos y proveen de agua y comida. Si nos situamos en la *Oropesa* del Tajo y remontamos el río, de inmediato se pasa por una población tan antigua como Talavera de la Reina y bastante después por la no menos antigua de Toledo, aunque todavía hay que remontar más de doscientos cincuenta kilómetros hasta llegar a Frías de Albarracín, donde se ubica el nacimiento del río Tajo. Desde ese punto hasta Oropesa del Mar, atravesando el sur de Teruel y el norte de Castellón, la distancia apenas supera los doscientos kilómetros, lo cual ya no es tanto si se dosifica en etapas.

En todo caso, el sentido del recorrido histórico que pudo llevar a la fundación de una nueva *Oropesa* sería el inverso al descrito. No se debe soslayar, además, la existencia en la misma sierra de Albarracín, a poca distancia de Frías, de una población llamada *Griegos*,[23] que podría reforzar nuestra hipótesis. De confirmarse, tendría muchas posibilidades de haber sido una importante etapa histórica para descender por el curso del Tajo hasta la *Oropesa* toledana.

Los restantes topónimos *Oropesa*, que no designan poblaciones, sino otros lugares y parajes, pudieron haber surgido de diferentes maneras, también a partir de los

[21] Cf. nota 6.

[22] Los foceos, que habían partido de la costa de Asia Menor, primero se establecieron en *Massilia* (*Marsella*) y desde ella pasaron a la costa nororiental de Hispania, donde fundaron *Emporion* (Ampurias) hacia el año 575 a. C.

[23] Para este topónimo se han ofrecido distintas explicaciones y, entre ellas, siguiendo las palabras de Miguel Ballestín (2015: 241), «no podemos dejar de apuntar la posibilidad más obvia, que estemos ante un topónimo transparente, que no es otra cosa que el gentilicio relativo a las gentes originarias de Grecia».

principales —en especial del toledano—, como réplicas o traslados. En la existencia del que está en término de Argamasilla de Alba, por ejemplo, puede haber tenido que ver la vinculación de esa población con la *Casa de Álvarez de Toledo*, de la que son ramas la *de Alba* —de ella recibe el complemento toponímico— y la *de Oropesa*.[24]

Somos conscientes de las muchas dificultades que entraña una hipótesis como esta, pero creemos que abre una vía, un camino, una ruta, que trasciende fronteras y que merece explorarse. En todo caso, parece oportuna en este homenaje a tan ilustre castellonense o —como él mismo se considera y denomina a veces— «aragonesamente valenciano».

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

CABALLERO, Fermín (1978 [1834]): *Nomenclatura geográfica de España*. Barcelona: El Albir. Edición facsímil de 1834 publicada en Madrid por la Imprenta de Don Eusebio Aguado.

COVARRUBIAS, Sebastián de (1977 [1611]): *Tesoro de la lengua castellana o española*. Madrid: Turner.

DOMÍNGUEZ MONEDERO, Adolfo J. (2013): «Los primeros griegos en la península ibérica (s. IX-VI a. C.): mitos, probabilidades, certezas», en DE HOZ, M.ª Paz / MORA, Gloria (eds.): *El Oriente griego en la península ibérica. Epigrafía e Historia*. Madrid: Real Academia de la Historia, p. 11-42.

GARCÍA ALONSO, José Luis (1996): «Nombres griegos en -ουσσα en el Mediterráneo occidental. Análisis lingüístico e histórico», *Complutum*, 7, p. 105-124.

GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo Javier (1999): *Toponimia mayor de la Tierra de Talavera*. Talavera de la Reina: Ayuntamiento.

GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo Javier (2004): *Toponimia mayor de la provincia de Toledo (zonas central y oriental)*. Toledo: Instituto Provincial de Investigaciones y Estudios Toledanos (I.P.I.E.T.), CSIC / Diputación Provincial de Toledo.

GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo Javier (2019): «Toponimia antroponímica. Un viaje por la Onomástica», en BRAGA RIERA, Jorge / CID ABASOLO, Karlos (eds.): *Onomástica, Deonomástica y Documentación*. Kassel: Edition Reichenberger, p. 3-26.

GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo Javier (2024): «Fronteras trascendibles de la toponimia en el discurso», en HERNANDO GARCÍA-CERVIGÓN, Alberto (ed.): *Discurso y comunicación. Las nuevas fronteras del discurso*. Valencia: Tirant, p. 167-181.

GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo Javier (en prensa): «Las fronteras del discurso toponímico», en HERNANDO GARCÍA-CERVIGÓN, Alberto (ed.): [Titulo por precisar]. Valencia: Tirant, en prensa.

MIGUEL BALLESTÍN, Pascual (2015): *Toponimia mayor de Aragón. Ciudades, villas, lugares, aldeas, ríos, montañas y territorios*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico / Prensas Universitarias de Zaragoza / Gara d'Edizions.

[24] Conviene recordar que Diego de Toledo fue en el siglo XVI el restaurador de Argamasilla.

NIETO BALLESTER, Emilio (2006): «*Euphrasia*, *Eupraxia*, *Orpesa*, *Offreisa*. Una nota de onomástica (toponimia y antroponimia) en latín tardío de España», en ARIAS ABELLÁN, Carmen (coord.): *VII Colloque international sur le latin vulgaire et tardif*. Sevilla: Universidad de Sevilla, p. 499-511.

OnCat = COROMINES, Joan (1989-1997): *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes / La Caixa, 8 vols. Disponible en línea: <https://oncat.iec.cat/> (consulta: 13-12-2025).

PHARIES, David (2002): *Diccionario etimológico de los sufijos españoles y de otros elementos finales*. Madrid: Gredos.

SAMPEDRO Sáez, José Luis (1991): *Desde la frontera*. Discurso leído el día 2 de junio de 1991, en su recepción pública, por el Excmo. Sr. Don José Luis Sampedro Sáez y contestación del Excmo. Sr. Don Gregorio Salvador Caja. Real Academia Española. <https://www.rae.es/sites/default/files/Discurso_Ingreso_Jose_Luis_Sampedro.pdf > (consulta: 13-12-2025).

TRAPERO, Maximiano (2018): *Diccionario de la toponimia de Canarias: los guanchismos*. Con la colaboración de Eladio SANTANA MARTEL. Santa Cruz de Tenerife: Ediciones Idea, III tomos. Disponible también en línea: <https://guanchismos.ulpgc.es> (consulta: 13-12-2025).

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 337–348, https://memoriadelcor.org

NOMS D'OFICIS AL MORABATÍ DE MORELLA (1396)

Lluís GIMENO BETÍ
Universitat Jaume I

Hem pensat que un treball d'aquestes característiques, històriques i filològiques, fóra del gust del savi amic José Enrique, a qui dediquem la nostra petita contribució en aquest seu ben merescut homenatge en fer 65 anys.

El treball, com es veurà, és una sèrie de noms de persona amb els oficis llurs en una relació que apareix al morabatí de Morella de 1396,[1] comentats i analitzats a la llum de la filologia.

ANÀLISI

(1) albarder: home que fa i adoba albardes, basts, selles i altres guarnicions de les bèsties de cavalcar o de càrrega, derivat de ALBARDA, de l'andalusí *albárdaʒa* (< clàssic *albardaʒah*) (1 oc., «Domingo Galcebre, albarder») (Corriente 2003: 119).

(2) alcayt: variant de *alcaid* 'governador encarregat de la custòdia i règim d'un castell o presó', de l'andalusí ALQÁ(Y)ID (clàssic *qāʒid*), 'caporal', 'governador de província o districte' (1 oc., «Pere Cubells, alcayt de Erbés. Nichil») (Corriente 2003: 130).

[1] Recentment els doctors Vicent Garcia Edo i Lluís Gimeno Betí n'han realitzat una nova transcripció per a una pròxima publicació. Ref.: ms. 1397 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, secció del mestre racional. Reial patrimoni núm. 2405, any 1397.

(3) argenter: home que treballa en la indústria de l'argent o plata, de l'or i de les pedres fines, derivat de *argent* (< llatí ARGENTUM) (1 oc., «Bernat Sentalínea, argenter»).

(4) arieter: qui fa ariets, giny que consistia en una gran biga que es posava en moviment i feria amb força els murs per enderrocar-los, del llatí ARĬETE, mateix significat (1 oc., «Pere Saltó, arieter. Nichil»).

(5) arquejador: qui arqueja, derivat de *arquejar* 'batussar i estufar la llana perquè es puga cardar i filar bé', format damunt *arc* (1 oc., «Jachme Ferrer, arquejador»). El document registra també la variant *arquegador* (1 oc., «Arnau Canals, arquegador»).

(6) asaunador: variant de *assaonador*, qui té per ofici assaonar les pells, format damunt *saó* (< llatí SATIŌNEM, 'sembradura, disposició per a sembrar'). La forma que apareix ací, variant diftonguitzada segons Coromines (*DECat* VII, 771b), és també molt antiga (segle XIII) (1 oc., «Domingo Guerau, asaunador»).

(7) balester: grafia antiga de *ballester*, fabricant de ballestes o guerrer armat de ballesta, del llatí BALLISTARIUS, documentat sota diverses formes: *balester*, *balistarius*, *ballester*. Té una documentació molt antiga (1024) «isti sui elemosinarii, id est Gerallo ... et Isarn Ballester ... plenam potestatem».

El significat predominant en la documentació llatina medieval catalana és, molt probablement, el de 'fabricant de ballestes' (*GMLC*). Quant al tipus d'arma que és la *ballista*, el *GMLC* aclareix que «la ballesta medieval no es correspon amb l'antiga *ballista*, 'màquina per a llançar projectils', sinó més aviat amb la *arcuballista* [2], paraula que s'ha mantingut per designar aquesta arma en francès *arbalète*, occità antic *arbalesta*». L'exemple més antic recollit al *GMLC* és de 1030. (1 oc., «Arnau Ripol, balester, lo pare»; com a cognom hi és registrat tres vegades: 3 oc., «Ramon Balester, Jachme Balester, major de dies, Jachme Balester, tudor dells fills d'en Pere Ballester, *nichil*»; i com a prenom, una: «Na Balestera. Nichil»).

(8) barber: qui té per ofici afaitar la barba i tallar els cabells. Antigament els barbers exercien també la cirurgia menor (sagnies, aplicació de sangoneres, extracció de dents, etc.), derivat de *barba* (3 oc., «Pere Gasch, barber, Domingo Tena, barber, Sancho Climent, barber»).

[2] És la nostra 'ballesta'. El terme apareix a Vegeci: «erant tragularii, qui ad manuballistas uel arcuballistas dirigebant sagittas» (*Epitome rei miliaris*, II, 15)

(9) bracer: jornaler que treballa en el camp per a cavar i altres faenes de braços, derivat de *braç*, del llatí vulgar BRACĬU, clàssic BRACHĬUM o BRACCHĬUM (< grec βραχίων) (7 oc., «Anthoni Segarra, bracer, Pere Exulbi, bracer, Bernat Castell, bracer. Nichil, Domingo Ferrer, bracer, Domingo Anyó, bracer. No·y és ni s·i trobe. Nichil, Pere Navarro, bracer. Nichil, Pascual Guerau, bracer. Nichil»).

(10) çabater: variant de sabater 'home que fa sabates o que en ven'. El llatí medieval registra *çabatarius* 'sabater', terme documentat per primera vegada en 1028 en català, però l'origen de sabater és desconegut. És sinònim de *sotulator* 'sabater' i de *sutor*, relacionat amb el verb *suo* 'cosir'. No sembla que hi hagi diferència entre el tipus de calçat que fabricaven el *çabatarius*, *sotulator* i *sutoris* (Prieto 2014: 49, 193, 195). (14 oc., «Anthoni Besaldú, çabater, Domingo Exulbi, çabater, Domingo Gil, çabater, Pere Sanç, çabater, Guiamó Soler, çabater. Nichil, Domingo Làzer, çabater, Miquel Aller, çabater, Domingo Mir, çabater, Pere de Brusch, çabater. Nichil, Arnau Guallart, çabater, Pere Fuster, çabater, Pere Pagés, çabater, Pere Terich, çabater, Matheu Spàrech de Bruscha, çabater, Simó Ortí, çabater, La muller quondam d'en Nicolau Avinyó, çabater, Ramon Goda, çabater»). El document també registra el terme com a cognom 26 vegades: «Muller d'en Jachme Çabater, e sos hereus. Als hereus nichil; Jacme Çabater, savi; Martí Çabater; Domingo Çabater. Stà a la Matha o a Olocau. Nichil; MiquelÇabater; Guiamó Çabater, manyà; Pascual Çabater. Nichil; Arnau Çabater; Domingo Çabater, moliner. Nichil; Pascual Çabater; Pascual Çabater, fill d'en Pascual; La muller d'en Bernat Çabater. Nichil; Domingo Çabater, de Çorita, tudor dels fills d'en Bernat Çabater. Nichil; Na Melià, muller d'en Miquell Çabater. Nichil; Bernat Çabater; Domingo Çabater; Goçalbo Çabater, menor de dies; Pere Çabater, mayor de dies; Pere Çabater, menor de dies; Goçalbo Çabater, major de dies. El matex, tudor de son frare, nichil; Jachme Çabater, fil d'en Domingo; Pascual Çabater, nichil; Matheu Çabater; Francesch Çabater; Pascual Çabater».

(11) calç, fa: òxid de calci, substància blanca, lleugera, càustica, que, en contacte de l'aigua, s'hidrata amb desprendiment de calor. Del llatí CALCEM 'id.' (1 oc., «Domingo Xies, fa calç»).

(12) cardador: qui es dedica a cardar llana o altra substància filamentosa, derivat de *card* (1 oc., «Pere Benet, lo cardador»).

(13) carder: que fa o ven cardes, plural de *carda* 'instrument de peraire, que consisteix en una post amb mànec, folrada de cuiro per una cara i armada d'una multitud de punxes de filferro un poc ganxudes, que serveix per pentinar la llana o el cotó i anar separant la borra de l'estam per tal de facilitar la filatura', deverbal de *cardar* (3 oc.,

«Francés Tous, carder; Domingo Ramon, carder; Jacme Tárrega, carder, curador de la muller d'en Pere Masquarós. Ja ere morta. Nichil»).

(14) carnicer: grafia antiga de *carnisser* 'persona que ven carn, especialment de bou, de vedella i de corder', derivat de *carn* (7 oc., «Domingo Vilalta, carnicer. Nichil; Domingo Serra, carnicer; Domingo Batle, carnicer; Ramon Sera, carnicer; Bertomeu d'Abella, carnicer; Guiamó Palma, carnicer, menor; Domingo Vilalta, carnicer»).

(15) coltteller: fabricant de coltells (1 oc., «Guiamó Johan, coltelle»r; 1oc., com a cognom «Domingo Colteller»).

(16) corder: persona que fabrica o ven cordes, derivat de *corda* (7 oc., «Bertomeu Anglés, corder; Antoni Scrivà, corder; Pere Terroga, corder; Jachme Luna, corder; Pere Cerdà, corder. Nichil; Pere Ferrer, corder; Berenguer Obach, corder»).

(17) corredor: persona que té per ofici intervenir en compres i vendes i en altres contractes, anunciant-los, posant en relació les parts contractants, oferint mercaderies o preus, etc., derivat de *córrer* amb el sufix *-dor* (<llatí -TŌRE), (2 oc., «Domingo Ferrer, corredor; Johan Xies, corredor»).

(18) esqueller: qui fa o ven esquelles, derivat de esquella 'campaneta de porta el bestiar', probablement del gòtic *SKĬLLA (1 oc., «Pere Badal, esqueller»).

(19) faseter: variant de *fasseter* o *farseter*, qui fa fassets 'antigament gipó encotonat que es portava sota l'armadura', derivat de *farset*, del llatí FARSUS 'reomplit, guarnit, folrat, farcit' (< FARCĬŌ), d'on prové l'italià *afrasetto* 'espècie de gec o armilla', d'on el manllevà el nostre idioma, (2 oc., «Jacme Tous, faseter; Guiamó Benet, faseter»).

(20) ferrer: persona que treballa el ferro, del llatí FĔRRARĬUS el significat del qual és el mateix que el de *faber ferrarius* (*GMLC*, s. v.). Es documenta com a antropònim, com a sobrenom i com a topònim. Al *GMLC*, el primer testimoni registrat com a substantiu és de 1018 (Prieto 2014: 93-94). Sembla plausible que la variant *fferrarius* contingui, en realitat, una abreviatura (pro f[aber] ferrarius), (8 oc., «Martí Saura, ferrer; Guiamó Ametla, ferrer; Guiamó Lonbart, ferrer; Domingo Pèriç, ferrer: Miquel Carcassés, ferrer; Bertomeu Martí, ferrer; Jachme Steve, ferrer; Domingo Martí, ferrer; Jachme Torres, ferrer»).

(21) fuster: persona que per ofici fa objectes de fusta, treballa la fusta, derivat de *fusterius*, datat en 1171. El terme solament es troba a partir del segle XII i és sinònim de *carpentor* (11 oc., «Jachme Ferrer, fuster; Pere Gil, fuster; Miquel Sanxo, fuster; Guiamó Castell, fuster; Guiamó Doménech, fuster; Miquel Domingo, fuster;

Domingo Ferreró, fuster; Pere Querol, fuster; Ramon Martí, fuster; Guiamó Martí, fuster»).

(22) juglar: 'bufó, animador, malabarista', 'joglar' (dit del qui s'encarrega de l'entreteniment d'altri), derivat de IUGLARIO o IOCULATOR 'joglar'. El primer testimoni és de 1057,[3] cal dir, però, que en els documents es troba abans la variant romanitzada *iuglarius* que el mot del llatí clàssic *ioculator*, que apareix per primera vegada en un document de 1157, (2 oc., «Ramona alias Oria, uxor quòndam del juglar; Antoni Martí, juglar»).

(23) juponer: variant de *giponer*, que fa o ven gipons 'peça de vestir, amb mànegues, ajustada i cenyida al cos, i que cobreix el tronc des dels muscles fins a la cintura', de l'andalusí *aljúbba* < clàssic ALJUBBAH ('gabán de manga corta', *cf.* Corriente 2003: 180) (1 oc., «En Juhan, lo juponer»).

(24) laurador: grafia antiga de *llaurador*, home que es dedica a llaurar, del llatí LĂBŌRĀTŎREM, 'treballador', 'el qui treballa el camp o cultiva la terra' 'llaurador', el primer testimni del qual és de l'any 954.[4] (4 oc., «Pere Guimerà, laurador; Pere Casalduch, laurador; Arnau Querroll, laurador; Domingo Barcelló, laurador»).

(25) manyà: el qui fabrica i ajusta panys, claus i altres objectes de ferro per a edificis i mobiliari, derivat de *MANIA 'habilitat' (10 oc., «Domingo Maestre, manyà; Domingo Ralo, manyà; Domingo Ortega, manyà; Ferrer Tallada, manyà; Jachme Cirera, manyà; Guiamó Mas, manyà; Pere Bleda, manyà; Pere Balaguer, manyà; Guiamó Çabater, manyà; Nicolau Balaguer, manyà»).

(26) masover: el qui és estadant i té cura d'un mas que és propietat d'altri, del baix llatí arcaic MANSUARIUS 'encarregat d'un mas' (*DCVB* s. v.). En el llatí medieval de Catalunya, hi ha tres termes que també s'hi refereixen, al masover. És el cas de *cabmases*: persona (pagès) que està al capdavant d'un mas.[5]; *colonus*: pagès habitant

[3] «ipso alaudes qui sunt infra terminis de Pinel terras et uineas, casas, casalibus, ortis, ortalibus, arboribus cum exiis et regresis, cultum uel eremum, cum ipsos alaudes similiter qui sunt in Loberola et ipsa uinea qui fuit de Golob Iuglare ad col de Galinone» (Prieto 2014: 120).
[4] «et [si] nos laboratores minime fecerimus et de supradicta conuentione nos abstrexerimus non hoc ualeat uindicare sed componamus quisque sicut exinde minime fecerit et in antea tam donatores quam edificatores faciamus sicut exinde non respondimus» (Prieto 2014: 125).
[5] Veg. *GMLC* s. v. *caput mansus*, nota 1. Datat en 1112: «ego … trado corpus meum Domino Deo et ad cenobium sancti Saturnini … cum omni alodio que habeo in Agremont … id sunt terris et uineas siue mansiones similiter et ipsos cabmases que ibi habeo qui uocantur Bernard Martin et Ramon Arpela cum omni seruicio quem mihi debent facere» (Prieto 2014: 49).

d'una colónia[6] i *masadarius*: el qui és estadant i té cura d'un mas que és propietat d'altri[7] (1 oc., «Bertomeu Martí, masover»).

(27) matraços, fa: *matrassos* plural de *matràs*, arma consistent en una barra llarga acabada amb una cabota cilíndrica o quadrangular, que es llançava amb ballesta, prové d'una variant del llatí MATĂRIS o MATĔRIS 'id.', d'origen cèltic (1 oc., «Domingo Tudella, que fa matraços»).

(28) mercader: qui tracta o comercia amb gèneres vendibles, derivat de *mercè*, descendent mig-savi del llat. MERCEDE 'paga, recompensa', derivat de MERX 'mercaderia' (*DECat* V, 601b51). En llatí medieval, existeix la forma *mercatarius*: a) en una comunitat eclesiàstica, 'monjo encarregat de les compres'; b) 'el qui tracta o comercia amb mercaderies', 'mercader'[8] (7 oc., «Guiamó Company e Francés Marí, marmesós d'en Domingo Ros, mercader. Nichil; Pere Guerra, mercader; Domingo de Gualit, mercader; Domingo Gasch, mercader; Arnau Çaval, mercader; Guiamó Batle, mercader; Bernat Company, mercader»).

(29) mercer: venedor de cintes, botons, agulles i altres menuderies de la indumentària, del llatí MERCIARIU 'botiguer' (3 oc., «Johan Nadal, mercer; Berenguer Giner, mercer; Jachme Martí, mercer. El document també registra l'ocurrència merçer: muller e hereus d'en Pere Vallés orp[9], tudor n'Arnau Çaval, merçer. Nichil»).

(30) moliner: qui té al seu càrrec un molí; qui treballa en un molí, del llatí tardà MOLINARIUS[10] (8 oc., «Pere Torres, moliner. Nichil; Domingo Çabater, moliner. Nichil; Miquell Batle, moliner; Antoni Batle, moliner; Matheu Sabastià, moliner; Bernat Solà, moliner; Miquell Pollo, moliner»; i una forma escrita en castellà o aragonès: «Domingo Martí, molinero»).

---

[6] Primer testimoni any 977: «expulsis agarenis qui tunc temporis colones extiterant» (Prieto 2014: 63).

[7] Primer testimoni any 1179: «ego Bertrandus de Loreto et uxor mea Aledis mittimus sub imparancia et defensione domini Ildefonsi ... mansum nostrum quemdam in parrochia de Corrone qui nuncupatur mansus Petri Iohannis, nostri uidelicet masadarii, quod est nostrum alodium francum» (Prieto 2014: 137-138).

[8] Primer testimoni any 845: «ego Aldriu uinditor uobis entores meos Centullo abbati, Po[r]cano preposito, Todemiro presbitero, Eliseo presbitero, Aderico presbitero, Dadilane presbitero, Asenario presbitero, Anestasio mercatario, Egodio monacho, Ragone monacho, qui erant pontifex anni illius ad domum Sancte Marie» (Prieto 2014: 138).

[9] *Orb* 'privat de la vista', 'cec' (< llatí ŎRBUS 'privat de fills, de pares', 'orfe', 'cec').

[10] Primer testimoni any 1065: «item concessit predicte canonice ... ipsam mansionem quam tenebat Ermemirus molinarius cum terris et uineis» (Prieto 2014: 144).

(31) notari: funcionari públic autoritzat per a donar fe, conforme a les lleis, dels contractes i altres actes extrajudicials, escrivà, notari de la cort palatina o d'una església episcopal, del llatí NŎTĀRĬUS 'relatiu als caràcters de l'alfabet', 'escrivent', 'escrivà, notari de la cort palatina o d'una església episcopal'. La documentació catalana medieval registra diversos tipus de notari: *notarius regionarius* 'escrivà, notari de la ciutat de Roma'[11]; *notarius publicus* 'escrivà, notari al servei d'un senyor o d'un rei'[12]. La figura del *notarius* sembla equivalent a la del *scriniarius* (vid. s. v.) i sinònima a *cancellarius*, *exarator* i *scriptor* (36 oc., «Domingo Ferré, notari; Anthoni Cerdà, notari; Francés Belmunt, notari; Guiamó Bonares, notari; Ramon Cardona, notari; Antoni Palau, notari; Domingo Ros, notari, quòndam; Domingo Ros, notari, lo fill; Guiamó Steve, notari; Domingo Christòval, notari; Miquel Batle, notari; Françés Çareal, notari; Françés Fuster, notari; Domingo Fuster, notari; Pere Torner, notari; Pascual Ros, notari; Jachme Aïnsa, notari; Pere Altafulla, notari; Martí Gossa, notari; Jacme Monç, notari; Jachme de Cassas, notari; Guiamó Barreda, notari; Pere Sanç, notari; Antoni Esquerdo, notari; Pere Linya, notari; Domingo Vilalta, notari; Pere Moys, notari; Pere Prunyonossa, notari; Pere Margenet, notari; Guillem Arnau, notari; Arnau Margenet; Ramon Roselló, notari; Anthoni Teriça, notari; Pere Arnau, notari»).

(32) ortalà: grafia per *hortalà*, variant dissimilada de *hortolà*, qui conrea l'hort, del llatí HORTULANUS 'l'encarregat de l'hort en una comunitat eclesiàstica', 'hortolà'[13]. El terme presenta dues ocurrències en la documentació catalana: *ortelanus*, *ortulanus*. La variant *ortelanus* es troba únicament en un document de 1053 emprada, tal com succeeix en el document de 926, com a sobrenom (1 oc., «Pere Guardiola, ortalà»). L'ocurrència *ortolà* fa part del nom de dues persones: *Domingo Ortollà*, *Pere Ortolà*.

(33) pastor: qui mena bestiar a pasturar; es diu principalment del qui hi mena bestiar de llana, del llatí PĀSTŌREM 'el qui fa pasturar les ovelles', 'pastor (d'ovelles)', 'pastor (guia)', 'pastor (d'ànimes = bisbe)' (< *pasco*). En aquest passatge *pastor*, derivat de *pasco,* fa referència al 'pastor d'ovelles' en un símil, i és documentat en totes les

[11] Primer testimoni any 950: «scriptum per manum Leonis, notarii regionarii et scriniarii, mense decembrio» (Prieto 2014: 148).
[12] Primer testimoni entre els anys 1039-1049: «appositum per manum mei, Guillelmi de Nogaria, auctoritate illustrissimi domini regis Aragonensis notarii publici» (Prieto 2014: 148).
[13] Primer testimoni any 926: «item alio campo supra ipsa casa que tenet Daniel ortulanus, affrontat: de horiente in ipso rio qui pergit de Molletello ad ipsos ortos et habet dextros XXti IIIIor» (Prieto 2014: 114).

èpoques de la llengua llatina i en les llengües romàniques[14] (21 oc., «Antoni Guerra, marmesor o curador del hereu d'en Antoni Guerra, pastor. Nichil; Domingo Guardiola, pastor; Muller d'en Johan Gil, pastor; Pascual Bareda, pastor; Bernat Berenguer, pastor; Domingo Ripoll, pastor; Domingo Fulola, pastor; Guiamó Vilalta, pastor; Domingo Castell, pastor; Domingo Bonet, pastor; Pere Folch, pastor; Muller de Domingo Borell, pastor. Nichil; Guiamó Bayari, pastor; Muller d'en Berenguer Allegre, pastor; Ramon Talada, pastor, qui stava a Xiva; Arnau Batle, pastor; Domingo Mas, pastor. Stà a Vilafranqua; Guimó Cretes, pastor; Antó Pascual, pastor; Pere Torres, pastor; Ponç Pelegrí, pastor»).

(34) pellicer: grafia antiga de *pellisser*, qui adoba i ven pells, derivat de *pellissa*, del llatí PELLĪCĔAM 'de pell' (4 oc., «Domingo Blascho, pellicer, o sos hereus; Na Toda, muller d'en Domingo Blasco, pellicer; Francesch Barcelló, pellicer; Johan d'Arnes, pellicer». El documenta registra també la variant ortogràfica *pelicer:* 1 oc., «Anthoni Ergullós, lo fill, pelicer»).

(35) pentinador: qui pentina; qui té per ofici pentinar (cabells, cànem, etc.), del llatí PECTĬNĀREM (1 oc., «Pere Domènech, pentinador»).

(36) perayre: grafia antiga de *peraire*, el qui es dedica a preparar la llana per a ser teixida, és a dir, a pentinar-la, cardar-la, perxar-la, etc., del llatí PARĀTOR 'preparador' (34 oc., «Miquel Jordà, perayre; Francés Cabanes, perayre; Guiamó Bonet, perayre; Bernat Sentalínea, perayre; Pere Gil, perayre; Françés Castelló, perayre; Antoni Vilba; Johan Cubells, perayre; Johan Altemir, perayre; Johan Martí, perayre; Bernat Barreda, perayre; Domingo Bru, perayre; Guiamó Ladós, perayre; Johan Lop, perayre; Francés Lop, perayre; Bernat Martí, perayre; Berenguer Giner, fill d'en Berenguer, perayre; Pere Beneyto, perayre. Nichil; Berenguer Giner, perayre; Domingo Benviure, perayre; Guiamó Sancho, perayre; Domingo Martí, perayre; Domingo Tena, perayre; Domingo Ripol, perayre; Muller quòndam d'en Guiamó Martí, perayre; Guiamó Thova, perayre; Pere Borel, perayre; Guiamó Martí, perayre; Pascual Altemir, perayre; Pere Pinós, perayre; Muller d'en Domingo Amel·la, perayre; Anthoni Cubells, perayre; Pere Penaroja, perayre»).

(37) perdiger: grafia antiga de *perdiguer*, caçador de perdius, del llatí *PERDICARIU 'propi de perdius' (1 oc., «Los hereus d'en Jachme Perdiguer, nichil»).

[14] Primer testimoni any 879: «nec tardetis mittendi, nec fient errati sicut oues sine pastorem, et nec fiet uitius aut stirpatio monasterii, quo nefas est, quia iubente Domino non regnet peccatum in isto uestro monasterio» (Prieto 2014: 158).

(38) prevere: clergue ordenat per al presbiterat pel bisbe i que pot presidir la celebració de l'eucaristia, del llatí PRESBYTĔRUS (< grec πρεσβύτερος 'vellard'). La documentació catalana medieval n'ofereix diverses ocurrències: *prebier*, *prebiter*, *prebyter*, *presbiter*, *presbitero*, *presbiterus*, *preuere*, *presuiter*.[15] (3 oc., «Simó Querol, prevere. Nichil; Pere Prats, per sý e per los béns d'en Domingo Prats, prevere; Domingo Guerau, prevere, fill d'en Ausiàs. Nichil»).

(39) pintor: qui es dedica a pintar, del llatí vulgar *PINCTOR, -ORIS, clàssic PICTOR. La documentació catalana el data encara sota la forma llatina *pictor*.[16] (2 oc., «Guillem Ferrer, pintor; Françés Çareal, pintor»).

(40) piquer: picapedrer; persona que es dedica a treballar la pedra que s'ha d'utilitzar en construcció, derivat de *picar* (13 oc., «Domingo Narbonés, piquer; Guiamó Cubells, piquer; Pere Garí, piquer; Guiamó Sol·ler, piquer. Nichil; Pere Prunyonosa, piquer»). El nom d'ofici apareix també com a cognom: «El matex tudor dels fills d'en Jachme Piquer; Bertomeu Piquer, vidrier; Muller quòndam d'en Guiamó Piquer; Miquel Piquer; Ramon Piquer; Arnau Piquer; Domingo Piquer»).

(41) savi: savi en dret, jurisconsult, advocat, del llatí vulgar o quotidià *SABIUS, clàssic SAPĬDUS (12 oc., «Jacme Çabater, savi; Johan Torres, savi; Bernat Vilanova, savi; Pere Navarro, savi; Pere Mengo, savi. Nichil; Francés Allepuç, savi, o sos hereus. Nichil; Siurana de Quadres, savi; Pere Vilba, savi; Johan Martí, savi; Françés d'Aguiló, lo savi; Pere Doménech, savi; Pere Arnau, savi; Jacme Çabater, savi»).

(42) sartre: qui té per ofici fer vestits, especialment d'home. La forma que apareix al mauscrit del mostassaf de Castelló és més acostada a l'ètim, que posteriorment passa a *sastre*, forma actual; del llatí SARTOR (23 oc., «Domingo Mas, sartre; Francés Batle, sartre. Nichil; Antoni Guerra, sartre, per sý; Pere Lobet, sartre; Miquell Castell, sartre; Martí Baselga, sartre; Muller d'en Pere [...], sartre; Domingo Luna, sartre; Pere Luna, sartre. Nichil; Bernat Luna, sartre; Domingo Martí sartre; Guiamó Bartell,[17] sartre; Guiamó Polach, sartre; Pere Ametl·la, sartre; Guiamó Johan, sartre; Nicolau Batle, sartre; Salvador Serra, sartre; Domingo Luna, sartre; Jachme Luna, sartre, fill

[15] Primer testimoni any 805: «Florencius presbiter SSS. Felicius presbiter SSS. Monachus sacer SSS Gonlefredus presbiter SSS. Wintoaldo leuita SSS. Emani presbiter SSS. Exsuperio presbitero SSS» (Prieto 2014: 168).
[16] Primer testimoni any 980: «Raimundus, leuita atque decanus, ss.; Raimundi, presbiteri; s+n. Berengarii Dionisi; sig+num Guillelmi pictoris, nos huius tarnslati testes» (Prieto 2014: 163).
[17] Lectura insegura, podria ser *Bartoll*.

d'en Jachme; Ramon Sanxo. Stà a Palanques. Sartre. Nichil; Martí Johan, sartre; Antoni Navarro, sartre; Gill Penaroja, sartre»).[18]

(43) sayg: grafia antiga de *saig*, funcionari de justícia civil encarregat de fer les citacions, executar els embargaments, agafar els delinqüents i executar les penes a què l'autoritat condemnava els reus. Hi ha dues propostes etimològiques respecte a l'origen: a) la proposada per J. Coromines (*DECat* VII, 596), que la fa venir del gòtic *SAGJIS 'id.', derivat del germànic SAGJAN 'dir', 'notificar, intimar'; b) la proposada per F. de B. Moll (DCVB s. v.), que la fa originària del llatí SAGĬO, (2 oc., «Bertolí Saura, sayg; Pere Forment, sayg»). La documentació catalana antiga registra tres variants de la paraula: *sagio*, *sago*, *saigo*.[19]

(44) semaller: grafia antiga de *semaler*, qui té per ofici fer pals de la semal o portadores, cadascun dels dos pals d'un metre de llargada que, posats sota les cornaleres d'una semal, es carreguen a l'espatlla de quatre homes i serveixen per a transportar la semal plena de raïm o d'altra cosa, possiblement del llatí (CŪPA) SEMODIĀLIS, 'bóta de mig modi', (8 oc., «Pere Ferrer, semaller; Pere Guardiola, semaller; Domingo Mir, semaller; Bertomeu Bernat, semaller; Domingo Ferrer, semaller; Domingo Adam, semaller; Bertomeu Pèriç, semaller; Antoni Ergullós, semaller»). El document registra també la variant *semler*.

(45) specier: grafia antiga de *especier*, fabricant o venedor d'espècies; adroguer, derivat de *espècie*, del llatí SPĔCĬĒS 'mirada', 'aspecte', 'aparença', 'tipus', 'espècie', 'mercaderia', derivat de SPĔCĬŌ 'mirar', mot arcaic usat per Enni i Cató (1 oc., «Pere Segarra, specier»).

(46) esqueller: qui fa o ven esquelles derivat de *esquella* (1 oc., «Pere Badal, esqueller»). Apareix també la forma *squeller* (2 oc., «Domingo Ferre, squeller; Na Toda, muller quòndam d'en Miquel Çaval, squeller, e Arnau Çaval, tudor dels fils del dit Miquell Çaval, per n'Arnau Çaval, tender, per los fils, com ela sie morta»).

(47) texidor: grafia antiga de *teixidor*, persona que té per ofici teixir, derivat de *teixir* amb el sufix *-dor* (del llatí -TŌRE).[20] La documentació catalana antiga presenta

[18] El nom Martí Johan apareix dues vegades en la relació del morabatí, però en realitat es tracta de dues persones difents; l'una viu a la parròquia de Santa Maria de Morella, i l'altra, a la parròquia de Sent Miquel de la mateixa localitat.

[19] Primer testimoni any 843: «in presentia Heliae abbati, Leberici [diachoni], Borrani, Borracioli, Godescalci saioni, uel aliorum multorum hominum presentia, iurant testes prolati quos profert [Wimara]» (Prieto 2014: 184).

[20] Primer testimoni any 1010: «ego Vidale presbiter et Domenicus Texidor uinditores sumus u[obis] Speraindeo et uxori tu[a] Guidenelle femina, emptore». Malgrat que la primera aparició és del segle

aquestes ocurrències: *texetor*, *texidor*, *tixedor*, *tixidor*, *tixitor* (20 oc., «Guiamó de Rius, texidor; Matheu Marçà, texidor. Nichil; Pere Gil, texidor. Ja és en Sent Matheu. Nichil; Pere Cubells, texidor; Pere Gil, texidor; Antó Royo, texidor; Bernat Vernet, texidor; Pere Barcelló, texidor; muller quòndam d'en Pere Sanxo, texidor; Los hereus d'en Guiamó Johan, texidor. Nichil; Domingo Gorch, texidor. Nichil; Domingo Xies, texidor; Domingo Steve, texidor. Nichil; Francesch Balaguer, texidor; Pere Casalduch, texidor; Johan Ferreró, texidor; Ramon Martí, texidor; Miquell Pèriz, texidor»). El terme apareix també cm a cognom (2 oc., «Domingo Texidor; Muller d'en Domingo Texidor»).

(48) tintorer: qui té per ofici tenyir matèries tèxtils, draps o altra cos, derivat del llatí TINCTOREM 'id.'. La documentació antiga registra dues ocurrències de la paraula: *tintorer* i *tintorers*.[21] (1 oc., «Pere Ferrer, tintorer»).

(49) vedaller: grafia per *vedaler*, guardià d'un lloc, encarregat d'impedir que hi entren o que en facen mal ús. El guarda dels vedats hauria d'haver pres per nom el derivat *vedader*, però ben prompte la va substituir *vedaler,* intervenint-hi en primer lloc la dissimilació (*cf. tossuneria* < *-uderia),* però reforçada per contaminacions, derivat de vedar (1 oc., «Pere Nou, vedaller»).

(50) vidrier: qui treballa en la fabricació o comerç del vidre, derivat de *vidre* (1 oc., «Bertomeu Piquer, vidrier»).

BIBLIOGRAFIA

CORRIENTE, Federico (2003): *Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance*. Gredos. Madrid.

DCVB = ALCOVER, Antoni M. / MOLL, Francesc de B. (1975): *Diccionari català-valencià-balear*, segona edició corregida i augmentada. Palma de Mallorca: Editorial Moll.

DECat = COROMINES, Joan (1980-1991): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial, 9 vols.

DU CANGE (1883-1887): *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*. Niort: L. Favre, 10 vols.

GAFFIOT, Féix (2016): *Dictionnaire Latin-Français. Nouvelle édition revue et augmentée, dite Gaffiot 2016*. Version V.M. Komarov, établie sous la direction de Gérard Gréco, Ingenieur, avec le concours spécial de Mark de Wilde, Bernard Maréchal et Katsuhiko Ôkubo, en línia.

XI, el terme és sobretot emprat a partir del XII, i l'ús més habitual que se'n fa és, com succeeix en aquests períodes, el de cognom d'antropònims. (Prieto 2014: 199).

[21] Primer testimoni any 1052: «Ennego Tintorer, utilitzat com a cognom» (Prieto 2014: 200).

GMLC = QUETGLAS, Pere (dir.) / GÓMEZ RABAL, Ana (coord. ed.) / PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA Mercè (ed.) (2024): *GMLC digital*, v. 4 (https://gmlc.imf.csic.es/glossarium/gmlc) Barcelona: CSIC – UB – IEC.

PRIETO ESPINOSA, Carlos (2014): *El lèxic dels oficis, càrrecs i funcions a la Catalunya altmedieval (segles IX-XII) a partir de la documentació llatina. Glossari i primers testimonis documentals.* Barcelona: Universitat de Barcelona.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 349–364, https://memoriadelcor.org

TOPÓNIMOS TUROLENSES A LA VERA DE PUEBLA DE ARENOSO[1]

Javier GIRALT LATORRE
Universidad de Zaragoza — Academia Aragonesa de la Lengua

1. INTRODUCCIÓN

Diversas circunstancias vitales me unen a José Enrique Gargallo. En lo personal, la más íntima es la de compartir vínculos con San Esteban de Litera, una localidad catalanohablante de la provincia de Huesca, en la comarca de La Litera. Ambos tenemos muy presentes los motivos, pero no es el momento de mencionarlos en estas páginas. En lo académico, nos une un mutuo interés por las áreas lingüísticas de frontera, y más en concreto por la Franja de Aragón. Y en esta misma línea, compartimos admiración por la región aragonesa y su gran riqueza lingüística; no en vano, son numerosas las publicaciones que ha dedicado al refranero de esta tierra. Por último, otro punto de conexión es nuestro interés por la toponimia y nuestra pertenencia al proyecto coordinado *Toponomasticon Hispaniae*.

Con el fin de rendirle un cariñoso homenaje voy a seguir por la senda del estudio de los nombres de lugar, y me ocuparé en estas páginas del comentario de algunos topónimos de Teruel próximos a su patria chica, Puebla de Arenoso[2] (Castellón),

[1] Este texto se redacta en el marco del proyecto de investigación *Toponimia centropeninsular e insular atlántica* (PID2024-159776OB-C42), financiado por la Agencia Estatal de Investigación (del Ministerio de Ciencia e Innovación); está integrado, además, en el proyecto coordinado *Toponomasticon Hispaniae*.

[2] *Puebla de Arenoso* es un compuesto del sustantivo *puebla* < lat. PŎPŬLA, muy presente en la toponimia hispánica con soluciones diversas (García Sánchez 2024). El segundo elemento se toma de la antigua baronía de *Arenós* < lat. ARENOSU 'abundante en arena', forma originaria con apócope, cuya vocal

ubicados al otro lado de la frontera administrativa entre Aragón y la Comunitat Valenciana; nombres de pueblos pertenecientes a la comarca Gúdar-Javalambre, con los que Puebla de Arenoso comparte tantas cosas, incluso en el plano de lo lingüístico: a ambos lados del límite provincial se hablan variedades castellano-aragonesas, que establecen una afinidad territorial que se sustenta en el componente lingüístico aragonés llegado históricamente del norte (Gargallo 2025: 14-15; Gargallo 2021).

La metodología que sigo en este trabajo es la que se ha aplicado en el proyecto coordinado *Toponomasticon Hispaniae*, prestando especial atención a la etimología y la etiología de los topónimos escogidos y teniendo muy presentes las formas localizadas en la documentación antigua.

2. EL CORÓNIMO GÚDAR-JAVALAMBRE

Comenzaré este recorrido toponímico por el corónimo *Gúdar-Javalambre*, nombre de la comarca que colinda con la del Alto Mijares (*Alt Millars*), a la que pertenece Puebla de Arenoso. Evidentemente, es un topónimo compuesto por el nombre de dos sierras turolenses: *Sierra de Gúdar* y *Sierra de Javalambre*. Ambas forman parte de la Cordillera Ibérica y son bien conocidas por las pistas de esquí que albergan.

2.1. La *Sierra de Gúdar* toma su nombre del municipio homónimo, con abundancia de pinares y pastizales, que componen este paisaje típico de montaña con rincones pintorescos y surcado de abundantes fuentes. *Gúdar* se asienta sobre un espolón rocoso, desde donde ve una maravillosa vista hacia el valle del río Alfambra**.** En la documentación medieval, hay constancia de este topónimo desde principios del siglo XII: «a termino uidelicet de Tutela et Calataium et Daroca et de *Guder* et de Tortosa» 1091 (Lacarra 1982: 19); «in *Gudar* et in Campo de Monte Acuto» 1168 (Sánchez Casabón 1995: 98); «sitam infra terminum de Turol et de *Gudal* et ele Aliaca et de Apellia» 1190 (Sánchez Casabón 1995: 691); «damos et obligamos a vos el conceyo de *Gudar*» 1245 (DARA: ES/AHPTE - CONCEJO/PERG-CA/00001/0003); «Item pro primitiam de *Gudar*» 1280 (RDH_AN, 117); «Domingo Nicolás, vezino de *Gudar*» 1369 (DARA: ES/AHPTE - 12/1015); «Domingo Sancho, pastor, solia estar en *Gúder*, terme de Terol» 1377 (Navarro 2017: 91); «Johan López de Aguilar,

final fue restituida con la castellanización del topónimo (*vid.* Gargallo 1992: 246; Peñarroja 2023: 83-84).

vezino de *Gudar*» 1396 (DARA: ES/AHPTE - CTE_PERG/00008/0456); «dentro en el lugar de *Gudar*, aldea de la ciudat de Teruel» 1495 (Sesma/Laliena 2023: 459).[3]

Según Asín Palacios (1944: 112), tiene su origen en el árabe *gúdar* 'suelo duro y pedregoso'; apoya su propuesta en Madoz, quien señala que la villa está entre peñascos, en un terreno montuoso y pedregoso, y en Yaqūt, quien lo registra como topónimo en Yemen. Es cierto que existe en árabe clásico la voz *gadar*, cuyo significado es 'suelo áspero', y es muy probable que sea esta la palabra a la que vincula Asín Palacios su hipótesis, dado que la escritura árabe sería la misma;[4] sin embargo, no se puede olvidar que, como ya demostró Corriente, los arabismos conservados en la Península Ibérica (incluidos los topónimos) llegaron desde el árabe andalusí y no desde el clásico. Desde esta perspectiva, puede ponerse en duda el étimo de Asín Palacios, que, por otra parte, no ha sido secundado por ningún arabista. Tampoco por Coromines, quien plantea como origen el derivado prerromano GÚDA-LE (*OnCat* III, 219a; IV, 371b; V, 207b), del que surgirían *Gúdal* y *Gúdar*, ambas formas documentadas desde la Edad Media. Sobre la raíz nada señala Coromines, más allá de una simple alusión al término vasco *gudu* 'lucha' con el que podría estar relacionado; en cuanto al sufijo, considera que es una terminación ibérica o celtibérica -LE, presente en muchos nombres de lugar prerromanos del noreste hispánico (*Gósol*, *Bandaliés*, etc.) y en otros peninsulares terminados en -AL/-AR átono (*Bédar*, *Cóllar*, *Modúbar*, etc.). No obstante, aun aceptando el origen prerromano, se trata de un topónimo muy opaco, sobre el cual solo cabe proponer conjeturas, por ahora.

2.2. La *Sierra de Javalambre* constituye una de las elevaciones más importantes del Sistema Ibérico. Su posición elevada sobre las depresiones de los ríos Turia y Mijares (*Millars*) la convierten en una atalaya privilegiada sobre un extenso territorio y es visible desde muchos lugares de las provincias de Teruel, Cuenca, Castellón y Valencia. En los manuscritos medievales, se localiza desde el siglo XIII: «E axí com

[3] No parece que proceda de este topónimo el componente *Gudal* que aparece en algunos antropónimos medievales: «Signum *Berengarii de Gudal*» 1154 (CODOLCAT); «*Petrus de Gudal*» 1165 (CODOLCAT); «*Assalitus de Gudal*» 1190 (CODOLCAT); «*Assallitus de Gudal*» 1214 (Tomás/Laliena 2020: 29); «*Assallito de Gudal*» 1121 (Tomás/Laliena 2020: 37); «Pro concilio Daroce: Sancio don Andres, Egidio Gordo et *Petro de Gudal*" 1236 (Tomás/Laliena 2020: 80); "per dilectum *Alamanum de Gudal*" 1287 (Tomás/Laliena 2020: 342); «mesnaderos don Gombalt de Tramaset, *Alaman de Gudar*» 1287 (Tomás/Laliena 2020: 341). De hecho, en 1111 se registra como nombre propio: «vinditores sumus nos simul in unum ad te *Gudal* et uxorique tue, nomine Stefania» (CODOLCAT).

[4] Información aportada por la Dra. Ángeles Vicente Sánchez, Catedrática de Estudios Árabes e Islámicos de la Universidad de Zaragoza, a quien expreso mi más sincero agradecimiento.

Imagen 1. Gúdar. Fuente: https://es.wikiloc.com/rutas-motociclismo/gudar-a-cudiel-por-montanejos-19043777. (consulta: 19/02/2026)

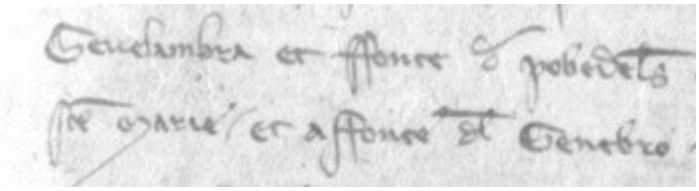

Imagen 2. Gevelambra, 1327. Fuente: FHAr (https://fondohistoricodearagon.fundacionibercaja.es/ficha/1613011#) (consulta: 19/02/2026).

va a la serra de *Javalambre*; e de la serra de *Javalambre* axí com ix a Castel Phabib e a Ademuç, e aquests dos castels són del regne de València» 1238 (FJI, 4); «nec in tota serra de *Iavalambre*» 1266 (Cabanes 2009: 187); «a pede serre de *Gevelambra* et ffonte de Pobedeles» 1327 (FHAr: ACA,Cancillería,registros,nº519,fol.99); «cerro de *Xavalambre*» 1611 (Labaña 1895: 155); «Caminando àcia el sud se descubren las altas sierras de Camarena, y *Xabalambre* de peña caliza» 1789 (Asso 1798: 186).

El origen árabe de este topónimo parece incuestionable: del andalusí *ǧabal ʿAmr* 'montaña de Amr' (Asin Palacios 1944: 113; Corriente *et al.* 2022: 76).[5] El antropónimo *ʿAmr* significa 'vida' y está presente en diversos topónimos españoles, como *Bujambre*, *Recambre*, *Alambre*, etc. (Terés 1992: 11; Pocklington 2017: 73).

Sin embargo, la variante *Gevelambra* recogida en el siglo XIV no se aviene a la forma más antigua ni a la actual. Es justamente esta solución la que podría justificar una hipótesis según la cual, junto a *ǧabal*, aparece la voz *ḥamra* 'roja', tal y como señala Vázquez (2011: 112), explicación que él mismo pone en cuestión porque fonéticamente, en tal caso, se esperaría un resultado paralelo a *Alfambra* < *al-Ḥamra* 'la roja'.

3. ABEJUELA

En la falda más oriental de la Sierra de Javalambre está ***Abejuela***, el pueblo más meridional de la provincia de Teruel, situado junto a la rambla del mismo nombre, tributaria del río Turia. Las sierras calcáreas que rodean la población presentan sus cumbres aplanadas a alturas entre 1 400-1 600 m, salpicadas de pinos, sabinas y enebros. En un extremo del pueblo se alzó una torre de defensa, que data de los siglos XIII o XIV. Revisada toda la documentación medieval allegada, solamente he hallado una mención en el siglo XIII: «totam illam hereditatem que dicitur *Abeylluela*» 1267 (FHAr: ACA,Cancillería,registros,nº14,fol.91v); «tocante al lugar de la *Abejuela*» 1677 (PARES: ACA, CONSEJO DE ARAGÓN, Legajos, 1369, nº 068). Son posteriores: «*Abeyuela*»1610-1611 (Labaña 1895: 155) «entre los vezinos de la Yesa del Reyno de Valencia y los de *Abejuela* del Reyno de Aragón» 1694 (PARES: ACA, CONSEJO DE ARAGÓN, Legajos, 0088, nº 001).

No cabe duda de que este topónimo, registrado como *Abeylluela* en la Edad Media, es un diminutivo de *Abella*, presente en otros lugares de Aragón (cf. Ubieto 1984: 16), el cual se habría castellanizado a partir del siglo XVI en *Abejuela*. Entiende Coromines (OnCat II, 8b) que estos casos no son el nombre del insecto mismo, sino una designación de un lugar donde se encuentran o abundan las abejas. Es por esto que propone el étimo APĬLĬA, plural del neutro APILE 'lugar de abejas, abejar, colmena', por sustantivación del adjetivo latino APILIS. Y opina, incluso, que este término se ha podido aplicar metafóricamente a parajes más o menos rocosos, con múltiples agujeros o cuevecillas, semejantes a las celdas de una colmena. Por su parte, Nieto (1997: 24) y García Sánchez (2007: 192) coinciden en afirmar que este

[5] Un detallado comentario de la transformación del étimo hasta la forma actual puede encontrarse en Pocklington (2025: 69, 73, 80, 88, 97, 116 y 235).

topónimo está relacionado con la *abeja* (< lat. APĬCŬLA), de manera que se encuadra en la amplia serie de aquellos que hacen referencia a la apicultura, aunque, como advierte García Sánchez, alguno podría tener otra procedencia. Por ello se ha hablado también de un origen a partir de antropónimos latinos, como *Abellus*, *Abellio* o *Apella* (Miguel 2015: 20), si bien el hecho de que en la documentación antigua aparezca *Apilia* como antecedente de *Abella* (Ubieto 1984: 16) permite descartarlos. También Kajanto (1982: 333) anota APIC(U)LA como cognomen, pero, en cualquier caso, proviene del zoónimo usado como sobrenombre.

Imagen 3. Abejuela.
Fuente: https://nosvamospalpueblo.es/temas/aragon/page/4/
(consulta: 19/02/2026)

4. ALBENTOSA

El relieve de *Albentosa* está definido por un altiplano y las estribaciones de la Sierra del Toro al oeste. El río del mismo nombre desciende de sur a norte y cruza la localidad antes de desembocar en el río Mijares (*Millars*), el cual hace de límite con Rubielos de Mora. Tiene un pasado templario, del que nos hablan los restos de su castillo, emplazado donde hoy está el cementerio; a su amparo ha crecido la

localidad ubicada entre barrancos. En la documentación medieval, se encuentra mencionado Albentosa desde el siglo XIII con variación gráfica *b*/*v*: «versus partem de *Alventosa*» 1202 (Ledesma 1991: 170); «tenent homines de *Albentosa*» 1267 (FHAr: ACA,Cancillería,registros,nº14,fol.91v.); «adversus homines concilii de *Alventosa*» 1332 (FHAr: ACA,Cancillería,cartas_reales,Alfonso_IV,caja_15,nº1918); «videlicet de *Albentosa*» 1263 (DARA: ES/AHPTE - CONCEJO/PERG-CA/00001/0024). «castrum de *Albentosa*» 1271 (DARA: ES/AHPTE - CONCEJO/PERG-CV/00002/0022); «dentro en el lugar de *Alventosa*» 1495 (Sesma / Laliena 2023: 467).

Imagen 4. Albentosa.
Fuente: https://www.turismogudarjavalambre.com/index.php/municipios/albentosa (consulta: 19/02/2026).

La posición orientada al aire permite a Albentosa tener una floreciente industria de secado de embutidos que es una parte importante de su economía.[6] Y esa misma exposición al viento es la que se ha considerado como motivación de su nombre: se habría formado, como otros muchos en España, sobre la forma femenina del adjetivo *ventoso* 'lugar caracterizado por los vientos abundantes o fuertes' < lat. VENTŌSU, con el añadido el artículo árabe *al-* (Nieto 1997: 358); tal vez fue uno de esos casos en los que el término romance fue adoptado por el árabe andalusí (cf. Pocklington 2020: 153).

5. FORMICHE ALTO Y FORMICHE BAJO

[6] Vid. https://www.turismogudarjavalambre.com/index.php/municipios/albentosa (consulta: 19/02/2026)

A los pies de una colina que la conserva al resguardo del frío y del viento, se encuentra la localidad de *Formiche Alto*, en cuyo término municipal, desde 1970, se halla su pedanía *Formiche Bajo*, ubicada en el piedemonte de la Sierra de Camarena; ambas poblaciones están ligadas por su historia y ambas se hallan edificadas junto al río Mijares (*Millars*). En Formiche Alto todavía se conserva un puente medieval como vestigio de su pasado, al que se unen algunos poblados ibéricos y uno de la Edad de Bronce. En Formiche Bajo, dividido curiosamente en dos barrios (Alto y Bajo), parece que existió un castillo del que no queda ningún vestigio, salvo por el nombre de una calle de la localidad.[7] Desde el siglo XIII, existen menciones de ambas localidades en la documentación:

a) De Formiche Alto: «e a Miguel de Perals, de *Formich*» 1268 (Ledesma, 1991: 263); «vezino de *Fformich el Susano*» 1391 (DARA: ES/AHPTE - CTE_PERG/00013/0838); «en el lugar de *Formig el Susano*» 1441 (DARA: ES/AHPTE - 15/1142); «vezinos del lugar de *Fformich el Susano*» 1448 (DARA: ES/AHPTE - PNTE/02018); «en el lugar de *Formich Susano*» 1468 (DARA: ES/AHPTE - 3/273).; «dada en el lugar de *Formich Susano*» 1489 (DARA: ES/AHPTE - 4/372); «*Formich Alto*» 1495 (Sesma / Laliena 2023: 473; Serrano, 1995: 208); «vezina del lugar de *Formiche Alto*» 1651 (DARA: ES/AHPTE - PNES/00006/0305); «*Formiche Alto*, Escriche, *Formé Vajo*» 1770 (PARES: CONSEJOS,7105,Exp.64,N.13).

b) De Formiche Bajo: «vezino de *Fformich el Jusano*» 1373 (DARA: ES/AHPTE - CTE_PERG/00012/0763); «en el lugar de *Formich el Jusano*» 1398 (DARA: ES/AHPTE - CTE_PERG/00008/0500); «al lugar de *Formich el Jusano*» 1395 (DARA: ES/AHPTE - CTE_PERG/00007/0390); «los jurados e concello del lugar de *Fformich el Jusano*» 1414 (DARA: ES/AHPTE - 2/118); «los jurados e concello del lugar de *Fformich el Jusano*» 1419 (DARA: ES/AHPTE - 2/148); «Die XXIII, mensis november, anno Mº CCCC XXXX VIIIº, *Fformich el Jusano*» 1448 (DARA: ES/AHPTE - PNTE/02018); "*Formich Baxo*» 1495 (Sesma / Laliena 2023: 473);[8] «vezino del lugar de *Formiche el Baxo*» 1565 (DARA: ES/AHPTE - MB/000006/0013).

[7] Vid. https://www.castillosdeteruel.es/gudar-javalambre/formiche-alto/castillo-de-formiche-bajo/ (consulta: 19/02/2026).
[8] En Serrano (1995: 207) aparece erróneamente transcrito como *Formit Baxo*.

Imagen 5. Formiche Alto. Fuente: https://www.turismodearagon.com/ficha/formiche-alto/ (consulta: 19/02/2026).

Imagen 6. Formiche Bajo. Fuente: https://teruelprofundo.blogspot.com/2011/09/formiche-bajo-gudar-javalambre.html (consulta: 19/02/2026).

Sobre la etimología de Formiche, existen dos hipótesis opuestas. Por un lado, Emilio Nieto (1997: 167) tiene muy claro que se trata del lat. FŌRMIS, ablativo plural de FŌRMA, con el valor de 'pared, muro'. Según él, este ablativo se lexicalizó y, por arabización, desplazó su acento y palatalizó la consonante /s/ final; también alude a una posible pronunciación mozárabe fuertemente arabizada. Sin embargo, Coromines (OnCat IV, 259b-260a) plantea que proviene de FRUMICI, genitivo del antropónimo germánico FRUMIC, creado sobre la base *FRUMA 'primero' (Kremer / Piel 1976: 141); posteriormente, por fonética mozárabe resultó *Formig/Formich* [foɾ'mitʃ], según los testimonios medievales. Apoya su propuesta Coromines en la existencia en el ámbito catalanohablante de los topónimos compuestos *Collformic* (ant. *Frumici Collo*, *Collo Formici*) o *Puigformic/Puigformiu* (ant. *Puigformici*), todos ellos constituidos con el nombre germánico. Además, aduce que se trataría de un resultado paralelo al de *Escriche/Escrig*, procedente de ASCARĪCĪ, genitivo del antropónimo germánico ASKARIK (*OnCat* IV, 96b), antiguo despoblado turolense (hoy en el municipio de Corbalán) muy cercano a Formiche Alto. En conclusión, y la vista de los datos aportados por ambos estudiosos, nos inclinamos por la hipótesis de Coromines, aunque ciertamente las formas antiguas no permiten ir más allá de lo expuesto. Por otra parte, sobre la forma primigenia, se restituyó una *-e* paragógica por castellanización ya en el siglo XVI, algo que sucedió con frecuencia en los topónimos aragoneses.

Otro cambio que experimentan ambos topónimos afecta al adjetivo que los acompaña. En todos los testimonios medievales aparecen *susano* 'situado en la parte de arriba' y *jusano* 'situado en la parte de abajo', adjetivos del aragonés antiguo derivados, respectivamente, de los adverbios *suso* (< lat. SURSUM) y *juso* (< lat. DEORSUM). A finales del siglo XV ya habían sido substituidos por los castellanos *alto* y *baxo*.

6. OLBA

El municipio de *Olba* colinda con el de Puebla de Arenoso y se encuentra muy cerca del embalse de Arenós. Está a solo 660 metros de altitud y disfruta del valle del río Mijares (*Millars*). El río aquí es un nexo de unión entre los diferentes barrios, con masías y pequeños núcleos de población que se sitúan en los meandros y en las laderas del valle. Es territorio abrupto, con fuertes desniveles densamente poblados

por la vegetación, si bien incorpora una fértil vega, con abundante agua y un microclima relativamente suave.[9]

El nombre de *Olba* se documenta desde principios del siglo XIV con variación gráfica *b/v*: «dio a poblar el dicho lugar de *Olva* a XX pobladores» 1329 (Ledesma 1991: 297); «in locum de *Olba* esset vicarius perpetuus» 1330 (MDArag, 1170); «en el lugar de *Olba* lugar del hondrado et savio discreto don Rodrigo Diaz» 1330 (MDArag, 1179); «fuisset in loco de *Olba*» 1332 (FHAr: ACA,Cancillería,registros,nº450,fol.63); «ut accederet ad locum de *Olba*» 1328 (FHAr: ACA,Cancillería,registros,nº429,fol.77v-78).; «supra juridiccione et meroimperio loci de *Olva*» 1345 (FHAr: ACA, Cancillería,cartas_reales,Pedro_IV,caja_22,nº3004); «*Olva*» 1495 (Serrano 1995: 255).

A comienzos del siglo XVII, indicaba Francisco Diago (1613: 7r): «Tiene Olba su asiento en la ribera Septentrional y Oriental de aquel río [Idubeda o Mijares] a cosa de medio quarto de legua de la raya deste reyno, dentro del de Aragon». Este mismo autor alude en su obra a «Olba, ciudad de la Celtiberia» y a la «ciudad Celtibera de Olba»; y añade: «una población pequeña de su propio nombre de Olba, que sin alteración ninguna le tiene y conserva hasta hoy» (Diago 1613: 89r y 89v). Por tanto, teniendo en cuenta lo que comenta Diago, parece que el nombre de esta localidad pudo tener un origen celtíbero y, de hecho, en la página web del ayuntamiento olbense se escribe lo que sigue:[10]

> Sobre el origen del topónimo, existen distintas teorías entre sí; se ha documentado como: Olva, Holba, Olava. Para algún investigador se gesta en el antiguo topónimo *Olbia***,** y otros consideran que contiene el sufijo prerromano *-oba, -uba,* sin esclarecer su significado. También se sugiere la teoría de que es un nombre de origen árabe, derivado de la tribu de los *awraba.* Hay estudios que lo interpretan como un hidrónimo, relacionado con el antiguo nombre del río Huerva. Otra hipótesis sugiere que se trata de un topónimo prerromano derivado de *molaba* = molino del río. Aunque existe en el término algún yacimiento del Neolítico o Paleolítico (muy cerca del Molino de la Hoz) la primera referencia histórica se refiere a los Celtíberos que crearon un primer asentamiento: Olduva. Existe cierta confusión al respecto ya que varias poblaciones de esa época tenían el mismo nombre (incluida la actual Huelva denominada Onuba u Olduva). En cualquier caso, apenas quedan restos de lo que debió ser una ciudad sobre el paraje denominado «Caraputo» muy cerca de la actual Olba.

[9] Vid. https://gudarjavalambre.es/municipios-gj/olba (consulta: 19/02/2026).
[10] Vid. https://www.olba.es/el-pueblo/historia/ (consulta: 19/02/2026).

A la vista de lo comentado, parece que el origen de *Olba* podría ser prerromano. Sin embargo, si miramos qué topónimos prerromanos comienzan con OL-, se constata que son pocos y que no han podido ser su base etimológica. Tal es el caso de *Oliba*, ciudad berona, según Ptolomeo, que confundió con *Libia* y que se ha identificado con la riojana *Leiva* (García Alonso 2003: 299-300). Tampoco puede proceder de *Olina*, que se relacionó con el céltico **olnos* 'fresno', aunque los especialistas consideran que la forma es realmente **onno-* (García Alonso 2003: 191-192). Y lo mismo sucede con *Olocan* (vinculado a los *Olcades*), de difícil atribución geográfica, y con los *Olossitani*, mencionados únicamente en una *defixio*, ubicados en el área de Olot (García Alonso 2005: 245). Por otra parte, es muy sugerente esa referencia que se hace en la web a un asentamiento celtíbero llamado *Olduva*, pero lo cierto es que no existe evidencia alguna sobre su existencia y por ello no se puede dar la hipótesis por válida.

Todas las referencias toponímicas anteriores se sitúan en el área Tarraconense, a la que pertenece Teruel (cf. Tovar 1989). Pero conviene tener en cuenta también el área Bética, donde se atestigua, según Tovar (1974: 53 y 63) un *pagus Olbensis* y una ciudad *Olbia*. Esta segunda se interpreta mejor como una colonia griega (Tovar, p. 63) y nada tendría que ver con el topónimo turolense (Tovar 1974: 63 n. 67). En cuanto al *pagus Olbensis*, mencionado en un bronce hallado en Bonanza, cerca de Sanlúcar de Barrameda, hay que señalar que derivaría de un antiguo *Olba*, que Schulten identifica como variante de *Onuba* (Huelva), aunque, según Hubschmid, hay que interpretarlo como un topónimo perteneciente al sustrato mediterráneo (Tovar 1974: 53). Esto último parece más verosímil porque el nombre no desdice la etimología paleoeuropea **el/ol*, que podría sustentar el topónimo.[11]

Justamente esta raíz paleoeuropea es la que defiende Coromines (OnCat VI, 41b-42a) como base etimológica del topónimo. Postula que la raíz sería **el/ol*, la misma que pervive en *Olbensis*, cuyo sentido sería 'fluir, manar' (Krahe 1964: 35-38), y que iría acompañada de un sufijo *-ba* (relacionado con el vasco *-be*), cuyo significado sería 'al pie de'. De este modo, *Olba* podría descansar en un topónimo prerromano *Olpa/Olba*, cuyo significado original 'al pie del agua que fluye' (es decir, 'al pie del río', 'al lado del río') describiría la situación del poblado. Además, *-pa* es un sufijo identificable en *Ilipa*, *Astapa* y *-ba* se detecta en *Salduba*. Se puede apoyar la

[11] Expreso mi agradecimiento al Dr. José Luis Ramírez Sádaba, Catedrático de Historia Antigua en la Universidad de Cantabria y miembro del grupo de trabajo del proyecto *Toponimia centropeninsular e insular atlántica*, por las referencias bibliográficas y los comentarios con los que he podido elaborar estos dos apartados relativos a los topónimos prerromanos. No obstante, cualquier error que se pueda detectar es responsabilidad exclusiva de quien suscribe.

propuesta del radical hidronímico paleoeuropeo **el/ol* con la existencia de algunos topónimos en Cantabria que probablemente también lo contienen, como *Buelna* (antiguo *Olna*), *Elsa*, *Olea* y *Aldano*, todos relacionados con hidrónimos (González Rodríguez 1999: 158-160).[12]

En cambio, no queda suficientemente justificada la hipótesis de un supuesto origen árabe, tomando como etimología el árabe andalusí *áwraba* 'nombre de persona de una tribu bereber', que da como resultado el topónimo valenciano *Orba* (OnCat VI, 59a; Corriente *et al.*, 2022: 83; Nieto 1997: 263; García Sánchez 2007: 68), aunque para este último Barceló (2010: 52) opina que proviene del árabe andalusí *'urwa* 'espacio abierto'. Para poder llegar al turolense *Olba*, habría que postular un lambdacismo poco corriente en árabe y del que no existe constancia alguna. Por otra parte, incluso se ha defendido la procedencia de algún antropónimo latino, como *Olbius*, variante de *Olivius*, el cual, de existir, difícilmente habría dado como resultado Olba.

Imagen 7. Olba. Fuente: https://www.caminodelcid.org/localidades/olba-587522 (consulta: 19/02/2026).

7. FINAL

Hasta aquí el comentario de algunos topónimos mayores de la comarca Gúdar-Javalambre próximos a Puebla de Arenoso. Han sido pocos los escogidos y no hay duda de que los que han quedado en el tintero son igualmente interesantes y merecen idéntica atención, pero no ha sido posible incorporarlos en este artículo dedicado al amigo José Enrique para respetar la extensión aconsejada por quienes han tenido la feliz iniciativa de culminar este merecido homenaje.

[12] Según Cortés Valenciano (2024), también el topónimo zaragozano *Alagón* < *ALAVONE y sus cognados tendrían esta misma raíz, aunque con un grado vocálico diferente, como se evidencia en numerosos nombres de ríos y cauces de Europa.

El estudio de los topónimos *Abejuela*, *Albentosa*, *Formiche Alto*, *Formiche Bajo*, *Gúdar*, *Javalambre* y *Olba*, ha permitido demostrar, una vez más, lo importante que es el cotejo de soluciones idénticas o semejantes para poder llegar a conclusiones fiables. No siempre se consigue aportar una explicación etimológica, pero, al menos, un análisis como el que se ha realizado en estas páginas se convierte en una buena aportación para desentrañar lo que ocultan los nombres de lugar. Así, se puede dar casi por seguro el origen románico de *Abejuela* y *Albentosa* (pasado por el tamiz del árabe andalusí que explica la adición del artículo *al-*); también es aceptable la etimología árabe de *Javalambre*. En cambio, es dudosa la base antroponímica de *Formiche*, si bien parece ser la hipótesis más probable. E igualmente queda en el aire la procedencia de *Gúdar* y *Olba*, aunque un origen prerromano es la teoría que cobra mayor fuerza en ambos casos.

BIBLIOGRAFÍA

ASÍN PALACIOS, Miguel (1944): *Contribución a la toponimia árabe de España*. Madrid: CSIC, segunda edición.

ASSO, Ignacio de (1798): *Historia de la economía política de Aragón*. Versión electrónica de la edición publicada en Zaragoza por Francisco Magallón. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, ed. facsímil.

BARCELÓ, Carme (2010): *Noms aràbics de lloc*. Alzira: IIFV / Edicions Bromera.

CABANES PECOURT, Mª Desamparados (2009): *Documentos de Jaime I relacionados con Aragón*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.

CODOLCAT = QUETGLAS, Pere J. (dir.) / GÓMEZ RABAL, Ana (coord. ed.) (2024): *Corpus Documentale Latinum Cataloniae*, v. 13. Barcelona, CSIC / UB / IEC. <https://gmlc.imf.csic.es/codolcat>. (consulta: 10.12.2025).

CORRIENTE, Federico / PEREIRA, Christophe / VICENTE, Ángeles (2022): *Les toponymes et les anthroponymes d'origine arabe dans la Péninsule Ibérique*. Berlin / Boston: De Gruyter.

CORTÉS VALENCIANO, Marcelino (2024): «*ALAVONE», en *Toponomasticon Hispaniae*, proyecto financiado por el MCIN/AEI/10.13039/501100011033/. <http://toponhisp.org> (consulta: 12.12.2025).

DARA = Gobierno de Aragón. Departamento de Educación, Cultura y Deporte. Dirección General de Cultura. *Documentos y Archivos de Aragón*. <https://dara.aragon.es/opac/doma/> (consulta: 10/12/2025).

DIAGO, Francisco (1613): *Anales del Reyno de Valencia*. Valencia. <https://bvpb.mcu.es/gl/consulta/registro.do?id=405425> (consulta: 10.12.2025).

FHAr = SARASA, E. (dir.) (2018). *Fondo Histórico de Aragón*. Zaragoza: IberCaja <https://fondohistoricodearagon.fundacionibercaja.es/> (consulta: 10/12/2025).

FJI = *Furs de Jaume I (1238-1271)*. València / Castelló: Generalitat Valenciana / Universitat Jaume I. <https://www.jaumeprimer.uji.es/cgi-bin/fursv/> (consulta: 10/12/2025).

GARCÍA ALONSO, Juan L. (2003): *La Península Ibérica en la Geografía de Claudio Ptolomeo*. Vitoria-Gasteiz: Universidad del País Vasco.

GARCÍA ALONSO, Juan L. (2005): «Indoeuropeos en el Nordeste». *Paleohispánica*, 5, p. 235-258.

GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo J. (2007): *Atlas toponímico de España*. Madrid: Arco Libros.

GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo J. (2024): «*PŎPŬLA», en *Toponomasticon Hispaniae*, proyecto financiado por el MCIN/AEI/10.13039/501100011033/. <http://toponhisp.org> (consulta: 12.12.2025).

GARGALLO GIL, José Enrique (2021): *Puebla de Arenoso. El Alto Mijares*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.

GARGALLO GIL, José Enrique (2021): «Las hablas churras: castellano-aragonés al *calivo* del valenciano», en GIRALT, Javier / NAGORE, Francho (eds.): *El «continuum» románico. La transición entre las lenguas románicas, la intercomprensión y las variedades lingüística de frontera*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, p. 161-192.

GARGALLO GIL, José Enrique (2025): *El habla de Puebla de Arenoso*. Universitat Jaume I / Diputació de Castelló.

GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, Alberto (1999): *Toponimia mayor de Cantabria*. Santander: Librería Estudio.

KAJANTO, Iiro (1982): *The latin cognomina* Roma: Giorgio Bretschneider Editore.

KRAHE, Hans (1964): *Unsere ältesten Flussnamen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

PIEL, Joseph M. / KREMER, Dieter, (1976): *Hispano-gotisches Namenbuc*h. Heidelberg: Carl Winter.

LABAÑA, Juan Bautista (1895): *Itinerario del Reino de Aragón*. Zaragoza: Diputación de Zaragoza.

LACARRA, José Mª (1982): *Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del valle del Ebro*. Zaragoza: Anubar Ediciones.

LEDESMA, Mª Luisa (1991): *Cartas de población del Reino de Aragón en los siglos medievales*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.

MDArag = CANELLAS LÓPEZ, Ángel (1990): *Monumenta Diplomatica Aragonensia. Los cartularios de San Salvador de Zaragoza*. Zaragoza: IberCaja.

MIGUEL BALLESTÍN, Pascual (2015): *Toponimia mayor de Aragón. Ciudades, villas, lugares, aldeas, ríos, montañas y territorios*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico / Prensas Universitarias de Zaragoza / Gara d'Edizions.

NAVARRO ESPINACH, Germán (2017): «De Rubielos a Mirambel. Economías locales en los límites del reino», en Sarasa, Esteban (coord.): *Bajar al reino. Relaciones sociales, económicas y comerciales entre Aragón y Valencia: siglos XIII-XIV*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, p. 81-118.

NIETO, Emilio (1997): *Breve diccionario de topónimos españoles*. Madrid: Alianza.

OnCat = Coromines, Joan (1989-1991): *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i els noms de persona de totes les terres de llengua catalana.* Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 8 vols. <https://oncat.iec.cat/entrada.asp> (consulta: 10/12/2025).

PARES = Ministerio de Cultura y Deporte. Subdirección General de los Archivos Estatales. <https://pares.culturaydeporte.gob.es/inicio.html> (consulta: 10/12/2025).

PEÑARROJA, Leopoldo (2023): *Toponimia valenciana (Provincia de Castellón)*. Córdoba: Almuzara.

RDH_AN = Rius Serra, José (1947): *Rationes Decimarum Hispaniae (1279-1280)*. II. Aragón y Navarra. Barcelona: CSIC.

POCKLINGTON, Robert (2017): «Nombres propios árabes y bereberes en la toponimia andalusí». *Alhadra. Revista de la cultura andalusí*, 3, p. 59-184

POCKLINGTON, Robert (2020): «La Almudema, Chinchilla y el caudal de topónimos de filiación vasca en el sur y este peninsular», en *Actes de la XII Jornada d'Onomàstica. Onomàstica Hispànica. Normalització i Investigació (València, 2019)*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 145-157.

POCKLINGTON, Robert (2025): *Pautas para el estudio de la toponimia árabe hispánica*. València: Tirant Humanidades

SÁNCHEZ CASABÓN, Ana I. (1995): *Alfonso II Rey de Aragón, Conde de Barcelona y Marqués de Provenza. Documentos (1162-1196)*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.

SERRANO MONTALVO, Antonio (1995): *La población de Aragón según el fogaje de 1495. I. Sobrecullidas: Zaragoza, Alcañiz, Montalbán, Teruel, Albarracín, Daroca y Calatayud*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.

SESMA MUÑOZ, José Ángel / LALIENA CORBERA, Carlos (eds.) (2023): *Acta Curiarum Regni Aragonum. Tomo XIV. Cortes del reinado de Fernando II/2*. Zaragoza: El Justicia de Aragón / Grupo CEMA.

TERÉS, Elías (1992): «Antroponimia hispanoárabe (reflejada por las fuentes latino-romances). Parte final». *Anaquel de Estudios Árabes*, III, p. 11-35.

TOMÁS FACI, Guillermo / LALIENA CORBERA, Carlos (eds.) (2020): *Acta Curiarum Regni Aragonum. Tomo I. Vol. 1º. Cortes de los reinados de Alfonso II a Alfonso IV (1164-1328*). Zaragoza: Gobierno de Aragón / Grupo CEMA.

TOVAR, Antonio (1974): *Iberische Landeskunde. Zweiter Teil. Die Völker und die Städte des antiken Hispanien. Band 1: Baetica*. Baden Baden: Verlag Valentin Koerner.

TOVAR, Antonio (1989): *Iberische Landeskunde. Zweiter Teil. Die Völker und die Städte des antiken Hispanien Band 3: Tarraconensis*. Baden Baden: Verlag Valentin Koerner.

UBIETO ARTETA, Antonio (1984): *Historia de Aragón. Los pueblos y los despoblados (I)*. Zaragoza: Anubar Ediciones.

VÁZQUEZ OBRADOR, Jesús (2011): «Aragón», en GARCÍA ARIAS, Xosé Lluis (coord.) / CASANOVA, Emili (ed.): *Toponimia Hispánica. Origen y evolución de nuestros topónimos más importantes*. Valencia: Editorial Denes, p. 99-119

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 365–375, https://memoriadelcor.org

INTERSECCIÓNS LINGÜÍSTICAS NA PERIFERIA: UNHA REFLEXIÓN SOBRE FRONTEIRAS, ISOGLOSAS E LÉXICO

Alberto GÓMEZ BAUTISTA
Centro de Línguas, Literaturas e Culturas da Universidade de Aveiro

1. INTRODUCIÓN

A xénese da idea que alicerza este texto xurdiu nunha tarde do mes de xuño de 2024, na Terra de Miranda, no Nordeste de Trás-os-Montes, cando estabamos a realizar traballo de campo xunto á fronteira entre Portugal e España no ámbito do proxecto *Frontespo Atlas*.[1] Regresabamos, José Enrique Gargallo, Joan Fontana, Jairo García e mais eu do Miradoiro de San Juan de ls Arribes, próximo na poboación de Aldé Nuoba (Miranda do Douro) e a carón do río Douro, no concello de Miranda do Douro (Portugal). Era unha daquelas tardes de «inferno» en que o verán trasmontano é fecundo. Despois de desfrutarmos dunha vista de cortar o folgo no devandito miradoiro, viñamos a conversar; a certo momento, veu á baila o feito de que, na variedade de mirandés falado naquelas aldeas, a palabra mirandesa para 'rúa' non é *rue*, como ocorre en boa parte do mirandés central e na variedade sendinesa, senón que os mirandeses desta zona din *ruga*. Esta foi a faísca que provocou que José Enrique nos encandeara cunha narración sobre a orixe e a historia de palabra *ruga*; explicou que en latín significaba 'engurra' e 'rego' ou 'suco', e como despregou, xa en latín, outros sentidos e a diversa sorte que tivo noutras linguas romances e

[1] Esta contribución enmárcase dentro do proxecto *Atlas Pluridimensional de la frontera España-Portugal*, que recibiu financiamento do Ministerio de Ciencia e Innovación do Goberno de España, a Axencia Estatal de Investigación e do Fondo Europeo de Desenvolvemento Rexional (PID2022-137290NB-I00, financiado por MCIN/AEI /10.13039/501100011033 / FEDER, EU).

máis aló do espazo románico, como no caso do albanés ou do éuscaro de que falarei máis abaixo. Aquela conversa provocou un ruxerruxe na miña cabeza que fixo vir á tona a lembranza daquelas formidábeis intervencións de José Enrique Gargallo no programa *Para todos la 2* da segunda canle da RTVE onde, entre 2011 e 2014, tiña un espazo onde falaba de etimoloxía, da historia das palabras e de paronimia, outra das súas grandes paixóns.

Fotografía 1. José Enrique Gargallo, Joan Fontana e Jairo García (de esquerda a dereita) a observar o río Douro internacional no Miradoiro de San Juan de ls Arribes (Aldé Nuoba, Miranda do Douro, Portugal).

Como ía dicindo, a palabra mirandesa *ruga* serviu de pretexto para unha viaxe pola historia desta palabra que foi memorábel e serviu para lembrar que a riqueza das linguas non se mide só con base no número de falantes ou no número de países en que é oficial. Cada lingua, independentemente do número de falantes e do status político ou social, é un tesouro que abriga unha forma de estar na vida, unha riqueza e un conxunto de coñecementos que non son facilmente medíbeis nin susceptíbeis de mercadear, pero que tornan o mundo un espazo máis interesante, diverso e, por ventura, mellor.

Este texto é unha reflexión sobre a historia de cinco palabras, sobre as fronteiras lingüísticas e políticas que son permeábeis e, como ten por costume sinalar José Enrique, evocando a José Luis Sampedro, son sempre transcendíbeis:

> Mis fronteras son todas trascendibles, como lo es la membrana de la célula, sin cuya permeabilidad no sería posible la vida, que es dar y recibir, intercambio, cruce de barreras (Sampedro 1991:16).

O presente traballo, alén dunha sinxela homenaxe a José Enrique Gargallo Gil é tamén unha reflexión sobre o papel esencial que as periferias lingüísticas, os lugares afastados dos centros de difusión das normas e dos estándares lingüísticos decretados pelos poderes establecidos, desempeñan na preservación da diversidade lingüística, cultural e, en definitiva, dunha outra forma de estar.

2. ALGUNHAS NOTAS SOBRE A ROMANIA E A ROMANICIDADE

Dicía José Enrique Gargallo que *Tot començà a Roma* (Gargallo 1996: 13) para referirse á orixe común, no latín, do vasto conxunto de linguas que constitúen a Romania. A Romania é, pois, o espazo diferenciado onde se falan as linguas románicas ou neolatinas. Gargallo tamén acuñou o termo *romanicitat* ('romanicidade') para referir todo aquelo que ten a ver coa Romania e coas linguas románicas faladas nese espazo. El explica a xénese da palabra *romanicitat* do seguinte modo:

> Doncs bé, al costat de romanitat (de Roma i els romans) proposo la formació paral·le-la de romanicitat (dels romànics, de la Romània). De fet, ja existeix un model de referèn-cia: l'anglès *Romanceness* (segons la pauta derivativa de *happiness* o *madness*), ideat per la romanista britànica Rebecca Posner (1996: 94), i formulat a l'epígraf 2.7. (*Romanceness as a continuum*?) del seu llibre, que la traductora a l'espanyol, Silvia Iglesias (Posner 1998: 132), trasllada així: ¿La romanicidad como continuum? (Gargallo 2024: 338)

Gargallo pregúntase nese mesmo artigo *Com partir la Romània?*, aludindo ás dificultades que se atopan ao longo do espazo románico para clasificar tamaña diversidade lingüística. Está lonxe do obxectivo desta reflexión abordar esta complexa cuestión taxonómica e optaremos por indagar sobre as marxes da romanicidade a partir de cinco palabras dunha das máis pequenas linguas románicas vivas: o mirandés, lingua do ramo asturleonés falada no nordeste de Portugal. Reflexionaremos sobre cal é o peso dos elementos latinos no léxico de linguas non romances como o albanés, o gaélico irlandés e o éuscaro. Por último, a nosa análise sirve de pretexto tamén para reflexionar sobre a presenza de léxico romance en linguas como o irlandés ou o éuscaro, isto é, sobre o grao de romanicidade destas

linguas no que ao léxico se refire. Deterémonos aínda en palabras que consideramos de orixe incerta ou escura, algunhas delas vindas desas linguas non románicas, como o caso de *ambuça*, palabra oriúnda dunha lingua celta.

3. PALABRAS QUE TRANSCENDEN FRONTEIRAS

Como xa foi referido, a inspiración para esta reflexión xorde da conversa descrita unhas liñas atrás, na introdución, e nas intervencións que José Enrique Gargallo realizou na sección dedicada a curiosidades lingüísticas, etimoloxía e paronimia no programa *Para todos La 2* entre os anos de 2011 e 2014. Neste apartado imos analizar cinco lexías mirandesas que van permitir ilustrar como as palabras transcenden, de diversas maneiras, as fronteiras políticas e as isoglosas ou fronteiras lingüísticas, se se me permite a simplificación, para integrar o léxico doutras linguas. Constataremos que este fenómeno de transferencia lexical dunhas linguas a outras é tan antigo como a existencia das linguas. As lexías mirandesas que van ser analizadas son *ambuça, meligrana, muga, ourrieta* e *ruga*.

3.1. *Ambuça*

Ambuça é un substantivo feminino, que designa en mirandés a cantidade de algo que cabe nas dúas mans xuntas e tamén serve para referirse as propias mans xuntas en xeito de concha. Atopamos formas coa mesma orixe en castelán (*ambuesta*) e en asturiano (*ambueza, embueza*). Segundo o *Lexico del Leonés Actual* de Janick Le Men Loyer esta palabra está documentada tamén en Zamora, León, A Maragatería, algunhas zonas do Bierzo, en Salamanca e tamén na Estremadura española, Andalucía, La Rioja e Murcia (Le Men 2019). Ademais, esta palabra presenta bastante variación diatópica (Le Men 2019).

Para autores como Joan Corominas ou Xosé Lluis García Arias este termo provén do celta AMBŎSTA que proviría por súa vez de BOSTA 'oco da man' e que deu lugar á palabra *bos* en gaélico irlandés e *boz* en bretón (Corominas 2012: 28; García Arias 2018: 417). Cómpre referir que *ambuça* é unha forma hibrida constituída polo prefixo latino AMBI- e a base celta BOSTA.

Ambuça fai parte dese léxico común ao diasistema lingüístico asturleonés que ten orixe nunha lingua celta. Hai máis exemplos de palabras de raíz celta comúns a outras variedades asturleonesas, como é, por exemplo, o caso da lexía mirandesa *brício*, que significa 'berce' e que ten tamén paralelo en galego (*berce*) e en portugués (*berço*).

Ambuça é un daqueles termos cuxa orixe remonta, moi probabelmente, a antes da romanización e que perduraron até os nosos días. É unha palabra que aínda se utiliza

en mirandés xunto con outros termos que terán tamén orixe nunha lingua celta como *bulhaco, carrasqueira, marra, ourrieta* ou *picon* entre outros exemplos.

Por outro lado, nas linguas celtas a influencia latino-románica é antiga e está patente no léxico corrente de varios deses idiomas, como, por exemplo, en gaélico irlandés. Desde a romanización de Bretaña e, máis tarde e con maior intensidade, durante a introdución do cristianismo na illa de Irlanda, no século V (Ó Dochartaigh 1992: 12). O tipo de préstamos léxicos que se documentan en gaélico irlandés reforzan a tese de que a principal vía de penetración foi o proceso de cristianización. Son ilustrativos disto o seguintes exemplos: *manach* (do latín tardío MONĂCHUS, 'monxe'), *cill* (do latín tardío ECCLESĬA, 'igrexa'), *cáis* (do latín CASEUS, 'queixo'), *corp* (do latín CORPUS, 'corpo humano'), *instruimint* (do latín INSTRUMENTUM, 'instrumento'), *oific* (do latín OFFICIUM, 'oficio, emprego, ritual'), *spongia* (do latín SPONGĬA, e este do grego σπογγιά 'esponxa') (Gansterer 2016: 8; Doyle 2015: 34).

3.2. *Muga*

Segundo Corominas, a palabra *muga* xa se empregaba en Aragón e Navarra no século XIII co sentido de linde (Corominas 2012: 382). *Muga* encontrase tamén na toponimia da zona da Terra de Miranda e Saiago co mesmo sentido de linde, limite ou fronteira, por exemplo, o topónimo Mogadouro (cidade raiana portuguesa situada na zona sur do distrito de Braganza), que provén do topónimo medieval MUGA GOTHORUM, isto é, 'fronteira dos godos' (Ferreira 2010-2011). Na veciña comarca de Saiago (Zamora) atopamos Muga de Sayago e ben máis a sur, xa en Andalucía, o topónimo Paymogo (xunto á raia con Portugal, na provincia de Huelva). Este topónimo poderá estar relacionado co latín PAGUS (aldea) e con MUGA. Así e todo, fóra da toponimia, non se emprega actualmente en mirandés a palabra *muga*, sendo *marra* o termo utilizado para referir un linde.

Muga pertence ao grupo de palabras de orixe prerrománico documentadas no occidente da Península Ibérica que teñen paralelo ou son interpretábeis con recurso ao éuscaro. Porén, afirmar que palabras portuguesas como, por exemplo, *muga*, *abarca, samarra, lura* ('tobo' ou 'tobeira'), *cachorro, gamarra* ('tipo de barco'), *angula* ou *esquerda* proveñen do éuscaro non é exacto. Son palabras prerromanas, algunhas delas poderán vir efectivamente do éuscaro (ou do protoéuscaro que deu lugar ao éuscaro actual e que era certamente ben diferente do éuscaro falado nos nosos días, nunha relación análoga, coas debidas salvagardas, á do latín e as linguas romances), pero esta orixe, as máis das veces, non é clara. Ademais, as palabras que parecen ser efectivamente orixinarias do éuscaro poderán ter chegado ao portugués e ao mirandés a través do castelán. Así e todo, aínda que esta lexía teña paralelo no

éuscaro actual non sabemos ao certo como chegou este topónimo tan a occidente da Península Ibérica e porque aparece en topónimos formados xa na Idade Media. Todo apunta a que a palabra *muga* non chegou ao mirandés e ao portugués a través dunha lingua de substrato e que estaremos perante un préstamo. Isto explicaría tamén que esta lexía de orixe prerromano xurda en topónimos datados varios séculos despois do fin da romanización e da presenza de Roma nestas terras. No caso do idioma mirandés tamén temos palabras con correspondencia en éuscaro actual, como, por exemplo, o caso de *charro*. José Leite de Vasconcelos refería que os mirandeses chamaban a súa lingua «lingua charra», fronte ao portugués, que era a «lingua fidalga» (Vasconcelos 1900: 13). *Charro*, alén de ser un glotónimo usado antigamente para referirse á lingua mirandesa, tamén significa en mirandés 'rudo, atrasado'. Esta palabra poderá estar relacionada coa lexía *charro* usada en terras salmantinas e coa palabra éuscara *txar*, que significa 'defectuoso, débil'? Moi probablemente si. Sexa *txar* o étimo de charro ou non; proveña ou non do éuscaro antigo, o que si podemos sinalar sen sombra de dúbida é a proximidade na forma e no significado entre estas lexías: a mirandesa, a salmantina e a da lingua vasca.

Como subliña Echenique, «las relaciones entre el euskera y el mundo latino-románico tienen una historia que se remonta a unos veinte siglos» (Echenique 2006: 42). O estudo sobre estas relacións desenvolveuse moito desde o século XVIII, grazas a autores como Manuel Larramendi, Guillermo de Humboldt e máis tarde con Hugo Schuchardt no século XIX ou Koldo Mitxelena no século XX, entre outros. É tamén certo que estes estudos permitiran coñecer a importancia do latín na configuración do léxico do éuscaro moderno «al tiempo que ignoramos menos de la acción que el euskera ha ejercido sobre las lenguas románicas circundantes» (Echenique 2006: 42). Así e todo, no caso que aquí nos ocupa, aínda falta indagar a fondo a historia desas palabras con correspondencia en éuscaro e sobre como chegaron ao portugués e ao mirandés.

3.3. *Meligrana*

En mirandés, a palabra para designar o froito que posúe o nome científico de *Punica granatum* é *meligrana*. Esta voz provén das palabras latinas MĀLUM ('mazá') e GRANĀTUM ('con grans'), coa máis que probábel influencia do prefixo mirandés *meli-* (prefixo cuantificador co sentido de 'mil') que atopamos noutras palabras mirandesas como *melilhitro* ('mililitro') ou *melímetro* ('milímetro').

Se observarmos os resultados de esta palabra noutras linguas románicas constatamos que se poden agrupar, atendendo á etimoloxía, do seguinte modo. Por un lado, temos linguas con designacións que describen o froito como unha mazá

chea de grans. É o caso de varias linguas itálicas como o italiano e o corso, onde se di *melagrana*, aínda que en corso tamén se diga *pumagrana*; no sardo rexístranse as voces *melagranàda*, *melagrenàda* e *melagranàta* (Puddu 2000: 1149). Neste grupo de linguas románicas encaixan tamén o mirandés *meligrana*, o catalán (*magrana* ou *magraner*), e o galego *milgranda*. Con todo, no caso do galego e do mirandés parece que a lexía resultante foi influenciada pelo prefixo cuantificado *mil-* / *meli-* ('mil'), reforzando a idea de froito con moitos grans.

Por outra banda, en castelán, asturiano e francés rexístranse formas derivadas de GRANATA: *granada* en castelán e asturiano e *granade* en francés.

Por último, xebrado do resto das linguas romances, o portugués posúe a forma proveniente de PŌMUM RŌMĀNUM ('mazá romana'): *romã*, forma que evidencia a suposta orixe da froita que terá sido introducida polo imperio romano.

3.4. *Ourrieta*

A palabra *ourrieta* é, até onde eu sei, unha palabra que só está documentada en asturleonés e, ademais, é un topónimo moi frecuente nos territorios máis meridionais de fala asturleonesa a ambos os lados da fronteira entre España e Portugal á altura de Zamora/Braganza, aínda que tamén se documente en Asturias. Con todo, a maior concentración deste topónimo e das súas variantes encóntrase na Terra de Miranda e nas comarcas de Alba, Aliste e Saiago, na provincia de Zamora:

> Este topónimo presenta las siguientes formas: *ourrieta* y sus variantes *rita*, *reta*, *urrieta*, *urreta*, *rota* o incluso *ruta* en Augas Bibas (Ferreira 2013: 472). La forma *urrieta* se encuentra en Aliste y Asturias, mientras que *orreta* y *urreta* se documentan en portugués (Ferreira 2013: 472). (Gómez 2023: 24).

É tamén un daqueles elementos lingüísticos que testemuñan a presenza, outrora, da lingua asturleonesa onde hoxe se fala portugués (no caso de Trás-os-Montes, Portugal) ou castelán (no caso das bisbarras zamoranas de Aliste, Alba e Saiago). Xa a lingüista portuguesa Manuela Barros Ferreira sinalou esta posibilidade con base na distribución xeográfica do topónimo *ourrieta* e respectivas variantes (Barros Ferreira 2001: 127-130). Está continuidade lingüística e tamén moi evidente no léxico das falas populares das referidas bisbarras zamoranas e da Terra de Miranda.

Hai algunha controversia sobre a orixe e significado da palabra *ourrieta*. Para Carlos Ferreira (2013: 472-483) trátase dun hidrónimo. Porén, a maioría dos autores que se ocuparon deste topónimo atribúenlle un sentido oronímico ('vale profundo entre montes') (cf. Vasconcelos 1901: 20-21; Mourinho 1987: 79; Sordo Sotres 1997: 157-158). Por seu lado, Manuela Barros Ferreira relaciona o topónimo Urrieta e

respectivas variantes con a voz ORRO ('hórreo') (Ferreira 2001: 127-130). Este topónimo parece típico das rexións de fala leonesa, pois documéntase en boa parte do distrito de Braganza (na zonas a oriente do río Sabor e na Lombada de bragantina onde, outrora, se falou leonés). Ademais, este topónimo é moi frecuente no territorio onde actualmente se fala mirandés, e é frecuente en Aliste, Saiago, Alba e algunhas zonas de Asturias (Ferreira 2013: 472-484).

Sexa como sexa, o topónimo *ourrieta* é abundantísimo na Terra de Miranda e nas bisbarras veciñas de Aliste, Alba e Saiago. É tamén un testemuño vivo da unidade lingüística antiga entre estes territorios hoxe repartidos entre dous estados (Portugal e España). *Ourrieta* é, pois, símbolo desa unidade lingüística que teima en perseverar, aínda que hoxe estea bastante diluída por mor da fronteira política e da presión das linguas estatais (portugués e castelán) dos dous estados veciños.

3.5. *Ruga / rue*

En mirandés para designar un camiño situado dentro dunha poboación e rodeado por edificios emprégase a palabra *rue* e a variante *ruga*. *Ruga* é a forma usada no mirandés raiano e nas aldeas máis setentrionais do mirandés central e *rue* é a variante empregada na maior parte do mirandés central e en sendinés. A isoglosa *rue/ruga* coincide, groso modo, coa estrada N218 que vai de Miranda do Douro a Braganza, a norte desa estrada utilizase a forma *ruga*, e a sur *rue*.

Mapa 1. Estrada N218 no tramo de Miranda do Douro a Vimioso (e Braganza) (Google).

Duarte Martins, un escritor natural de Malhadas, aldea atravesada pola estrada/isoglosa N218 utiliza a forma *ruga* nos seus escritos:

> Ua mulhier iba an riba dun burro. Tenie stado a chober muito i habie uns poçacos i muita lhama pulas *rugas* (Martins 2004: 213). (trad. Unha muller ía montada nun burro, chovera moito e había pozas e moita lama nas rúas).

Como é sabido, a palabra *ruga* provén do latín RUGA, lingua onde tiña o significado de 'engurra, prega, suco ou fenda que se fai na terra', e que deu lugar a *engurra* en galego, a *arruga* do castelán, a *ruga* en portugués, a *arruga* en catalán, a *engurria, agurria* ou *gurria* en asturiano ou a *angúrria* en mirandés, por sinalar só algúns exemplos de linguas onde ten o sentido de dobrez, flexura ou prega. Porén, en galego, portugués e mirandés RUGA deu lugar tamén a *rúa*, *rua, rue*/ *ruga* co sentido de camiño entre casas. Tamén ten este sentido o termo francés *rue* e a palabra albanesa *rrugë*, que teñen a mesma etimoloxía e significado que *rúa*, *rua*, *rue* e *ruga*. Xa en latín RUGA despregou este significado de 'rúa' (Gargallo 2011-2014) que atopamos actualmente nos derivados desta palabra en galego, portugués, francés, mirandés e albanés. Tamén en castelán existiu a palabra *rúa*, hoxe en desuso, coa mesma orixe e significado que as súas conxéneres iberorrománicas occidentais galega, portuguesa e mirandesa.

Para concluír, cómpre sinalar que esta forma transcendeu as fronteiras das linguas romances. Deu lugar a palabras en linguas tan diversas como o albanés, onde, como xa foi referido, atopamos a voz *rrugë*. Outro exemplo é o éuscaro, onde a palabra *arruga* significa "mercado", un concepto semanticamente próximo á raíz latina RUGA (Gargallo 2013).

4. A MODO DE CONCLUSIÓN

Os exemplos que aquí trouxemos demostran que as palabras teñen unha historia complexa e que mergullan as súas raíces ben atrás no tempo, engadindo capas de sentido e transformándose ao sabor do tempo, das circunstancias socioeconómicas, da situación política e das necesidades da comunidade. Do aquí exposto, cómpre sinalar que linguas minoritarias e minorizadas, como a lingua mirandesa, teñen, alén do uso social e dun papel central na configuración da identidade da comunidade, unha gran importancia para afondar no coñecemento lingüístico. Todas as linguas agochan elementos lingüísticos que axudan a entender mellor a historia lingüística desa comunidade e a das linguas veciñas e a ler e comprender mellor o espazo físico onde esas linguas se desenrolaran durante séculos.

As cinco lexías aquí analizadas son un bo exemplo do que acabamos de referir. E demostran a necesidade de coñecer mellor e preservar todas as linguas. Esta reflexión serviu tamén de pretexto para amosar a miña gratitude ao amigo e mestre

José Enrique Gargallo: divulgador lingüístico, profesor e referente de varias xeracións de lingüistas e romanistas. É inspiradora a súa entusiasta defensa da diversidade lingüística e o seu labor incansábel que non se esgota nos libros ou nas publicacións científicas, senón que tamén ten un papel importantísimo na divulgación do coñecemento lingüístico, de forma amena e seria, chegando a un público máis amplo grazas a colaboracións coma a que tivo no programa *Para todos La 2* e que serviu de inspiración para este texto.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

BARROS FERREIRA, Manuela (2001): «A situação actual da língua mirandesa e o problema da delimitação histórica dos dialectos asturo-leoneses em Portugal», *Revista de Filología Románica*, 18, p. 117-136.

COROMINAS, Joan (2012): *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*. Madrid: Gredos.

DOYLE, Aidan (2015): *A history of the Irish language: From the Norman invasion to independence*. Oxford: Oxford University Press.

ECHENIQUE, María Teresa (2006): «Historia lingüística vasco-románica: tareas acabadas y perspectivas futuras / Euskera eta inguruko erromantzeen arte harreman historikoao: eginak eta eginkizunak», *Oihenart*, 21, pp. 25-44.

FERREIRA, Amadeu (2010-2011): «O nome Mogadouro: Estudo sobre o topónimo e o limes entre os Reinos Suevo e Visigodo entre os anos 484 e 570», *Brigantia*, vol. XXX-XXXI, p. 103-130.

FERREIRA, Carlos (2013): *Sendin – Tierra de Miranda. Geografia e Toponimia.* Lisboa: Âncora.

GANSTERER, Julia (2016): *The influence of the Irish language on Irish English. An analysis of lexical items and language contact*. Tese de licenciatura, Universidade de Islandia. Dispoñíbel en https://skemman.is/handle/1946/26095?locale=en [Consulta: 29/12/2025].

GARCÍA ARIAS, Xosé Lluis (2018): *Diccionariu Etimolóxicu de la Llingua Asturiana*. Tomo I (A-B). Oviedo: Universidá de Uviéu / Academia de la Llingua Asturiana.

GARGALLO GIL, José Enrique (1994): *Les llengües romàniques. Tot un món lingüístic fet de romanços*. Barcelona: Empúries.

GARGALLO GIL, José Enrique (2013): *Etimología de arruga. Para todos La 2*. Emitido el 28/02/2013. Dispoñíbel en: https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia-arrugas/1702081/ [Consulta 29/12/2025].

GARGALLO GIL, José Enrique (2024): «Romanicitat de l'occità», *Estudis romànics*, 46, p. 337-343.

GÓMEZ BAUTISTA, Alberto (2023): «Lenguas y variedades lingüísticas en la frontera hispano-portuguesa: historia, contacto lingüístico y vitalidad», *Revista Internacional de Lingüística Iberoamericana*, 42, p. 15-32.

HUBSCHMID, Johannes (1954): *Pyrenäenwörter vorromanischen Ursprungs und das vorromanische Substrat der Alpen,* [= *Acta Salmanticensia*, Serie de Filosofía y Letras, tomo VII, 2. Salamanca].

LE MEN, Janick: *Léxico del leonés actual* (2019): Cátedra de Estudios Leoneses, [versión en línea]. Dispoñíbel en https://lla.unileon.es [Consulta: 15/12/2025].

MARTINS, Duarte Manuel Mendes (2004): *Bozes de l Praino*. Lisboa: Instituto de Desenvolvimento Social / Edições do Nordeste.

MOURINHO, António Maria (1987): «A língua mirandesa como vector cultural do Nordeste português», *Actas das I Jornadas de Língua e Cultura Mirandesa*, p. 75-87.

Ó DOCHARTAIGH, Cathair (1992): «The Irish language», en Donald Macauly: *The Celtic Languages*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 11-99.

PUDDU, Mario (2000): *Ditzionàriu de sa limba e de sa cultura sarda*. Cagliari: Condaghes.

SAMPEDRO, José Luis (1991): *Desde la frontera*. Discurso de ingreso en la Real Academia Española. Madrid: Real Academia Española. Dispoñíbel en https://www.rae.es/sites/default/files/Discurso_Ingreso_Jose_Luis_Sampedro.pdf [Consulta: 29/12/2025].

SORDO SOTRES, Ramón (1997): *Notas gramaticales y toponímia no latina. En Asturias, Cantabria, León y Palencia*. Edición de autor.

VASCONCELOS, José Leite de (1900-1901): *Estudos em Philologia Mirandesa*. 2 vols. Lisboa: Imprensa Nacional.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 377–393, https://memoriadelcor.org

GENTÍLICOS E GLOSSÓNIMOS EM ANTIGOS ADAGIÁRIOS: OS POVOS E AS LÍNGUAS PENINSULARES NA ÓTICA DOS PROVÉRBIOS

Maria Filomena GONÇALVES
ECS-DLL, Universidade de Évora [1]

Los lugares vecinos y las naciones se dan matraca unos á otros
diciéndose algunas propiedades ó tachas
(Correas, 1906[1627]: 401).

1. INTRODUÇÃO

Os provérbios são frases breves de cariz sentencioso que sintetizam a observação do universo, as experiências humanas e os comportamentos. Referem-se por isso aos ciclos da natureza e aos trabalhos da terra que com eles se relacionam, ou oferecem enunciados moralizadores que condensam, em poucas palavras, uma verdade universal e intemporal, traduzindo, assim, o modo como se perceciona o mundo e os seres. Caracterizam-se também por terem rima, ritmo e sonoridade próprios, assentes em aliterações, pelo que o ouvido e a memória do povo facilmente os retiveram ao longo de séculos. Transmitidos pela oralidade, os provérbios constituem um património coletivo presente em todas as línguas e culturas, podendo ser fruto da criatividade popular ou da apropriação de frases veiculadas em textos cuja importância cultural, no mundo ocidental mas não só —veja-se a Bíblia—, fez com que muitas máximas e sentenças adquirissem valor paremiológico.

[1] CIDEHUS/FCT- UID/00057/2025. DOI: https://doi.org/10.54499/UID/00057/2025

A especificidade destes enunciados –parémias ou provérbios– determinou, no século XX, a constituição da «paremiologia», disciplina epistemologicamente autonomizada da fraseologia, que se centra, por sua vez, em expressões de outra natureza (as idiomáticas, por ex.). Apesar disso, há estudos de referência em que a «fraseologia», *lato sensu*, continua a abranger os provérbios e outros enunciados proverbiais[2] (Corpas Pastor 1996). Em séculos passados, no entanto, as coleções de frases costumavam incluir quer adágios, quer expressões idiomáticas.

A compilação de provérbios portugueses remonta ao século XVI, mas é nos *Adagios Portuguezes reduzidos a lugares communs* (1651), de António Delicado (1610-?) que se disponibiliza, pela primeira vez, em Portugal, um repertório de adágios organizados por temas e por ordem alfabética, obra à qual, pouco depois, se seguiu o *Florilegio dos Modos de Fallar, e Adagios da Lingoa Portugueza* (1655), do jesuíta Bento Pereira (1605-1681).

No entanto, em datas anteriores às destas compilações, já se encontram provérbios portugueses em «refraneros» de autores castelhanos: *Refranes o Proverbios en Romance* (1555), de Hernán Núñez de Toledo y Guzmán[3] (ca. 1475-1553), obra publicada postumamente em Salamanca, e *Vocabulario de refranes y frases proverbiales*, de Gonzalo Correas[4] (1571-1631), professor daquela universidade.

Este trabalho atenta precisamente nas mencionadas coleções paremiológicas, duas castelhanas e duas portuguesas, impressas entre os séculos XVI e XVII, com o objetivo de verificar a ocorrência de adágios, provérbios ou parémias que incluam gentílicos relativos aos povos peninsulares e às suas línguas. Assim, a partir das coleções paremiológicas de Hernán Núñez (1555) e Gonzalo Correas (1627), que plasmam a perspetiva castelhana, e das de António Delicado (1651) e Bento Pereira (1655), que traduzem a perspetiva portuguesa, apresentar-se-á uma amostra de provérbios que se distinguem por conterem, de alguma maneira, gentílicos e glossónimos peninsulares.

2. CONTEXTUALIZAÇÃO CONCEPTUAL E HISTÓRICA

Em português, tal como em outras línguas românicas (Colón Domènech 2010: 11), além de «provérbio», palavra de evidente origem culta (lat. PROVERBIUM), são vários os termos populares para designar enunciados breves dotados de grande engenho e densidade semântica: «adágio», «refrão», «rifão», «anexim», «dito»,

[2] Para a destrinça entre «provérbio» («refrán» em espanhol) e «frase proverbial», remete-se para Muñoz-Sevilla (2020).
[3] Era natural de Valladolid.
[4] Extremenho, nasceu em Jaráiz de la Vera.

«ditado».[5] A estas, acrescem-se outras expressões, mais cultas —«aforismo», «apotegma» e «máxima»[6] e, mais recentemente, «parémia» (do gr. PAROEMÍA), termo que pode servir de hiperónimo dos restantes (Gargallo / Fontana i Tous 2022: 101).

Com atestação antiga na língua portuguesa, aquelas expressões populares tinham ampla circulação em Seiscentos, centúria em que vêm a lume as duas primeiras coleções paremiológicas em Portugal (Díaz Ferrero 2001), nas quais António Delicado (1610-?) e Bento Pereira (1605-1681)[7], na esteira da tradição fundada por Erasmo de Roterdão (1466-1536), com os seus *Adagia* (Colón Domènech 2004), compulsam frases em português.[8]

Contudo, a tradição teve como antecedente os *Refranes o Proverbios en Romance*, de Hernán Núñez de Toledo y Guzmán (ca. 1475-1553), publicados postumamente em Salamanca, no ano de 1555. Este autor castelhano arrolou 8.557 «formas sentenciosas», entre elas adágios portugueses e galegos, sendo estes uns 134 (Conde Tarrío 2004: 2). A par dos castelhanos, Núñez compulsa adágios franceses e italianos, assim como catalães e aragoneses, num repertório românico que se presta a uma paremiologia comparativa no século XVI (Guía i Marín sd).

Ciente da síntese semântica inerente aos adágios, que assim condensam os variados âmbitos da vida humana e dos ciclos da natureza, o português António Delicado (1651: *Ao Leitor*) sublinha que os adágios «saõ as mais approuadas sentenças, que a experiencia achou nas acçoens humanas, ditas em breves, & eloquentes palauras. Comprehende esta doutrina nam sò as cousas morais, mas todas sciencias, & por isso em as mais das nações procuraram authores graues polas em memoria».[9] Ora, numa simples consulta de repertórios como os atrás mencionados ou outros, posteriores —por ex. o de Rolland (1780)—, observa-se

[5] Não se retoma aqui a definição de cada termo. Sobre o assunto, veja-se Lopes (1992) e Postigo Aldeamil (2007). Neste trabalho, aceita-se que «provérbio» e «adágio» são equivalentes.

[6] Nota-se a circularidade das definições lexicográficas: Bluteau remete de «provérbio» para «adágio» e «rifão»; de «anexim», para «axioma» e «dito», e de «refrão», para «rifão», tomando ambos como equivalentes de «adágio» (Bluteau 1712: 119, 372-373; Bluteau 1720: 334, 371, 805, 586). Para a relação entre paremiologia e lexicografia, cf. Fernández Sevilla (1985).

[7] Ambos são naturais do Alentejo: o primeiro, de Alvito, e o segundo, de Borba, localidades do distrito de Évora. Um era prior da Igreja de Nossa Senhora da Caridade, próximo de Évora; o outro foi um insigne professor do Colégio do Espírito Santo de Évora, universidade da Companhia de Jesus. Gramático e lexicógrafo, foi um polígrafo, com muitas obras metalinguísticas e didáticas.

[8] Nos séculos XVI e XVII, era frequente o recurso a adágios como artifício estilístico (Lázaro Carreter 1979) que imprimia autenticidade linguística. Vejam-se a *Comédia Eufrosina* (1555), de Ferreira de Vasconcelos (Asensio 1951; Chacoto 2007), ou a *Corte na Aldeia* (1619), de Rodrigues Lobo.

[9] O autor alentejano cita autores franceses, italianos e castelhanos. Dos últimos, refere precisamente Hernán Núñez, Juan de Mallara (o Mal Lara), autor da *La Philosophia Vulgar* (1568), e Blasco de Garay, autor de *Refranes o proverbios españoles traduzidos en lengua francesa* (1614).

que são muitos e variados os domínios ou campos semânticos pelos quais se repartem os adágios, sobressaindo alguns já bem estudados, como os relativos à «mulher» (Díaz Ferrero 2004), ao «vinho» (Chacoto 2013), ao «calendário e a meteorologia» (Gargallo 2010; Gargallo / Fontana 2022).

Por serem fruto da observação direta e empírica do universo, os provérbios não podiam deixar de refletir uma visão sobre os povos e suas relações de vizinhança, atribuindo-lhes características comportamentais ou psicológicas que configuram estereótipos e preconceitos, alguns dos quais, atravessando os séculos, persistem nos nossos dias. E, por extensão, outro tanto se nota a respeito das línguas, que chegam a ser imitadas para retratar ou caricaturar quem as fala. Daí que os gentílicos e glossónimos contidos nos adágios sejam uma importante fonte para captar o modo como os povos se avaliavam uns aos outros e viam as suas línguas. A vizinhança e a rivalidade entre povos, mais ou menos próximos geograficamente, perpassam em muitos provérbios, assim como a comparação ou ridicularização do outro(s), já que este género de enunciados tende a ser disfórico, sintetizando juízos negativos. Importa, por isso, verificar em que medida os adágios que contêm gentílicos ou glossónimos confirmam esta tendência avaliativa.

Com esse propósito, selecionam-se alguns adágios castelhanos e portugueses que ou contêm os gentílicos ou os glossónimos «português», «galego» e «castelhano» ou usam estes e outros («aragonês», «asturiano», «catalão», «extremenho», «vizcaíno»)[10] como «marca lexicográfica» (etiqueta) para identificar a língua presente nos provérbios.

3. GENTÍLICOS E GLOSSÓNIMOS

A recolha da amostra realizou-se manualmente no caso das obras cujas reprodução digital não dispunha da funcionalidade de pesquisa de conteúdo (total ou parcial). Assim aconteceu com as compilações dos portugueses Delicado (1651) e Pereira (1655) e, em parte, com o «refranero» de Hernán Núñez, em que a busca tomou como base a edição de 1621, disponível em *Google Books* com pesquisa automática do conteúdo. Por sua vez, o levantamento de gentílicos e glossónimos a partir do *Vocabulario* de Correas (1627) obteve-se graças à busca automática facilitada pelo *corpus* de obras paremiológicas agregadas no projeto PROVERBIUM (https://www.gr-gnome.eu/proverbium/index.php).

Optou-se pela apresentação das obras por ordem cronológica, de acordo com a data da edição *prínceps* —Núñez (1555), Correas (1627), Delicado (1651) e Pereira

[10] Ao contrário do adagiário de Correas, que inclui o gentílico «vizcaino», a compilação de Núñez compreende unicamente etiquetas de línguas românicas.

(1655)—, conquanto as edições dos dois primeiros, devido às restrições acima mencionadas, tenham data posterior.

Esclarecido o método de recolha, ressalve-se que a busca manual nas duas obras portuguesas não permite uma sistematicidade equivalente à conseguida para as castelhanas, em que foi possível realizar pesquisa automática do conteúdo, aspeto que, apesar do evidente desequilíbrio numérico entre os dados extraídos das obras castelhanas e os das portuguesas, não prejudica a finalidade em vista.

3.1. *Refranes o proverbios en romance* (Núñez 1555)

O adagiário de Hernán Núñez inclui inúmeras ocorrências do glossónimo «português», servindo de marca lexicográfica para assinalar os provérbios em língua portuguesa; porém, são menos abundantes os provérbios castelhanos que incluem aquela palavra como gentílico. Dentre os adágios marcados com a etiqueta «*El Portugués*», vejam-se os seguintes, cuja transcrição respeita a ortografia da edição de 1621, assim como outros aspetos linguísticos dessa edição:[11]

> - A guerra é a cea começandose se atea. *El Portugues* (Núñez 1621: 4).
> - Naon ha mal que cem anos dure, nem bem que os ature. *El Portugues.* (Núñez, 1621: 74v).
> - Quem sempre mente, vergoña naõ sente. *El Portugues* (Núñez, 1621: 9).
> - Quem mata chirumbela, mais sabe que ela. *El Portugues.* (Núñez, 1621: 9).
> - Quem naó poda en Março, vendima no regaço. *El Portugues.* (Núñez, 1621: 9).
> - Tenes teu fillo morto, e tenes o aipo no horto. *El Portugues* (Núñez, 1621: 114).
> - Teña mangas, e caveçaõ, quer teña fralda, quer naõ. *El Portugues* (Núñez, 1621: 114).
> - Rio torto, onze vezes se passa. *El Portugués* (Núñez, 1621: 107).
> - Quem com farelos se mestura, porcos o comen. *El Portugués* (Núñez, 1621: 97v).
> - Ollos verdes en poucas fases os veredes. *El Portugués* (Núñez, 1621: 24).
> - O fillo do pastor naõ se cria sem dolor. *El Portugués.* (Núñez, 1621: 84).
> - Mulas, y putas, sempre reynan. *El Portugues. Reynar llaman pensar en maldad* (Núñez 1621: 72v.).
> - Afeyta un cepo, parecerá mancebo. *Cepo llama el Portugues al palo* (Núñez 1621: 3v).

Outros, ainda, contêm topónimos portugueses, conforme ilustram estes três:

> - Onde ys? A Evoramonte fezer barris. *El Portugues. Donde ys? A Euoramonte a hacer barriles. Haze el refrán burla dé la nescia pregunta de los que dizen, donde vays* (Núñez, 1621: 83).

[11] Registam-se interferências do castelhano ou dificuldades de compreensão de palavras do português, aspeto em que se não detém este trabalho.

- Conciencia de Portalegre, que vem de gato por lebre. *El portugues*. Portalegre, lugar de Portugal (Núñez 1621: 24).
- Caualeyro de Pageada vien fora y caga em casa. *El português. Pageada es cierta tierra de Portugal*. p. (Núñez 1621: 20).

Tanto o conhecimento do território português como as situações ou os acontecimentos ali vividos ficam plasmados em adágios castelhanos que contêm topónimos portugueses, como mostram os abaixo transcritos:

- Echelo vay, echelo ven, de Lisboa a Santarem. *El Portugues* (Núñez 1621: 36).
- Quien no vido a Lisboa, no vido a cosa boa (Núñez 1621:105).
- Antes que yantes, no passes de Abrantes. *Villa de Portugal, abundosa* (Núñez 1621: 11).
- Buenos es un amigo de Arronches. *Pueblo de Portugal, cabe Albuquerque, pequeño y pobre* (Núñez 1621: 19).

Ademais dos anteriores, nos seguintes ocorre o topónimo Portugal:

- Viejas a solejar que arreboles ay en Portugal (Núñez 1621: 119).
- Aprendiz de Portugal, no sabe coser y quiere cortar (Núñez 1621: 12).
- En Portugal, aceite que no pan (Núñez 1621: 47).

Quanto à unidade «galego», embora esta se registe em alguns provérbios, serve principalmente de marca lexicográfica para assinalar os adágios com aquela origem, sendo que, em muitos desses adágios, Núñez oferece uma glosa com o equivalente castelhano ou uma tradução. Vejam-se alguns:

- Paz de Gallego tenia por agüero (Núñez, 1621: 77v).
- Moça rinchadeyra, o puta, ó parleyra. *El Gallego.* Llama rinchadeyra, a la que se rie mucho (Núñez, 1621: 73).
- Quem tem co chore, cada dia morre. *El Gallego* (Núñez, 1621: 97v).
- O pan trigo o centeo mas val na barriga que no seo. *El Gallego. O pan de trigo, o centeno, mas vale en el vientre, que en el seno* (Núñez, 1621: 83v).
- O home Cordo non le quema o porro. *El Gallego. El hombre cuerdo no le quema el puerro* (Núñez 1621: 83v).
- A noyte da boda, qual a achares tal a toma. *El Gallego* (Núñez, 1621: 10v).

Das ocorrências de «asturiano» salientem-se os seguintes, como glossónimo e como marca identificadora da língua, acrescentando, também neste caso, uma glosa em castelhano.

- Agua de Mayo, mata gocho de un año. *El Asturiano. Gocho llaman al cochino de un año* (Núñez, 1621: 10v).
- Agua de Hebrero, mata al onzonero. *El Asturiano. Onzonero llama al renovero* (Núñez, 1621: 10v).

Tal como os anteriores, «catalán» aparece igualmente como glossónimo para assinalar os provérbios dessa língua, como se observa nos transcritos a seguir.

- Por amor del bou, llepa lo llop el jou. *El Catalan* (Núñez, 1621: 90).
- Pera, presec, y meló, volen lo vi sello. *El Valenciano. Pera, durazno, y melón quiere el vino puro* (Núñez, 1621: 78).
- Mol parlar nou mol gratar cou. *El Catalan. Mucho hablar empece: mucho rascar escuece* (Núñez, 1621: 72).

A estes gentílicos e glossónimos, acrescem-se, ainda, «andaluz», «murciano», «valenciano» e «asturiano», registados nos adágios abaixo.

- Del andaluz guarda tu capuz (Núñez 1621: 29).
- Nabo Bejarano, repollo murciano (Núñez 1621: 374).
- Figa verdal, y moça de hostal, palpã se madura. *El Valenciano.* (Núñez 1621: 49v).

Encontram-se, do mesmo, topónimos relativos a outras regiões peninsulares, de que é exemplo «Arreboles de Aragón, a la noche cõ agua son: y arreboles de Portugal, a la mañana Sol serán (Núñez 1621: 13)».

3.2. V*ocabulario de refranes* (Correas 1906[1627])

A do ilustre professor salmantino é a obra que contempla maior variedade de gentílicos —«galego, português, catalão, asturiano, valenciano, biscainho (cast. vizcaíno)»—, assim como numerosos topónimos peninsulares.

Relativamente a «português», Correas arrola muitos adágios que incluem esse gentílico ou que o mencionam na glosa, vale dizer, na explicação do provérbio. Isto significa que nem todas as ocorrências do gentílico «português» —no singular, no plural («portugueses») ou no feminino («portuguesa»)— correspondem a provérbios sobre portugueses ou a uma visão sobre estes, sendo de notar que em alguns desses «refranes» se imita a fala portuguesa com intuito burlesco ou caricatural. Com efeito, os provérbios tanto espelham uma perceção acerca do outro, dos seus traços físicos, comportamentais e psicológicos como também uma visão da língua do outro, que ora é imitada, ora serve para caracterizar os falantes dessa língua. A esse propósito, sublinhava Correas: «solemos corruptamente imitar los lenguajes de las naciones vecinas».

Vejam-se as seguintes ocorrências de adágios que correspondem às situações antes mencionadas, sendo que, em vários, o «português» é visto como presunçoso, pouco confiável ou perdulário. Também é de realçar a avaliação crítica, disfórica, que permeia boa parte dos enunciados abaixo selecionados como ilustração.

> **-** **Portugués** seboso, **portugués** rabudo. Los lugares vecinos y las naciones se dan matraca unos a otros diciéndose algunas propiedades o tachas. Llamámoslos sebosos a los **portugueses** motejándolos de muy enamorados […].
> **-** Entre Duero e Miño, **portugués** ratiño.[12]
> **-** Hinchado como **portugués**. Por el presumido.
> - **Portugués** ratiño, fáltale para pan y no para vino.
> **-** **Portugués** seboso, rabo de cuchar, no tiene blanca, y quiérese casar.
> **-** **Palabra portuguesa**. Por no cierta.
> **-** Lisboa, terra boa. Usámosle al modo **portugués**.
> **-** Adiante, como o rey de Portugal. Usámosle imitando al **portugués**.
> **-** Mama daba Castela. Imítase el **dicho portugués**, cuando se va llegando al fin de algo y resta poco para acabar; úsase en el juego.
> **-** O malo, o bon, teu xenro sou. **Portugués**.
> **-** Onde hay multo riso, hay poco siso**. Tomado del portugués.** Siso es seso.
> **-** Por donde mi padre piensa que me deserda, por ahí merda. **Dicho es de portugués**, y tiene gracia en la pulla que echa, deserda por deshereda, merda por mierda, me ereda; allá erdar es heredar.
> **-** Razón tendes vos, Vasco Fernández, mas naon os ten de valer. Imita el **castellano al portugués**
> - Si cagáis, cagáis la vida; si no cagáis, vos morréis; cata la vida perdida, que caguéis que no caguéis.. **Imitado portugués.**[13]
> - Vedes que sal sol, pois ainda en La Parra chove. La Parra está en Extremadura, en un valle lluvioso, y **dícenlo medio en portugués**.
> - Zombar con a verdade no e de galante. **Burlar portugués**.
> **-** Manda noso Siñor o Rey de Portugal que ninguén sea fosado a echar los borriños al prado; que comen los gamoniños, que son para virotiños para matar los castexanos, que son peores que demos y diabos. **Imita la habla portuguesa**, impropiamente, por burlar.

Além de provérbios (e suas glosas) contendo o gentílico «português», outros há em que ocorrem topónimos portugueses, como se comprova abaixo:

[12] Segundo o *Diccionario de Lengua Española* (DEL), da Real Academia Española, em linha, *ratiño*, do port. «ratinho 'ratoncito'», é um «apodo con que se motejaba a los habitantes de comarcas que limitan con Galicia». Em Portugal, no entanto *ratinho* é o epíteto dado ao natural das Beiras devido à sua «sordidez» (Vieira 1874: 90).

[13] O domínio escatológico, que mereceria atenção, extravasa o escopo deste trabalho. A referência aos excrementos e sua evacuação é uma forma de desqualificação de realidades ou seres.

-A quien Dios quiso bien, llevóle a morar entre **Lisboa y Santarén.**
-Ciudad por ciudad, **Lisboa en Portugal.**
-Hételo va, hételo vién, de **Lisboa a Santarén.**
-Lisboa, terra boa. Usámosle **al modo portugués.**
-San Antonio de Lisboa, no está en casa el Santo, que es ido fora.
-Villa por villa, Valladolid en Castilla; tanto por tanto, Medina del Campo; ciudad por ciudad, **Lisboa en Portugal**; aldea por aldea, Fregenal de la Sierra, de la Suela. En tierra de Plasencia dicen: Aldea por aldea, Jaraiz de la Vera.
- Cuando la roca tien capelo, coge la vela y vaite a **Rastelo.**[14] La roca es monte, **Rastelo** puerto **junto a Lisboa.**
- En Viseo, el can al conejo y el hombre al concejo
- Hombre de **Viseo,** guárdate de eo. Es villa en Portugal.
- Evoramonte no tiene sed, córrele el agua por el pie. (Es en Portugal).

Mais abundantes são os enunciados contendo «galego» como gentílico, conforme se observa a seguir:

- ¿Ayunáis, **gallego**? —Sí, a pesar de o demo.
- El mozo del escudero **gallego**, que andaba todo el año descalzo, y por un día quería matar al zapatero**.**
- Mete en tu pajar al **gallego**, hacérsete ha hijo heredero,
- Ni perro, ni negro, ni mozo **gallego**.
- Paz de **gallego**, tenla por agüero.
- Prenda de **gallego** vale dinero. Porque asegura la deuda.
- **Gallego**, ¿fuiste hoy a misa? —Sí, si a Dios plugo, y sea loado. —¿Viste a Dios? —No miré en tanto.
- **Gallego**, ¿quiés ir a misa? —No teño zapatos. —¿Quiés ir a la taberna? —Aquí teño cuatro cuartos.
- **Gallego**, vuélvete moro: —No queiro. —Y te daré dos reales. —No queiro. —Darte he dos y medio.

Em certos casos, o «galego» aparece emparelhado com «português»:

- Por San André toma o porco por o pe. **Gallego y portugués**.
- Quien tiene quien le llore, cada día morre. **Del gallego y portugués**.
- O mayo sin turbons, como ome sin collons. **Gallego y portugués**.

Noutros provérbios, imita-se o galego, consoante confirmam os abaixo indicados:

[14] É o topónimo Restelo.

- Si duerme el ojo, si no, descansa el corpo. **Imitando al gallego**.
- Come de teo, y viste de teo, y llámate meo. **Imita al gallego**.

São etiquetados como galegos vários outros, dentre os quais se transcrevem uns quantos:

- Antes torto que ciego del todo. *El gallego*.
- File o demo, que yo tres camisas teño. *El gallego*.
- No son tantas las noces como las voces. *El gallego*.
- Pequeño machado, derriba gran carballo. *Es gallego*: el roble.
- Compañía de tres, el demo la fez. Gallego.
- Cuando el trigo está loro, el barbo como un toro. Loro es tostado. *Gallego*.
- Entre Santos y Natal faz invierno carval. *Gallego*.
- Muito pode o moucho, sobre o seu soto. El mochuelo. *Gallego*.
- O demo a lo seus quer. *Gallego*. Sinónimo(s): El demo a los suyos quiere.

No *Vocabulario* de Correas avultam os provérbios meteorológicos,[15] um dos campos semânticos mais fecundos neste género de enunciados, e dos que mais têm sido estudados em paremiologia. Vejam-se os abaixo transcritos:

- No marzo abrigo, no cese pan trigo. *Gallego*.
- Febrero, corrusquero; marzo, ventoso; abril, llovioso; mayo, loro, cubierto de oro. En gallego loro es pardo obscuro.
- Vento de marzo y chuvia de abril cárregan el carro y el costruil. Es la troje y vasijas en que se echa el pan. *El gallego*.

São de destacar, por outro lado, alguns adágios atribuídos por Correas quer ao galego quer ao asturiano, como reflexo de um *continuum* linguístico que não se compadece com o traçado de fronteiras. Atente-se nos seguintes:

- Manda e faxe, excusarás paxe. **El asturiano y gallego**.
- Piedra de igreja, oro goteja. **Asturiano y gallego**.
- La cabeza del budión ante ti la pon, y la de la boga ante tua sogra. **Gallego dice y asturiano.**

Relativamente ao nome «asturiano», apontam-se alguns casos que ilustram o seu uso como gentílico e glossónimo:

- Al **asturiano**, vino puro y lanza en mano.

[15] Sobre provérbios deste campo semântico, entre outros trabalhos do mesmo autor, cf. Gargallo (2010).

- A la noche y con aguacero, no es bueno traer sombrero. **El asturiano** llama aquí sombrero la vela de la nave.
- Agua de febrero mata al onzonero. **El asturiano** llama onzonero al renovero.
- Agua de mayo mata gocho de un año. **El asturiano** llama gocho al cochino pequeño, porque hay con que le engordar para el año.
- Agua que corre, nunca mal coge. **El asturiano**: Agua que corre, nunca mal culce.
- Año de glande, año de landre. **El asturiano** llama glande o lande a la bellota, y comprende nueces, avellanas y castañas.
- Boga de xinero, sabe como carnero. **El asturiano**.
- Castañas verdes por Nadal, saben bien y pártense mal. **El asturiano**, que llama nadal a la Navidad; quiere decir que hay pocas castañas verdes, y que valen caras entonces, y así otras cosas.
- Dios que me fezo, no es muerto ni preso. **El asturiano**.
- El ablano y el cabrón, en mayo tienen sazón. **El asturiano** llama ablano al avellano.
- Por la Candelera, muda tu pechera, y nanta tu cibera. Nanta es acrecienta, porque los días crecen, y sale la gente al trabajo, y ha menester más comida. **El asturiano**.

No *Vocabulario de refranes* encontra-se o gentílico «aragonês» em adágios como os abaixo transcritos, os quais comportam, na sua maioria, uma avaliação crítica de mentalidade e comportamentos atribuídos aos naturais de Aragão:

- **El aragonés**, por excusar, deja de gastar. Llama excusar al ahorrar.
- **En boca de aragonés** no hay mal pez. Porque está el mar lejos, y no pueden escoger.
- Meter el clavo por la cabeza, como **el aragonés.** Dícese de los porfiados y cabezudos, que no mudan parecer aunque vayan errados.
- **Aragonés**, falso y cortés.
- **Aragonés** tozudo, mete el clavo en la peña por la cabeza, y dale en la punta con el puño y jura que ha de entrar.
- **Aragonés**, ¡ay de la casa que está un mes, y si está un año, ése con daño!

Aos anteriores, junta-se o gentílico «catalão» que, entre muitos outros, ocorre nos provérbios abaixo, que denotam um estereótipo do povo catalão, visto habitualmente como avarento ou apegado ao dinheiro.

- Bien canta **el catalán** si se lo dan.
- **El catalán**, sino la fez, él la fará.
- **Mesa de catalán**. Por mucha vianda y sin pan.

Noutros casos, os provérbios castelhanos são, segundo Correas, imitação do catalão ou empréstimos deste:

- A hombre sabio, cuchara de pan. **Tomado del catalán**.
- Amor faz molto, argén faz todo. **Imitado del catalán**. Amor y fa molt, arjén fa tot; arjén es plata.
- El niño y el orate dicen la veritate. **Imitado del catalán**.
- El sol que sale a bon maitín, y la mujer que parla latín, y el perlado que ama lo buen vin, nunca habrán buen fin. **Tómase del catalán, imitando su lengua**.

Por sua vez, são etiquetados como catalães, os seguintes adágios:

- Al fuir llaman retraure y a los ladres caballers. *Es catalán*.
- En juliol, ni dona ni caracol. *En catalán* juliol es julio.
- Fi de gata, mur mata. *Del catalán*. Hijo de gata, ratón mata.
- Deprén y aprén, y sabrás; hayas cura y mesura, y habrás. *Catalán*.
- Ni piedra redona, ni gente de Girona. *Catalán* redona por redonda.
- No des tanto a San Pere, que le vayas dejere. ***Catalán***: que te empobrezcas.

Dentre os provérbios que incluem, por seu turno, o gentílico «castelhano», destaquem-se dois:

- **Castellano** ayunante, mal para el pan do día de adelante.
- A gallego pedidor, **castelhano** tenedor.

Aos anteriores, juntam-se outros gentílicos no *Vocabulario* de Gonzalo Correas, como é o caso de «extremenho» e «andaluz»:

- **Extremeño**, aunque sea un leño. Sinónimo(s): **Extremeño**, siquiera leño.
- Al **andaluz**, muéstrale la cruz; al extremeño, el leño.

Menos abundantes são os provérbios em que contêm a unidade «**murciano**», que ocorre no enunciado **«**Nabo bejarano, repollo murciano», anteriormente arrolada por Núñez, com a qual se enaltece a qualidade de produtos hortícolas da região mencionada. Nuns poucos entra o gentílico «valenciano», como neste: «Gentil ojo de rabo para un soltero **valenciano**. Desdén a entonados».

Quanto a «andaluz», que também está presente como gentílico em adágios de Correas, vejam-se alguns, escolhidos por incluírem comparações entre o natural da Andaluzia e os naturais de outras regiões do reino de Castela.

- Al andaluz, hacelle la cruz; al cordobés, hacelle tres. Algunos dicen: al sevillano, con toda la mano; al burgalés, con el envés. Sinónimo(s): Al sevillano, con toda la mano; al burgalés, con el envés.

- Al andaluz, hacelle la cruz; al sevillano, con toda la mano; al cordobés, con el envés, o con manos y pies.
- Al andaluz, muéstrale la cruz; al extremeño, el leño.

Por último, refiram-se algumas ocorrências de «vizcaíno», como gentílico ou como glossónimo, como mostram os adágios seguintes:

- Largo y angosto, como alma de **vizcaíno**. Dícese porque los que vienen nuevos a Salamanca, por una parte querrían mostrarse liberales y por otra se estrechan porque es poco el caudal.
- En nao y en castillo, no más de un **vizcaíno.** Porque son caprichosos y se aunan.
- Buena mujer lleváis, él dirá. La respuesta **imita al vizcaíno**.
- Esas risas, arregaños son para mí. **Dicho de vizcaíno**.
- ¿Qué tenemos, hijo o hija? —Mejor, señor, hija muerta. Respuesta de mozo vizcaíno, del parto de su ama.

3.3. *Adagios Portuguezes* (Delicado 1651)

Repartidos por 62 «lugares communs» que correspondem, *grosso modo*, ao que hoje se chama campos semânticos, os adágios de António Delicado são menos numerosos do que os dos autores castelhanos que o antecederam.

No seu repertório, os gentílicos e os topónimos são, talvez por isso, menos abundantes e menos diversificados do que nas duas obras castelhanas. Registam-se, ainda assim, alguns adágios, aqui transcritos com base na edição *princeps* da obra do alentejano.

- Muito pam tem Castela, mas quem o nam tem lazera (Delicado 1651: 9).
- De Castella, nem bom vento, nem casamento (Delicado 1651).
- Jejua gallego, que nam ha paõ cozido (Delicado 1651: 105).
- Guarte de cão prezo, & de moço Gallego (Delicado 1651: 161).

Delicado também arrola adágios que, na verdade, são fruto da tradução para português de parémias castelhanas, o que põe em causa a própria natureza paremiológica dos enunciados produzidos na língua de chegada, como salienta Guia i Marín (sd: 1): «la traducción de un refrán de otra lengua, aunque se le dé forma parémica y se recurra a la rima, no tiene por qué ser ni convertirse en un refrán de la lengua propia del traductor». Atente-se nestes casos:

- Medicos de Valença, grandes fraldas pouca sciencia (em cast. «Valencia» rimava com «ciencia»).[16]
- Amizade de genro, sol de inverno (não aquece) (em cast. «yerno» rimava com «invierno».
- Avicena e Galeno trazem a minha casa o bem alheo (em cast. «ajeno» rimava com «ajeno»).
- Minha filha Tareja, hum diabo a toma outro a deixa (em cast. Tareja rimava com «deja»).
- Ao homem mayor, da-lhe honra» (em cast. «mayor» rimava com «honor»).
- Quem bem está mal escolhe, por mal que lhe venha nam se anoje (em cast., «anoje» rimava com «escoge».
- Axa foy ao banho, teve que contar anno (em cast. «baño» rimava com «año»).

3.4. *Florilegio e modos de fallar da lingoa portugueza* (Pereira 1655)

A obra do jesuíta Bento Pereira divide-se em duas partes, sendo-se que na segunda (páginas 93 a 124) reúne, por ordem alfabética, os adágios portugueses, afastando-se da prática de António Delicado, porquanto este, como referido anteriormente, os repartiu pelos chamados «lugares comuns».

No rol do mestre alentejano não abundam os glossónimos, mas encontram-se uns poucos gentílicos. Refiram-se:

- Donde veyo a Pedro fallar **Gallego**? (Pereira, 1655: 103).
- Feros de **Castelhano** lançais (Pereira, 1655: 105).
- Diz o **Castelhano**: Palabra y piedra suelta no tiene vuelta (Pereira, 1655: 116).
- Diz o **Castelhano**: Obras son amores, y no bue nas razones (Pereira, 1655: 115).

A estes, acresce o provérbio que plasma a antiga desconfiança com que os portugueses olham os vizinhos castelhanos —«De Castela, nem vento nem casamento»—, adágio que tem dado o mote para estudos de várias naturezas (Batalha 1924; Pais 1985).

No *Florilegio* localizam-se alguns adágios castelhanos, e bem assim topónimos com a mesma origem. Vejam-se os seguintes:

- Achaque al Viernes por no ayunar (Pereira, 1655: 93).
- De cien en cien años los reys son villanos, y de ciento y seis los villanos reys (Pereira, 1655: 101).
- Del dicho al hecho và gran trecho (Pereira, 1655: 101).
- Hidalgo como el rey, dinero no tanto (Pereira, 1655: 107).
- Muito paõ tem Castella, mas quem o não tem lazera (Pereira, 1655: 111).

[16] Adágio recolhido entre os *Refranes* de Núñez (1621: 70v): «Médicos de Valencia, luengas haldas, y poca ciência».

- Digo y callo por el tiempo en que me hallo (Pereira 1655: 115).
- Onde las dan, las lleuan (Pereira 1655: 115).
- Paga lo que deues, ſanaràs del mal que tienes (Pereira, 1655: 116).
- Por dinero baila el perro (Pereira, 1655:117).
- Si la pildora bien supiera, no la dorarã por de fuera (Pereira, 1655:122).
- Si mucho las pintas, y regalas, de buenas hijas haràs malas (Pereira, 1655: 122).
- Tanto tienes, tanto vales (Pereira, 1655: 122).
- Voluntad es vida (Pereira, 1655: 124).:
- En tu villa como en tu villa, y en Seuilla como en Seuilla (Pereira, 1655: 104).

Também contêm topónimos os adágios abaixo transcritos, sendo que o segundo é uma tradução do castelhano:

- Correu Séca & Mèca, & oliuaes de Santarem (Pereira, 1655: 100).
- Salamanca a huns sara, a outros manca (Pereira, 1655: 121).

4. NOTAS FINAIS

Os quatro adagiários em apreço representam a lexicografia paremiológica dos séculos XVI e XVII, período em que, devido às relações sociais, políticas e culturais entre os dois reinos peninsulares e ao bilinguismo cortesão e literário em Portugal, as coleções portuguesas não dispensam adágios castelhanos, na língua original ou em tradução. A inversa não é menos verdadeira, como demonstram os «refraneros» castelhanos de Hernán Núñez (1555) e Gonzalo Correas (1627).

Nos repertórios de António Delicado (1651) e Bento Pereira (1655), além da inclusão de provérbios castelhanos, nota-se a ausência de menção a outras gentes peninsulares; em contraponto, nos adagiários castelhanos avulta não só a diversidade de gentes e línguas do reino de Castela, a atual Espanha, como também a abrangência das compilações. A diversidade linguística do território peninsular plasma-se, com efeito, em toda a sua riqueza, nos vários gentílicos e glossónimos integrados nas obras castelhanas: do «português» ao «vizcaíno», no adagiário de Gonzalo Correas; do «galego» ao «catalão», passando pelo «asturiano» e o «valenciano», no de Hernán Núñez. Ao tratarem de responder à essa diversidade linguística, românica mas não só —veja-se Correas, que contempla o «vizcaíno»— da Península Ibérica, os autores castelhanos abrangem o povo e a língua do reino vizinho, fornecendo ao leitor uma ampla cartografia paremiológica desse território. A partir de um território com menor diversidade linguística, os autores portugueses, pelo contrário, tratam de responder a um contexto social e cultural que, marcado pelo bilinguismo luso-castelhano das elites, desatende as restantes línguas e variedades da Península.

Os exemplos extraídos dos quatro adagiários dão cabal testemunho de juízos e estereótipos subjacentes a muitos dos provérbios que contêm gentílicos ou glossónimos. Finalmente, os provérbios mostram como um povo ajuíza outro(s), condensando a sua avaliação em enunciados que perduram no tempo e são património coletivo. Sem intuito de exaustividade, espera-se ter trazido elementos novos sobre o modo como os provérbios denotam uma visão sobre os povos e as suas línguas, podendo assim contribuir para os estudos das fronteiras e da diversidade linguística na Península Ibérica.

REFERÊNCIAS

BATALHA, Ladislau (1924): *História Geral dos Adágios Portugueses. Com um estudo preambular do Dr. Agostinho Fortes*. Paris – Lisboa: Aillaud e Bertrand.

BLUTEAU, D. Rafael (1712-1721): *Vocabulario Portuguez e Latino*. Lisboa. 8 vols. Coimbra: Collegio das Artes/Lisboa: Officina de Pascoal da Sylva.

CHACOTO, Lucília (2007): «Las paremias en la *Comedia Eufrosina* de Jorge Ferreira de Vasconcellos», en *Seminario Internacional «Colección Paremiológica – Madrid 1922-2007»*. Madrid: Biblioteca Histórica Municipal, p. 73-96.

CHACOTO, Lucília (2013): «Muita parra, pouca uva. Da vinha e do vinho nos provérbios portugueses». *Paremia*, 22, p.149-160

COLÓN DOMÈNECH, Germà (2010): «Los refranes en la Romania», in GARGALLO GIL, José Enrique (coord.), con colab. de BASTARDAS, Maria-Reina; FONTANA i Tous, Joan; TORRES TORRES, Antonio, *Paremiología romance. Los refranes meteorológicos*. Barcelona: Universitat de Barcelona, pp. 11-23.

CONDE TARRIO, Germán (2004): «Hernán Núñez (1555) e Gonzalo de Correas (1627): os primeiros refraneiros galegos», *Cadernos de Fraseoloxía Galega*, 6, p. 27-56.

CORPAS PASTOR, Gloria (1996): *Manual de fraseología española*. Madrid: Gredos.

CORREAS, Gonzalo (1906 [¹1627]): *Vocabulario de refranes y frases proverbiales*. Madrid: Establecimiento Tipográfico de Jaime Ratés. Disponível em: https://archive.org/details/vocabularioderef00corruoft (consulta: 18/2/2026).

DELICADO, António (1651): *Adagios Portuguezes reduzidos a lugares communs*. Lisboa: Na Officina de Domingos Lopes Rosa.

DÍAZ FERRERO, A. M. (2004): *La mujer en el refranero portugués*. Salamanca: Luso-española de ediciones.

DÍAZ FERRERO, A. M. (2001): "Colecciones paremiológicas portuguesas", *Paremia*, 10, p. 57-64.

FERNÁNDEZ SEVILLA, Julio (1985): «Paremiología y lexicografía. Algunas precisiones terminológicas y conceptuales», em *Philologia Hispaniensia. In Honorem Manuel Alvar*, II. Madrid: Gredos, p.191-203.

GARGALLO GIL, José Enrique / FONTANA i TOUS, Joan (2022): «Refranes del calendario y meteorología popular. El rumano en su contexto romance». Fonetică şi dialectologie,

XLI, p. 101-115. Disponível em: https://lingv.ro/wp-content/uploads/2023/12/10-Gargallo.pdf (consulta: 18/2/2026).

GONÇALVES, Maria Filomena (2009): «Contribuciones para el estudio de la Paremiología portuguesa: el *Florilegio dos modos de fallar, e Adagios da Lingoa Portuguesa* (1655)», Paremia, 18, p. 153-162.

GUIA i MARÍN, Josep (sd). *Refranes o proverbios italianos, catalanes y aragoneses*, 13 p. Disponível em: https://www.academia.edu/12211691/Refranes_italianos_catalanes_y_aragoneses_compilados_por_Hern%C3%A1n_N%C3%BA%C3%B1ez_1555 (consulta: 18/2/2026).

LÁZARO CARRETER, Fernando (1979): «La lengua de los refranes: ¿espontaneidad o artificio», em *Estudios de lingüística*. Barcelona: Crítica, p. 219-232.

LOPES, Ana Cristina Macário (1992): *O texto proverbial português. Elementos para uma análise semântica e pragmática*. Tese de doutoramento. Coimbra: Faculdade de Letras.

NÚÑEZ, Hernán (1555): *Refranes o proverbios en romance, qve nvevamente colligio y glosso el Comendador* […]. Salamanca: Casa de Juan de Cánova.

NÚÑEZ, Hernán (1621 [1555]): *Refranes o proverbios en romance*. Lérida: A costa de Luys Manescal mercader de libros.

ROLLAND, Francisco (1780): *Adagios, proverbios, rifãos e anexins da Língua Portugueza*, […]. Lisboa: Typographia Rollandiana.

PAIS, José Machado (1985): «*De Espanha nem bom vento nem bom casamento*: sobre o enigma sociológico de um provérbio português», *Análise Social*, XXI (86), p. 229-243.

PEREIRA, Bento (1655). *Florilegio dos modos de falar, e adagios da lingoa Portugueza. Lisboa: Paulo Craaesbeck*.

POSTIGO ALDEAMIL, María Josefa (2007): «Términos paremiológicos en el portugués de los siglos XVI y XVII», in CONDE TARRÍO, Germán, *Nouveaux apports à l'étude des expressions figées*. Cortil-Wodon: E.M.E. & InterCommunications, p. 205-217.

REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: *Diccionario de Lengua Española (DEL)*, em linha, https://dle.rae.es (consulta: 18/2/2026).

SEVILLA MUÑOZ, Julia (2020): *Refranes del siglo XVI en el siglo XXI*. Ed. de Elke Cases Berbel. Vermont: University of Vermont. Disponível em: https://cvc.cervantes.es/lengua/biblioteca_fraseologica/documentos/sevilla_refranes-s-xvi-en-s-xxi.pdf (consulta: 18/2/2026).

VIEIRA, Fr. Domingos (1871-1874): *Grande Diccionario Portuguez ou Thesouro da Lingua portugueza*, 5 vols. Porto: Editores Chardron & Batholomeu H. de Moraes.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 395–408, https://memoriadelcor.org

EXCURSIÓN FILOLÓXICA DO *QUINTO REGIMIENTO* DE BARCELONA A BAIA MARE

Manuel GONZÁLEZ GONZÁLEZ
Instituto da Lingua Galega — Universidade de Santiago

1. INTRODUCIÓN

Estou tratando de lembrar cando coñecín por primeira vez o colega e entrañable amigo Enrique Gargallo Gil, e non son quen de fixar o lugar nin a data en que tivo lugar o noso primeiro encontro, pero seguramente sería nalgún congreso ou nalgún evento científico dos moitos aos que adoitabamos acudir os dous. Pero si sei que o marco que facilitou unha relación máis estreita entre nós tanto no ámbito persoal coma no profesional foi o *Atlas Linguistique Roman (ALiR)*.

O *ALiR* é un proxecto de xeografía lingüística que pretende dar conta da variedade lingüística existente na Romania no seu conxunto, é dicir, en todas as linguas románicas faladas nos países europeos (incluídas as Illas Canarias e os Azores). É un proxecto xurdido como unha necesidade dentro do marco do *Atlas Linguarum Europae (ALE)*, para poder dar conta dun gran número de cuestións propias das linguas románicas que non era posible tratar debidamente no marco dun proxecto tan amplo como era o *ALE*. Non é este o lugar para explicar nin o procedemento de traballo nin os logros do *ALiR*, pero quero salientar dúas notas que me parece que singularizan este proxecto e que veñen ao caso: é un lugar de encontro dos dialectólogos máis representativos das linguas románicas (desde Galicia deica Romanía); é un proxecto que conseguiu xerar un espírito de colaboración que converteu os seus participantes non só nun grupo de investigación para lograr uns obxectivos científicos, senón nunha verdadeira familia na que

floreceu con pulo a amizade. Enrique incorporouse a este proxecto dentro do comité catalán da man de Joan Veny, mestre ao que Enrique e mais eu lle profesamos unha profunda admiración científica e polo que sentimos un especial cariño e respecto.

Dentro do protocolo de traballo do *ALiR* existe unha reunión anual, na que, entre outros temas, se examinan o estado das tarefas, as dificultades xurdidas no proxecto ou a programación para o vindeiro ano, e na que os distintos investigadores expoñen o estado das sínteses románicas das que se están ocupando, para recibiren as observacións e os comentarios pertinentes dos membros de cada comité nacional.

Pois ben, estaba previsto que a reunión do ano 2016 tivese lugar en Romanía, na localidade de Baia Mare, entre os días 28 e 30 de setembro,[1] organizada polo comité romanés do ALiR, e un día que non podo precisar de comezos do verán dese ano recibín unha chamada de Enrique para dicirme que acababa de comprar un coche novo e, se quería e tiña dispoñibilidade de tempo, podiamos facer a viaxe xuntos en coche a Romanía, proposta á que me sumei con entusiasmo, e que para min resultou unha experiencia extraordinariamente enriquecedora, que me deu a ocasión de coñecer un mozo lingüista Joan Fontana —que me sorprendeu desde o primeiro momento polo dominio impecable do galego e pola fluidez coa que falaba o friulano—, que me permitiu, sempre en compaña de Enrique e de Joan, pasar unha noite moi agradable en Grenoble con Michel Contini, con Elisabetta Carpitelli e cos demais amigos de Grenoble, e que me deu a oportunidade de facer unha *paradiña* en Remanzâs (en italiano, *Remanzaco*) para entrar en contacto directo in situ coa lingua e cultura friulanas.

É a esta viaxe á que me quero referir nesta acaída e merecidísima homenaxe ao profesor Enrique Gargallo.

2. BARCELONA-GRENOBLE

O día 15 de setembro estivera de aniversario Michel Contini, quen ademais estaba pasando por un momento delicado de saúde. Por iso non tivemos ningunha dúbida de que a primeira parada debía ser en Grenoble, para poder pasar unhas horas con Michel. Despois de intercambiarmos non poucas cartas entre os tres viaxeiros e Elisabetta Carpitelli para preparar a cea en Grenoble, acordamos encontrarnos na brasserie *Table Ronde*, na Place Saint André, ás 8:30 da tarde, e reservamos aloxamento no Inter Hotel Gambetta, no boulevard do mesmo nome.

[1] Pode verse unha recensión deste Congreso en: Rivoira, Matteo. «XXI Congresso Internazionale dell'*Atlas Linguistique Roman* (ALiR), Baia Mare (28-30 settembre 2016)». *Estudis Romànics*, 2017, vol. 39, p. 629, https://raco.cat/index.php/Estudis/article/view/321133 .

O día de autos, o 23 de setembro, collín en Santiago un voo de Vueling ás 9 da mañá, e ás 11 atopeime con Enrique e Joan no aeroporto de Barcelona onde, inmediatamente despois de cargar a miña maleta no aínda flamante coche de Enrique, iniciamos a ruta por estrada con destino a Grenoble, ruta que me resultaba moi familiar porque xa era a quinta vez que realizaba ese traxecto en coche: La Jonquera, Perpignan, Narbona, Béziers, Montpellier, Nimes, Valence, Grenoble. Practicamente non fixemos paradas, agás para tomar uns cafés, xantar e estirar as pernas, porque non lles queriamos dar plantón aos nosos amigos de Grenoble. Ás 19:30 xa chegabamos ao destino, fomos ao hotel para deixarmos a equipaxe e aseármonos un pouco, e axiña nos diriximos á *Table Ronde* onde nos esperaban os nosos compañeiros de mesa e mantel; se a memoria non me falla, alí estaban Michel Contini, Jean Pierre Lai, Tonino Romano e a súa compañeira Francesca, Michelle Duvernet... e, ao pouco tempo incorporouse Elisabetta, que viña de Lyon de formar parte do tribunal dunha tese de doutoramento. A cea estendeuse máis do que é normal en terras francesas, e foi un encontro moi agradable no que falamos de todo: das lembranzas e anécdotas vividas xuntos, dos problemas financeiros do *ALiR*, das nosas familias, da situación laboral dos investigadores máis novos do proxecto, e sobre todo, démoslle un repaso á situación dos distintos comités nacionais do *ALiR* e ás fortalezas e fraquezas da cada un deles. Falamos de todo, menos das doenzas que daquela aqueixaban a Michel que, coma sempre, mostraba un optimismo e unha forza propios dun gran guía que sempre leva na fronte unha estrela de luz e de ilusión que transmite a cantos o rodean. Custounos despedírmonos, pero ao día seguinte, aínda que era sábado, había que erguerse cedo para continuar a viaxe. Fomos andando todos ata o hotel onde nos aloxabamos e alí démonos as últimas apertas.

3. GRENOBLE - REMANZÂS

Ao día seguinte, despois de almorzar cediño, saímos de Grenoble camiño de Remanzâs, un pequeno municipio en pleno corazón do Friuli. A primeira parada fixémola para contemplar o Galibier, o mítico col que adoitamos ver na televisión cada ano os que somos afeccionados ao ciclismo e seguimos o Tour de Francia. Cruzamos a fronteira polo túnel de Fréjus e entramos en Italia por Bardonecchia, localidade que a Enrique e a min nos resultaba ben coñecida e nos traía boas lembranzas porque a alí baixabamos de vez en cando a tomar algo despois de acabar o traballo cando tiveramos unha reunión científica en Aussois. Neste traxecto da fronteira franco-italiana, á parte da de Aussois, recordamos e comentamos outras reunións do ALiR que tiveran lugar polos arredores daquelas paraxes: dúas en Annecy, pero sobre todo a reunión do Atlas Linguarum Europae celebrada en Saint

Vincent, no val de Aosta, e que se pode considerar como a fundacional do *Atlas Linguistique Roman*. Pero tamén nos lembramos das diversas xuntanzas inesquecibles que Renzo Massobrio organizou en Torino, en Fossano, en Alessandria... Lembranzas que se superpoñían e que deron lugar a animadas conversas ata que paramos para xantar á altura de Bérgamo.

A maior parte da tarde dedicámola a preparar a entrada en Remanzâs, onde nos esperaban dúas persoas realmente excepcionais, o matrimonio composto por Vanni Feruglio e Oriana Serafini, amigos de Joan Fontana, quen estivera vivindo na súa casa longas tempadas, e de quen aprendera directamente ese fluído e fermosísimo friulano que fala Joan. Máis tarde puiden comprobar que Oriana, a quen eu non tiña o pracer de coñecer, trataba a Joan coma se fose un verdadeiro fillo. Joan contáranos que a Oriana, boa coñecedora da Guerra civil española, lle gustaba moito a canción *Quinto Regimiento*, a composición de Rolando Alarcón en homenaxe a ese corpo militar de milicias populares da República, promovido polo Partido Comunista e as Xuventudes Socialistas Unificadas no ano 1936, que tanta importancia tivo nos primeiros meses da contenda. Por iso Joan bautizou a nosa expedición co nome de *Quinto Regimiento*, para homenaxear a Oriana, quen xenerosamente nos ía hospedar na súa casa varias xornadas. Non pouco tempo da viaxe pasámolo ensaiando o «Anda jaleo, jaleo / ya se acabó el alboroto / y vamos al tiroteo /y vamos al tiroteo».

Xa cansos da viaxe chegamos a Remanzâs pasadas as sete e media da tarde, e entramos no patio ao que dá a casa de Oriana. Baixamos do coche e o primeiro que fixemos, en canto apareceu pola porta, foi entoar diante dunha Oriana visiblemente emocionada, e coa máxima solemnidade de que fomos capaces: «El dieciocho de julio / en el patio de un convento / el pueblo madrileño / fundó el Quinto Regimiento...».

O matrimonio Oriana-Vanni acolleunos con todo entusiasmo e acompañounos aos cuartos que nos tiña arranxados para durmir. Mentres nos preparaba a cea saímos a dar un paseo por Remanzâs e visitar por fóra a igrexa de San Giovanni Battista. Cando volvemos, Oriana xa tiña a mesa posta, e despois dunha entretida sobremesa, e dunha fantástica grappa, fomos durmir a perna solta ata a mañá seguinte.

Ao día seguinte aproveitamos para visitar Gorizia, nun día en que coincidiu cunha curiosa e fascinante feira de produtos da gastronomía da zona, dos que desfrutamos todos, pero dunha maneira moi especial Enrique.

Fixemos unha escapada para visitar Grau (máis coñecida polo nome italiano *Grado*), esa pequena cidade que no verán se transforma coa afluencia de turistas do norte de Italia, pero sobre todo de Austria, e que no outono recobra de novo a súa

fisionomía tranquila e relaxante, sobre todo cando se camiña sen présa polo paseo Nazario Sauro.

Detivémonos tamén demoradamente en Aquileia, esa cidade patrimonio da humanidade, sede de diversos concilios, dos que o máis famoso foi o de 381, presidido por San Valeriano de Aquileia, ao que asistiron trinta e dous bispos e no que destituíron dos seus cargos e excomungaron os dous últimos bispos defensores do arianismo. Na basílica de Aquileia puidemos admirar os seus mosaicos nun estado excepcional de conservación, os frescos de distintas épocas, e a Cripta degli Scavi, onde son visibles os restos da basílica paleocristiá.

Fixemos tamén unha escapada a Cividât (en italiano, *Cividale*), onde amais de ver a cidade, nos achegamos ao *Puint dal Diaul*, esa ponte sobre o río Natisone, para a construción da cal, segundo a lenda, os habitantes do lugar pediron a axuda do demo, que llela prestou e levantou a ponte nunha soa noite a cambio da alma da primeira criatura que pasase sobre ela. A intelixencia da xente de Cividât, facendo pasar un gato por riba da ponte, permitiu enganar o demo e evitar o sacrificio dun ser humano.

Moi especial foi a xornada dedicada á visita de Údine, onde visitamos o castelo, a catedral, a Loggia di Lionello e a de San Giovanni, a Casa Cavazzini... Evidentemente, non podía faltar unha demorada parada na *Societât Filologjiche Furlane* no Palazzo Mantica, a principal institución encargada da salvagarda e posta en valor da lingua e cultura friulanas, onde tivemos ocasión de interesarnos polo *Atlante storico linguistico etnografico friulano (ASLEF)*, o primeiro atlas lingüístico rexional de Italia, dirixido por G. Battista Pellegrini, que constituíu a pedra angular para o coñecemento do friulano moderno. E fixemos escala tamén nalgunha librería, sobre todo para coñecer o material escolar existente para o ensino desta lingua.

Na casa de Oriana falamos eses días da organización de dous coloquios: un en Barcelona para o ano 2017, que se celebraría na UB o 18 de outubro de 2017 (ao que, por certo, non puiden asistir) co título *Col·loqui internacional "Mons romànics de frontera"*, no que a propia Oriana pronunciou a conferencia de clausura *Un fregul di furlan. Uno sguardo su una piccola, grande lingua.* E o outro, que debería ter lugar no Auditorium Comunâl G. De Cesare en Remanzâs, e que como consecuencia da pandemia houbo que suspendelo.

4. De Remanzâs a Baia Mare

O 27 de setembro reiniciamos a viaxe camiño de Baia Mare, saímos pola mañá cedo e axiña chegamos a Gorizia, a pequena cidade fronteiriza entre Italia e Eslovenia (cidade que en esloveno é coñecida co nome de Gorica). Todos sentimos

unha fonda emoción ao pasar por esta localidade, que coñeceramos por primeira vez había un par de días, pero que nos resultaba moi familiar por ser o lugar de nacemento de Graziadio Isaia Ascoli (1829-1907), o que é considerado por moitos como o fundador da dialectoloxía, o inventor do termo *glotoloxía,* o autor dos *Saggi ladini*, o creador da revista *Archivio glottologico italiano*, unha das revistas máis antigas da Romanística, se non a máis, das que aínda continúan vivas. Dise que foi precisamente o feito de nacer nunha poboación de fronteira lingüística o que espertou o seu interese pola dialectoloxía. O que resulta indubidable é o interese que desde moi novo mostrou polo friulano aquel xenio que sendo aínda un mozote publicou xa o seu *Sull'idioma friulano e sulla sua affinità con la lingua valaca* (1846) e que dicía «I soi nassût a Guriza di gjenitôrs israelits, i soi fî dal Friûl e mi glori di chest».

Pouco despois de atravesar a fronteira por Gorizia e, cando non percorreramos máis de douscentos metros en territorio esloveno, atopámonos coa sorpresa de que nos dá o alto unha muller policía de estradas, quen con moita amabilidade nos convidou a pagar unha multa de 150 euros por non levar a *vinjeta* obrigatoria para poder circular polas estradas de Eslovenia. O asunto da viñeta deunos tema de conversa ata chegar a Ljubljana, a acolledora cidade capital de Eslovenia. Despois de aparcar, o primeiro que fixemos foi tomar un refrixerio nun impactante bar con aire decadente decorado con madeiras nobres en ton escuro. Despois, a visita turística de rigor: o castelo, paseo polo centro histórico, admiración das pontes, visita ao mercado onde aproveitamos para comprar uns *funghi porcini* (que, por certo, tiñan un prezo moito máis baixo ca en Italia). Pero, sobre todo, gozamos do ambiente e do sabor particular da cidade.

Continuamos camiño de Maribor ata a fronteira húngara, onde, escaldados polo que nos pasara na entrada de Eslovenia, non nos esquecemos de mercar a viñeta para circular polas autoestradas. O tempo víñanos enriba, e cruzamos Hungría a lume de carozo. Só fixemos unha parada un pouco delongada no lago Balatón, o «mar de Hungría» que chama a atención pola súa dimensión, pero sobre todo pola cor azul das súas augas. Pasamos por Budapest, pero sen detérmonos, aínda que acordándonos de Ildikó Szijj e doutras amizades que debiamos visitar na cidade, pero que o retraso acumulado nos impediu realizar. Todo transcorreu con normalidade ata chegarmos xa á noitiña á fronteira de Hungría con Romanía, onde botamos unhas dúas horas para poder pasar. Un funcionario, prototipo da desidia e cun aire de arrogancia, desprezo e superioridade que nos lembraba os tempos soviéticos, empeñouse en que xa era tarde e que tiñamos que esperar ata o día seguinte. Despois de moito esperar e de moito protestar, conseguimos que nos cuñase os pasaportes e nos permitise o paso. O caso é que, aínda que anunciaramos

a nosa chegada a Baia Mare para cear co resto de participantes no Simposio do ALiR, o coche de Enrique non entrou en Baia Mare ata a madrugada. As présas por buscar un estacionamento e chegar axiña ao hotel, provocaron que o lugar onde o coche quedou aparcado non fose o máis axeitado, e que ao día seguinte debaixo do limpaparabrisas aparecese a correspondente receita punitiva. Menos mal que houbo unha man xenerosa que se ofreceu a deixar sen efecto a multa, non sabemos moi ben a través de que misterioso procedemento. Evidentemente a noite da chegada non puidemos cear, pero Mircea Farcas, o decano da Facultade de Letras e organizador do simposio, tivera a previsión de avisar no hotel para que nos deixasen uns bocadillos para matar a fame ata o día seguinte.

5. CABO

Non me podo deter nos días pasados en Baia Mare, en compañía da familia aliriana, nin da acollida excepcional dos nosos colegas romaneses, nin da viaxe de volta. Simplemente quixen deixar constancia dunha parte dunha aventura en coche que, en principio, parecía unha tolemia, pero que me permitiu visitar amigos entrañables, lembrar un gran número de vivencias pasadas, coñecer a familia fantástica de Vanni e Oriana, sentir un pouco máis de cerca o friulano, gozar da riqueza artística e cultural dos lugares polos que pasamos, pero, sobre todo, atoparme con esa extraordinaria e interesantísima persoa que é Joan Fontana e compartir uns días con Enrique Gargallo, ao que me une unha fonda amizade que vén de lonxe, que cultivamos a diario, e que non teño dúbida de que se durará para sempre.

Fotografía 1. Entrando en Remanzâs.

Fotografía 2. Diante da igrexa de San Giovanni Battista en Remanzâs.

Fotografía 3. Enrique en Gorizia.

Fotografía 4. En Grau.

Fotografías 5 e 6. En Aquileia.

Fotografía 7. En Cividât.

Fotografía 8. Puint dal Diaul

Fotografía 9. En Údine (I).

Fotografía 10. En Údine (II).

Fotografía 11. En Údine (III).

Fotografía 12. En Liubliana (I).

Fotografía 13. En Liubliana (II).

Fotografía 14. En Liubliana (III).

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 409–420, https://memoriadelcor.org

PORTUGUESISMOS EN EXTREMADURA: INSECTOS Y OTROS ANIMALILLOS[1]

José Antonio GONZÁLEZ SALGADO
IE University (Madrid)

1. PALABRAS PREVIAS

Quienes tenemos la fortuna de tratar con Enrique Gargallo sabemos bien que posee una memoria prodigiosa para las fechas y los lugares. Siempre consigue —para asombro de su interlocutor— precisar cuándo y en qué contexto ocurrió tal o cual episodio en el que estuvo implicado. Además, por si fuera poco, no es nada extraño que acuda al refranero románico cuando la jornada evocada coincide con alguna fecha señalada por la tradición paremiológica.

Hoy, sin embargo, seré yo quien le recuerde un día muy concreto —un refrán no, porque me sé pocos y mi atrevimiento no puede llegar a tanto—, y ello me va a servir para contextualizar esta contribución al volumen de homenaje que se le dedica. La fecha es el 11 de julio de 2007 y el lugar San Martín de Trevejo, en el rincón noroccidental de la provincia de Cáceres. El marco era la celebración del Curso de verano sobre la *fala de Xálima* organizado por la Universidad de Extremadura.

Recuerdo con precisión el momento —en una fuente, mientras nos refrescábamos— porque fue entonces cuando compartí por primera vez con alguien que desde hacía un tiempo estaba recopilando materiales para la realización de lo

[1] Este trabajo se inserta en el marco del proyecto *Atlas Pluridimensional de la Frontera España-Portugal* (FRONTESPO-ATLAS), PID2022-137290NB-I00, financiado por MCIN/AEI/10.13039/501100011033/FEDER, UE).

que por aquel entonces todavía denominaba *Tesoro léxico de las hablas extremeñas*. La conversación giró en torno a la conveniencia o no de incluir en la obra la terminología propia del valle de Jálama, ya que, aunque Eljas, San Martín de Trevejo y Valverde del Fresno pertenecen administrativamente a Extremadura, su configuración lingüística es muy distinta de la que presentan el resto de las localidades de la región, excepción hecha, claro está, de los núcleos bilingües castellano-portugueses existentes a lo largo de la frontera.

Aquella conversación fue el germen de una decisión que tomé más adelante: incluir en la obra todas las localidades de la geografía extremeña, pero reformular el título como *Tesoro léxico de Extremadura*. Con ello se evitaba sugerir que variedades como las del valle de Jálama son *hablas extremeñas* en el mismo sentido en que lo son aquellas que pertenecen a zonas en las que únicamente se habla castellano (o extremeño, o como se quiera denominar al amplio y heterogéneo mosaico dialectal de la región).

Vista con perspectiva, aquella reflexión compartida en San Martín de Trevejo anticipaba buena parte de los problemas —y también de las posibilidades— que plantea el estudio del léxico en un territorio de frontera. A ese espacio de contacto, de continuidad y de superposición entre sistemas lingüísticos se dedica, en último término, el trabajo que sigue.

2. DEL *TESORO* AL *ATLAS*: LEXICOGRAFÍA Y GEOGRAFÍA LINGÜÍSTICA EN CONFLUENCIA

El *Tesoro léxico de Extremadura* es un diccionario que recoge el vocabulario diferencial con respecto al castellano —y en ocasiones también con respecto al portugués— recopilado en la región a lo largo del último siglo. La obra es el resultado de más de veinte años de trabajo, durante los cuales se ha vaciado el léxico contenido en unas trescientas fuentes de naturaleza muy diversa: diccionarios y glosarios locales, monografías dialectales, estudios de carácter antropológico, repertorios etnográficos y publicaciones de ámbito regional.

La base de datos resultante, cuya publicación en línea está prevista para el primer semestre de 2026, contiene aproximadamente 23.000 lemas, cerca de 40.000 acepciones y en torno a 80.000 localizaciones geográficas. La edición en formato de diccionario tradicional es previsible que vea la luz antes de que finalice este mismo año.

En un primer momento, el *Tesoro* estaba concebido como una obra cerrada. Sin embargo, con el avance del trabajo se hizo evidente que una parte muy significativa de la información léxica recopilada poseía una dimensión geográfica que difícilmente

podía explotarse de manera satisfactoria en formato lexicográfico. Muchos de los conceptos documentados mostraban patrones de distribución espacial nítidos, áreas de concentración bien definidas y, en no pocos casos, comportamientos claramente fronterizos.

De esta constatación surgió la idea de aprovechar el material del *Tesoro* para la elaboración de una nueva obra, el *Atlas del léxico diferencial de Extremadura* (*ALDEX*), que supone, en varios aspectos, una ruptura con los planteamientos clásicos de la geografía lingüística. No se trata de un atlas basado en una red de puntos previamente fijada, ni en la aplicación de un cuestionario homogéneo, ni en un corte sincrónico de los datos, sino de la representación cartográfica de un caudal léxico acumulado a lo largo del tiempo y procedente de fuentes muy diversas.

El *ALDEX* debe entenderse, por lo tanto, como un tesoro léxico en formato cartográfico: un atlas construido a partir de datos históricos, dialectales y etnográficos, cuya finalidad no es tanto reflejar el estado de la lengua en un momento concreto como visualizar la complejidad, la estratificación y la dinámica interna del léxico regional.

La obra contendrá cerca de ochocientos mapas. Los doscientos veinte primeros se encuentran ya disponibles en línea (https://atlasextremadura.com), y, de ellos, los veintiocho iniciales están dedicados al léxico de los insectos y otros pequeños animales. Es en este conjunto cartográfico formado por esos veintiocho mapas donde se centra el análisis que se desarrolla a continuación, por tratarse de un campo semántico especialmente sensible al contacto lingüístico y, por tanto, particularmente revelador para el estudio de los portuguesismos en Extremadura.

3. PORTUGUESISMOS EN EL CAMPO SEMÁNTICO DE LOS INSECTOS Y OTROS ANIMALILLOS

El léxico relativo a los insectos y pequeños animales en Extremadura revela con claridad la impronta del contacto histórico con el portugués y, en determinados enclaves, con el dominio galaicoportugués en sentido amplio. Los primeros veintiocho mapas del *ALDEX* muestran que este contacto no se limita solo a préstamos aislados, sino que configura en algunas ocasiones auténticas áreas léxicas coherentes, con soluciones formales propias y con una distribución geográfica precisa.[2]

En la denominación de la abeja aparecen dos soluciones de interés: por un lado, *abella* (< lat. APĬCULA), forma coincidente con el gallego *abella* y el portugués *abelha*,

[2] Las referencias bibliográficas de los términos estudiados en este artículo se deben consultar en los mapas correspondientes del ALDEX.

restringida a localidades de bilingüismo histórico —Cedillo, Herrera de Alcántara y Olivenza— y a Eljas, San Martín de Trevejo y Valverde del Fresno; por otro lado, *avespa* (< lat. VĔSPA), documentada con el sentido de 'abeja' en las tres localidades del valle de Jálama. La ambigüedad semántica que genera la coexistencia de *abella* y *avespa* para aludir tanto a la abeja como a la avispa en esos tres últimos lugares se resuelve a veces mediante especificadores como *belha do mel*, *avespa das boas* o *avespa de mel*, en un reajuste interno del léxico que permite seguir manteniendo la diferencia entre los dos insectos.

Relacionado con el caso anterior, el léxico de la avispa muestra también una clara distribución en dos áreas. En el valle de Jálama predomina *avespa*, a veces con especificadores (*avespa das mas*) para diferenciarla de la abeja, mientras que en Cedillo y en la comarca de Olivenza son habituales formas derivadas de *avéspora*, término gallego y portugués dialectal de procedencia etimológica muy discutida entre tres posibles candidatos latinos: VĔSPA, VESPŬLA o *VESPERA (Gutiérrez 2021: 54-55). La conservación de la vibrante en variantes como *avespra*, *avéspura* y *avespre torresna* conecta estas formas con el portugués oriental, donde existen voces similares (*TLPGP* s. v. *avéspora*).

Anecral 'alacrán', voz dialectal portuguesa (Fernandes 1965: 225; Carvalho 1974: 411; Pereira 1909: 312), se documenta en Cedillo y Herrera de Alcántara con variantes fonéticas diversas (*anacral*, *anecral*, *anicral*). A ellas hay que añadir *alicranço*, en Cedillo, que puede deberse a una confusión denominativa, ya que en portugués *licranço* designa al lución, especie de lagarto sin patas. *Anecral* y *alicranço* comparten, no obstante, un mismo origen etimológico en el ár. vg. ʿAQRÁB (*DCECH* s. v. *alacrán*).

Para la carraleja, en Herrera de Alcántara, Olivenza y Cheles, se registra *vacalora*, variante fonética del portugués *vaca-loira*,[3] voz que en esa lengua puede aplicarse tanto a la carraleja como al ciervo volante.[4] Junto con *vacalora* aparecen en Cedillo otros sustantivos emparentados, como *bichalora* y *bicharola*, que conservan el mismo núcleo motivacional (*-loura*) dentro de una estructura nominal diferente. El mapa permite observar cómo una denominación portuguesa puede entrar en Extremadura

[3] De origen oscuro, aunque probablemente relacionado con el céltico *BEK(K)ARAURA, derivado a su vez de la base *BEKOS 'abeja' (*DCECH* s. v. *abeja* y *vaca*).

[4] *Vaca-loura* o *vaca-loira*, con múltiples variantes fonéticas, es palabra extendida por todo el occidente peninsular. Además de en Portugal, existe en Galicia como denominación del ciervo volante, aunque también de la carraleja e incluso del renacuajo (*TLPGP* s. v. *vacaloura*); en León, bajo formas como *vaquiruela*, *vacalauria*, *vicaruela*, etc., es el nombre con que se conocen la salamandra y, a veces, la sanguijuela (*LLA* s. v. *vaquiruela*); en Asturias alude al ciervo volante, pero también al grillo, con formas como *vacalloria*, *vacallora*, *vacachouria*, etc. (*DGLA* s. v. *vacalloria*).

bajo diversas realizaciones formales, pero manteniendo una familia léxica claramente reconocible.

Ralo 'alacrán cebollero' (gall. y port. *ralo* < lat. RALLUM) se ha recogido en Herrera de Alcántara y en Valverde del Fresno. En Cedillo, además, ese insecto recibe la denominación *grilorralo*, formada por la combinación de dos voces portuguesas (*grilo* y *ralo*), mientras que en Táliga se registra una forma híbrida entre el castellano *grillo* y el portugués *ralo* (*grillorralo*). *Ralo* y *grilorralo* deben interpretarse como portuguesismos plenamente integrados en las hablas locales, que mantienen una relación de paralelismo léxico con las denominaciones más extendidas en la Baja Extremadura —*rallo* y *grillo*—, a menudo acompañadas de especificadores (*rallo de la tierra*, *grillo rallo*, *grillo ciego*, *grillo zorrero*, etc.).

El ciempiés ofrece un conjunto de derivados del portugués *centopeia* (< lat. vg. *CENTĬPEDĬA) repartidos a lo largo de la frontera entre Portugal y Extremadura: *antopea* y *entupea* en Olivenza, *centupea* en Herrera de Alcántara y *sentupega* en Cedillo, a los que se suman *centopés* y *centupés* en el valle de Jálama.[5] Sin embargo, en las tres localidades que conforman ese territorio, la forma más extendida es *cempés*, coincidente con la denominación normativa gallega para el miriápodo, aunque la voz también se ha recogido en el noreste de Portugal, concretamente en Alfândega da Fé (Ferreira-Pinto 1955: s. v. *cempez*).

La forma *cuenta* 'cochinilla de la humedad', presente en el cuadrante suroccidental de la provincia de Badajoz (Valencia del Mombuey, Zahínos, Fuente de Cantos y Fuente del Maestre)[6], recuerda al nombre portugués de ese crustáceo (*bicho-de-conta*). No obstante, su motivación se puede encontrar en el propio castellano, ya que el sustantivo *cuenta* (< derivado del lat. CŎMPŬTARE 'contar') se usa en esta lengua con el sentido de 'cada una de las bolas que componen el rosario' (*DLE* s. v. *cuenta*), algo que, por su forma, se asemeja al animalillo cuando se enrosca.

En la denominación del cortapicos, hay que señalar la voz *rapa* (derivado del verbo *rapar* < gót. *HRAPÔN 'arrancar', *DCECH* s. v. *rapar*), recogida en Olivenza y ampliamente documentada como dialectalismo alentejano (Carrilho / Aliverti 2019: 171). Además, tanto *rapapié* como *raspacuartos* —propios de Alburquerque— y *rapalo* —en Arroyo de San Serván— deben de ser también términos derivados del portugués *rapa*.

La carcoma se designa en las tres localidades del valle de Jálama y en Villamiel como *caruncho* —a veces con vibrante múltiple (*carruncho*)—, palabra normativa en

[5] En castellano medieval también existió un derivado de CENTĬPEDĬA (*centipea*), como nos recuerda Corominas (DCECH, s. v. *ciento*).
[6] En Fuente del Maestre, el nombre concreto con que se conoce al animal es *cuentadedos*.

gallego y portugués. Se trata de un occidentalismo bien asentado, con paralelos en otras áreas romances peninsulares.[7]

Para la mariposa, en la comarca de Olivenza aparece *avoíña*, que conecta con un dialectalismo alentejano (Pires 1903-1905: 93; Pombinho 1923-1925: 59). El interés se incrementa por la variación semántica registrada en Portugal, donde la misma forma puede referirse a otros insectos —en Marvão, por ejemplo, es la denominación de la mariquita (Simão 2016: s. v. *avoinha*)—, lo que sugiere una terminología popular altamente móvil.

Para nombrar la libélula destaca *tiraojos*, voz paralela del portugués *tira-olhos*, que es propia de Valencia de Alcántara. Junto con ella, aparecen variantes en las que el verbo inicial se sustituye por otros más transparentes o frecuentes en castellano: *sacaojos* (Alburquerque y Olivenza), *cortaojos*[8] (San Benito de la Contienda) y *saltaojos* (Alburquerque y Valverde de Leganés). El conjunto muestra un proceso muy característico: una expresión portuguesa se incorpora como calco o semicalco, y posteriormente el sistema castellano la reinterpreta sustituyendo el verbo por alternativas internas, sin perder la estructura motivacional (verbo + *ojos*). A las formas señaladas hay que añadir las voces *cabaliño do diablo* y *cabaliño dos ríos*, documentadas en el valle de Jálama, con sufijo diminutivo gallegoportugués.

La luciérnaga ofrece un caso especialmente instructivo por la penetración de vocablos portugueses dialectales en puntos extremeños no siempre cercanos a la raya. Aparecen formas derivadas de *arincu* / *arencu* / *arancu*,[9] con realizaciones como *arincún*, *arincú*, *arencú*, *arancú*, *alancú* y *alancuce*. La distribución abarca Herrera de Alcántara, La Codosera, San Jorge de Alor y varios puntos del suroeste pacense (Villanueva del Fresno, Valencia del Mombuey, Zahínos, Valle de Santa Ana e Higuera de Vargas), lo que constituye un buen ejemplo de difusión occidental relativamente amplia. A ello se suma *lusencú* en Olivenza, forma procedente de *luz-em-cu*, descrito como provincialismo alentejano (Figueiredo 1913, s. v. *luz-em-cu*). Por otra parte, también existen influencias portuguesas aplicadas a estructuras muy extendidas en Extremadura: *bichiño de luz* (Herrera de Alcántara) se corresponde con *bicho/bichito de (la) luz*, y *coquiño da luz* (Eljas) se alinea con *coquito de luz*. Como se ha

[7] El *DLE* (s. v. *caroncho*) la considera voz propia del español occidental. En asturiano, *caronchu* es el nombre de la carcoma (*DALLA* s. v. *caronchu*). Su origen etimológico es muy incierto. Corominas (*DCECH* s. v. *caroncho*), con muchas reservas, lo hace derivar de un supuesto lat. vg. *CŬRIŬNCLU.

[8] *Corta-olhos* también se ha documentado, aunque de forma minoritaria, en Portugal (Álvarez Pérez 2013: 35; Carrilho / Aliverti 2019: 173).

[9] Se trata de formas que tienen una motivación mágico-religiosa relacionada con la creencia de que la luciérnaga es un animal que proporciona riquezas (Carrilho / Aliverti 2019: 172). La base etimológica de esas tres voces puede ser, en consecuencia, el lat. AURUM 'oro'.

observado en algún caso anterior, el contacto con el portugués no solo aporta palabras, sino que también modifica la envoltura fonética o morfológica de denominaciones ya productivas en castellano regional.

La mariquita, como es habitual en la península, presenta una enorme variación denominativa. Uno de los nombres de interés es *sampedrito*, que aparece en tres puntos occidentales (Zarza la Mayor, Membrío y Valencia de Alcántara) y que parece prolongar la forma portuguesa *sampedrinho* documentada en el distrito de Castelo Branco (Ferreira 2002-2004: 67).[10] De forma paralela, *sampedrina* —en Ceclavín— refuerza el patrón de derivación interna sobre el mismo antropónimo. En Cedillo y Herrera de Alcántara aparecen *galiña de nosso Señor* y *galiñita de Dios*, con estructura y léxico claramente portugueses, aunque conectables con la familia de *gallinita* extendida por el norte cacereño.[11] A ello se añade *bichiño de Deus* en Herrera de Alcántara, portuguesismo transparente. Otros casos muestran continuidad con denominaciones portuguesas regionales: *romanita* en Cheles se alinea con formas como *romanita*, *romaninha*, *romãzinha* y *sanromanita* recogidas en Évora y Guarda (Ferreira 2002-2004: 64); *santaíña* en Olivenza y *señoriña/siñuriña* en el área de la sierra de Gata y el valle de Jálama destacan por el diminutivo de tipo portugués, que actúa como marca identitaria de zona.

El léxico relativo al saltamontes constituye, sin duda, uno de los casos más ricos y complejos dentro del conjunto de mapas entomológicos del *ALDEX*. En toda la franja fronteriza entre Extremadura y Portugal se documenta una densa red de denominaciones claramente emparentadas con el portugués *gafanhoto*,[12] cuya adaptación al castellano dialectal ha dado lugar a una diversidad formal extraordinaria. En el área estudiada se han registrado hasta treinta y tres variantes fonéticas, lo que convierte a ese mapa en uno de los más reveladores desde el punto de vista de la geografía lingüística.

Entre las variantes más extendidas destacan *cañafote* y *cañafoto*, presentes en un amplio conjunto de localidades del sur y suroeste de la provincia de Badajoz (Aceuchal, Badajoz, Barcarrota, Calera de León, Cheles, Feria, Fregenal de la Sierra, Fuente de Cantos, Fuentes de León, Higuera de Vargas, Higuera la Real, Medina de las Torres, Monesterio, Oliva de la Frontera, Santa Marta, Segura de León, Valencia

[10] *Sampedrito* configura otra área léxica en la mitad oriental de la provincia de Badajoz, pero carece de solución de continuidad con la que se observa en los tres puntos del occidente cacereño.
[11] *Galinha-de-Nosso-Senhor* se ha documentado en un punto de Leiria, mientras que *galinha-de-Nossa-Senhora* se ha recogido en Faial y Terceira, localidades de las islas Azores (Álvarez Pérez 2011: 409).
[12] Cunha (2012, s. v. *gafa*) deriva *gafanhoto* del ár. QÁFᵉA «por alusão às formas ganchosas de suas patas», y el mismo étimo es el que considera Corominas (*DCECH* s. v. *gafo*), «quizá por la posición doblada de la pierna delantera del insecto».

del Mombuey, Villanueva del Fresno, Zafra y Zahínos), así como *cañafate* (Badajoz), *cañifote* (Bodonal de la Sierra, Medina de las Torres y Valencia del Ventoso) y *cañijote* (Valle de Santa Ana), que muestran oscilaciones vocálicas y consonánticas típicas de la transmisión oral. Junto con ellas aparecen variantes con sonorización inicial, como *gafañote* y *gafañoto*, especialmente frecuentes en Olivenza, Cheles, Táliga y Valencia de Alcántara, lo que acerca estas formas de manera aún más evidente al étimo portugués.

En el sector centro- y noroccidental de Extremadura, particularmente en la zona de Alcántara y en el valle de Jálama, se dan soluciones fonéticas aún más diversificadas. Así, en Cedillo y Herrera de Alcántara se registran formas como *carfañote*, *carfañoti*, *crafañote* o *grafañoto*, mientras que en San Martín de Trevejo aparecen *garfañote* y *garzañote*. Especialmente significativo resulta el conjunto de formas documentadas en el valle de Jálama y en la sierra de Gata, como *cigañote*, *cigañoti*, *ciguñote*, *ciguñobi*, *gañafoti*, *gañofoti* o *zaguñote*.

Resulta igualmente revelador el hecho de que estas denominaciones no se limiten al ámbito extremeño. En toda la provincia de Huelva, el saltamontes recibe mayoritariamente el nombre de *cañafote*, con variantes como *gañafote* o *cañifote* en puntos aislados (ALEA, II, 383). Fuera de este territorio, la voz solo existe de manera marginal en algunas localidades del occidente de Sevilla. Este dato es fundamental para la correcta interpretación del fenómeno: más que un portuguesismo en sentido estricto, *cañafote* y sus variantes deben considerarse parte del fondo léxico común del suroeste peninsular, compartido por áreas de Andalucía occidental y Extremadura, pero ajeno tanto al castellano septentrional como a los dominios gallego y leonés. El hecho de que el *Atlas lingüístico de Castilla y León* no documente ninguna forma de este tipo refuerza esta interpretación.[13]

En la comarca de Olivenza, la mantis religiosa presenta formas directamente relacionadas con el portugués *louva-a-deus*, que entra en Extremadura con distintas adaptaciones: *lavadea*, *lavadéus*, *lavadiós* y *lovadéus*.[14] La variedad formal muestra un préstamo vivo, acomodado a los hábitos fonéticos locales y, en ocasiones, reinterpretado hacia soluciones más transparentes para el hablante castellano (*-diós*). En Cedillo aparece, además, *teresiña*, con diminutivo portugués, forma paralela a

[13] Barajas Salas (1980: 340), sin embargo, considera que es probable que la difusión tan oriental de voces relacionadas con el *gafanhoto* portugués se deba a la presencia de segadores y otros trabajadores del campo procedentes de Portugal que faenaban en zonas alejadas de la frontera.

[14] *Louva-a-deus* tiene un origen transparente con una motivación icónica. La postura típica del insecto, con las patas anteriores plegadas y elevadas, se interpreta popularmente como un gesto de oración o alabanza. Es el mismo mecanismo semántico que explica otras denominaciones romances y europeas del insecto, entre ellas la de *rezadora*, documentada en Garrovillas de Alconétar y Cabeza del Buey.

teresita, que es la denominación más frecuente con que se conoce en Extremadura al insecto.

Además de los casos analizados, existen otros portuguesismos léxicos claramente identificables en el ámbito de los insectos y pequeños animales en Extremadura. Para la cucaracha, el término portugués *carocha* (< lat. CARIŌSUS 'carcomido') es usado frecuentemente en Olivenza y también se ha recogido en Jerez de los Caballeros; para el escarabajo, *escaravello* (< lat. vg. *SCARAFAIUS, del lat. SCARABAEU), en diversas variantes fonéticas que mantienen la palatal en la sílaba final, es voz presente en el valle de Jálama, Herrera de Alcántara, Cedillo, Olivenza y Piedras Albas (en esta localidad, bajo la forma *escarabullo*); para la garrapata, *carraza* (port. *carraça*) es forma propia de la comarca de Olivenza, mientras que en el valle de Jálama se documentan voces asimilables al gallego y portugués dialectal *carrapata* (*carapato*, *carrapata* y *curapato*);[15] y para la hormiga, formas con el mantenimiento de la *f-* inicial propia del gallegoportugués (lat. FORMĪCA) se han registrado en las tres localidades del valle de Jálama (en ocasiones, en las variantes *forniga*, *fulmiga* y *furniga*), en Cedillo y Herrera de Alcántara (*furmiga*), y en San Benito de la Contienda (*frumiga*). La fonética gallegoportuguesa también es la que se reproduce en *piollu* 'piojo' (Cedillo y valle de Jálama) y en *zapateiru* 'tejedor' (San Martín de Trevejo).

4. Conclusiones

El léxico relativo a los insectos y otros animales menores en Extremadura pone de manifiesto la profundidad, continuidad y complejidad del contacto histórico con el portugués. Lejos de tratarse de préstamos aislados o anecdóticos, los datos analizados revelan un sistema léxico estratificado, en el que conviven soluciones de distinta naturaleza, distribuidas de manera coherente en áreas bien definidas del territorio extremeño, especialmente en las zonas fronterizas y en las localidades de bilingüismo histórico.

A partir del material cartografiado en los veintiocho primeros mapas del *ALDEX*, pueden distinguirse, al menos, varios tipos de fenómenos léxicos:[16]

[15] En zona rayana portuguesa, *carrapata* se registra, por ejemplo, en Marvão (Simão 2016: s. v. *carrapata*) y Freixo de Espada à Cinta (Barros 2006 s. v. *carrapata*). Barros / Guerreiro (2005) lo ofrecen como término general en el Alentejo.

[16] Conviene subrayar que en las localidades tradicionalmente lusófonas de Extremadura (en especial, en Olivenza, Cedillo y Herrera de Alcántara) el problema no es solo determinar si una forma es portuguesa o castellana, sino desde qué sistema debe ser interpretada. Cuando en la forma una palabra coincide plenamente en portugués y castellano, resulta metodológicamente más adecuado considerarla portuguesa si se ha recogido en alguno de esos lugares.

a) Portuguesismos en sentido estricto, es decir, voces que constituyen importaciones claras del portugués *padrão* y que se incorporan al léxico local con una adaptación mínima. A este grupo pertenecen, entre otros, *carocha* 'cucaracha', *carraza* 'garrapata', *escaravello* 'escarabajo' o *louva-a-deus* y sus adaptaciones locales (*lavadéus*, *lavadiós*, *lovadéus*).
b) Dialectalismos portugueses implantados en Extremadura, es decir, voces que no pertenecen al estándar portugués, pero que están bien documentadas en áreas dialectales lusas y que atraviesan la frontera para asentarse en localidades extremeñas. Ejemplos significativos son *anecral* 'alacrán', *arincu / arencu / arancu* 'luciérnaga', *avoíña* 'mariposa' y *romanita* 'mariquita'.
c) Formas que reproducen la fonética o la morfología gallegoportuguesa, aun cuando la base léxica sea compartida o coincidente con el castellano. Aquí se incluyen casos como *piollu* 'piojo', *formiga* 'hormiga' o *zapateiru* 'tejedor', así como el uso de diminutivos en *-iño* (*bichiño*, *coquiño*, *teresiña*, *señoriña*). Estas formas no siempre implican un préstamo léxico pleno, pero sí una transferencia fonética y morfológica que actúa como marcador de área.
d) Calcos y semicalcos léxicos, en los que una expresión portuguesa se traduce o adapta parcialmente al sistema castellano, conservando la estructura motivacional original. Es el caso de *tiraojos* 'libélula' (port. *tira-olhos*) y de las variantes internas que generan posteriormente las hablas extremeñas (*sacaojos*, *cortaojos*, *saltaojos*), lo que ilustra procesos de reinterpretación y productividad secundaria dentro del propio sistema receptor.
e) Occidentalismos compartidos, es decir, voces que no pueden atribuirse en exclusiva ni al castellano ni al portugués, sino que forman parte de un fondo léxico común del occidente peninsular. En este grupo se sitúan términos como *caruncho* 'carcoma', presente en todos los romances occidentales, o *cañafote* 'saltamontes', ampliamente extendido en Extremadura y Andalucía occidental, pero ausente en los dominios castellano septentrional, gallego y leonés, o muy poco presente en ellos.

En definitiva, el análisis confirma que la frontera hispanoportuguesa no funciona como una línea de separación léxica, sino como un espacio de continuidad, en el que se articulan sistemas denominativos coherentes a ambos lados de la raya. Los datos procedentes del *ALDEX* muestran que los préstamos, los dialectalismos compartidos, las adaptaciones fonéticas y los occidentalismos constituyen un componente de particular importancia en la configuración del léxico extremeño. Esta lectura coincide plenamente con la perspectiva defendida en trabajos anteriores

sobre la raya occidental (Gargallo Gil / González Salgado 2021) y encuentra aquí su confirmación empírica en el ámbito de la entomología popular.

BIBLIOGRAFÍA

ALDEX = GONZÁLEZ SALGADO, José Antonio (2026): *Atlas del léxico diferencial de Extremadura* (ALDEX). Disponible en https://atlasextremadura.com/ (consulta: 18/02/2026).

ALEA = ALVAR, Manuel, con la colaboración de Antonio LLORENTE y Gregorio SALVADOR (1961-1973): *Atlas lingüístico y etnográfico de Andalucía*. Granada, Universidad de Granada-CSIC, 6 vols.

ÁLVAREZ PÉREZ, Xosé Afonso (2011): «A joaninha era de Nossa Senhora: designações açorianas no campo lexical da fauna», en *O FAIAL E A PERIFERIA AÇORIANA NOS SÉCULOS XV A XX. ACTAS DO V COLÓQUIO*. Faial: Núcleo Cultural da Horta, p. 401-423.

ÁLVAREZ PÉREZ, Xosé Afonso (2013): «Cartografía lingüística de Galicia e Portugal presentación dun proxecto e estudo de dous casos», en CASANOVA, Emili / CALVO RIGUAL, Cesáreo (coords.): *Actas del XXVI Congreso Internacional de Lingüística y de Filología Románicas*. Berlin / Boston: De Gruyter, vol. 6, p. 29-39.

BARAJAS SALAS, Eduardo (1980): «Zoónimos portugueses en la fauna extremeña», *Revista de Guimarães*, XC, p. 327-341.

BARROS, Vítor Fernando / GUERREIRO, Lourivaldo Martins (2005): *Dicionário de falares do Alentejo*. Porto: Campo das Letras.

BARROS, Vítor Fernando (2006): *Dicionário do falar de Tras-os-Montes e Alto Douro*. Lisboa: Edições Colibri.

CARRILHO, Ernestina / ALIVERTI PIURI, Costanza (2019): «Cartografagem motivacional e áreas lexicais no território português: variação em nomes de insetos no ALiR e no ALE», en MOUTINHO, Lurdes de Castro / COIMBRA, Rosa Lídia / FERNÁNDEZ REI, Elisa / SOUSA, Xulio / GÓMEZ BAUTISTA, Alberto (eds.): *Estudos em variação linguística nas línguas románicas*. Aveiro: UA Editora, p. 167-177.

CARVALHO, Maria Filomena de Andrade Saraiva de (1974): *Linguagem e folclore do concelho da Mêda (distrito da Guarda). Algumas notas sobre a linguagem da mulher*. Coimbra: Universidade de Coimbra. [Dissertação de licenciatura].

CUNHA, Antônio Geraldo da (2012): *Dicionário etimológico da língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Lexikon.

DALLA = ACADEMIA DE LA LLINGUA ASTURIANA (2015): *Diccionariu de la Llingua Asturiana*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana. Disponible en http://www.academiadelallingua.com/diccionariu/index.php (consulta: 18/02/2026).

DCECH = COROMINAS, Joan, con la colaboración de José A. PASCUAL (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos, 6 vols.

DGLA = GARCÍA ARIAS, Xose Lluis (2004): *Diccionario general de la lengua asturiana*. Uviéu: Editorial Prensa Asturiana. Disponible en https://mas.lne.es/diccionario (consulta: 18/02/2026).

DLE = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (2014): *Diccionario de la lengua española*. Madrid: Espasa. Disponible en https://dle.rae.es (consulta: 18/02/2026).

FIGUEIREDO, Cândido de (1913): *Novo Dicionário da Língua Portuguesa*. Lisboa: Livraria Clássica Editora.

FERNANDES, João Baptista (1965): *Linguagem de Aldeia Velha e povoações vizinhas*. Coimbra: Universidade de Coimbra. [Dissertação de licenciatura].

FERREIRA, Manuela Barros (2002-2004): «As cantilenas aos bichos e os nomes deles», *Revista Lusitana*, 22-24, p. 55-79.

FERREIRA-PINTO, Amélia da Conceição Inocêncio de Sousa (1955): *CONTRIBUIÇÃO PARA UMA MONOGRAFÍA ETNOGRÁFICA, LINGUÍSTICA E FOLCLÓRICA DO CONCELHO DE ALFÂNDEGA DA FÉ*. Alfândega da Fé: Câmara Municipal de Alfândega da Fé.

GARGALLO GIL, José Enrique / GONZÁLEZ SALGADO, José Antonio (2021): «Palabras que trascienden fronteras en dos áreas iberorromances: la raya hispano-lusa y la del catalán peninsular», *LaborHistórico*, 7(1), p. 70-117.

GONZÁLEZ SALGADO, José Antonio (2026): *Tesoro léxico de Extremadura*. (Base de datos *online* en desarrollo)

GUTIÉRREZ, César (2021): «Notas etimológicas sobre *guizque* y sus variantes en iberorromance», *Revista de Lexicografía*, 27, p. 47-64.

LLA = LE MEN LOYER, Jeannick (2019): *Léxico del leonés actual*. León: Cátedra de Estudios Leoneses. Disponible en https://lla.unileon.es. (consulta: 18/02/2026).

PEREIRA, A. Gomes (1909): «Tradições populares e dialecto de Penedono», *Revista Lusitana*, XII, p. 298-316.

PIRES, António Tomaz (1903-1905): «Vocabulário alentejano», *Revista Lusitana*, VIII, p. 92-98.

POMBINHO JÚNIOR, José António (1923-1925): «Vocabulário alentejano», *Revista Lusitana*, XXV, p. 58-74.

SIMÃO, Teresa (2016): *Dicionário do falar raiano de Marvão*. Lisboa: Edições Colibri.

TLPGP = ÁLVAREZ, Rosario (coord.): *Tesouro do léxico patrimonial galego e portugués*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Disponible en https://ilg.usc.gal/tesouro (consulta: 18/02/2026).

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 421–432, https://memoriadelcor.org

UN PROYECTO PARA VINCULAR LA ENSEÑANZA SECUNDARIA CON LA UNIVERSIDAD: «INVITACIÓN AL AMOR POR LA PALABRA: FILOLOGÍA Y ETIMOLOGÍA»

Marcelino JIMÉNEZ LEÓN
Universitat de Barcelona

1. PRESENTACIÓN

El presente artículo aborda una faceta poco conocida de la trayectoria profesional del Dr. José Enrique Gargallo Gil, pero a la que ha dedicado mucho tiempo y esfuerzo en los últimos años: su interés por tender puentes entre la enseñanza secundaria y la universitaria, labor estrechamente ligada a su infatigable esfuerzo por difundir sus saberes sobre Lingüística Románica (y más concretamente sobre etimología y paremiología) más allá del ámbito universitario, en lo que se conoce como "transferencia a la sociedad y divulgación". Concretamente, se estudia aquí el proyecto titulado "Invitación al amor por la palabra: filología y etimología" y su estrecha relación con la participación del profesor Gargallo en el programa televisivo *Para todos La 2* durante tres años, reuniendo por vez primera todas sus intervenciones en dicho programa y facilitando todos los enlaces de acceso público a las mismas disponibles en internet.

2. EL PROYECTO «INVITACIÓN AL AMOR POR LA PALABRA: FILOLOGÍA Y ETIMOLOGÍA»

2.1. Origen del proyecto: *Para todos La 2*

El origen del proyecto tiene lugar en la televisión. Aunque la labor de divulgación y transferencia del profesor Gargallo es extensa, como atestiguan su

currículum vitae y los vídeos que pueden verse en UB televisión (https://www.ub.edu/ubtv/es/taxonomy/term/10038 consulta: 21/02/2026) y en otros repositorios de internet, sin duda una de sus tareas más importantes ha sido su colaboración con el programa de televisión *Para todos La 2* de Radio Televisión Española (en adelante RTVE), que se desarrolló entre septiembre de 2011 y diciembre de 2014, sumando en total ciento veinticinco sesiones en las que, con su habitual gracejo y soltura, explicó etimologías y refranes, haciendo gala de su profundo dominio de la Lingüística Románica, lo cual, combinado con su enorme capacidad didáctica, dio excelentes resultados, como recuerda el poeta Agustín Calvo Galán:

> aporta una visión tremendamente amena del idioma; y no sólo etimológica de las palabras castellanas, sino también de su hermandad con las otras lenguas latinas, así como sobre aspectos culturales e históricos que complementan su argumentación para hacernos entender, de una manera lúdica, por qué hablamos lo que hablamos, y para hacernos sentir que todas las palabras y expresiones tienen su origen y su historia, pero que siguen vivas y en constante reinvención. Las intervenciones de José Enrique Gargallo son unos preciosos minutos televisivos, un pequeño milagro en las pantallas de nuestro país, que me permiten reconciliarme con el medio como fuente de información, concordia, entendimiento y entretenimiento. (Calvo Galán 2014)

Conviene primero explicar en qué consiste el programa *Para todos La 2*, emitido desde RTVE Cataluña. En el archivo de RTVE (plataforma *Visuarca Externa*) se define como «revista social, presentada por Montse Tejera y Juanjo Pardo, dedicada a asuntos de interés social, ecología y cultura».[1] La primera intervención del Dr. José Enrique Gargallo en este programa tiene lugar el 26 de marzo de 2010, con motivo de un reportaje sobre el reflejo de la meteorología en los refranes, que se completa con una tertulia al respecto, en la que participaron José Enrique Gargallo Gil (Universidad de Barcelona), José Miguel Viñas Rubio (meteorólogo de Radio Nacional de España) y Vicente Aupí (periodista) [archivo de RTVE, *Visuarca Externa*, ref. DG90287312].

Pero en lo que aquí respecta la fecha importante es el 22 de septiembre de 2011, cuando se inaugura en el programa una nueva sección, que en el archivo de RTVE se define como: «sobre el uso y significado del lenguaje, con José Enrique Gargallo, profesor de Filología Románica de la Universidad de Barcelona»; en esa primera

[1] Agradezco a los responsables del archivo de RTVE su ayuda para acceder a la Plataforma *Visuarca Externa* y localizar todo el material aquí compilado. Indico entre corchetes el número de la referencia en dicha plataforma para que sea más fácil su localización.

sesión explica la etimología de la palabra «semana» y de los nombres de los días de la semana. La nueva sección durará algo más de tres años, hasta el 19 de diciembre del 2014, día en que Juanjo Pardo y José Enrique Gargallo se despiden hasta el año que viene, aunque en realidad la sección no tuvo continuidad. Si bien no fue esa la última intervención del profesor Gargallo en el programa *Para todos La 2*, pues el 13 de marzo de 2021 fue entrevistado por Marta Cáceres para hablar de palabras relacionadas con la crisis sanitaria, como *pandemia*, *epidemia* o *COVID*. Como se ha dicho, en total el número de intervenciones en la sección de etimología fue de ciento veinticinco (hay seis intervenciones más en la lista que recojo más adelante, porque son las que se repitieron, y así se indica en cada caso).

En lo que respecta a la selección de las palabras, algunas están relacionadas con el contenido del programa (por ejemplo *inclusión*, el 03-12-2011, con motivo del día internacional de la discapacidad), pero es mucho más frecuente su relación con el calendario: *villancico* (15-12-2011), *Candelaria* (02-02-2011), *carnaval* (16-02-2012), *cruces de mayo* (03-05-2012), *Ascensión* y *Pascua* (17-05-2012), inicio de la primavera (21-03-2014), *marzo* (28-03-2014), *abril* y *cuco* (11-04-2014), inicio del solsticio de verano (20-06-2014); o *tarde* y *otoño* (28-11-2014). No puede faltar el homenaje a sus queridas *pueblas* (14-06-2012 y 25-04-2014) o al maestro Joan Coromines (31-01-2013), todo ello sazonado muy frecuentemente con refranes. En conclusión, sus intervenciones reflejan claramente sus principales intereses y áreas de investigación: la etimología y la paremiología románicas, con especial énfasis en el tiempo (en su doble acepción: climática y cronológica).

A partir del visionado de ese programa, algunos de cuyos enlaces siguen activos en internet (como se verá más adelante), Manel Martínez Alguacil (profesor de educación secundaria en un instituto de Barcelona, y ex alumno del Dr. Gargallo) le propuso en el curso 2021-2022 una actividad para llevar al aula de secundaria lo que él hacía en el plató de televisión. La actividad consistía en que, después del visionado de algunos vídeos de *Para todos La 2*, los alumnos debían seleccionar cada uno una palabra y exponer su etimología (introduciendo, en la medida de lo posible, refranes); pero antes contarían con el asesoramiento del Dr. Gargallo, y con su asistencia el día de la exposición. La iniciativa obtuvo muy buena acogida, de tal manera que el Dr. Gargallo propuso que en el curso siguiente (2022-2023) ese mismo ejercicio de exposición lo realizaran los alumnos en el Aula Capilla de la Facultad de Filología y Comunicación (Universidad de Barcelona), para dar mayor realce al acto ante los alumnos, pero también para fomentar un primer encuentro de estos con la Universidad (conviene precisar que debían estar en el cuarto curso de la Educación Secundaria Obligatoria o en el primero del Bachillerato).

El profesor Gargallo, conocedor de mi común interés con él en estrechar los lazos entre la enseñanza secundaria y la universitaria (por mi labor docente en el Máster en Formación del Profesorado de Secundaria Obligatoria y Bachillerato, Formación Profesional y Enseñanza de Idiomas, de la Facultad de Educación, UB) vino a plantearme la propuesta, a la cual le añadimos la posibilidad de que los alumnos concluyeran la actividad realizando una visita comentada al Edificio Histórico de la Universidad de Barcelona, de la que yo mismo podría encargarme, pues por esas fechas era Delegado del Decano para Espacios, Mantenimiento y Patrimonio, y me había tenido que familiarizar con la historia del edificio y con sus espacios.

Desde ese curso la idea inicial se institucionalizó, y surgió la necesidad de dar un nombre al proyecto, que el profesor Gargallo bautizó como «Invitación al amor por la palabra: Filología y etimología», así como de publicitarlo y enmarcarlo dentro de las actividades que realiza la Facultad de Filología y Comunicación para los estudiantes de E.S.O. y Bachillerato, y que son difundidas por el servicio de atención al estudiante de la UB. Todo lo cual redundó en un mayor éxito, de manera que en el curso 2023-2024 la iniciativa se abrió a más institutos (estableciéndose un límite de tres centros como máximo, por razones de espacio y de gestión de los grupos) y ha tenido gran éxito. Hasta el momento se han celebrado tres ediciones de este proyecto en el Aula Capilla de la UB (el 16 de abril de 2023, el 30 de abril de 2024 y el 29 de abril de 2025), y tiene vocación de continuidad (para el curso 2025-2026 está asegurada ya la presencia de tres institutos).

2.2. Características del proyecto

Llegado este punto es conveniente detallar en qué consiste exactamente el proyecto. Como se ha dicho, los destinatarios son alumnos preferentemente de 4º de E.S.O. y primero de Bachillerato. El calendario y protocolo es el siguiente: al comenzar el curso académico, el Servicio de Atención al Estudiante de la Universidad de Barcelona publicita el proyecto, y antes de finalizar el mes de octubre se establece el primer contacto con los profesores del área de lengua y literatura de los institutos interesados, para explicar la propuesta de actividad y se les envía por correo electrónico un documento con información complementaria para llevarla a cabo. Es entonces cuando se les proporcionan también las herramientas bibliográficas básicas: en lo que respecta a la etimología, Corominas-Pascual (1980-2001) y Corominas (1986), y para los refranes Campos y Barella (1992), Forgas i Berdet (1996), el recurso en línea *ParemioRom* (https://stel2.ub.edu/paremio-rom/es/p%C3%A1ginas/contenidos), derivado del proyecto *Paremiología romance:*

refranes meteorológicos y territorio, explicado en Gargallo / Álvarez (2014), y el *Refranero multilingüe del Centro Virtual Cervantes* (https://cvc.cervantes.es/lengua/refranero/). En esa primera sesión únicamente con el profesorado se acuerda una segunda jornada de trabajo, en la que el profesor Gargallo va al instituto a explicar directamente la actividad a los alumnos: se trata de una sesión muy dinámica de introducción a la etimología y al refranero.

A partir de ese momento los profesores de deben preparar la actividad con los alumnos, y para ello, como ya se ha indicado, deben visionar algunos vídeos del profesor Gargallo en la sección de etimología del Programa *Para todos La 2*. En la circular informativa que se envía a los centros participantes se proponen los siguientes ejemplos:

amor: https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-palabras-palabras-amor/2397322/
palabra: https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia-palabra/2126652/
abril: https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia-abril/2502422/
curso: https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-la-2-etimologia-el-curso/2023211/

La selección no es casual: se trata de elegir palabras cotidianas y próximas al alumno, aparentemente simples pero cuya etimología resulta de gran interés.

Como se ha indicado, a partir de este material audiovisual y de las pautas proporcionadas por el profesorado del instituto, los alumnos eligen los vocablos (tanto en castellano como en catalán) que consideren oportunos, estudian la etimología y buscan refranes vinculados, con el objetivo de hacer una presentación oral y escrita. La actividad tiene carácter transversal e interdisciplinario, por tanto, la selección del material léxico se puede vincular a las líneas de trabajo de cada centro en ese curso (sobre un autor, una obra, un periodo, etc.). Una selección de los trabajos (llevada a cabo por el profesorado de los institutos) es expuesta en el Aula Capilla de la Facultad de Filología y Comunicación en el mes de abril.

La segunda parte de la actividad consiste en una visita comentada al edificio Histórico de la Universidad de Barcelona, deteniéndonos en algunos de los espacios más significativos (la sala de columnas del vestíbulo principal, la Biblioteca histórica, el Paraninfo, el jardín romántico y los claustros), con explicaciones basadas en Isasa (1988) y Freixa (2019).

2.3. Materiales complementarios para llevar a cabo el proyecto

Expuestas ya las líneas generales del proyecto, a continuación, detallo una serie de materiales útiles para que el profesorado de enseñanza media pueda llevarlo a cabo.

En primer lugar, conviene persuadir al alumnado sobre la utilidad de la etimología y el refranero. Para lo primero se recomienda la consulta del artículo de García Jurado (2001) en especial de las páginas 484-491, donde señala la importancia que tiene la etimología en el pensamiento y la obra de Miguel de Unamuno, José Ortega y Gasset y Ramón Pérez de Ayala. Para la utilidad del refranero en el aula se remite al recurso en línea del Ministerio de Educación, Formación Profesional y Deportes: *Cada día tiene su refrán y su afán: refranes para educar*: https://www.educacionfpydeportes.gob.es/biblioteca-central/blog/2024/febrero/refranes.html

En segundo lugar, se ofrece a continuación la ***relación cronológica de intervenciones de José Enrique Gargallo en el Programa* Para todos La 2 *(2011-2014)*** que dio lugar a este proyecto, con el doble objetivo de dar cuenta exacta del esfuerzo divulgativo realizado y también porque sirven de material de apoyo esencial para el proyecto. Se presentan por orden cronológico, indicando los conceptos tratados y, al final, entre corchetes, la referencia que tienen en el archivo de RTVE (plataforma *Visuarca Externa*). Se añade al final la referencia en dicha plataforma y el enlace de internet (no lo ofrece la plataforma Visuarca Externa, por tanto, ha sido obtenido mediante investigación en la red), cuando está disponible en acceso abierto. En total estos enlaces suponen algo menos de la cuarta parte del conjunto de las intervenciones (30 de 125).

22-09-2011. *Semana* y días de la semana [ref. DG90315202].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-origen-dias-semana/1204515/

29-09-2011. Origen de los nombres de los meses [ref. DG90316631].

06-10-2011. Las estaciones del año [ref. DG90317226].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-origen-palabras-estaciones-del-ano/1216759/

13-10-2011. *Cabeza*, sus múltiples significados y derivados [ref. DG90318140].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-origen-palabras-cabeza/1222467/

20-10-2011. *Corazón* [ref. DG90318693].

https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-origen-palabras-corazon/1228723/
27-10-2011. *Veranillo* [ref. DG90319081].
03-11-2011. *Pelota* [ref. DG90319731].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-origen-palabras-palabra-pelota/1240231/
10-11-2011. *Jabalí*. Influjo del árabe en el español [ref. DG90321849].
17-11-2011. *Forma* [ref. DG90323266].
24-11-2011. *Rojo* [ref. DG90323429].
01-12-2011. *Guapo*, *bonito* y *lindo* [ref. DG90323898].
03-12-2011. *Inclusión* [ref. DG90323973].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-especial-etimologia/1265720/
15-12-2011. *Villancico* [ref. DG90326656].
22-12-2011. *Navidad* [ref. DG90327450].
12-01-2012. *Luz* [ref. DG90328732].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-origen-palabras-luz/1292511/
19-01-2012. *Tren* [ref. DG90329090].
26-01-2012. *Pecho* y *apretar* [ref. DG90330002].
02-02-2012. *Candelaria* [ref. DG90330464].
09-02-2012. *Cortes* [ref. DG90331899].
16-02-2012. *Carnaval* [ref. DG90332376]. Véase el 28-02-2014.
23-02-2012. *Bisiesto* [ref. DG90333111].
01-03-2012. *Inventar* [ref. DG90334078].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-origen-palabras-inventar/1337167/
08-03-2012. *Saber* y *sabor* [ref. DG90334381].
15-03-2012. *Capa* [ref. DG90334972].
22-03-2012. *Comer* [ref. DG90335316].
29-03-2012. *Inventar* [ref. DG90335920]. Emitida el 01-03-2012.
12-04-2012. *Valer* [ref. DG90336080].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia/1374186/
19-04-2012. *Riba* [ref. DG90336494].
24-04-2012. *Pecho* [ref. DG90336894]. Emitida el 26-01-2012.
26-04-2012. *Capa* [ref. DG90336921]. Emitida el 15-03-2012.
03-05-2012. *Cruces* [ref. DG90337221].
10-05-2012. *Faz* y *Facebook* [ref. DG90337792].
17-05-2012. *Ascensión* y *Pascua* [ref. DG90338101].

24-05-2012. *Mirar* [ref. DG90340292].
31-05-2012. *Papa*, *mama*, *tata*, *nana*, *caca* (primeras palabras aprendidas) [ref. DG90341899].
07-06-2012. Nombres de las nubes y refranes meteorológicos [ref. DG90342714].
14-06-2012. *Pueblos*, *chopos* y *pueblas* [ref. DG90343397].
21-06-2012. *Diversión*, *universidad*, *verter* y *verso* [ref. DG90344247].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-origen-palabras-diversion-universidad/1443239/
28-06-2012. *Mañana*, *tarde*, *noche* [ref. DG90344507].

* * *

Los cuatro programas siguientes pertenecen a "*Para todos La 2. Antología*": es decir, se repiten emisiones con motivo del periodo estival.

12-07-2012. *Universidad* y *diversión*. [ref. DG90344888]. Emitida el 21-06-2012.
26-07-2012. *Bonito*, *hermoso*, *lindo*, *mono*, *guapo*, *majo*, *chulo*, etc. [ref. DG90345251]. Emitida el 01-12-2011.
06-08-2012. *Tren* [ref. DG90345550]. Emitida el 19-01-2012.
15-08-2012. Nombres de las nubes y refranes meteorológicos [ref. DG90345841]. Emitida el 07-06-2012.

* * *

20-09-2012. Rojo del amanecer y el atardecer (*arrebol*, etc.) [ref. DG90348197].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-origen-palabras-rojo/1531940/
27-09-2012. *Melocotón*, *melón*, *membrillo* y *manzana* [ref. DG90348610].
04-10-2012. *Madrugar* y *madurar* [ref. DG90348806].
11-10-2012. *Crepúsculo* y *ocaso* [ref. DG90349224].
18-10-2012. *Hacer* [ref. DG90349673].
25-10-2012. *Asomar* [ref. DG90351055].
08-11-2012. *Querer* [ref. DG90351907].
15-11-2012. Préstamos lingüísticos entre el castellano y el vasco [ref. DG90352319].
22-11-2012. *Llorar* y *reír* [ref. DG90354904].
29-11-2012. *Cerdo* [ref. DG90354984].
13-12-2012. *Rueda* [ref. DG90355666].
20-12-2012. *Añorar*, *saudade* y *morriña* [ref. DG90359694].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologias-anoranza-morina/1620320/
10-01-2013. *Obra* [ref. DG90359975].
17-01-2013. *Sol* y *sombra* [ref. DG90360782].

https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia/1669345/
24-01-2013. Expresión *ir camino del éxito* [ref. DG90361658].
31-01-2013. *Dueños* y *duendes*. Homenaje a Joan Coromines [ref. DG90363980].
07-02-2013. *Remanso*, *permanecer*, derivados de MANERE [ref. DG90365065].
14-02-2013. *So* [ref. DG90365442].
21-02-2013. *Vía* [ref. DG90365184].
28-02-2013. *Arruga* [ref. DG90368182].
07-03-2013. *Ratón* [ref. DG90369508].
14-03-2013. *Avellana*, *champán*, *longaniza* [ref. DG90369922].
21-03-2013. *Gusto* [ref. DG90371016].
04-04-2013. *Pie* [ref. DG90371992].
11-04-2013. *Luego*, *lugar* [ref. DG90374389].
18-04-2013. Nombres de los vientos [ref. DG90375060].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia-nombres-vientos/1772498/
25-04-2013. *Pollo* [ref. DG90375936].
02-05-2013. *Arco iris* [ref. DG90376466].
09-05-2013. *Monte*, *montaña* [ref. DG9037173].
16-05-2013. *Cámara* [ref. DG90378803].
23-05-2013. *Campo* [ref. DG90380344].
30-05-2013. *Abuelo* [ref. DG90380915].
06-06-2013. *Signo*, *significado* y *enseñar* [ref. DG90381885].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia-ensenar/1858722/
13-06-2013. *Cielo* y *constelaciones* [ref. DG90382639].
20-06-2013. *Puente* [ref. DG90383176].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia-puente/1885319/
27-06-2013. *Beso* [ref. DG90384166].
19-09-2013. *Curso* [ref. DG90392456].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-la-2-etimologia-el-curso/2023211/
26-09-2013. *Lado* [ref. DG90392763].
03-10-2013. *Prender*, *aprender* y *preso* [ref. DG90395279].
08-10-2013. Crías de animales: *golondrinos*, *terneras*, *ballenato*, *jabato*, etc. [ref. DG90400154].
10-10-2013. *Plató* [ref. DG90404457].
17-10-2013. *Plano*, *piano* [ref. DG90417720].
31-10-2013. *San*, *santo*, *Santiago* [ref. DG90439347].

07-11-2013. *Palabra* [ref. DG90439987].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia-palabra/2126652/
08-11-2013. *Beso* [ref. DG90440058]. Véase también el 27-06-2013.
14-11-2013. *Hablar* [ref. DG90440273].
21-11-2013. *Ser* [ref. DG90440387].
28-11-2013. *Oír* [ref. DG90440893].
05-12-2013. *Ir* y *venir* [ref. DG90441879].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia-ir-venir/2197792/
12-12-2013. *Minuto* (y presentación del Corominas-Pascual en formato cd) [ref. DG90442373].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia-minuto-menguante/2217774/
19-12-2013. *Epifanía* y personajes solsticiales que traen regalos [ref. DG90442639].
10-01-2014. *Viernes* y *venus* [ref. DG90442936].
17-01-2014. *Luna* [ref. DG90443372].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-palabras-luna/2323007/
24-01-2014. *Compartir* [ref. DG90443694].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-palabras-compartir/2343447/
31-01-2014. *Profesor* y *programa* [ref. DG90444131].
07-02-2014. Indicios de primavera: *cigüeña* y *almendra* [ref. DG90444458].
14-02-2014. *Amor* [ref. DG90444829].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-palabras-palabras-amor/2397322/
21-02-2014. *Romance* [ref. DG90445224].
28-02-2014. *Río de Janeiro*, *Carnaval* [ref. DG90445755]. Para *Carnaval*, véase el 16-02-2012.
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-palabras-carnaval/2421737/
07-03-2014. *Feliz*, *felicidad*, *facundo* [ref. DG90446132].
14-03-2014. *Luz*, *iluminación*, *iluminar* [ref. DG90446170].
21-03-2014. *Primero*, *principio*, *primavera* [ref. DG90446403].
28-03-2014. *Marzo*, *marzuelo* [ref. DG90446921].
04-04-2014. *Cien* [ref. DG90447271].
11-04-2014. *Abril* y *cuco* [ref. DG90447255].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia-abril/2502422/2014

25-04-2014. *Mayo*, *maya*, ejemplo de La Puebla de San Miguel [ref. DG90447844].
02-05-2014. *Negro*, *moreno*, *trigueño*, *prieto*, *atrabiliario* y *melancolía* [ref. DG90448274].
09-05-2014. *Madre* y *padre* [ref. DG90502305].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia-madre-padre/2553785/
16-05-2014. *Empeño* y *prenda* [ref. DG90502680].
23-05-2014. *Frontera* [ref. DG90502941].
30-05-2014. *Tiempo* [ref. DG90503301].
06-06-2014. *Sección*; diccionario inverso de Bosque y Pérez [ref. DG90503545].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia-seccion/2602250/
13-06-2014. *Llegar* [ref. DG90503835].
20-06-2014. Inicio del solsticio de verano, *sol.* [ref. DG90505322]. Véase el 17-01-2013.
27-06-2014. *Gracias* [ref. DG90507126].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia-gracias/2635026/
19-09-2014. *Empezar*, *encetar*, *emprender*, *comenzar* y *principiar* [ref. DG90507882].
26-09-2014. *Hoy*, *día* [ref. DG90508941].
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia-hoy-dia-jornada/2778416/
03-10-2014. San Miguel y san Francisco [ref. DG90509531]. Véase el 31-10-2013.
10-10-2014. *Traer* y *llevar* [ref. DG90510474].
16-10-2014. *Corazón, recordar*, *acordar*, *cordura* [ref. DG90511246]. Véase 20-10-2011.
https://www.rtve.es/play/videos/para-todos-la-2/para-todos-2-etimologia-corazon/2811749/
24-10-2014. *Caber*, *coger*, *capaz*, *capacho*, *captar*, *catar*, *catalejo* [ref. DG90512825].
31-10-2014. *Diccionario*, *decir* [ref. DG90513527].
07-11-2014. *Mano*, *manada*, *manera*, *maña*, *mancebo*, *emanciparse, manso* [ref. DG90511807].
14-11-2014. *Niño*, *menina*, *meñique*, *nana*, *ñoño* [ref. DG90512524].
21-11-2014. FIGERE: *fijo*, *humo*, *hilo*, *crucifixión*, *ficha*, *finca*, *hincapié* [ref. DG90513326].
28-11-2014. *Tarde* y *otoño* [ref. DG90514093].
05-12-2014. *Viejo* y *nuevo*, *novillo*, *nov*el, *novio* [ref. DG90514621].
12-12-2014. *Muchacho*, *pollo*, *mocho, desmochar*, *chacho*, *chico* y *chiquillo* [ref. DG90515220].
19-12-2014. *Navidad*, *villancico*, *aguinaldo* y *enero* [ref. DG90516849]. Véase también 15-12-2011 (*villancico*) y 22-12-2011 (*Navidad*).

13-03-2021. Marta Cáceres entrevista a José Enrique Gargallo sobre palabras relacionadas con la crisis sanitaria: *pandemia*, *epidemia* y *COVID*. [ref. DG90719362].

En conclusión, el visionado de estos recursos resulta de gran utilidad para el proyecto, porque da buena cuenta de la capacidad didáctica y del éxito conseguido para divulgar la etimología y la paremiología y, en definitiva, la Lingüística Románica, con rigor y amenidad magistrales, haciendo que el saber universitario se vertebre con la enseñanza secundaria de forma modélica. Como recogió Gonzalo Correas: «La obra alaba al maestro, y el maestro a la obra la alaba y abona» (Campos y Barella 1993: 255).

BIBLIOGRAFÍA

CALVO GALÁN, Agustín (2014): «Etimología y televisión». *El cotidiano*, 11-3-2014. https://elcotidiano.es/etimologia-y-television/ (Consulta: 16/12/2025)

CAMPOS, Juana G. y BARELLA, Ana (1992): *Diccionario de refranes*. Madrid: Espasa.

COROMINAS, Joan (1986): *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*. Madrid: Gredos.

COROMINAS, Joan y PASCUAL, José A. (1980-2001): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos, seis volúmenes.

FREIXA, Mireia (2019): «Símbol i ideologia al Paranimf de la Universitat de Barcelona», en DILLA, Ramon i TORRAS FREIXA, Maria (eds.) (2022), *Elias Rogent i Barcelona. Arquitectura, patrimoni i restauració*. Barcelona: Edicions UB, p. 153-171.

FORGAS i BERDET, Esther (1996): *Los ciclos del pan y del vino en las paremias hispanas*. Salamanca: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

GARCÍA JURADO, Francisco (2001): «La etimología como forma de pensamiento. Ideas lingüísticas e historia de la cultura». *Revista Española de Lingüística,* vol. 31, nº 2, p. 455-492.

GARGALLO GIL, José Enrique y ÁLVAREZ PÉREZ, Xosé Afonso (2014): «El proyecto ParemioRom. Refranes meteorológicos y geoparemiología romance». *Estudis Romànics*, 36, p. 313-324. https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000204%5C00000089.pdf (Consulta: 16/12/2025)

ISASA, Carmen (coord.) (1988): *Elies Rogent i la Universitat de Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

MINISTERIO DE EDUCACIÓN, FORMACIÓN PROFESIONAL Y DEPORTES: *Cada día tiene su refrán y su afán: refranes para educar*. https://www.educacionfpydeportes.gob.es/biblioteca-central/blog/2024/febrero/refranes.html (Consulta: 16/12/2025)

Paremiología romance: refranes meteorológicos y territorio: https://stel2.ub.edu/paremio-rom/es/p%C3%A1ginas/contenidos (Consulta: 16/12/2025).

Refranero multilingüe del Centro Virtual Cervantes: https://cvc.cervantes.es/lengua/refranero/ (Consulta: 16/12/2025).

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 433–454, https://memoriadelcor.org

LES COSES I LES PARAULES VIATGEN: *DONARDA* DE FLANDES A MALLORCA

Josep MARTINES
Universitat d'Alacant

«Pescador de volantí,
quan s'agenolli la tarda,
sots l'últim cel de donarda,
aucells de sal caça en mi»
(Blai Bonet, «Germà del mar»,
Entre el coral i l'espiga, 1952 [2025])

1. INTRODUCCIÓ[1]

Temps ha revisàvem les denominacions catalanes de l'*Agave americana*. En aquell moment posàvem l'atenció sobre *atzavara* i la metàfora que permeté que passés de denominar l'*Aloe*, gènere vegetal conegut des d'antic al Vell Món, a donar nom en diversos parlars catalans a aquella planta vinguda del Nou Món (Martines 2002: 167,

[1] Aquest estudi s'ha dut a terme en l'Institut Superior d'Investigació Cooperativa IVITRA [ISIC-IVITRA] (Programa per a la Constitució i Acreditació d'Instituts Superiors d'Investigació Cooperativa d'Excel·lència de la Generalitat Valenciana, Ref. ISIC/012/042), i en el marc dels projectes, xarxes i grups de recerca següents: «Observatori multilingüe de la variació lingüística» (CIPROM/2023/6, del Programa de la GV per a grups de recerca d'excel·lència); el Grup de Recerca Group VIGROB-125 de la UA; la xarxa de recerca en innovació en docència universitària «Lingüística de Corpus en entorns multilingües diacrònics. Aplicacions del Metacorpus CIMTAC» (Institut de Ciències de l'Educació de la UA, Ref. 4581-2018); i el Grup d'Investigació en Tecnologia Educativa en Història de la Cultura, Diacronia lingüística i Traducció (Universitat d'Alacant, Ref. GITE-09009-UA]).

2012: 35 i ss.). Llavors ja advertíem la conveniència d'aprofundir en l'origen de *donarda*, el nom amb què es coneix l'*Agave* en bona part de Mallorca.[2] La proposta del monumental *DECat* (s.v.), com s'explicarà més avant (§3), és complexa, fonamentada en una cadena de conjectures i mancada de documentació anterior al segle XIX. En aquells estudis n'havíem trobat indicis en registres duaners del regne d'Aragó de mitjan segle XV que ens animaven a cercar alguna via explicativa més segura (vg. ací l'ex. (28a)); eren atestacions que vinculaven aquest tipus lèxic amb els teixits i, específicament, amb el comerç de fibra i productes tèxtils.

El *DCVB* (s.v.) situa *donarda* a Mallorca amb dues accepcions: la primera com a 'atzavara [*Agave americana*]', amb dues variants biològiques (*donarda retxada* i *donarda de ramell*); documenta aquesta accepció en les *Contarelles d'En Jordi des Recó* de mossèn Alcover (1915). I la segona, com a teixit: 'roba feta de la fibra de l'atzavara i que s'aplica principalment a la fabricació de cortines, entapissats de cortines i balancins, etc.; cast. *pita*'. Finalment en dona dues variants de pronúncia: *d*[o]*narda* (Mallorca) i *d*[u]*narda* (Sóller). Inclou, a més, el derivat *donardera* 'atzavara' (Mallorca).

Donarda és present en la toponímia mallorquina. El *Nomenclàtor Toponímic de les Illes Balears* (*NOTIB*) recull *punta de ses Donardes* a Alcúdia, *puig de s'Hereu* o *de ses Donardes* a Estellencs, *puig de ses Donardes* a Felanitx i *caló de ses Donardes* a Llucmajor. En aquest darrer lloc hi ha la variant minoritària, *es caló de ses Lleonardes*, que Cosme Aguiló (1996: 132-133) només la recull de dos mariners.

Els diccionaris normatius inclouen des del *DFabra* (1932) *donarda*, amb remissió a *atzavara*, sinònim que aplega les definicions:

> (1) a. *atzavara* '*f.* Amaril·lidàcia caulescent (*Agave americana*), assilvestrada en els països mediterranis, de fulles radicals grans, rígides, carnoses, amb agullons marginals i un fort mucró terminal' (*DFabra*, 1932)
>
> b. *atzavara* '*f.* Planta al·lòctona del gèn. *Agave*, de la família de les agavàcies *(A. americana),* de grans fulles basals, rígides i carnoses, amb agullons marginals i un fort mucró terminal, que s'ha naturalitzat extensament a la costa mediterrània. | *f.* PER EXT. Nom donat a altres espècies del mateix gènere, emprades com a ornamentals' (*DIEC1*)
>
> c. *atzavara* '*1 f.* Planta de la família de les agavàcies, de grans fulles basals, rígides i carnoses, espinoses, i amb una gran panícula floral portada per un robust escapus que es desenvolupa un

[2] La *Flora de Mallorca* de Francesc Bonafè (1977: 341) dona de Mallorca *atzavara*, *pita* i *donarda* com a denominacions de l'*Agave americana*. Cosme Aguiló ens explica en comunicació escrita: «A la nostra àrea de migjorn [de Mallorca] deim *donarda*. [...]. *Atzavara* em pens que és propi de la muntanya» (10-01-2026). No es diu a Menorca ni a Eivissa i Formentera (agraesc la confirmació a Maite Salord i Enric Ribes). Sobre l'extensió *atzavara* i altres denominacions dins i fora el domini lingüístic català, vg. Martines (2012: 35 i ss.).

> sol cop, als deu o quinze anys de vida de la roseta foliar, originària de Mèxic i extensament naturalitzada a la costa mediterrània (*Agave americana*)' '*2 f.* Planta del gènere *Agave*, emprada com a ornamental' (*DIEC2*)

El *DNV* envia de *donarda* al sinònim *pitera* ('Planta (*Agave americana*) d'una gran talla, de fulles carnoses molt grans, espinoses en les vores i acabades en un fort mucró, i de flors de color groguenc, originària de Mèxic i molt estesa en la costa mediterrània, utilitzada en jardineria'); el mateix fa a *atzavara*.

La tradició lexicogràfica, sobretot mallorquina,[3] arreplega *donarda* des de mitjan segle XIX; sempre com a sinònim secundari, bé de *atzavara* (o variants) bé de *pita*:

> (2) a. *donarda* '*f. pl. Pita*' (*DFiguera* 1840)[4] [Vg. *pita* '*f.* Plânta de Amêrica. *Pita*']
>
> b. *donarda* '*f.* ACZABARA' [Vg. *aczabara* '*f.* Planta que echa desde la raiz un cono puntiagudo, compuesto de hojas rolladas á lo ancho que sucesivamente se desenvuelven, y son de hechura de cuña, puntiagudas, acanaladas, armadas de puas en su extremidad y bordes, muy crasas, de color verde claro, de tres á cuatro piés de largo, y llenas de fibras largas, fuertes y blancas [...]. fs. Agave americana.‖ *f.* Las hebras de que están llenas las hojas de la pita despues de preparadas. Se usan para hacer telas, encajes y otros usos. *Pita.* Agave americanæ filamenta.‖ *aczabara vêra.* Especie de pita y la mas útil de todas las de su clase, […]'] (*DAmengual* 1853)
>
> c. *donarda* '*s. f.* ATZABARA ‖ *s. f.* PITA' (vg. *atzavara* '*s. f.* Pita ò donarda. *Pita, cabuja, maguey*'; *etzabara* '*s. f.* ADZABARA'; *adsabara* '*s. f.* ATZABARA'; *pita* '*f. Pita*, *zábila*, *cabuya*, *azabara*, prov. *maguey* m. Planta que [...]' (*DTarongí* 1878)
>
> d. *donarda* '*f. Atzavara*' [vg. *atzavara* 'Planta originària de Mèxic, amb fulles radicals d'on surt una fibra tèxtil. *pita, agave.* AGAVÉ] (*DPal·las* 1927)

No manca al *DAguiló*, d'on potser havia passat al *DFabra*:

> (3) *donarda* '(Mallorca) atzavara' (*DAguiló*, s.v.)

El CTILC ofereix vuit ocurrències de *donarda* entre 1882, primera atestació en aquest corpus, fins al 2021, en autors nats a les Illes i també en algun del Principat de Catalunya, en aquest cas, bé perquè en fan un ús metalingüístic bé perquè han integrat el mot en la seua expressió:

[3] No el trobarem en el menorquí *DFebrerCardona* (s. XIX*a*): *pita* '*Pita.* PITE. Pita'.
[4] El *DFiguera* també inclou *atzavara*: *etzabâra* '*f.* Espêcie de pita. *Áloes* ô *zábila*'.

(4) a. La *Pita* batejada pel naturalista suech Cárlos Linneo ab lo nom d'agave americana; era coneguda antiguament en Catalunya ab lo de *fil y agulla* y també ab lo d'*atzabara*, aquí y en Murcia; en Mallorca per *donarda*, en altres punts per *cardon* y en son pays natal la nomenan *maguey* ó *melt* (Francesc X. Tobella, *La atzabara (pita)*, 1882)

b. Hauria jurat que les ombres reien i que les llances de les *donardes* eren com agulles de rellotge de sol (Ramon Vinyes, *A la boca dels núvols*, 1946)

c. Per aspidar, mullar en allioli i, llavors, empassar-se les banyes de caragol, els comensals empren pues d'aranyoner, de *donarda* o de fasser (Rafael Ginard, *El cançoner popular de Mallorca*, 1960)

d. Al bosc, entre olor de farigoles i *donardes* (Manuel de Pedrolo, *Totes les bèsties de càrrega*, 1967; dues ocurrències)

e. En el món rural, les matemàtiques estan íntimament lligades a les vivències dels infants, els quals es poden familiaritzar amb el nombre u a través de la tija de la *donarda* (Cosme Aguiló, *Sic isti nostri sunt*, 2010

f. Alta *donarda* untada,/ desossada avellana (Sebastià Alzamora, *La netedat*, 2018)

g. construïdes [*les cabades*] dels mateixos materials de sempre: fulles de fasser, espigues seques de *donarda*, fil d'estendre, cortines de cuina (Miquel Serra, *Pendents que arribin els conqueridors*, 2021)

Trobarem *donarda* en la literatura popular mallorquina:

(5) Margarida, nom de flor,/ te posaren, cosa justa./ Però tens la cara de fusta,/ ple de donardes (Pollença) (Cançons de feines i oficis, Balanzó 1982: 101)

Com s'ha avançat, la recerca que presentem ací va començar amb aquelles dues atestacions de mitjan segle XV que ens havien fornit els registres de les duanes del regne d'Aragó a què al·ludíem adés. Aquells dos indicis (vg. ex. (28a)) ens van servir de punt d'arrancada d'un viatge per l'Europa central i meridional. Com provarem de mostrar *donarda*, ara sols de Mallorca i en altres èpoques més estès en català, és un testimoni dels contactes comercials, humans i lingüístics entre els diversos països de l'Europa de les edats mitjana i moderna: és una de les variants que trobarem en documentació en català o referida a casa nostra, i, cosa important, en altres llengües (castellà, francès, italià, anglès, alemany) del topònim flamenc *Oudernaarde* (en francès

Audenarde); [5] aquesta ciutat va ser un punt d'importació intensa de productes tèxtils des de Barcelona, València, Alacant... Mostrarem que la metonímia +L'ORIGEN DEL PRODUCTE PEL PRODUCTE+ que trobem en les denominacions d'un nombre important d'altres fils, teles o peces de roba va permetre aquest canvi semàntic. Posteriorment, l'ús de la fibra de l'*Agave americana* en la producció tèxtil des dels segles XVI-XVII degué obrir la porta perquè *donarda* arribés a denominar aquesta fibra i la planta de què es treia. Vegem-ho.

2. EL COMERÇ I LA DIFUSIÓ DE PRODUCTES I DE PARAULES: EL CAS DE *DONARDA*

El llibre del mostassaf de Barcelona ens ofereix una atestació molt valuosa de mitjan segle XV d'aquest tipus lèxic. Es tracta d'una ordinació adreçada a regular la qualitat general dels fils produïts a la ciutat i inclou la prohibició de tenyir els fils importats. Precisament, cal remarcar que el fet que posa els *fils donardo* entre els «Fils strangers». Probablement i tenint en compte les variants que veurem més avall, caldria llegir *fils d'Onardo*; observem que l'editor ha fet una edició literal del text: no fa servir l'apòstrof, manté l'ús de les majúscules de l'original, no accentua els mots...:

> (6) Ordinations de filateres. Ordinations sobre los Filaters, e, Filateres. Que no puguen aparensar lo Fil ab nenguns Materials. [...]/ Que Fil stranger no sia tenyit.
>
> Item Ordenaren los honorables Consellers, e, promens. Que passat lo dit present mes de Juny daqui avant nengun Filater, o, Filatera ne qualsevol altra persona no gos tenyir, o, fer tenyir fils *donardo* appellats de la bona, ne qualsevol altres Fils strangers los quals venen blanchs. ans los hagen a vendre aixi Blanchs, o, Canaiats, com venen de les dites parts strangeres e aço sots ban de XX sous. [...] (Ordinacions referides a la qualitat dels fils, Barcelona, 1444; ed. de Bajet 2001: 384)

Vint anys després, tornarem a trobar-ne referència en l'inventari d'un botiguer barceloní. Observem que hi ha un seguit de tipus de fils la denominació dels quals fa al·lusió al lloc d'origen (Niça, Nàpols, Venècia, Gènova, Holanda o Alemanya); això, com veurem, ocorre en moltes de les atestacions que oferirem d'ací en avall:

> (7) Item, una lliura e sinch onzes de *fill de Niza* cabdellat/ Item, dues lliures sinch onzes de *fill de donardo*/ Item, dues lliures III onzes de *fil de Nàpolls*/ Item, dues lliures nou onzes de fill blau/ Item, sis dotzenes de tiretes vermelles de venecians/ Item, dues lliures una onza de fill canegat/ Item, lliura sinch onzes de *fill de Nàpolls*/ [...]/ Primo, tres scapolons de *drap de Jènova* qui tiraren

[5] La primera documentació d'aquest topònim és del segle XI: [*turris*] *Aldenardensis*, segons sembla, 'oude aanlegplaats' (sobre aquest interpretació, vg. Carnoy 1949: 261, Gysseling 1978: 22; l'han revisada Hoebeke 1952, Van Osta 1989, Van Durme 2015: 191 i 196).

XXVI canes, V palms/ Item, hun *scapoló de Olande* prima qui tirà V canes, sis palms/ Item, hun *scapoló de Alamanya* qui tirà VIIII canes, VII palms/ Item, tres *peses de Alamanya* de nombre XV/ Item, una *pesa de Olande* qui tirà XXV canes e miga/ Item, altre *pesa de Olande* qui tirà XXI cane, VII palms/ Item, hun *scapoló de Olande* prima qui tirà XIII canes, V palms/ Item, altre *scapoló de dita Olande* qui tirà VI canes II palms/ Item, altre *scapoló de Olande* prima qui tirà VII canes, V palms/ Item, altre *scapoló de dita Olande* qui tirà VI canes VII palms/ Item, altre *scapoló de Olande* prima qui VII canes IIII palms/ Item, altre *scapoló de dita Olande* qui tirà VII canes/ Item, altre *scapoló de dita Olande* qui tirà XII canes, II palms/ Item, una *pessa sensera de Olande* prima qui tirà XXVII canes/ Item, *hun scapoló de Olande* qui tirà VII canes/ Item, altre *scapoló de dita Olande* qui tirà XIII canes, VI palms/ Item, XXVIIII lliures de *fil de donardo*/ Item, I lliura, VII onzes del dit fill (Inventari del botiguer Pere Ylari, Barcelona, 1465; ed. de Segura & Barceló 2013: 301 i 306)

El «Llibre d'assegurances» del mercader Antoni Vilanova és una font útil per a l'estudi de les exportacions des dels Països Baixos del sud cap a Catalunya durant el segle XV. Hi descobrim un cabal important de materials per a la història del lèxic. Hi ha dues ocurrències de *fils de donarda* entre altres productes importats; a remarcar la variant *odonarda*, sobre la qual tornarem més avall:

(8) a. semblant seguretat de les altres posa en Gabriel Gallard mercader de la vila de perpinya en nom seu propi e nom e part den Berenguer Terraça mercader de Mallorques del qual permet que ho haurà agradable et ferm sots obligació de sos bens sobre setza bales de canamasseria e fils de Burguya una caxa plena de tela prima e *fils de donarda*. Item un balo de travessers de lit. Item III carregues fonells de portadores les quals robes et mercaderies se son carregades en lo Port de Copliure per lo dit Gabriel gallard o altre per ell sus la Segene den Ffelip pujol de Roses quis vulla la patroneig per portar aquelles a Mallorques.

b. Semblant seguretat de les altres e segons forma de les novelles ordinacions posa lo honest en Francesch pipinell mercader ciutada de Barchinona sobre III caxes de *fil de odonarda* X bales de roya e III carratells de linos les qual robes e mercaderies senyades de semblant senyal o marcha lo honest en Battista alliata mercader pisa o altri per ell ha carregades o fetas carregar o carregara o fara carregar en lo port de la Sclusa[6] de Flandes o de Medemburch sus la nau veneciana patronejada per anthoni dragones vencia per portar aquellas en Valencia («Llibre d'assegurances» d'Antoni Vilanova, 1459; ed. de Miralpeix 2011:133 i 143)

De darreries del segle XV i del segle XVI tenim dos inventaris molt rics de botigues, concretament, d'un sastre d'Artà, el primer, i d'un mercer de la ciutat de Palma, el segon; en tots dos hi ha diverses ocurrències de *fil de donarda*:

[6] Cf. més avall una altra referència a aquest port Sluis (costa sud dels actuals Països Baixos), en francès Écluse, variant seguida ací.

(9) Item un altre talech de cànem hon havia dos rams de lana blaus per vores e un carratell o barril dins lo dit talech hon havia:/ Primo una l. de *fil de donarda*/ Item dues l. de lavors/ [...] Item una l. de fil negre/ Item una l. de *fil blanch de donarda*
[...]
Item onza mans de paper/ Item mitja l. de *fil de donarda*
(Inventari del sastre i botiguer Pere de Viana, Artà (Mallorca), 1467; ed. de Llompart 1996:190 i 196)

(10) Onze peces de veta de filadis./ XL canas de flocadura blancha./ VIII parells de calces de lli./ Dues mules d'agulles./ Dues lliures de *fil de donarda.*/ Setze masos de *fil de donarda.*/ VIII lliures de color blau./ XXVI peces de veta de *fil donarda.*/ XXIII peces de veta de fil./ XXX lliures de cotó filat./ [...] En altra botiga que lo dit defunt tenia llogada:/ Mig quintar de cotó filat./ Tres peces de *fil donarda.*/ Una rova de roja./ Mig quintar de cotó fluix./ Tres roves de cotó filat./ Mig quintar de cotó./ Tres roves de gales de Romania./ Dues moles de riscles de sedàs./ Setze peces de canyem del Piamont de tres palms e mig d'amplària./ [...] Vuit peces de dos pairas i mig d'amplària./ Tres peces de tela satina morada./ Quatre trossos de cotonina velles que són trenta canes./ Desset massos de *fil de donarda* (Inventari d'una botiga, Mallorca, 1592; ed. de Deyà 1996:707-710)

En un inventari de mercaderies importades i citat a la vora d'altres productes de Flandes o Tornay, hi consta *tapisseria de donardo*, en el capítol de «Memorial dels preus de tota mercaderia [...]» (1547), dels *Capítols dels drets del Principat de Catalunya*:

(11) Tapisseria fina de Flandres a raho 40 s. la alna/ Tapisseria mijana de Flandres a raho 30 s. la alna/ Tapisseria grossera de Flandres a raho 16 s. la alna/ Tapisseria de tornay fina a raho 16 s. la alna/ Tapisseria de tornay, y grossera a raho 10 s. la alna/ *Tapisseria de donardo* a raho 8 s. la alna (*Capítols dels drets del Principat de Catalunya*, 1547 [1635]: 156-157)

Particularment interessant són aquestes dues atestacions de *donarda* en un inventari de la vila mallorquina de Santanyí ja de la tercera dècada del segle XVIII:

(12) a. Item un pavelló de estameñeta vermella guarnit de *randata de donarda* bons y davantera de lo mateix y dos quartinas de endiana ab son davall [...] net usades. Item una piqueta de plata obrada ab una figura del Bon Jesús. Item sis llençols de estopa de tota sort y tres de drap llisos.

b. Dins la cambra del replà de la escala Primo un llit de noguer entorxat ab se capselera de la mateix entorxada y sobre de ell una màrfague de càñom de sach y un matalàs de dauets y dos llensols de drap bons, una flasada vella y una vànava de cordellat vermella guarnida de *randa de donarda* ab son pavalló blanch ab randa del antiguo vell ab dos coxins y dos coxineras de drap ab botons y traus. (Inventari de la posada de la possessió de ses Salines, Santanyí, 1732; ed. de Barceló 2023:114 i 125)

A l'emprompte potser no esperaríem descobrir fonts molt valuoses per al nostre propòsit i, en general, per a l'estudi de la història del lèxic i de la cultura material en tres col·leccions documentals vinculades, una, a Anglaterra i, dues, a Alemanya. La primera font documental va nàixer com a conseqüència d'un acte de pirateria comès contra un vaixell (una galera) catalana ple de gom a gom de mercaderia adquirida a Flandes: Francesc Junyent, comerciant de Barcelona, havia carregat a Sluis (actualment, sud dels Països Baixos) la galera amb productes, molts de luxe, per a diversos mercaders de Barcelona i de València; havia continuat viatge fins a Southampton, al Canal de la Mànega (Anglaterra). La mercaderia acumulada superava les 12.000 lliures. En abandonar aquell port anglès, hagué de cercar refugi, a causa d'una tempesta, al port Plymouth. Allà la galera va ser assaltada i robada per un vaixell pirata anglès (de nom l'Edward, de Polruan). La llarga lluita judicial per recuperar la càrrega va produir una important quantitat de documentació (vg. l'estudi i l'edició de Kingsford 1925): s'hi inclou una descripció en llatí, presentada pel mateix Junyent, de tota la mercaderia robada:

(13) a. Item, habebat ipse patronus multa ornamenta de pannis de Arracio pro galea et plures vestes de serico et de lana pro persona sua, et XLV pecies Argenti inter platos et ciphos pro seruicio suo. Item, libros Sacre Scripture. Item, ipse patronus carricauit in portu Scluse [= *Sluis*] supradictaque galea tres balas in quibus erant panni linei fini et *tele* Hollandie et *de Donarda* et canemas de Vetri, et pelles siue furrature, et panni de Arracio, et tria barillia in quibus erant pelues magne, candelabra latoni et de cupro noua mena, et XXX balas de herrynges.

b. Item, Raymundus Berenguer, dicte ciuitatis ciuis, habuit in eadem galea IJ balas tele Holandie, et de *filio Donardo* et V pecies de sargiis de Arracio.

c. Item, Maceanus Berenguer et Bonasonatus Berenguer habuerunt in dicta galea mercimonia carricata in portu Scluse [*Sluis; Écluse, en francès*] per Gerardum Plouer, unam balam de ffustiano et *filo Donardo*. Item, unam balam de pannis de Arracio et de *filo Donardo* (Mercaderia transportada i robada, *c.* 1460; ed. de Kingsford 1925:186-188)

La segona font a què al·ludíem ofereix llistes de comptes i de mercaderies que eren objecte de comerç entre Catalunya i la lliga Hanseàtica durant el segle XV. Concretament entre els materials procedents del «Libre del dret dels Alamanys e Saboienchs» (Arxiu de la Corona d'Aragó [*ACA*]) hi ha cinc atestacions de la variant *fil* (i *teles*) *de Narda* a primeria d'aquell segle:

(14) a. 7 Febr. Joushompis. 1 bala *fil de narda*/ 2 levadors de plom

b. 8 Juni. Johan de Colonya. 76 lb guardapuls e atzur sotil d'Alemanya/ 2 bales *teles de narda*/ 1 bala sayes (14 peces)/ 2 parells bancalls/ 1 cobertor de lit/ 1 bala *fil de Narda* de divers sorts/ 1 carratel merceria

c. 9 Juni. Pere Chrestia per Joushompis. 1 tonel canelobres/ 1 bala *fill de Narda*/ 1 tonel fill de balesta (*Dret dels alemanys*, 1436 i 1438; ed. de Häbler 1902:388 i 394)

Finalment, la tercera font inclou un volum de documents encara més gros i ric quant a la diversitat de materials lèxics i amb textos en alemany i en català. Es tracta de la documentació, editada en tres volums i estudiada per Aloys Schulte (1923) sobre l'activitat de la companyia comercial alemanya Ravensburger entre els anys 1380 i 1530; aquesta empresa va tenir un paper important en el trànsit de mercaderies, sobretot, entre l'Europa central i els països de la Mediterrània occidental. En el cas que ací atenem, l'estudi remarca el volum de la importació de fil de Flandes cap a casa nostra i, en concret, l'origen i, doncs, el sentit de les denominacions amb què eren coneguts alguns dels més rellevants:

(15) *GARNE VON AUDENARDE*, TOURNAY, BALETRE, DIXMUYDEN. SPANISCHE WOLLE: KATALANISCHE, ARAGONESISCHE, TORLOSER, AUS DEM INNERN, VALENCIANER. Bei Besprechung der in Barcelona eingeführten Garne konnte Häbler [(1902)] die Meinung vertreten, daß sie in der Hauptmasse aus Deutschland kämen. In der Tat handelte es sich aber um flandrisches und nordfranzösisches Garn, und zwar erscheinen in unseren Papieren *fil Donardo, das ist Garn von Audenarde, fil de Tournay und fil de Balestra*, in dem Häbler der Lesung balista und dem Wortsinne folgend Armbrustsehnen sah, während es wirklich *Garn von Baletre*, einem Dorfe bei Gembloux, gewesen sein dürfte. [...]/ Das Garn hatte ausschließlich seinen Verkauf in den Geliegern Spaniens. Gekauft wurde.es auf den Messen und mitunter auch in Auftrag gegeben, in *Audenarde* hatte man einen Vertrauensmann. In Valencia war man regelmäßig im Besitze von *weißem Garn von Audenarde*; im kleinen wurde es in der Botig verkauft, in größeren, aber immer noch sehr bescheidenen Quanten ging es früher auch nach Kastilien [...]/ Über Barcelona wissen wir schon aus früher Zeit recht viel über die Einfuhr von flandrischem Garn, *Garn von Audenarde*, von Dixmuyden (damida) und von Balesta (Schulte 1923, II:118 i 119)

Vegem molt sintèticament les diverses variants de *donarda* que compareixen en aquesta font, les més antigues de les quals són coetànies de les vistes fins ací. Poden resultar particularment significatives les variants en què s'intueix més clarament la connexió que devia establir l'escriptor amb el topònim *Audenarde* (forma francesa) o *Oudenaarde* (forma neerlandesa); apleguem, en primer lloc, aquelles que hem trobat en textos escrits en llengua alemanya i, més avall, les que hem recollit en documentació en català.

1) Variants presents en documentació en alemany referida a llocs de la corona d'Aragó, concretament a Alacant, Barcelona, Saragossa o València. Classifiquem alfabèticament les referències atenent a les variants formals transcrites en la documentació i, dins cada variant, cronològicament.

denardo

(16) Sunst von andra warra alß *denardo*, gluffa, dan von ist úch gnüg geschriben weg zu gedenckend, dan mit man ir entladen word (*Ravensburger*, 1479; ed. de Schulte 1923, III:147)

donarda: *fil de Dunarda*, *fil donarda*

(17) a. Fonn *fill donarda* couff wier nuit, man schribe dann darum, dann ier wf disenn tag ain mercklich sum haind, so schribend si von Valentza, mann soell inn cain me kouffenn (*Ravensburger*, 1477; ed. de Schulte 1923, III:402)

b. Fonn *fill d Dunarda* haind ier for ouch woll, waß wier deß per Saragussa haind und Valentza haind (*Ravensburger*, 1478; ed. de Schulte 1923, III:415)

donardo: *fil donardo* (i *fildonardo*), *fil de Donardo*

(18) a. Summa *Fildonardo* (*Ravensburger*, 1478; ed. de Schulte 1923, III:435)

b. Item von wys *fil donardo*, des hand wir 8 gantz cista im huss, so haut sin Felix in der botyg ain gantz ding (*Ravensburger*, 1479; ed. de Schulte 1923, III:107)

c. Von *fil de Donardo* auch Glufen haben wir genug im (*Ravensburger*, 1479; ed. de Schulte 1923, III:159)

d. Weiß *fil de Donardo*. Haben 2 Ballen im Hause. Gehen fast gemach von Hand. Auch die zu Valencia haben ein gut Teil (*Ravensburger*, 1479; ed. de Schulte 1923, III:115)

e. Item fuir Barselana ist sach, das die heren in wilen sind das hus da ze haltint, so müs man es versechen des iar mit an klen canamaseria und och flemsch gut, in sunder ain in 2 cista vis *fil donardo*, der gelich rait er die 3 bahn holansch linvat (*Ravensburger*, 1480; ed. de Schulte 1923, III: 190 i 192)

f. tem von *fil donardo* ist uns der prim ab Bernhart Peris vorda, haut Felix in botyg genommen, ist tuir genuog in sim gelt, in sunder der von 16 g° (*Ravensburger*, 1480; ed. de Schulte 1923, III:186)

g. 5 bala Sanga(ller) lynwat wiß; 18 balyn mit wiß Jsner, Sto(ffer), Kempter, Wagner linwat; 1 balyn mit wiß Eavensburger ünvat; 2 balyn mit schmal wiß ünvat; 3½ balyn mit *fyll de Donardo*; 3 stüc mit holenscher linvat (*Ravensburger*, 1506; ed. de Schulte 1923, III:243)

h. donardo 1514 Item gaut im ab 2 stück Ysnar linvat [3 paln samet, 3½ elen holansch linvat, ain lb. *fil donardo*, 4 bankel von Jent] (*Ravensburger*, 1514-1515; ed. de Schulte 1923, III:50)

Onarda: *fil d'Onarda*

(19) Ier verstonnd woll, waß guotz man bedoerffen wiert per Va(lencia), Sa(ragossa) und Barsolonn, das nun fill gelltz loufft und ist primo an holenschi linwat 300 st. louffend by aim bilichen ob lb. 600 in 700 lb. - 32 st. henegosch linwat by lb. 46 in 50 lb.- 2 tusend lb. *fill d Onarda* oder me lb. 90 in 100 (*Ravensburger*, 1478; ed. de Schulte 1923, III:416)

Apareixen en la mateixa documentació variants que fan referència només a la ciutat:

(20) a. Item so heti er gernn per Saragussa 4 baelü gefert garnn, der kan man wniß kains nit tuonn untz her, doch wollt wniser man sin bestz tuon, ob er wnisß ze *Hudonarda* darinn haelffenn moecht ietz im Bamaß ze anpfauchen, ob das geschiecht, wisß wier nit; aber kain zvefel haind wier nit, mögend si eß ze waegenbringen, das si eß ze *Hudonarda* beraitind und machind, si tuond aeß (*Ravensburger*, 1478; ed. de Schulte 1923, III:415)

b. Item von gefert faden an 4 baiin von 9 in 11 lb. schwartz und blau, den der, so ze Bylbau lit, ist verkoft, als bald er her kompt, und tenken, das er gut in sim gelt sig und an 3 mas rot, 3 grin per bahn sig und mug man in nit von Tornay han, das man in den ze *Udenardo* laus macha und die mas von 3 lb. sigent (*Ravensburger*, 1480; ed. de Schulte 1923, III:192)

2) Variants presents en documentació en català vinculada amb l'activitat comercial de la companyia Ravensburger conservada a l'*ACA*. Recordem que classifiquem les referències atenent a les variants formals transcrites en la documentació i, dins cada variant, cronològicament:

Donardo: *fil de Donardo*

(21) 10 pesses tela Horlanda (= 16 lb. 14 ß 6 moneda de gros), 1 portalera (11 ß dita moneda), 404 lb. *fil de Donardo* (= 16 lb. 3 ß dita mon.), 26 draps de pinzell (= 2 lb. 18 ß d. m.), 6 dotzenes baynots (= 4 ß d. m.), 10 dotzenes e 5 bonets dobles (= 6 lb. 2 ß d. m.) (*Ravensburger*, ACA, 1467; ed. de Schulte 1923, III:525)

Nardo: *fil de Nardo*

(22) a. 20 dotzenes olletes de tinters (= 4 fl 3 gr.), 192 lb. *fil de Nardo* (5 fl), 11 dotzenes pergamins verga (= 6 fl 14 gr.) (*Ravensburger*, ACA, 1467; ed. de Schulte 1923, III:514)

b. 12 Juni. La gran companya de Jous Ompis, mercaders alamanys, de entrada ab les galeaces de Florentins: 2 bales dobles: 4 balons = 64 pesses de Orlanda (= ab lo nolit 370 lb. 10 ß); 1 caxa de *fil de Nardo* blanch = 725 lb. (= ab lo nolit 84 lb. 1 ß) [...] 24 Sept. Jous Ompis de la gran companya. de entrada ab la dita galeaça 4 bales de roia = 3066 lb. de roia (= ab lo nolit; 60 lb.

Barc.); 1 caxa de *fil de Nardo* (= ab lo nolit 85 lb. 14 ß) (*Ravensburger*, ACA, 1471; ed. de Schulte 1923, III: 526 i 527)

(23) 28 Juni. Jaques e Gabriel ab la nau den Martinet. [...] 1 bala tela d Alamanya = 10 pesses (= 51 fl); 2 bales tela de Alamanya = 20 pesses (= 109 fl); 2 bales = 6 pesses fustani (5 blanques e 1 negra) (= 6 fl); 3 balons *fil de Nardo* e 2 balons fulla de lauto (= 70 fl) (*Ravensburger*, ACA, 1479; ed. de Schulte 1923, III:528)

(24) 31 August. La gran companya de Ompis de entrada ab la nau de Bernat Periz d Aliaga 1 bala = 298 lb. *fil de Nardo* (= 15 lb. de gros); 1 caxa = 198 dotzenes de tintes e beynots e 24 dotzenes de stoigs de ulleres (= 7 lb. 11 ß 5 gr.) (*Ravensburger*, ACA, 1480; ed. de Schulte 1923, III:530)

Onardo: *fil d'Onardo*

(25) [*Companyia*] Jousaompis 13 bales de teles, 2 bales *fil d Onardo*, 1 capells, 1 banchals e de draps de puizell, 24 carratells fil de Ballestra = 1553 lb., vengudes per mar ab la galera d en Riba (*Ravensburger*, ACA, 1443; ed. de Schulte 1923, III:514)

És útil per a nosaltres tenir present com apareix el tipus *donarda* en documentació d'altres llengües o àmbits geogràfics. Vegem-ne una il·lustració, sense voluntat ni possibilitat de ser exhaustius. En aquesta línia, tenim les llistes de productes i preus de l'activa duana de Gènova: ens forneix testimonis del segle XIV de la variant *Odonarda*, en textos en llatí i en contextos en què són freqüents les referències a l'origen geogràfic del producte tèxtil com a procediment denominatiu:

(26) a. item de Verui pecias octuaginta novem; item pannorum de Cotri pecias centum sexa ginta et novem; item pannorum de Brugis pecias centum et septem; item *pannorum de Odonarda* pecias duodecim; item pannorum Valenciarum integras et non integras, in summa pecias centum quadraginta et unam. [...] item pro Ipre magne, pro peciis tredecim, pro libris sexcentis et decem pro pecia; item pro *pannis de Odonarda*, pro pecia una, pro libris ducentum quadraginta; item pro pannis de Loves [...] item de Coutroai pecie undecim; item de Ingis pecie triginta quatuor; item de Verui pecie quatuor; item *de Odonarda* pecias duas; item de Camune pecie decem; item de Ialono pecie quatuor; item de Loves pecia una (Relacions de Gènova amb Portugal, Gènova, 1371; ed. de Peragallo 1890:721 i 723)

b. Item - ea die pro panorum de Virvi torsellis III per L. MCCCL *panorum de Odonarda* torsellis II per L. DCCC agninarum ballis XXI per L. MCC plumi ballis III per L. C delatis de Frandria in sua cocha in iornatis in XXII L. (Documentació de la duana, Gènova, 1376-1377; ed. de Day 1963:370)

Odenarde i *Odonarde* en aquest inventari piemontès del segle XVIII:

(27) Una Tapezzeria di Brusselle a piccole figure nuova in cinquè Pezzi./ Una *Tapezzeria d'Odenarde* Boscareccia in sei pezzi./ Una Tapezzeria di Damasco rosso per una Camera, e un Gabinetto./ [...]/ Una Tapiseria di Bruxelles a picole figure quasi nuova in cinque pezzi./ Altra *Tapiseria d'Odonarde* o boscaregia in sei pezzi./ Una sedia a portantini foderatta di veluto a fiori di diversi colori. (Inventari del Castello Cavour di Santena, 1713; ed. de Roccia 2014, pp. 604 i 607)

Com hem avançat adés (§1), els materials de Sesma & Libano (1982: 182) ens havien fornit dues atestacions que ens havien animat a orientar la recerca de l'origen de *donarda* per la drecera que ací assagen. Així mateix, el *Vocabulario de Comercio Medieval* (*VCM*) en forneix diverses variants en castellà i referències documentals i històriques d'interès; vet-ho ací:

(28) a. «fil de *donardo*» i «tella de *donardo*» (Alcanyís, Fraga, Osca, Montsó i Saragossa; 1444-1454; Sesma & Libano 1982: 182; Frago 1984).[7]

b. *Oudenarde, undinarde, audenarde, oudenarda, andenaarde*: Villa flamenca de Oudenarde (en francés *Audenarde*), localizada al NO. en el Flandes oriental, fue un importante centro productor de tapices, entre ellos los llamados *verdes* por la abundancia de paisajes y la riqueza de elementos vegetales, a veces sin personajes ni historias, centro productor de tapices. Calificada como ciudad menor dentro de los grandes centros de producción textil en los s. XI-XII como Yprés, Ganto o Brujas, pero ciudades como Poperinghe, Dixmude, Tournai, Lille, Hondschoote, Wervicq, Courtrai y *Oudenarde*, fueron también muy conocidas y apreciadas./ Bibl.: VIDOS, *Noms de villes*, 180-181.[8] PEGOLOTTI, *Práctica Mercatura*, cita «telas de Audenarde»./ Un documento del siglo XV habla del *hilo de Oudenarde* y en otro de 1547 se cita «tapicería de Oudenarda». (CAPMANY, *Memorias Hist.*, IV, 21) *Miguel Gual.* (VCM, s.v. *Oudenarde*)

En castellà hem pogut constatar l'existència d'alguna altra variant, així mateix, d'interès bé del topònim en el nom de productes tèxtils d'aquesta procedència, bé com a sola referència geogràfica; a voltes en variació dins una mateix font documental; vegem-ne una il·lustració:

Audonarda

(29) Es fuerza que yo tenga a poca curiosidad el que se sepa ahí que Duay, Tornay, Coutray, *Audonarda*, Lila, Bergas y Ayfurnos se han perdido, demolido a Charle Roy, Armentiers, Dirmunda y otros puestos (Carlos II, c. 1670; ed. d'Ortega, 1949:297)

[7] Com ja havíem advertir, tant Sesma & Libano (1982) com Frago (1984), seguint el *DCVB*, havien identificat aquest *donardo* amb 'planta de la familia de las amarilidáceas de cuyas hojas se obtiene una buena fibra textil': la cronologia de la documentació a què es referien, anterior al descobriment d'Amèrica, feia inviable aquesta identificació.

[8] Hem comprovat que Vidos (1950) aplega *Oudenarda*, *Odenarda*, *Oudenarde*, «hilo de Oudenarda» (s. XV), «hilos de Odenarda» (1792) i «tapicería de Oudenarda» (1547).

Audonarde

(30) Dado en nuestra Ciudad de *Audonarde* (1521; ed. de Núñez 1965:353)

Odenarda

(31) a. Esconoval, nuestro rrevelde que rrovo a *Odenarda* y Ostenda, con sus compañeros passados de seis cientos, que veniron aqui a Dobra (Antonio de Guaras al Duc d'Alba, 1572; ed. de Lettenhove 1888:564)

b. Margarita, primera entre los hijos de Carlos Quinto, havida de el quatro años antes de casado, tuvo por madre à Margarita Vangest (lo que se supo tarde) que nacio en *Odenarda* de Juan Vangest y Maria Cocquamba (Famiano Strada, 1682:28)

c. Entre los articulos de mercería y quincallería que recibió Barcelona en todo el siglo xv y los dos posteriores, se leen en los artefactos los nombres de Paris, Tolosa, Leon, Anjou [...] Entre los artículos de géneros de lana, algodón, seda y mezclas, se leen los nombres de Francia, Auvernia, Nimes, León, Flandes, Brujas, Turnay, Ipra, *Odenarda*, Venecia [...] (Antonio de Capmany, *Memorias históricas* 1792:326)

d. Tambien sube á muchos millares de ducados lo que se llevan á España de toda suerte de mercería, que los Paises Baxos, y la rica Alemania envian á los mercados de Brujas, y de Amberes. Tampoco callaré la asombrosa cópia de *tapices* que labra *Odenarda*, Bruselas, Angéos, Brujas, y Alost, con la industria y grandes caudales de nobles artífices, ni los hilos de *Odenarda* (Antonio de Capmany, *Qüestiones criticas*, 1807:18-19)

Odenardo

(32) Yaze *Odenardo* sobre la Schelda, entre la ciudad de Tornay, y de Gante (Guido Bentivoglio, *Guerras de Flandes*, 1643:245)

Orella (2016: 153) es refereix a «los "audenardos" procedentes de Audenarde» entre els productes de cotó importats de Flandes des dels ports bascos, a la vora de «los fustanes de tela gruesa de lino y algodón [...]; las «cotoninas» que eran tejidos blancos de algodón labrado comúnmente de cordoncillo». Sense haver pogut accedir als documents originals, podem intuir en aquesta referència la metonímia que degué dur a la lexicalització del topònim. Ens ho podria confirmar el glossari de González Ferrando (2018), que inclou una descripció del tipus de tela designada:

(33) *Audenarde, Audenardo, Audenardos* 'tela fina y fuerte de lino, procedente de la ciudad flamenca de Audenarde. *Nardos*' (González Ferrando, *Glosario*, 2018, s.v.)

La variant de referència en francès ha estat *Audernade*; hi hem atestat també *Audonarda*:

(34) a. ki vient de par sa feme et ·c· livrees à winage d'*Audonarde*, à Noeir (Carta de matrimoni, Chartrier de Nettancourt 1271; Glessgen (dir) 2016, *DocLingGal*)

b. Il a testé in presencia J. d'*Audonarda*, barbitonsor (Testament, Lió, 1355; ed. Gonon 1968: 202)

El *Dictionnaire de la langue française* d'Emile Littré inclou *oudenarde* en el suplement de 1886 (s.v.) com a nom femení amb el sentit de 'sorte de tapisserie' i en dona referència documental en plural del segle XVII: «Notre première journée fut Oudenarde, que nous trouvâmes tapissée et tendue, depuis un bout jusqu'à l'autre, d'*oudenardes* toutes neuves» (Paul Pellisson, *Lettres històriques*, tom 1, París: Chez Jean-Luc Nyon, 1729). El *DLeRoux* (s.v. *oudenarde*) amplia i matisa la definició: 'Nom commun (Histoire de l'art) Type de tapisserie originaire de la ville d'Audenarde en Belgique, caractérisée par ses motifs décoratifs et historiques'; hi afegeix com a exemple el mateix text de Pellisson. Cf. amb ex. (33).

En el llatí medieval i de l'edat moderna trobem variants que van en la línia que hem reportat fins ací. Se situa al 1038 la primera atestació del topònim [*turris*] *Aldenardensis*. Vegeu la llarga llista d'atestacions aplegades en el *Toponymisch Woordenboek* del territori comprès per Bèlgica, els Països Baixos, Luxemburg, nord de França i oest d'Alemanya entre els segles XI i XIII. Així mateix, *Adelnarda*, *Aldenarda*, «*Aldenardum* oppidum», *Audenarda*, *Audonarde*, i el gentilici *Aldenardenses* (Bouquet 1767: 569); *Audonarda* i *Aldornada* («Eodem fere belli impetu, Yprae, Vismunda, Meneenum, *Audonarda*, aliaeque plures urbes imperium Victoris acceperunt», Pierre Berthault, *Florus*, 1654: 345; «Tornacum, Cortracum & *Aldonarda* Flandriae urbes facta inter se», Hubert Languet, *Arcana*, 1699: 166, 349, 740); *Audonardo* («Itemque ab ecclesia & dioecesi Tornacensi, eam partem ipsius diœcesis Tornacensis quæ a Rocesbert pago, & *Audonardo* oppido ad oceanum vergit», *Sacrosanta concilia*; ed. de Labbe & Cossart 1672:127a); recordem adés *Odonarda* (cf. ex. (26)).

3. ANÀLISI DE LES DADES I CONCLUSIÓ

1. Com s'ha avançat més amunt (§ 1), el *DECat*, tot i que començava considerant *donarda* «d'origen incert» (s.v.,180a:46-47), no es va flixar de suggerir una possible font d'aquest fitònim (s.v.,180a:47-48 i 181a:15 i ss.). La proposta podria resultar atractiva; això no lleva, cal reconèixer-ho, que siga una mica intricada. Planteja *a)* un punt de partida antic: del grec δόναξ 'canya' al llatí DONAX, ĂCIS; *b)* una ruta (complexa) de transmissió morfològica i documental: «podria ser un derivat format per naturalistes en la baixa Antiguitat»; concretament, bé un δοναχῖτις, «amb accent

transposat» a la α, bé «d'un derivat semblant a δονακώδης», bé d'un *δονακίς -ίδις, «que en qualsevol moment pogué formar-se» en grec; un acusatiu d'aquest darrer («diminutiu-adjectiu», hipotètic) és presentat com a «base fonètica adequada per a un ètimon *DONACĬDA o bé *DONÁCITA; finalment, «transmès pel mossàrab,[9] es passava a *donazda* o *donáğda*, d'on *donarda* (tal com *prebosde* > *preborde* o mall. pron. *səʒ dònəs* > *sər dònəs*». I tot això amb el *DFiguera* (1840) com a documentació més antiga.

2. El material documental que hem aportat ací ens ha permès situar *donarda* i variants en català almenys ja al segle XV en contextos directament vinculats amb el tèxtil, com havíem suggerit fa temps en Martines (2002, 2012). Hi apareix en les denominacions de fil, tela, tapisseria o randa. Aquestes denominacions són semblants a les que trobem en altres llengües, en variants diverses: ací hem pogut adduir documentació castellana, aragonesa, italiana (genovesa, piemontesa), francesa, alemanya, anglesa i llatina.

3. *Donarda* deu ser una de la variants en català (i en altres llengües) del topònim *Oudenaarde* (en el neerlandès Flandes), *Audenarde* (en francès). Hem vist que les variants en *-don-*, potser explicables com a dissimilacions, són antigues, predominants en català i els textos italians i presents també en francès, castellà i italià.

4. Aquesta denominació és paral·lela a moltes altres que al·ludeixen a la procedència geogràfica del producte tèxtil. Ací hem n'hem pogut aplegar un bon grapat i amb documentació des de l'edat mitjana. Recordem que hi ha casos en què la metonímia del tipus +L'ORIGEN DEL PRODUCTE PEL PRODUCTE+ ha arribat a dur fins a lexicalitzacions com *alamandesca* 'tela o estovalles d'Alemanya', *cambrai* o *escambrai* 'tela de Cambrai (França)', *cortrai* o *contrai* 'drap de Kortrijk (Bèlgica), Courtrai (en francès)', *domàs*, *damàs* o *damasquí* 'tela a estil de Damasc', *florença* 'tela de Florència', *grenoble* 'tela de Grenoble (França)', *holanda* o *horlanda* 'tela d'Holanda', *jersei* 'peça de vestir produïda a l'illa de Jersey', *merlí* 'fil de Marly (França)', *verdú* (probablement) 'tela de Verdun (França)', etc.

5. Un factor important que convé tenir present per a entendre que «[fil/ tela/ tapisseria/ randa de] *Donarda* > [fil/ tela/ tapisseria/ randa de] *donarda*» passés a designar l'*Agave* és el fet que aquest vegetal americà també s'utilitzés en l'elaboració de productes tèxtils. Tenim ben atestat aquest ús al Nou Món des d'antic (potser des de fa 9000 anys; Byers *et al.* 1975; Guillot & van der Meer (2003:28). Actualment és conegut entre nosaltres en l'elaboració de productes diversos, sobretot forts, com ara corda i cordell, sacs, calcer, catifes i estores o tapissos. Cal advertir que l'*Agave*

[9] Sobre les dificultats que planteja el mossàrab per a explicar l'origen de nostre lèxic, vg. Veny (2011), Martines (2011, 2025).

degué arribar a la península Ibèrica al segle XVI-XVII (Campo 1993: 337). i hem trobat referència de l'ús de la pita ('fibra tèxtil d'origen natural procedent de les fulles d'atzavara', *DIEC2*) ja des de llavors en la producció de teixits més fins; vg. els fragments següents:[10]

> (35) a. 99. Item, un pentinador de tela brodat de *fil de pita* ab ses randes y cordons [...] 119. Item, dos tovallolas grans de tela randades ab fusells. Item, dos tovalloles de tela brodades de *fil de pita* ab fusells per a capellà. 120. Item, en un sach de tela verda ab uns cordons de filadís hi a una alba de tela brodada de *fil de pita.* 121. Item, un amit de tela brodat de *fil de pita* ab fusells y dos vetes de seda blanca [...] 124. Item,u na alba de tela brodada de *fil de pita*. [...] 191. [...] uns corporals de tela ab fusells de *fil de pita* ab sa palia de Olanda ab puntes y una sobrebosa de bocaram encarnat [...] 198. Item, uns corporals, fillola y pali de tela, tot gornit de *fil de pita*. [...] 204. Item, un ruquet de tela brodat y gornit de *fil de pita* ab ses mànagues. 205. Item, altre ruquet de tela gornit de *fil de pita* ab mànegues noves. (Inventaris episcopals, Barcelona, 1617; ed. Madurell 1961: 316, 317 i 320)
>
> b. Item dotse pams de *randa de fil de pita*, una cullereta de plata (Inventari de la Mare de Déu del Lledó, Castelló de la Plana, 1656; ed. de Sánchez Gozalbo 1980: 100)
>
> c. Ittem un guardapeus blau de sarga ab *randes de fil de pita* en preu de sis lliures (Constitució de dot, Ontinyent, 1679; ed. Rausell 2018)
>
> d. [un faldellí] de sarja vermella ab *randa de fil de pita* (Eivissa, s. XVIIIa; citat a *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera* [EEiF], s.v. *randa*).[11]
>
> e. aprehenció en casa de Fèlix Vila, sastre, de unas faldillas de xamellot fi, color de canyella, de dona, totas fetas ab *unas puntas grans de pita* blancas (*Dietari de la Generalitat de Catalunya*, 1707-1710, ed. de Sans 2000:839; *CIGCMod*).[12]

Cf. adés els exemples de (12) del segle XVIII en què *randa* i *randeta de donarda* potser ja es refereixen a *donarda* 'Agave americana'.

---

[10] Vg. en espanyol peninsular: «Yten, se apreció una colcha de cotonía blanca con puntas de *pita* alrededor» (Inventari, Alcalá de los Gazules, Cadis, Espanya, 1642; *CORLEXIN*); més documentació al *CNDHE*, amb referències de l'espanyol peninsular i americà. Així mateix, vet ací com defineix *blonda* i *blondina* el *DTerreros* (1786): «*blonda*, *blondina* 'especie de *tela de pita*, á modo de encaje, que usan las mujeres para multitud de adornos'.

[11] S'hi explica: «*De pitra*: la configuració de randes amb aquest fil queda comprovada en certs registres de començament del s. XVIII» (*EEiF* s.v. *randa*); vg. la descripció del procediment tradicional d'aprofitament del fil de pita a Eivissa (s.v. *pitrera*).

[12] Vg. fotografia de randa de pita a Catalunya i de primeria del segle XX en Carbonell (2016: 272). Recordem la cançó popular: «L'alegria del fadrí/ és un mocador de *pita*,/ la manta de vint-i-un pams,/ i una xica ben bonica».

BIBLIOGRAFIA

AGUILÓ, Cosme (1996): *La toponímia de la costa de Llucmajor*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

AGUILÓ, Cosme (2010): *Sic isti nostri sunt*. Palma: Ed. Documenta Balear.

ALCOVER, Antoni M. (1915): *Contarelles d'En Jordi des Recó*. Palma: Est. Amengual y Muntaner.

ALZAMORA, Sebastià (2018): *La netedat*. Barcelona: Proa.

BAJET, MONTSERRAT (2001): *Aspectes del comerç a Catalunya en el segle XVI segons els llibres dels mostassàs*. Tesi doctoral: Universitat de Lleida. <https://www.tdx.cat/handle/10803/8131#page=1>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

BALANZÓ, Fèlix (1982): *Les Gloses mallorquines: estructura i funcions*. Tesi doctoral dirigida per Josep Romeu. Barcelona: Universitat de Barcelona. https://diposit.ub.edu/items/0e76346a-0532-458c-ad80-02c431e51054 [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

BARCELÓ, Maria (2023): «L'heretat de Gregori Bonet Bonico (1732)», *V Jornades d'estudis locals de Santanyí. Santanyí: llengua, terres i gent*. Santanyí: Ajuntament de Santanyí, p. 111-126.

BENTIVOGLIO, Guido (1643): *Guerra de Flandes*. Madrid: Francisco Martínez. Traducció de Basilio Varen de Soto.

BERTHAULT, Pierre (1654): *Florus Francicus, Sive Rerum a Francis Bello Gestarum Epitome*. Rouen: Sumptibus Richardi Lallemant, Illustrissimi Archiepiscopi & Collegij Societ. Iesu Typographi.

BONAFÈ, Francesc (1977): *Flora de Mallorca*. Palma: Editorial Moll.

BONET, Blai (2025): *Poesia completa*. Barcelona: Edicions de 1984. Ed. edició crítica, corregida i augmentada de Nicolau Dols & Gabriel S.T. Sampol.

BOUQUET, Martin (1767): *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, tom 11. París: chez l. F. Delatour et compagnie.

BYERS, Robert A. / BURGESS, Don / MARES TRIAS, Albino(1975): «Ethnobotany of the Western Tarahumara of Chihuahua, Mexico». *Botanical Museum Leaflets Harvard University,* 24 (5), p. 85-112.

CAMPO, Isabel del (1993): *Introducción de plantas americanas en España*. Madrid: Ministerio de Agricultura.

Capítols dels drets del Principat de Catalunya, 1547 [1635]. Barcelona: Casa de Gabriel Nogués

CAPMANY, Antonio de (1792): *Memorias históricas sobre la marina: comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*. Madrid: Imprenta de Sancha.

CAPMANY, Antonio de (1807): *Qüestiones criticas sobre varios puntos de historia economica, politica, y militar*. Madrid: Imprenta Real.

CARBONELL, Sílvia (2016): *El col·leccionisme i l'estudi dels teixits i la indumentària a Catalunya (segles XVIII-XX)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. <

https://www.tdx.cat/handle/10803/399345#page=1>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

CARNOY, Albert J. (1949): «Het element aard in de naamkunde». *Handelingen van de Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, 23, p. 257-263.

CNDHE = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (2013): *Corpus del Diccionario histórico de la lengua espanyola (CDH)*. <https://apps.rae.es/CNDHE >. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

CORLEXIN = MORALA RODRÍGUEZ, José Ramón (dir.): *Corpus Léxico de Inventarios (CorLexIn)*. <http://web.frl.es/CORLEXIN.html >. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

CTILC = Rafel, Joaquim (dir.). *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana*, IEC. <http://ctilc.iec.cat/>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

DAguiló = AGUILÓ, Marià (1914-1934): *Diccionari Aguiló*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

DAmengual = AMENGUAL, Joan Josep (1858): *Nuevo diccionario mallorquin-castellano-latin*. Palma: Imprenta y Librería de Juan Colomar. < https://bdlex.iec.cat/scripts/IniPresentacio.asp >. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

DAY, John (1963): *Les douanes de Gênes, 1376-1377*, t. I, París: Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales. <www.persee.fr/doc/ehess_0079-4074_1963_edc_17_1 >. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

DCVB = Alcover, Antoni M. & Moll, Francesc de B. (1930-1962): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma. <Moll. https://dcvb.iec.cat/ >. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

DECat = COROMINES, Joan (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial/La Caixa. <https://decat.iec.cat/entrada.asp>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

DEYÁ, Miguel J. (1996): *La manufactura de la lana en Mallorca (1400-1700): gremios, artesanos y comerciantes*. Tesi doctoral, Universitat de les Illes Balears, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, <https://www.tdx.cat/handle/10803/9405#page=1 >. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

DFabra = FABRA, Pompeu (1932): *Diccionari general de la llengua catalana*. Barcelona: Llibreria Catalònia.

DFebrerCardona = FEBRER CARDONA, A. (ms. s. XIX): *Diccionári menorquí español francês y llatí*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <https://bdlex.iec.cat/scripts/IniPresentacio.asp>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

DFiguera = FIGUERA, Pere A. (1840): *Diccionari mallorquí-castellà*, Palma: Esteva Trias. <https://bdlex.iec.cat/scripts/IniPresentacio.asp>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

DIEC1 = INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS: *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62: Enciclopèdia Catalana: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Palma de Mallorca: Editorial Moll; València: Edicions 3 i 4, 1995. < https://bdlex.iec.cat/scripts/IniPresentacio.asp>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

DIEC2 = INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS: *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62. <Enciclopèdia Catalana, https://dlc.iec.cat/>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

DLeRoux = LE ROUX, Nicolas et al. (2026): *Dictionnaire*. <https://www.lalanguefrancaise.com/dictionnaire>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

DNV = ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA: *Diccionari Normatiu Valencià*. València. <https: //www.avl.gva.es/lexicval/>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

DocLingGal = GLESSGEN, Martin (2016): *Documents linguistiques galloromans*. École Nationale des Chartes/ Université de Bolzano.

DPal·las = VALLÈS, Emili (1927): *Diccionari català-castellà-francès*. Barcelona: Llibres del Mirall, 1927.

DTarongí = TARONGÍ, Josep (1878): *Diccionari mallorquí-castellá*. Palma: Imprenta d'en Bartomeu Rotger. <https://bdlex.iec.cat/scripts/IniPresentacio.asp>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

DTerreros = Terreros, Esteban de (1987 [1786-1793]): *Diccionario castellano con las voces de ciencias y artes*, 4 vols. Madrid: Arco/Libros.

EEIF = *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, Consell d'Eivissa i Formentera. <http: //eeif.es/>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

FRAGO, Juan A. (1984): «Las fuentes documentales aragonesas y el diccionario etimológico español de J. Corominas». *Archivo de Filología Aragonesa*, 34-35, p. 601-682.

CIGCMod = MARTINES, Josep / MARTINES, Vicent (dirs.), ANTOLÍ, Jordi / SÁNCHEZ, Elena(dirs. Adjunts): *Corpus informatitzat de la gramàtica del català modern*. Alacant: ISIC-IVITRA (Universitat d'Alacant). <http: //www.ivitra.ua.es>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

GINARD, Rafael (1960): *El cançoner popular de Mallorca*. Palma: Editorial Moll.

GONON, Marguerite (1968): *La vie quotidienne el Lyonnais d'après les testaments: XIVe-XVIe siècles*. Editor Paris: Les Belles Lettres.

GONZÁLEZ FERRANDO, José María (2018): *Glosario de términos técnicos, financieros, comerciales, contables, jurídicos y afines de los siglos XV-XVII*. Madrid: AECA, Asociación Española de Contabilidad y Administración de Empresas.

GUILLOT, Daniel / VAN DER MEER, Piet (2003): «Las familias *Agavaceae* y *Aloaceae* en la Comunidad Valenciana». *Flora Montiberica*, 23, p. 29-43.

GYSSELING, Maurits (1978): «Inleiding tot de toponymie vooral van Oost-Vlaanderen». *Naamkunde*, 10, 1-2, p. 1-24.

Häbler, Konrad (1902): «Das Zollbuch der Deutschen in Barcelona (1425-1440) und der deutsche Handel mit Katalonien bis zum Ausgang des 16 Jahrhunderts». *Württembergische Vierteljahrshefte für Landesgeschichte*, vol. 11, p. 1-35, 352-417.

HOEBEKE, Marcel (1952): «De etymologie van Oudenaarde». *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 10, p. 32-49.

KINGSFORD, Charles L. (1925): *Prejudice and Promise in Fifteenth Century England*. Oxford: Clarendon Press.

LABBE, Philippe / COSSART, Gabriel (1672): *Sacrosancta concilia ad regiam editionem exacta quae nunc quarta parte prodit auctior*. París: Impensis Societatis Typographica Librorum Ecclesiasticorum.

LANGUET, Hubert (1699): *Arcana Seculi Decimi Sexti*. Halle: Impensis Joh. Friderici Zeitleri. Henr. Georgii Musselii.

LETTENHOVE, Kervyn de (1888): *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Phelippe II. Tome VI. Gouvernement du Duc d'Albe*. Brussel·les: Académie Royale des Sciencies.

LITTRÉ, Emile (1886): *Dictionnaire de la langue française. Supplément*. París: Hachette

LLOMPART, Gabriel (1996): «Botiguers i quincallaires a la pagesia de la Mallorca medieval». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 52, p. 179-208.

MADURELL, Josep M. (1961): «Testamentos e inventarios episcopales (Conclusión)». *Analecta Sacra Tarraconensia*, 34 (2), p. 305-340.

MARTINES, Josep (2002): «L'aragonés i el lèxic valencià. Una aproximació». *Caplletra*, 32, p. 157-201.

MARTINES, Josep (2011): «*Punxar* i família, mossarabismes del català?». *Caplletra*, 51, p. 202-238.

MARTINES, Josep (2012): *El valencià del segle XIX: el lèxic. L'aportació del «Diccionario valenciano» de Josep Pla i Costa*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

MARTINES, Josep (2025): «Morceguello 'rata penada', aragonesisme del País Valencià?». *Revista de l'Academia aragonesa de la llengua*, 1, p. 75-110.

MIRALPEIX, Marta (2011): «Importació d'obres artístiques dels Països Baixos del Sud a Catalunya durant els segles XV i primera meitat del XVI». Projecte de recerca, Universitat Autònoma de Barcelona. <https://www.yumpu.com/es/document/read/13496486/2010-fi-b2-00055-miralpeixpdf-recercat>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

NOTIB = MIRALLES, Joan / GOMILA, Xavier / RIBES, Enric: *Nomenclator toponímic de les Illes Balears*. Institut d'Estudis Catalans. <https://notib.iec.cat/>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

NÚÑEZ, Luis (1965): *Un registro de Cancillería de Carlos V. El manuscrito 917 de la Biblioteca Nacional de Madrid*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC).

ORELLA, José Luis (2016): «Relaciones mercantiles vascas entre la Edad Media y el Renacimiento». *Lurralde: Investigación y espacio*, 39, p. 107-198.

ORTEGA, Julio (1948): *España en Europa: al advenimiento de Carlos II*. Bilbao: Barquín.

PEDROLO, Manuel de (1967): *Totes les bèsties de càrrega*. Barcelona: Ed. 62.

PELLISSON, Paul (1729): *Lettres històriques*. París: Chez Jean-Luc Nyon.

PERAGALLO, Prospero (1890): «Due documenti riguardanti le relazioni di Genova col Portogallo trascritti e pubblicati dal socio». *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, 23, p. 715-732.

RAUSELL, Francesc Xavier (2018): *Indumentària valenciana*. València: Diputació de València.

ROCCIA, Rosanna (2014): «Gli echi di Utrecht nel Castello Cavour di Santena». Dins MOLA DI NOMAGLIO, Gustavo / MELANO, Giancarlo (eds.): *Utrecht 1713. I trattati che aprirono le porte d'Italia ai Savoia*. Torí: Centro Studi Piemontesi Ca dë Studi Piemontèis, p. 581-622.

SÁNCHEZ GOZALBO, Angel (1980): *Repertorio de inventarios del Santuario de Nuestra Senora del Lledo*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura.

SANS, Josep M. (2000): *Dietari de la Generalitat de Catalunya (1707-1710)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

SCHULTE, Aloys (1923): *Geschichte der Großen Ravensburger Handelsgesellschaft (1380-1530)*. Stuttgart/ Berlín: Deutsche Verlags-Anstalt.

SEGURA, MARIA A. / BARCELÓ, MARÍA (2013): «Inventari del botiguer Pere Ylari (1465)». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 69, p. 289-310

SERRA, Miquel (2021): *Pendents que arribin els conqueridors*. Barcelona: Empúries.

SESMA, José A. / LIBANO, Ángeles (1982): *Léxico del comercio medieval en Aragón (siglo XV)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.

STRADA, Famiano (1682): *Guerras de Flandes: primera decada, desde la muerte del Emperador Carlos V hasta el principio del govierno de Alexandro Farnese*. Colònia: Marc Michel Bousquet.

TOBELLA, Francesc X. (1882): *La atzabara (pita)*. Barcelona: Estampa de la Renaixensa.

Toponymisch Woordenboek = GYSSELING, Maurits (1960): *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, digitalització a càrrec de De Herdt, Tom & De Wolf, Jenne & Pauwels, Hugo & Wouters, Annelies & Van Loon, Jozef. Universiteit Antwerpen 2005–2008/ KANTL 2013. https://bouwstoffen.kantl.be/tw/>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

VAN DURME, Luc (2015): «De toponymische elementen *aard*, *eerde*, *ert* (*art*), *hard*, *heerd*, *herde* en *hert*». *Bulletin de la Commission Royale de Toponymie et Dialectologie*, 87, p. 189-208.

VAN OSTA, Ward (1989): «De terreinwoorden aard, ort en egert». *Naamkunde*, 21, p. 100-135.

VCM = Vocabulario de Comercio Medieval. Legado Gual Camarena, <https://www.um.es/lexico-comercio-medieval/>. [Consulta: 2 de desembre de 2025.]

VIDOS, Benedek Elemér (1950): «Noms de villes et de procinves flamands et neerlandais devenus noms communs dans les langues romanes». *Estudios dedicados a Menendez Pidal*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, vol. 1, p. 165-194.

VENY, Joan (2011): «Sobre el mossarabisme *alatxa* (Sardinella aurita)». *Caplletra*, 51, p. 183-201.

VINYES, Ramon (1946): *A la boca dels núvols*. Mèxic: Col·lecció Catalònia.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 455–463, https://memoriadelcor.org

REBOLADA, VIENTU O AGUA: LOS REFRANES METEOROLÓXICOS D'ASTURIES NEL ALPI

Claudia Elena MENÉNDEZ FERNÁNDEZ
Universidá d'Uviéu / Academia de la Llingua Asturiana

1. XUSTIFICACIÓN

L'homenaxe brindáu a José Enrique Gargallo Gil, home de frontera, refranólogu, fíu arguyosu de Puebla de Arenoso y *en el buen sentido de la palabra, bueno* —nel dicir d'Antonio Machado—, constitúi un marcu inmeyorable pa revisar el garrapiellu de refranes de calter meteorolóxicu qu'aprucen pelos cuadiernos d'encuesta de los venticuatro puntos del *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (*ALPI*) que correspuenden a Asturies, la tierra d'esti llau de la mar y una de les patries adoptives del mio mayestru y amigu.

Estos cuadiernos, qu'obren en poder de l'Academia de la Llingua Asturiana gracies a una collaboración previa de la institución con David Heap, son un monumentu al patrimoniu llingüísticu asturianu y recueyen tol llabor dialectolóxicu de campu que Lorenzo Rodríguez-Castellano y Aurelio Espinosa (fíu) llevaron a cabu a entamos de los años 30 del sieglu pasáu y finales de los 40, tres del paréntesis de la Guerra Civil, pa la preparación del *ALPI* (García Mouton et al. 2016). L'esvaciáu de los cuadiernos de los venticuatro puntos asturianos —cinco de fala gallega (puntos 300-303 y 323) y diecinueve de fala asturiana (puntos 304-322)— revela l'anotación de trenta y ún refranes de temática meteorolóxica que los encuestadores atroparon de la que recopilaben el léxicu venceyáu al campu semánticu del tiempu.

Les llendes d'espaciu impuestes nesti trabayu oblíguenme a restrinxir les posibilidaes d'analís de los materiales. Asina que, siguiendo la llinia d'investigación inaugurada pol propiu José Enrique nel proyectu *BADARE* y, depués, *ParemioRom*, válgome especialmente d'una riestra de trabayos (Gargallo Gil 2009, 2010, 2020; Bastardas i Rufat 2010; Álvarez Pérez 2013) que cinquen a la paremioloxía asturiana col envís de: a) clasificar motivacionalmente y xeolocalizar l'amuesa limitada de refranes recoyíos nel ALPI; b) identificar el posible paremiotipu285F[1] al que s'adscriben y otros cognaos romances; c) apurrir delles notes llingüístiques d'interés. Too ello de xeitu esquemáticu. Cada refrán conseñáu, del que s'indica al final ente paréntesis el puntu onde se llocalizó, represéntase de manera ortográfica, pa facilitar la llectura, frente a la trescripción fonética con que remanecen nos cuadiernos. Ha señalase tamién que la confrontación romance con otres paremies cognaes faise al traviés de la base de datos de *ParemioRom*.

2. LOS REFRANES METEOROLÓXICOS DEL ALPI: ESTUDIU Y GLOSA

2.1. Montes con capa

(1) *Cuando Benzúa tien capa y niebla, yá puede poner mantón la vieya* (p. 321, Los Carriles, Llanes)

Abonden nel ámbitu románicu los refranes que reproducen la imaxe del "monte con capa", onde la imaxinación popular tien convertío les nubes que tapen el cumal de los montes en "capes", "sombreros" o otros similares, ya indiquen xeneralmente una predicción de mal tiempu. Nel casu anotáu, Benzúa fai alusión a un conocíu picu del conceyu de Llanes. Una paremia asemeyada, con una segunda parte dafechu castellanizada, afáyase en *ParemioRom*: *Cuando'l picu Benzúa pon la toca, el concejo de Llanes se moja*.

Esta mena de refranes tien un percorríu bien ampliu n'Asturies (Gargallo Gil 2009: 163-164; Menéndez Fernández 2025: 58), pero tamién nel restu de la Península Ibérica, como yá fixo notar Pedrosa (2001: 149-155):

(cast.) *Cuando la sierra de San José veas con capa, no dejes la tuya en casa*
(gall.) *Cando o Pico Sagro pon a touca, auga temos, moita ou pouca*
(cat.) *Quan Montjuïc duu caputxa, senyal de pluja*

[1] «Lo entendemos a manera de fórmula o abstracción bajo la que se acogen refranes similares en su estructura formal y en su contenido semántico, aun a sabiendas del carácter flexible de tales factores en algunos casos» *ParemioRom* (http://stel.ub.edu/paremio-rom/es/atlas/atlas-de-paremiorom-apr-presentaci%C3%B3n).

2.2. Animales que predicen bon tiempu

(2) *Rinchín, rinchín, vei dicirye a tou padrín, que mañá faiga un bon solín* (p. 302, Freal, Navia)

Ye *rinchín* una de les designaciones del insectu coleópteru *Coccinella septempunctata* (*PALLA* I, 11), con especial afitamientu na franxa del Navia-Eo. En consonancia cola so consideración como un animal cuasi divín, suel atribuyíse-y la capacidá de predicir si fadrá sol o non, lo que xenera un paremiotipu con una estructura dialogada na que se-y fai al insectu un encamientu de sol y bon tiempu. Otres variantes puen ser: *Reinín, reinín, vei al cielo ya diye a tou padrín que mañá faiga solín*, nel llugar d'Anlleo, conceyu de Navia; o *Reinía, reinía, vei diciye a tou padrín y a túa madría que mañá faga bon día*, nel conceyu d'Eilao (*H&F* s. v. *rinchín*). Nel asturianu occidental conozse asina mesmo un refrán similar: *Catasol, catasol, veite pra tou siñor que mañena traiga el sol* (*DGLA* s. v. *catasol*). Y tamién en Cantabria: *Volarrey, volador, dime si mañana hace sol*; *Catalina, lina, lina, sube al cielo y dile a dios, que mañana haga mucho sol* (García Mouton 1987: 195-196). Fuera d'esti espaciu norteñu iberorrománicu, n'otros ámbitos románicos documéntense exemplos de que'l comportamientu d'un animal val pa predicir el tiempu futuru (Álvarez Pérez 2013: 85-86), pero nun somos a conseñar un paremiotipu asemeyáu al equí citáu con una estructura dialóxica.

2.3. Data fixa: Santa Marina

(3) *Xuilín pola Santa Marina, colga el tou sachu na viga* (p. 323, Cuantas, Ibias)

Esto ye, pel tiempu de Santa Marina, el 18 de xunetu (o *xuilín*, voz propia del ámbitu del Navia-Eo pa denomar el séptimu mes del añu [*ALGA* IV, 131]), yá ye momentu de poner el ramu al llabor de sallar. La devoción a esta santa, d'orixe gallegu, tien un asitiamientu especial nel noroeste ibéricu (Álvarez Pérez 2013: 88). Ello xustificaría la representación restrinxida de la mesma nel refraneru, acotada al ámbitu del gallegu, del portugués y del asturianu. De fechu, na base de datos de *ParemioRom*, namái figuren ocho refranes que faigan mención a la santa, cinco n'asturianu, dos en portugués y ún en gallegu.

2.4. Meteoros diversos

2.4.1. Cielu empedriáu (y afines)...

(4) *El cielu enladrilláu, a los tres días mocháu* (p. 309, Vi̯l̯anueva, Teberga)

(5) *El cielu arbeáu, el suelu moyáu* (p. 310, La Cai, Grau)

(6) *Cielu empedriáu, suelu moyáu* (p. 313, Llantones, Xixón)

(7) *Cielu empedriáu, a los tres díis moyáu ~ anubláu* (p. 318, Nozalea, Casu)

(8) *Cielu empiedráu, l'agua en teyáu* (p. 321, Los Carriles, Llanes)

La imaxe del cielu estráu de pequeñes nubes arredondiaes, qu'asemeyen un empedráu o rabañu d'oveyes, aveza a ser una anuncia de lluvia más o menos inminente, y motiva un paremiotipu bien bayurosu per tol ámbitu románicu:

(gall.) *Ceo empedrado, chan mollado*
(cat.) *Cel a roquetes, aigua a bassetes*
(cast.) *Cielo a borreguicos, agua a capacicos*
(occ.aran.) *Cèu anherèr,* [/] *era ploja ath darrèr*
(it.) *Cielo a pecorelle* [/] *acqua a catinelle*
(sic.) *Celu picurinu, / s'un chiovi oj, chiovi a lu matinu*

Nel casu asturianu predomina la denomación de *cielu empedriáu*, con una yod epentética recurrente n'infinidá de sílabes átones (cf. *turráu* ~ *turriáu*, *rondar* ~ *rondiar*, *curar* ~ *curiar*, etc., García Arias 2003: 106-109). La solución *empiedráu* (8) abulta un reflexu analóxicu del diptongu que sí se manifiesta na voz *piedra*. Xunto a esta fórmula, aprucen otres afines, como (5) *cielu arbeáu*, variante d'*arbeyáu* con perda de [j] característica nel conceyu de Grau pa la evolución de -LJ-, y que remite a la metáfora visual de les nubes como 'arbeyos' (< masc. del llat. ERUILIA s.f., *DELLA* I, 578). Y tamién (4) *cielu enladrilláu*, qu'amuesa una espresión rellativamente castellanizada, pues nel conceyu onde se xeollocaliza, ye d'aguardar la solución *en*l̪l̪*adricháu* (*cf.* l̪l̪*adrichu* en Teberga, *DELLA* IV, 314), que sí caltendría la rima consonante cola segunda parte de la paremia (*mocháu*). Ha solliñase tamién en (8) l'usu autóctonu asturianu de la estructura *en* + *sustantivu masculín singular*, con desaniciu del artículu determinativu (*en teyáu*, y non *nel teyáu*) (cf. *GRALLA* 102).

2.4.2. El sol

(9) *Cuando el sol rescata, buen día cata* (p. 321, Los Carriles, Llanes)

Nos conceyos orientales de Llanes, Parres y Cabrales (*DGLA* s. v. *rescatar*), el verbu *rescatar* (deriváu de *catar*, < CAPTARE v. [*DELLA* II, 305]) presenta l'acepción 'llucir con tonos arroxaos el Sol nel horizonte'. Nesti sen, si'l Sol s'amuesa asina, espérase un día de bon tiempu. Esta bona predicción según el color bermeyu del Sol materialízase en dellos refranes d'otros espacios románicos, como:

(cat.) *Si el sol es revira, demà farà bon dia*
(occ.) *Soulèu que se coucho roussèu* [/] *L'endeman se moustrara bèu*
(cast.) *Sol poniente en cielo grana, buen día mañana*

Si bien non siempre el color arroxáu del sol da anuncia de bon tiempu, talo y como se ve en (fr.) *Soleil rouge promet l'eau / Mais soleil blanc fait le temps beau.*

2.4.3. Arcu la vieya

(10) *Arco da veya, revólveme a pedra, col dido meñiquín, que non chova por min* (p. 301, As Campas, Castropol)

La fascinación popular por esti fenoménu de la naturaleza, que davezu se tien rellacionao cola apaición de la lluvia, ye fonte d'abondos refranes en tol ámbitu románicu (cf. Gargallo Gil 2006). Sicasí, paez que'l pueblu non siempre tien una bona consideración al rodiu d'esti ente, al que s'asocia, por exemplu con males colleches, lo que motiva la fixación de conxuros o fórmules coles que se busca alloñar l'arcu de los campos ya impedir que traiga l'agua (Mouton 1984: 179-180). Asina s'ha d'interpretar la paremia conseñada, qu'amuesa otres variantes llocalizaes nel occidente d'Asturies y nel oriente de Galicia: *Arco de veya, revolve na terra, col dido monín, que nun chova por mín; col dido pulgar, que chova nel mar* (Cabal 1972: 378); *Arco de vella, revolve tres pedras* (p. 146, O Bolo, Ourense, y anota l'encuestador «le dicen para que cese de llover»); *Arco da vella / revólveme a pedra / co dedo belleco / que mañán tará seco* (A Fonsagrada, Lugo).

2.4.4. Cercu de sol y de lluna

(11) *Cerco da lúa, seca a lagúa* (p. 300, Salgueiras, Vilanova d'Ozcos)
(12) *Cerco el sol, molla el pastor* (p. 300, Salgueiras, Vilanova d'Ozcos)
(13) *Cerco da lúa, non moya, que enxuga* (p. 301, As Campas, Castropol)
(14) *Cerco de sol, moya al pastor* (p. 301, As Campas, Castropol)

El redondel o cercu qu'envuelve la lluna o'l sol rellaciónase con predicciones varies de lluvia o bon tiempu. Estos refranes, allugaos en dos puntos eonaviegos gallegofalantes del estremu occidental d'Asturies, respuenden a un paremiotipu que tien un espardimientu fundamentalmente pela península ibérica. Asina:

(ast.) *Cercu de lluna non hincha la llaguna; cercu de sol mueya al pastor*
(cast.) *Cerco de sol remoja al pastor; cerco de luna, o le moja o le enjuga*
(arag.) *O rolde d'sol* [/] *moja a capa d'o pastor* [/] *y o d'a luna* [/] *le'n enchuga*

2.4.5. Arreboles

El color encarnáu del cielu o de les nubes allumaos pol sol xenera una riestra de tipos léxicos que son niciu de predicciones variaes de tiempu ya impliquen la salida y la puesta del astru. En dalgunos casos, el fenómenu meteorolóxicu allúgase de manera precisa al traviés de la mención d'un topónimu, al rodiu del que s'afita la predicción temporal. Esti paremiotipu, baxo espresiones llixeramente estremaes, ye

conocíu a lo llargo de tol país (*vid.* Imaxe 1 *infra*). Y tamién n'otros espacios romances: (port.) *Céu vermelho para o mar, velhas a assoalhar*; (gall.) *Ceo encarnado, vendabal ao rabo*; (cast.) *Cielo rojazo, agua a porrazos*; (fr.) *Un ciel rose à la fin du jour / Du beau temps promet le retour*; (friul.) *Cîl ros sul fâ dal dì, ploie sigûr prìn di misdì*, etc.

2.4.5.1. Bermeyón, bermeyura

(15) *A la nueiti brimichón, pula mañana non* (p. 308, La Pola, Somiedu)
(16) *A la tarde bermechón, ya pur la mañana non* (p. 309, Vi̯l̯lanueva, Teberga)
(17) *A la tarde bermeyón, que pola mañana non* (p. 310, La Cai, Grau)
(18) *Si ta mui bermeyón, va facer airón* (p. 310, La Cai, Grau)
(19) *Bermeyón a la terdi, que per la mañana non* (p. 314, Cenera, Mieres)
(20) *Bermeyón pela tarde sí, pela mañana non* (p. 318, Nozalea, Casu)
(21) *Bermeyura de tarde, sol o aire; bermeyura de mañana, o sol o agua* (p. 320, Sames, Amieva)

Llocalízase d'oriente a occidente per tol ámbitu asturfalante. La so xenuinidá acolúmbrase pente medies de dellos trazos dialectales relevantes, como la solución [tʃ] en faces del sudoccidente asturianu pa la evolución de -C'L- (*bermechón*, *brimichón* < VERMICULU [*DELLA* I, 882]), la inflexón metafonética *tardi* > *terdi* nel puntu 314 (Mieres) o la distribución d'usos de les preposiciones *per*/*por* (p. 308, 309, 310, non distinguidores en favor de *por*; frente a p. 314, 318, que caltienen usos diferenciaos de dambes preposiciones).

2.4.5.2. Coloráu

(22) *Coloráu a la cena, buen tiempu espera* (p. 305, Navelgas, Tinéu)
(23) *Coloráu al alba, o aire o agua* (p. 305, Navelgas, Tinéu)
(24) *Coloráu, colorón a la terdi, qu'a la mañana non* (p. 315, Felechosa, Ayer)

Como en §2.4.5.1., la espresión con metafonía (*tardi* > *terdi*) apaez nun puntu nel qu'esti ye un fenómenu productivu inda anguaño.

2.4.5.3. Rubio, rubién

(25) *Rubio pra Meira, caldeiro na goteira* (p. 300, Salgueiras, Vilanova d'Ozcos)
(26) *Rubién pra Lugo, sol seguro* (p. 300, Salgueiras, Vilanova d'Ozcos)
(27) *Rubio pra Burón, sol a trompón* (p. 300, Salgueiras, Vilanova d'Ozcos)
(28) *Rubién de mañá, vento o augua* (p. 302, Freal, Navia)
(29) *Rubién de cena, búa noite espera* (p. 302, Freal, Navia)
(30) *Rubién en Burón, sol a trompón* (p. 323, Cuantas, Ibias)

La distribución xeográfica d'estos refranes revela una concentración únicamente eonaviega. Ha tenese en cuenta, nesti sen, que la voz *rubién* col valir de 'color encarnáu del cielu' namás ta documentada nesti territoriu (*DGLA* s. v.) y, si bien l'axetivu *rubio* conoz tamién n'asturianu l'acepción 'color encarnáu', nun ye la solución más avezada a la d'espresar el nome d'esti color (frente a otres opciones como *bermeyu*, *coloráu* o *encarnáu*), mentanto que nel Navia-Eo sí constitúi la primer acepción.

Les alusiones toponímiques de Meira y Burón, nomes de dos villes de la provincia de Lugo, asina como'l mesmu topónimu de Lugo, resulten ser referentes próximos a los llugares au se conseñaron los refranes, Vilanova d'Ozcos y Ibias, dambos dos, conceyos asturianos vecinos fronterizos de la provincia llucense.

2.4.5.4. Rebolada

(31) *Rebolada, vientu o agua* (p. 322, Cimiano, Valle Altu d'Peñamellera)

La voz *rebolada*, variante d'*arrebolada* con aféresis de la vocal átona inicial, trátase d'un empréstamu castellán. El paralelismu con otros refranes romances, como l'arag. *Alba roya, vento o ploya* o'l cat. *Cel rogent, pluja o vent*, ye evidente.

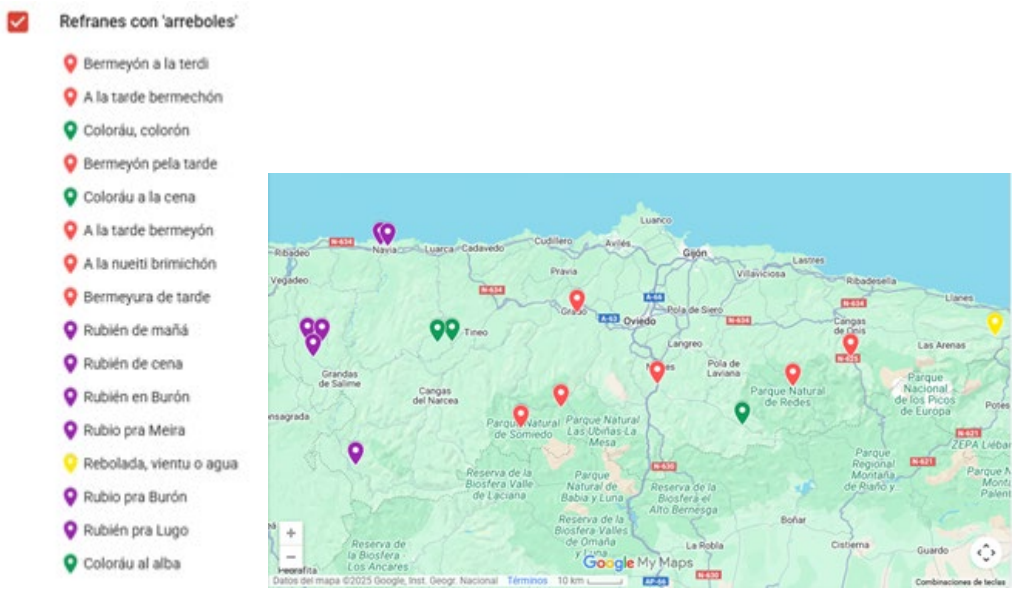

Xeollocalización de los refranes con 'arreboles'

3. CONCLUSIONES

El patrimoniu refranísticu d'Asturies ye bien bayurosu, y d'ello dio bona cuenta l'equipu llideráu por José Enrique Gargallo nel proyectu *ParemioRom*, no que fai a los refranes de calter meteorolóxicu. L'atención al repertoriu paremiolóxicu d'una comunidá humana concreta concíbese como un mediu imprescindible p'averase a la cosmovisión del mundu y a la espresión de la cultura y de la identidá particulares d'un pueblu, pero, asina mesmo, permite trazar pontes y detectar los paralelismos que, nesti casu, xunen Asturies a una familia de mayor dimensión, la románica. Con esti trabayu cenciellu, y forzosamente llendáu, que pon los refranes meteorolóxicos asturianos del *ALPI* nel focu, aguardo poder contribuyir al estudiu de la paremioloxía asturiana y, al mesmu tiempu, brinda-y una prienda al profesor Gargallo como amuesa de fonda estima y amistá.

REFERENCIES BIBLIOGRÁFIQUES

ALGA = GARCÍA, Constantino et al. (1990-): *Atlas lingüístico galego*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega.

ÁLVAREZ PÉREZ, Xosé Afonso (2013): «Distribución geoparemiológica de refranes meteorológicos asturianos». *Lletres Asturianes*, 109, p. 67-102.

BASTARDAS I RUFAT, Maria Reina (2010): «Topónimos en los refraneros meteorológicos asturianos», en CANO GONZÁLEZ, Ana Mª (coord.), *Homenaxe al profesor Xosé Lluis García Arias*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana, vol 2, p. 543-560.

CABAL, Constantino (1972): *La Mitología Asturiana*. Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos.

DELLA = GARCÍA ARIAS, Xosé Lluis (2017-2021): *Diccionariu Etimolóxicu de la Llingua Asturiana*. Uviéu: ALLA / Universidá d'Uviéu.

DGLA = GARCÍA ARIAS, Xosé Lluis (2002-2004): *Diccionario general de la lengua asturiana*. Oviedo: Editorial Prensa Asturiana/La Nueva España.

GARCÍA ARIAS, Xosé Lluis (2003): *Gramática histórica de la lengua asturiana*. Uviéu: ALLA.

GARCÍA MOUTON, Pilar (1984): «El arco iris: Geografía lingüística y creencias populares», *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, 39, p. 169-190.

GARCÍA MOUTON, Pilar (1987): «Motivación en nombres de animales», *Lingüística Española Actual*, 9, p. 189-197.

GARCÍA MOUTON, Pilar et al. (coords.) (2016): *ALPI-CSIC* [www.alpi.csic.es], edición digital de Navarro Tomás, Tomás (dir.), *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica*. Madrid: CSIC.

GARGALLO GIL, José Enrique (2006): «*Quan surt la ratlla de Sant Martí*… Refranes romances del arco iris, meteorología y cultura popular». *Quaderni di Semantica*, 53-54, p. 301-319.

GARGALLO GIL, José Enrique (2009): «*Cielu empedráu, suelu moyáu*. Asturiano y romance, literatura popular y refranes meteorológicos», en RAMOS CORRADA, Miguel (ed.), *Actes*

del II Conceyu Internacional de Lliteratura Asturiana (CILLA). Uviéu 5-6-7 y 8 de payares de 2007. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana, p. 161-173.

GARGALLO GIL, José Enrique (2010): «Refranes del calendario y meteorológicos en el DGLA», en CANO GONZÁLEZ, Ana Mª (ed.): *Homenaxe al Profesor Xosé Lluis García Arias*. Uviéu, Academia de la Llingua Asturiana, vol. 1, p. 177-193.

GARGALLO GIL, José Enrique (2020): «Refranes meteorológicos del asturianoleonés en su contexto romance». *Lletres Asturianes*, 123, p. 37-63.

GRALLA = Academia de la Llingua Asturiana (1998): *Gramática de la Llingua Asturiana*. Uviéu: ALLA.

H&F = SUÁREZ FERNÁNDEZ, Xosé Miguel (2015 -): *Herbas y florías. Un sito pra falar dos nomes en galego-asturiano das especies vexetales (y animales)*, en llinia: https://herbasyflorias.wordpress.com/.

MENÉNDEZ FERNÁNDEZ, Claudia Elena (2025): «Cuestiones d'onomástica na tradición del refraneru popular d'Asturies», en CORRAL ESTEBAN, Avelino (ed.), *The Asturian Language: Distinctiveness, Identity, and Officiality. Volume 2*. Bristol: Peter Lang, p. 53-67.

PALLA = MENÉNDEZ FERNÁNDEZ, Claudia Elena / GUARDADO DIEZ, David (coords.) (2025): *Pequeñu Atles Llingüísticu d'Asturies*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana, vol.1.

PAREMIOROM. <https://stel2.ub.edu/paremio-rom/es/refranes>

PEDROSA, José Manuel (2001): «El gorro de Montejurra (un estudio de paremiología comparada)». *Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra*, 76, p .149-158.

Estudis en homenatge al Professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 465-478, https://memoriadelcor.org

UNA NOVA APORTACIÓ AL LÈXIC I A LA METEOROLOGIA POPULAR DEL MAESTRAT

Josep MESSEGUER-CARBÓ[1]
Universitat Rovira i Virgili

1. JUSTIFICACIÓ

Aquest treball modest a partir de quatre localitats valencianes del Maestrat és complementari a la primera investigació sobre lèxic i meteorologia popular que, entre l'agost i el setembre de l'any 2010, dugueren a terme José Enrique Gargallo i Miquel Àngel Pradilla a la comarca del Maestrat i que un any després publicaren en el *Butlletí del Centre d'Estudis del Maestrat*. Van recollir dades de set localitats situades en l'àrea nord del Maestrat administratiu, amb les abreviatures que tot seguit s'indiquen i que en el cos del treball s'aprofiten per recuperar-ne les dades: Ballestar (BT), Canet lo Roig (CN), la Pobla de Benifassà (LP), Rossell (RS), Traiguera (TR), Vinaròs (VN) i Xert (X). Les noves enquestes se situen en quatre localitats de l'àrea sud-occidental de la comarca del Maestrat: Atzeneta del Maestrat (AT), Benafigos (BF), Catí (CT) i Vistabella del Maestrat (VT). En aquesta ocasió també s'ofereix una mostra de designacions, locucions, parèmies i testimonis referits als núvols i al cel, als tipus de precipitacions i als vents[2] Amb tot, la investigació segueix l'estratègia metodològica i la manera de presentar les dades d'aquella publicació de 2011, tot per esdevenir un homenatge als seus autors, especialment a José Enrique Gargallo Gil

[1] He comptat amb el suport de la companya Maria Linares López per poder fer les entrevistes i he d'agrair els seus suggeriments i indicacions, que han millorat el text original.
[2] Per raons d'espai no es poden encabir les referències als estels, al firmament, als meteors ni a aspectes atmosfèrics diversos, com la ratlla de Sant Martí, ni tampoc a les creences vinculades a la predicció del temps, tot dades que resulten complementàries a les que es recullen en aquest treball.

en el reconeixement públic que se li ofereix amb motiu del seu seixanta-cinquè aniversari.

Els tres apartats en què es desglossen els elements recollits sobre meteorologia popular, altres meteors i àrees lexicals associades són:

1) Núvols, boires o nuvolositat; tipus de cel
2) Precipitacions
3) Vents

Les entrevistes són converses dirigides d'una hora i mitja aproximadament a informants de més de setanta anys que han viscut tota la vida a la localitat d'enquesta o una part significativa d'aquesta juntament amb la seua ascendència. La transcripció dels comentaris dels informadors s'ha fet ortogràfica. Per accedir als informants s'ha comptat amb l'ajuda dels enllaços locals: a Atzeneta del Maestrat, Toni Linares Barberà, Toni Medall Rovira i Jaime Agustina; a Benafigos, també Toni Linares Barberà; a Catí, Imma Sales Sanjuan; i a Vistabella, Elvira Safont Pitarch. Les entrevistes s'han realitzat entre el 12 i el 27 d'agost de 2025. A continuació, es detalla el nom i l'edat de cada informador, amb la data d'enquesta i la localitat d'on són, amb l'abreviatura que s'aprofitarà per referir-s'hi en el text:

Atzeneta del Maestrat (AT): Bienvenida Marín Monferrer (90 anys), Vicent Alcon Silvestre (77 anys), Celia Vidal Sales (84 anys). Entrevistes fetes els dies 26 i 27 d'agost de 2025.

Benafigos (BF): Demetrio Linares Monfort (92 anys), Pepe Linares Monfort (88 anys), Luis Vives Monferrer (81 anys) i Julita Marín Vives (78 anys). Entrevistes fetes el dia 12 d'agost de 2025.

Catí (CT): Josefa Roca Segarra (87 anys), Vicenta Sanjuan Ferreres (93 anys), Vicente Roca Sales (88 anys) i Hermenegildo Pitarch Celma (86 anys). Entrevistes fetes el dia 20 d'agost de 2025.

Vistabella del Maestrat (VT): Elvira Pitarch Edo (90 anys), Consuelo Alcon Garcia (82 anys), Benito Edo Monferrer (86 anys) i José Ramon Salvador Cevades (71 anys). Entrevistes fetes el dia 22 d'agost de 2025.

2. NÚVOLS, BOIRES O NUVOLOSITAT; TIPUS DE CEL

En els mateixos pobles conviuen variants fonètiques del mot genèric, *núvol* (BF, AT) i *núgol* (AT, BF, CT, VT), i la forma femenina, dita en plural, *núgoles* (BF). A Atzeneta, l'ús de *núvol* i *núgol* sembla vinculat a la variable *classe social* perquè la tendència és sentir *núvol* als veïns del poble i *núgol* als que procedeixen dels masos del terme. Gargallo i Pradilla (2011: 46) també recullen *núvol* (TR, LP, VN) i *núgol*

(RS, BT, LP, X), així com *núol* (RS) i *nú*[v]*ol* (CN). *DCVB* (s. v. *núgola*): «(dial.): Núvol (Benassal)».

La resta del material s'ordenarà alfabèticament:

– *(A)nuvolat* (AT); *Anugolat* (VT). *DCVB* (s. v. *anuvolat*): «Cobert de núvols; cast. *nublado*». *DCVB* (s. v. *nuvolat*): «1. Adj. (f. *-ada*) Ennuvolat; cast. *nublado*. «La muntanya està nuvolada»: està coberta de núvols (val.)».

– *Bassetes* (VT): vegeu *calderetes*. Té el sentit general de bassa petita.

– *Bardissa* (BF: «molta bardissa», «es pose tot fosc, ara vindrà auia»; CT: «un nugol com unes barres»; VT: «(a)vui hi ha bardissa per baix: no se veu el mar, que hi ha una bardissa de núgols, que eixa bardissa és un sinyal de auia, podrie tronar o podrie canviar el temps»; *bardissa roja* (CT: «sinyale vent i gelor»); *bardissa negra* (CT: «pot ploure o nevar»). Gargallo i Pradilla (2011: 47) recullen *bardissa* a RS, X, CN, BT, TR i LP. Ibàñez, Izquierdo i Moya (2017: 33) recullen *bardissa* a bona part de les localitats del Montsià. Manent (2002: 18) registra *bardissa* («Una mena de cella») als Reguers (Baix Ebre). *DCVB* (s. v. *bardissa*): «Paret de núvols que apareix damunt la serra (Ulldecona); cast. *barda*».

– *Boira: repixar la boira*, *boira terrera* (BF, VT: «repixe la boira»); *repixar la boira*, *boira catxa* (CT; VT: «hi ha camins que hi ha una boira que va catxeta per eixos barrancs», *Quan baixe la boira pel barranc de l'Atzevar* [sud-oest]*, aigua per tot lo Pla*); *repixar la boira*, (*es*)*pixorrar la boira* (AT: «(es)pixorre la boira», «repixe la boira», «boira: sempre se fa per estos tossals del Bovalar va planeta planeta i se'n va per ahí pel riu [Montlleó] cap allí a Meanes», «s'agarra la boira», «repisse la boira», «quan el rabo de la boira estigue cap a Benafigos plourà segur, si està cap a serra Esparreguera, aire»); *boira grossa* (AT: «si és boira grossa passaràs ahí davant i no voràs res»). *Aboirar*: *Penyagolosa aboirat, tres dies eixut o banyat* (VT); *Espaneguera aboirà dins tres dies eixuta o banyà* (AT); *Pinagolosa aboirà, ixuta o banyà* (AT). Gargallo i Pradilla (2011: 47) troben les expressions *pixar la boira* (RS, CN, BT), *repixar la boira* (BT), *aspixorrar la boira* (X), *boira terrera* (BT, LP), *boira rastrera* (TR), *boira pixona* (VN, TR). Manent (2002: 19, 29) també situa al Baix Ebre les expressions *boira pixadora*, *boira pixona* i *repixar la boira*. *DCVB* (s. v. *aboirat*): «Emboirat (Maestrat). Refr. «Penyagolosa aboirat, dins tres dies eixut o banyat» (Benassal).».

– *Borreguets: Cel a borreguets, aigua a canterets* [sentida dir, però actualment té molt poca vitalitat d'ús] (VT); *Cel a borreguets, auia a canterellets* (AT). No hi ha rastre del refrany amb la base *cabretes* que Gargallo i Pradilla (2011: 47) recollien a TR («Al cel

cabretes i a la terra pastetes»). El *DCVB* (s. v. *borreguet*) recull a Val[ència] el refrany «Cel a borreguets, aigua a canterets».

– *Cabassets*: *Cel a cabassets, aigua a canterets* (CT). El recullen Gargallo i Pradilla (2011: 47) a RS, X, CN, TR i BT. Al Montsià també el testimonien abundosament Ibàñez, Izquierdo i Moya (2003: 187). El *DCVB* (s. v. *cabasset*) el situa a Tortosa i València.

– *Calderetes*: *Està el cel a calderetes, aigua a canterelletes* (BF); «hi ha moltes calderetes avui [però no saben continuar amb el refrany]» (BF); *Cel a calderetes, aigua a bassetes* (VT); *Cel a calderetes, la terra a bassetes* (VT); *Calderetes al cel, aigua a la terra* (AT); *Cel a calderetes, auia a cistelletes* (AT). El refrany no figura en el *DCVB*. *DCVB* (s. v. *caldereta*): «1. Recipient d'aram o d'altre metall i de forma rodonenca [...]. 2. Cassoleta de l'ensenser dins la qual posen el foc (Castelló, Morella)».

– *Calitja* (CT; VT: «com si estiguere núgol, però està encalijat», «com si estare aboirat, però està encalijat», «ni està núgol ni està ras, fa una safocació, una espècie de safocament, un pareix que no pugue respirar bé, i tamé li diem *basca*»; AT: «ni és boira, com estos dies que fa tanta calor, que està tot túrbio», «la calitja és per la part de l'estiu»). Gargallo i Pradilla (2011: 48) recullen *calitja* (RS, X CN, BT) i *calitjada* (TR, LP, VN). DCVB (s.v. *calitja*): «2. Xafogor; ardor de l'ambient (Empordà, Pla d'Urgell, Camp de Tarr[agona], Tortosa, Maestrat, Valldemossa). «Fa una calitja que no es pot aguantar» (Llofriu, Balaguer, Massalcoreig, Montblanc, Reus, Tortosa, Benassal). «Si ses oliveres són massa baixes, sa calitja de sa terra fa malbé sa pareia» (Valldemossa)».

– *Castell*(*s*) (CT: «quins núgols castells!, porten tronà», ho diuen com a sinònim de *torromà*; AT: «quins castells se veuen hui, se prepare bé, hi haurà tormenta hui: als núvols quan hi ha torrellons»; VT: «si se formen per dalt [l'Aragó], quin castell se forme allà, prompte plourà, o quin castell de més mala fatxa assome allà, alguna pedrejà vindrà vui, eixos castells a vegaes porten molta pedra, quan ve, perquè és quan ve per l'asprà de tanta calor que formen eixos castells i és de quan venen les tormentes, però si se formen per baix no són verdadés, ni se solen formar molt de baix»). Gargallo i Pradilla (2011: 48) també registren *castell*(*s*) a RS: «surten d'onze a dotze», X «s'acaben en puntes», CN «núvols de tronada», BT, TR i LP. *DCVB* (s.v. *castell*): «7. Nuvolada molt grossa, de formes acimalades, que avança amb rapidesa i invadeix de pressa el cel (Cat.)». Manent (2002: 22) registra *castells* a Paüls, «núvols que s'estarrufen, blancs o negres, i poden dur pluja o trons». Vegeu *torromà* i *torrellons*.

– *Cel rogent* (VT: «Cel rogent, pluja o vent»). El refrany només es recull d'un informador de Vistabella. La dicotomia que presenta no és viable al territori d'estudi perquè els núvols de color roig no s'identifiquen com un senyal de pluja. Vegeu *cel roig*.

– *Cel roig*. És un senyal de vent a Atzeneta («sinyale aire») i Benafigos («quan està així el cel roig sinyale aspror, casi que sempre que està aixina roig, ploure no plou, que vol dir que està eixut, que no hi ha sinyal de ploure»). A Vistabella és un senyal de calor a l'estiu o de fred a l'hivern («si se ponie el sol aixina trist i en roig dien que demà ferà calor, si és d'istiu», «quan pa ahí per Musquerola se quedae tot roig dien demà fred, si és d'hivern»).

– *Cell* (AT: «quan nyà una tronà i va un núgol negre davant i detràs fa aixina un cell, blanc, ja està plovent a eixe costat», «és quan hi ha tormenta que ja va baixant el cell», «el cell ve de la lloma Bernat i de les Calçais [Calçades], i porta aigua, en canvi, si ve de la part de Meanes cab ací al poble, normalment pedra»; BF: «núvols d'aire», «quan hi ha cell és que sinyale molt d'aire de dalt, que si és de la part de Ares és molt fred, si és de Vistabella és més ponent, no fa tant de fred, i després estan, entremig d'Ares i Vistabellà, ahí a la serra el Boi, que eixe és ni una cosa ni l'atra, no sé quin nom té»; CT: «núgol que dels núgols s'alça més en blanc, porte aigua i sol vindre del cerç»; VT: «un cell és un senyal de fred», «ix per dalt pel Pico i a la millor va baixant, que nya camins que faran arabogues si és d'hivern», «d'hivern, quan per dalt hi ha un cell negre, és sinyal de nevà», «si hi ha molt de cell per dalt, aire després»). Gargallo i Pradilla (2011: 48-49) també recullen *cell* a RS, X, CN i TR com a senyal d'aigua o de pedra. Ibàñez, Izquierdo i Moya (2003: 186) també recullen *cell* a la Sénia. *DCVB* (s. v. *cell*): «Nuvolada llarguera que es posa a manera de barrera en l'horitzó (occ., val.); cast. *cejo*. «Avui dematí ha sortit un cell; potser plourà» (Massalcoreig). «Quin mal cell veig jo esta vesprada (Alcoi, Ibi)».

– *Clarianda*: aclarir-se el cel deixant-se veure un tros sense núvols (AT «quan el núvol escampe»; VT: «ja mou una clarianda per allà, que vol dir que s'està arrasant»; BF; CT). No figura amb aquesta accepció en el *DCVB* (s. v. *clarianda*): «Clarura de la roba; porció de tela més prima que la resta (Morella). «La calça d'este xic està plena de clariandes».». Amb aquest sentit, el *DCVB* registra el nom general *clariana* («2. Clap de cel sense núvols o més il·luminat que la resta»). En l'àrea d'estudi, també es recull el verb *aclarir-se* conjugat (CT, BF, VT, AT: «s'ha aclarit») i el nom *aclarida* (BF: «fa una aclarida»). *DCVB* (s. v. *aclarir-se*): «3.b) *Aclarir-se* el temps (el cel, etc.): desennuvolar-se o desemboirar-se, fer-se més clar i transparent el cel;

cast. *despejarse*». *DCVB* (s. v. *aclarida*): «Acte i efecte d'aclarir (V. aquest verb, en tots sos significats)».

– *Enteranyinat* (*cel—*): *a(n)taranyinat* (BF), *enteranyinat* (VT); *entaranyinat* (AT), *entaraganyat* (VT), (*an)taraganyat* (CT)*, taraganyós* (VT), *taranyinat* (VT). Es recullen les denominacions següents per referir-se al teixit que fa un aràcnid: *taranyana* (BF, VT), el diminutiu *taranyaniu* (BF), *taraganya* (VT, CT) i *telaranya* (AT). A partir d'Ibàñez, Izquierdo i Moya (2003: 184-185), al Montsià, també *cel entaraganyat*, *estraginat*, *sol entaraguinyat*, *taranyana* (*taranyina*, *teranyina*). Gargallo i Pradilla (2011: 46) registren *cel antar*(*a*)*ganyat* (RS, TP, LP), *antaraganyat* (BT)*, anteleranyat* (CN)*, astreginat* (VN), *taragany* (RS, X, BT, TR, LP), *antalagany* (X). Manent (2002: 23) recull al Baix Ebre *cel enterenyinat*. Marcos (2005: 27-28) cataloga *cel entaraganyat* a la Sénia, *cel enteraguenyat* a les Ventalles, *cel enteranyinat* a diverses localitats de les Terres de l'Ebre, *cel enterenginat* a Freginals, *cel enteranyinat* en un bon nombre de localitats de les Terres de l'Ebre, *cel esteraganyat* a Horta de Sant Joan i Prat de Comte, Favara i Maella, *cel astraginat* a Alcanar, i *cel teraganyós* a Gandesa, Nonasp i Faió.

– *Espejat* (BF, VT); *despejat* (VT, AT). Castellanismes. Pronunciats amb la velar pròpia del castellà. No es troba cap rastre del genuí *espillat* que Gargallo i Pradilla (2011: 47) registren a Vinaròs.

– *Joca* (*sol en joca*): assenyala tempestes per a l'endemà (AT: «a estes hores [vespre d'estiu] hi havie dies que se veen uns torrellons i dien [els vells] hi ha joca pa demà, que això volia dir que podia haver tormentes»; BF: «el sol se pon en joca: un núvol molt gros és un sinyal segur que demà trone»). El refrany *quan lo sol se pon en joca, ans de tres dies l'esquena xopa* (o les variants corresponents) que Gargallo i Pradilla (2011: 49) recullen (X, CN, BT, TR i LP), només es testimonia d'una informant d'Atzeneta en la versió *Si·l sol se pon en joca, mañana xopa*. La informadora aclareix que el sol se pon en joca «si se quede un núvol allà a postes de sol que el tape».

– *Llesna* (AT: «quina llesna porte el sol: se fique davant del sol i no dixe vore»). No figura al *DCVB*. Semànticament, podria relacionar-se amb la forma *guinsall* que Gargallo i Pradilla (2011: 49) recullen a Xert amb l'anotació «se fica davant del sol, d'hivern».

– *Milana*: massa de núvol baixa i compacta que tapa parcialment el sol i assenyala canvi de temps (BF: «hui s'ha posat una milana per baix que farà fred: la milana ací sempre és d'hivern quan fa fred, que està per baix i tape el sol, no dixe eixir el sol, està el sol tapat»; CT: «núgols que ixen per la part de la Morellana [sud-est]»; VT: «núgol que tape el sol», «s'ha posat una milana», «este matí nyavie una

milana»). Gargallo i Pradilla (2011: 49) també recullen el mot a RS, X, CN, BT i LP. Ibàñez, Izquierdo i Moya (2003: 184-185) el registren a la Sénia. I Manent (2002: 27), a l'Ametlla i l'Ampolla.

– *Núvols femelles*; *núvols mascles* (BF: «Si a Pinyagolosa nyavie un torrelló i a Espaneguera un atre, dien que era mascle i femella, que plourie»). No s'ha registrat un nom propi per als núvols mascles o femelles com fan Gargallo i Pradilla (2011: 51) amb el *Xareu* (RS, CN) i la *Madama* (RS).

– *Núvols de tronà* (BF); *núvols / núgols de tronà* (AT); *núgols de tronà* (CT, VT). Vegeu *torrellons*, *torrellonà* i *torromades*.

– *Núvols de vent* (CT); *núvols (núgols) d'aire* (BF: «núvols d'aire és el cell»; VT: «quan veus per dalt, per Musquerola, eixos núgols aixina que estan catxos que no pugen molt»). Gargallo i Pradilla (2011: 50) registren *núvols de vent* a RS i TR; Ibàñez, Izquierdo i Moya (2003: 190), a Alcanar i Santa Bàrbara; i Manent (2002: 28), al Baix Ebre.

– *Núvols rojos*. És un senyal de vent de ponent (BF: «senyalen aspror», «marca canvi, quan fa ponent sol marcar»; CT: «quins núgols més rojos, pos vent segur!»; AT: «sinyal de ponent i calor»). També assenyalen vent de ponent a VN segons recullen Gargallo i Pradilla (2011: 50), i vent a Ulldecona i Masdenverge sense determinar quin segons anoten Ibàñez, Izquierdo i Moya (2003: 192).

– *Nuvolat* (VT: «quan s'ha format en Penyagolosa una tormenta i en compte de vindre cap ací se n'ha anat cab a Vilafranca i eixa espècie de nuvolat se'n va cab allà, però no té un nom...»). *DCVB* (s. v. *nuvolat*): «2. Núvol especialment si és espès o d'extensió considerable; cast. *nube*, *nubarrón*».

– *Ras* (*cel—*): (AT: «està molt ras hui»; CT; BF; VT: «quina ora més bona farà vui que està ras de tot»). *DCVB* (s. v. *ras*): «4. [...] *Cel ras*: cel llis, molt clar, sense núvols».

– *Rogle de lluna*, *rogle de sol*: Tot i que és un indicador de pluja o de canvi de temps, no s'associa a cap refrany (AT: «esta nit tindrà rogle la lluna, la lluna porta rogle», «rogle de sol, que porte tres sols, és que nyà núgols i se veuen per un costat i per l'atre se veuen sols, i això porte auia, o canvi de temps»; BF: «la lluna porte rogle», «si el sol porte molt de rogle, plourà»; CT: «la lluna porte rogle: marque aigua, núgols, sinyale canvi de temps», «el sol també en sol portar, de rogle»; VT: «el sol porte rogle, és sinyal de ploure», «la lluna si porte rogle és sinyal de canvi de temps», «el sol, quan ixen tres sols, un a ca costat de sol, també és sinyal de canvi de temps»). No es

testimonia enlloc el refrany *Rogle de lluna, de cada cent no en plou una; rogle de sol, de cada cent noranta-nou* ni cap de les variants arreplegades per Gargallo i Pradilla (2011: 50) a RS, X, CN, BT, TR i LP, i per Ibàñez, Izquierdo i Moya (2003: 194) a Alcanar, el Castell, Mas de Barberans i els Valentins.

– *Torrellons* (AT: «si són d'eixos que se veuen molt grossos, se diuen torrellons, d'eixos que ixen com uns castells, si trone són los que porten l'auia, que antes tronae i plovie molt, ara no plou mai, hi ha vegaes que pugen del mar i sinós ixen per allà per l'atra part, per Pinyagolosa, per eixe tossal, era quan plou ací de tronà, però d'hivern ve per Espaneguera i porten aigua bona, que cau conforme toque, ara d'estiu quan ixen los torrellons porten pedra, està l'aire per dalt fresc i l'auia les gotes se fan pedra i fan molt de mal a tot», «lo *torrelló del Vidre*: quan ix eixe torrelló segur que trone i tormenta, però eixe agarre més la part de Benafigos, les Forques de Benafigos direcció a les mines de la Torre i Culla i per ahí se'n va cab a Espaneguera i avall avall»; BF: «núvols que porten tronades fortes, quan estan de Vistabella al Boi», «núvols que poden pedrejar quan venen pel [coll del] Vidre»); *torrellons / torrillons* (VT: «núgol que porte pedra, de vegades és granís més xicotico», «a vegades diem, ui, per ací dalt, quins torrillons, allò que se arme una boira, però se fa una cosa gran: un torrilló porte aigua», «torrellons, que al xocar uns i els altres, com fa tanta calor després casi sempre ve pedra»). La forma *torrellons* i l'expressió *núvols de tronà* es presenten com a sinònimes (AT: «els núvols de tronà són els torrellons»). *DCVB* (s. v. *torrelló*): «2. Núvol gros, voluminós, que sol amençar pluja (val.); cast. *torre*». Marcos (2005: 47-48) cataloga *torrellons* amb el sentit de *borrasques de cerç* «núvols que porten una miqueta d'aigua (quatre gotes) i que precedeixen una entrada de cerç (a Ulldecona)». No es correspon amb el sentit arreplegat. Vegeu *castells* i *torromà*.

– *Torrellonà* (AT: «els núvols de tronà són els torrellons, una torrellonà»). Marcos (2005: 46) cataloga *torrellonada* a Bot, Horta de Sant Joan, Favara i Prat de Comte. *DCVB* (s. v. *torrellonada*): «2. Conjunt de torrellons».

– *Torromà*, *torromaes* (CT: «al mes de juny, porten tronà»). La forma *torromà/torromaes* es presenta com a sinònima de *núvols de tronà* (CT: «núgols de tronà són les torromades»). Cati és la localitat que enllaça amb el nord del Maestrat, on Gargallo i Pradilla (2011: 51) situen les formes *torram*(*s*) a RS, BT i LP i *torromà/torromades* a X, CN, BT i LP. A més, dins l'àrea catalana, Ibàñez, Izquierdo i Moya (2003: 189) situen *torramades* a Mas de Barberans i Ulldecona, i *torramenta* a les Cases d'Alcanar, Masdenverge, els Muntells i la Ràpita. *DCVB* (s. v. *torramenta*): «Núvol voluminós, a manera de torres, que apareix a l'horitzó (Peníscola)». Etimologia: «d'un creuament de *tormenta* amb *torre*». Vegeu *castells* i *torrellons*.

– *Ull* (*traure (un) —*): (BF: «ha tret un ull, quan està núvol i s'aclarix un poc»; AT: «ja trau un ull el sol», «ja trau ull»). Gargallo i Pradilla (2011: 51) registren *traure ull* a RS, X, BT i LP, i *obrir ull* a CN, TR i VN. DCVB (s.v. *ull*) «7. Clariana, espai clar enmig d'un cel nuvolós (or., occ., bal.). Fer ull o Obrir ull o Treure ull: aclarir-se el cel deixant-se veure un tros de cel sense núvols».

3. PRECIPITACIONS

– *Aiguà* (CT, VT, AT); *tabalà* (BF); *trompà* (BF, CT, VT, AT), *trompassà* (VT); *xaparrà* (VT, AT); *xapinà* (BF, AT); *aigua a cànters* (AT). No figuren al *DCVB* amb aquest sentit *trompà* (*trompassà*), *xapinà* ni *aigua a cànters*. *DCVB* (s. v. *aiguada*): «3. Pluja forta». *DCVB* (s. v. *tabalada*): «2. Cop donat amb una caiguda (Maestrat, Cast., Val.); cast. *batacazo*. [...] «Ha caigut una tabalada d'aigua»: un gran aiguat (Morella).». *DCVB* (s. v. *trompada*): «3. Cop violent; cast. *trompazo*»; (s.v. *trompassada*): «Ensopegada»; (s. v. *xaparrada*): «Xapallada (Valljunquera, Aiguaviva d'Aragó)»; (s. v. *xapallada*): «Xàfec, aiguat fort i de poca durada (val.); cast. *chaparrón*»; (s. v. *xapí*): «(castellanisme) Tapí (val.)»; (s. v. *tapí*): «Sandàlia que duien principalment les dones i que era de tela fina amb una grossa sola de suro posada entre altres dues de cuiro; cast. *chapín*.»; (s. v. *tapinada*): «1. Cop donat amb un tapí; cast. *chapinazo*.»; (s. v. *ploure*): «Loc.—a) *Ploure a bots i barrals*, o *bota canal*, o *a cànters*, o *a portadores*: ploure amb gran intensitat. [...]».

– *Aiguaneu* (AT, CT, VT); *auianeu* (AT, BF): precipitació en forma de pluja i neu que no qualla. A Atzeneta, un mateix informant pot dir *aiguaneu* i *auianeu*. A Vistabella, també s'alternen *auia* (terme tradicional) i *aigua* (terme general adoptat), però només es registra *aiguaneu*. Ara bé, segons la historiadora Elvira Safont, el terme tradicional és *auianeu*. *DCVB* (s. v. *aiguaneu*): «Pluja barrejada amb neu (Puigcerdà); cast. *aguanieve*».

– *Arabogues* (AT, BF, CT, VT): precipitació menuda i breu en forma d'aigua i/o de neu; *arabogà* (AT, BF, CT, VT): conjunt d'aquestes precipitacions. Es diferencia les *arabogues de neu* (AT, BF, CT, VT) i les *arabogues d'aigua* (AT, VT). El terme genèric *arabogues* s'associa a un tipus diferent a cada localitat, segons si són més habituals les d'aigua o les de neu. Mentre que a Vistabella les arabogues solen ser de neu, a Benafigos són principalment d'aigua. L'expressió *arabogues de neu* pot oferir-se pràcticament com a sinònima d'*auianeu*. Gargallo i Pradilla (2011: 51-52) recullen sense precisions semàntiques els termes genèrics *arabogues*, *arabogada* a RS, CN, BT, TR i LP, i *arabogues*, *arabogà*, a X. *DCVB* (s. v. *araboga*): «1. Pluja fina d'aigua

mesclada amb neu (Morella, Benassal, Alcalà de X[ivert] [...]. 2. *pl.* Intermitències de pluja menuda i breu (Benassal)».

– *Borrellons* (CT, AT); *borrallons* (BF). *DCVB* (s. v. *borrelló*): «3. Floc de neu; cast. *copo*».

– *Borrim*, *borrimet, borrimege, borrimà* (BF; CT: «fa un borrimet que no s'han banyat ni els carrers»; AT: «és això que borrimege, que ni plou ni es mor la güela que diuen», «ha fet una borrimà que ha arruixat dos carrers»; VT: *borrimejà*). Gargallo i Pradilla (2011: 52) també arrepleguen *borrim, borrimet/bordimet, borrimege, borrimada/borrimà* a RS, X, CN, BT, TR, LP i VN. Al *DCVB* (s. v. *borrim*): «3. Pluja suau, de gotetes menudes (Gandesa, Tortosa, Maestr., Castelló)»; (s.v. *borrimet*): «Plugeta molt fina (Cast[elló], Tortosa)»; (s.v. *borrimejar*): «Plovisquejar (Tortosa, Amposta)»; (s. v. *borrimar*): «Plovisquejar (Cast[elló])».

– *Cellà*: episodi meteorològic breu i intens que pot manifestar-se com a pluja, neu o tempesta amb llamps (AT: «ha fet una cellà: quatre gotes i després calor», «quan rellampegue: quina cellà ha pegat!»; VT: «baixe una cellà de neu: es queda una miqueta blanquet el monte o damunt els teulats i després se'n va de siguida», «com una neviscarda»; BF: «fa una cellà: si fa quatre arabogues, que junt en l'aire, en molt poc que plogue te banyes tot perquè arree fort i de no res te banye tot»). El mot *cellada* no figura al *DCVB*. En contextos de neu, l'expressió *cellà de neu* equival funcionalment a *neviscarda* (i *neviscardà*). Marcos (2005: 34) cataloga *cellada* a Batea, Caseres, Nonasp i Garcia amb el sentit de «bromall llis que guaita per un coll o una muntanya i que assenyala aigua o neu» i identifica el mot popular amb formacions nuvoloses del tipus «*stratocumulus/ cumulus congestus/ cumulunimbus*». Els informadors no identifiquen *cellà* amb aquest bromall ni coneixen el terme paroxíton *cella*, que Gargallo i Pradilla (2011: 49) recullen a Vinaròs amb el sentit del *DCVB* («Nuvolada llarguera estesa damunt l'horitzó o damunt una muntanya; cast. *ceja*»); i que també recullen Ibàñez, Izquierdo i Moya (2003: 186) al Montsià (*celleta* a Freginals) i Manent (2002: 23) al Baix Ebre («Núvol que en té la forma i és dalt d'una muntanya. Acostuma a dur vent»).

– *Granís* (AT, BF, CT, VT). *DCVB* (s. v. *granís*): «3. Calamarsa (pir-or., or., occ., val., eiv.); cast. *granizo*».

– *Matacabra*: precipitació de neu tova que no qualla (VT: «aixina tova, és fofa, no pese com si fore una neu que no acaba d'estar gelà»; AT: «ha caigut matacabra»). S'ha de constatar que el sentit que es recull de *matacabra* 'neu que no qualla' no coincideix amb el dels diccionaris, 'granís menut'. *DCVB* (s. v. *matacabra*):

«Calamarsa menuda (Rosselló, Vall d'Àneu, Cardós, Maestrat, Val[ència]); cast. *granizo*».

– *Matacabrit*(*s*) (CT: «és granisset molt finet»). *DCVB* (s. v. *matacabrit*): «1. Calamarsa petita (Castellbò)». Vegeu *mataguirro*/*mataquirro*.

– *Matagüelos* (AT). Denominació local de *matacabra*.

– *Mataguirro* (AT: «granís però xicutinyo»); *mataquirro*, *mataquirrà* (BF: «com a pedra molt xicoticos», «el mataquirro molts camins és al mes de març»; VT: «com si foren voletes d'eixes de sopa»). A Catí també coneixen la paraula *mataquirro*, però no és el mot d'ús local (CT: «natros diem *matacabrit*, però tamé mos entenem, és lo mateix, molt aparegut»). *DCVB* (s. v. *mataquirro*): «Calamarsa petita (Maestrat); cast. granizo. «De primer granissava, però ara cau mataquirro». Etim.: compost de *matar* i de *quirro* 'cabra'.»; (s. v. *guirro*): «Porc jove (Penedès); cast. lechón, cochinillo. Etim[ologia]: del mateix radical que *guarro* i *gorrí*».

– *Neviscarda* (*neviscardeta*), *neviscardà*: nevada lleugera (o el seu efecte) que només qualla en superfícies horitzontals baixes (VT: «el sostre del camp queda cobert de neu, però els abres no es tapen ni res», «una cellà és com una neviscarda, com una neviscardeta, unes arabogues de neu que només s'agarra al monte»). Els informants testimonien que *neviscarda* equival funcionalment a l'expressió *cellà de neu*. *DCVB* (s. v. *neviscarda*): «Nevada lleugera (Morella). «Quina neviscarda ha caigut esta nit!».

– *Pedra* (BF: «*pedrejà*»; CT; VT). *DCVB* (s. v. *pedra*): «2. Grans d'una glaçada que es precipiten d'un núvol; cadascun d'aquests grans; cast. *granizo*». *DCVB* (s. v. *pedrejada*): «2. Pedregada, calamarsa (Maestrat); cast. *pedrisco*, *granizo*».

– *Plovisquejar* (VT), *plovitejar* (AT, BF, CT, VT: «plovitege»). Gargallo i Pradilla (2011: 52) recullen *plovisnar* a CN. *DCVB* (s. v. *plovisquejar*): «Ploure lleugerament a gotes molt petites (Empordà, Solsona, Cardona, Vallès, Barc[elona], Penedès, Balaguer, Urgell, Tortosa, Mall[orca], Men[orca]); cast. *lloviznar*.»; (s.v. *plovitejar*): «Plovisquejar (Maestrat, Plana de Castelló)». Aquestes localitzacions del *DCVB* es concreten en l'apartat fonètic a Vistabella, Vilar de Canes i l'Alcora. *DCVB* (s. v. *plovisnar*): «Plovisquejar (Gandesa, Tortosa, País Valencià)».

– *Torbisca* ('vent que alça i arremolina la neu, tot impedint la visibilitat'), *torbiscà*: (AT: «és això que va la neu per tots els costats i no te dixe ni vore davant»; BF: «fa torbisca: quan neve, la neu cau molt a l'aspessa i fa aire que te torbe que no pots anar, no t'hi veus gens»; VT: «torbisca»; CT: «quina torbiscà de neu»). A Catí i Vistabella del Maestrat es constata un solapament semàntic entre *torbisca* i *vent(r)isca*

(s. v. *ventisca/ventrisca*, *ventriscà de neu*), probablement relacionat amb processos de simplificació del camp semàntic meteorològic. Gargallo i Pradilla (2011: 52) recullen *torbisca* a VN, Ibàñez, Izquierdo i Moya (2003: 189), *torrabisca de mestral* a les Cases d'Alcanar i la Ràpita, i Manent (2002: 32), *torrebisca* a l'Ametlla i a l'Ampolla; tots els casos tenen en comú la presència d'aigua i vent de mestral. *DCVB* (s. v. *torbisca*): «Torb, vent que alça la neu (Maestrat)»; (s.v. 2. *torb*): «1. Vent impetuós que alça i arremolina la neu (Pirineus); cast. *ventisca*, *torbellino*».

– *Ventisca* (VT: «com fee aire, la ventejae») i la variant dialectal *ventrisca* (AT: «ha fet una ventrisca de neu: la neu, de l'aire, fee una ventrisca aixina i d'allí ja no passai^{e}, se gelai^{e} i allí se quedai^{e}», «fa ventrisca: això que neve i fa un aire que talle, l'arremoline a un puesto, a lo millor ací casi que no nya res i allà un pam»); *ventriscà de neu* (CT: «quina ventriscà fa de neu» «ventriscà i torbisca, ací ho coneixem tot, ve a ser lo mateix») (s. v. *torbisca*, *torbiscà*). *DCVB* (s. v. *ventisca*): «Vent que transporta neu; cast. *ventisca*». Actualment, en algunes localitats com Catí i Vistabella, *ventriscà de neu/ventisca* i *torbisca* tendeixen a solapar-se semànticament, fins al punt que els parlants poden percebre sentits equivalents.

4. VENTS

El tipus lèxic genèric «vent» s'usa a Catí, en continuïtat amb l'àrea septentrional del Maestrat, mentre que a Atzeneta, Benafigos i Vistabella s'empra *aire*. Els informadors d'Atzeneta assenyalen que l'ús de *vent* —com també el pronom *natros* enfront de *mosatros*— s'associa a la parla dels veïns de Meanes, un nucli de masos del terme municipal d'Atzeneta situat al sector nord.

– *Boiero* (*aire* —). Nom local del cerç a BF: «*aire que ve del Boi* [l'ermita de Sant Bertomeu del Boi, que està situada al nord-oest del nucli de Benafigos], *que entra igual a les ombries com a les solanes*».

– *Botxorno* (VT: «eixos dies que fa tant de botxorno»). Gargallo i Pradilla (2011: 53) el recullen a BT i LP. És un castellanisme. *DRAE* (s. v. *bochorno*): «1. Aire caliente y molesto que se levanta en el estío. 2. Calor sofocante, por lo común en horas de calma o por fuego excesivo».

– *Brisa, briseta* (BF: «quan ve de la mar»). *DCVB* (s. v. 2. *brisa*): «Ventet de mar a terra i de terra a mar, que sol bufar després de la sortida i de la posta del sol; cast. *brisa*».

– *Cerç* (CT: «*Cerç de matí, aigua de vesprà*»). Pradilla i Gargallo (2011: 53) també registren *cerç* a RS, X, CN, BT, TR i LP, i aquest refrany a RS i X.

– *Eixugabasses*. Nom local del ponent a AT: «fa eixugabasses hui: al ponent diem eixugabasses perquè seque molt, és calent». No hi figura en el *DCVB*. Ibàñez, Izquierdo i Moya (2016: 212) recullen *eixugaherbes* com a denominació local de les Cases d'Alcanar amb el sentit de vent del nord.

– *Llevant* (BF: «si ve per Culla és llevant»; CT; VT; AT: «l'aigua la porte el llevant»); *llevantà* (AT: «això que plou cinc o sis dies seguit de temporal»); *llevantaes* (CT: «quan fa unes llevantaes que plou de llevant que van mal, que entra l'aigua a tots los puestos»). Gargallo i Pradilla (2011: 53) registren *llevant* a RS, CN, BT, TR, i LP, mentre que la *llevantada* a TR i RS.

– *Morisc* (AT: «*De morisc mou i de llevant plou*: morisc per Useres [sud del terme] i llevant per allà per Espaneguera»; VT: «*El morisc la mou i el llevant la plou*: el morisc ve de València [sud del terme] i ara plou poc perquè el llevant s'ha perdut». *DCVB* (s. v. *morisc*): «Refr. «El morisc la mou, i el llevant la plou»: significa que després del vent sud-oest sol venir el llevant, que és vent plujós (Llucena)»; en una nòmina de vents (s. v. *vent*), apareix la denominació *vent morisc*, que se situa a Llucena i Alcoi com a vent del sud-oest. Vegeu *ponent*.

– *Ponent* (AT: «*El ponent la mou i el llevant la plou*»; BF, CT: «*Ponent la mou, llevant la plou*»; BF: «si fa ponent és calent»; VT «el ponent és molt roïn»); *ponentà* (AT: «és calent, a lo millor plourà una gotarrà, però ací no res»; CT: «fa una ponentà»). Gargallo i Pradilla (2011: 53) recullen refranys similars a RS, CN, BT, TR i X. Vegeu *morisc*.

– *Rebolic* (BF, VT [dones]); *remolí* (BF; CT; VT [homes]; AT: «se die un remolí, això sol fe-lo al mes de juny, quan segàvem i això, hi havie vega[i]s que quan feem les gavelles del blat inclús mos alça[i], el remolí se crea[i] en un moment, el vees a un cantó i ja ve cab ací»). *DCVB* (s. v. *rebolic* < *revolic* < *revolica*): «Avalot, conjunt de coses o persones movent-se desordenadament, en confusió (val.); cast. *revuelto*, *revoltijo*». *DCVB* (s. v. *remolí*): «2. Massa d'aire, d'aigua, de pols, etc., agitada en un ràpid moviment giratori; cast. *remolino*, *torbellino*». Gargallo i Pradilla (2011: 53) recullen *remolí* a RS i TR.

– *Tremuntana* (AT: «tremuntana ve de Benafigos [nord-oest]», «la tramuntana és forta i gelà, que quan està nevat, que per dalt nyà neu, ací no es pot estar a este pla»); *tre(s)muntana* (BF: «*Tresmuntana de matí, auia de vespra*», «tremuntana ve del nord,

només ve de matí, i després se apare i movie atre camí l'aire de baix»); *tresmuntana* (VT: «aire de dalt»); *tramontana* (VT: «*Tramontana pel matí, aigua per la vesprà*»). Gargallo i Pradilla (2011: 53) registren el terme *tremuntana* a RS, X, CN, BT i LP, i *tremontana* a TR, juntament amb el refrany *La tremuntana no té abric, i home pobre no té amic*, i altres variants, a RS, X, CN i LP.

– *Vent de baix / vent de dalt* (CT); *aire de baix / aire de dalt* (AT; VT; BF: «més fort que tresmuntana»). Gargallo i Pradilla (2011: 53) recullen *vent de baix* a RS, X, CN, BT i TR, i *vent de dalt* a CN, BT i TR. No es registra l'expressió *vent valencià* que Gargallo i Pradilla (2011: 53) situen a RS, X i TR.

BIBLIOGRAFIA

DCVB = ALCOVER, Antoni M. / MOLL, Francesc de B. (1930-1962): *Diccionari català valencià balear*. Palma de Mallorca: Editorial Moll.

DRAE = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (2014[23]): *Diccionario de la lengua española*. Madrid: Espasa.

GARGALLO, José Enrique / PRADILLA, Miquel Àngel (2011): «Lèxic i meteorologia popular al Baix Maestrat». *Butlletí del Centre d'Estudis del Maestrat*, 86, p. 44-57.

IBÀÑEZ MARTÍ, Pili / SALOM, Tere Izquierdo / MOYA REVERTÉ, Maite (2003): «Montsià en capell, guarda't d'ell»: Els noms dels núvols a la comarca del Montsià». A: PRADILLA CARDONA, Miquel Àngel (ed.): *Llengua i Literatura a les comarques de la diòcesi de Tortosa*. Benicarló: Onada Edicions, p. 179-200.

IBÀÑEZ MARTÍ, Pili / SALOM, Tere Izquierdo / MOYA REVERTÉ, Maite (2016): «Els noms populars dels vents a la comarca del Montsià». *beCEroLes*, 6, p. 211-215.

IBÀÑEZ MARTÍ, Pili / SALOM, Tere Izquierdo / MOYA REVERTÉ, Maite (2017): «El noms populars de boires i altres fenòmens meteorològics a la comarca del Montsià». *Quaderns de l'Ebre. Revista d'Educació, Ciència i Cultura*, 6, p. 32-37.

MANENT, Albert (2002). *Els noms populars de núvols, boires i vents del Baix Llobregat*. Vilassar de Mar: Katelani.

MARCOS MATAMOROS, Raül (2005): *El cel i el temps en la cultura popular. Dites i expressions a les Terres de l'Ebre*. Tarragona: Edicions L'Agulla de Cultura Popular.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 479–492, https://memoriadelcor.org

EL TOPÒNIM *CAROIG*[1]

Maite MOLLÀ VILLAPLANA
Acadèmia Valenciana de la Llengua, Societat d'Onomàstica, IETEC el Caroig

INTRODUCCIÓ

«Tinc ganes de conéixer Bicorb, Cortes i el Caroig», m'havia dit José Enrique Gargallo allà per l'any 2021. «Un dia ho farem», li havia contestat jo. I així va ser: el dia 15 de setembre del 2024, José Enrique va vindre a Bicorb a presentar *Els parlars d'Énguera, Anna, Xella, Bolbait, Navarrés, Quesa i Bicorb. El 'Vocabulario de Enguera y la Canal de Navarrés'*, de Joseph Gulsoy i l'*Antología de literatura enguerina*, de Joseph Gulsoy i Vicent Garcia Perales.[2] Un parell de mesos abans, aprofitant també l'assistència a la presentació de la mateixa obra a Énguera, havia fet un passeig per la zona. Molt satisfet, m'envià fotos del pantà i dels carrers de Cortes de Pallars. A la qual cosa, jo li vaig contestar: «desig complit».

José Enrique, com en moltes ocasions ell mateix ha dit, és un home de fronteres, però de fronteres permeables, clar. La zona de l'Alt Millars, la seua comarca de naixement és també, com la Canal de Navarrés, un territori de pas, de resistència i de memòria, entre València i Aragó, entre el castellà, el valencià i el xurro.

Per este motiu havia pensat que li faria il·lusió que per als seus 65 anys li regalara el topònim *Caroig* (en sentit figurat, per suposat), ja que el massís de Caroig, situat

[1] Este treball s'emmarca dins del Projecte Toponímia de l'Arc Mediterrani (PID2020-114216RB-C65), integrat en el *Toponomasticon Hispaniae* (MCIN/AEI/10.13039/501100011033/ http://toponhisp.org).

[2] El *Vocabulario*, publicat per l'*AVL* l'any 2024, és un conjunt lexicogràfic de més de 500 pàgines i vora 6.700 entrades, redactades amb l'exhaustivitat i precisió que Gulsoy va aprendre del mestre Joan Coromines. Una obra de gran interés per a qualsevol estudiós de la filologia valenciana i hispànica.

entre les comarques de la Vall d'Aiora i la Canal de Navarrés, és també un punt d'encontre, un encreuament de camins, un gegant que guarda secrets d'una cultura mixta, castellana, valenciana, aragonesa, i inclús, murciana. Per això, dedicaré estes línies a estudiar el topònim des de diferents punts de vista, tal com marca el procediment del projecte *Toponomasticon Hispaniae* i això constituirà, amb tot l'afecte, el meu regal d'aniversari.

SITUACIÓ DEL TOPÒNIM *CAROIG*

Si introduïm en el buscador del Visor del Nomenclàtor Toponímic Valencià (*NTV*) la paraula *Caroche*,[3] obtindrem els resultats següents: *Macizo de Caroche* (Aiora, Bicorb, Bolbait, Énguera, Teresa de Cofrents, Quesa i Xella), *Caroche* (Bicorb, Teresa de Cofrents), *pico de Caroche (Teresa de Cofrents), solana de Caroche* (Aiora) i *camino de Caroche* (Teresa de Cofrents).

És a dir, es tracta d'un orònim important, que abasta una notable quantitat de territori entre la Vall d'Aiora i la Canal de Navarrés. En paraules dels geografs Hermosilla i Membrado (2018: 73), el topònim dona nom a un massís, considerat una «vasta plataforma tubular, que culmina en el pic Caroig (1.126 m) i que pertany a les últimes estribacions del Sistema Ibèric». Els mateixos autors consideren que el massís de Caroig té una funció ecològica fonamental, ja que «recarrega aqüífers i controla l'erosió i la desertificació».

Com hem vist, el terme *Caroig/Caroche* dona nom tant al cim, com al conjunt orogràfic. En tot cas, es tracta d'un d'eixos topònims simbòlics o emblema, per la seua magnitud i perquè es pot observar des de moltes comarques valencianes (la Vall d'Aiora i la Canal de Navarrés, com hem dit; però també, la Costera o la Safor). El pic, amb una altitud molt pròxima a la del Ponotx (Polop) o el Maigmó (Tibi), se situa a Teresa de Cofrents, molt a prop dels termes municipals d'Aiora i de Bicorb; el massís abastaria també uns altres pobles de la Canal de Navarrés, com Bolbait, Énguera, Quesa o Xella, i de la Vall d'Aiora, com Cofrents, Xalans o Xarafull. En sentit ampli, podria arribar a alguns altres municipis de la Costera i a la Ribera Alta.

Molt a prop del pic principal es troben uns altres tres promontoris que reben el nom de *La Barchilla*, *La Media Barchilla* i *El Celemín*. Esta sèrie toponímica rep la seua denominació a partir del paregut de les prominències rocoses amb els objectes tradicionals per a la mesura de gra. Cavanilles en parla en les seues *Observaciones...* (1996 [1797]: 34-35): «Es el principal lo que allí llaman Barchilla, una especie de

[3] Compendi de toponímia valenciana normalitzada i georeferenciada, elaborat per l'ICV i l'AVL. Consultable en: Nomenclàtor Toponímic Valencià. Sobre la dualitat *Caroche/Caroig* parlarem més avant.

polígono de hasta 30 palmos en alto, formado de bancos sobrepuestos, que hicieron cuerpo con el resto del monte, que se ha ido destruyendo».

DOCUMENTACIÓ DEL TOPÒNIM

En les línies següents exposarem, ordenades cronològicament, les citacions literals del topònim (en cursiva) que hem pogut resseguir en diferents publicacions i arxius:

- «(Viernes a 16 de Junio Año 1475) 145. (…) ratificando y confirmando la ordinaçion anterior hecha por el consejo de la saca del carbon la qual fue a 13 de deziembre año 1395 ordenaron que se hiziesse el pregon siguiente. Agora oid que se os haze saber de parte del horado consejo de justicia y jurados de la villa de Ayora… que ninguno sea osado hazer carbon sino en las partes siguientes, en Trascortes en los Fontanares del gil Gallego en el *portiello de Caroig* della del morron y de encima la bastida araiz de la çingla y en la balsiella fasta el matulo…» (Arxiu Històric de la Noblesa, Osuna Ligall 1935-1) transcrit per José Vicente Poveda Mora en *Historia del Valle: Ayora, Cofrentes, Jalance, Jarafuel, Teresa de Cofrentes y Zarra.*
- «(...) en lo terme de Teresa en la partida del collado de *Caroge*» en Mandato de los jurados de la ciudad de Valencia, contra los arrendadores del valle de Cofrentes, José Onrruia y Antonio Pardo. Arxiu Històric de la Noblesa (AHNOB/1//OSUNA,C.629,D.34), 30 de juny de 1670.
- «con tierras de Juan de Teruel y camino de *Caroch*» en Capbreu de Teresa de Cofrents 1674.[4] Archivo Parroquial de Ayora, p. 13.
- «en la solana de *Caroch*» en Capbreu de Teresa de Cofrents 1674. Archivo Parroquial de Ayora, p. 15.
- «(…) con vereda de camino de *Caroch*» en *Capbreu de Teresa de Cofrents*, 1674. Archivo Parroquial de Ayora, p. 24.
- «una caizada de secano en *Caroch*» en Capbreu de Teresa de Cofrents 1674. Archivo Parroquial de Ayora, p. 26.
- «Seis jornales en *Caroche*», 1696, en *Capbreu de la Baronia de Bicorb*, dins del Fons Privat de la Família Carlet-Castellar, (AHCB3-554/5D135-8, Carpeta 3).
- «En el termino de esta villa i *sierra de Caroche* nace la fuente mas delicada y fría de estos contornos titulada *Caroche* y del caudal de media teja, pero solo se aprovechan los cazadores y pastores, por distar mas de tres oras de camino de la Poblacion y Villa de Teresa». 1783, dins d'*Informe sobre los pueblos de la Gobernación de Cofrentes escrito por don Marinano Joaquín Polo, Gobernador del Valle*, transcrit per José Vicente Poveda Mora en *Historia del Valle: Ayora, Cofrentes, Jalance, Jarafuel, Teresa de Cofrentes y Zarra.*
- «Hállase *Caroche* como en el centro de un desierto, y sobresale entre las montañas que lo cercant. A quatro y seies leguas de distancia parece mayor su altura que en las immediaciones;

[4] Agraïsc a José Vicente Poveda que em deixara consultar una còpia d'un capbreu de Teresa de Cofrents de 1674 en la visita que li vaig fer el dia 30/12/25 a sa casa de Xalans.

semejante en esto á Peñagolosa». 1797, en Observaciones de Cavanilles, edició Obra Social Bancaixa, p. 34-35.

- «(...) del quarto del Campillo y *Caroche*» en Acta d'arrendament dels termes municipals de Jalance i Jarafuel, així com del quart de Campillo i *Caroche* del terme de Teresa (València), feta per l'administrador de Maria Josepa Pimentel, XIV duquessa de Gandia, al pastor Joan Manuel García (3 de maig del 1828). (AHNOB/1//OSUNA,C.611,D.29).
- «*Caroche*: monte muy elevado de la prov. de Valencia, part. jud. de Jarafuel, term. Jurisd. De Teresa de Cofrentes. Sit. En el centro de un desierto, a la der. De r. Escalona, en donde sobresale orgulloso entre las montañas que lo cercant» (Madoz, 1846: 215).
- «*Pico Carroch*» en Mapa de la provincia de Valencia de Luis B. de Miquel y Roperto, 1883.
- «A dos de Noviembre, visto por don Francisco Milan, que no tenia facultad de buscar los enemigos, acordo de yr a la *Sierra de Caroig*, que està muy cercana a la Muela, (...)» en *Décadas de la Historia de la Ciudad y Reino de Valencia* de Gaspar Escolano, 1611, pàg, 1898.
- «*Collado de Carroche*» en Planos geométricos del Instituto Geográfico y Estadístico. Teresa de Cofrentes. Fulls 1 i 2. 1900.
- «*Caroch*» en Sarthou, Carlos y Martínez, José, *Geografía General del Reino de Valencia*. Mapa Partido de Enguera, 1900 – 1914, p. 339. Edició digital Biblioteca Miguel de Cervantes.
- «(...) Se ve descollar el vertice de *Caroig*» en Carlos Sarthou y Martínez, José, *Geografía General del Reino de Valencia*. Partido de Enguera 1900 – 1914, p. 352. Edició digital Biblioteca Miguel de Cervantes.
- «*Caroch*» i «*Caroche*» en Minuta MTN50. Catastrones: Ayora. 1950.
- «La Vall d'Aiora i *el Caroig*» Manuel Sanchis Guarner, *Contribució al Nomenclàtor Geogràfic del País Valencià*, 1966.
- «(…) replegant les avingudes de diversos barrancs i rambles, que van iniciant-se entre l'extens *massís* muntanyós *del Caroig*—el cim del qual abasta 1.125 metres d'altitud—», en Emili Beüt i Belenguer, *Camins d'argent (El Xúquer)*, pàg. 6, 1955.
- «En el noroeste se encuentra el *macizo del Caroig* o *Caroche*» en *Ensayo sobre la filología chellina*, José Luis Ponce Palop, 2026, p. 43.

LA DUALITAT *CAROIG* / *CAROCHE*

Observant les citacions incloses en l'apartat *Documentació*, es pot deduir que la forma originària del topònim (o almenys la més antiga de què disposem) és *Caroig* (1395), escrita a vegades *Caroch* (1674). Es pot afirmar que la primera documentació amb *-e*, *Caroge*, és de 1670, encara que posteriorment, fins i tot, en textos escrits en castellà al municipi de Teresa, es constata sense la *-e*, com hem vist en el capbreu de 1674. Durant els segles XVIII, XIX i principis del XX, les formes *Caroch* (1898, 1900, 1950) i *Caroche* (1783, 1797) conviuen fins i tot en textos i mapes escrits en castellà.

A partir d'això, es pot afirmar que la *-e* és un afegitó modern que castellanitza el topònim, tal com era habitual, a partir dels segles XVII i XVIII, tant en la toponímia (*Ravaloche*, a partir de *Raval Roig*) com en l'antroponímia (*Puche*, a partir de *Puig*).

L'acabament en consonant palatal no es considera castellà, o resulta difícil de pronunciar, i s'adapta amb la incorporació d'una vocal de suport, igual com passa en altres contextos també considerats poc castellans, com l'acabament *-nt*: *Carcagente* per *Carcaixent*, *Crevillente* per *Crevillent*, etc.

Actualment en esta dualitat s'ha produït una delimitació consistent en què es considera *Caroche* la forma castellana, i *Caroig* la forma valenciana; la forma oficial és *Caroche*, ja que la zona que designa pertany a la zona de predomini lingüístic castellà, però la forma *Caroig* és normativa, i és la que s'utilitza en textos o mapes escrits en valencià.

Els habitants de la comarca de la Vall d'Aiora utilitzen la forma *Caroche*; en canvi, en la Canal de Navarrés, encara que també esta és la forma predominant, la denominació *Caroig* no és estranya. Diversos col·lectius i llocs comercials porten el lema en el seu nom: *Portal del Caroig*, *TURCAROIG*, *Institut d'Estudis Territorials el Caroig*, etc. D'alguna manera *Caroig* se sent com una designació més autèntica i històrica, i per això s'incorpora a noms representatius.

TEORIES SOBRE L'ETIMOLOGIA I MOTIVACIÓ DEL TOPÒNIM

A partir de CRŬCE

Caroig podria ser el resultat d'una evolució similar a la de *Caruch*, antic paratge del Camp de Cartagena, presentada per Pocklington en *Estudios toponímicos en torno a los orígenes de Murcia* (1990: 63-66).[5] L'arabista exposà que *Caruch* és el resultat natural de l'evolució del llatí CRŬCE, «nombre de diversos instrumentos de suplicio, y especialmente la cruz, la horca», passat per l'àrab. Els àrabs no podien pronunciar el grup CR- inicial, per això era normal la inclusió d'una vocal epentètica: CRŬCE > **cruǧ* o **cruch* (mossàrab) > **qarūǧ* (àrab) > *caruch, caroch* (romanç). Respecte del canvi *u* > *o*, cal dir que Pocklington explica en *Pautas para el estudio de la toponimia árabe hispánica* (2025: 136) que en contacte amb una R la *u* tònica tenia una probabilitat d'un 90% de convertir-se en *o*. En el mateix llibre es donen alguns exemples d'esta reconversió de la *u* tònica en *o* oberta: *Ròtova* de *Rutba* o *Mallorca* de *Mayūrca*. Cal notar que la pronúncia de *Caroig* és sempre amb *o* oberta [karɔ̀ʧ] per als valencianoparlants i també per a aquells habitants de la Canal que inclouen la ɔ en la seua parla.

[5] En un correu privat de 06/02/2025, Robert Pocklington em comentà la possibilitat que *Caruch* i *Caroig* tingueren la mateixa etimologia. Agraïsc al professor l'interés en el topònim de la meua zona i les seues indicacions sobre el nom.

Al llarg de l'epígraf en què Pocklington parla d'este nom de lloc antic murcià detalla l'existència d'una «familia de nombres de lugares mozárabes referentes a *horcas* o *cruces*, situadas junto a los caminos y en las proximidades de algunos límites municipales». A este grup pertanyerien a més de *Caruch,* i *Carrús*, el topònim documentat com *Rahal Carrucx* en el Repartiment de Mallorca.

Per tant, segons esta teoria, el nostre topònim significaria 'creu, forca', i podria estar referit a algun encreuament de camins situat en la zona.

Fig. 1. Mapa extret del Visor de Cartografia de la Generalitat Valenciana en què s'observa la situació del pic de Caroig, situat en el terme de Teresa de Cofrents, però molt a prop de les línies de terme actuals de Bicorb i d'Aiora.

Marc Salomon (2025: 135) en el seu article sobre el topònim *Carrús* considera que, encara que teòricament possible, resulta difícil de justificar l'evolució fonètica proposada per Pocklington: «lat. CRŬCE > mozár. **Cróǧ(e)* o **Cróch* > ár. **Qarūǧ* o **Qarūch* (intercalándose la *a* entre las primeras dos consonantes porque el árabe no admite los grupos iniciales)».

A partir de QUADRUVIŬM

Per a Joan Coromines (*OnCat* III, 441a9), *Caroig* podria procedir de QUADRUVIŬM. Igual com *Corríbia* (carrer de Barcelona, situat davant de la Catedral), pot tindre el seu origen en QUADRIVIA 'cruïlla de quatre camins'. En opinió del mestre català cal tindre en compte que

> el Caroche és una muntanya important situada al centre duna comarca molt transitada des d'antic; és doncs versemblant que prengui nom d'una cruïlla de camins antics. Probablement a la carena del Caroig s'encreuaven dues velles carrerades pastorals: una que tramuntava anant de Millares i de Cortes a Aiora, i la que seguiria la carena anant des de Cofrents i de Xarafull a la Canal de Navarrés.

En relació amb esta teoria, cal aclarir que la zona va estar poblada des de molt antic, però no és un lloc de molt de pas (actualment és un gran desert humà). A més, totes estes terres van estar fortament arabitzades, per la qual cosa, els llatinismes en la toponímia són menys habituals, encara que hem pogut registrar algun possible cas, com el topònim antic *Querqueda* i *El Santís*, documentat *El Sentís* (Mollà Villaplana 2025: 214-216).

A partir de CARIUM RUBEUM

La segona teoria exposada per Joan Coromines (*OnCat* III, 441a25) es centra en el fet que *Caroig* podria derivar de CARIUM RUBEUM > *Quer-roig* 'penya rogenca': «El terreny calcari —molt abundant a la comarca com afirma Cavanilles— sovint sol agafar coloracions de to rogenc». Joan Carles Membrado en *Toponimia sucronense de Valencia* (2012) afegix que «el terreno calcáreo abundante en este macizo está afectado por la disolución de la roca caliza (carstificación), que deja ver sobre la superficie la *terra rossa* o arcilla».

Joan Coromines (*DECat* VI, 926, b60) qualifica la paraula *quer*, que significa 'roca, penyal', com «de venerable antiguitat, avui en desús, però continua en un gran nombre de topònims (*El Quer*, *Queralbs*, *Queralt*, etc.)».

De començament exactament igual com el nostre topònim seria *Caro*, qualificat per Coromines (OnCat III, 282a37) com «turonada culminant del sistema muntanyós entre el Baix Ebre, el Matarranya i el País Valencià». L'il·lustre filòleg el fa derivar «d'un ús col·lectiu del pre-romà *CARIUM 'rocassa' (*DECat* VI, 927 ss.) amb la reducció de -ARIU a *-aro*, pròpia de grans sectors del mossàrab».

Per la seua part, Gulsoy (1997: 169) inclou el topònim *Caraig* (turó en el terme de Pontellà) en el seu estudi sobre els derivats de *quer*. No obstant això, no el considera un derivat de *quer*, sinó que afirma que «tot apuntat a una base preromana *KARAIO». En el mateix article estudia el topònim *el puig de Quer Roig* (turó entre el Vallespir i l'Empordà) i este sí que l'inclou entre els derivats de *quer*:

> en el seu cim es poden veure ara les runes del castell de Querroig, que es creu que és del segle XI, que s'esmenta com *castrum de Carroig* en un document de 1385, i *castrum de Caroig* l'any 1700 (ib.). Interessa l'observació de J Cor. (Entre dos lleng. II, 73, n.4), qui ens diu que no cal entendre roig en el seu sentit del cast. *rojo*, es a dir, vermell, sinó com 'rogenc' o 'rogenc fosc').

Així doncs, Gulsoy no inclou cap topònim valencià en el seu estudi, tampoc *Caroig*, coneixent com coneixia bé la Canal de Navarrés. Per tant, és de suposar que no el considerava un derivat de la paraula comuna i antiga *quer*. Probablement, si fora així, la solució hauria sigut *Quer Roig* o *Querroig*.

A partir de KARR-

Per això pensem que seria més versemblant una derivació a partir directament de l'arrel KARR- 'pedra, roca', d'origen preromà, i germà del basc *(h)arri* (ant. *karri*) 'pedra' (*DECat* VI, 927, a7), però en eixe cas es tractaria d'un topònim híbrid molt antic (preromà, romanç) si s'entén que la segona es pot vincular amb l'adjectiu *roig*.

Caroig podria estar relacionat amb topònims com *Carcolze* (situat en el marge dret del riu Segre), que Coromines (OnCat III, 266b43) explica a partir d'un bascoide *KARRI-KÓ-BIDE 'camí de la penya'. És significatiu que en els documents medievals es faci repetidament al·lusió a la roca del castell de Carcolze: a. 995 «chastrum meum de Karkovite cum sua rocha»". En este sentit, és llàstima que del nostre topònim no tinguem documentació tan antiga, i poca de l'època medieval.[6]

Per a *Carlit* (*OnCat* III, 277a27) alguns estudiosos[7] proposen la mateixa arrel, encara que Coromines no està de tot segur: «el Carlit de Cerdanya, que un se sent temptat de descompondre en Quer-Lit 'allau de la penya' quer (*DEC* s. v. *quer*); però sempre es troba, i ja antic, amb inicial *Car-*».

No s'ha d'oblidar que Coromines proposa també per al topònim major *Bicorb/Bicorp* (*OnCat* III, 9b10) una base preromana, que explica en el seu article «Elementos prelatinos en los romances hispánicos», presentat a Salamanca l'any 1976.

A partir de KURÛS

En la tercera de teoria de Coromines (*OnCat* III, 441a54) *Caroig* es fa derivar de «l'àrab *kurûs* 'ventre d'animal, úter' (P Alc.,341a19). En aquest cas, el ventre de les valuoses eugues prenyades hauria donat nom a la muntanya», en referència a les egües de què parlava Cavanilles en les seues *Observaciones...*: «la comarca era molt recorreguda per pastors amb ramats d'eugues».

[6] Per la nostra part, continuem buscant documentació, i si en trobem més, la inclourem en la fitxa corresponent del *Toponomasticon Hispaniae*.
[7] Vegeu Guiter (1992).

De totes les teories exposades per Coromines, ell preferix la primera, la que defensa l'etimologia a partir de QUADRUVIŬM, «la més fundada topogràficament, amb més clars paral·lels toponímics i fonètica inobjectable», en la seua opinió.

A partir del romandalusí * KARŪČ

Abel Soler en el seu llibre *Els noms dels pobles valencians* (2023: 215-216) explica l'origen del topònim *la Carroja* de la Vall de Gallinera (documentat com a alqueria medieval de *Rachalosa* [1369], *la Carrocha* [1563] i *la Carroja* [1574]) establint un paral·lelisme amb el topònim *Caroig*: «Compartix ètim amb el *massís del Caroig*, entre la Canal de Navarrés i la Vall d'Aiora, *el Caroig* (Bellús), *Carrús* (Elx) i *la Carriotxa* (Sant Joanet)». Segons l'autor albaidí, la versió morisca ve de l'amazic ⵉⴽⵔⵔⵓⵛⵏ *ikrrucn* (*c* = *x*) /ikaróʃan/ 'les carrasques'. La versió del 1369, *¿[Car]rochalosa?*, podria respondre a una forma arcaica i arromançada del topònim: **carrotxa* + sufix *-losa*: 'terra de carrasques'.[8]

En el mateix llibre (2024: 272) s'explica l'origen de *Carrús* (pedania d'Elx i partida de Saix) a partir de «l'amazic ⴰⴽⴰⵔⵔⵓⵛ *akarruc* (*c* = *x*) 'el carrascar / el coscollar', el bosquet de QUERCUS, terme llatí d'on deriva la veu berber, a través de l'adjectiu QUERCUCEUS».

Seguint esta teoria, el nostre topònim provindria d'una forma romandalusina KARŪČ, amb el significat de 'carrascar'.[9] Segons el mateix Abel Soler comenta,[10] prova de la viabilitat d'esta forma vulgar, que s'estendria per la nostra costa i l'algeriana, és l'existència en l'àrab dialectal algerià del llatinisme **karrūš* [karúʃ]. En este sentit hem pogut comprovar que *karrūš* 'chêne vert' té entrada en el *Dictionnaire pratique arabe–français* de Marcelin Beaussier (1931: 858); per tant, és possible l'existència d'este terme en àrab andalusí, però es troba a faltar el determinant tractant-se d'un nom comú col·lectiu.

---

[8] Respecte del topònim de la Vall de Gallinera, Coromines no descarta que vinga de *casa roja*, encara que també podria estar relacionat amb *Catarroja*, ja que està estudiat dins del mateix epígraf (*OnCat* III, 333b29). En eixe cas, estaríem davant d'un arabisme procedent de *qaṭ rušd* 'el terreny de la vida recta, de la dretura, de la generositat'. En canvi, Carme Barceló (1983: 137) té documentat el topònim l'any 1369 com a *Rachalosa* (*ARV*, MR 10867): «s'ha produït una metàtesi dels fonemes alveolars, probablement com *Lacharrosa*; aquest fenomen no és estrany a la llengua catalana i la pre-palatal sonora pot estar ací representant la /j/ àrab».

[9] Cal afegir que en el paratge de Caroig hi havia i hi ha carrasques (jo mateixa les he vistes en els diversos passejos que he fet per la zona), encara que segurament n'hi havia més fins que el pi ho colonitzara tot; prova d'això és la proximitat entre les zones designades pels topònims *Caroig* i *Carrascalet* (Bicorb, *NTV*).

[10] Agraïsc a Abel Soler l'interés en el nostre topònim, mostrat en el seu llibre (2023) i en les notes que m'envià per correu electrònic (08/11/2025).

Fig. 2. Mapa extret del Visor Temàtic del NTV on es pot observar la proximitat entre Caroig i Carrascalet.

Per altra part, es pot comprovar que en la Cabília algeriana abunden els topònims i antropònims *Carouch, Carrouch, Karouch* i *Karrouch*[11] Com a mostra, s'incorpora la cita de Charles Farine en *Kabyiles et kroumirs* (1882), en què especifica que *tagmonte el Karouch* significa 'la muntanya dels Roures', que «deriva evidentment de *mons* i de *quercus*»:

> Beaucoup de mots toutefois de la langue latine sont restés dans l'idiome kabyle avec de légères altérations. Nous en citerons quelques-uns seulement: ainsi les mots «tagmonte el *Karouch*», la montagne des Chênes, dérivent évidemment de *mons* et de *quercus*; «harbea», herbe, de *herba*; «oulmo», orme, d'*ulmus* «rora», aurore, d'*aurora* enfin, «anguelos»; ange, d'*angelus*.

I també el mapa que proporciona el web https://forebears.io/surnames/ sobre la distribució del cognom *Karouch*, en què s'observa una incidència notable de la presència de l'antropònim al Marroc i Algèria (fig. 3.)

El mateix Abel Soler (2023: 11) dona com a amazics altres noms de la Canal, com *Énguera* o *Quesa*, i atribuïx un percentatge d'un 19'3 % dels noms dels pobles valencians a este origen.

[11] Laila Karrouch és una escriptora i infermera catalana d'origen amazic (Viquipèdia).

El problema és que el traspàs massiu de lèxic amazic a la toponímia hispànica no està comprovat. Els historiadors i lingüistes no es posen d'acord en este tema. Salomón (2025: 137) resumix en el seu article sobre el topònim *Carrús* la discussió entre Guichard i De Epalza sobre el major o menor grau de presència de l'element amazic en la conquista d'al-Àndalus, i afegix que Corriente «només enumerà inicialment quinze paraules amb clara filiació berber en les dues principals obres lexicogràfiques de l'hispanoàrab».

Per això, Salomón (2025: 147) es decanta, encara que sense bandejar del tot la resta de teories, per l'explicació del topònim *Carrús* com «una sufixació despectiva del terme *quer*».

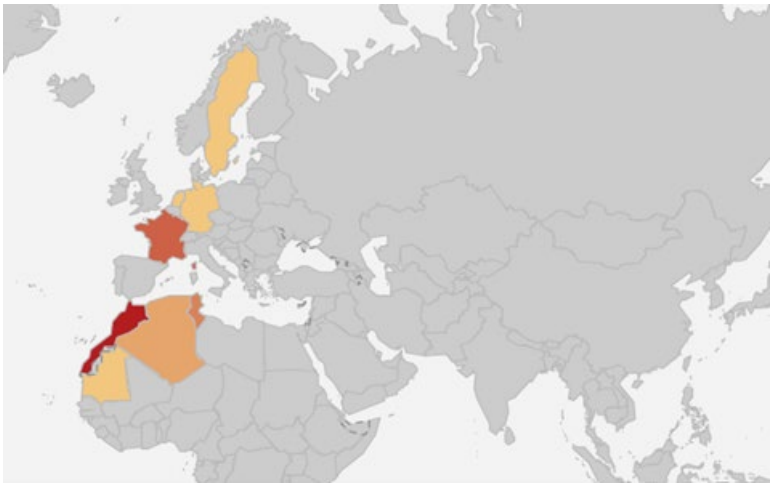

Fig. 3. Mapa sobre la distribució del cognom Karouch

CONCLUSIONS

L'estudi del topònim *Caroig* mostra un exemple paradigmàtic de la complexitat toponímica d'un territori de frontera com és la zona de la Canal de Navarrés i la Vall d'Aiora, resultat de segles de contacte lingüístic i cultural. La documentació conservada evidencia que la forma originària fou *Caroig*, mentre que la variant *Caroche* respon a un procés de castellanització freqüent a partir dels segles XVII i XVIII. La dualitat actual, amb *Caroche* com a forma oficial en territori castellanoparlant i *Caroig* com a forma normativa en valencià, és el resultat evident d'esta dicotomia.

La importància geogràfica i simbòlica del massís —visible des de diverses comarques i present en documents antics— contrasta, però, amb el fet que el topònim no havia sigut objecte fins ara d'un estudi sistemàtic. Este treball ha volgut

precisament omplir este absència, aportant una revisió de la documentació i una anàlisi comparada de les principals teories sobre l'origen del mot.

En relació amb l'etimologia i motivació de l'orònim, crida l'atenció la riquesa i complexitat de les diverses hipòtesis. En primer lloc, la teoria derivada de CRŬCE, defesa per Pocklington per a altres topònims hispànics com *Caruch* o *Carrús*, destaca per la seua coherència en relació amb els processos fonètics que pogueren tindre lloc en el pas de l'àrab andalusí al romanç, però presenta la dificultat de la distància semàntica entre el concepte *creu* i el caràcter monumental del massís.

Pel que fa a la teoria de QUADRUVIŬM, ja s'ha especificat que la zona del Caroig és actualment un immens desert humà, per tant, costa pensar en un eix de comunicació com a element motivador. A més, està la qüestió de l'escassetat de toponímia llatina en una zona tan profundament arabitzada.

La proposta que associa *Caroig* amb CARIUM RUBEUM planteja un vincle amb les característiques geològiques del massís, i des del punt de vista semàntic pareix més versemblant per la grandiositat de l'element orogràfic, però presenta el repte, des del punt de vista lingüístic, del pas de *Quer-* a *Car-*.

D'una complexitat especial és la teoria de l'origen amazic que relaciona *Caroig* amb una base del tipus *karūč*, interpretada com a 'carrascar'. La presencia de carrasques en la zona actua a favor de la motivació semàntica. A més, els paral·lels nord-africans (*Karouch, Karrouch, Carrouch*) aporten una base comparativa que no es pot ignorar. Tanmateix, esta teoria topa amb el debat historiogràfic sobre la magnitud real de la influència amaziga en la toponímia d'al-Àndalus. Encara que autors com Abel Soler defensen una presència significativa, d'altres qüestionen que hi haja proves suficients per a afirmar una transferència massiva de lèxic amazic al territori valencià.

Una derivació vinculada a l'arrel preromana *karr-* 'pedra, roca' s'ajusta a la naturalesa geològica del massís i a la seua percepció com a estructura rocosa dominant. A més, esta hipòtesi permet explicar satisfactòriament l'element inicial *Car-* del topònim. Ara bé, si acceptem esta idea, cal assumir que ens trobem davant d'un topònim híbrid d'una antiguitat excepcional, que hauria evolucionat integrant un segon element romànic —*roig*—, que tampoc està clar del tot perquè, com hem dit, estes tonalitats del terreny se situarien en el mateix terme municipal, però més cap a l'est.

A la llum d'estes observacions, es fa evident que cap teoria és completament concloent, però totes aporten peces valuoses al trencaclosques. L'anàlisi conjunta confirma que *Caroig* és un topònim on es combinen substrats antics, adaptacions successives i reinterpretacions culturals diverses, tal com correspon a una zona de

frontera. És precisament esta multiplicitat el que fa del nom un objecte d'estudi fascinant i, al mateix temps, necessitat d'una atenció més rigorosa. En este sentit, este article ha volgut pal·liar la mancança d'un treball exhaustiu sobre *Caroig*, integrant un recorregut complet per línies etimològiques disperses en diversos treballs, confrontant-les amb la documentació i amb les característiques geogràfiques i històriques del territori. La pluralitat de teories confirma la necessitat de continuar estudiant el topònim amb noves eines, noves fonts i nous enfocaments interdisciplinaris.

BIBLIOGRAFIA

ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA / INSTITUT CARTOGRÀFIC VALENCIÀ (2025): Nomenclàtor Toponímic Valencià (NTV). <https://geontv.gva.es/?locale=ca> [Consulta: 21/12/2025].

BARCELÓ TORRES, Carmen (1983): *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells*. València: Biblioteca Sanchis Guarner / Universitat de València.

BEAUSSIER, Marcelin / BEN CHENEB, Mohamed (1931): *Dictionnaire Pratique Arabe-Français, contenant tous les mots employés dans l'Arabe parlé en Algérie et en Tunisie*. Nouvelle édition, revue, corrigée et augmentée par M. Mohamed Ben Cheneb, Alger.

COROMINES, Joan (1976): «Elementos prelatinos en los romances hispánicos» en JORDÁ CERDÁ, Francisco / DE HOZ, Javier / MICHELENA, Luis (eds.): *Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica (Salamanca, 1974)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, p. 117-120.

DECat = COROMINES, Joan (1980-1991): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial / La Caixa, 10 vols.

ESCOLANO, Gaspar (1611): *Décadas de la Historia de la Ciudad y Reino de Valencia. Décadas de la Historia de la insigne y Coronada Ciudad y Reino de Valencia*. Imprenta de Carlos Verdejo.

GUITER, Enric (1992): «Algunes bases preromàniques en la toponímia del Pirineu mediterrani». *Medievalia*, 10, p. 193-211.

GULSOY, Joseph (1997): «Quer 'roca, penyal' i la seva família en la toponímia catalana». *Llengua i literatura*, 7, p. 167-208.

GULSOY, Joseph (2024): *Els parlars d'Anna, Xella, Quesa, Bolbait, Anna i Bicorp, el Vocabulario de Enguera y la Canal de Navarrés*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.

HERMOSILLA, Jorge / MEMBRADO, Joan Carles (2018): Estudis comarcals de la província de València. La Canal de Navarrés. València: Universitat de València [Consulta: 26/12/2025]

LACARRA, Julio *et alii* (1996 [1797]): *Les observacions de Cavanilles dos-cents anys després*. València: Obra Social Bancaixa.

MADOZ, Pascual (1987 [Original: 1846 – 1850]): Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia. València: Edicions Alfons el Magnànim

MEMBRADO TENA, Joan Carles (2012): «Toponimia sucronense en Valencia». *Biblio 3w: revista bibliográfica de geografía y ciencias sociales*, 17, https://raco.cat/index.php/Biblio3w/article/view/259190 [Consulta: 21/12/2025]

MOLLÀ VILLAPLANA, Maite (2018): «La toponímia de la Canal de Navarrés en l'Onomasticon Cataloniae de Joan Coromines». *eHumanista/IVITRA*, 14, p. 426-444.

MOLLÀ VILLAPLANA, Maite (2025): «La toponímia de Bicorp en un capbreu de 1696». Dins CASANOVA HERRERO, Emili / MOLLÀ VILLAPLANA, Maite (curadors): *Onomàstica hispànica: documentació, geografia i etimologia. Actes del III Congrés Toponomasticon Hispaniae*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 201-220.

OnCat = COROMINES, Joan et alii (1989-1997): *Onomasticon Cataloniae (OnCat). Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana.* Barcelona: Curial Edicions Catalanes/Caixa d'Estalvis i de Pensions "La Caixa." 8 vols.

POCKLINGTON, Robert (1990): *Estudios toponímicos en torno a los orígenes de Murcia.* Murcia: Academia Alfonso X el Sabio.

POCKLINGTON, Robert *et alii* (2025): *Pautas para el estudio de la toponimia árabe hispánica*. València: Tirant Humanidades.

POVEDA MORA, José Vicente (2001-2003): *Historia del Valle: Ayora, Cofrentes, Jalance, Jarafuel, Teresa de Cofrentes y Zarra.* Ayora: Mancomunidad del Valle de Ayora-Cofrentes, II Vol.

RICÓS VIDAL, Amparo (1997): «Aspectos generales de la toponimia del Valle de Cofrentes». *Butlletí interior de la Societat d'Onomàstica*, 71, p. 907-926.

SALOMÓN UROZ, Marc (2025): «Sobre l'etimologia de *Carrús*». *La Rella*, 38, p. 133-150.

SERENA PÉREZ, Balbino José (1999): *Apuntes históricos de la Villa de Bicorp.* Bicorp: Ayuntamiento de Bicorp.

SOLER MOLINA, Abel (2023): *Els noms dels pobles valencians. Origen i significat*. València: Terra Blanca Edicions.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 493–507, https://memoriadelcor.org

VIDA, LLENGUA I PAISATGE FLUVIAL A MEQUINENSA: UNA APROXIMACIÓ ETNOLINGÜÍSTICA A TRAVÉS DE LA FRASEOLOGIA LOCAL

Maria Teresa MORET-OLIVER
Universitat de Saragossa / Academia Aragonesa de la Lengua

Nota prèvia

El doctor José Enrique Gargallo Gil és un referent indiscutible de la romanística i de la paremiologia, la trajectòria del qual ha contribuït decisivament a situar l'estudi dels refranys com un camp central per a la comprensió del coneixement lingüístic i cultural. La seva recerca, desenvolupada amb rigor, amplitud comparativa i una atenció constant a la dimensió territorial de la llengua, ha obert nous camins d'investigació i ha esdevingut un estímul intel·lectual per a molts investigadors. Amb respecte i prudència, però també amb la necessària gosadia, aquest treball s'inscriu en aquesta línia, amb una aportació centrada en un territori aragonès al qual ha dedicat una atenció constant.

1. INTRODUCCIÓ

La vida quotidiana a Mequinensa (Saragossa) i el seu entorn riberenc ha estat, durant segles, forjada per la presència dels rius i per l'activitat dels homes i de les dones que el van habitar: miners, pescadors, hortolans i famílies que rentaven, feien bugada, treien l'aigua o passaven la tarda a la riba. Tal com han mostrat els estudis previs sobre navegació fluvial, mineria, pesca o tasques domèstiques a la conca dels rius Segre i Ebre, la llengua de Mequinensa no pot separar-se de les pràctiques i dels

espais que la sostenen: l'activitat al riu, les galeries de la mina o l'oratge, que constitueixen alhora geografia física i geografia lingüística.[1]

En aquest marc, a partir de diversos treballs d'etnografia i dialectologia realitzats a la població, hem pogut recollir expressions idiomàtiques i refranys que no són només girs lingüístics, sinó empremtes del paisatge i del treball, formes de coneixement transmeses oralment que configuren una memòria col·lectiva estretament vinculada a l'espai geogràfic de la confluència de l'Ebre i el Segre, on s'ubicava l'antiga població de Mequinensa, en un territori aragonès de frontera.

2. QÜESTIONS METODOLÒGIQUES

El corpus fraseològic que es presenta en aquest treball s'ha obtingut a partir de diverses vies complementàries. Principalment, prové de l'observació directa de la parla espontània de la població de Mequinensa, recollida en el marc de diferents estudis previs basats en entrevistes amb informants locals (Moret-Oliver/Moret 2026), així com del coneixement prolongat de l'ús lingüístic de la comunitat derivat de la vinculació de l'autora amb l'àmbit geogràfic i social estudiat.[2]

En segon lloc, s'ha dut a terme el buidatge i la revisió del material ja atestat a Mequinensa corresponent als gèneres menors de la literatura popular recollits en treballs com el de Moret (1995) i en una recopilació d'iniciativa de memòria local difosa en una xarxa social amb el títol *Xeic, al poble parlem així.*[3] Aquest procés ha permès contrastar les dades obtingudes per via oral amb la documentació prèvia i verificar-ne la continuïtat en l'ús local.[4]

Finalment, en el cas específic dels refranys de caràcter meteorològic, s'ha procedit a la seva comprovació i contextualització a partir del projecte *ParemioRom*, dirigit pel professor José Enrique Gargallo, així com d'altres que s'inclouen en el projecte *Paremiologia catalana comparada digital* (*PCCD*).[5]

---

[1] Moret-Oliver (2024); Moret-Oliver / Giralt (2024, 2025); Moret-Oliver/Moret (2026).

[2] És per aquest motiu que els exemples recollits mantenen els trets dialectals que ens han transmès els informants.

[3] Els compiladors del qual són Batiste Estruga i Carlos Cubero, que fan crida d'expressions, fotografies i records als mequinensans en un grup de la població d'una xarxa social.

[4] La fraseologia mequinensana ha estat ja abordada des d'una perspectiva literària, especialment a partir de l'obra narrativa de Jesús Moncada i dels estudis de Biosca *et al.* (2015), que n'ofereixen una visió de conjunt. En aquest treball, però, no s'analitza el fraseologisme literari, sinó les expressions i refranys documentats en l'ús oral de Mequinensa, alguns dels quals transmeten coneixement tradicional avui parcialment perdut a causa dels canvis socials i del paisatge.

[5] https://stel.ub.edu/paremio-rom i https://pccd.dites.cat/projecte. En els exemples que hi hem atestat i que incloem en aquest treball, ja no fem referència a aquests dos corpus, si no és per assenyalar alguna qüestió concreta.

Pel que fa al tractament lingüístic del corpus, s'ha optat per una metodologia que combina l'anàlisi fraseològica amb una perspectiva de lingüística cognitiva, entesa aquí com una eina interpretativa per descriure la motivació semàntica i conceptual de les unitats fraseològiques. D'acord amb aquesta orientació, el material s'organitza en dues grans categories funcionals: refranys i expressions idiomàtiques, per tal d'evitar una fragmentació taxonòmica excessiva poc operativa en l'anàlisi de dades etnogràfiques.

Seguint la proposta de García-Page (1991, 2008, 2012),[6] que utilitza el concepte d'expressió idiomàtica com a denominació general per a descriure unitats plurilexemàtiques fixades amb graus diversos d'idiomaticitat, entre les quals s'inclouen les locucions. Des d'aquesta perspectiva, tant els refranys com les expressions idiomàtiques s'interpreten com a unitats convencionals del lèxic mental de la comunitat de parla, sovint motivades per processos de metàfora i metonímia conceptuals, i s'organitzen segons camps semàntics i etnoculturals que reflecteixen l'experiència quotidiana, el paisatge fluvial i les pràctiques socials de la comunitat. Aquesta organització permet analitzar el corpus com una xarxa de formes lingüístiques que vehiculen experiència, coneixement i valors compartits.

3. CORPUS SELECCIONAT

Els apartats següents apleguen refranys i expressions idiomàtiques relacionats amb el riu i els seus espais, les activitats tradicionals (navegació, pesca i mineria), les tasques domèstiques i els estris d'ús quotidià, l'oratge i els vents, així com amb la identitat local i les relacions amb pobles veïns. La inclusió de les unitats no depèn de la seva presència en repertoris previs, sinó de la seva documentació en l'ús oral o en la memòria lingüística local, atès que aquests reculls responen sovint a criteris de selecció[7] que no reflecteixen necessàriament la totalitat de la fraseologia emprada. Aquesta organització permet analitzar el corpus com una xarxa de formes lingüístiques que vehiculen experiència, coneixement i valors compartits.

[6] García-Page empra el terme expressió idiomàtica com a concepte ampli per referir-se a unitats fraseològiques fixades amb diferents graus d'idiomaticitat, i subratlla el caràcter gradual i no categorial d'aquest fenomen, fet que permet integrar-hi les locucions i altres estructures plurilexemàtiques sense recórrer a una taxonomia rígida.

[7] S'ha seleccionat només una mostra significativa, atès l'espai de què disposem.

3.1. L'àmbit fluvial com a espai simbòlic i físic

El riu no era només un recurs, sinó un espai de treball i de convivència**.** A la riba es rentava la roba, es blanquejava la llana al corrent, es fregaven els *trastes*,[8] s'omplien diferents recipients, es prenia la fresca al vespre i s'hi conversava en grup. La *vora riu*[9] era, alhora, bugaderia, font, safareig i espai de relació social. El pas de barca, per travessar d'un costat a l'altre de Segre o d'Ebre, els llaüts, que transportaven el carbó corrent avall, o les puntones estructuraven la mobilitat diària; els nens aprenien a nedar entre *plaies* i *gleres*; i els horts, regats per les sèquies o les nafores,[10] sostenien part de l'economia familiar.

3.1.1. El riu: flux, força i risc

En la fraseologia local, el riu es conceptualitza com un element dinàmic, imprescindible però potencialment perillós. L'aigua és percebuda com a flux canviant, com a força difícil de controlar, especialment quan adopta formes aparentment tranquil·les o enganyoses.

a) Refranys:

La llenya de riu, ni foc ni caliu. Fa referència a que la llenya que es troba per les vores de riu no és bona com a combustible per la humitat que té (Moret 1995: 27).

b) Expressions idiomàtiques:

Estar com si t'hagués dixat lo riu. Descriu un estat d'abatiment físic o moral a partir de la imatge d'un riu que ha minvat sobtadament de cabal. El verb *dixar*, emprat localment per referir-se al riu quan ha minvat el cabal, activa una metàfora basada en la pèrdua de força i d'energia després d'un descens brusc.

Fotre algú entre Segre i Ebre. Expressió amenaçadora que remet a l'espai fluvial com a lloc de càstig o de risc extrem, precisamente en el punt sovint negat on es trobava el camp de futbol.

Guardar-se (d'una cosa) *com de caure al riu*. Indica el rebuig absolut d'una possibilitat, equiparada a un perill greu i evident (Moret 1995: 153).

No trobar aigua a Segre. Utilitzada per indicar incapacitat o ineficàcia extrema, basada en una hipèrbole que pressuposa la presència constant d'aigua al riu.

---

[8] Mot usat gairebé sempre en plural, que s'empra en la llengua de Mequinensa per designar qualsevol utensili al voltant de la cuina (Moret-Oliver / Moret 2026: 87 i 143).

[9] El sintagma *vora riu*, sense preposició, és la forma en què s'anomena aquest espai a Mequinensa: de fet, ha transcendit l'ús col·loquial i dona nom a un dels pavellons municipals de la vila ubicat a la vora del Segre.

[10] 'Sínia, roda hidràulica moguda per l'aigua del riu' (*cf.* Moret-Oliver / Giralt 2025: 303-305).

3.1.2. El comportament del riu

A més de la seva funció com a espai de treball i de relació, el riu és conceptualitzat en la fraseologia local com un agent amb comportament propi, sotmès a variacions sobtades de cabal i de força. Aquestes oscil·lacions, ben conegudes per la població riberenca, han generat un conjunt d'expressions idiomàtiques que permeten descriure tant fenòmens naturals com situacions humanes caracteritzades pel canvi, la desmesura o la inestabilitat.

a) Refranys:

L'aigua mansa no és de fiar, la que corre es veu per on va. Expressa la idea que la calma aparent pot amagar perill, mentre que el moviment visible permet anticipar el comportament del riu. És un refrany àmpliament estès en l'àmbit romànic, aplicable tant a fenòmens naturals com a conductes humanes (Moret 1995: 58).

b) Expressions idiomàtiques:

Anar el riu fora mare. Fa referència al desbordament del riu quan supera el seu llit habitual; s'utilitza també en sentit figurat per descriure situacions que han perdut el control o que s'han desbordat més enllà dels límits previsibles.

Baixar el riu prim / gros. Expressions que descriuen les variacions del cabal del riu segons si portava poca o molta aigua. El riu baixava gros especialment a causa del magenc,[11] fet que permetia iniciar la navegació fluvial, però dificultava altres usos quotidians, com el rentatge a la vora del riu, on les dones podien veure's sorpreses per avingudes sobtades d'aigua.

No fiar-se de l'aigua mansa. Expressa desconfiança davant un riu en calma, però també davant situacions o persones que aparenten tranquil·litat. L'expressió està estretament relacionada amb el refrany anotat més amunt (Moret 1995: 159).

3.1.3. Les vores de riu

La vora del riu és conceptualitzada en la fraseologia de Mequinensa com un espai de límit i de fragilitat, sotmès a l'acció constant de l'aigua. Aquest espai, aparentment estable, pot ser progressivament erosionat pel corrent, fet que explica la seva projecció simbòlica com a lloc de perill, de pèrdua o de voracitat.

a) Refranys:

A la vora del riu no t'hi fajos lo niu. El refrany adverteix del risc d'establir-se en un espai inestable i exposat a la força del riu. El refrany té una variant que l'arrodoneix: *i si te'l fas, fes-te'l de fenàs* (Moret 1995: 53), que reforça la idea de precarietat, ja que el

[11] El mot, en aquesta ribera d'Ebre, feia referència a una petita avinguda provocada per l'obertura de les comportes de la central hidroelèctrica de Seròs, que afectava tant el Segre com l'Ebre.

fenàs remet a un material sec, fràgil i provisional, adequat només per a situacions temporals.

b) Expressions idiomàtiques:

Minjar més que una vora de riu. S'aplica a persones amb una gran capacitat de consum o voracitat. La imatge parteix de l'experiència quotidiana de l'erosió fluvial, en què el riu "menja" literalment les vores i s'endú la terra.

Ser un rasca vores. Es diu a una persona que ho aprofita tot, sovint amb una connotació negativa. L'expressió es fonamenta en la mateixa metàfora conceptual que l'anterior: el riu que tot ho devora, capaç de consumir progressivament els marges que delimiten el seu curs.

Anar a tirar pedres al riu. Amb el sentit de 'perdre el temps' o 'badar', parteix de la idea d'una acció que no deixa rastre ni conseqüència. Moret (1995: 132) la documenta com a locució també al Matarranya (La Freixneda, La Torre del Comte i Pena-roja).

3.2. Els espais propers del riu

3.2.1. El molló: espai de residus

El riu va esdevenir també un espai d'eliminació d'allò que ja no tenia utilitat per a la comunitat. Les deixalles domèstiques i, en alguns casos, animals morts, eren abocades al riu a través dels baixadors que comunicaven el nucli urbà amb les vores fluvials. Aquestes restes sovint feien cap al *molló*, situat a la vora de l'Ebre, amb la creença que el riu les engolia o les depurava, fet que va afavorir la persistència d'aquestes pràctiques.

Des del punt de vista lèxic, *molló* designa a Mequinensa un 'atracador o petit moll a la riba del riu', però també, per extensió semàntica, un espai d'acumulació de deixalles (Moret-Oliver/Moret 2026: 126). Aquests mollons, presents tant a la vora de l'Ebre com a les boques de les mines, esdevenen espais marginals i degradats que adquireixen una forta càrrega simbòlica en la fraseologia local.

a) Expressions idiomàtiques:

Fotre algú al molló. S'utilitza per expressar el rebuig radical d'una persona o situació, equiparant-la simbòlicament a allò que és destinat a ser llençat o eliminat. A més, a Mequinensa es recull també el pseudo tornaveu: *-Mare, marxo. -No vajos al molló, fill!* Fórmula emprada especialment amb infants, que combina la funció preventiva amb la càrrega simbòlica negativa associada a aquest espai.

3.2.2. La glera

La *glera*, 'tros de llit de riu o torrent sec, ple de còdols i areny gruixut formant una platja', lloc on solien anar a banyar-se les famílies. És un mot peculiar del català occidental (< GLAREA, *DECat* IV, 525b).

a) Expressió idiomàtica:

Tindre el cap més dur que un codís de glera. Un *codís* és un còdol, una pedra llisa de forma arrodonida difícil de trencar, un mot usat des del Baix Segre en avall (*DECat* II, 800b).

A banda, hem sentit també una rima o dita infantil en què s'activa el mot *glera* com a espai conegut, sonor, físic i proper: *Un moixó va anar a la glera, currutxut i caguera.*

3.2.3. Les partides de terreny properes al riu i sovint inundables

a) Refrany:

Si et cases a Torrent, te donaran terra a Torrauba,[12] *i si puge el riu et quedaràs a canyaula.* Refrany que reflecteix un coneixement precís del territori i de les seves condicions agràries. Torrauba, topònim situat prop del riu Cinca al terme de Torrent de Cinca, correspon a una terrassa al·luvial holocena de pendent suau i sòls fèrtils, però exposada al risc d'inundació periòdica. La parèmia no idealitza aquest espai, sinó que sintetitza l'equilibri entre rendiment agrícola i vulnerabilitat, i funciona com una forma de transmissió de coneixement geomorfològic i socioeconòmic basat en l'experiència.

b) Expressió idiomàtica:

La sort d'Aubera que se la va endur el riu. S'utilitza per remarcar que la fortuna d'algú no és real, amb un joc d'ambigüitat entre les paraules *sort* 'destí' i *sort* 'porció de terra', en concret fent al·lusió a la partida d'Aubera, a la dreta de la vall de la vila (v. Moret 1994: 330-3331). L'ús sol ser a partir del tornaveu: *-Quina sort!: -La sort d'Aubera que se la va endur en riu.*

3.3. Les activitats al voltant del riu

3.3.1. La navegació fluvial

La navegació fluvial va constituir durant dècades una activitat central en la vida econòmica i social de Mequinensa. El transport de persones i mercaderies mitjançant llaüts, barques i altres embarcacions menors exigia un coneixement precís del riu, del seu corrent i dels vents, així com una coordinació constant entre tripulació i

[12] Amb vocalització de la *-l* (< *Torralba*), com ocorre amb *Aubera* < *Albera.*

embarcació. Aquest univers tècnic i d'experiències ha deixat una empremta clara en la fraseologia local.

a) Refranys:

Entre la barca i el barquer se van fotre un pet i ningú va saber qui el va fer. Refrany de to burlesc que posa en relleu la dificultat d'atribuir responsabilitats quan diversos agents actuen de manera indestriable. A partir d'una imatge escatològica i còmica, expressa la confusió sobre l'origen d'una acció o d'un error, i s'aplica a situacions quotidianes en què la responsabilitat queda difosa entre parts estretament vinculades (Moret 1995: 40). *Barca,* a Mequinensa, és el mot general usat per a designar la plataforma muntada damunt de dues o més barques, feta amb taulons i destinada a fer de gran barcassa per travessar el riu d'una vora a l'altra, i el *barquer*, qui la menava.

b) Expressions idiomàtiques:

Anar de curriola. Expressió que significa 'patir descomposició intestinal', basada en la idea de continuïtat o fluïdesa. El mot s'emprava a Mequinensa juntament amb *bocell*, cilindre per on es feia passar la corda que anava a l'arbre, 'pal', del llaüt.

A tot estrop. Expressen la idea de màxim esforç o velocitat, a partir del gest intens i repetit de remar. En sentit figurat, s'apliquen a qualsevol activitat feta amb pressa o energia sense límits (Moret 1995: 135). Un *estrop* és un tros de corda entollat pels seus dos caps, a manera d'anella, que serveix per a enganxar el rem a l'escàlem d'un llaüt (Moret-Oliver/Moret 2026: 114).

Embarcar algú d'un xut. Funciona com una amenaça (sovint burlesca), amb un component clar de violència simbòlica i d'expulsió forçada. En context riberenc, l'amenaça s'articula a partir d'una acció vinculada a la navegació executada de manera brusca.

3.3.2. La pesca

La pesca fluvial, tant com a activitat econòmica complementària com a pràctica quotidiana, forma part de l'univers experiencial associat al riu. Tot i que en el corpus la seva presència fraseològica és més reduïda que la de la navegació, la pesca apareix com a domini conceptual que permet expressar relacions d'avantatge, control i desigualtat entre interlocutors.

a) Expressions idiomàtiques:

Donar peixet. S'utilitza amb el sentit de 'facilitar intencionadament un petit avantatge a algú', sovint en un context de superioritat o de joc desigual (Moret 1995: 142). La metàfora parteix de l'experiència de la pesca, en què es dona una petita oportunitat perquè l'altre "mossegui l'ham", i es projecta sobre situacions socials en què una part controla el ritme o el resultat de l'acció.

3.3.3. La mineria tradicional

Va constituir una de les activitats econòmiques fonamentals de Mequinensa i del seu entorn, i va marcar profundament tant el paisatge com les condicions de vida de la població. En la fraseologia local, el món de la mina no es projecta tant a partir de l'esforç físic o de l'estructura dels objectes, sinó sobretot a partir de l'experiència sensorial de la foscor, un dels trets més característics del treball subterrani.

a) Expressions idiomàtiques:

Parèixer un canyo de mina. S'aplica quan un lloc és molt obscur, per analogia entre l'obscuritat d'un *canyo* dins la mina i la manca de visibilitat d'un espai determinat. Els *canyos* eren unes petites galeries d'uns dos pams d'alçada que seguien les vetes del mineral, que només s'il·luminaven amb la llum de carburo que portaven els miners (v. Moret-Oliver/Moret 2026: 103).

3.3.4. Tasques domèstiques i neteja

Les tasques domèstiques relacionades amb la neteja formen part de l'experiència quotidiana tradicional vinculada al riu. L'aigua, imprescindible per a aquestes activitats, esdevé també un element simbòlic que permet expressar nocions de límit, desgast i precarietat, així com actituds morals associades a la moderació i a la bona administració.

a) Refranys:

No tindre sabó moll pa tanta roba. Expressa la impossibilitat d'afrontar una tasca o una situació per manca de mitjans suficients. El refrany parteix d'una experiència domèstica concreta —la necessitat d'aquest tipus de sabó de consistència molt blana, semilíquida per rentar la roba— i projecta aquesta manca sobre qualsevol context en què els recursos resulten clarament insuficients.

Déu mantingo la netedat, quinze dies de cada costat. Refrany de to humorístic que relativitza l'exigència de la netedat absoluta (Moret 1995: 41). A través d'una formulació irònica, expressa una concepció pràctica de l'ordre domèstic, adaptada a les condicions de la vida quotidiana.

b) Expressions idiomàtiques

Cada dia perdem un llençol. S'utilitza per indicar una pèrdua progressiva, lenta però constant, ja sigui de recursos, d'avantatges o de qualitat de vida. La imatge del llençol, element central de la roba de casa, remet a l'empobriment gradual.

3.4. Estris i recipients

Els estris i recipients d'ús quotidià —cànters, calderes, cabassos, tenalles o cistelles— constitueixen un domini d'experiència clau de la vida domèstica

tradicional. La seva funcionalitat, conservació i articulació interna es projecten en la fraseologia local com a recursos per valorar l'eficàcia, la inutilitat, el desgast o el desajust entre elements.

a) Refranys:

Cante nou, aigua fresca. Expressa la idea que allò nou funciona millor o ofereix millors resultats. La relació entre el recipient, un *cante* 'càntir' i el contingut activa una metàfora de renovació i eficàcia aplicable a persones, objectes o situacions.

Caldera vella, bony i forat. Remet al deteriorament inevitable dels estris amb l'ús i el pas del temps. En sentit figurat, s'aplica a realitats envellides o desgastades que acumulen defectes i problemes i també a les persones.

b) Expressions idiomàtiques:

Segur com l'aigua dins d'una cistella. Expressa la manca absoluta de seguretat o fiabilitat. La imatge, basada en la inutilitat d'un recipient inadequat per contenir aigua, activa una metàfora clara d'ineficàcia.

Pareixie tonto quan lo vam canviar per lo selló xafat. Fórmula humorística que expressa una manca evident de criteri o intel·ligència, construïda a partir d'un intercanvi absurd entre objectes sense valor funcional. El *selló* és un càntir amb dos brocs, que es diferencia de l'*argoleta*, amb dues anses, tal com assenyala la cantarella: «A Fraga en diuen barral, / a la Granja cantereta, / a Massalcoreig sellons / i a Miquerensa argoleta» (v. Moret 1994: 61).

Estar més sord que una tenalla. Expressa sordesa extrema a partir de la comparació amb un estri totalment mancat de capacitat auditiva.

A on va l'ansa sense el calder. Es fa servir per remarcar la inseparabilitat habitual entre dues persones. La imatge del calder sense l'ansa activa una metàfora relacional basada en la idea de parts que normalment funcionen conjuntament.

Quatre cabassos, vuit anses. S'aplica a situacions evidents: un cabàs té dues anses.

3.5. L'oratge i els vents

Els fenòmens meteorològics constitueixen un dels dominis conceptuals més productius de la fraseologia tradicional. L'observació del cel i dels vents condicionava les tasques quotidianes, fet que es reflecteix en un ric repertori de refranys i expressions idiomàtiques entre les quals, hem pogut anotar les que es presenten tot seguit.

a) Refranys:

Plou i fa bufetes, aigua a les bassetes. Refrany meteorològic que associa determinats indicis visibles amb l'acumulació d'aigua. Expressa una lectura empírica del fenomen atmosfèric basada en l'observació reiterada (Moret 1995: 25).

Cel a petxinetes, aigua a les bassetes. Relaciona la forma del núvols amb la previsió de pluja. La imatge visual del cel "a petxinetes" activa un mecanisme predictiu àmpliament compartit en la tradició popular (Moret 1995: 25) .

Morella, no et fios d'ella. Refrany de caràcter geogràfic i meteorològic que adverteix de la inestabilitat de l'oratge associada al vent que arriba d'aquella zona. S'inscriu en el conjunt de refranys que vinculen llocs concrets amb comportaments atmosfèrics imprevisibles (Moret 1995: 78).

Del Pallars a Morella, aigua vella. Refrany meteorològic que remet a un coneixement territorial ampli del comportament de les precipitacions.

Aire de Segre, aigua radere. Associa un tipus de vent concret amb la previsió de pluja posterior. El refrany posa de manifest el coneixement local dels corrents d'aire i la seva incidència en el temps.

Aire dormidor, aire durador / Aire sopador, aire durador. Ambdós refranys expressen la persistència d'un determinat tipus de vent. La personificació de l'aire (*dormidor*, *sopador*) contribueix a fixar la predicció meteorològica de manera memorística.

Cel rogenc, pluja o vent. Basat en l'observació del color del cel com a indicador de canvis atmosfèrics imminents, especialment a l'alba o al capvespre. S'associa popularment a la presència de núvols alts o de pols en suspensió, sovint vinculats a l'entrada de pertorbacions que poden portar vent o precipitació.

b) Expressions idiomàtiques:

(*Fer) aire de la broma.* S'utilitza per indicar un ambient humit o carregat, sovint com a indici de pluja imminent. L'expressió, que usa el mot *broma* (mot que s'empra en comptes de núvol) remet a una sensació física i atmosfèrica que es reconeix fàcilment.

Cau en vers perquè fa cerç. Tal com assenyala Moret (1995: 138) es diu quan algú, tot parlant, fa involuntàriament un rodolí.

Estar engarbinat. Expressió que designa un estat de malestar físic o mental associat al vent anomenat *garbinada*. A la Ribera de l'Ebre —fins a Mequinensa, Almatret i la Granja d'Escarp— s'aplica al vent de sud-est, equivalent a la *marinada*, que remunta l'Ebre i sol bufar al *tardet*, afavorint la navegació fluvial (*DECat* IV, 362; Moret-Oliver/Moret, 2026: 117).

3.6. Identitat local i relacions amb pobles veïns

La fraseologia sobre pobles veïns construeix la identitat local per contrast, mitjançant l'humor o el retret, i utilitza la proximitat geogràfica com a recurs simbòlic per expressar el posicionament de la comunitat de parla.

a) Expressions idiomàtiques:

Parèixer de la Vallfera. Expressió amb valor burlesc o despectiu per qualificar algú d'aparença estrafolària. El topònim actua com a marcador d'alteritat i remet a la Vallfera com a partida perifèrica de Mequinensa, associada a habitatges miners i a població immigrant, majoritàriament procedent de llocs del sud peninsular que, en tancar les mines dels seus llocs d'origen, vingueren a treballar a les mequinensanes.

A Fraga? Mosques i figues. Fórmula humorística que expressa menyspreu o poca consideració envers el lloc esmentat. L'expressió remet a la presència abundant de figueres a Fraga i, consegüentment, de mosques; una associació percebuda popularment que esdevé base del comentari burlesc en el contrast entre poblacions veïnes tradicionalment enfrontades.

Parèixer mig de Fraga. S'empra per recriminar un comportament considerat inadequat, sovint innocent, que s'associa amb la gent de la població veïna, tot reforçant la delimitació simbòlica entre localitats.

Calla i no ploros, que encara t'hauran de llogar a Fraga. Fórmula amb funció admonitòria, utilitzada sovint amb infants, que combina burla i amenaça simbòlica. Segons els testimonis orals, remet a la pràctica de contractar ploraneres o ploramorts en alguns enterraments celebrats a la localitat veïna.

Pareixes mig d'Arbeca! Expressió breu i exclamativa emprada per ridiculitzar una conducta considerada fora de lloc. El topònim actua com a etiqueta identitària negativa.

Això acabarà com a la fira de Flix, en un xiulet i un canyís. S'utilitza per anticipar un desenllaç caòtic o desordenat. La referència a un esdeveniment conegut permet sintetitzar una experiència col·lectiva compartida.

Més tort que la carretera de Faió. L'expressió remet a la carretera que condueix a Faió, coneguda tradicionalment pel seu traçat sinuós i ple de revolts, que esdevé així un referent local per expressar desviació, complicació o manca de rectitud.

3.7. Expressions sobre la vida quotidiana

Aquest apartat recull un conjunt d'expressions que reflecteixen situacions habituals de la vida quotidiana, sovint amb un fort component humorístic, irònic o moralitzant. Es tracta d'unitats fraseològiques que no remeten a un domini professional o espacial concret, sinó que funcionen com a eines d'interpretació de l'experiència comuna, especialment en relació amb l'error, l'espera, l'excés, la inutilitat o la resignació davant els esdeveniments.

a) Refranys:

Done igual morir d'una pedrada que d'una cantalada. Refrany que expressa una actitud fatalista davant dues alternatives igualment negatives i relativitza la diferència entre opcions quan el resultat és percebut com a inevitable.

b) Expressions idiomàtiques:

Buscar la lluna per la bassa. S'utilitza per indicar que algú busca una solució impossible o s'equivoca completament de camí. La imatge contraposa un objecte llunyà i inabastable (*la lluna*) amb un espai (*la bassa*) reduït i inadequat (Moret 1995: 137) .

Ser un furó d'angorfa. Aplica una imatge animal per caracteritzar una persona inquieta, molesta o excessivament tafanera. L'*angorfa*, 'pis més alt d'una casa', és la forma que s'empra a Mequinensa, corresponent a l'estàndard *algorfa* o *golfa* (Moret 1995: 174; Moret-Oliver/Moret 2026: 89).

Se li ha ficat un cul com una sària. Expressa exageració corporal mitjançant una comparació amb el recipient d'espart en forma de bossa que es posava damunt les bèsties per transportar productes.

Ja vindrà lo cigró a la cullera. Mostra l'esperança que, amb el temps, les coses acabaran arribant o resolent-se. La metàfora alimentària remet a l'espera pacient del moment oportú.

Falten rucs pa tantes sàries. Indica desproporció entre mitjans i necessitats. La imatge associa la manca de força de treball amb l'excés de càrrega.

Al toc de sirena, la tripa plena. Expressió que vincula un senyal acústic extern amb la satisfacció immediata d'una necessitat bàsica, especialment l'alimentació. A Mequinensa, la sirena sonava —i encara ho fa— a les 12 del migdia per indicar el moment de plegar de la feina i anar a dinar, una pràctica tradicional que s'ha mantingut en el temps i que sovint sorprèn els "forasters".

Ja baixen pel camí de la Pedra Bonica. Fórmula utilitzada per anunciar un desenllaç problemàtic o inevitable, associat a un espai percebut com a difícil o amenaçador. Tenia també una funció intimidatòria, especialment amb infants, sovint acompanyada de fórmules com: *Mira, que ja venen!*[13]

Això és més dur que la Pedra Bonica. Comparació que expressa dificultat extrema o resistència, prenent com a referent un element del paisatge local amb fort valor simbòlic.

[13] La Pedra Bonica, situada a la Costa de la Pedra, era una pedra treballada per picapedrers avui desapareguda, al voltant de la qual circulava una llegenda segons la qual, en tombar-la, s'hi trobaria un gran tresor o una gran veritat; la tradició explica que el que aparegué fou una inscripció irònica: «Ara que m'has girat estic de l'altre costat» (Moret 1994: 331-332).

Ja el farem lo mas de Llosa! S'empra per referir-se a una acció o projecte que no s'acaba mai de fer, sovint amb un matís de resignació o d'ajornament indefinit.[14]

4. CONCLUSIONS

L'anàlisi plantejada posa en relleu el paper de refranys i expressions idiomàtiques com a manifestacions de coneixement col·lectiu, vinculades a l'experiència quotidiana, al paisatge fluvial i a les pràctiques socials de la comunitat. L'organització del corpus segons dominis semàntics i etnoculturals ha facilitat la identificació del riu com a eix físic i simbòlic central, així com el paper de les activitats tradicionals, l'oratge, els estris i el territori proper com a fonts de metàfores i valoracions que articulen nocions com el risc, la vulnerabilitat, l'eficàcia o la fatalitat.

Des del punt de vista metodològic, la distinció funcional entre refranys i expressions idiomàtiques ha resultat operativa per analitzar un material eminentment oral i contextual, sense recórrer a una fragmentació taxonòmica excessiva. Aquest enfocament permet entendre la fraseologia com un conjunt de mecanismes conceptuals que connecten llengua, experiència i territori, i mostra que el corpus documentat reflecteix una memòria lingüística encara activa, tot i que parcialment en recessió, com a expressió de coneixement i identitat col·lectius.

BIBLIOGRAFIA

BIOSCA, Mercè (2015): *Aportacions de Jesús Moncada a la fraseologia catalana*. Lleida: Pagès editors.

DECat = COROMINES, Joan (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial, 10 vols.

GARCÍA-PAGE, Mario (1991): «Locuciones adverbiales con palabras "idiomáticas"». *Revista de la Sociedad Española de Lingüística*, 21/2, p. 233-264.

GARCÍA-PAGE, Mario (2008): *Introducción a la fraseología española. Estudio de las locuciones*. Barcelona: Anthropos.

GARCÍA-PAGE, Mario (2012): «Pourquoi *un perrito caliente* n'est pas la même chose que *una patata caliente*? Du composé à la locution nominale». Dins BLANCO, Xavier, *et al.* (eds.): *Les locutions nominales en langue générale*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, p. 79-107.

MORET, Hèctor (1994): «Aproximació a la toponímia rural de Mequinensa». *AFA* 50, p. 325-350.

[14] El topònim *Llosa* designa una partida de Mequinensa situada a la riba dreta de l'Ebre, entre Verp i la Volta, bona part de la qual va quedar submergida amb la construcció de l'embassament (Moret 1994, 338).

MORET, Hèctor (1995): *Lo Molinar. Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa 3. Gèneres menors de la literatura popular*. Calaceit: Instituto de Estudios Turolenses-ASCUMA-Carrutxa.

MORET-OLIVER, M. Teresa (2024): «Les paraules que l'Ebre s'endugué: Lèxic de la navegació fluvial a Mequinensa i Faió (Saragossa)». Dins COLOMINA, Jordi / CASANOVA, Emili (ed.): *Alcoi al cor. Estudis en homenatge a Josep Tormo Colomina*. Alcoi: Ajuntament d'Alcoi, p. 253-267.

MORET-OLIVER, Maria Teresa / GIRALT, Javier (2024): «Léxico de la navegación fluvial en Aragón. De la encuesta oral a las fuentes históricas». Dins FAJARDO, Alejandro *et al.* (eds.): *Lexicografía del español: internacionalización y contrastes*. Berna: Peter Lang, p. 453-472.

MORET-OLIVER, M. Teresa / GIRALT, Javier (2025): «Petjades de l'àrab andalusí en el lèxic de la navegació fluvial a Mequinensa». *Estudis de llengua i literatura catalanes LXXIX. Miscel·lània Joaquim Rafel 2*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 291-314.

MORET-OLIVER, M. Teresa / MORET, Hèctor (2026): *Vida i llengua a la mina i al riu. Estudi etnogràfic i lèxic sobre la navegació fluvial, la mineria, la pesca i altres activitats riberenques a Mequinensa i Faió*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza-Gara d'Edizions.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 509–517, https://memoriadelcor.org

VOCES ARAGONESAS DE ORIGEN INCIERTO

Brian MOTT
Academia Aragonesa de la Lengua

1. INTRODUCCIÓN

Es un placer poder participar en el homenaje que aquí se rinde al profesor José Enrique Gargallo, cuyo trabajo sobre la lingüística románica ha sido reconocido no solo dentro de su *Alma Mater*, la Universidad de Barcelona, sino en prácticamente todo el dominio europeo de las lenguas latinas.

Trabamos amistad en nuestra universidad a principios de los años 80. A través del maestro Joan Veny, Gargallo había oído hablar de mi trabajo sobre el chistabino, variedad aragonesa del valle de Gistau, Huesca, y, en menor grado, sobre el contiguo valle de Bielsa. Veny había reproducido en una de sus clases de dialectología una grabación mía de 1968, de una mujer de casi cien años que vivía en la localidad de Parzán. Tanto fue el interés que sintió José Enrique al oír una muestra del altoaragonés que propuso acompañarme en mis viajes al Pirineo oscense y él, por su parte, también organizaba charlas con hablantes de otras hablas rurales de Aragón, con quienes había concertado entrevistas mediante alumnos oriundos de aquellas zonas. Aproveché estas visitas para ampliar mi colección de grabaciones dialectales. Me acuerdo, en especial, de unas entrevistas en 1986 en el pueblo de San Esteban de Litera, ubicado en la zona de transición dialectal entre las hablas aragonesas y las catalanas de La Franja, como, por ejemplo, las de Benabarre, Peralta y Tamarite. Allí estuvimos grabando en dos ocasiones, el día 1 y el día 4 de mayo, concretamente antes y después de subir al valle de Gistau.

Naturalmente, uno de los aspectos de la lingüística que más ha llamado la atención de José Enrique como dialectólogo ha sido la etimología. Nunca llega a su

conocimiento un vocablo sin que se pregunte cuál será su origen o su vinculación con otras voces de la misma área geográfica o de más allá.

Una clara manifestación de este interés etimológico nos la depara su participación en varias ocasiones en el programa televisivo *Para todos La 2*. Pienso en la emisión del 17 de abril de 2014, en que dio detalladas explicaciones de la incidencia de los derivados de los términos latinos LŪNA y MĒNSIS en las distintas lenguas románicas; y también del programa del 4 de abril de 2013, cuando, aparte de citar extensiones metafóricas y expresiones idiomáticas creadas a base de la palabra castellana *pie*, habló en detalle sobre las formas que han conservado la consonante intervocálica del latín PEDEM (acusativo singular de PĒS), como *pedal*, y las que no lo han hecho, como *peal*. Casi por obligación, diría yo, teniendo en cuenta su inmersión en el mundo de tradición latina, nos dio en otro programa (21 de febrero de 2014) una clase magistral sobre los términos *Roma*, *romance* y *románico*.

Por todo lo expuesto, me parece apropiado ofrecer este breve trabajo de homenaje, lamentablemente casi más afín a unos comentarios que a una exposición científica, sobre el origen de una pequeña selección de voces aragonesas.

2. LA ETIMOLOGÍA ARAGONESA EN SU CONTEXTO HISTÓRICO

En un trabajo anterior (Mott 2005: 47-60), explicamos que la etimología aragonesa ha sido un tema poco explorado: los estudios lingüísticos tradicionales sobre el aragonés suelen mencionar solo los étimos más conocidos; además, los primeros diccionarios (Peralta 1836; Borao 1859) ofrecen escasa información etimológica y la que incluyen es de tipo más anecdótico. En 1938, Pardo Asso publica el primer diccionario aragonés que lleva el epíteto *etimológico*, pero las raíces que propone también son muy creativas y poco fundamentadas. Veamos un par de ejemplos, seguidos de las propuestas aducidas en los diccionarios de Corominas, que son de la segunda mitad del siglo pasado:

> **Antosta** (lat. *tostum*, tostado, endurecido). Trozo de tabique, estiércol u otra cosa endurecida formando un cuerpo compacto.
> Corominas: < ANTE- 'delante de, ante' + OBSTARE 'oponerse' (*DECat* s. v. *antosta*).
> Cf. el inglés *to oust* 'desbancar, derrocar' y el francés *ôter* 'quitar'.
>
> **Chulla** (de *culter*, cuchillo). Lonja de tocino blanco.
> Corominas: < AXUNGIA 'grasa de cerdo' (*DECH* s. v. *chuleta*).
>
> **Taca** (de *tacha*, y esta de *tangere*, *tactum*, tocar). Mancha.
> Corominas: < **tacca* (*DECat* s. v. *taca*). Relacionado, además, con el inglés *token* 'señal', griego *deiknumai* 'indicar', alemán *zeigen* 'indicar', *zeichnen* 'dibujar', *Zeichen* 'señal, signo', etc.

Evidentemente, el estudio de la etimología ha avanzado desde la primera mitad del siglo XX. Antes del siglo XX, la investigación etimológica ni era considerada una disciplina científica. Ahora la lingüística moderna permite una reconstrucción más exacta y completa del origen de las palabras, y se reconoce el importante papel que juega la semántica en su evolución, puesto que el significado de un vocablo es de carácter escurridizo e inestable, perturbado por el sentido de los otros términos de su entorno. Tan íntima es esta relación que la lingüista Jean Aitchison (1997) compara el lexicón de una lengua a una enorme telaraña, tejida de tal manera que sus hablantes pueden acudir rápidamente a las palabras que necesitan.

3. EJEMPLOS DE VOCES ARAGONESAS DE ORIGEN INCIERTO

Durante los años que he dedicado al estudio de la lengua aragonesa, no han faltado las ocasiones en que he sentido curiosidad por la diacronía de alguna voz que he recogido. Como sabe cualquier lingüista, una lengua es como una vasta selva que nunca se acaba de explorar, y el constante descubrimiento de una palabra nueva suscita interés por su origen y por las relaciones que puedan existir entre ella y las otras de su campo semasiológico.

Por consiguiente, expongo a continuación el caso de varias formas del aragonés chistabino que me han llamado la atención. Para cada una repasaré las propuestas que se han planteado, en caso de que las haya.

3.1. *Paniquesa*

Paniquesa 'comadreja' es quizá la palabra que más ha despertado la fascinación de los estudiosos del aragonés. Menéndez Pidal (1972: 397) se arriesgó a postular una simple derivación de *pan y queso*, aludiendo al color blanco amarillento de la pechuga del animal y al pardo rojizo del lomo. Por su parte, Rohlfs (1988 [1951]: 79; 1979: 120) rechaza esta conceptualización de Pidal, apoyándose en unos datos de Azkue (1935-1947: 45): «Para que la comadreja no toque el cordero recental, se queman en la cuadra albarcas viejas, y además, se pone pan y queso en agujeros de las paredes y al recental en el amuleto». Veny (2024: 19) también se inclina por esta hipótesis.

En cambio, para Corominas (*DECat* s. v. *paniquella*, *paniquera*), las variantes que encabezan su artículo, ambas emparentadas con *paniquesa*, serían resultado de una metátesis de **pequinella*, diminutivo de *pequeña*, cuyo sufijo *-ella* ha dado *-ella* / *-èra* / *-iecha* en algunos lugares pirenaicos y *-esa* / *-era* en otros.

En tiempos más recientes, Gulsoy (2014: 280-283) propone como motivante de *paniquesa* la expresión *cardo panical* (= cardo corredor [*Eryngium campestre*]), porque

existe una fábula en el Pirineo que cuenta que, si la comadreja es herida por una culebra, se restriega contra esa planta para evitar los malos efectos de la mordedura.

La sustitución de los nombres de determinados animales por otros es, a veces, explicable por el miedo que estos inspiran y el mundo de superstición que se crea en torno a ellos (*absit nomen, absit omen*). Como anécdota, comento que, cuando se veía una comadreja en Gistaín, era costumbre recitar el dicho «María la esperrecada salta la mala cara» (*esperrecau* = 'desaliñado, destartalado'). Es de notar que algunas de otras variedades románicas también emplean términos eufemísticos o indirectos para referirse a la comadreja, formados sobre la base DOM(I)NA 'mujer': italiano *donnola*, portugués *doninha*, *donezinha*, a los que podemos añadir las siguientes formas paliativas: francés *belette*, occitano *polida* 'bonita' (Sèrras 2014: 462).

3.2. *Bumarra*

La forma *bumarra* aparece en la expresión chistabina *dechar la bumarra* (*dechar* = 'echar'), para la que recogimos las acepciones 'vomitar' y 'esforzarse, echar los bofes'. Para 'vomitar' también se usa *gomitar*, y este significado queda claramente ejemplificado en la frase *he gomitau hasta dechar la bumarra* 'he vomitado copiosamente'. La segunda acepción se manifiesta en ejemplos del tipo *he tenido que entrar hierba, que he pensau dechar la bumarra* 'he tenido que entrar tanta hierba que pensaba que moriría del esfuerzo'; *m'he fartau de segar, que he pensau dechar la bumarra* 'me he cansado tanto de segar que no podía más'; *nos quiere sacar la bumarra* 'quiere agotarnos'.

En cuanto al origen de la palabra *bumarra*, lo primero que se me ocurre es una relación con el verbo *vomitar* mismo (chistabino *gomitar*) o con *gormar*, que tiene el mismo significado. Cito esta última forma, porque Corominas la relaciona con una constelación de palabras romances, tales como el castellano *muermo* y el francés *gourme* y *morve*, todas relacionadas con la idea de catarros con secreción mucosa (*DECH* s. v. *gormar*: 178a46-179b) –y no puedo resistir citar aquí el chistabino *muergo* 'constipado' y su familia de derivados, a saber, *enmorgar-se* 'constiparse', *esmorganear* 'moquear', *morganudo* 'mocoso'.

Tampoco sería del todo descabellado plantear como hipótesis una derivación de *goma*, teniendo en cuenta la definición de Ballarín (1978: 95) para el benasqués: 'masa pastosa, de poca consistencia, como la pulpa de las frutas excesivamente maduras'.

Por último, incluyo otra referencia, por no descartar ninguna posibilidad, sin intención de profundizar en su posible relevancia: ha quedado registrado para el francés el verbo *bumer* (*FEW* s. v. *boire* 'beber', 21: 465a), que tal vez pueda ofrecer una pista en investigaciones futuras.

3.3. *Enchelibrido*

A veces, se encuentran palabras con un considerable número de variantes fonéticas. La causa del polimorfismo puede ser muy variada: inestabilidad de las vocales átonas,[1] asimilaciones facultativas, alternancia de determinadas consonantes confundibles por el parecido de su articulación, como puede ser el caso de las nasales /m/ y /n/ o el de las oclusivas /b/ y /g/, o de las «líquidas» /l/ y /ɾ/. Asimismo, veremos variaciones de sonoridad en las consonantes obstruyentes /p/ - /b/, /t/ - /d/, /k/ - /g/, por no decir nada de los muchos casos de metátesis que surgen, y la formación de diminutivos y aumentativos. También cabe referirnos a la influencia del grado de formalidad requerida por el contexto social (p. ej. *-ido* v. *-iu* en los participios pasados chistabinos).

Cuando se considera la variación léxica en el aragonés, probablemente la primera forma que se nos viene a la mente, si nos hemos adentrado en la materia, es el arquetipo *sagardana*, *sagartana* 'lagartija' (< LACERTA) y sus numerosas variantes, que en su día estudió Elcock (1940). Mientras no podemos igualar con ningún ítem del vocabulario chistabino el nutrido caudal léxico que recogió el insigne investigador inglés para la designación de este animal, sí podemos citar el caso del adjetivo *enchelibrido*, para el que recopilamos en Gistaín las variantes *enchilibrido*, *inchilibrido*, *inchilibridido*, *inchiribillido*, *inchiribrido*, y en Serveto, *enchiberdido*, *enchiribernau*.

Pueden despistarnos inicialmente las formas con /ɾ/, pero una vez recogido cualquier compuesto con el elemento *chel* empotrado, vemos que la raíz es GELŪ 'hielo'. Luego, para tratar la parte de la palabra siguiente a esta base, probablemente debemos acudir a la idea de un cruce con el catalán *gebre* / *gebra* < *GĒBROS, GĒBRĀ (*DECat* s.v. *gebre* o *gebra*, sobre todo 446b: 2-43). En cuanto a las variantes recopiladas en Serveto, al menos la segunda podría explicarse por influjo de *hibierno* 'invierno'.

3.4. *Escarbotar, escarcotar*

En principio, estos dos verbos, *escarbotar* y *escarcotar*, pueden parecer independientes; sin embargo, resulta verosímil que *escarcotar*, que recogí con la definición 'remover los leños del fuego para desprenderles la carbonilla y así reavivar el fuego', sea congénere de *escarbotar* al comprobar la existencia de este en catalán

[1] En las vocales átonas, hay una lucha por conseguir un equilibrio entre la inestabilidad, que da más libertad de articulación, y la presión por mantener la transparencia morfológica. Por ejemplo, en Gistaín, hay vacilación entre [a] ~ [e], [e] ~ [i], [o] ~ [u] átonas. El sustantivo *entrada* puede pronunciarse *antrada*, pero se verá mejor su relación con *entrar*, *entro*, etc. si se usa la primera forma, decisión que queda en manos del hablante en un momento y contexto determinados.

con la acepción 'rascar i fer caure la part cremada de la llenya, del ble, etc., perquè la part que resta cremi millor' (*DCVB*). Los detalles semánticos cuadran perfectamente y el cambio fonético de *escarbotar* a *escarcotar* sería debido a la asimilación de la /b/ a la /k/ anterior. La etimología del término catalán, según el *DCVB*, sería < *carbot* 'brasa de carbón', pero *DECat* la considera incierta, aunque ve una relación con *escarbar*. Personalmente, me inclino por un cruce con *botar*, que es 'empujar' en occitano y francés < fráncico **bōtan* (inglés *beat*) (*DECH* s. v. *botar*).

Probablemente, el chistabino *escarbotar* pudo influir en *ixarbotar* / *ixargotar* 'deshojar un árbol o una planta', que sería derivado de SARCULĀRE, como el catalán *eixarcolar* 'sachar, escardar' (*DECat*).

3.5. *Esnavesar*

Recogí el verbo *esnavesar* con el significado intransitivo de 'perderse de vista' en contextos tales como *ta ratos esnaviesa* 'a ratos desaparece de vista', hablando de un objeto o persona que se atisba a lo lejos, y en el metafórico *la tarde ha esnavesau en un petén aquí en el rebrigo* 'la tarde ha pasado deprisa aquí en este nicho'. Personalmente, no he sido testigo de su uso como verbo transitivo, aunque aparece como tal tanto en *DA*, bajo la forma *enabesar*, como en *DicAra*, donde adicionalmente se registra sin prefijo (*esnavesar*, *navesar*, *naveixar*) y con el sentido 'recorrer, atravesar'.

Últimamente, me ha salido la expresión *esnavesar a l'anversa* 'desaparecer por completo', p. ej. *es emigrantes que heban esnavesau a l'anversa tornaban con nuevas* 'los emigrantes que habían desaparecido del mapa volvían con noticias'. Es posible que esta expresión, por contener el sustantivo *anversa*, nos brinde una pista hacia su origen, y me atrevería a conjeturar un étimo **es-anvesar*, en que habría una metátesis en la sílaba *an*. La palabra en sí vendría de ĀVERSU 'apartado' < ĀVERTERE 'apartar(se)' con influjo en algún momento de *anverso* < INVERSU 'invertido' (cf. francés / catalán / occitano *envers* 'hacia').

3.6. *Gosar*

En primer lugar, lo interesante del verbo *gosar* es la vaguedad de su gama de aplicaciones. En algunos contextos, parece expresar suposición (como *deber de* o el futuro en castellano), pero en otros no parece poseer equivalencia en la lengua nacional, a causa de un gradual debilitamiento o blanqueo de su contenido semántico. Por consiguiente, no queda del todo claro si, por ejemplo, *gosan fer la hierba* expresa lo mismo que 'están recogiendo la hierba' o 'deben de estar recogiendo la hierba', o incluso 'suelen recoger la hierba', interpretaciones varias que serán más o menos equivalentes según las exigencias de la narrativa. Asimismo, el chistabino

he gosau beber un vaso d'augua podría corresponderse con un escueto 'he bebido un vaso de agua', o bien comunicar quizá matices más sutiles tales como 'me ha apetecido beber un vaso de agua' o 'me he atrevido a beber un vaso de agua'.

Con relación a esta amplia gama de probables equivalencias en castellano, Martínez Ruiz (2008: 109) nos avisa «v[erbo] de escasa sustancia semántica y que cumple de ordinario funciones de acompañamiento del verbo principal, matizándolo».[2]

Por lo que al origen de esta voz se refiere, Corominas (*DECat* s. v. *gosar*) no duda en derivarla del latín vulgar AUSARE, frecuentativo de AUDĒRE 'atreverse', igual que el castellano *osar*, el francés *oser* y el occitano antiguo *ausar*. La consonante velar inicial, según el maestro, sería antihiática, adquirida a causa de la expresión tan frecuente *no (g)osa* . En algún momento, también habría confusión con el castellano *gozar* < *gozo* < GAUDIU 'placer' (*DECat* s. v. *gosar*: 581a45-50) y con el verbo *usar* (580-581).

Aunque el origen de esta voz no resulta del todo oscuro y tenemos más datos para esta forma que para las otras que hemos comentado en este artículo, sigue habiendo algún cabo suelto: sobre todo, el porqué y el cuándo de la proliferación de las acepciones, muchas veces ambiguas en determinados contextos. Para más ejemplos, véase Mott (2025: 116-117).

4. CONCLUSIONES

El propósito del presente artículo no ha sido otro que expresar un sincero y merecido reconocimiento del trabajo de un gran filólogo. Por las limitaciones de espacio impuestas a este cometido en el volumen de artículos que dedicamos a José Enrique Gargallo, no se ha podido tratar un tema vasto como es la etimología con la debida amplitud. Por consiguiente, las palabras chistabinas, sobre cuyo origen hemos aportado solo unos exiguos datos, se han elegido casi al azar de entre el extenso lexicón del que forman parte. Sin embargo, es de esperar que sirvan para recordar la enorme dificultad que encierra el estudio de la historia de los componentes léxicos de cualquier lengua, y que para José Enrique resulten ser un bonito recuerdo de los felices momentos que hemos compartido durante la investigación dialectal en Aragón.

[2] Latas (2005: 340) apunta varios ejemplos de Saroïhandy recogidos en Gistaín, con /b/ en vez de /g/, pero se citan tal y como aparecen en los cuadernos del investigador francés y sin glosar su significado. Son los siguientes:
no he bosau ferlo – No bosa dir (ir)
no bosa decir cosa.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

AITCHISON, Jean (1997): *The language web*. Cambridge: Cambridge University Press.

AZKUE, Resurrección María de (1935-1947): *Literatura popular del País Vasco*. Madrid: Espasa-Calpe.

BALLARÍN CORNEL, Ángel (1978²): *Diccionario del benasqués*. Zaragoza: Talleres Gráficos «La Editorial».

BORAO, Jerónimo (1908²): *Diccionario de voces aragonesas*. Zaragoza: Diputación Provincial.

DA = ANDOLZ, Rafael (1992⁴): *Diccionario aragonés*. Zaragoza: Mira Editores.

DCVB = ALCOVER, Antoni Maria / MOLL, Francesc de B. (1985): *Diccionari català-valencià-balear* (10 vols.). Mallorca: Moll.

DECat = COROMINES, Joan (1980-91): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes. 9 vols. (Vol. 10: Suplement/Índex, 2001).

DECH = COROMINAS, Joan / PASCUAL, José Antonio (1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. 6 vols. Madrid: Gredos.

DicAra = Estudio de Filología Aragonesa (2025): *Diccionario Multilingüe Aragonés*. https://dicara.efaragonesa.org (Consulta: 10/2/2026).

ELCOCK, William Dennis (1940): «The Enigma of the Lizard», *Modern Language Review*, 35, p. 483-493.

FEW = WARTBURG, Walter von (1928, 1948, 1949, 1947-1965): *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, 21 vols. Vol. I, Bonn; vol. II, Basel; vol. III, Tübingen; vols. IV-XXI, Basel.

GULSOY, Joseph (2014): «Nova aportació del Vocabulario de Énguera y la Canal de Navarrés al DECat». *eHumanista/IVITRA* 14, p. 275-285.

LATAS ALEGRE, Óscar (ed.) (2005): Jean-Joseph Saroïhandy: *Misión lingüística en el Alto Aragón*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza / Xordica Editorial.

MARTÍNEZ RUIZ, Antonio (2008³): *Vocabulario básico bilingüe aragonés-castellano y castellano-aragonés*. Uesca: Publicazions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa.

MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1972⁷): *Orígenes del español*. Madrid: Espasa-Calpe.

MOTT, Brian (2005): «La etimología en la lexicografía aragonesa», *Alazet*, 17, p. 47-60.

– (2025): «Aspectos de la sintaxis del chistabino», *Revista de la Academia Aragonesa de la Lengua*, 1, p. 111-132.

PARDO ASSO, José (1938): *Nuevo diccionario etimológico aragonés*. Zaragoza: Diputación Provincial.

PERALTA, Mariano (1836): *Ensayo de un Diccionario Aragonés-Castellano*. Zaragoza: Imprenta Real.

ROHLFS, Gerhard (1977³): *Le gascon: études de philologie pyrénéenne*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. (Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie, 85)

– (1979): *Estudios sobre el léxico románico*. Madrid: Gredos.

– (1988 [1951]): «La importancia del gascón en los estudios de los idiomas hispánicos», *Archivo de Filología Aragonesa*, 40, p. 67-80.

SÈRRAS, Joan-Claudi (2014[3]): *Tot en Un. Lexic Occitan / Francés, Français / Occitan.* Institut d'Estudis Occitans.

VENY, Joan (2024): *Adstrat i interferència: mirades al Migjorn.* Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Institut d'Estudis Catalans, «Folia Germà Colón», 2.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 519–528, https://memoriadelcor.org

LITERATURA ORAL Y TRADICIONAL: UN ROMANCE ESPAÑOL EN UN PUEBLO PORTUGUÉS, BARRANCOS

María Victoria NAVAS SÁNCHEZ-ÉLEZ
Centro de Linguística da Universidade de Lisboa

1. PRESENTACIÓN

Desde hace bastantes años, nos venimos ocupando de testimonios de literatura oral y tradicional de Barrancos (Portugal), pueblo fronterizo con España, situado entre tierras alentejanas, extremeñas y andaluzas. Barrancos es un enclave en el que, por circunstancias políticas, históricas y sociales, han convivido españoles y portugueses a lo largo de los siglos. Como resultado de todo ello, nos encontramos con una lengua, el barranqueño, que es mezcla del español meridional y del portugués alentejano junto con una cultura simbiótica.

2. ESTADO DE LA CUESTIÓN

La primera noticia de literatura oral y tradicional de Barrancos en castellano nos viene de la mano de Leite de Vasconcelos, quien, en 1933, dice que «Na noite do casamento, os homens, padrinhos e amigos cantavam *malagueñas* pela noite fora» (Vasconcelos 1980: 271, *apud* Franco 2000: 104-105) (entonadas por el hermano del novio y atendiendo a que la madre ya había fallecido):

> Hermanito te casaste
> con la bendición del cura

con la de la madre no,
porque está en la sepultura.

También el mismo autor, en la parte final de su *Filologia Barranquenha. Apontamentos para o seu estudo* (1981: 213) da cuenta de un par de estrofas que se cantan en Nochebuena alrededor del tronco encendido en la plaza:[1]

Dicen que no es de mujer
el tocar este instrumento:
Dios le dé salud a mi amante
que me dio el consentimiento.

La Nochebuena, señores,
ella se viene y se va.
y nosotros nos iremos
y no volveremos más.

Se pueden, asimismo, encontrar de forma diseminada algunos fragmentos de literatura oral y tradicional dispersos en publicaciones, como el Boletín parroquial de Barrancos, el *Luzeiro*,[2] varios villancicos, estrofas de quintos y fandangos, recogidos por Franco (2000: 88-92; 94-102; 110) o canciones de quintos en Revez / Cascalheira (coords.) (2010: 80):[3]

Pobrecito del Rubio
no quieres ir a la inspección
porque la novia que tienes
es más negra que el carbón.

También se localizan algunos testimonios en el *blog* de Jacinto Saramago, por ejemplo, el martes 3 de noviembre de 2009, en la entrada «Baile dos Quintos 2009 em Barrancos» se recogen algunas estrofas de las canciones de quintos en un par de páginas https://estadodebarrancos.blogspot.com/search?q=quintos (consulta: 21/02/2026). Así como en páginas puntuales de ciertas investigaciones académicas (Brissos 2018).

Por ello, por la fuerte y alargada presencia española, se mantiene todavía hoy día un destacado legado de origen español en dicho municipio. Sabemos que en

[1] Se actualiza la grafía.
[2] *Mensário Paroquial de Barrancos e Santo Aleixo da Restauração*, dirigido por el P. Agostinho dos Santos (1959-2000).
[3] Se actualiza la grafía.

Barrancos desde el siglo XIV, si no antes, y hasta los inicios del siglo XIX fue mayoritaria la lengua castellana, la que trajeron los súbditos de los reyes de Castilla y León. Recordemos, además, que Barrancos ha mantenido estrechas relaciones con sus vecinos onubenses de Encinasola, y pacenses de Oliva de la Frontera e Higuera la Real, debido, sin duda, a que están mucho más cerca (solo 10 km.) que sus vecinos portugueses (Amareleja está a 30 km.).

Somos conscientes de que hay poetas populares como el tío Chicuelo[4] y otros que han producido abundantes poemas y canciones en español, que se pueden localizar, entre otras, en las grabaciones que los investigadores del Centro de Linguística de la Universidade de Lisboa hicieron en la villa en los años 70 para cumplimentar el Cuestionario para el *Atlas Linguístico de Portugal e da Galiza*. Pero quedan fuera del objetivo de este trabajo.

Tal vez sea este el momento de aclarar que el español que se ha hablado (y que se habla) en Barrancos es la variedad meridional del castellano, un *continuum* extremeño y andaluz que se extiende desde el sur de Badajoz al noroeste de Huelva, con rasgos comunes de Castilla-La Mancha, Extremadura, Andalucía, Murcia, Canarias e Hispanoamérica (Salvador Plans 1981). Señalemos algunos: la aspiración de la sibilante en posición interna o supresión en final de palabra o párrafo, el seseo o la elisión de las consonantes *-l*, *-r*, en posición final. Añadamos a todo ello ciertas características morfosintácticas como la colocación del artículo ante el posesivo, «que es de la mi edad»; la sustitución de la terminación *-amos* por *-emos* en el presente de indicativo en verbos acabados en *-ar*, «Yo no te sé explicar por qué cambiemos así»; ciertos arcaísmos: lo *vide*; y alguna forma no estándar, *haiga*.

Por nuestra parte, la primera ocasión en que divulgamos textos en castellano de literatura oral y tradicional en Barrancos fue en 1994,[5] cuando publicamos el *corpus* de las canciones de quintos que todavía se mantenían vivas entre la comunidad. *Corpus* este acompañado del estudio métrico y musical de Alejandro Ciarra (acervo más tarde comentado en Navas (2002a)). Unos años después (Navas 1997)[6] dábamos a conocer algunas paremias, entre las que había algunos refranes y fábulas donde, en parte o totalmente, aparecían frases, moralejas o palabras sueltas en español. Posteriormente, comentamos un par de romances, recogidos por Martins y Ferré (orgs.) en 1988, *La hermana cautiva* y *La Virgen y el ciego* (Navas 2007).[7] Más

[4] Véase, por ejemplo, *Mi perro perdiguero*, letra y música de Manuel Torrado Marcelo, el tío Chicuelo, en Revez / Cascalheira (coords.) (2010: 87)
[5] Reed. en Navas (2011, 2017).
[6] Reed. en Navas (2011, 2017).
[7] Reed. en Navas (2011, 2017).

adelante, relacionamos la literatura oral y tradicional con el género femenino, en cuyas composiciones las mujeres eran protagonistas (Navas 2013) para, en una revisión posterior, analizar el reparto de papeles en la transmisión oral: las mujeres encargadas de transmitir romances; los hombres de canciones de quintos; y los villancicos por toda la comunidad (Navas 2017). Asimismo, en 2024, dimos cuenta de una canción popular gallega, *A Rianxeira* —que como se sabe forma parte del acervo popular español—, de tres breves poesías populares y de dos pliegos de cordel: *Atentado anarquista contra Alfonso XII* y *La desgraciada Rosaura. Breve relación de sus infortunios, modo cómo fue hallada y castigo ejemplar de sus infames seductores*, recogidos por nosotros a lo largo de nuestras estancias en la comunidad. Por otra parte, dentro de los estudios de literatura popular que se han venido realizando sobre la transmisión oral en castellano en Barrancos hay que añadir el de Quijada Coronel (2021) relativo a las canciones de cuna presentes en la localidad.

3. NUEVA APORTACIÓN A LA LITERATURA ORAL Y TRADICIONAL ESPAÑOLA EN BARRANCOS

En una de nuestras recientes estancias en la villa portuguesa, en 2024, recopilamos algunas canciones y romances en español. En esta ocasión, damos a conocer el romance *Rosita encarnada* —composición también conocida por otros títulos alternativos como *Carita de rosa*, *El despechado*, *Rosita temprana* (Pimentel 2020: 645) o *Rosina encarnada* (Fundación Joaquín Díaz)— cantado por Célia Bergano, mujer barranqueña que lo había aprendido de su abuela. Se trata de un romance de ciego o de cordel, incluido en el apartado de crímenes pasionales, número 807 en el *Catálogo* de Pimentel y en el *Archivo Digital del Romancero* (IGRH) con el número 5019:9 (Pimentel 2020: 645, 782).

A continuación, presentamos el romance *Rosita Encarnada* con transcripción musical del maestro Rafael Cabrera del Puerto, cantado por Célia Bergano (n.1977) en Barrancos (Portugal), el 13 de marzo de 2024.

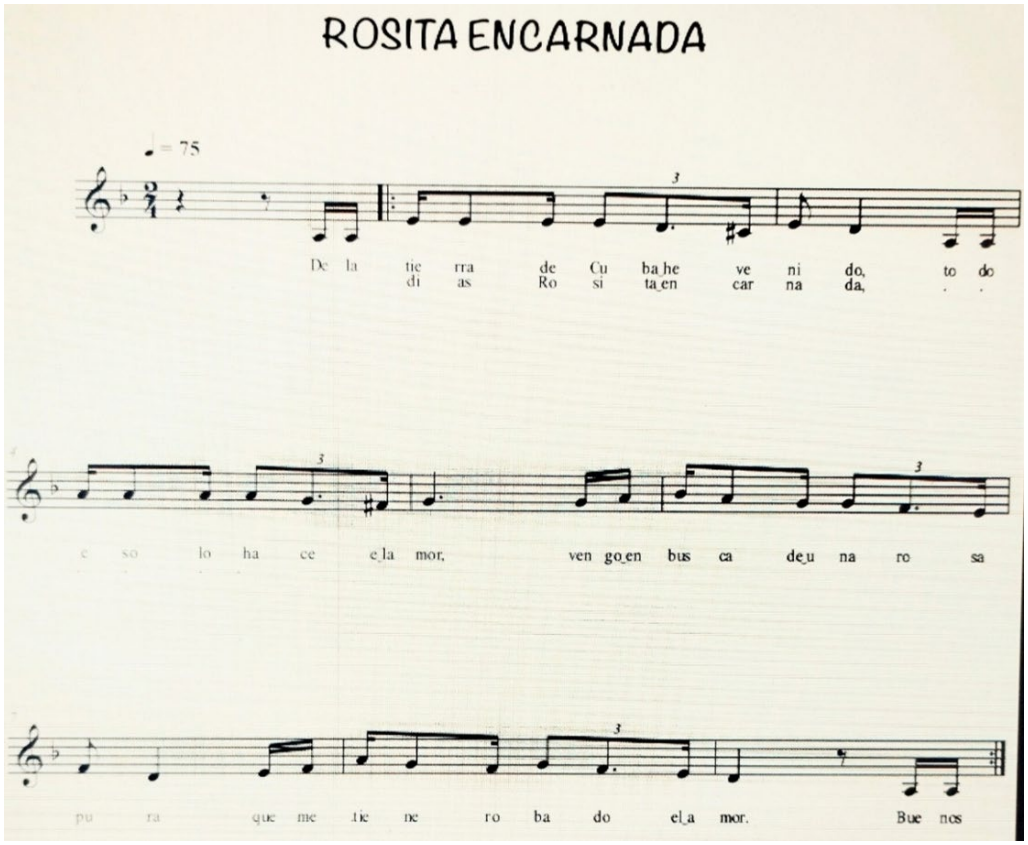

Figura 1. Partitura de *Rosita encarnada*.

Rosita encarnada[8]

De la guerra de Cuba he venido, todo eso lo hace el amor,
vengo en busca de una rosa pura que me tiene robado el amor.

–Buenos días, Rosita encarnada, que decías que por mí esperabas
y ahora vengo a casarme contigo y ya veo que tú estás casada.

–Casada, casadita estoy que la ley me hizo volver.
Me casé en la flor de mi vida con un hombre que nunca lo amé.

–No te acuerdas de un pañuelo grana que de novio yo te regalé
dámelo si tú no lo has roto que tu nombre yo quiero romper.

– No me acuerdo de un pañuelo grana ni de varios regalos que hiciste
me acuerdo, sí de un costurero donde tú mi retrato metiste.

– Dame un beso, Rosita encarnada, dame un beso y un beso de amor
que ese hombre ha tocado en tus pechos y en tus labios tocar quiero yo.

–Si tú tienes un puñal de dos hilos y mi cuerpo quieres traspasar
matarás una hermosa criatura que dentro de mi cuerpo estará.

– Yo no mato esa inocente criatura que en el mundo ni vive ni siente
pero el día que ella venga al mundo a ti solo te daré la muerte.

Y a los ocho días tuvo una niña más bonita que la luz del sol
y de nombre a la niña la han puesto Rosa, como su madre mandó.

Y a los quince días fue a la misa y en la plaza se la encontró:
–Buenos días, Rosita encarnada, y ahora vengo a lograr mi intención.

–No me mates, por Dios no me mates buen amante de mi corazón
que ese beso que tú a mí me pides ahora mesmo te lo daré yo.

–Yo no quiero besos de tus labios solo quiero lograr mi intención.
Y al sacar un puñal de dos hilos y en el pecho se lo *enclavó.*

–Si mi *proprio* marido supiera la muerte que me ibas a dar
con cuatro parejillas de guardias y a la cárcel te *conducirián.*

[8] Agradecemos a Rafael Cabrera del Puerto, una vez más, su disponibilidad y su buen hacer.

El romance narra, en primera persona, el regreso de la guerra de un soldado que encuentra a su novia casada, contra su voluntad, con otro hombre. La muchacha está además embarazada. El joven espera a que Rosita dé a luz y la mata. Algunas de las composiciones acaban con la llegada del marido, que encuentra moribunda a su mujer y esta le entrega una carta, que es moraleja para que las jóvenes no se casen sin «amor que no quieras» (*CLO* 0505r). Incluso otras finalizan con la joven ya enterrada a los pies del soldado.

No todos los testimonios indican de qué guerra viene el soldado. La mayoría afirma que el joven viene de África («De la guerra de África he venido»). En otras versiones, minoritarias, como la de Barrancos o la de Adamuz (Córdoba) (Alonso Fernández *et alii* 2017), el soldado regresa de Cuba («De la guerra de Cuba he venido»). Entendemos por guerra de Cuba el conflicto armado entre España y los insurgentes cubanos y que acabó con la soberanía española en Hispanoamérica, en 1898. Sobre la guerra de África aplicamos el criterio de que estamos ante la lucha en el protectorado español, en el norte de Marruecos, de tropas españolas y marroquíes, conocida como la guerra del Rif, entre 1921-1927. Tal vez, podamos deducir que la versión que ha llegado a Barrancos sea anterior a las otras versiones y, probablemente, proceda de las regiones meridionales españolas.

La versión completa tiene una introducción, «De la guerra de Cuba / África he venido», seguida de la conversación con la novia obligada a casarse, «que la ley me hizo volver» «en la flor de la vida» / «en lo mejor de la vida». Es común el recuerdo del tiempo en que eran novios con objetos como «el pañuelo grana», «el costurero (de plata)» o «el retrato». El soldado pide un beso a Rosita beso que ella rechaza porque está casada, «Dame un beso, Rosita encarnada». Ante la negativa de la muchacha, el joven la amenaza con matarla con «un puñal». Además, Rosita le dice que está embarazada de una «hermosa criatura». El joven entonces le contesta que la matará una vez que dé a luz, «Yo no mato esa inocente criatura». Pasados unos días (el número varía), nace la niña a la que ponen el nombre de la madre, «Rosa, como su madre mandó». La casada va a misa y él le advierte de que «vengo a lograr mi intención». Para para evitar su muerte Rosita cede a besarle, «No me mates […] ahora *mesmo* te lo daré yo». Pero el amante la apuñala, «Y al sacar un puñal de dos hilos / y en el pecho se lo *enclavó*». Ella lamenta que su marido no sepa lo que iba a pasar porque «con cuatro parejillas de guardias / y a la cárcel te *conducirián*».

Estamos ante un romance aprendido por la barranqueña como lo demuestra el que la informante no reconozca el significado de «puñal de dos filos» cuando refiere «el puñal de dos hilos». Ni es conocedora de que los guardias civiles van en pareja

por lo que nunca serían «cuatro parejillas de guardias» los que irían a llevar a la cárcel al asesino.

Desde el punto de vista métrico se trata de un romance con rima asonante en los versos pares. En cuanto a la fonética, constatamos interferencias de la lengua portuguesa cuando la informante pronuncia la <r> múltiple, según la normativa portuguesa,323F[9] velar y no vibrante alveolar como corresponde al sistema español: *guerra*, *rosa*, *robado*, *regalé*, *roto*, *romper*, *regalos*, *retrato*, *Rosita*, entre otros. Distingue, a veces, la sibilante interdental sorda *hace* [θ], aunque es mayoritaria la realización seseante: *desía*, *hiso*, *inosente*, *quinse* (esp. *decías*, *hizo*, *inocente*, *quince*); aspira las sibilantes en posición interior de palabra: *buhca* ('busca'), *cohturero* ('costurero'). Desde el punto de vista morfológico anotamos el desconocimiento que tiene la barranqueña del español ante la anómala forma verbal *conducirián* (esp. 'conducirán'). Esto mismo se ve reforzado por la interferencia portuguesa en la forma *mesmo* por *mismo* (esp. 'mismo') y *próprio* (esp. 'propio').

Hemos presentado aquí un ejemplo más de literatura oral, un romance tradicional español de gran recorrido en el mundo hispánico, que mantiene una representación residual en Barrancos, un espacio políticamente portugués, pero con fuerte presencia de la lengua y la cultura españolas.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

ALONSO FERNÁNDEZ, A. *et alii* (eds.): *Patrimonio oral de la provincia de Córdoba: romancero, cancionero y narrativa*. Córdoba: Diputación de Córdoba.

BRISSOS, V. (2018): *The Cultural and Linguistic Features of Borderland Variety: A case study of Barranquenho*. Trabajo final de Máster. Lausanne: Université de Lausanne: https://www.academia.edu/38843163/The_Cultural_and_Linguistic_Features_of_a_Borderland_Variety_A_case_study_of_Barranquenho (consulta: 16/02/2026).

FRANCO, N. (2000): *O porquê de Barrancos: A cultura, a história, os toiros, o direito*. Amareleja: Edição do autor.

FUNDACIÓN JOAQUÍN DÍAZ y MUSEO ETNOGRÁFICO DE CASTILLA Y LEÓN (2018-): «Fonoteca», *Archivo de Tradición Oral*. [ATO]. URL: <http://www.funjdiaz.net/fono1.php>.

MAÑERO LOZANO, David (dir./ed.) (2015-): *Corpus de Literatura Oral* [CLO]. http://www.corpusdeliteraturaoral.es/ (consulta: 16/02/2026).

[9] También existe en la normativa portuguesa la realización de la vibrante múltiple sobre todo en la zona norte de Portugal.

MARTINS, A. M / FERRÉ. P. (orgs.) (1988): *Romanceiro tradicional do distrito de Beja*. I. Madrid: Sociedade Arqueológica Lusitana / Seminario Menéndez Pidal / Universidad Complutense de Madrid.

NAVAS SÁNCHEZ-ÉLEZ, Mª V. (1994): «Canciones cantadas por los quintos de Barrancos. Un caso de contacto de lenguas», em ASSOCIAÇÃO PORTUGUESA DE LINGUÍSTICA (org.), *Variação linguística no espaço, no tempo e na sociedade*. Lisboa: / Edições Colibri, p. 147-182.

NAVAS SÁNCHEZ-ÉLEZ, Mª V. (1997): «Enunciados sentenciosos en la literatura oral de la frontera hispano-portuguesa: el ejemplo de Barrancos», *Paremia*, 6, p. 439-444.

NAVAS SÁNCHEZ-ÉLEZ, Mª V. (2002a): «Canções cantadas pelos 'quintos' de Barrancos», *Memória Alentejana*, 2. Lisboa: Centro de Estudos Documentais do Alentejo: Lisboa, p. 6.

NAVAS SÁNCHEZ-ÉLEZ, Mª V. (2002): *Romancero y cancionero de Los Navalmorales (Toledo)*. Los Navalmorales (Toledo): Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha / Ayuntamiento de Los Navalmorales / Asociación Mesa de Trabajo por Los Navalmorales.

NAVAS SÁNCHEZ-ÉLEZ, Mª V. (2007): «Algunos romances españoles tradicionales recogidos en Barrancos (Portugal) y su difusión en el mundo hispánico», en MARCOS DE DIOS, Ángel (ed.), *Aula ibérica*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, p. 813-825.

NAVAS SÁNCHEZ-ÉLEZ, Mª V. (2013): «Mujeres depositarias y transmisoras de un patrimonio intrafronterizo: el ejemplo de la villa portuguesa de Barrancos», en ALMELA, Margarita *et alii* (coords.), *Mujeres en la frontera*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia, p. 153-170.

NAVAS SÁNCHEZ-ÉLEZ, Mª V. (2017): «Reparto de papeles en la transmisión oral desde el punto de vista del género», en SANFILIPPO, Marina *et alii* (coords.) (2017), *Mujeres de palabra: género y narración oral en voz femenina*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia, p. 63-69.

NAVAS SÁNCHEZ-ÉLEZ, Mª V. (2024): «El patrimonio cultural inmaterial en castellano en Barrancos», en GONÇALVES, Maria Filomena (coord.), Ana CARVALHO *et alii* (eds.), *Património Cultural Imaterial: 20 anos da convenção para a salvaguarda do PCI*. Évora: Publicações do CIDEHUS, Universidade de Évora, p. 271-289.

PIMENTEL GARCÍA, M. (2020): *Catálogo-índice de romances y canciones narrativas de literatura oral. Boletín de Literatura Oral* (Anejo, 5). https://revistaselectronicas.ujaen.es/index.php/blo/issue/view/412 (consulta: 16/02/2026).

QUIJADA CORONEL, B. (2021): «Tradición oral femenina en Barrancos: las nanas, la boba y la fuente», en GONÇALVES, Maria Filomena / NAVAS, María Victoria (eds.), *O Barranquenho como língua de contacto no contexto românico*. Lisboa: Edições Colibri, p. 101-112.

REVEZ, J. / CASCALHEIRA, S. (coords.) (2010): *Do saber ao contar. Memórias das tradições e ofícios dos concelhos de Almodóvar, Barrancos e Mértola*. Mértola: Associação de Defesa do Património de Mértola.

SALVADOR PLANS, A. (1981): «¿Tres pueblos de habla extremeña en Andalucía? Estudio lingüístico», *Anuario de Estudios Filológicos*, 4, p. 221-231.

SANTOS, P. Agostinho Antunes dos (dir.) (1959-2000): *Mensário Paroquial de Barrancos e Santo Aleixo da Restauração*. Beja: Tip. Ala Esquerda.

SARAMAGO, J. (2006-): *Estado de Barrancos*. http://www.estadodebarrancos.blogspot.pt/ (consulta: 16/02/2026).

VASCONCELOS, José Leite de (1980): *Etnografia portuguesa. Vol. X. Tentame de sistematização*. Lisboa: Imprensa Nacional de Lisboa.

VASCONCELOS, J. Leite de (1981 [1955]): *Filologia barranquenha. Apontamentos para o seu estudo*. Lisboa: Imprensa Nacional de Lisboa. [Edición facsímil].

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 529–541, https://memoriadelcor.org

RETI DA POSTA IN MAGAZZINO: *BESTINARA, SQUADRARA*

Annalisa NESI
Accademia della Crusca, Università di Siena

1. PREMESSA

Le reti da posta sono passive, ferme rispetto all'acqua o al fondo, e catturano i pesci che vi si imbattono, «sono tipiche reti di sbarramento poiché vengono calate dai pescatori professionali sulle rotte dei pesci» (Ferretti *et al.* 2002: 33).[1]

Tra le reti da posta il tramaglio è senz'altro l'attrezzo più noto, ma ce ne sono, o ce ne sono state, diverse altre. Una descrizione puntuale, in base al modo con cui vengono calate, che sistematizza una situazione complicata anche dalla terminologia locale e dalla risalita in lingua di non tutte le denominazioni note, distingue fra reti da posta fisse (rete da imbrocco, tramaglio, incastellata), reti da posta derivanti, reti da posta circuitanti (Ferretti *et al.* 2002: 12 tab. 2, 37). Le derivanti, al di là di ulteriori divisioni tipologiche, sono lasciate libere di fluttuare alla corrente; sono ritenute dannose per la cattura indifferenziata delle prede (tartarughe, cetacei, mammiferi marini) quando le dimensioni della maglia vengono aumentate per catturare prede più grandi. Le caratteristiche e l'uso sono disciplinati da leggi europee e nazionali, fatto che richiede anche una terminologia specifica e, per quanto possibile, inequivocabile. Si tratta di un sistema di pesca del passato, che resiste ancora oggi,

[1] La classificazione e la descrizione di Mario Ferretti relativa alle reti da posta, poggia su ricerche svolte nell'ultimo decennio del secolo scorso. In particolare, la tecnica di pesca con le derivanti, «molto diffusa in passato», è ancora praticata dalle marinerie italiane (Ferretti *et al.* 2002: 47-48, anche per approfondimenti sulle disposizioni restrittive). Per il meccanismo di cattura con questo tipo di reti Ferretti *et al.* (2002: 56).

molto praticato in Italia, presente soprattutto nel Tirreno meridionale (Ferretti *et al.* 2002: 47).

Le denominazioni che riscontriamo a livello di descrizioni tecniche sono molteplici, per la maggior parte non presenti nei dizionari dell'uso, ma accolte nel D.M. 26 luglio 1995 (G.U. n. 203, 31 agosto, 1995, punti 10 e 11), volto a regolare lo sforzo di pesca, che prevede l'indicazione nella licenza di pesca dei sistemi autorizzati secondo le attuali denominazioni. Nel caso delle reti da posta derivanti, in senso proprio, si registra *spadara* e *alalungara*; nel sottosistema *ferrettara*, ossia di piccole derivanti,[2] «che comprende le reti da posta non ancorate con maglia inferiore a 180 mm», si nominano in particolare le *menaidi*, le *sangusare*, le *bisantonare*, le *alacciare*, le *bisare*, le *bogare*, le *sgomberare*, le *occhiatare* e le *palamitare*. I nomi delle reti provengono dalla specie bersaglio; le *menaidi* sono destinate alla cattura di acciughe e sardine (Ferretti *et al.* 2002: 48). Una buona parte di queste denominazioni si trovano nel *Catalogue of fishing gear in the Mediterranean and Black Sea region* (Lucchetti *et al.* 2023) con precisazione delle caratteristiche, compresa l'ampiezza delle maglie che è elemento distintivo, con l'indicazione delle aree di impiego e le prede a cui sono destinate. In generale l'impiego delle piccole derivanti, secondo studi recenti, si concentra in Sicilia, nel golfo di Napoli, nel Cilento e lungo le coste Liguri; si tratta di una pesca residuale, localmente radicata, presente in 8 marinerie con non più di 90 imbarcazioni.[3]

La persistente geosinonimia deve aver condotto a un ulteriore ampliamento delle denominazioni in sede di dichiarazione dei sistemi di pesca nella richiesta delle licenze, così da non incorrere in fraintendimenti; l'allegato D (Disciplina del rilascio delle licenze di pesca) al D.M. 26 luglio 1995 a proposito delle ferrettare, recita testualmente:

> A seconda delle specie bersaglio per cui vengono calate vengono chiamate palamitara (detta anche schiavina), bisantonara (detta anche bisara, motulara, pesantonara, sanguisara, scurmara), ricciolara, occhiatara (detta anche chiatara, sbracarella), sgomberara (detta anche sbracarella, scurmara), bogara (detta anche opara, vopara), salpara, alacciara, menaide per costardelle, menaide per sardine, menaide per acciughe. Naturalmente hanno maglie diverse in funzione della specie cui sono destinate. (G.U. 31-8-1995)

[2] Nel DM 26 gennaio 2012, art. 2, *Denominazione degli attrezzi di pesca*, piccola rete derivante corrisponde a *ferrettara*.
[3] Cfr. Lembo *et al.* (2014: 83), anche per i riferimenti bibliografici relativi alle indagini conoscitive su questo tipo di pesca.

Con un elenco di denominazioni così ricco e variegato, dal momento che l'interesse iniziale, come sottolinea il titolo, era per *bestinara* e *squadrara*, stupisce constatarne l'assenza.[4]

2. Le denominazioni

La formazione dei nomi di queste reti è, per lo più, sistematica,[5] nome della preda con l'aggiunta del suffisso *-ara*, ma è il loro statuto a differire. Alcune denominazioni sono accolte in lingua da tempo —almeno a livello di lessicografia, o nei testi tecnici e giuridici— altre sono geosinonimi ed è l'ittionimo di base che ce ne permette la localizzazione, spesso approssimativa. Ricostruiamo facilmente, ad esempio, *spadara*, destinata alla pesca del *pescespada,* anche correntemente *spada* (*Xiphias gladius*) e *alalongara*, destinata alla pesca dell'*alalunga* (*Thunnus alalunga*), che in questa forma, accolta anche da alcuni dizionari,[6] si basa su *alalonga,* voce di area meridionale.[7]

Non possiamo essere certi se i due elenchi, quello in Ferretti *et al.* (2002), e quello del Decreto Ministeriale, contengano nuove coniazioni o, salvo testimonianze puntuali, se invece si attinga alla dimensione locale del lessico tecnico della pesca (è più probabile la seconda ipotesi). Dunque, pare fruttuoso riconsiderare alcune delle denominazioni di reti presenti nel citato D.M., prestando attenzione al possibile ittionimo di base che può trovar riscontro nella geosinonimia ancora ben viva nei dialetti e nell'italiano comune corrente.

Se *alacciara* e la base *alaccia* (*Sardinella aurita*)*,* tipo lessicale soprattutto meridionale, ma non esclusivo, in Salento, Calabria e Sicilia (ALM q. 520), sono voci entrate nei dizionari,[8] se da ancor più tempo sono accolte *palamitara* (Alberti 1804) e *palamita*

---

[4] In Cerion *et al.* (2013), dizionario plurilingue che gli stessi autori dichiarano sbilanciato verso la terminologia dell'Adriatico (di cui hanno maggiore esperienza), troviamo una ricchezza terminologica per le reti da posta fisse e derivanti, che, tuttavia, coincide solo in parte con le liste di Ferretti *et al.* (2002) e del D.M. 26 luglio 1995.

[5] Fanno eccezione *schiavina* e *sbracarella* su cui non si è indagato. Quanto poi a *menaide*, *manaide*, voce di origine oscura (DELI), nelle diverse varianti è diffusa su tutte le coste italiane (ALM q. 489); rete destinata principalmente alle acciughe e alle sarde, accolta da Alberti (1803, *manaide*), denomina anche l'imbarcazione che esercita questo tipo di pesca (Guglielmotti 1889, *manaide*). Come *manaide* o *menaid*e è presente con continuità nei dizionari marinareschi (Dabovich 1883: 441, Corazzini V, 1906, Bustico 1931, Bardesono 1932, Dizio*nario di Marina* 1937, Castagna 1955, Cerioni *et al.* 2013, n. 366), nei dizionari storici e dell'uso fino ai nostri giorni (ad es. GDLI, DISC, *Vocabolario Treccani*, *Nuovo De Mauro*).

[6] *Alalongara*: ad es., Bustico 1931, Bardesono 1932, *Dizionario di marina* 1937 (anche *alongara*), Castagna 1955, Cerioni *et al.* 2013, n. 11, *Vocabolario Treccani.*

[7] Cfr. GDLI e LEI s.v. *ala*, anche per la distribuzione geografica del composto *alalunga* e del derivato *alalongara.*

[8] *Alacciara*: ad es. Bardesono 1932, *Dizionario di marina* 1937, Castagna 1955 Cerioni *et al.* 2013 n. 11, GDLI, *Vocabolario Treccani* (s.v. *lacciara*).

(*Sarda sarda*),[9] stupisce che *bisantonara* appaia sullo stesso piano nell'allegato ministeriale. Non è accreditata come voce di lingua nella lessicografia, ma, a differenza delle altre denominazioni, è presente in documenti relativi alla gestione della pesca prima, ma soprattutto dopo il D.M. del 1995.[10] Le denominazioni dialettali *di Auxis Thasard* e *Auxis rochei* (nomi ufficiali *tombarello e biso,* D.M. n° 175216 del 16 aprile 2025) costituiscono le basi, per lo più appartenenti ai dialetti meridionali, su cui si formano *bisantonara* e *pesantonara* (*pisantuni*),[11] *bisara* (*bisu*),[12] di *sangusara* ('palamitara' ad Augusta, D'Avenia 2018: 300) e *sanguisara* (*sangusu*),[13] e *motulara* (*mòtulo*).[14]

Facilmente ricostruibili *sgomberara*, formata sulla base popolare *sgombero* (*Scomber scomber*), e *scurmara*, sul tipo dialettale *scurmo*[15], così come *opara* e *vopara* testimoniano le varianti meridionali di *boga* (*Boops boops*), voce di lingua, dei porti del mar Ligure (*buga*) e alto Tirreno, *vopa*, *uopa* che troviamo sulle coste meridionali.[16]

2.1. *Bestinara* e *squadrara*

Da notare che la voce di ingresso di ciascuna domanda nel questionario dell'*Atlante Linguistico Mediterraneo* è accreditata come italiana (e affiancata da quella in francese), in quanto trova corrispondenza nella lessicografia, ovvero si tratta sempre di parole che, indipendentemente dalla loro localizzazione geografica, hanno assunto lo statuto «di lingua». È il caso di *bestinara* e *squadrara* (ALM q. 483), giustapposte come sinonimi, descritte come «rete da fondo per la pesca dei bestini», con traduzione letterale della descrizione in francese «filet de fond pour la pêche des *bestini*».[17]

---

[9] *Palamitara*: Dabovich 1883: 441, Guglielmotti 1889, Corazzini V, 1906, Bustico 1931, Bardesono 1932, *Dizionario di Marina* 1937, Castagna 1955, Cerioni e altri 2013 n. 280, GDLI, DISC, *Vocabolario Treccani*.

[10] Confronta gli 8 riferimenti nell'unica pagina di *google libri* (29 dicembre 2025).

[11] Sicilia, costa tirrenica orientale *bisantuni*, *pisantuni, prisantuni* (D'Avenia 2018: 402-403).

[12] Sicilia, costa occidentale tirrenica e mar di Sicilia: *bisu* e varianti (D'Avenia 2018: 402-403).

[13] Sicilia, costa orientale ionica: *sangusu* (D'Avenia 2018: 402-403).

[14] La denominazione *mòtulo* è pugliese, secondo Palombi/Santarelli 1979: 119; Corazzini (V, 1906) registra *mutulaza* 'rete per pescare i mutuli' (*mutulo* 'specie di pesce'); il *Dizionario di marina* 1937 riprende il nome della rete e spiega che è un errore per *mutulara*; quanto al nome del pesce viene espresso un dubbio e, con incertezza, si ipotizza *mitili*.

[15] Sicilia: *scurmu*, e varianti: (D'Avenia 2018: 395); ALM (q. 576) testimonia la prevalenza in Sicilia.

[16] Sicilia: *opa*, *uopa* e *vopa* (D'Avenia 2018: 327); soprattutto la forma *vopa*, ha una distribuzione ampia che comprende l'area tirrenica centro-meridionale fino a Civitavecchia e l'area adriatica meridionale (ALM q.575).

[17] A distanza di oltre quarant'anni, NALC II titola la carta 168 «le filet maillant à squale» e Cerioni *et al.* (2013), nella lista di corrispondenze in francese, «filet maillant» seguito da elementi descrittivi (ancré, de fond; dérivant). Evidentemente *palamidière*, sinonimo del corso *bestinara* (La Blanchère

Bestinara è attestata per la prima volta da Alberti (1797), che risolve la carenza di voci marinaresche nel repertorio della lingua ricorrendo «a Livorno e alle spiagge tutte del mar Toscano» (Alberti 1797: XXIV). Non meraviglia l'assenza di altri nomi di reti da posta dato che, circa 70 anni dopo, nella *Pesca in Italia* (1871, I, I: 173), riscontriamo solo a Livorno *bestinara*, con ampia descrizione. Si tratta di una rete formata da doppia parete, dunque del tutto simile al tramaglio, che i pescatori, 5 o 6 per barca, calano in prossimità delle scogliere, anche circondandole; si pescano «grossi pesci di scoglio, come razze, ferracce e altri bestini» (*Pesca in Italia* 1871: I, I, 173-174). Un ventennio prima Zuccagni Orlandini (1850: 284, 296) testimonia la denominazione *bestinara* per l'imbarcazione che pesca principalmente con questo tipo di rete; censisce, infatti, la presenza di due *bestinare* nella flotta di Viareggio.[18] In certo modo questo ribadisce il radicamento della parola in Toscana, o anche in Toscana, poi di fatto divenuta italiana, come attesta la presenza costante nella lessicografia dell'uso e settoriale successiva al dizionario di Alberti (1797),[19] pur con alcune eccezioni.

La prima attestazione, corredata di descrizione, è in uno dei due testi della raccolta di *Carte* leopoldiane (Cod. IX, c. 70), dedicati alle tecniche di pesca: «bistinare sono certe reti di maglia larga quattro dita, lunghe braccia quattrocento, che à pigliare squatri, palombi, et altri pesci grossi e si calano in mare» (Setti 2010: 265). Si tratta di testi di area toscana nord-occidentale, della seconda metà del XVII secolo, che presentano un lessico di difficile localizzazione, soprattutto se consideriamo la non ancora ben nota costituzione del lessico toscano di ambito marinaresco (Setti 2010: 64-65). Nel secolo successivo *bestinara* compare nella regolamentazione della pesca in Toscana.[20]

1868: 86, 312), voce accolta da Littré (1873-74, s.v.), ma non dal dizionario dell'Académie française, è in disuso per quanto dovesse essere in circolazione se troviamo nella regolamentazione della pesca per i compartimenti di Tolone, Marsiglia e Bastia «palamidière ou bestinara» (Bulletin de lois de l'Empire français (XI serie), Partie supplémentaire, tome XIV, Paris, Imprimerie Impériale, Février 1860: 1102).

[18] È frequente che l'imbarcazione prenda il nome della rete (cfr. *manaide*, nota 4); si citano solo alcuni esempi siciliani ancora attuali *sardara*, *alalungara, palamitara* in diversi porti della Sicilia (D'Avenia 2018, pp.180-81).

[19] Solo qualche riscontro a campione: dizionari universali (*Panlessico* 1839, Lessona 1880[2]); dizionari di lingua dal citato Alberti, attraverso tutto l'Ottocento fino ai nostri giorni (Fanfani 1865, *Vocabolario Treccani*, GRADIT); dizionari marinareschi (Tommasini 1906; Bustico 1931, *Dizionario di Marina* 1937, Castagna 1955).

[20] Ne abbiamo un esempio nella raccolta *Bandi e ordini da osservarsi nel Granducato di Toscana*, Firenze, Stamperia Granducale, 1771, vol. I, CIX in un documento dell'aprile 1768 relativo alla pesca nel mare adiacente il Lago di Castiglione della Pescaia.

Le testimonianze raccolte dall'ALM (q. 483) negli anni Sessanta e Settanta mostrano una compatta distribuzione geolinguistica del tipo lessicale *bestinara* lungo le coste liguri (*bestinèa*),[21] corse (*bistinàra*),[22] toscane (*bestinàra*),[23] in alcuni porti sardi (Porto Torres *bestinàra*, Cagliari *bistinàra*, Carloforte *bestinèa*); descritta come un tramaglio a maglie rade (Portoferraio), è dichiarata già in disuso a Noli, sostituita dal tramaglio da scoglio.

Squadrara è un geosinonimo che entra nella lessicografia molto tardi con il *Dizionario di marina* (1937); a lemma anche *squainera*, sulla scorta della *Pesca in Italia* (1931: II, 207), forma considerata un errore per *squadrara*, ma che in realtà ha alla base *squaèna*, denominazione dello squadro (*Squatina squatina*) attestata nell'Adriatico settentrionale (limitandoci al solo ALM, q. 670, la denominazione è di Chioggia, Grado, Muggia, Piran). Nel censimento sull'industria della pesca, condotto nel 1937-38, oltre 12.000 *squainere* sono presenti nei compartimenti di Venezia, Trieste, Pola, Fiume (ISTAT 1940: 44, n. 58),[24] segno della vitalità d'uso del tipo di rete qui accolta nella sua denominazione dialettale. Già nel dizionario plurilingue di Dabovich (1883, s.v. *Fischernetz*), *squadrara* è affiancata da *squainara*. Con *squadrara*, rete per aragoste e altri pesci, ci spostiamo nel Salento con quella che pare la prima attestazione (Tasselli 1693: 449), e rimaniamo a sud con le testimonianze moderne dell'ALM (q. 483): il tipo lessicale nella forma *squatara* è sulle coste del Tirreno meridionale (a Porto di Maratea e a Lipari), del mare di Sicilia (a Mazzara del Vallo), dello Ionio (Crotone, Taranto), dell'Adriatico meridionale (Otranto, Bari, Molfetta), *squadrara* (Vasto e Pescara). Le attestazioni di *squadrara* in Toscana (Portoferraio e Porto Ercole, ISTAT 1940: 44, n. 57; Porto Ercole e isola del Giglio, Fanciulli 1987, s.v.) e in alcuni porti corsi (NALC II, c. 168), convivono con *bestinara*, e potrebbero essere conseguenza dei contatti con i pescatori provenienti dal Tirreno centro-meridionale. Infatti a Napoli, fra le reti mobili fluttuanti del 2° tipo, viene nominata la *squatrara* (*Pesca in Italia* 1871: I, I, 391) che poi ritroviamo nel compartimento di Taranto, comprendente all'epoca anche le coste della Calabria e del Salento (*Pesca in Italia* 1872: I, II, 8). Negli anni Trenta dello scorso secolo è censito l'uso di *squadrare*, con dettagli sui compartimenti, anche a Gaeta, Salerno, Pizzo Calabro, Reggio Calabria, Brindisi, Bari e Palermo (ISTAT 1940: 44, n. 57).

[21] Cortelazzo (1965 s.v.) cita il nizzardo *bestiniera* che allarga l'areale verso ovest.
[22] Ampia conferma in NALC II, c. 168 «le filet maillant à squales».
[23] Tutto l'arcipelago toscano concorda (Cortelazzo 1965, Fanciulli 1987 s.v.); la forma versiliese al plurale *prestinare*, registrata da Cocci (1956), è da ricollegare al tipo citato a testo.
[24] È un errore la sigla TP (Trapani) che chiude l'elenco.

A differenza di *bestinara*, *squadrara* non è frequente nel lemmario dei dizionari di lingua[25], fra l'altro, quando è accolta, la descrizione del referente non è completamente sovrapponibile, per quanto siano ambedue reti da posta, destinate a pesci di grossa pezzatura. In linea con il *Dizionario di marina* (1937), di fatto il capostipite, GDLI distingue la *squadrara* destinata alla cattura degli squadri e la *bestinara* per il pesce minuto, *bestino*. Il *Vocabolario Treccani*, fra i pochi che registrano la parola, mantiene la stessa distinzione fondata sulla preda: squadri e bestini. Fra i dizionari settoriali merita citare, per accuratezza, Tommasini (1906, s.v.) che, in linea con le prime attestazioni, descrive la *bestinara* come una grande rete da posta, lunga non meno di 300 metri, «tramagliata», ma tessuta, rispetto al tramaglio ordinario con «filo di canapa o cotone più forte e robusto». Questi dettagli già fanno pensare a prede grandi e robuste, ossia i *bestini* «come sono i palombi, i capipiatti, le ombrine, gli squadrolini, le razze». Fra questi, a parte le ombrine, nomina pesci Selacei, Squaloidei o Batoidei, come le razze, che sono diversi e più numerosi, quando descrive il *pesce bestino* (s.v. *bestino* agg.): *pescecane*, *gattuccio*, *angiolo* (cioè lo stesso di *squadrolino* citato prima), *torpedine*, ma anche il *grongo*. Tommasini, come già abbiamo letto nella *Pesca in Italia* (1871 I, I: 173), scende subito nel dettaglio, mentre la definizione di Alberti, da cui comunque dipende, non si sofferma subito sui pesci che possono incappare nella bestinara, ma specifica le caratteristiche generali delle specie bersaglio:

> Nome generico, che comprende una specie di pesci vivipari, che non hanno squamma, specialmente sotto la pancia; i quali tutti danno un certo puzzo, che si dice di bestino o di bestinaccio. (Alberti 1797, s.v. *bestino*).

Tenendo conto della definizione di *bestino* di Alberti e delle prede a cui è destinata la *squadrara*, aragoste e pesci grossi (Tasselli 1693: 449; VDS s.v. *squatrara*), considerando le varie descrizioni della *bestinara* e della *squadrara*, appare chiaro che la tradizione lessicografica, spesso ripetitiva e lontana dalla realtà del designatum, oscura una geosinonimia evidente non appena ci rivolgiamo alle indagini sul campo. Tuttavia, lo sviluppo semantico di *bestino* crea ancora qualche problema.

2.2. *Bestino*

Il documentato articolo del LEI (s.v. **bestīnus* 'che si riferisce alle bestie'), a cui si rinvia, ne testimonia l'ampia diffusione in area italoromanza occidentale, a partire dalla prima attestazione trecentesca (antico genovese 'selvaggina'). Come aggettivo,

[25] La voce non è accolta, ad esempio, dal GRADIT, dal DISC, dal *Nuovo De Mauro*.

anche sostantivato, si riferisce a 'odore di bestia, di selvatico', 'puzzo di pesce'; come ittionimo (presente anche nell'occitano e nel catalano) designa perlopiù alcune specie di Squalidi e come nome collettivo –(pesce) bestino– l'insieme dei Selacei. In questo quadro, relativamente alla più antica attestazione 'selvaggina' confrontata con il catalano *bastina* 'carne stopposa cattiva da tagliare' «è difficile decidere se debba il suo significato al fatto etimologico […] ovvero essere posta in relazione col semema più diffuso 'odore di selvatico; fetore di pesce'» (LEI s.v. **bestīnus*). L'odore sgradevole, il sapore forte e la consistenza delle carni accomunano la selvaggina a squali, razze ecc. Maestro Martino, nella ricetta *Per cocer bestino*, prevede una bollitura in acqua vino o aceto (come per il pescecane) e «agliata fortissima», preparazione che toglie l'odore forte anche alla selvaggina, e avvisa: «ogni bestino è velissimo, più conveniente a zappatori che ad homini da bene» (Faccioli 1966: 115-204: 187). Dunque, *bestino* è associato a pesci di scarso pregio, che hanno un odore forte e carni non adatte a palati o a stomaci delicati; del resto, Alberti (1797, s.v. *bestino*) classificava il pesce bestino come «ordinario», cioè 'scadente', rispetto a «nobile» 'pregiato': scadenti sono «le razze, i cagnacci, i polpi, i calamari». Oggi almeno i polpi e i calamari non sono proprio da considerare scadenti (a giudicare dal prezzo), ma sono cambiate molte cose nel consumo odierno e dunque è mutata, almeno in parte, la «gerarchia dei pesci», per rubare le parole di Bresc (2010: 89-90, 99-1001) che esamina i calmieri quattrocenteschi della Provenza dove i pesci singolarmente nominati fra i più economici corrispondono grosso modo al nostro bestino.[26] Con uno spostamento geografico, Civitavecchia —cioè in area perfettamente compatibile con le testimonianze moderne di *bestino* e *bestinara*—[27] e cronologico, XVII e XVIII secolo, due calmieri in scritture esposte testimoniano e retrodatano *pesce bestino* rispetto alla prima attestazione lessicografica, e lo collocano al grado più basso nella gerarchia dei prezzi di vendita; nel più antico è interessante non solo l'uso dell'aggettivo sostantivato, ma anche l'elenco di ittionimi: «Se(p)pia, pescatr(i)ce, palombo, arzi(l)la et altri bestini» (D'Achille 2012: 153-157, 160).[28]

Dapprima la lessicografia accoglie *bestini* come pesce di «infima qualità» (Tommasini 1906, s.v.), secondo la linea inaugurata da Alberti.[29] Poi accade qualcosa: la bassa qualità si associa alla grandezza delle prede e, in netto contrasto,

[26] Il gattuccio, il pesce volpe, e un generico *peys salvage*, mentre il prezzo è a piacere nel V e ultimo punto del calmiere di Grassa per calamari, seppie, aragoste, polpi, astici (Bresc 2010: 99-100).
[27] Le risposte dell'ALM alla domanda 506 «*i bestini*, pesci di scarso valore: squali, razze e simili», mostrano un ampio areale di distribuzione del tipo lessicale con questo significato, che comprende le coste liguri, toscane, corse, sarde, laziali, campane, calabresi, siciliane, ma anche catalane e spagnole.
[28] *Arzilla* 'razza'.
[29] Ad es. *Panlessico* 1839, Fanfani 1865, Lessona 1880².

o meglio, sganciandosi completamente dalla *bestinara* destinata a pescare esemplari grandi, i *bestini* diventano pesci piccoli: non cambia la posizione nella gerarchia di vendita, cambia la merce che è comunque destinata all'alimentazione dei poveri. Non si hanno elementi, al momento, per collocare il mutamento, anche se insospettisce il trattamento, non privo di incongruenze, dei lemmi *bestinara*, *bestini, bestìn* e *minutaglia* nel *Dizionario di marina* (1937): s.v. *bestinara* si spiega che è destinata alla pesca dei «bestini (pesci di poco valore sul mercato, come razze, polpi e somiglianti)»; s.v. *bestini*, chiosato termine antiquato, si rinvia a *bestinara*; *bestìn*, genovese, è relativo al puzzo che emanano i bestini; *minutaglia* «insieme di pesci minuti» rinvia a *bestini*. GDLI, seguito dal *Vocabolario Treccani*, s.v. *bestino*[2] offre l'alternativa: «pesce minuto o di poco pregio (come gattucci, razze, smerigli, squadri, ecc.)». Voce di basso uso, è riferita, oltre che al cattivo odore, a pesci piccoli o poco pregiati nel *Nuovo De Mauro*; a questo punto, l'assenza di *bestinara* fra i lemmi, recide del tutto il legame. Addirittura nel DISC, oltre all'assenza di *bestinara*, alla voce *bestino* manca ogni riferimento al pesce.

3. OSSERVAZIONI

L'assenza di *bestinara* e *squadrara* fra le reti menzionate nel Decreto Ministeriale ne sancisce il disuso, di cui avevamo un primo segno nell'inchiesta ALM del 1966 a Noli (q. 483) con il *tramaglio di scoglio* che aveva sostituito la *bestinara*. Quando l'oggetto non è più in uso la denominazione si perde, ed è probabile che accada anche ai nomi delle altre reti da posta se ne verrà proibito l'uso o se non sarà più redditizio. Le parole, di uso ristretto all'ambiente della pesca, restano forse nella memoria di qualche pescatore anziano; anche di *bestinara*, più presente nei dizionari, resta traccia solo nella lessicografia storica e settoriale. La fortuna di certo lessico tecnico si deve anche all'uso letterario che è spesso veicolo per l'ingresso nella lessicografia, ma a *bestinara* non è toccata la stessa sorte di *tramaglio*, certamente rete ancora molto usata e parola di antica attestazione e, nella memoria letteraria, legata a Dante a Sacchetti a Manzoni, fino al «tramaglio squarciato dai delfini» di Montale.[30]

Del resto, le denominazioni delle reti da posta, come altro lessico tecnico della pesca, prima di tutto appartengono al parlato degli addetti ai lavori, si formano nei dialetti e dunque circolano in ambiti territoriali definiti, rispondono a specifiche

[30] Dante Alighieri, *Il fiore*, in *Le opere*, Milano, A. Mondadori, 1984, http://www.bibliotecaitaliana.it/kwic/bibit000213; Franco Sacchetti *Il libro delle rime*, Firenze, L. S. Olschki, 1990, http://www.bibliotecaitaliana.it/kwic/bibit000742; Alessandro Manzoni, *Promessi sposi*, in *Tutte le opere,* Milano, Mondadori, 1954, http://www.bibliotecaitaliana.it/kwic/bibit000666 ; Eugenio Montale, *Le Stagioni* (Satura II), in , Tutte le poesie, a cura di Giorgio Zampa, Milano, A. Mondadori, 1997: 391-92.

dinamiche di diffusione. Benché i tipi lessicali *bestinara* e s*quadrara* abbiano, con le loro forme locali, un areale ampio e ben caratterizzato, finché non è stata attivata una sistematica ricerca sul campo per costruire l'*Atlante Linguistico Mediterraneo*, come altre denominazioni, restavano sepolti, quando testimoniati, in scritture di ambito vario. Basti pensare a quanto sono fruttuosi «gli scavi» nei volumi della *Pesca in Italia*, immagine economica, di cultura materiale e linguistica inerente all'attività piscatoria all'indomani dell'Unità nazionale. Successivamente altre simili iniziative, che facevano capo o fanno capo al Ministero dell'agricoltura e ad altri organismi che si occupano di pesca, offrono testimonianze linguistiche. Per legiferare bisogna conoscere, ed ecco che nelle leggi e nelle disposizioni troviamo fissate parole tecniche anche dialettali, così da avere un'altra fonte preziosa di informazione. Dall'esame di diversi testi tecnici e legislativi emerge una insospettata dialettalità, segno evidente che difficilmente ci si accorda su una sola parola di lingua, cioè siamo lontani dalla standardizzazione e bisogna ricorrere a parole per intendersi, o non fraintendersi. Sarebbe interessante verificare l'uso di queste denominazioni, anche attraverso le dichiarazioni nel citato modulo per la licenza di pesca, dato che abbiamo dati esaurienti per i nomi delle reti da posta attraverso le risposte dell'ALM che risalgono al secolo scorso. Ad esempio, l'esame condotto sulle denominazioni a base ittionimica ha portato a riconoscere formazioni ascrivibili ai dialetti meridionali, legate a un tipo di pesca che si pratica ancora soprattutto sulle coste meridionali, così come descritto in certi studi tecnici. Riesaminando la lista ci interroghiamo anche sul perché *bisantonara* è stata messa sullo stesso piano di *palamitara* e *sgomberara*, la prima diffusa da tempo e da considerare italiana, la seconda più vicina all'italiano *sgombro*, dunque trasparente rispetto a *scurmara*. Il linguista riflette quando deve fare delle scelte e ha gli strumenti di studio che permettono di salvaguardare la lingua, anche nelle varianti regionali, e i dialetti, ma non è mai interpellato. Fino dai tempi della ricognizione ministeriale pubblicata nella *Pesca in Italia*, Adolfo Targioni Tozzetti,[31] capo delle Commissione deputata alle indagini, dovette fare i conti con un lessico tecnico fortemente marcato in diatopia (Nesi / Paoli 1993) e progettò di stilare un repertorio che non fu mai realizzato. Sarebbe stata una buona occasione per cominciare a lavorare insieme, naturalisti e linguisti.

RIFERIMENTI BIBLIOGRAFICI

ALBERTI, Francesco (1797-1805): *Dizionario universale critico enciclopedico della lingua italiana*. Lucca: D. Marescandoli.

[31] Adolfo Targioni Tozzetti, medico, naturalista (botanico ed entomologo), parallelamente all'insegnamento, ebbe incarichi dal Ministero dell'agricoltura, industria e commercio.

ALM = *Atlante Linguistico Mediterraneo*. Fondazione Giorgio Cini, Centro di studi filologici e linguistici siciliani.

BARDESONO, Carlo (1932): *Vocabolario marinaresco*. Roma: Lega Navale Italiana.

BRESC, Henri (2010): «Pesca litorale, pesca di laguna e pesca di fiume nella Provenza dei secoli XII-XV», in D'ARIENZO Valdo / DI SALVIA Biagio, *Pesci, barche, pescatori nell'area mediterranea dal medioevo all'età contemporanea*. Milano: FrancoAngeli, p. 85-104.

BUSTICO, Guido (1931): *Dizionario del mare: marina da guerra, marina mercantile, marina lusoria, marina da pesca, meteorologia nautica, idrografia nautica*. Torino: G. Chiantore.

CASTAGNA, Luigi (1955): *Dizionario marinaro*. Roma: Lega Navale Italiana.

CERIONI, Stefano *et al.* (2013): *Dizionario dei termini della pesca*. Ministero delle politiche agricole alimentari forestali.

COCCI, Gilberto (1956): *Vocabolario versiliese*. Firenze: G. Barbèra.

CORAZZINI Francesco (1900-1907): Vocabolario nautico italiano con le voci corrispondenti in francese spagnolo portoghese latino greco inglese tedesco, *tomi 7, [tomi 1-3 1900-1903 edizione Torino, San Giuseppe degli artigianelli e pubblicazione Firenze Tip. Cooperativa; tomi 1-4 1900-1905,* Torino, Tip. S. Giuseppe degli artigianelli. Firenze Tip. Cooperativa e Stab. Tip. Aldino *Tomo 5 1906, Bologna, presso l'Autore]*.

CORTELAZZO, Manlio (1965): *Vocabolario marinaresco elbano*. Pisa: Pacini.

DABOVICH, Peter E. (1883): *Dizionario tecnico e nautico di marina. Italiano, tedesco, francese ed inglese*. Pola: Mittheilungen aus dem Gebiete des Seewesens.

D'ACHILLE, Paolo (2012): «Ittionimi locali nelle *lapidi del pesce* di Civitavecchia (1681? e 1771) e di Venezia (sec. XIX)», *Rivista Italiana di Dialettologia*, 36, p. 151-176.

D'AVENIA, Elena (2018): *Atlante linguistico della Sicilia: il lessico del mare*. Palermo: Centro di studi filologici e linguistici siciliani, Dipartimento di scienze umanistiche dell'Università di Palermo.

DEI = BATTISTI, Carlo / ALESSIO, Giovanni (1975): *Dizionario Etimologico Italiano*. Firenze: Barbèra,

DELI = CORTELAZZO, Manlio / ZOLLI, Paolo (1999), *Dizionario Etimologico della Lingua Italiana*. Bologna: Zanichelli.

DISC = *Dizionario italiano Sabatini-Coletti*. Firenze: Giunti, 1997.

Dizionario di marina = *Dizionario di marina medievale e moderno*. Roma: Accademia d'Italia, 1937 https://www.linguadelmare.it [Consulta: 10/2/2026]

FACCIOLI, Emilio (a cura di) (1966): *Arte della cucina. Libri di ricette, testi sopra lo scalco, il trinciante e i vini. Dal XIV al XIX secolo*, Vol. I, Milano.

FANCIULLI, Pietro (1987): *Vocabolario di Monte Argentario e Isola del Giglio*. Monte Argentario: Amministrazione Comunale.

FANFANI, Pietro (1865): *Vocabolario della lingua italiana*. Firenze: Le Monnier.

FERRETTI, Mario *et al.* (a cura di) (2002): *Classificazione e descrizione degli attrezzi da pesca in uso nelle marinerie italiane con particolare riguardo al loro impatto ambientale*, ICRAM.

GDLI = BATTAGLIA, Salvatore (1961-2002): *Grande Dizionario della Lingua Italiana*. Torino: UTET.

GRADIT 2000 = DE MAURO, Tullio (dir.) (2000): *Grande dizionario italiano dell'uso*. Torino: UTET.

GUGLIELMOTTI, Alberto (1889): *Vocabolario marino e militare*. Roma: Casa editrice Voghera.

ISTAT (1940): *Istituto centrale di Statistica del regno d'Italia, Censimento industriale e commerciale* 1937-1940. *Industria della pesca*, vol. II, Roma, Istituto Poligrafico dello Stato.

LA BLANCHÈRE (de), Henry (1868): *Les poissons e la pêche. Nouveau dictionnaire général des pêches*. Paris: Ch. Delagrave et C.

LEI = PFISTER, Max / SCHWEICKARD, Wolfang, LEI Lessico etimologico italiano, Wiesbaden, L. Reichert, 1984.

LEMBO, Giuseppe *et al.* (2014): *Impatto dei sistemi di pesca, produzione e consumo consapevole dei prodotti ittici in Italia*. Bari: COISPA Tecnologia & Ricerca.

LESSONA, Michele (1880²): *Dizionario universale di scienze, lettere ed arti*. Milano: Treves.

LITTRÉ, Émile (1873-74): *Dictionnaire de la langue française*. Paris: L. Hachette.

LUCCHETTI, Alessandro *et al.* (2023): *Catalogue of fishing gear in the Mediterranean and Black Sea region*. Rome: Food and Agriculture Organization of United Nations.

NALC II = DALBERA-STEFANAGGI, Marie-José / MINICONI, Roger 2008 [1999¹]: *Nouvel Atlas Linguistique et Ethnographique de la Corse*, Vol. II. *Le lexique de la mer*, Ajaccio / Paris: A. Piazzola / Editions du CTHS.

NESI Annalisa / PAOLI Matilde (1993): «Il lessico della pesca tra lingua e dialetto all'indomani dell'unità d'Italia», *Bollettino dell'Atlante Linguistico Italiano*, 11-15, p. 23-30.

Nuovo De Mauro = CHIARI, Isabella / DE MAURO, Tullio *Nuovo vocabolario di base della lingua italiana*, https://dizionario.internazionale.it/ [Consulta: 10/2/2026]

PALOMBI Arturo/SANTARELLI Mario (1979): *Gli animali commestibili dei mari d'Italia*. Milano: U. Hoepli.

Panlessico (1839) = *Panlessico italiano, ossia Dizionario universale della lingua italiana*. Venezia: Girolamo. Tasso.

Pesca in Italia (1871-1872) = TARGIONI TOZZETTI, Adolfo (a cura di), *La pesca in Italia, Annali del Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio*. Genova: Tipografia del R. Istituto Sordo-Muti, voll. 5.

Pesca in Italia (1931) = *Ministero dell'Agricoltura e delle foreste, La pesca nei mari e nelle acque interne d'Italia*. Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, voll. 2.

SETTI, Raffaella (2010): *Le parole del mestiere. Testi di artigiani fiorentini della seconda metà del Seicento tra le carte di Leopoldo de' Medici*. Firenze: Accademia della Crusca.

TASSELLI, Luigi di Casarano (1693): *Antichità di Leuca*. Lecce: Eredi di Pietro Micheli.

TOMMASINI, Cesare (1906): *Vocabolario generale di pesca con tutte le voci corrispondenti nei vari dialetti del Regno*. Torino: G. B. Paravia.

VDS = ROHLFS, Gerard (1956-1961): *Vocabolario dei dialetti salentini (Terra d'Otranto)*. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.

Vocabolario Treccani = Il vocabolario Treccani. Roma: Istituto della Enciclopedia, www.treccani.it/vocabolario [Consulta: 10/2/2026]

ZUCCAGNI ORLANDINI, Attilio (1850): *Ricerche statistiche sul Granducato di Toscana*. Firenze: Tipografia Tofani.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 543–553, https://memoriadelcor.org

DE UÑAS

José Antonio PASCUAL
Real Academia Española

La propuesta de participar en un homenaje al colega y buen amigo José Enrique Gargallo me llega en el momento en que me ocupo del proyecto de un libro de divulgación que acoja la explicación etimológica de una serie de tecnicismos españoles pertenecientes a distintas áreas de la medicina, creados partiendo del griego. No pretende ser un glosario atento a la historia de las palabras, sino solo a la relación que se da en un grupo importante de ellas por medio de la etimología que comparten. Obviamente la finalidad del glosario es servir de apoyo para la comprensión del significado de las voces que acoge.

Presentaré aquí, sin más, el borrador del contenido —no de la que ha de ser su redacción final— de uno de los artículos que integrarían ese glosario, si es que el proyecto llega a buen puerto. Un borrador que ha de pasar por el filtro de la crítica de algunos colegas, con el fin de ir ajustando el tono de lo que pretende ser un libro de divulgación, comprensible y útil para el estudiante de medicina o para cualquier lector que cuente con un razonable nivel cultural; aunque he de hacer la precisión de que el espacio de que dispongo me ha obligado a reducir los ejemplos que facilitarían la comprensión de las voces seleccionadas. Pensé mientras redactaba este borrador que quien podría comenzar a examinarlo fuera José Enrique, cuyos programas etimológicos en el medio televisivo me han parecido un modelo digno de considerar en trabajos de este tipo. ¿Logrará encontrar en este caso un apoyo en el refranero?

A partir de formantes griegos a que acudieron los creadores de los términos castellanos que van a aparecer aquí (transmitidos en bastantes casos a través de lenguas como el francés o el inglés y, sobre todo, el latín) se ha creado una compleja red de tecnicismos médicos, que voy a ejemplificar por medio de un pequeño campo conceptual, el de la familia de *uña*.

Eran —y no han dejado de serlo— el griego y el latín las fuentes más importantes para la acuñación de los términos médicos, aunque no se han creado a menudo a partir del griego y latín clásicos, sino de lo que conocemos como *neogriego* o *griego científico* y *neolatín* o *latín científico*. El hecho es que el recurso a las lenguas clásicas ha permitido construir un léxico lo más comprensible y lo menos ambiguo posibles, referido a la realidad propia de las disciplinas científicas, que para un profano pueden resultar voquibles; por lo que para su comprensión brinda un gran apoyo mostrarlos en una red de relaciones etimológicas y semánticas parecidas a las que se dan entre las palabras creadas a partir de las voces patrimoniales. A lo que se añade el hecho de que conocer la base etimológica de los tecnicismos facilita conectarlos con los existentes en otras lenguas, de las que parece prudente no distanciar a la nuestra.

Entremos ya en el andamiaje básico que voy a levantar de la terminología del universo «ungueal» cuyo soporte etimológico es el griego.

1. ALGUNAS CONSIDERACIONES PREVIAS PARA ENTENDER ESTOS EJEMPLOS QUE SERÍAN INNECESARIAS PARA UN FILÓLOGO

Partimos de la palabra griega que significa 'uña': *ónyx* (nominativo) *ónykhos* (genitivo, cuyo tema coincide con el de los restantes casos gramaticales, salvo el vocativo). Las voces griegas las adoptamos, unas veces, a partir del tema de nominativo, pero, en la mayor parte de las ocasiones, del caso oblicuo, como ocurre con las voces españolas tomadas de esta palabra griega, que se han adoptado en español, como veremos, a partir del caso oblicuo: *onykh-*.[1]

La consonante aspirada [*kh*] se ha transcrito en español como si se tratase de un sonido [*k*], escrito con *c*: es lo que ocurre con *onykh-*. El griego disponía, junto a las que se conocen como consonantes oclusivas sordas, [*p*], [*t*], [*k*], una serie paralela de consonantes aspiradas, que añadían a la pronunciación de las oclusivas una aspiración: [*ph*], [*th*], [*kh*], parecida a la que hoy percibimos en inglés. Se adaptaron así al latín estos sonidos griegos aspirados: la [*ph*] se convirtió en una [f] con la grafía *ph*; pero, como veremos más adelante, algunas veces pasó a ser una [*p*]: de ahí que,

[1] Solo *elcónixis* 'pérdida de sustancia o depresión en la lámina ungueal' y *onixis* 'inflamación de la uña' pueden haberse tomado del nominativo; aunque también del caso oblicuo, ya que la [k], perdida la aspiración, al combinarse con la [s] del sufijo *-sis*, pudo originar la terminación *-xis*.

junto a *onicogrifosis*, tengamos *onicogriposis*. La [*th*] y la [*kh*] perdieron su aspiración y se mantuvieron como oclusivas, como ocurre con *coilo* 'abombado'.

La *y* del griego se pronunciaba como la *u* francesa, que ha pasado en la mayor parte de las lenguas a una *i*, coincidiendo con la pronunciación de la *i* (*iota*) griega.

2. Empezamos por aquellos casos en que para la formación de los términos se añade un sufijo a *ONIKH-*

Con la mera adición a esta raíz *onykh-* (que en adelante transcribiré por medio del tema ya castellano *onico*) del sufijo *–ia*,[2] tenemos *oniquia* 'inflamación de la matriz de la uña, con su caída', que se documenta a mediados de siglo XIX en inglés. Precedida por el prefijo negativo *a-*, como en *anoniquia*, su significado será 'ausencia de uña'. En el caso de *onicoide* se recurre al sufijo griego *–oide*, procedente de *-eidés*, que se ha mantenido en español y dota al adjetivo del significado 'que tiene forma de uña'.

Se ha construido un sinónimo de *oniquia* recurriendo a la raíz *onykh-* y al sufijo *-sis onixis* 'inflamación de la uña' (*vid.*, no obstante, nota 1). Es el mismo de *oniconosis*, que se convierte en *onicosis*, por la actuación de la haplología (es decir, por la pérdida de una sílaba en condiciones particulares, como en *natividad* >**nadividad* > *navidad*), en este caso la sílaba *-no-*. Esa voz *onicosis* se usa más que su sinónimo *onicopatía*, a la que me referiré después.

3. Sigamos por aquellos compuestos en que aparece *ONICO* como primer formante

En tales compuestos *onico* puede ir seguido de uno o dos formantes.

3.1. Unos cuantos compuestos se rematan después con el sufijo *-ia*

En *onicología*, *logía* aporta el significado 'tratado de'; lo que explica que la *teología* se dedique al 'estudio de las ciencias sagradas', y *filología*, al 'estudio y edición de los textos'.

En el ámbito de las enfermedades, *onicopatía* tiene que ver con las enfermedades o alteraciones de las uñas. El elemento griego que da pie a este significado es el verbo *patheîn* 'sufrir', de donde proceden *patología* 'estudio de las enfermedades', *patético* 'que conmueve a causa de un gran dolor', *apático* 'indolente' o *simpatía*, precedida de *sýn-* 'con', que explica el que tenía el griego 'comunidad de sentimientos'.

En *onicoatrofia* 'atrofia de las uñas', el componente griego *atrophía* se introdujo en nuestra lengua a finales de la Edad Media, a través del lat. *atrophia*, que empezó

[2] Este sufijo, que significa 'condición, estado, cualidad' se adapta en español con la acentuación, tanto en *-ia* como en *-ía*.

significando 'falta de nutrición'; se aplicó después a los propios tejidos y órganos del cuerpo, a la piel, a los músculos, etc. Liberando a *atrophia* de ese prefijo negativo *a-* 'falta de', se ha creado la voz de sentido opuesto *onicotrofia* 'nutrición de las uñas'.

Onicodismorfia cuenta con *dysmorphía*, compuesto a su vez por *dys-* 'dificultad' (prefijo que tenemos en *disnea* 'dificultad para respirar') y *morphé* 'forma'; se trata, pues, de la 'deformación de la uña'. De la familia de esta palabra griega se han tomado *amorfo* 'sin forma', *metamorfosis* 'transformación de algo en otra cosa' o *morfología*, con *logía* 'tratado de', que ya conocemos.

En *onicofagia*, el segundo elemento de la formación es *phagía* 'acción de comer', del verbo *phageîn*, familia a la que pertenece *fagocito* 'corpúsculo que devora las bacterias y cuerpos nocivos'. El resultado de esta combinación, *onicofagia*, es 'hábito de comerse las uñas'. En su sinónimo *onicotilomanía*, ese hábito es el resultado de algún trastorno psiquiátrico, que lleva a quien lo padece a hacerse daño, como en *tricotilomanía*, en que el daño consiste en arrancarse el pelo. Tiene *onicotilomanía*, aparte de *onico*, otros dos componentes más: por un lado, el verbo griego *tíllo* 'arrancar' y, por otro, el gr. *manía*, cuyo significado en español no es necesario explicar. Da la impresión de que se ha imitado la más usual *tricotilomanía*, en que esta *manía* de arrancarse algo se predica de los pelos que forman parte del significado del griego *thrix* 'pelo' (en realidad del caso oblicuo *thrikhós*), término este último que fue acuñado por el dermatólogo francés François Henri Hallopeau en 1899.

Onicoheterotopia tiene un segundo formante, compuesto a su vez de *héteros* 'diferente' y *tópos* 'lugar'. Esta combinación origina el significado 'desplazamiento congénito de las uñas fuera del lugar que les corresponde'; el formante *hetero* es el mismo que aparece en *heterosexual*, que se aplica a las 'personas cuyas relaciones sexuales las realizan con otras de sexo diferente'. Para explicar el significado del gr. *tópos* me referiré a la advertencia de lo que se lee en los prospectos de muchas pomadas, referida a que tienen un uso *tópico*, es decir, que se han de aplicar a piel, no vaya a ser que se nos ocurra ingerirlas por la boca. Fuera ya del ámbito de la medicina, contamos con la voz *utopía* (que tiene un pequeño problema en su formación), creada por Tomás Moro, en 1516, con que designó un lugar inexistente, pero deseable, por lo bueno; frente a *distopía*, que surgió siglos después para designar un lugar también inexistente, pero no deseable.

En la formación de *onicomalacia* 'reblandecimiento de las uñas' interviene el griego *malakía* 'reblandecimiento', que ha servido para formar otros compuestos, como *osteomalacia* 'ablandamiento de los huesos', *condromalacia* 'ablandamiento de los cartílagos' y *traqueomalacia* 'ablandamiento de los cartílagos de la tráquea'.

Tratándose de *onicalgia* 'dolor o hiperestesia de las uñas sin patología orgánica', su formante griego *álgos* 'dolor' aparece también en *cefalalgia* 'dolor de cabeza' y *hepatalgia* 'dolor del hígado'. Tiene *onicalgia* un sinónimo, menos usado, *onicodinia*, en el que entra el componente griego *odýne* 'dolor', que sirve de base también para *celiodinia* 'dolor abdominal'.

Para *onicotomía* se ha recurrido al griego *tomé* 'incisión'; de ahí su significado de 'incisión en la uña'. Incidentalmente, si al formante griego *tomé* le precede un prefijo *ek-*, que significa 'fuera', su resultado *ektomé* se refiere a la extirpación del órgano que designa el otro elemento: así, *aritenoidectomia* significa 'extirpación del cartílago aritenoides'.

Para *onicosquizia*, *víd. onicósquisis*.

3.2. En otros compuestos se recurre al sufijo *-sis*[3]

Existe también un grupo de palabras en que al formante que sigue normalmente a *onico* se le añade un sufijo *-sis*, por medio del que se hace una referencia a los procesos patológicos, a la manera como se construyen *psoriasis, diuresis* o *trombosis*.

Una de esas palabras contiene el adjetivo griego *kryptós* 'oculto', relacionado con *cripta* o *gruta*; esta última voz ha entrado en español, tras haber recorrido un largo camino, que pasa por el latín, primero, y por el napolitano, después; también tiene esta procedencia *críptico* 'que necesita descifrarse'. Si combinamos *onico* con *krýpto* e incorporamos el sufijo *-sis*, el resultado es *onicocriptosis*, cuyo significado podemos deducir: 'proceso patológico que se caracteriza porque la uña está escondida en la piel'; este mismo significado de 'escondido' aparece en *criptolfamía*, en que el ojo queda escondido por la adherencia de los párpados, o *criptomenorrea* 'detención de la menstruación dentro de la vagina', por no recurrir a las conocidas *criptomonedas*.

Onicogrifosis u *onicogriposis* contiene el mismo sufijo; el componente unido a *onico* es *griphós* 'curvado'. Combinando el significado de estos elementos llegamos al de 'proceso patológico por el que las uñas adquieren una curvatura, como si se tratara de ganchos'. En realidad, se las está comparando con las garras de un *grifo*, monstruo mitológico que tenía cuerpo de león y cabeza y garras de águila. Precisamente los grifos de los lavabos se designan así por la costumbre de adornar con las cabezas de estos animales fabulosos las bocas de agua de las fuentes. Las dos formas con que aparece esta voz son posibles: *onicogrifosis,* la más usual entre los dermatólogos y *onicogriposis*, la menos; pues, según se ha dicho más arriba, el sonido que se representaba con la letra griega *ph* se convierte en [*f*], pero también existen casos en

[3] El sufijo *-sis,* 'proceso patológico', que ya ha aparecido antes, procede de *(o)sis ~ (i)sis ~ (e)sis ~ (ia)sis.*

que esa aspirada se ha comportado igual que sus dos compañeras en la serie de las aspiradas, [*th*] y [*kh*]. Así tenemos que el gr. *kólaphos*, a través del latín *colaphus,* ha dado el español *golpe*.

En *onicolisis* la combinación con *lýsis* 'descomposición', que a su vez es un derivado del verbo *lýo* 'desatar', nos lleva al significado de 'separación de la uña de su lecho en el borde frontal'. Parece que este tecnicismo se acuñó en inglés a finales del siglo XIX, de donde pasó a nuestra lengua. Se recurre también a *lýsis* en *hidrólisis*, que —dicho de una manera muy aproximada— consiste en la 'descomposición o alteración de una sustancia química por el agua'.

La unión de *onico* con *mykḗ* 'hongo' origina *onicomicosis* 'proceso patológico originado por el efecto que los hongos ejercen sobre las uñas'; fue acuñada previamente, a mediados del siglo XIX, en inglés. De *mykḗ* proceden también *micólogo* y *micología*, referentes a quien estudia los hongos y a la disciplina que trata de su estudio.

En la *onicorrexis* la uña presenta pequeñas fisuras o grietas longitudinales, por envejecimiento, deficiencia de determinadas sustancias (hierro, vitamina B, etc.) o por otras enfermedades (psoriasis, hipotiroidismo, etc.). Se ha tomado del gr. *rhéxis*, 'rotura', procedente a su vez del verbo *rhḗgnymi*, que encontramos también en *cardiorrexis* 'rotura violenta del corazón'. Para la rotura de las uñas disponemos también de *onicoclasis*, en la que el segundo componente es el griego *klásis* (derivado del verbo *kláo* 'romper'). Las causas son las mismas que las que originan la *onicorrexis*, que a veces es un paso previo a la *onicoclasis*. La misma raíz la tenemos en *iconoclasta*. Existe una variante *oniclasis*, explicable por el funcionamiento de la haplología.

La *onicohelcosis* se trata de la 'ulceración de las uñas', pues el griego *hélkos* significa 'úlcera, herida' y consiguientemente *helkosis* 'ulceración'. Es un proceso paralelo a la *elcónixis* 'pérdida de sustancia o depresión en la lámina ungueal', aunque sus formantes se hayan unido de manera opuesta. Con esta misma raíz se ha construido *helcología*, que es el 'tratado sobre las llagas', así como se hace referencia, a través de ella, a una serie de procesos patológicos como *angielcosis* 'ulceración de un vaso', *cardielcosis* 'ulceración del corazón' o *gastrelcosis* 'úlcera de estómago'.

Onicosquisis es el 'desflecamiento en capas del borde libre de las láminas de las uñas'. Se cuenta para ello con el verbo *skhízein* 'rajar, separar', pasado al español con *s*, como ocurre con su derivado *skhísis* 'ruptura', 'hendidura'; se ha adaptado con el sonido *z* en *onicosquizia*. Otros casos de doble adaptación de una voz griega *skhísis*, por razones morfológicas, los tenemos, por un lado, en *gastrosquisis* 'fisura congénita de la pared abdominal`, *palatosquisis* 'fisura del paladar' y, por otro, *esquizofrenia*, voz acuñada en 1912 por el psiquiatra suizo Eugen Bleuler cuyo significado etimológico

sería algo así como 'mente escindida'. Por cierto, la *z* aparece también en casos en que no va seguida de *a, o, u*, como *zigoto* o *zeolita*.

La *onicomadesis* 'humedecimiento (caída) de la uña' cuenta con un sinónimo de veste latina, *defluvium unguis*. Se trata de un derivado de *mádesis* (del verbo *madân*, 'estar húmedo, fluir'), término referido a la caída del cabello.

Onicoptosis 'caída de las uñas' está formada a partir del gr. *ptôsis* 'caída', como en *blefaroptosis* 'caída del párpado superior'.

Onicauxis 'aumento del grosor de las uñas' se cimienta en el gr. *auxis* (procedente a su vez del verbo *augeîn* 'crecer'). De ahí viene también *auxina* 'sustancia hormonal que provoca el crecimiento de los brotes vegetales'.

4. TÉRMINOS EN LOS QUE *ONICO* ES EL SEGUNDO FORMANTE

No resulta fácil establecer la frontera entre los prefijos, preverbios y otros elementos empleados para la formación de los tecnicismos; de forma que para no complicar las cosas no distinguiré entre prefijos, prefijoides y palabras cuya raíz se combina con la de *onico*.[4]

4.1. Algunas de estas voces se refieren a la situación de la uña en el espacio ungueal.

Con el prefijo *pará-* 'al lado de' se ha formado *paroniquia*, del gr. *paronykhía* 'infección de tejidos blandos que están alrededor de la uña', conocidos como *periungueales*. El prefijo *pará-* ha sido sustituido por *perí-* 'que rodea' en este último ejemplo, así como en *perioniquio*, con el que se designan las ranuras situadas a cada lado de la uña, sobre las que esta se desliza a medida que crece; y es el mismo prefijo que aparece en *periodonto* 'conjunto de tejidos que rodea al diente' y sus derivados *periodontitis* 'inflamación del periodonto', *periodontosis* 'afección crónica, no inflamatoria, del periodonto'. Con estos mimbres se ha formado *panadizo*, por una vía más popular: el gr. *paronýchion* pasó al lat. *paronychium*, de donde se transformó en latín tardío en *panaricium* de ahí llegó al español *panarizo* y luego a *panadizo*.

Retroniquia, que significaría propiamente 'uña incrustada hacia atrás', fue acuñada a finales del siglo pasado en inglés, de donde la ha tomado el español; contiene el prefijo latino *retro-* 'hacia atrás', que encontramos en *retroceder*.

Hiponiquio 'capa gruesa de queratina ubicada debajo del borde libre de la uña, entre el lecho y la piel acral' cuenta con el prefijo griego *hypó-* 'debajo de' (si bien a

[4] A lo largo del texto cito como prefijos *a-* 'privación', *syn-* 'con', *ek-* 'negación', *dys-* 'dificultad', *'pará-* 'al lado de', *perí-* 'que rodea', *retro-* 'hacia atrás', *hypó-* 'debajo de'.

través del latín y luego del inglés *hyponychium*). Con este mismo prefijo se ha formado *hipotensión*.

4.2. En *toxiconiquia* 'onicosis producida por fármacos o tóxicos', aparece el sustantivo griego *toxikón*, que, unido a *logía*, componente al que me he referido antes un par de veces, nos lleva a *toxicología* 'parte de la medicina que estudia los efectos de los venenos sobre los cuerpos vivos'; de esta misma base es el español *tóxigo* 'veneno'. La palabra griega significaba en un principio 'veneno con que se untaban las flechas', costumbre que persistía siglos después: así, a comienzos del siglo XVI, Fernández de Enciso se refería a que los indios de Sancta Marta (en la actual Colombia) «usan arcos e flechas poco mayores que viras y úntanlas con yerva y es tan ponçoñosa la yerva que por dicha escapa hombre que con ella sea herido».

4.3. Bastantes casos se refieren a la conformación de las uñas: a veces varias de ellas aparecen en un dedo; otras son excesivamente gruesas o planas o demasiado cortas.

Cuando en un dedo aparece más de una uña el término con que se designa la malformación es *polioniquia*, explicable por el prefijo *polý-* 'numeroso', que encontramos también en *polipodia* 'de numerosos pies'.

Braquioniquia 'acortamiento de la longitud de las uñas' se entiende bien solo con caer en la cuenta de que el gr. *brachýs* significa 'corto', como en *braquicéfalo* 'que tiene el cráneo corto'; en el campo de la botánica tenemos, por ejemplo, *braquiblasto*, que hace referencia a un retoño (griego *blastós*) cuyos tallos son muy cortos. A este término se opone *doliconiquia* 'aumento de la longitud de las uñas'; se parte aquí del adjetivo griego *dolikhós* 'alargado', que encontramos también en *dolicocéfalo* 'que tiene el cráneo alargado'.

Microniquia hace referencia a las 'uñas de pequeño tamaño'. Se deduce este significado del componente griego *mikrós* 'pequeño', que tenemos también en *microscopio* 'instrumento que permite observar elementos pequeños'. A esta voz se opone *macroniquia*, referida a las 'uñas de gran tamaño', formada con el gr. *makrós* 'largo', que aparece también en *macrocéfalo* 'que tiene la cabeza demasiado grande'.

El significado de *paquioniquia* 'engrosamiento de la uña' procede del griego *pakhýs* 'grueso'. Es el mismo formante que aparece en *paquidermo*, orden que antes englobaba a algunos animales de piel muy gruesa, como los elefantes (si bien ahora estos se incluyen en el de los proboscidios), o en formaciones como *paquiemia* 'engrosamiento de la sangre' y *paquiglosia* 'engrosamiento de la lengua'. *Paconiquia* tiene un sinónimo, *onicofima* 'engrosamiento de las uñas' (en que *onico* vuelve a ser el primer formante) en cuya composición entra el griego *phýma* 'tumor o carcinoma',

el mismo con que se creó *tirofima* 'tumor de la glándula tiroidea'. Ha habido una diferencia en el uso a lo largo del tiempo: a través del *TELEME*, encontramos que *paquioniquia* no aparece en ningún diccionario del s. XIX, mientras que *onicofima* está en los cuatro grandes diccionarios médicos de entonces, lo que puede significar que era usual antes de la creación de *paquioniquia*. De hecho, los cuatro casos en que aparece el formante *pakhýs* en *Dicciomed* son neologías del XIX-XX.

El significado del griego *platýs* 'llano, plano' permite entender el del término castellano *platoniquia* 'uña plana'. Esa misma voz griega forma parte de *omóplato* u *omoplato*, que es un hueso triangular bastante plano (aunque esta última voz se ha incorporado al español a través del francés *omoplate*, ya que, de haberse construido directamente en nuestra lengua, el resultado hubiera sido, como en italiano, *omoplata*).

Escleroniquia 'endurecimiento de las uñas' es deudora del griego *sklerós* 'duro', que también forma parte de *esclerótica* 'membrana dura que cubre el globo del ojo'.

Hapaloniquia 'reblandecimiento de las uñas' está formada con el griego *hapalós* 'blando, tierno'. El *DLE* ha acogido en sus páginas la voz *hapálida*, referida a los monos más pequeños que se conocen.

Traquioniquia, que designa las 'uñas mates, de superficie rugosa, con múltiples depresiones puntiformes y sin lúnula', se ha creado a partir del griego *trakhýs* 'áspero, rugoso'. Ese mismo formante lo tenemos en *traquifonía* 'ronquera'.

A *onico* 'uña' le precede la raíz del adjetivo griego *koîlos* 'abombado' en la formación de *coiloniquia*; se forma así un compuesto *koil-* + *onykh-* + -ia, por medio del cual se hace referencia a la 'uña abombada', lo que explica que coloquialmente se la designe como *uña en cuchara* o *uña excavada*. Sin embargo, junto a esa forma existe otra, *celoniquia*, menos usada que la anterior, que el *DRAM* toma como preferente. El diptongo griego *oi* se ha adoptado unas veces como *oi*, pero otras como *e* (a causa de haberse transmitido a través del neolatín científico, donde *oi* había pasado a *oe*), como en *celíaco*, tomada del gr. *koiliakós* 'perteneciente a la cavidad del vientre o en *edema*, tomada del gr. *oidema*.

4.4. Unos cuantos términos se refieren al color de las uñas.

Cromoniquia designa el cambio de color que pueden experimentar las uñas: interviene en esta formación el gr. *khrôma, -atos*, uno de los formantes de la palabra *cromosoma*, que define así el *DLE*: «Filamento condensado de ácido desoxirribonucleico, visible en el núcleo de las células durante la mitosis y cuyo número es constante para las células de cada especie animal o vegetal». Se percibirá que en estos casos el primer formante se ha tomado del nominativo, a diferencia de lo que ocurre, por ejemplo, con *cromatina*, procedente del caso oblicuo, que el

DRAM define: «Material nuclear constituido por un complejo de ADN y proteínas, que se organiza como heterocromatina y eucromatina en la interfase y configura los distintos cromosomas durante la mitosis».

En cuanto a la coloración que pueden adquirir las uñas, tenemos *xantoniquia* 'uña amarillenta', en que el primer formante es el griego *xanthós* 'amarillo', como en *xantoma* 'acumulación en la piel de placas o nódulos de color amarillento'; *cloroniquia* 'uñas verdes', del griego *khlorós* 'verde claro', como en *clorofila* 'pigmento propio de las plantas verdes, que interviene en la fotosíntesis'; *leuconiquia* 'coloración blanca de las uñas', del griego *leukós* 'blanco', como en los *leucocitos* o glóbulos blancos; y, opuesta a la anterior, la *melanoniquia* 'coloración oscura de las uñas', del griego*, mélan* 'de color negro', como en *melanina* 'pigmento de color negro, que existe en el citoplasma de ciertas células, encargado de la coloración de la piel'.

5. CONCLUSIÓN

Tengo la impresión de que habría de añadir un nuevo término para describir la situación en que me encuentro al llegar aquí. Miro mis uñas y me parece que se adaptan a casi todas las posibilidades que muestran los términos que tienen alguna relación con ellas. Esta situación podría bautizarse como de *oniconeurosis*, cuya formación ya no sería necesario explicar.

Queden aquí estas notas de celebración por la gozosa edad del prof. Gargallo. Tiene por delante muchos años para enmendarme la plana.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Se entenderá que, dado el carácter de este trabajo, no haya ido citando la bibliografía en que me apoyo; pero ello no me exime de reconocer la procedencia de las ideas expuestas. El ejemplo referido a la utilización del veneno en las flechas de los indios americanos procede de M. FERNÁNDEZ DE ENCISO, *Summa de geographía*, Sevilla: Jacobo Cromberger, 1519 (Biblioteca Nacional de Madrid. R/2500), f.º h3v. Para la organización etimológica de los términos, he recurrido a P. CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris: Klincksieck, 1968; A. BAILLY, *Dictionnaire grec-français* [1935], en la edición dirigida por G. GRÉCO*,* Paris: Hachette, 2020, consultable *online*; F. CORTÉS, *Diccionario médico-biológico, histórico y etimológico* de la Universidad de Salamanca, consultable *online,* <*dicciomed.usal.es*>; B. M. GUTIÉRREZ RODILLA (dir.ª), *Tesoro lexicográfico médico (TELEME)*, consultable *online,* en http://teleme.usal.es; REAL ACADEMIA NACIONAL DE MEDICINA, *Diccionario de términos médicos*, Madrid: Editorial Médica Panamericana, 2012 (*DRAM*), consultable en la red; REAL ACADEMIA ESPAÑOLA, *Diccionario de la lengua española* (*DLE*), consultable *online* en el portal académico; E. MARCOVECCHIO, *Dizionario etimologico storico dei termini medici,* Firenze: Festina Lente, 1993; R. M. CLAVO SEBASTIÁN y E. MARTÍN DE HOYOS, *Diccionario etimológico de*

términos de Ciencias Naturales, Zaragoza: Mira Editores, 2011; F. A. NAVARRO, *Ciento cincuenta palabras y expresiones inglesas de traducción difícil o engañosa en dermatología,* Actas Dermosifiliogr. 2008; J. GIL, *Cultismos grecolatinos en español*, Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 2018; J. BERGUA CAVERO, *Los helenismos del español,* Madrid: Gredos, 2004; J. DÍAZ DE LEÓN, *Curso de raíces griegas*, Paris / México, 1903.

He de agradecer a don Jesús Dorado y a don Pablo Unamuno la lista de términos del campo ungueal que me han proporcionado. Mi agradecimiento a doña Bertha Gutiérrez Rodilla, a don Javier Laso, a don Juan Gil y a don Pablo Adrián Cavallero por la cuidadosa lectura que han hecho del texto; su generosidad y su competencia en este terreno, al que me siento un tanto ajeno, me han librado de no pocos errores.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 555–566, https://memoriadelcor.org

LA SALUT DEL VALENCIÀ: UN BALANÇ AMB (POQUES) LLUMS I (MASSA) OMBRES[1]

Miquel Àngel PRADILLA CARDONA
Universitat Rovira i Virgili / Institut d'Estudis Catalans

1. INTRODUCCIÓ

Aquest article té com a objectiu realitzar un diagnòstic general de la vitalitat del valencià a principis de la tercera dècada del segle XXI. Per a fer-ho, recorreré a dos treballs recents que analitzen en profunditat l'enquesta institucional *Coneixement i ús social del valencià. 2021* (*GV21*) (Fabà / Pradilla / Torres 2025*a* i *b*). L'anàlisi abordarà des de la composició demogràfica de la societat valenciana fins a les dinàmiques de la transmissió de la llengua en l'entorn familiar. Finalment oferiré una mirada sobre els reptes i les oportunitats que es deriven de la situació descrita.[2]

La font principal de dades, l'enquesta *GV21*, marca un punt d'inflexió en la recerca sociolingüística al País Valencià. La seua importància rau en la incorporació de noves variables, com la *llengua inicial*, la *llengua d'identificació* i la *transmissió lingüística*

[1] Aquest article el dedico a l'amic i col·lega José Enrique Gargallo Gil. En l'àmbit personal hem compartit una rossellanitat (en el seu cas, d'adopció) que ens ha permès freqüentar situacions diverses, molt sovint vinculades a l'activitat cultural i festera d'un col·lectiu que tenim en gran estima. Professionalment, els nostres camins s'han creuat en ocasions múltiples, tot conformant un nou espai de confluència d'una gran qualitat acadèmica i emocional. José Enrique és una persona especial, amic dels seus amics i gran estimulador de projectes. Mereix amb escreix aquesta humil penyora que li ofereixo.

[2] El fet que en aquesta ocasió aborde en solitari l'anàlisi de la situació del valencià no ens ha de fer perdre de vista que les dades de l'article descansen en dos articles que he signat amb Albert Fabà i Joaquim Torres. És de justícia reconèixer, doncs, que podrien ben bé ser considerats coautors de les reflexions que proposo.

familiar intergeneracional, que no figuraven en la sèrie d'enquestes institucionals anteriors. Aquestes noves dades permeten una anàlisi més profunda de la capacitat d'atracció de la llengua i estableixen línies de contrast, si més no en l'àmbit de la transmissió lingüística, amb enquestes precedents, com la realitzada per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua el 2004, l'*Enquesta sobre la situació social del valencià. 2004* (*AVL04*).

L'estructura d'aquest article seguirà un fil lògic que m'hauria de permetre construir un diagnòstic coherent. Començaré tot examinant la *base demolingüística* amb la finalitat d'entendre la composició de la societat valenciana actual. A continuació, avaluaré les competències lingüístiques amb l'objectiu de mesurar el potencial d'ús de la llengua. Posteriorment, analitzaré els *patrons d'ús social* amb la voluntat de copsar on i com es materialitza aquest potencial. Finalment, aprofundiré en l'estudi de la *transmissió intergeneracional* com a indicador clau del futur de la llengua. L'article clourà amb unes conclusions que integraran totes aquestes dimensions.

2. LA BASE DEMOLINGÜÍSTICA

2.1. Transformació demogràfica i valoració de l'arrelament

Per a entendre les dinàmiques de competència i ús, és fonamental començar amb una avaluació de la composició de la població que sustenta aquestes pràctiques. Analitzar la base demogràfica i lingüística és un pas estratègic indispensable per comprendre la situació actual del valencià. Els canvis profunds en la composició de la població durant les darreres dècades no són un simple teló de fons, sinó un factor explicatiu clau que condiciona directament les dinàmiques sociolingüístiques, des de les competències fins a l'ús quotidià de la llengua.

La transformació demogràfica a la zona valencianoparlant entre 2004 i 2021 ha estat notable. Com es mostra al gràfic 1, la població nascuda als territoris de llengua catalana (*TLC*) ha perdut pes relatiu (valor percentual) en favor, principalment, de la població d'origen estranger.

En menys de dues dècades, la proporció de nascuts als *TLC* ha disminuït en 4,8 punts percentuals, mentre que la de nascuts a l'estranger s'ha gairebé triplicat, amb un increment de 12,4 punts. Aquesta reconfiguració demogràfica és un dels factors determinants que expliquen l'evolució de l'ús del valencià.

Val a dir, però, que el lloc de naixement no reflecteix completament l'impacte migratori en les dinàmiques sociolingüístiques. Si s'analitza l'origen dels progenitors (*vg.* gràfic 2), es constata una feblesa estructural en l'arrelament d'una part majoritària de la població. Les dades de 2021 revelen que només el 40,6% de la població és nada als *TLC* amb tots dos progenitors també nats al País Valencià. En canvi, un 35,8%

és nada directament fora dels *TLC*. En conjunt, prop del 60% de la població té almenys un progenitor de fora dels *TLC*, la qual cosa indica un arrelament familiar més recent i menys exposat històricament al valencià.

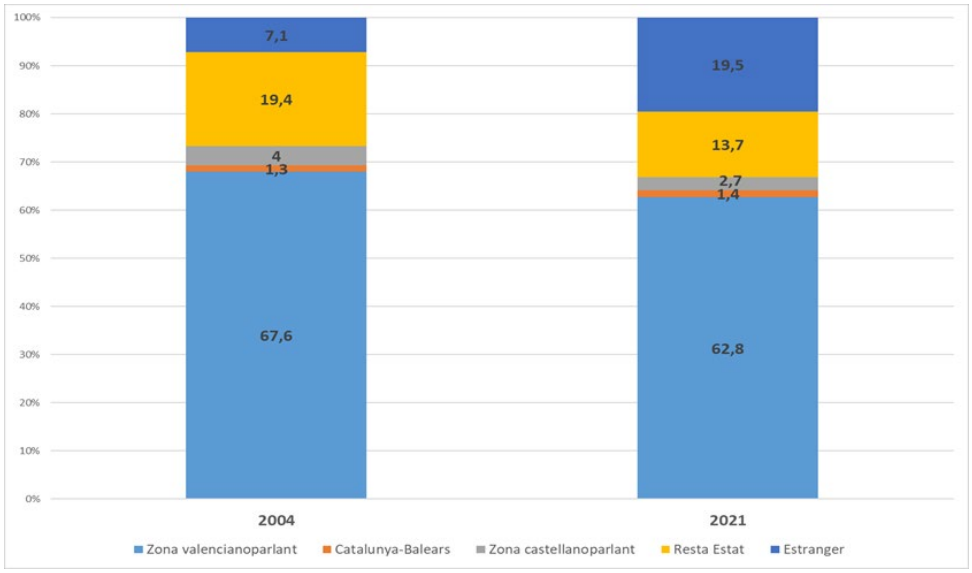

Gràfic 1. Lloc de naixement de la població adulta de la zona valencianoparlant. Anys 2004 i 2021 (Fabà / Pradilla / Torres 2025a: 278)

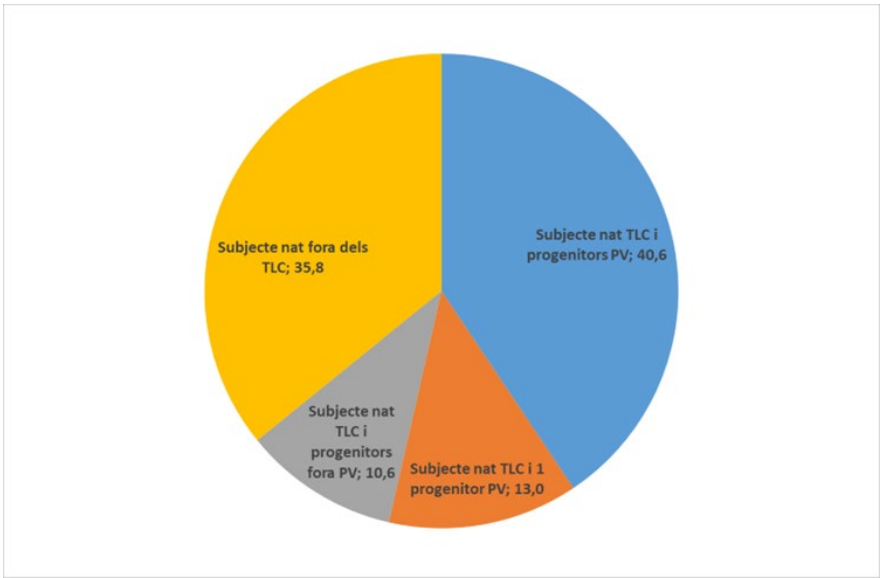

Gràfic 2. Lloc de naixement dels enquestats i dels seus progenitors a la zona valencianoparlant. Any 2021 (Fabà / Pradilla / Torres 2025a: 278)

2.2. Llengua inicial i llengua d'identificació: un balanç contradictori

Les dades sobre la llengua apresa a la llar i la llengua amb què s'identifiquen els individus revelen una dinàmica complexa. Així, a la zona valencianoparlant, la base de parlants inicials de valencià és clarament minoritària: només un 25,3% va aprendre el valencià a casa, enfront d'un 60% que va aprendre el castellà i un 11,2% d'altres llengües. Quant a la llengua d'identificació —això és, la resposta a la pregunta «quina és la seua llengua?»—, el panorama canvia. El grup que s'identifica exclusivament amb el valencià es redueix al 17,4%, una pèrdua de gairebé 8 punts. Tanmateix, allò més destacat de l'anàlisi d'aquesta variable és l'emergència d'un grup d'identitat bilingüe (20%), els individus del qual s'identifiquen tant amb el valencià com amb el castellà.

D'altra banda, noteu com el decalatge mostrat en l'anàlisi de les dues variables presenta un horitzó contradictori: d'una banda, la identificació exclusiva amb el valencià s'erosiona; de l'altra, si se sumen els qui s'identifiquen només amb el valencià i els bilingües, el percentatge arriba al 37,4%, tot acreditant un guany net de 8,6 punts respecte a la base de parlants inicials. L'anàlisi de la procedència dels membres d'aquest grup bilingüe revela que es constitueix a partir d'una aportació similar d'individus procedents tant del grup de llengua inicial exclusiva valenciana com del de llengua inicial exclusiva castellana. Aquest fet suggereix una certa capacitat d'atracció cap a una identitat compartida.

D'altra banda, si considerem la variable *edat*, és fonamental no perdre de vista que el pes del valencià com a llengua inicial disminueix amb l'edat. Així, el grup de més de 64 anys té un 28,4% de valencianoparlants inicials exclusius, mentre que el dels joves (15-29 anys) només en té un 18,1%. Contràriament, l'increment de parlants d'identificació (inclosos els bilingües) és molt més gran entre els joves. En la franja de 15-29 anys, es passa d'un 22,4% de valencià inicial (sol o compartit) a un 33,6% d'identificació (sola o compartida), un increment d'11,2 punts.

2.3. Les dinàmiques territorials

Les dinàmiques exposades no són homogènies, sinó que presenten fortes desigualtats territorials en la mateixa zona històricament valencianoparlant. A partir dels resultats que mostra l'enquesta *GV21*, les regions considerades es poden classificar en tres nivells segons la presència social del valencià. A la banda alta s'hi troba la regió d'Alcoi-Gandia, l'única on el valencià supera el castellà com a llengua inicial (43,7% *vs* 27,3%) i llengua d'identificació (33,1% *vs* 27,3%); juntament amb la regió de València, conformen el nucli de major vitalitat. La posició intermèdia l'ocupa la regió de Castelló, que manté una presència notable del valencià, però sense

arribar als nivells de les anteriors. I, finalment, a la banda baixa, amb uns percentatges sensiblement inferiors, s'hi situen la ciutat de València i la seua àrea metropolitana, juntament amb la regió d'Alacant, on les dades certifiquen per al valencià un estadi de minorització extrema. A la regió d'Alacant, tant sols hi ha un 15% de població que té el valencià com a llengua inicial, sola o compartida.

3. COMPETÈNCIES LINGÜÍSTIQUES: UN INCREMENT MATISAT

3.1. L'impacte competencial del sistema educatiu

Un cop definits els diferents grups de parlants i la seua distribució, la pregunta que es planteja és: quines són les seues competències lingüístiques per a utilitzar la llengua?

Mesurar les competències lingüístiques —entendre, parlar, llegir i escriure— és fonamental per avaluar el potencial d'ús real d'una llengua i l'impacte de les polítiques públiques, especialment les educatives. Les dades de la *GV21* mostren un panorama de contrastos, amb avanços significatius en algunes àrees i estancaments preocupants en d'altres.

Per al conjunt del País Valencià, els percentatges de població que declaren dominar «perfectament o bastant bé» les diferents habilitats competencials del valencià són els següents: *entendre*, 75,8%; *saber parlar*, 50,7%; *saber llegir*, 57,4%; *saber escriure*, 41,0%.

Aquestes xifres mostren un desequilibri evident: mentre que tres quartes parts de la població entenen el valencià, només la meitat se sent competent a l'hora de parlar-lo. En canvi, les competències lectoescriptores, força deficitàries per raons sociohistòriques, han experimentat un creixement notable respecte a les dades de l'enquesta *AVL04* (saber llegir, 47,3%; saber escriure, 25,2%).

L'anàlisi per grups d'edat revela una correlació inversa diàfana: a menor edat, major competència, especialment en l'àmbit de la llengua escrita. Aquest fenomen s'ha d'atribuir a la presència del valencià en el sistema educatiu obligatori durant les darreres dècades. Així, els guanys en la competència escrita entre els joves són espectaculars: a la zona valencianoparlant, el 70,1% del grup de 15 a 29 anys declara saber escriure en valencià, en contrast amb només el 20,4% dels majors de 64 anys. Tanmateix —i aquesta és una dada preocupant— aquest èxit en l'escriptura no es replica en l'expressió oral: malgrat l'escolarització, un terç dels joves encara declara no saber parlar la llengua, tot i haver passat pel sistema educatiu si més no el gros dels membres del grup.

3.2. Competència i identitat lingüística

Una dada a no perdre de vista és que la competència oral està estretament lligada a la identitat lingüística. Entre aquells que s'identifiquen exclusivament amb el valencià, el coneixement oral és pràcticament universal (98,6%). Aquesta xifra també és molt alta entre els bilingües identitaris (90,2%). En canvi, la competència oral cau dràsticament entre aquells que s'identifiquen només amb el castellà (34,4%). Més de dos terços del grup d'identificació castellanoparlant, doncs, es declaren incompetents en l'ús oral del valencià. Tenint en compte que el grup d'identificació en qüestió representa també gairebé dos terços de la població total (62,6%), la seua bilingüització efectiva constitueix un dels grans reptes a assolir.

A la llum del que s'ha exposat, la valoració de l'evolució de les competències és agredolça. D'una banda, és positiu constatar l'increment de les habilitats lectoescriptores, un assoliment significatiu en un context glotopolític advers. L'acció del sistema educatiu ha estat clau en aquest aspecte. De l'altra, resulta descoratjador que les polítiques lingüístiques més recents no hagin aconseguit millorar els percentatges de competència oral, que romanen estancats.[3]

4. L'ÚS SOCIAL: L'ESFERA COMUNICATIVA PRIVADA I LA CONVERGÈNCIA AL CASTELLÀ

La situació acabada d'esbossar planteja una qüestió fonamental: com es tradueixen les competències, amb les seues fortaleses i febleses, en ús efectiu de la llengua en la vida quotidiana?

L'ús real d'una llengua és el termòmetre definitiu de la seua vitalitat. Més enllà de qui són els parlants i quines competències tenen, l'anàlisi de l'ús ens revela on, com i per què s'utilitza el valencià en el dia a dia. En aquest apartat em referiré sumàriament a la situació del valencià en alguns contextos d'ús interpersonals públics i privats. L'objectiu és identificar les fortaleses i, sobretot, les debilitats estructurals que en condicionen la presència social.

Les dades sobre l'ús interpersonal a la zona valencianoparlant mostren una presència limitada del valencià. Només una de cada cinc persones utilitza el valencià de manera prioritària amb els amics (20,5%) i a la feina (21,6%). Aquest ús es concentra gairebé exclusivament en el grup que s'identifica amb el valencià. Per contra, el grup d'identificació castellanoparlant, que és sensiblement majoritari,

[3] Sens dubte, una valoració glotopolítica paral·lela a la mirada descriptiva d'aquest article, ens aportaria una interpretació adequada sobre les polítiques lingüístiques (planificació *vs* contraplanificació lingüística) portades a terme pels diferents lideratges institucionals les darreres quatre dècades.

mostra un comportament essencialment monolingüe, amb un ús del valencià gairebé inexistent amb els amics (1,6%) i a la feina (2,1%).

L'ús prioritari del valencià varia segons l'àmbit, però sempre es dona en nivells percentuals baixos. En general es podria dir que els millors resultats s'obtenen en situacions de proximitat comunicativa. D'altra banda, l'escassa presència pública de la llengua qüestiona la planificació lingüística —en els moments que n'hi ha hagut— portada a terme per les institucions.

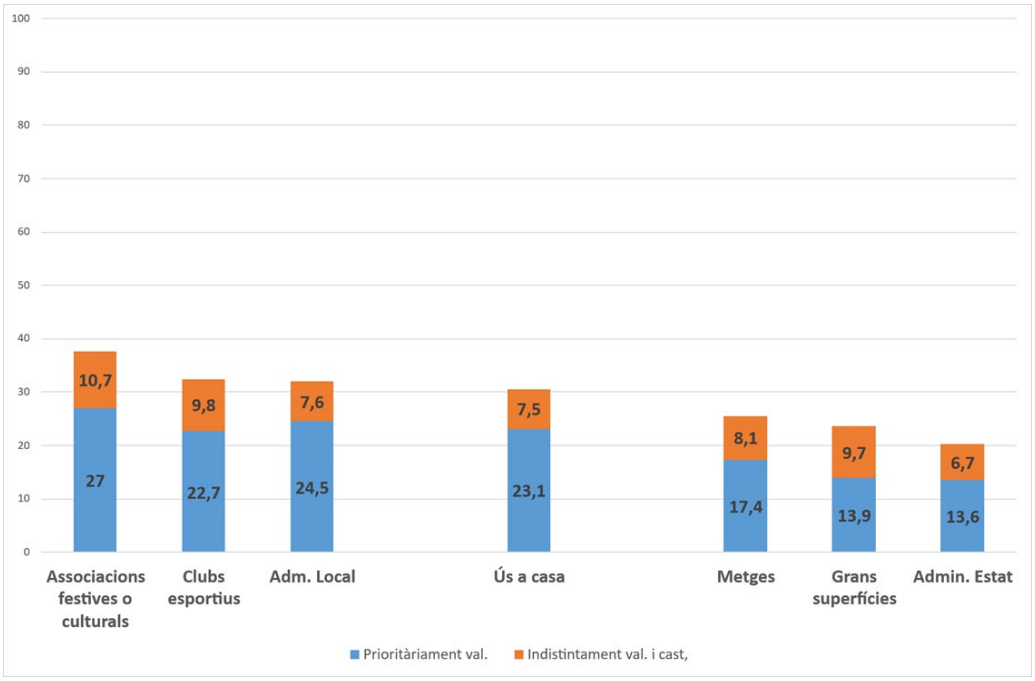

Gràfic 3. Ús del valencià sol o compartit, en diversos espais comunicacionals, a la zona valencianoparlant. 2021 (Fabà / Pradilla / Torres 2025a: 289)

En aquest eix de proximitat i distància comunicativa situaríem en un extrem —el de proximitat—, amb les millors dades d'ús, les associacions festives o culturals, 27,0%; l'administració local, 24,5%; i els clubs esportius, 22,7%. A l'altre extrem —el de la distància—, amb un ús menor, ubicaríem l'ús amb els metges, 17,4%; les grans superfícies: 13,9%; i l'Administració de l'Estat, 13,6%.

Una dada especialment preocupant és la reculada de l'ús prioritari del valencià a casa, que se situa en un 23,1%, fet que suposa una caiguda de gairebé vuit punts percentuals respecte a l'enquesta de 2015 (SIES 2015). Aquesta tendència a la baixa en l'àmbit domèstic -molt vinculada a les davallades percentuals experimentades per

la llengua inicial i la llengua d'identificació exclusives- esdevé un nou senyal d'alerta sobre la seua continuïtat.

Una de les conclusions més crítiques de l'anàlisi és la identificació d'una norma d'ús social molt consolidada, que limita dràsticament la presència pública del valencià. Em referisc a la pauta de convergència lingüística. El comportament dels parlants en les converses ho il·lustra clarament: el 91,6% dels qui s'identifiquen amb el valencià inicien les seues converses en aquesta llengua, són proactius en l'ús; no obstant això, si l'interlocutor respon en castellà, només un 18,9% manté el valencià, la gran majoria canvia al castellà.

Aquesta norma de convergència, on el valencianoparlant s'adapta a l'interlocutor castellanoparlant, esdevé un autèntic llast que invisibilitza extraordinàriament la presència real del valencià. El comportament en qüestió reflecteix la percepció d'un escàs valor social de la llengua en espais públics de contacte, on la pràctica social reprimeix sistemàticament la voluntat d'ús inicial.

5. LA TRANSMISSIÓ FAMILIAR INTERGENERACIONAL: ENTRE LA CONTINUÏTAT I L'EROSIÓ

5.1. Balanç general de la situació actual

La feblesa de l'ús social, agreujada per pautes d'ús desfavorables, ens porta a preguntar-nos sobre el futur de la llengua en l'àmbit de la transmissió a les noves generacions.

La transmissió lingüística familiar intergeneracional (*TLFI*) és un procés central per al futur de qualsevol llengua, ja que determina si aquesta passa de pares a fills, tot garantint-ne la continuïtat. En aquest apartat analitzaré l'estat d'aquest mecanisme vital per al valencià, amb l'objectiu d'identificar els factors que n'afavoreixen la reproducció o n'acceleren l'erosió.

De manera general, el balanç de la *TLFI* presenta senyals preocupants. L'ús exclusiu del valencià amb els fills (21,9%) experimenta un retrocés estadísticament significatiu d'1,9 punts respecte a l'ús amb els progenitors (23,8%). En canvi, l'ús exclusiu del castellà es manté estable (58,7%). Si es considera l'ús compartit (valencià i castellà), no s'observen canvis significatius per al valencià, la qual cosa indica un estancament general en lloc d'un progrés.

D'altra banda, l'anàlisi de la transmissió segons l'origen familiar revela una troballa paradoxal i crítica per al diagnòstic: el grup amb més arrelament al territori (nascuts a *TLC* amb progenitors del País Valencià, el nucli tradicional) és l'únic que experimenta un retrocés significatiu en la transmissió del valencià; contràriament, els

grups amb menys arrelament —com els nascuts a *TLC* amb progenitors de fora— mostren avanços significatius en la transmissió.

Aquesta dinàmica fa pensar que la davallada global no es deu exclusivament a l'impacte de la immigració. Sembla, doncs, que l'escàs valor social que una part dels propis parlants històrics atribueix al valencià juga un paper important a l'hora d'interrompre'n la transmissió. No obstant això, l'avanç en els grups menys arrelats és significatiu, un fet que evidencia que en determinats contextos el valencià disposa d'un cert valor social positiu que deriva en una certa capacitat d'atracció.

5.2. Una mirada diacrònica (2004-2021)

La comparació de les dades de l'enquesta GV21 amb les de l'enquesta *AVL04* mostra un deteriorament de la situació a nivell regional: d'una banda, a totes les regions de la zona valencianoparlant, l'ús del valencià (tant amb pares com amb fills) ha caigut de forma important entre 2004 i 2021; de l'altra, mentre que l'any 2004 algunes regions mostraven guanys nets en la transmissió de pares a fills, el 2021 la situació general és d'estabilitat o de retrocés continuat, especialment a la regió d'Alacant. Això significa que la dinàmica de recuperació que s'observava fa dues dècades s'ha aturat (*vg.* gràfic 4).

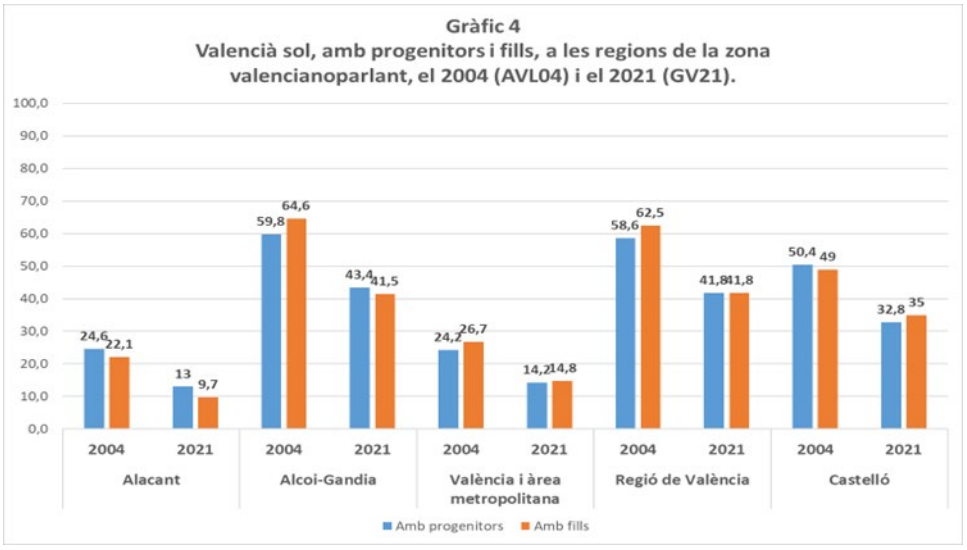

Gràfic 4. Valencià sol, amb progenitors i fills, a les regions de la zona valencianoparlant, el 2024 (AVL04) i el 2021 (GV21)
(Fabà / Pradilla / Torres 2025b: 271)

El principal focus d'erosió es troba a les famílies on els progenitors utilitzaven tant el valencià com el castellà. Mentre que aquells que parlaven només valencià amb els seus pares el transmeten majoritàriament als fills (76,7%), els qui han parlat les dues llengües amb els progenitors tendeixen a triar més el castellà (37,9%) que el valencià (28,9%) per parlar amb la generació següent. Aquest desequilibri a favor del castellà en les famílies mixtes és un factor clau en la pèrdua de parlants.

Finalment, em fixaré en la capacitat de cada llengua per mantenir els seus parlants i atraure'n de nous en el procés de transmissió (*vg.* gràfic 5): un 51,9% de les famílies mantenen l'ús exclusiu del castellà, mentre que només un 18,2% manté el del valencià; alhora, un 6,9% de les famílies adopten el castellà com a nova llengua principal, mentre que només un 3,8% adopta el valencià.

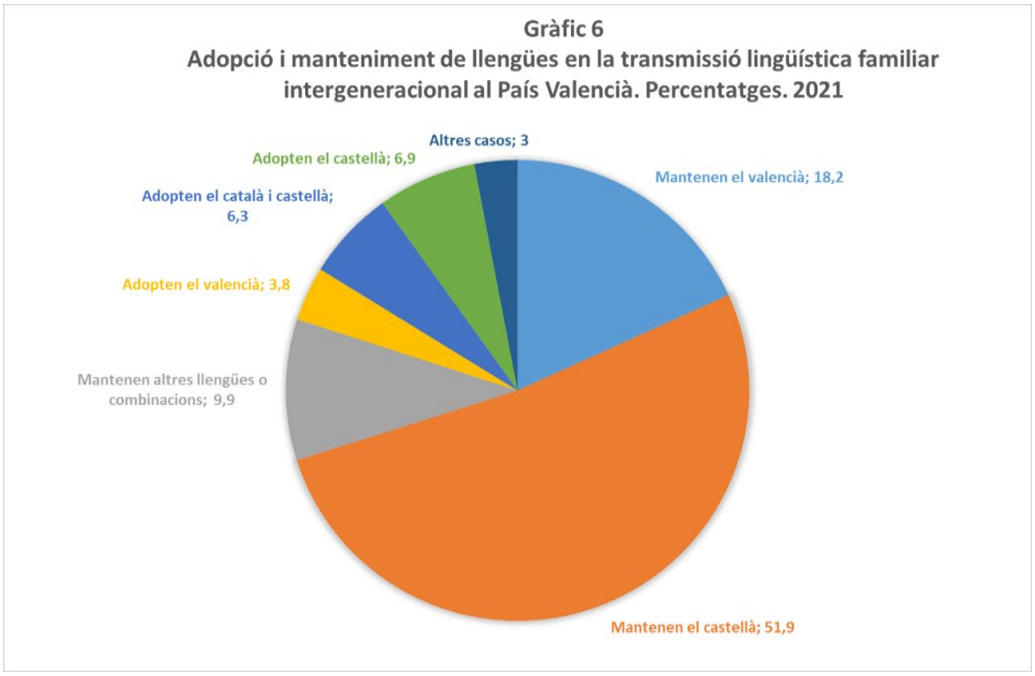

Gràfic 5. Adopció i manteniment de llengües en la transmissió lingüística intergeneracional al País Valencià. Percentatges. 2021 (Fabà / Pradilla / Torres 2025b: 273)

La conclusió és clara: la capacitat d'atracció del valencià en l'àmbit familiar és netament inferior a la del castellà, la qual cosa alimenta un procés de substitució a llarg termini. Aquests reptes en la transmissió familiar tanquen el cercle del diagnòstic i ens condueixen a les conclusions generals sobre l'estat de la llengua.

6. CONCLUSIONS

El diagnòstic integral de la situació del valencià, basat en les dades de l'enquesta *GV21*, dibuixa un paisatge amb força més ombres que llums. Malgrat els avanços significatius en competències escrites gràcies al sistema educatiu, les dimensions clau de la vitalitat lingüística —la base demogràfica, l'ús social i, de manera crítica, la transmissió familiar— mostren signes clars d'erosió i feblesa estructural que comprometen el futur de la llengua si no s'actua de manera decidida.

Les principals tensions i paradoxes identificades en aquest article són:

a) L'èxit —encara que relatiu— del model educatiu en la creació de noves generacions amb competències lectoescriptores més elevades no s'ha traduït en un augment equivalent de l'ús social. Aquest potencial es veu frenat per potents normes socials, com la convergència sistemàtica al castellà, que invisibilitzen el valencià en l'espai públic i limiten les oportunitats reals d'utilitzar-lo.
b) De manera paradoxal, són els grups de parlants més arrelats històricament al territori els que mostren una tendència més marcada a interrompre la transmissió intergeneracional del valencià. Aquest fenomen suggereix que el problema no rau únicament en factors externs com la immigració, sinó en un dèficit de valor social percebut per part del seu propi nucli de parlants.
c) El valencià demostra una notable resiliència dins del seu grup de parlants més fidels, que el mantenen i el transmeten. No obstant això, la seua capacitat d'atracció és insuficient per créixer en contextos de contacte lingüístic, com les famílies mixtes o la integració de nouvinguts, on el castellà exerceix una força d'assimilació molt superior.

L'evolució descrita en aquestes pàgines és crítica. La combinació d'una base demogràfica afeblida, un ús social retret i una transmissió intergeneracional que afavoreix el castellà configura un escenari que, de mantenir-se, condueix a una dinàmica de substitució lingüística.

En aquest context, la situació requereix l'aplicació de polítiques lingüístiques destinades a una revitalització lingüística d'execució immediata i continuada. Els elements positius detectats, com l'emergència d'una identitat bilingüe i la capacitat d'atracció que el valencià encara manté en certs microàmbits i entre grups menys arrelats, han de ser la base sobre la qual s'articule una nova dinàmica sociolingüística. Potenciar aquests punts forts i abordar directament les febleses estructurals ha de marcar el camí per revertir la deriva actual i garantir un horitzó de normalitat per al valencià.

BIBLIOGRAFIA

FABÀ PRATS, Albert / PRADILLA CARDONA, Miquel Àngel / TORRES-PLA, Joaquim (2025*a*): «El valencià a l'inici de la tercera dècada del segle XXI (I). La base demolingüística (llengua inicial i llengua d'identificació), la competència oral activa i (una aproximació a) els usos», *Revista de Llengua i Dret*, 83, p. 275-294.

FABÀ PRATS, Albert / PRADILLA CARDONA, Miquel Àngel / TORRES-PLA, Joaquim (2025*b*): «El valencià a l'inici de la tercera dècada del segle XXI (II). La transmissió lingüística familiar intergeneracional». *Revista de Llengua i Dret*, 84, p. 265-276.

GENERALITAT VALENCIANA. CONSELLERIA D'EDUCACIÓ, INVESTIGACIÓ, CULTURA I ESPORT (2015): *Coneixement i ús social del valencià. Enquesta 2015. Síntesi de resultats*. València: Generalitat Valenciana. Conselleria d'Educació, Cultura i Esport.

GENERALITAT VALENCIANA. CONSELLERIA D'EDUCACIÓ, INVESTIGACIÓ, CULTURA I ESPORT (2015): *Coneixement i ús social del valencià. Enquesta 2021. Síntesi de resultats*. València: Generalitat Valenciana. Conselleria d'Educació, Cultura i Esport.

ROS I PARDO, Honorat (coord.) (2005): *Llibre blanc de la situació del valencià. I. Enquesta sobre la situació social del valencià. 2004*. València: Publicacions de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 567–590, https://memoriadelcor.org

CARATTERISTICHE ENUNCIATIVE MACROPROSODICHE IN UNA SELEZIONE DI PROVERBI SALENTINI

Antonio ROMANO
Università di Torino

Per chi lavori, vomere?
– Per chi sta all'*ombra*.
(API 02.04.07.11)

1. INTRODUZIONE

Riprendendo considerazioni di più ampia circolazione, ho avuto anch'io l'opportunità di scrivere recentemente che le caratteristiche strutturali dei proverbi, oltre che porsi come importante strumento di studio della diffusione di soluzioni lessicali idiomatiche tra varietà linguistiche contigue (si veda il recente Lambertini 2022), offrono interessanti condizioni per lo studio delle possibilità traduttive osservabili nel patrimonio linguistico di diverse aree dialettali.

L'osservazione non è nuova ed è stata anzi declinata in molteplici forme, nelle numerose ricerche organiche condotte in questi decenni in importanti progetti comparativi transnazionali e, in particolare, negli studi condotti sul patrimonio paremiologico romanzo (Franceschi *et al.* 2000, Correas Martínez / Gargallo Gil 2003) e sulla fraseologia di aree di contatto / osmosi linguistica (Corpas Pastor 2003, Pamies 2017, Imperiale *et al.* 2025).

Le mie riflessioni derivano però da osservazioni che, pur non trascurando rime, assonanze e modalità di resa translinguistica di giochi di parole, si concentrano su aspetti enunciativi di materiali fortemente caratterizzati da qualità performative che contribuiscono ad assicurarne una trasmissione che resta prevalentemente affidata all'oralità (cfr. Romano 2025).

Se, dunque, in senso più tradizionale, sembra necessario tenere in debita considerazione il valore semantico originario e di figura e le qualità pragmalinguistiche generali, in un senso più concreto, occorre rivalutare il ruolo strutturante di specifiche costruzioni (alcune delle quali negli ultimi decenni in Italia sono state ampiamente considerate, tra gli altri, nei contributi di Cini 2005 e Masini 2009). A questi piani di valutazione occorre però ancora affiancare, a mio avviso, una maggiore attenzione agli aspetti enunciativi e, in particolare, a quelli ritmico-intonativi.

Pur basandomi su un piccolo campione e su un'area dialettale specifica, in questo contributo propongo elementi di riflessione che sollecitano la definizione di un modello più raffinato per l'analisi e la rappresentazione delle paremìe, collocandole distintamente all'interno di un genere enunciativo connotato proprio per le sue qualità «sentenziose». L'analisi proposta considera ovviamente i piani della selezione lessicale e della caratterizzazione morfo-sintattica, ma valuta l'organizzazione generale alla luce dell'osservazione minuziosa di qualità metriche e corrispondenze strutturali. A queste associa, in modo propositivo, la valutazione degli schemi macroscopici che sono alla base dell'assetto prosodico generale e i loro effetti sulle qualità finali dell'atto linguistico che ne contraddistingue la produzione.

2. IL PATRIMONIO PAREMIOLOGICO

Si suole riconoscere, notoriamente, che nell'insieme di motti, sentenze e proverbi tipico di ogni lingua sia racchiusa l'anima del popolo che la parla e che nei «patrimoni paremìaci», in particolare, sia riflessa «la saggezza dei popoli» (Franceschi 2010: 224). Ed è vero che in tutte le comunità linguistiche del pianeta un patrimonio di questo tipo si conserva sempre gelosamente, assicurandone la sopravvivenza e/o il rinnovamento nel corso dei decenni, grazie anche alle qualità oratorie dei portatori, tra i quali, nel nostro caso, si annovera anche il dedicatario di questa miscellanea, il collega e l'amico, poliglotta, polidialettale, Enrique Gargallo.

Anche grazie a lui, mentre nelle diverse province i cultori locali constatavano il progressivo impoverimento di questo patrimonio nelle conoscenze delle nuove generazioni, si è riaffermata in ambito accademico l'importanza storico-geografica e linguistica delle paremìe, contribuendo a opere di paremiologia di afflato internazionale, con un impatto valutabile sugli usi dei singoli parlanti.

Nella visione di Temistocle Franceschi —a capo della più imponente operazione di censimento e salvaguardia della tradizione paremiologica in Italia, l'*Atlante Paremiologico Italiano* (API)— i proverbi risalirebbero infatti a fasi culturali ormai lontane della nostra civiltà: tempi e modi di comportamento delle giovani generazioni non lascerebbero spazio alla codifica e alla sedimentazione di espressioni cristallizzate con queste caratteristiche in rappresentazione della loro lingua e di molti aspetti della loro esistenza storica e individuale: «l'epoca nostra è l'ultima utile per il recupero della vita del proverbio nella tradizione popolare, la quale da noi è soltanto dialettale, e insieme coi dialetti s'avvia a sparire» (Franceschi 2010: 222).

Nelle attuali condizioni di vita delle nostre città, delle nostre campagne e delle nostre montagne, in cui la distanza geografica e culturale è stata cancellata dal diffondersi di possibilità di comunicazione sconosciute sino a tempi non troppo lontani, una ridotta funzionalità del proverbio è effettivamente ancora riscontrabile.

Lo stile espressivo, il contenuto semantico e il riferimento culturale di molti proverbi sono rapidamente invecchiati così come sono divenuti obsoleti molti contesti d'uso (si pensi alle pratiche agricole, cfr. Boggione / Massobrio 2004) e le possibilità di accesso linguistico al loro significato laddove la metafora o la formulazione lessico-sintattica fanno riferimento a codici soggetti a una progressiva riduzione d'uso (si pensi, appunto, alle parlate dialettali, come sono anche quelle di numerose aree di minoranza linguistica).

Non però nella stessa misura si è verificata una riduzione d'accesso a tutte le sezioni del repertorio paremiaco: alcune di queste sono state riciclate dalle nuove generazioni che le hanno selezionate e adattate agli stili di vita e alle nuove forme di comunicazione (anche per via della progressiva affermazione del *politically correct* e ai cambiamenti indotti nella mentalità comune).

D'altra parte, se da un lato è vero che in molti casi idee e princìpi che ispirano le paremìe sono ancora validi, dall'altro modi di dire, detti, proverbi ed espressioni idiomatiche, non specifici di particolari settori d'attività, pur sopraffatti dallo strapotere culturale di espressioni di origine latina o italiana (e oggi anche di tradizione anglo-sassone), promosse dalla letteratura nazionale, dalla scuola e dai testi mediatici, riemergono qua e là in riformulazioni talora solo "tradotte", talaltra invece spesso (ri-)attualizzate nei patrimoni di piccole comunità linguistiche, anche in contesti di alloglossia (per i dialetti salentini v. già Specchia 1995 e, più in generale, De Donno 1995; cfr. Romano 2011).

3. PAREMIOLOGIA, FRASEOLOGIA E PROSODIA

Il patrimonio paremiologico di una comunità si evolve dunque in continuazione, anche attraverso l'introduzione di paremìe tradotte o adattate che si affermano per alcune qualità del messaggio che veicolano, con un'attenzione dominante al significato e alla fonte (in senso più generale si vedano a questo riguardo gli argomenti di Sardelli 2024).

Si pensi alle origini letterarie di proverbi pieni di senso, ma deboli nella forma, come «Chi non lavora non mangia» (in questo caso riconducibile a testi religiosi) o alla resa in lingue diverse di uno stesso concetto, come nel caso della scialba versione italiana «Pietra che rotola non fa muschio» (API 11.03.02.13; cfr. 11.03.03.02), o dell'ingl. «A rolling stone gathers no moss», a cui corrisponde un più sonoro fr. «Pierre qui roule n'amasse pas mousse».

È quindi spesso una particolare condizione sonora —un'assonanza, una simmetria intonativa o una regolarità metrica— che, associandosi a una sintassi grammaticale e prosodica consolidate in uno specifico genere testuale, determina la fortuna di un proverbio o un modo di dire.[1]

Se quindi da un lato, a buon diritto, possiamo far rientrare queste espressioni multilessicali nella fraseologia, dall'altro, l'osservazione di alcune peculiarità enunciative evidenzia una loro maggiore spiccata disposizione a definirsi distintamente su un piano performativo (che sfugge al momento della loro trasposizione grafica e che invece si trasmette e impatta nella viva voce dei parlanti).

Molte espressioni che oggi la grammatica delle costruzioni considera come forme che associano struttura sintattica e significato sono state a lungo al centro degli interessi del cosiddetto approccio fraseologico, adottato non solo per l'analisi stilistica del testo, ma per lo studio del lessico.[2]

Nella fraseologia si considera implicitamente il ruolo della frequenza d'uso e l'impatto che, nella memoria del parlante, determina la pratica ricorrente di alcune soluzioni piuttosto fisse e ricorrenti. Quindi non solo esempi di formule ed

[1] In queste condizioni, i responsabili della promozione di un «motto arguto» sono sollecitati a cercare tra le risorse messe a disposizione dalla lingua d'arrivo quelle che meglio consentirebbero di preservarne il significato senza trascurare le caratteristiche più ammiccanti del significante. Ed è così che ad es. nel caso in questione potremmo proporre varianti più *catching* come «Chi si sposta non s'incrosta» o «Se ti muovi ti rinnovi», oppure riprendendole da tradizioni più marginali definite in ambito dialettale, talvolta con rimando ad altri campi semantici (come ad es. quello dell'*acqua cheta* di API 11.03.05, cfr. 11.03.05.15, a cui risponde ad es. sal. *acqua ferma, rruvina li ponti*, v. dopo).

[2] Lo studio della fraseologia si definisce in un modello di linguaggio che relativizza le parole a favore di unità multilessicali. A chiarire gli sviluppi di quest'ambito di studi e a incoraggiarne la rivalutazione nelle ricerche più attuali contribuiscono diversi saggi come quello di Баранов / Добровольский (2008) oppure quelli raccolti in Granger / Meunier (2008).

espressioni idiomatiche (es. *colpo di fulmine*) e modi di dire non trasparenti, spesso derivanti da metafore cristallizzate (es. *prendere in giro*, *piantare in asso*…).

Secondo la grammatica delle costruzioni, queste formule sono acquisite e conservate nella memoria come unità multilessicali che presentano una co-occorrenza piuttosto fissa, associata a un significato globale non composizionale.[3]

Se nel caso delle collocazioni, delle locuzioni, dei modi di dire e delle frasi idiomatiche, queste caratteristiche si manifestano su un piano essenzialmente lineare, discretizzabile in base a convenzioni locali, nel caso delle paremìe emerge con forza un piano espressivo (cfr. Franceschi *et al.* 2000), che contribuisce ad aggiungere livelli di coesione non segmentali e a determinare la costruzione in termini di specifici *pattern* ritmico-intonativi.

Appare interessante, da un punto di vista pragmalinguistico, studiare quindi, da un lato, come queste costruzioni siano inserite nel discorso orale, attraverso il ricorso quasi-esclusivo a formule declamatorie che le rendono riconoscibili ed evidenti, e, dall'altro, come alcune di queste espressioni nell'uso creativo della lingua da parte di alcuni parlanti possono dare luogo a reinterpretazioni accidentali di elementi del fraseologismo, oppure a casi di *défigement* (de-fissazione) che possono condurre a soluzioni innovative consapevoli e ammiccanti.

4. Documentare la paremiologia di un'area linguistica

Per documentare proverbi e modi di dire diffusi all'interno di una (micro-)comunità linguistica cominciamo di solito raccogliendoli sul campo (con o senza un questionario) o attingendo a fonti che hanno già operato una prima ricognizione. Li sottoponiamo poi a un'attenta schedatura cercando di distinguerli in base alla sicurezza con cui possiamo riconoscerli come appartenenti al «codice retorico interno» della parlata considerata (Franceschi *et al.* 2000: XXXIII; Franceschi 2010: 223).[4]

Nello studio del patrimonio specifico di una comunità rurale ci troviamo di solito con poche centinaia di «detti didattici» autentici di uso corrente spesso di origine agro-artigianale, con riferimenti calendariali o meteorologici. Ma l'ordine di grandezza può aumentare considerevolmente spostandosi in contesti urbani e di

[3] Come ho riassunto recentemente in Romano (2025), sulla scorta dei riferimenti della n. prec., è possibile identificare un insieme di parametri che sono tipicamente implicati nella ricerca fraseologica e che aiutano a identificare un fraseologismo. La questione è qui di introdurre un criterio di classificazione che consenta di distinguere una paremìa.

[4] Per un approfondimento terminologico v. anche Colón Domènech (2010).

plurilinguismo, dove le fonti e i temi possono integrarsi e moltiplicarsi nelle forme e nelle varianti (come ha mostrato De Donno 1995, per l'area salentina).

Difficile è scandagliare la stratificazione di un patrimonio paremìaco locale. Quello salentino ad es. si definisce in base agli apporti che storicamente sono venuti dalle contaminazioni di un ipotetico fondo greco-latino con detti a larga circolazione nel mondo romanzo o a più ristretto raggio di diffusione areale, italo-meridionale.

Come in molti casi in cui si cerca di definire un insieme di dati sulla base di un coacervo di produzioni, un'altra difficoltà deriva dalla necessità di tipizzare soluzioni che presentano elementi di commistione e varianti che potrebbero essere considerate secondarie (per non parlare dalla proliferazione di varianti indotta dalle rese grafiche).[5]

4.1. Il fondo paremiologico salentino

Nei dialetti salentini si ha quindi: una quasi-totalità di proverbi ad ampia diffusione (varianti localizzate di forme registrate nell'API, come ad es. *Quannu 'a urpe nu' rriva all'ua tice ca è ccresta*, cfr. API 09.06.04.13); un sotto-insieme di proverbi più specifici a circolazione ristretta e, spesso, corrispondenti a proverbi griki, con i quali si ha la massima osmosi. Per restare nel campo delle volpi: *Quannu chiove cullu sule, 'a urpe se mmarita*, cfr. *Mòtti vrèchi me ton ìjo, armàdzutte i alipùne* (cfr. API 11.04.02b.23 e Romano 2021), oppure *ci tie si' urpe e jeu tassu, tie si' ffurbu ma jeu te passu*, non attestato in API, ma di dubbia origine (dato che *tassu* non appartiene al lessico storico salentino, che conserva invece varianti di *melogna*). A questi si aggiungono proverbi d'introduzione recente, rivelata dalla presenza d'italianismi e soluzioni fono-morfo-sintattiche non patrimoniali (come segnalo nella mia prefazione a Guerriero 2026).

Si ha qui lo sviluppo locale di una tradizione romanza con molte interessanti specializzazioni che rendono originale il coacervo di paremìe salentine a noi pervenute (e talvolta ancora vitali), già magistralmente assemblate in De Donno (1995).

Quando non esclusivi di una tradizione locale consolidata —che è l'unica che varrebbe la pena documentare, sottoponendo a un attento vaglio le paremìe raccolte, rapportandole a quelle di altre opere accreditate, di portata più vasta—, i proverbi salentini sono di esclusiva matrice italiana, letteraria o radio-televisiva, uniche eventuali basi d'intermediazione con le lingue classiche.

[5] Una gestione ingenua di questo problema insidia la qualità di molte raccolte, nelle quali è presente una dimensione variazionale al di fuori della portata di autori non linguisti, come nel caso di quella di Guerriero (2026).

Restano da delineare le specifiche qualità enunciative, aspetto che è oggi possibile analizzare sulla base della creazione di un archivio sonoro al quale applicare valutazioni di carattere sperimentale grazie alla disponibilità di modelli descrittivi e metodi di rappresentazione collaudati.

4.2. Un campione ragionevole di dati da analizzare

Le raccolte più generali, come quella già citata di De Donno (1995), inducono a credere che il patrimonio paremiologico salentino romanzo possa estendersi su una decina di migliaia di proverbi, in buona parte autoctoni, un ordine di grandezza che troviamo associato a dati paremiografici disponibili su scala nazionale (cfr. Franceschi *et al.* 2000). Le dimensioni delle raccolte pubblicate nelle singole località salentine si aggirano invece di solito tra le 400 e le 600 entrate, un ordine di grandezza che sovrabbonda le conoscenze di un singolo locutore attivo di uno di questi dialetti.

E infatti, per uno studio sulle caratteristiche performative del complesso di paremìe più consolidato in quest'area, dei 1776 proverbi di Guerriero (2026), ne riscontro soltanto 1400 circa (1410) che incrocio e integro con quelli testimoniati da Gatto Arigliani (1989).[6]

Della maggior parte degli item di questo corpus, sulla base del quale sto allestendo un archivio orale grazie all'aiuto di un parlante nativo, conservo io stesso una conoscenza passiva, che mi consente di confermane l'efficacia espressiva e una certa persistenza nell'uso della comunità linguistica nella quale sono riscontrabili.[7] Soltanto a un centinaio di questi ho provato ad applicare un tentativo di classificazione tipologica su base prosodica.

La forma grafica e la particolare variante nelle quali, eccezion fatta per la punteggiatura, i proverbi qui selezionati sono proposti rispecchia quella di Gatto Arigliani (1989). Il locutore che ha prodotto la resa orale analizzata è infatti originario di Parabita con ascendenze di area gallipolina.[8]

---

[6] Sono però solo 406 i proverbi di Gatto Arigliani (1989) per Parabita, località del cui dialetto sono parlante nativo.

[7] Il progetto di archiviazione seguirà le linee di altri materiali paremiologici già resi disponibili *online* (v. Romano 2021).

[8] Non sono queste però le ragioni per cui la forma con cui compaiono gli allomorfi degli articoli e delle preposizioni articolate non prevedono la tipica cancellazione della consonante laterale (applicazione locale della cosiddetta Lex Porena): proprio nel tipo testuale offerto dalle paremìe è infatti possibile osservare più comunemente forme più conservative. Nei primi due proverbi proposti si ha ad es. *li cabbi* e *le tìsçete* invece di *i cabbi* e *'e tìsçete*, soluzioni più comuni in un parlato informale di stile allegro di questa località: è proprio il carattere sentenziale delle paremie che porta i parlanti a preservare un maggiore grado di formalità, nel quale un'allomorfia diafasica governa queste alternanze, generando, anche su questo piano, difficoltà per il cultore locale, combattuto nel dubbio sulla forma standardizzata da adottare (come testimonia il testo di Guerriero 2026 che, rifacendosi

4.3. Metodo di classificazione e analisi

Una proposta interessante per una classificazione tipologica degli schemi più ricorrenti che si manifestano nelle paremìe era già stata offerta per l'italiano e varietà italo-romanze da Berruto (1972) e Porto Bucciarelli (1981), in un momento in cui non era ancora molto sviluppata l'attenzione al parlato e alle strategie di costruzione prosodica.

Un altro più recente tentativo, applicato proprio ai dialetti salentini, senza i necessari accorgimenti grafici e nella scia di una tradizione che ancora accorda maggiore importanza agli aspetti semantici e sintattici, è quello di De Masi / D'Armento (2012), che non accenna, naturalmente, a possibilità interpretative di questo tipo testuale sulla base di una valutazione di qualità enunciative.

La dimensione innovativa che qui propongo, invece, nel rispetto di queste qualità, tiene conto di un livello di costruzione prosodica che sfugge alla lingua scritta e stabilisce una coesione sintagmatica fondamentale. Questo livello di strutturazione determina una tipologia ben più articolata, nella quale il significante è parte essenziale del messaggio (giustificando apparenti contraddizioni) e si pone come legame fondamentale col contesto enunciativo.

Purtroppo ancora oggi, nonostante il progresso tecnologico consenta di riflettere sul dato orale registrato, molti cultori locali continuano a relegare questi aspetti a mero ornamento esecutivo (illudendosi che la lingua vera sia quella che resta scritta), adottando nella migliore delle condizioni strumenti di analisi linguistica tradizionali che, nonostante gli sforzi e le buone intenzioni, nulla più possono dirci di nuovo.

Nell'insieme dei proverbi della raccolta esaminata si osservano paremìe dalla struttura estremamente variabile che eredita le proprietà specifiche di un piano conversazionale tipico ed esplora soluzioni frastiche fortemente connotate sul piano della segmentazione, della tematizzazione / topicalizzazione, senza rinunciare a strutture focalizzate e ricche di elementi di connotazione paralinguistica.

In Romano (2025) ho dedicato diversi esempi alla descrizione (oltre che alla dimostrazione della diffusione ed efficacia) di schemi ritmico-intonativi particolarmente ricorrenti nelle lingue e nei dialetti alla cui analisi intonativa mi sono applicato nel tempo.

Uno di questi, ignorato nella letteratura *mainstream*, è lo schema (intonema) che ho definito «enumerativo-a-due», particolarmente presente nelle strutture binarie di molti proverbi. Si tratta cioè della formazione di sintagmi coordinati che acquistano

ad altre fonti da cui trae l'esempio, alterna nello stesso proverbio forme sorvegliate con forme ridotte e trascurate, nonché spesso forme conservative con forme innovative italianizzate, v. sopra).

specifiche proprietà prosodiche in funzione dell'intonazione del segmento di discorso in cui sono inseriti e dell'estensione dei costituenti.

Ma veniamo alla metodologia di analisi che qui propongo.

5. PROPOSTA DI ANALISI

Nel caso più elementare, la struttura semplificata più frequente, più che altro tema-rema SV/SVO, è quella di esempi come:

(1) *li cabbi càtene* (cfr. API 06.03.05.14)
(2) *le tìsçete nu' ssu' ppare* (API 01.05.02.01)
(3) *la muta cunfitenza è mmalacrianza* (cfr. API 06.02.06.30-32)

Propongo in Fig. 1 un esempio di visualizzazione spettrografica in cui osservare la successione dei segmenti, i particolari fenomeni fonosintattici (di alcuni dei quali si tiene conto nella forma grafica adottata) e l'organizzazione temporale e melodica (curva della frequenza fondamentale della voce, f_0) presentata da una singola esecuzione.[9]

In particolare, l'analisi dell'esempio (3) mostra i rilievi melodici che interessano le prime due posizioni prominenti (accenti lessicali del primo sintagma nominale tematico) in preparazione alla sezione rematica in cui si presenta un andamento generalmente discendente con particolare abbassamento di f_0 (curva sovrapposta allo spettrogramma) sull'ultimo segmento vocalico accentato dell'enunciato (e valori inaffidabili sull'ultimo segmento non accentato). La configurazione è quella tipica registrata in un gran numero di ricerche sull'intonazione di quest'area (sin da Romano 1999-2001). Merita però attenzione la continuità tra le due sezioni informative dell'enunciato assicurata dalla sinalefe tra l'[a] finale di *cunfitenza* e l'[ɛ] di *è*.

A esempi come questi si associano le soluzioni enunciative di forme ellittiche causative o in casi elementari di subordinazione senza marcata segnalazione intonativa:

(4) *fiuscu, male pilu* (cfr. API 01.03.06.07)
(5) *comu spendi mangi* (API 07.03.08.06)

[9] I grafici sono stati ottenuti con PRAAT (di P. Boersma e D. Weenink) grazie allo script «draw-waveform-sgram-f0.praat» distribuito gratuitamente sul sito dell'*Associazione Italiana Scienze della Voce* (versione realizzata da Vincenzo Galatà, partendo da un originale elaborato da Pauline Welby).

(6) *ci' cangia ddafrisca* (piuttosto in linea con API 06.01.06.08 e in contrasto con 06.01.06.01-07).

Per quest'ultimo esempio, il (6), la relativa senza antecedente ricade in un caso di resa monoaccentuale del tema e nel complesso la soluzione ritmico-intonativa (v. Fig. 2), indivisibile, è simile a quella descritta nel caso di (1), v. Fig. 1.

Appaiono invece soluzioni segmentate con più sensibile demarcazione prosodica, anche su costituenti monorematici, gli esempi di:

(7) *la ṭramuntana, lu core te sana* (API 11.05.05.17)
(8) *lu risu, n'ura te mmantene tisu* (API 05.04.07.25)

In Fig. 3 la percezione di una maggiore tematizzazione per il soggetto dell'esempio (8), seguito dal complemento oggetto anteposto al verbo, emerge dai valori più alti e più sospesi di f_0 nel corso della più lenta produzione di questo primo costituente, nonché da una generale maggiore altezza mantenuta nel corso di una declinazione che precipita sul suo minimo in corrispondenza del segmento interessato dall'accento nucleare (*ti(su)*).

Quando invece il tema risulta generalmente più elaborato, anche in casi di schema SVO, l'estensione della testa nominale del sintagma con una specificazione di qualità comporta generalmente l'enucleazione di una distinta unità continuativa:

(9) *venṭre china, cerca riposu* (cfr. API 01.04.05--17)
(10) *acqua ferma, rruvina li ponti* (cfr. API 11.03.05.10; v. API 11.03.05--03)
(11) *saccu vacante, nu' sse mmantene tisu* (API 08.04.04.07)
(12) *ucca mara, fele sçetta* (API 01.03.15.15)

In particolare, l'esempio (11), non dissimile per struttura da (7) e (8) in quanto all'anteposizione del complemento al verbo, è analizzato in Fig. 4. Nonostante le differenze sintattiche da (9) e (10), che si allineano su un più convenzionale ordine SVO, presenta la stessa struttura /CT/+/Da/, cioè una continuativa maggiore seguita da una dichiarativa assertiva, che compare nella resa di questi.

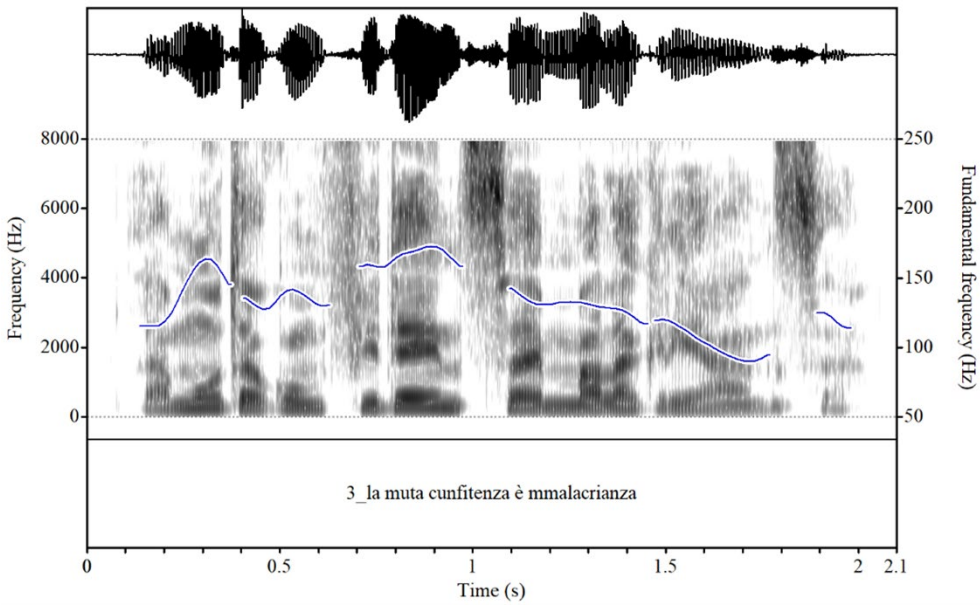
8000
6000
4000
2000
0
Frequency (Hz)
250
200
150
100
50
Fundamental frequency (Hz)
3_la muta cunfitenza è mmalacrianza
0
0.5
1
1.5
2
2.1
Time (s)

Fig. 1.

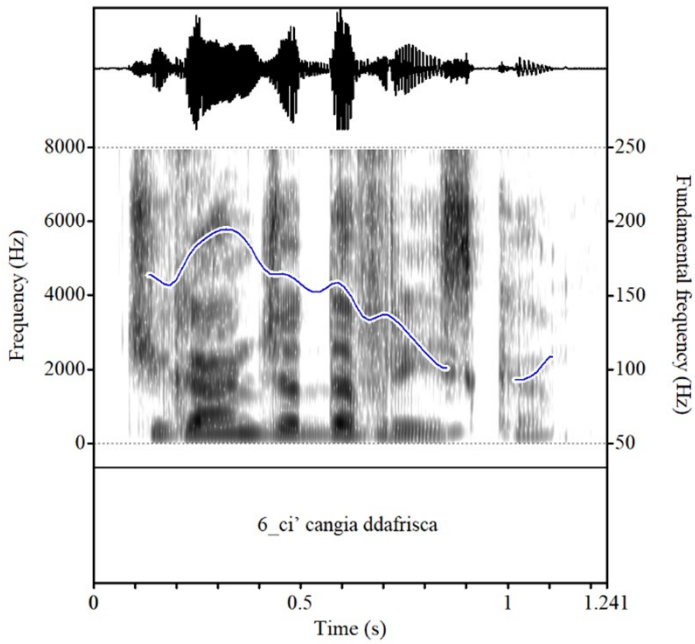
8000
6000
4000
2000
0
Frequency (Hz)
250
200
150
100
50
Fundamental frequency (Hz)
6_ci' cangia ddafrisca
0
0.5
1
1.241
Time (s)

Fig. 2.

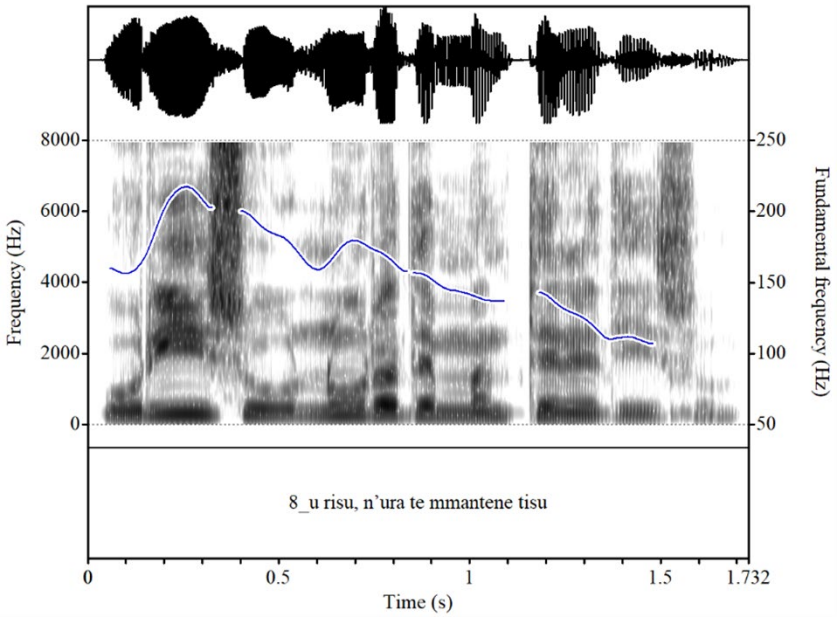
8000
6000
4000
2000
0
Frequency (Hz)
250
200
150
100
50
Fundamental frequency (Hz)
8_u risu, n'ura te mmantene tisu
0
0.5
1
1.5
1.732
Time (s)

Fig. 3.

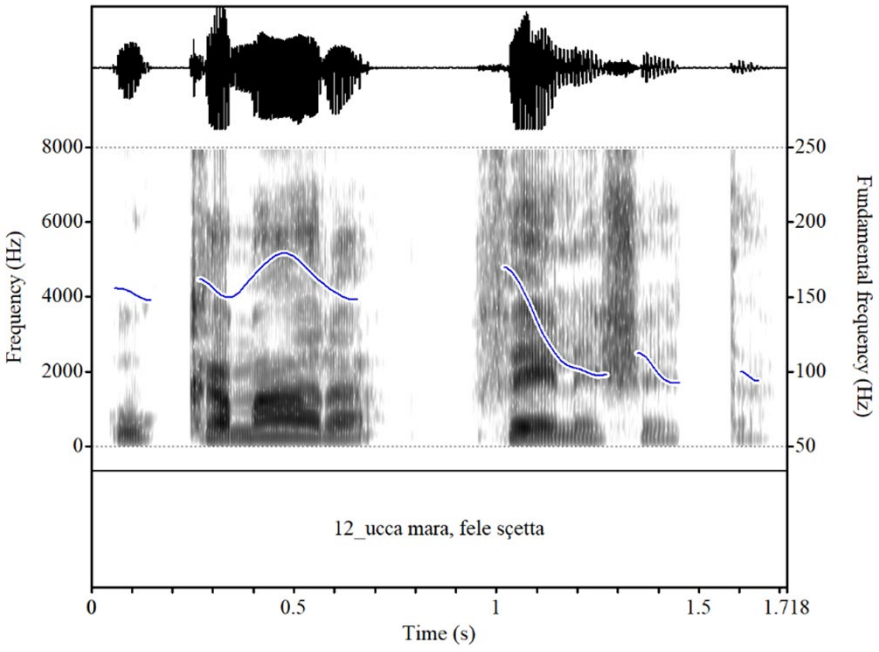
8000
6000
4000
2000
0
Frequency (Hz)
250
200
150
100
50
Fundamental frequency (Hz)
12_ucca mara, fele sçetta
0
0.5
1
1.5
1.718
Time (s)

Fig. 4.

L'esempio permette però di apprezzare un particolare rilievo focale che si manifesta sull'oggetto mediante una più rapida discesa di valori sulla sua sillaba accentata (*fe(le)*), percepibile come una sorta di focus contrastivo non giustificabile sul piano referenziale. A segnare la resa connotata di questa prima sillaba valga anche il valore di attacco (170 Hz), nettamente più alto rispetto agli altri casi di *reset* a confine delle unità intonative, rilevabile in tutti gli esempi delle figure seguenti con valori di attacco compresi tra i 140 e i 150 Hz in corrispondenza di sillabe non accentate.

L'enumerazione-a-due comincia a manifestarsi in altri casi, in cui già la sezione tematica si costruisce in una connessione sintattica col rema, non sempre esplicitata, affidata a varie forme di continuazione (anche con accordo verbale libero):

(13) *mele e mmanna: zzùccuru 'n canna* (assente in API)
(14) *cavaḍḍu e bbarca: pe' cci' li cavarca* (assente in API)
(15) *prèteche e mmaluni, òlene te stasçiuni* (API 12.05.03.20)
(16) *acqua e scelu, nu' rresta mai 'n celu* (cfr. API 11.05.02a.01)
(17) *oju e ssale: ogni erva vale* (cfr. API 05.04.14.22-23)

È in esempi come questi – esemplificati da (17), analizzato in Fig. 5 —che si possono osservare gli effetti dell'inserimento di una struttura binaria all'interno di un'unità continuativa (come illustrato per l'italiano da Romano 2025). Oltre a un ottimo esempio delle reali condizioni con cui si realizza la coordinazione (e cioè dominanza del raddoppiamento fonosintattico e riduzione del connettore lessicale in coalescenza col segmento finale del primo elemento coordinato), l'unità continuativa comprime la struttura ascendente-discendente dell'enumerativa-a-due in un profilo di sospensione collegato mediante laringalizzazione a un più convenzionale schema dichiarativo (*ogni erva vale*).

Soluzioni simili si presentano anche in condizioni di segmentazione (e, di nuovo, accordo libero):

(18) *la fica e ll'ulìa, raccòjila ogni ddia* (cfr. API 08.06.16.08)
(19) *cane e ffurastieru, pìjalu culla mazza* (API 06.02.04.07; cfr. 04.01.02e.02)

L'analisi dell'esempio (18), v. Fig. 6, con una sillaba extrametrica nel secondo segmento e una rima perfetta, permette di osservare da un lato la maggiore enfasi della continuazione (visibile nello scarto maggiore tra minimi e massimi) e dall'altro

la ripresa di vigore nella sezione rematica quando segmentata (con sobbalzo melodico sulla posizione del verbo interessata dall'accento lessicale).

Interessanti sviluppi si presentano in caso di combinazione di enumerazione-a-due, espansione aggettivale e costituenza simmetrica anche in paratassi (v. anche dopo):

(20) *ovu te ca**ḍḍ**ina e vvinu te cantina, su' lla meju meticina* (cfr. API 05.04.09.04)
(21) *cullu pane e ccull'ulìe, poi tirare to'-**ṭṭ**re ddie* (assente in API)
(22) *li ciucci se vàttene, e lli varili se scàsciane* (API 09.02.02.20)
(23) *la ca**ḍḍ**ina face l'ou, e allu ca**ḍḍ**u ne uschia lu culu* (API 09.09.01a.08)

L'esempio (22) in Fig. 7 presenta un'altra enumerazione-a-due che però stavolta include due clausole coordinate, la prima in una sezione continuativa e la seconda in una dichiarativa. Si nota la diversa disposizione, su tonalità scalate, dei due segmenti accentati dei costituenti nominali con funzione di soggetto e la distinta evoluzione melodica dei costituenti verbali nelle due posizioni.

A questi schemi si aggiungono numerose costruzioni tipiche (*è mmèju… ca…*, *x è/ete cchiù … te/ca…*, *mmar'a…*, *jat'a…*, *ci'…*, *ci'…*, *ci'…*):[10]

(24) *è mmeju fumu te cucina, ca jentu te marina* (API 05.03.04.13)
(25) *la palora maligna, è cchiù ffiacca te la cramigna* (assente in API)
(26) *mmar'a cci' nu' sse cratta coll'ugne sua* (assente in API)
(27) *jat'a **ḍḍ**a casa, a **ḍḍ**ù nc'è nna chìraca rasa* (API 12.02.02.28)
(28) *ci' tene mamma, nu' cchianga* (cfr. API 04.04.03a.35)
(29) *ci' cummercia campa; ci' fatica more* (cfr. API 07.04.04.05)

[10] Il primo riecheggia esempi italiani come «Meglio l'uovo oggi che la gallina domani»; il secondo è più diffuso di quanto non lo siano in italiano esempi come «Contano più i fatti che le parole»; l'ultimo risponde a uno schema del tipo 'chi una cosa e chi l'altra', come nell'esempio «Chi lavora ha una sarda, chi non lavora una e mezza». Il penultimo è dello stesso tipo già visto in (6), mentre gli altri due sono particolarmente tipici e con corrispondenze scarse e deboli nella tradizione di altre regioni. Sal. *mmar'a cci'…* corrisponde all'incirca a it. *sfortunato chi…* mentre sal. *jat'a cci'…* corrisponde all'incirca a it. *beato chi…*

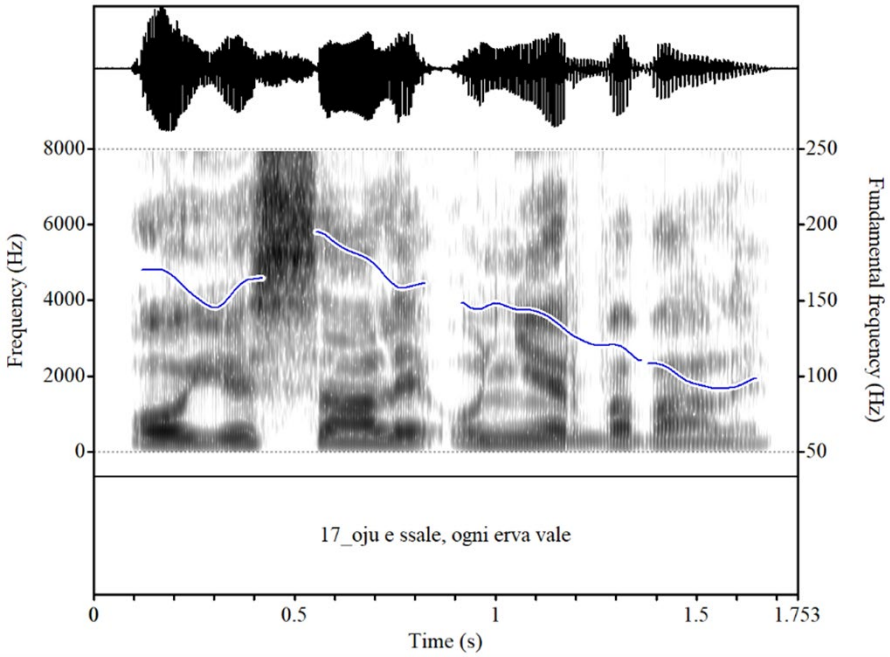
8000
6000
4000
2000
0
Frequency (Hz)
250
200
150
100
50
Fundamental frequency (Hz)
17_oju e ssale, ogni erva vale
0
0.5
1
1.5
1.753
Time (s)

Fig. 5.

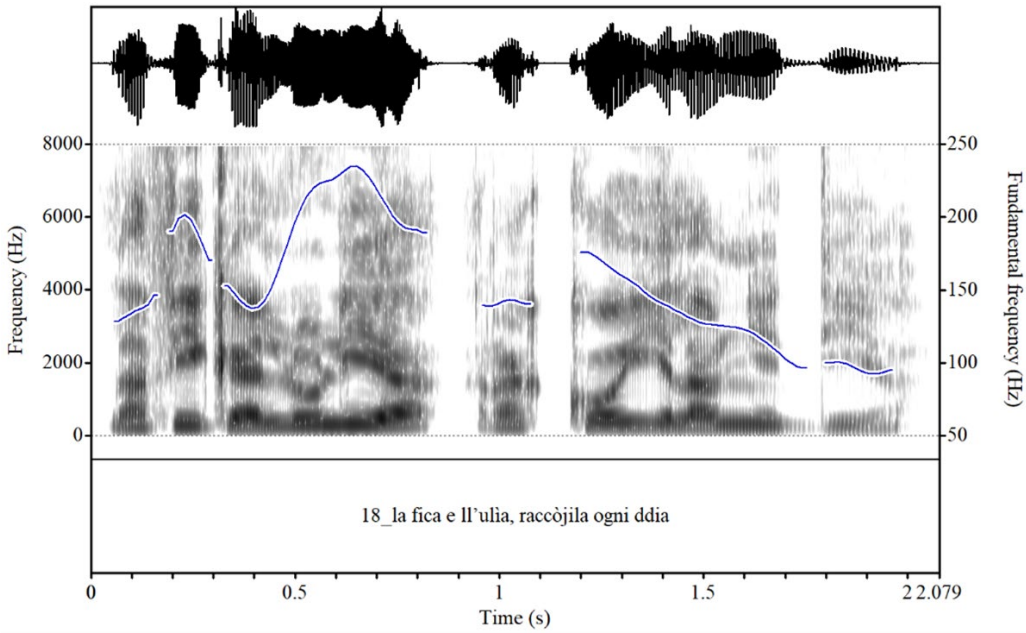
8000
6000
4000
2000
0
Frequency (Hz)
250
200
150
100
50
Fundamental frequency (Hz)
18_la fica e ll'ulìa, raccòjila ogni ddia
0
0.5
1
1.5
2 2.079
Time (s)

Fig. 6.

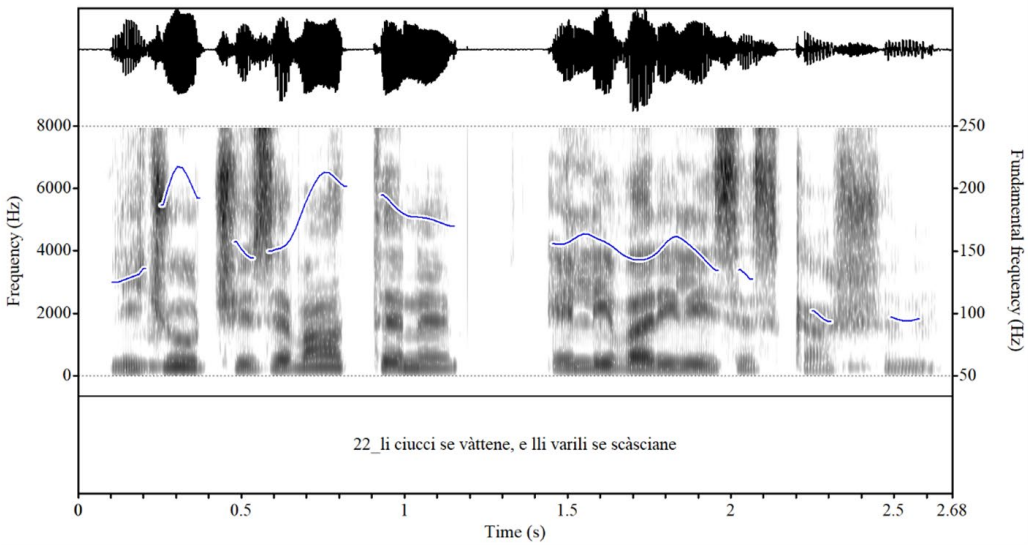
Frequency (Hz)
8000
6000
4000
2000
0
Fundamental frequency (Hz)
250
200
150
100
50
22_li ciucci se vàttene, e lli varili se scàsciane
0
0.5
1
1.5
2
2.5
2.68
Time (s)

Fig. 7.

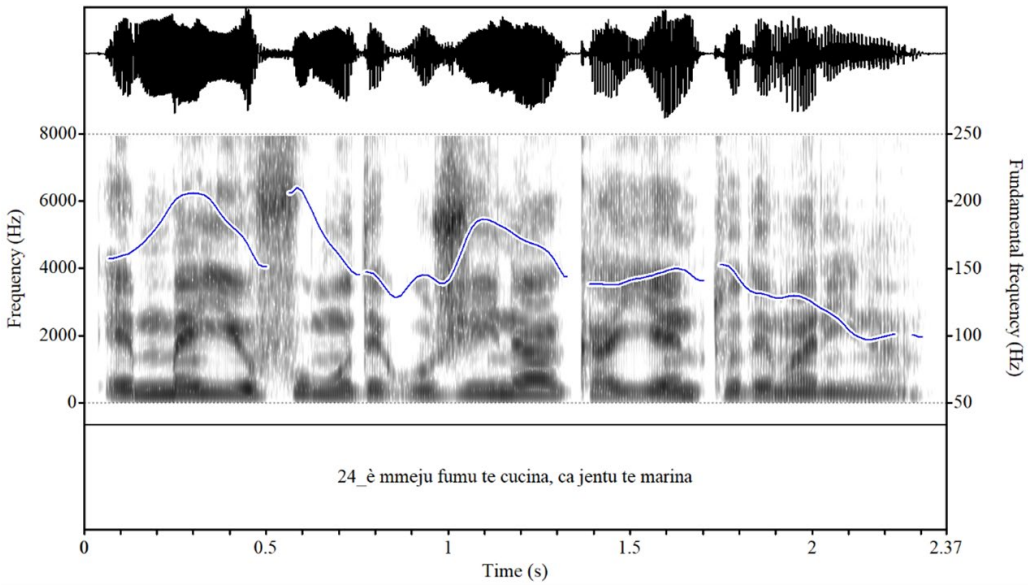
Frequency (Hz)
8000
6000
4000
2000
0
Fundamental frequency (Hz)
250
200
150
100
50
24_è mmeju fumu te cucina, ca jentu te marina
0
0.5
1
1.5
2
2.37
Time (s)

Fig. 8.

L'esempio (24), analizzato in Fig. 8, presenta un'altra conferma alla soluzione enunciativa tipica già descritta sopra: nulla da aggiungere alle caratteristiche già osservate per la sezione dichiarativa finale, mentre rileviamo come all'unità continuativa corrispondano in questo caso tre accenti lessicali, affidati a valori di f_0, intensità e durata che gerarchizzano le tre prominenze, lasciando un deciso allungamento alla finale non accentata, come marca di confine prosodico.

Torniamo però agli altri esempi, visto che l'ultimo, il (29), anticipa un altro tipo binomiale articolato che qui non si evidenzia per via dell'estrema brevità dei costituenti, ma che ritroveremo dopo, negli esempi (40) e (41).

Tra gli altri esempi emergono però ancora costruzioni in cui un *frame* definito nella prima parte si ripete nella seconda parte con elementi diversi (spesso in rima o in assonanza):

(30) *lu pacciu mina, e llu furbu ccoje* (cfr. API 02.01.08a.03)
(31) *fija inṭr'e fasce, tote inṭr'e casce* (API 04.02.05.04)

La struttura si complessifica spesso ulteriormente componendosi di binomi di enunciati a loro volta costituiti da clausole più o meno articolate. Strutture di questo tipo sono presenti in diverse decine di casi e risultano in genere affidate a forme di continuazione che si risolvono con particolari intonemi dichiarativi intesi a sottolineare i contrasti (con rilievi focali contrastivi prevedibili):

(32) *ci' cate e sse aẓẓa, nu' sse cunta pe' ccaduta* (API 02.03.08.27)
(33) *culla pressa e ccullu fuci, nenzi viti e nnenzi nduci* (assente in API)
(34) *la fica nu' ffila e nnu' ttesse, ma te Pasca vastuta esse* (assente in API, ma cfr. 10.04.02.14 e altri)

(35) *sutt'alla nive, pane; sutt'all'acqua, fame* (API 11.05.18.05)
(36) *fiji crandi, quai crandi; fiji piccinni, quai piccinni* (API 04.04.05.25)
(37) *fanni male e ppenza; fanni bbene e scòrdate* (cfr. API 02.04.02a.10)
(38) *fitate e ffaci bbonu; nu' tte fitare e ffaci meju* (cfr. API 03.01.05.04-05)

(39) *ci' vave alla fera e nnu' ttene turnisi, vave ritendu e ttorna culli musi mpisi* (cfr. API 07.04.02.10-11)
(40) *cull'arte e ccullu ngannu, se vive pe' menẓ'annu; cullu ngannu e ccull'arte, se vive l'aḍḍa parte* (assente in API)

(41) *quandu nnesti e cquandu puti, nunn'è ttiempu te naputi; quandu nfaccia la marvasìa, tutti fùcene alla zzia* (API 04.05.05.10)

A titolo di esempio valutiamo il (35), le cui caratteristiche, simili a quelle riscontrate per (36), sono visualizzate in Fig. 9. Lo schema è chiaro: i due elementi continuativi (*sutt'alla nive* /CT/ e *sutt'all'acqua* /CT/) sono inseriti a loro volta, il primo, in un'unità complessivamente continuativa (/CT//) e il secondo all'interno della sezione dichiarativa (secondo sezione del proverbio). Le differenze saltano all'occhio: *sutt'alla nive* è parte della sezione preparativa, con maggior grado di attivazione, e presenta quindi scarti più modulati (anche al passaggio sul primo segmento conclusivo, *pane*, realizzato alto e piatto, a garanzia degli effetti di continuazione globale); *sutt'all'acqua* continua, ma all'interno di una sezione dichiarativa assertiva ed è quindi meno modulato, in una tonalità più bassa, prima del segnale di chiusura finale, assicurato sul secondo segmento nucleare.

Lo schema è lo stesso per gli altri esempi menzionati, dal (37) al (40), nei quali però le unità tornano ad articolarsi secondo uno schema di enumerativa-a-due, tanto nella sezione introduttiva, quanto in quella conclusiva.

In alcuni casi si giunge all'enumerazione multipla (con constituenti nominali, verbali/frasali) in una delle due sezioni:

(42) *amore, tosse e rrugna, nu' sse pòtene scundire* (cfr. API 02.03.14.15)
(43) *la spurchia, la rasina e lla furmica, se màngiane le fave e lla fatica* (cfr. API 09.17.08.02)
(44) *acqua d'austu: oju, mele e mmustu* (API 11.06.01.30)
(45) *la ṭramuntana tura ṭṭre ggiurni: nasce, pasce e mmore* (cfr. API 11.05.05.13-20)
(46) *ṭṭre suntu le cose ca fùttene lu villanu: lu mercatu, la critenzia e llu chiuvire chianu chianu* (cfr. API 11.05.09-02)

Si hanno poi strutture informative allusive, in forma di presentazione dell'argomento e sviluppo alternativo, anche queste secondo un modello enumerativo chiuso con segnalazione del penultimo elemento (v. Fig. 10):

(47) *alu longu: o fame o site o sonnu* (cfr. API 01.06.02.09)

In una decina di casi si verificano poi soluzioni che ricorrono a domande, per lo più retoriche, ma che conservano una certa carica interrogativa anche quando solo in forma antitetica/dubitativa:

(48) *paparina senza lapazzu, cci nde fazzu?* (assente in API)
(49) *mo' pe' llu miessi, mo' pe' llu ṭrappitu, quandu lu visçiu stu maritu?* (assente in API)
(50) *sparagna la farina quandu la maṭṭra è cchina; ma quandu lu fundu pare a cci sserve sparagnare?* (cfr. API 07.03.15.24 + 07.03.15.14)

L'esempio (48), illustrato in Fig. 11, permette di osservare più che altro una funzione presentativa della prima sezione, con un andamento globalmente discendente disattivato in finale. Per il resto presenta lo schema tipico di una domanda *k*, con picco melodico sull'elemento interrogativo (equivalente di it. *che...?*) e andamento finale con modulazione ascendente-discendente contenuta sulle ultime due sillabe.

E, con queste, giungiamo infine a vere e proprie costruzioni dialogiche di botta-e-risposta come nel caso di un altro esempio con accordo verbale libero:

(51) *te ḍḍù vene la raggia canina? te ḍḍù manca l'oju e lla farina* (cfr. API 08.04.03.08)

Quest'ultimo esempio [*da dove viene la rabbia canina? da dove mancano l'olio e la farina*], illustrato in Fig. 12, presenta la domanda *k*, in prima posizione (si chiama anche questa domanda *k* benché l'elemento interrogativo non preveda questo suono iniziale, come d'altr'onde in italiano *(da) dove*). Il profilo complessivo è come quello della seconda sezione descritta in Fig. 11, con rilievo sul primo elemento accentabile (*ḍḍù*) e un elaborato segmento conclusivo che riprende quest'elemento con un sintagma coordinato come argomento (enumerativa-a-due).

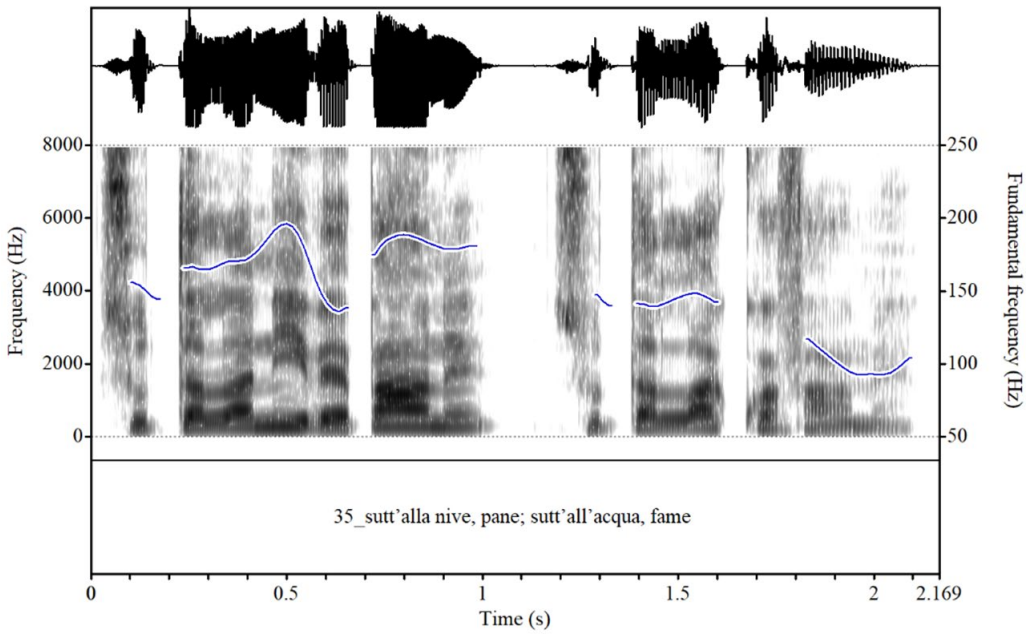
8000
6000
4000
2000
0
Frequency (Hz)
250
200
150
100
50
Fundamental frequency (Hz)
35_sutt'alla nive, pane; sutt'all'acqua, fame
0
0.5
1
1.5
2
2.169
Time (s)

Fig. 9.

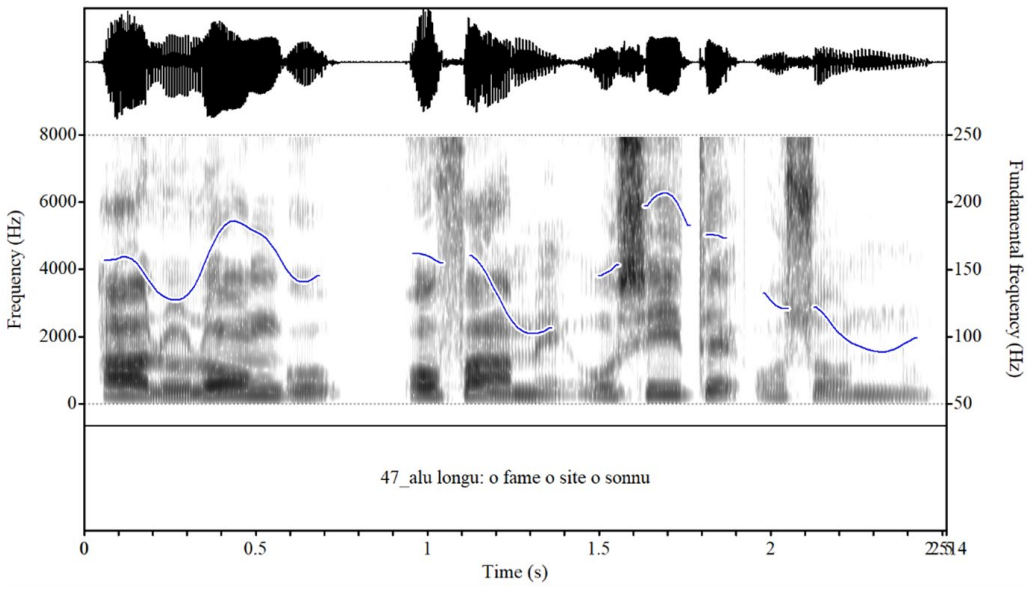
8000
6000
4000
2000
0
Frequency (Hz)
250
200
150
100
50
Fundamental frequency (Hz)
47_alu longu: o fame o site o sonnu
0
0.5
1
1.5
2
Time (s)

Fig. 10.

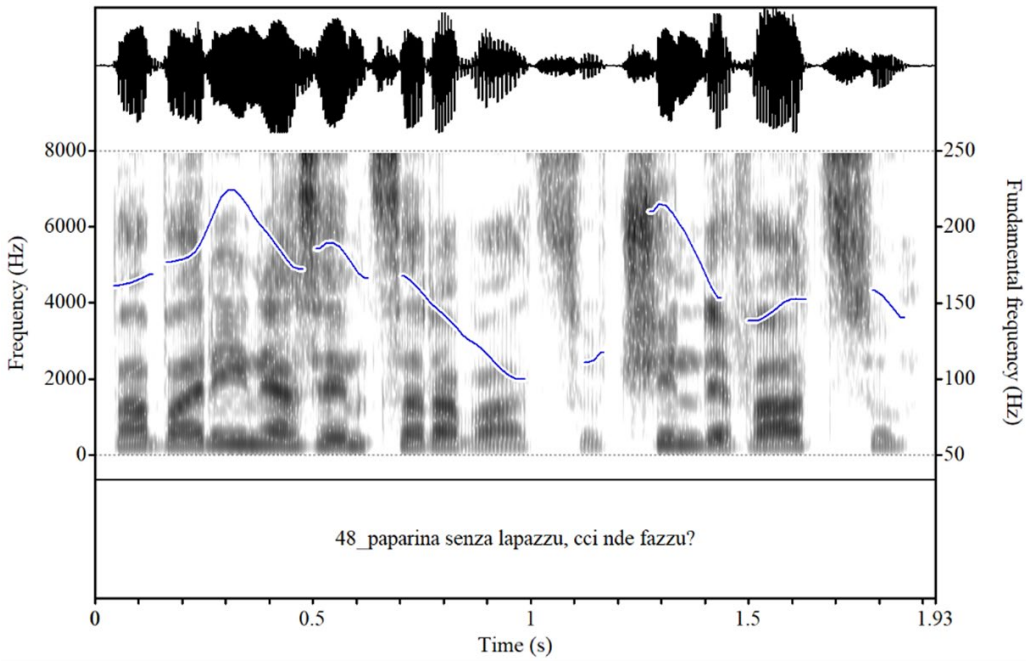
8000
6000
4000
2000
0
Frequency (Hz)
250
200
150
100
50
Fundamental frequency (Hz)
48_paparina senza lapazzu, cci nde fazzu?
0
0.5
1
1.5
1.93
Time (s)

Fig. 11.

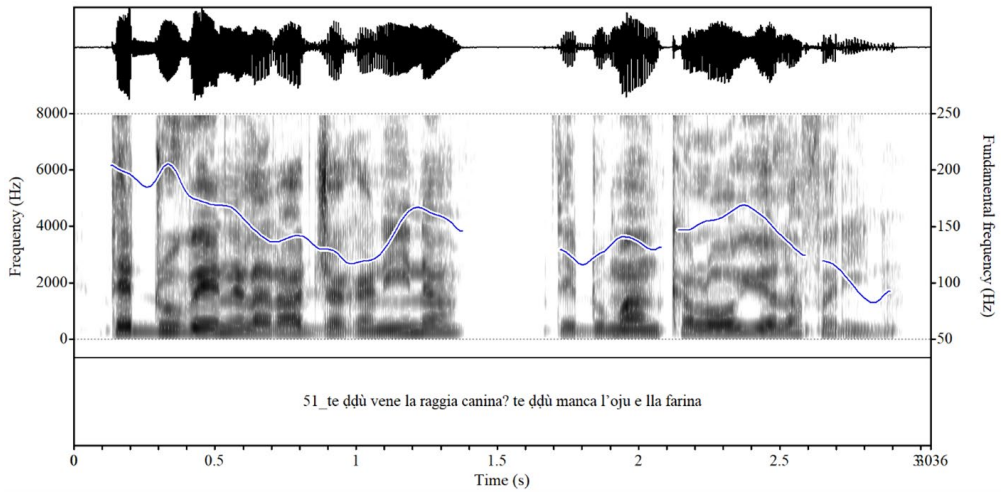
8000
6000
4000
2000
0
Frequency (Hz)
250
200
150
100
50
Fundamental frequency (Hz)
51_te ḍḍù vene la raggia canina? te ḍḍù manca l'oju e lla farina
0
0.5
1
1.5
2
2.5
3.036
Time (s)

Fig. 12.

Soluzioni come questa, insieme a esempi più generali come quello offerto in esergo, ancora più ammiccante per via del gioco di parole translinguistico (sal. *ombra* = it. *vomere*) invitano alla valutazione di aspetti ludici e a una certa teatralizzazione del detto di spirito che non può non manifestarsi con un'intonazione espressiva che contribuisce a una particolare connotazione orale di questo tipo testuale, sfortunatamente persa nelle raccolte scritte.

6. CONCLUSIONI

La panoramica qui offerta di soluzioni particolarmente ricorrenti nella definizione di schemi prosodici di caratterizzazione del significante in questo genere testuale non ambisce né a dare una rappresentazione esaustiva dei tipi paremiologici più frequenti nel patrimonio tradizionale salentino (di un'area quanto si vuole ristretta) né a fornire un insieme di osservazioni in grado di rispondere alle necessità descrittive delle molteplici possibilità interpretative di uno stesso motto sentenzioso. Il modello analitico offerto, solidamente ancorato a dati che sempre più si incoraggia ad allestire in formato di archivio orale, riprende però elementi di una teoria del parlato che comincia ad articolarsi attorno a osservazioni maturate in decenni di analisi del ruolo strutturante della prosodia.

Come ho provato a mostrare con quest'applicazione a un insieme specifico di paremìe, nelle rappresentazioni, e ancor più nei tentativi di analisi, classificazione e tipologizzazione delle unità autonome di questo livello fraseologico e del genere enunciativo che comporta, sembra irrinunciabile valutare anche aspetti performativi. Nonostante la grande attenzione riservato al senso, non sembra infatti trascurabile il valore attribuito al significante di queste unità multilessicali, e occorre valutare quanto meno le caratteristiche macroprosodiche che, al suono dei ritmi e delle melodie specifici della parlata in questione (rilevabili anche senza l'ausilio di strumenti di visualizzazione, ma già soltanto affinando l'ascolto), rispondono a schemi di costruzione ricorrenti, contribuendo a rafforzarne le qualità che facilitano la trasmissione intergenerazionale e il recupero mnemonico. Oltre, quindi, a spostare l'attenzione dalla forma grafica alla caratteristica forma sonora che assumono proverbi, rispetto ai modi di dire e altri idiomatismi e fraseologismi, questo contributo invita a considerare la possibilità che, grazie alle tecnologie più recenti, le operazioni di analisi e classificazione delle paremìe includano in futuro allestimenti di dati orali raccolti come solo i dialettologi sanno fare, alla scuola di studiosi di grande cultura come Enrique Gargallo.

RIFERIMENTI BIBLIOGRAFICI

БАРАНОВ А.Н. / ДОБРОВОЛЬСКИЙ Д.О. (2008): *Аспекты теории фразеологии*. Москва: знак.

BERRUTO, Gaetano (1972): «Significato e struttura del significante in testi paremiografici», *Parole e Metodi,* 4, p.189-211.

BOGGIONE, Valter / MASSOBRIO, Lorenzo (2004): *Dizionario dei proverbi. I proverbi italiani organizzati per temi*. Torino, UTET.

CINI, Monica (2005): «La fraseologia tra teoria e pratica lessicografica», *Studi di lessicografia italiana*, 22, p. 283-318.

COLÓN DOMÈNECH, Germà (2010): «Los refranes en la Romania», in GARGALLO GIL, José Enrique *et al.* (2010): *Paremiología romance. Los refranes meteorológicos*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 11-23.

CORREAS MARTÍNEZ, Miguel / GARGALLO GIL, José Enrique (2003): *Calendario romance de refranes*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

CORPAS PASTOR, Gloria (2003): *Diez años de investigación en fraseología: Análisis sintáctico-semánticos, contrastivos y traductológicos*, Madrid/Frankfurt am Main: Ibero-Americana/Vervuert.

DE DONNO, Nicola G. (1995): *Dizionario dei Proverbi Salentini*. Galatina: Congedo.

DE MASI, Salvatore / D'ARMENTO, Franco (2012): *Proverbi salentini. Un'analisi linguistica e culturale*. Lecce: Pensa Multimedia.

FRANCESCHI, Temistocle / CERVINI, Claudia / GUARINO AMATO, Manuela / MAZO, Mercedes / MELIS, Luisa (2000): *Atlante Paremiologico Italiano: Questionario. Ventimila detti proverbiali raccolti in ogni regione d'Italia*. Alessandria: Dell'Orso (1ª ed. 1998).

FRANCESCHI, Temistocle (2010): «La paremiologia territoriale (geoparemiologìa) in Italia. Meteorologia e calendario nell'Atlante Paremiologico Italiano (API)», GARGALLO GIL, José Enrique *et al.* (2010): *Paremiología romance. Los refranes meteorológicos*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 221-242.

GARGALLO GIL, José Enrique (a cura di), coll. BASTARDAS, Maria-Reina / FONTANA i TOUS, Joan / TORRES TORRES, Antonio (2010): *Paremiología romance. Los refranes meteorológicos*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

GARGALLO GIL, José Enrique (a cura di), coll. BASTARDAS, Maria-Reina / FONTANA i TOUS, Joan / IANNÀCCARO, Gabriele / TORRES TORRES, Antonio (2011): *I proverbi meteorologici. Ai confini dell'Europa romanza* (Atti del «Segundo Seminario Internacional sobre refranes meteorológicos», Universidad de Barcelona, 27 y 28 de mayo de 2010), Alessandria: Dell'Orso.

GATTO ARIGLIANI, Caterina (1989): *Proverbi di Parabita*. Galatina: Congedo.

GRANGER, Sylviane / MEUNIER, Fanny (eds.) (2008): *Phraseology. An interdisciplinary perspective*. Amsterdam: J. Benjamins.

GUERRIERO Francesco (2026): *Proverbi e diverbi in dialetto salentino commentati*. Castiglione (Lecce): Giorgiani.

IMPERIALE, Riccardo / AUTELLI, Erica / SCHAFROTH, Elmar (2025): *Manuale di fraseologia*. Alessandria: Dell'Orso.

LAMBERTINI, Vincenzo (2022): *Che cos'è un proverbio*. Roma: Carocci.

MASINI, Francesca (2009): «Phrasal lexemes, compounds and phrases: A constructionist view», *Word Structure*, 2(2), p. 254-271.

PAMIES BERTRÁN, Antonio (2017): «Fraseología y variación diatópica en español», *Verba hispanica: anuario del Departamento de la Lengua y Literatura Españolas de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Ljubljana*, 25, p. 55-81.

PORTO BUCCIARELLI, Lucrecia B. (1981): «Considerazioni sulla tipologia del proverbio condotte sui materiali dell'API», *Lingua e Storia in Puglia*, XIV, 77-82.

ROMANO, Antonio (1999-2001): *Analyse des structures prosodiques des dialectes et de l'italien régional parlés dans le Salento: approche linguistique et instrumentale*, Lille: Presses Univ. du Septentrion.

ROMANO, Antonio (2011): «"Quando il vento soffia, facciamo come la canna": la paremiologia grika e salentina tra meteorognostica e metafore meteorologiche», in GARGALLO GIL, José Enrique *et al.* (2010): *I proverbi meteorologici. Ai confini dell'Europa romanza* (Atti del «Segundo Seminario Internacional sobre refranes meteorológicos», Universidad de Barcelona, 27 y 28 de mayo de 2010), Alessandria: Dell'Orso.149-175.

ROMANO, Antonio (2021): "Proverbi griki di Sternatia", archivio di registrazioni, Torino: LFSAG [https://www.unito.lfsag.it/ark/proverbi_griki.html].

ROMANO, Antonio (2025): *La linguistica generale rifondata sull'oralità*. Alessandria: Dell'Orso.

SARDELLI, Maria (2024): «Analisi linguistico-traduttiva delle paremie in letteratura. Fonti bibliografiche e metodo scientifico», *Lingue e Linguaggi*, 61, p. 459-473.

SPECCHIA, M. Sabrina (1995): *Raccolta di proverbi e detti popolari salentini*. Tesi di Laurea non pubblicata della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università degli Studi di Torino (rel. L. Massobrio), anno accademico 1994-1995.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 591–608, https://memoriadelcor.org

LA ADSCRIPCIÓN DEL RIBAGORZANO BENASQUÉS AL ÁMBITO LINGÜÍSTICO ARAGONÉS DESDE UN PRISMA HISTORIOGRÁFICO

José Antonio SAURA RAMI
Universidad de Zaragoza

1. INTRODUCCIÓN

La filiación aragonesa de la lengua ribagorzana benasquesa se inicia con los trabajos de Menéndez Pidal (1908 y 1916), verdadero punto de partida para algunos estudios de otros especialistas que han seguido sus pasos. Es el caso de Alvar (1955), Haensch (1958), Plaza (1990), Vázquez (1994, 1998) y, en parte, Saura (2003). En lo sucesivo expongo los argumentos de cada uno de estos autores y efectúo una crítica de estos.

2. MENÉNDEZ PIDAL (1908, 1916)

2.1. Ciertamente, Menéndez Pidal (1908: 343) señala como criterio esencial para separar el aragonés del catalán la diptongación de las vocales /e/ y /o/ breves tónicas: si una determinada variedad lingüística de la frontera catalanoaragonesa diptonga esas vocales, se debe adscribir al aragonés; en cambio, si no las diptonga, se ha de incluir en el catalán. Se trata de una tesis que parece asumir, asimismo, Griera (1914) al señalar que la diptongación es también característica de Benasque, donde recoge el sustantivo *diens* < DĔNTES (p. 46). Sin embargo, la obra de este último autor está llena de deficiencias de todo tipo: erratas múltiples como la atribución a una misma localidad (Binéfar) de las voces *feche* e *hígado* (pp. 97-98), concepciones manifiestamente erróneas como creer que la *-o* final en el Ésera es

fruto de una reconstrucción tardía (p. 105) o como que los participios del tipo *cantau* proceden de una vocalización de la /d/ final en un estadio anterior *cantad*; la misma ausencia de un estudio efectivo de los límites lingüísticos, con lo que se invita al lector a deducirlos de los diversos cuadros comparativos, etc. Son aspectos, entre otros, que criticó acertadamente Menéndez Pidal (1916) en un amplio artículo, por lo que no insistiré en ellos. Ahora bien, se cumple hogaño el centésimo décimo aniversario de ese importante texto pidaliano y, si justo es señalar su vigencia en aspectos como los arriba indicados, no sería científicamente aceptable obviar sus carencias, que también las tiene, sobre todo considerando el largo lapso de tiempo transcurrido y el avance de la investigación en los campos de la toponimia, la dialectología, la romanística y la historia medieval. Esas objeciones son, a mi juicio, las siguientes:

2.2. La afirmación de que el habla de Ribagorza no tiene la menor unidad (p. 82). Si nos centramos en las hablas vivas del norte del antiguo condado, es cierto que a occidente se conserva la /o/ final (en un 54.4%),[1] diptonga la /e/ y la /o/ breves tónicas (en un 45%[2] y un 58%,[3] respectivamente) y pervive de modo casi general la /n/ final en sílaba tónica (por retomar los cuatro argumentos que M. Pidal indica en las pp. 82-83), mientras que a oriente esa /o/ final desaparece sistemáticamente, no hay diptongación de /e/ ni de /o/ y la /n/ final se pierde prácticamente siempre. Es obvio, asimismo, que, dada su peculiar historia (incorporación al condado de

[1] Este porcentaje quiere ser una primera aproximación al cálculo de este fenómeno y se basa en los sustantivos con /o/ final átona y sin /o/ final átona (incluidos los deverbales: *chemec*, *ixopllit*, *renill*…) procedentes de la obra de Ballarín (1978), una vez eliminados los aragonesismos, los castellanismos (incluidos los cultismos) y los galicismos. En total, se trata de un corpus formado por 596 unidades, de las que 327 conservan la /o/ final (el 54.4%) y 272 presentan apócope de /o/ o apoyo vocálico /e/, como sucede en *sapte*, *dimenche*, *esclle*, etc. (el 45.6%).

[2] Este porcentaje difiere del obtenido en Saura (2003: 56) y es fruto de la afinación del método en los siguientes aspectos: supresión de algunos castellanismos (*tierno*, *viernes*), eliminación de las diptongaciones ante yod por ser condicionada y, además, darse tanto en el estrato protorromance de la lengua ribagorzana (*ahiere*, *huê*) como en el estrato de tipo occitano (*sies*, *piente*), descarte de todas las formas verbales (que tienen una dinámica particular debido a los procesos analógicos), no consideración de las formas sufijadas (*carandiello* / *monimén*) y, especialmente, ampliación de la base de datos, donde han surgido más casos de no diptongación (*cheulo*, *chudeva*, *conchestra*, *culebra*, *derrè*, *Dèu*, *lleuto*, *pimenta*, etc.).

[3] Este porcentaje difiere también del obtenido en Saura (2003: 55) y es consecuencia de la afinación del método: eliminación de castellanismos (*muerte*, *suerte*), no consideración de las diptongaciones ante yod por ser condicionada y, además, darse tanto en el estrato protorromance de la lengua ribagorzana (*cueto*, *huê*) como en el estrato de tipo occitano (*fuell*, *ueit*), descarte de todas las formas verbales (que tienen una dinámica particular debido a los procesos analógicos), eliminación de las formas sufijadas (*bruixuelo* / *esquirol*) y, sobre todo, extensión de la base de datos, en que han aflorado más casos de no diptongación (*boga*, *borda*, *chous*, *conca*, *dos* 'espalda', *nou* 'nuevo', *oli*, *picaport*, *rebost*, etc.).

Tolosa, independencia junto al Pallars, independencia como condado, influencia pallaresa sobre la Ribagorza oriental, entrada en Aragón, pertenencia a España),[4] Ribagorza no podía tener una unidad lingüística monolítica en modo alguno. Ahora bien, aceptado eso, también resulta innegable la existencia de profundos elementos de convergencia que afectan a rasgos ribagorzanos capitales con rango de generalidad, y tan importantes como los utilizados por el insigne lingüista (y diríamos que aun más, pues estos no admiten excepciones): la palatalización de toda /l/ inicial (*llana*, *llata*), la palatalización de todos los grupos de consonante agrupada seguida de /l/ (*cllau*, *fllo*, *pllata*, *blleda*, *llèra*), el carácter mudo de toda /ɾ/ final (*amà*, *temé*, *partí*), el indefinido perifrástico (*va fè*, *van dí*), los imperfectos en *-ba* (*amaba*, *temeba*, *partiba*), los gerundios apocopados (*amàn*, *temén*, *partín*), la desinencia *-m* de 1ª persona del plural (*fem*, *dim*) la combinación pronominal *lo* + *i* 'se lo', etc.

2.3. Pero, además, si estudiamos con cierto detenimiento la toponimia de la Alta Ribagorza, entonces la propia concepción de los cuatro argumentos aducidos por M. Pidal adquiere una nueva dimensión,[5] al comprobar que la conservación de la *-o* final y la diptongación de /e/ y /o/ breves tónicas se dan de forma masiva no solo en la Alta Ribagorza central y oriental, sino también en el Pallars; al tiempo que la presencia de /n/ final en sílaba tónica pervive también hacia el Valle de Bohí y el Pallars.[6] Es decir, los datos de la toponimia ribagorzana centro-oriental y pallaresa contravienen las características de las lenguas habladas actualmente en esos territorios, remitiendo a claros procesos de sustitución lingüística, a la vez que están en consonancia con los elementos del ribagorzano hablado hoy en el Valle de Benasque.

2.4. La consecuencia de todo ello es que la división en dos que M. Pidal hace de Ribagorza (p. 83) se revela real en el caso de las hablas vivas, pero solo relativamente, en función de los rasgos que se tomen en consideración; y en el caso de la toponimia resulta insostenible porque hay una unidad evidente en todo el norte del antiguo condado. Y si sigue siendo verdad que esa zona está dominada por «límites sueltos»,

[4] *Vid.* por ejemplo las obras de Bolós / Hurtado (2012: 5) y Galtier (1981).
[5] Recordemos a este respecto la veneración que profesaba Menéndez Pidal por los testimonios extraídos de la toponimia (Fernández Ordóñez 2006).
[6] *Vid. Castieso* (Aneto) < CASTĔLLU, *Viedre* (Unarre) < VĔTERE; *Escalado* < -ATU, *Pujòlo* < -ŎLU; *Puifalcon* (Taúll) < FALCŌNE, *Estaon* (Ainet) < STATIŌNE en Coromines (1965: 134, 122, 125); para la diptongación de /o/ breve tónica en la toponimia de la Ribagorza central y oriental, cf. Vázquez (1994: 271-274, 1998: 910-912) y para ejemplos de este mismo fenómeno en el Pallars, cf. Saura (2009: 84-85).

no lo es menos que esos límites no se pueden seguir manteniendo ya donde él los fijó, sino que han de desplazarse mucho más al este (al menos, al condado de Pallars). Por lo demás, la existencia al sur de Benabarre de un haz de límites ya reunidos puede deberse también —como admite el propio M. Pidal (p. 87)— al avance moderno de la lengua oficial, de la castellanización, que sin duda ha trastocado el *statu quo* inicial.

2.5. Tampoco puede sostenerse que la mitad occidental de la Alta Ribagorza hable aragonés y que la mitad oriental hable catalán: el estrato toponímico ribagorzano centro-oriental y el pallarés poseen unas características afines que se prolongan en la toponimia ribagorzana occidental, la cual se muestra a su vez congruente con la lengua actual del Valle de Benasque. Tiene razón M. Pidal (pp. 82 y 84) cuando escribe que ese dialectalismo primitivo ha de ser anterior a la Reconquista, al condado de Ribagorza y al obispado de Roda: en efecto, procede de la romanización, es fruto de la evolución del latín vulgar en Ribagorza, pero de ningún modo puede denominarse «aragonés» porque Ribagorza es un condado independiente hasta 1025[7] y no se incorpora a Aragón hasta 1044, de manera que se trata de un romance paralelo al aragonés nacido en el condado de Aragón con cuyas características en parte converge y en parte no, muchas de las cuales se han datado en los ss. IX, X y principios del XI. Por consiguiente, solo puede denominarse con propiedad «ribagorzano», como he avanzado en diversos trabajos anteriores[8] y como también han señalado Terrado *et alii* (2000) y Terrado (2002).[9]

2.6. Un romance que Ribagorza proyectó al sur con la Conquista cristiana durante el s. X fundamentalmente a través de los valles del Isábena y del Ésera (hasta Graus)[10] y, ya formando parte del Reino de Aragón, hacia La Litera, de modo que algunas de sus características específicas se perciben incluso en Fraga y en Torrente de Cinca (v. gr. la palatalización de los grupos de consonante agrupada + /l/: *blleda*, *cllau*, *fllo*, *plloure*, *llèra*…). Por tanto, a partir del s. X el condado, con su tipo lingüístico

[7] Al menos por lo que se refiere al Valle de Benasque (Bolós / Hurtado 2012: 25).
[8] *Vid.* Saura (2017, 2018, 2022).
[9] Este investigador, el gran promotor de los estudios de toponimia ribagorzana, lo denomina «ribagorzano antiguo». En concreto: «[…] para las modalidades románicas que suponemos en los siglos VIII, IX y X hemos hablado siempre de "ribagorzano antiguo", a fin de no incurrir en un anacronismo. Creemos que la distancia geográfica que separa Ribagorza del condado de Aragón o de los condados de Besalú y Barcelona es grande […]. **En nuestra opinión, no es adecuado hablar de aragonés ni de catalán en la Ribagorza del siglo X. Quizá tampoco debiéramos hablar de catalán en el Pallars de esa época**» (Terrado 2002: 1639 y 1641), la negrita es mía.
[10] Sobre la expansión al sur de Ribagorza en este tiempo, cf. Galtier (2006).

norteño, sí condiciona la lengua de las cuencas medias y bajas de esos ríos al norte de Benabarre, de la Litera[11] y, al menos en alguna medida, del Cinca medio, pese a lo que escribe M. Pidal (p. 81). Y lo mismo debe decirse de la diócesis de Roda, creada en el año 957 para añadir a la independencia política de Ribagorza la autonomía religiosa respecto de Urgel. Por lo demás y al hilo de las conquistas posteriores a 1137, no es correcto tampoco referirse a «Cataluña» (p. 85), ya que no existía todavía tal entidad política: podrá hablarse de los condados de Pallars, de Urgel o de Barcelona, con sus lenguas correspondientes, pero no de «Cataluña» hasta el s. XII.[12]

3. ALVAR (1955)

Por su parte, Alvar (1955), en su objetivo de trazar la frontera catalanoaragonesa al norte de Tamarite/Binéfar,[13] amplía el abanico de argumentos pidalianos en el nivel de la fonética,[14] a los que añade otros de morfología y léxico. Son estos:

3.1. Fonética

3.1.1. La existencia del fonema interdental sordo /θ/ en las modalidades aragonesas frente a su ausencia en las catalanas, que presentan /s/. Pero sabemos que en la Alta Ribagorza la presencia del fonema /s/ (y, por tanto, la inexistencia de /θ/) opera ya desde mediados del s. X (a. 951), de modo que este fenómeno no puede ser debido al catalán aquí.[15] Por otro lado, hay que advertir que la presencia en Ribagorza del

[11] El ribagorzano norteño de los conquistadores y de los repobladores interaccionará allí con las hablas mozárabes de la población que había quedado en este territorio bajo poder musulmán e impondrá muchas de sus características originarias. Ejemplos diversos de esta dinámica Norte-Sur, que se corresponde con los movimientos de conquista y repoblación peninsulares más antiguos, son la /ll/ inicial, las palatalizaciones de consonante agrupada, la /ɾ/ final muda, los gerundios apocopados, la desinencia *-m* general y la desinencia *-ts* (Lascuarri, Visalibons, Vilacarlle, La Poblla de Roda), a los que se pueden sumar los demostrativos *isto* e *ixo*, el adverbio *despús*, etc.). Estos son elementos, entre otros, que se transportan en la conquista de la Ripacurtia Nova, la que se gana desde la frontera carolingia del 872 (límite de la Ripacurtia Nuclearis) a la frontera de finales del s. X, con límite inferior en la línea de castros marcada por la línea Isclles-Arén-Fantova-Güel (cf. Bolós / Hurtado 2012: 23-24), y que conformarán las distintas modalidades medio y bajorribagorzanas.

[12] De hecho, el mismo concepto de Catalunya se opone a Pallars y Urgell incluso en pleno siglo XII (*OnCat*, 3, 336-37).

[13] Alvar se basa aquí en materiales ajenos, los allegados por Griera para el *Atlas Lingüístic de Catalunya* (ALC), que —todo hay que decirlo— suelen contener bastantes errores.

[14] Que —recordémoslo— eran la diptongación de /e/ y /o/ breves tónicas, la conservación de /o/ final y de /n/ final (aunque este último Alvar no lo considera). Como ya me he referido a ellos a propósito de la reseña de M. Pidal (1916) no repetiré los argumentos ya expuestos y remito a ellos (cf. *supra* apartados 2.2 y 2.3).

[15] *Vid.* Saura / Bueno (2019: 210).

fonema /θ/ no debe asimilarse sin más a influjo aragonés, pues existen modalidades ribagorzanas donde este fonema es propio (en tanto que desarrollo paralelo), lo que se ve perfectamente en diversos testimonios apelativos y onomásticos: *Fonz* (top.) < FŎNTES, *Vesicalianz* (top. de Llaguarres) < VALLES CALĔNTES, *poz* < PŎTES (Llaguarres) y *cen* < CĒNTUM (Azanuy, Peralta, San Esteban de Litera), etc. Nada de esto es aragonés: no hay diptongación y/o no existen tales voces.[16]

3.1.2. La presencia del fonema africado sordo /ʧ/ procedente de las combinaciones latinas o prerromanas GE-, GI-, JA-, JO-, JU- en aragonés frente a su ausencia en catalán. Ciertamente, se trata de un rasgo aragonés general, que afecta a las hablas vivas y a la toponimia de los condados de Aragón, Sobrarbe y de la Ribagorza histórica (incluida la margen izquierda del Noguera Ribagorzana),[17] desde donde se proyecta a La Litera: *chemec* < GEMICĀRE, *chesaire* < GYPSU, *chaure* < JACĒRE, *chous* < JŎVIS, *chove* < JŪVĔNE, *churiol* < JULIŎLU… Con los datos actuales, la cronología del fenómeno señala que el aragonés ya había consolidado este cambio a mediados del s. XV,[18] es decir, algo más de un siglo antes de lo que se atestigua en Ribagorza, pues la documentación de este rasgo aquí remonta a fines del s. XVI,[19] si bien se trata en ambos casos de dataciones provisionales. Por lo demás, si esta isoglosa fue llevada desde Aragón y desde Ribagorza a Valencia, como parece bastante razonable y han propuesto ya algunos especialistas,[20] el proceso se podría remontar al menos a principios del siglo XIII.

---

[16] Así, no son aragoneses vocablos como *vesi* < *vasi* (y tampoco el adjetivo *calianz*, que coincide con restos del altoaragonés tensino, pero en tanto que desarrollo paralelo) ni las formas *poz* o *cen*, que solo pueden ser ribagorzanas. Cfr. más ejemplos de este fenómeno en Coromines (1976 I: 15 y nota *ad locum*). Por otro lado, también en el gascón de Vatmala reaparece ese fonema interdental sordo, ajeno evidentemente allí también a influjo aragonés (Bec 1968: 157-161; Rohlfs 1977: 151), contra la tendencia gascona y del occitano general, que presentan /s/.

[17] Según se colige del estudio de Rosàs (2016: 133 y ss.) para La Terreta, por más que la situación primigenia esté cambiando desde hace algunas décadas como consecuencia de la penetración del catalán estándar en la zona administrativamente catalana.

[18] *Vid.* diversos ejemplos en Vázquez (2020: 115-118 y notas *ad locum*).

[19] En efecto, con la grafía {g} se representa el fonema prepalatal africado sordo /ʧ/, según demuestran voces cuya africada responde a otro origen como *gabago* 'gabacho' (a. 1578, doc. 20.9), *tenragos* 'tenrachos' (a. 1585, doc. 183.14), *togo* 'tocho' (a. 1578, doc. 20.33), *gico* 'chico' (a. 1578, doc. 20.45), *tagas* 'tachas' (a. 1578, doc. 20.47), *Morango* 'Morancho [antropónimo]' (doc. 21.16 del a. 1578), *myg* 'mich' (doc. 115.14 del a. 1582), etc. (Saura 2011: 153). Por otra parte, el fenómeno sería claramente posterior a mediados del s. X, de acuerdo con indicios indirectos de sonoras afines en documentos ribagorzanos de Obarra publicados por Ubieto (1989: 40.19), como el mostrado por *zabulo*, que presenta una sonora inicial procedente del lat. DIABŎLU, un resultado que conecta con el del latín vulgar *Zanuarius* < JANUĀRĬU (Palmer 1984: 161-162 y nota *ad locum*).

[20] Vid. al respecto Frago (1986: 56) y Casanova (2011: 212), entre otros. En general, sobre el valenciano *apitxat*, cf. Sanchís Guarner (1936).

3.1.3. El mantenimiento del grupo /nd/ en aragonés moderno frente a la asimilación en /n/ del catalán. Sin embargo, el paso de /nd/ a /n/ se documenta en la Alta Ribagorza desde mediados del siglo IX,[21] por cuanto este es un rasgo en Ribagorza completamente ajeno tanto al aragonés como al catalán. Hoy posee rango de generalidad en benasqués (y Alta Ribagorza): *comprené* < COMPREHENDĔRE, *entené* < INTENDĔRE, *estené* < EXTENDĔRE…

3.1.4. El mantenimiento del grupo romance /b'r/ en aragonés frente a su vocalización en catalán. Sin embargo, este tipo de vocalizaciones son generales en benasqués y en la Alta Ribagorza, donde son de origen occitano: *beure* < BĬBĔRE, *deure* < DĒBĒRE, *escriure* < SCRĪBĔRE, *Faure* (oicónimo de Benasque) < FABRE.[22] Además, las hay tipológicamente ajenas al aragonés (y al catalán) como *areulo* < ACRĬFŬLU y *cheulo* < *JĔBŬLU, quizá también *ariulo* < -ĪBŬLU…

3.1.5. La vocalización del grupo /kt/ se da tanto en aragonés como en catalán. Existe documentación ribagorzana de este cambio fonético desde inicios del s. X,[23] lo que descarta de plano que sea debido aquí a una influencia aragonesa o catalana. Pero a estas razones puramente cronológicas hay que sumar las tipológicas,[24] es decir, la presencia en tipos fonéticos y morfonológicos exclusivamente ribagorzanos: *contreto* (sg.) / *contrets* (pl.) < CONTRACTU, *dito* (sg.) / *dits* (pl.) < DĪCTU, *fèto* (sg.) / *fèts* (pl.) < FACTU, *plleta* < *PLĬCTA… El caso de *ueit* < ŎCTŌ responde a un tipo occitano.

3.1.6. La palatalización del grupo latino -SCY- se da tanto en aragonés como en catalán.[25] No obstante, en la Alta Ribagorza el fenómeno se atestigua desde

[21] *Vid.* Saura (2017: 843-844).
[22] *Vid.* occitano *beure*, *deure*, *escriure*, *faure*, etc. (*DOM*, s.v.).
[23] *Vid. Splucafreta* < FRACTA desde el a. 917 (Corral 1984: docs. 100.13).
[24] Es decir, aquellas razones de distinto orden (fonético, morfológico, léxico) que son ajenas a un tipo romance aragonés (o, en su caso, catalán).
[25] En fin, algunos otros rasgos como la conservación o vocalización de los grupos /alb/ y /alf/ son poco relevantes para la distinción entre aragonés y catalán por lo que no me extenderé en comentarios (el propio Alvar lo reconoce, p. 46). Y tampoco son muy significativos los ejemplos aportados (*agenollar-se*, *ajupir-se*) para demostrar el comportamiento de la *-e* final en aragonés. En cualquier caso, la presencia altorribagorzana de estos fenómenos es muy antigua (anterior al s. IX): *La Cache* (top. de Vilanova) < CALLE, *La Vache* (top. de Vilanova) < VALLE, *L'Espinalgo* (Ramastué) < SPINALBU, etc.

principios del s. XI, por lo que su presencia aquí es también independiente tanto del aragonés como del catalán:[26] *feixano* (sg.) / *feixans* (pl.) < FASCĬA.

3.2. Morfología

3.2.1. La presencia de la terminación *-as* de plural femenino en aragonés frente a *-es* en catalán. Está claro que una concepción simplista de las cosas ha hecho que la primera se haya atribuido al aragonés y la segunda al catalán, pero los plurales en *-as* están documentados en Obarra a finales del s. XIII en textos carentes de impronta aragonesa, son perfectamente autóctonos y remontan, en última instancia, a la romanización. En cuanto a los plurales en *-es*, al margen de que la antigüedad de los plurales altorribagorzanos en *-es* (a. 866 y 869)[27] contradice un influjo catalán, ese cierre se prolonga en varios valles gascones limítrofes (Arán, Luchón, Aura, Campan, Gavarnia).[28]

3.2.2. El carácter específico del Valle de Benasque en la formación de los plurales masculinos mediante la alternancia *-o* (sg.) / Ø (pl.) queda reconocida justamente por Alvar (p. 49) mediante los ejemplos *allo* / *alls* y *amigo* / *amics*.[29]

3.2.3. La existencia en la flexión verbal del tipo *ir* en aragonés frente a *anar* en catalán. Pero *anà* es verbo monolítico en la Alta Ribagorza en los valles de Benasque, Las Paúles, Valiera y Noguera Ribagorzana en razón de su origen carolingio (occitano general *anar*), y en paralelo con tantos otros fenómenos de tipo galorrománico que remontan a los ss. VIII y IX. Lo mismo cabe decir sobre la extensión general altorribagorzana del perfecto perifrástico, que llega incluso a Chistau: se documenta profusamente en la lengua occitana[30] y ese es su verdadero origen tanto en ribagorzano como en chistavino.

3.2.4. En cuanto a los participios, el Valle de Benasque manifiesta la misma alternancia exclusiva *-o* (sg.) / Ø (pl.) descrita arriba (cf. apartado 3.2.2): *amau* / *amats*,

[26] *Vid.* Saura (2017: 240).
[27] *Vid.* Corral (1984: docs. 41.6 y 47.5).
[28] *Vid.* Rohlfs (1977: 126).
[29] *Vid.* sobre este fenómeno Saura (2022: 435-436).
[30] *Vid.* Ronjat (1980 III: 204-207) y Rohlfs (1977: 217-218): tan es así que Colón (1978 II: 146-147) llega a concluir lo siguiente: «Sense exagerar, podem dir que es tracta d'un fenomen que ha abraçat, en un moment donat, tot el gal.loromànic».

veneu / *venets*, *amulliu* / *amullits*…; mientras que la Alta Ribagorza central y oriental tiene el tipo *-at*, que es el occitano general, etc.[31]

3.3. Léxico

Señala Alvar en las conclusiones a este apartado que existe una clara diferencia entre las zonas occidentales y orientales de Ribagorza y La Litera, pero que también es frecuente la unidad de léxico. Desde luego, tal unidad léxica es muy acusada en la Alta Ribagorza a pesar de que en algunos puntos haya arcaísmos extraordinarios (v. gr. *despús* en el Valle de Benasque) o pese a que el castellano haya distorsionado en parte las cosas (v. gr. *agarrà* ha penetrado por el patrimonial *agafà*), pero voces como *abeuradó*, *abocà*, *estañ*, *patimoll*, *tirà*, *vasiu* o *vudà* son generales desde Benasque al Noguera Ribagorzana y desde luego que catalanas no son, pues presentan fenómenos de tipo occitano que se documentan en Ribagorza antes del s. XI.

4. HAENSCH (1958)

4.1. Haensch (1958) ofrece algunas indicaciones (socio)lingüísticas de gran interés, pues señala que en las hablas orientales de Ribagorza la influencia del catalán común es potente, de modo que **puede hablarse de una catalanización** en el sentido de que ese catalán común ha ido desplazando a las formas ribagorzanas originales (p. 82).[32] Indica, a su vez, que **los hablantes de la región** se muestran perfectamente conscientes de la peculiaridad de la lengua altorribagorzana en general y de su habla en particular, de suerte que, pese al proceso de catalanización antes aludido, **«se obstinan**[33] **en decir que hablan un dialecto especial que no es el catalán»** (p. 84). Y, en fin, aunque divide el norte del condado pidalianamente en dos mitades, la occidental aragonesa y la oriental catalana también dice que «las hablas de nuestra región forman, por una parte y en cierto sentido, **una unidad** frente a los idiomas y dialectos circundantes» y señala como argumento la palatalización de los grupos de consonante agrupada: *pllorà*, *fllo*, *cllau*…; y algunos tipos léxicos: *barraína*, *ñapí* (pp. 85-86).

---

[31] *Vid.* Haensch (1958: 153-154) sobre el participio altorribagorzano, y para el occitano referencial, cf. Carrera (2011: 98-102).

[32] Algo que he podido comprobar más en las últimas décadas: las palatalizaciones del tipo *plloure* o los demostrativos *esto, eixo* desaparecen con la inmersión lingüística, la radio y televisión catalanas, etc.

[33] No deja de ser curioso —por no decir otra cosa—el empleo de este verbo (como si el autor hubiese tratado de convencer a sus interlocutores y, tras arduas discusiones, hubiese arrojado la toalla), al tiempo que revelador de la importancia de las razones sociolingüísticas de los hablantes a quien, por cierto, pertenece su lengua: en este caso, el ribagorzano (las negritas del texto superior son mías).

4.2. Desde luego, el libro tiene la virtud de haber presentado una serie de datos obtenidos de primera mano en tres áreas altorribagorzanas: en torno a Bisaurri (zona A), Espés (zona B) y Bonansa/Castanesa (zona C), si bien deja de lado el norte del Valle de Benasque. Pero la información es fidedigna en conjunto. He aquí sus líneas maestras con mis apreciaciones críticas:

4.2.1. Como es sabido, este autor establece tres áreas dialectales en consonancia con las cuencas hidrográficas de los ríos Ésera, Isábena y Noguera Ribagorzana en las que —a su juicio— se pasa de un tipo lingüístico aragonés a otro catalán a través de una transición intermedia. En realidad, sigue la doctrina de Menéndez Pidal (1916): diptongación o no de /e/ y /o/ breves tónicas,[34] conservación o no de /o/ final; y añade algunos rasgos nuevos: femeninos en *-as* / *-es*, ausencia o presencia de alveolar sorda /s/ o sonora /z/, algunas diferencias en la conjugación entre las zonas B y C.

4.2.2. De la alternancia ribagorzana *-as* / *-es* para el femenino de plural ya he tratado (cf. apartado 3.2.1), y respecto a la existencia de /z/ sonora, se documenta en Ribagorza desde finales del s. X, con lo que solo puede responder a un origen occitano.[35] En cuanto a las diferencias conjugacionales entre B y C, se refieren al presente del verbo *sé* que es *sic* / *soc* y al imperfecto de subjuntivo *tenise* / *tingués* (p. 88). Sin duda, hay diferencias, pero nada dice Haensch de las grandes afinidades (verbos incoativos, infinitivos fuertes, presentes de indicativo y de subjuntivo regulares, imperfectos de indicativo, futuros, condicionales y gerundios, que, por ejemplo, componen un cuadro muy homogéneo).[36]

4.2.3. Pero, sobre todo, aunque hace una descripción lingüística detallada de la Alta Ribagorza, no extrae las consecuencias pertinentes de ese material a la hora de confirmar o rebatir las áreas establecidas. Por ejemplo, en las tres zonas (A, B y C)

[34] En cuanto a las excepciones en las distintas zonas, indica que «las formas no diptongadas del dialecto A hay que atribuirlas a influencia catalana y las pocas formas diptongadas de las hablas *B* y *C* son de origen aragonés. Estas conclusiones se corroboran mediante el estudio de la toponimia» (p. 98). Precisamente tanto la toponimia documental como la actual (*Els Portialls, Els Escabialls*) demuestran que la diptongación es autóctona en ribagorzano, y la ausencia de diptongación del ribagorzano oriental tampoco es de origen catalán: las cosas en la Ribagorza, generalmente, son muy antiguas como para invocar supuestos influjos catalanes, que, en todo caso, sus valedores habrán de demostrar fehacientemente.

[35] Es el caso del topónimo ribagorzano *Aiscle* (a. 967) < ACĪSCULU (Corral 1984: doc. 136.6), actual *Iscles*. Para la pérdida de /z/ en occitano, cf. Grafström (1958: 184) y Ronjat (1980 II: 125).

[36] Excepción hecha de las formas personales que para la persona 5 presentan la desinencia *-ts* en benasqués y la desinencia *-u* a oriente (Espés, Bonansa, Castanesa). Las demás formas son similares.

los grupos /nn/, /nd/, /n'r/, /l'r/ evolucionan igual y buena parte de los sistemas morfológicos manifiestan una gran afinidad: el artículo, los demostrativos, los numerales, los indefinidos, los interrogativos, el verbo, así como muchos adverbios, preposiciones y conjunciones.412F[37] Y lo mismo se puede decir de los tipos léxicos comunes, muy numerosos, y que presenta en columnas dejando simplemente que el lector extraiga las consecuencias.

5. PLAZA (1990)

Plaza (1990) ofrece una descripción morfosintáctica de la lengua de Castejón de Sos y su comarca (sur del Valle de Benasque) y ese es su objetivo declarado, que cumple sobradamente. En otras palabras, no se ocupa en especial del asunto de la filiación lingüística, de manera que a lo largo del trabajo se centra en señalar los eventuales paralelismos entre las estructuras de los sistemas morfológicos del benasqués y del aragonés. Pero el hecho de que existan paralelismos no implica que se deban al aragonés: son evoluciones que remontan en ambos casos al latín vulgar, como se ha visto en la argumentación cronológica presentada arriba (cf. apartado 2.5). Por otro lado, pese a asumir una filiación aragonesa derivada de tales similitudes (por ejemplo, en parte del sistema de los demostrativos o en los posesivos), no deja de destacar la presencia de muchas soluciones propias, lo que incide en su autonomía lingüística (p. 231). A su vez, señala acertadamente la unidad sustancial de la lengua de todo el Valle de Benasque.

6. VÁZQUEZ (1994, 1998)

6.1. Vázquez (1994, 1998) en dos trabajos sucesivos contrapuso las hablas vivas a la toponimia de la Ribagorza Alta (Espés, Bonansa, Castanesa, Aneto) y Media (Calvera, Ballabriga, Serraduy): documentó las hablas vivas a partir de Haensch (1958, 1961, 1974) y obtuvo la información onomástica mediante las encuestas pertinentes, brindándonos así preciosos datos registrados *in situ*. El objetivo de tal contraposición era constatar la gran diferencia lingüística existente entre el estrato romance toponímico y el habla viva de esas localidades para resolver que la lengua responsable de tal estrato fue el aragonés y en época posterior la zona se catalanizó.[38]

[37] Teniendo en cuenta, además, que a veces la comparación se distorsiona por los castellanismos que han penetrado en fecha relativamente reciente: adverbios *después*, *detrás*; preposición *hasta*, etc.

[38] En concreto: «[…] creemos que todo permite suponer que el primitivo romance que dio origen a los topónimos fue el aragonés, que después fue eliminado paulatinamente del habla viva siendo sustituido por una lengua vecina: el catalán» (Vázquez 1994: 279).

6.2. El primer trabajo (Vázquez 1994) presenta 6 argumentos sobre los que el autor asienta su teoría: diptongación de /e/ breve tónica, diptongación de /o/ breve tónica, persistencia de la vocal final /o/, metafonía vocálica, asibilación de la geminada /ll/ y presencia toponímica abundante del artículo *es* con doble valor de género (masculino o femenino). Sobre los cuatro primeros ya he disertado ampliamente en varios trabajos[39] y la conclusión al respecto es clara: razones cronológicas descartan su validez, pues se puede datar la presencia de los mismos en la Alta Ribagorza entre los siglos X y mediados del XI[40] y, por lo tanto, resulta de todo punto imposible que el romance aragonés fuera el responsable de este estrato toponímico ribagorzano simplemente porque en esas fechas el aragonés, como mucho, solo podía estar en el antiguo condado de Aragón, con cierta expansión meridional y oriental en función de si consideramos un siglo u otro. El quinto rasgo no puede ser aragonés por razones tipológicas: la asibilación no se da en ningún dialecto aragonés, siendo privativa —en toda la Romania— del ribagorzano-pallarés.[41] En cuanto al argumento sexto, tenemos datado el artículo *es* como Ribagorza a finales del s. XI en un sintagma que no es aragonés (*Espuis*),[42] y aunque se desconoce la profundidad cronológica de la forma homónima femenina y pese a su presencia aragonesa[43] no se trata de ninguna forma específicamente aragonesa, ya que es un modelo de epicenidad profusamente documentado en gascón[44] y también en otros puntos orientales del Pirineo como Andorra).[45] Así las cosas, la forma es solo puede ser autóctona en Ribagorza, donde, además, aparece en otros sintagmas toponímicos no aragoneses: *Les Escuastes* (Sahún), *Les Escomes* (Anciles), *Es Pllanas* (Eresué, Ramastué, Liri, Chía), *Es Cllosas* (Sesué). En otras palabras: se trata de un desarrollo paralelo antiquísimo común a diversas variedades románicas del Pirineo (ribagorzano, aragonés, gascón, etc.).

[39] *Vid.* Saura (2018: 2194-2197; 2022: 430-432, 424-435).
[40] Como a su vez la existencia de otros elementos compartidos con el aragonés se documenta ya en la Alta Ribagorza desde principios del s. IX: el cierre de /au/ en /o/, la asimilación de /nd/ en /n/, la palatalización de /dy/ en /y/, etc.
[41] Según especifica Coromines (1965: 136), aunque parece haber más casos en ribagorzano que en pallarés; consúltese también Terrado (2002: 1637-1638).
[42] *Vid.* Corral (1984: doc. 299.12-13).
[43] *Vid.* Vázquez (1994: 278).
[44] *Vid.* Rohlfs (1977: 172) o Carrera (2005: 13-15).
[45] *Vid.* Coromines (1970: 12). Otro modelo diferente de artículo epiceno en plural (es decir, con una única forma para masculino y femenino) se da en pallarés: *les caballs* 'los caballos', *les egües* 'las yeguas' (Coromines 1976 II: 56-57).

6.3. El segundo trabajo (Vázquez 1998) deja de lado la cuestión del artículo *es* y, a los otros cinco rasgos considerados en la publicación anterior (1994), añade cuatro más siempre para reforzar la tesis de que el aragonés está en la base del estrato toponímico altorribagorzano: la presencia de /o/ final en singular con pérdida en plural; el resultado africado sordo /ʧ/ experimentado por las secuencias latinas (o prerromanas) iniciales GE-, GI-, JA-, JO-, JU-; la presencia en Serraduy de /n/ final; y la documentación del sonido interdental sordo [θ] en un único topónimo también de Serraduy. En cuanto al primero de los argumentos, ya he demostrado su carácter específicamente ribagorzano tanto en términos cualitativos como cuantitativos por lo que no sirve para demostrar la aragonesidad de la toponimia ribagorzana, sino para todo lo contrario.[46] También he probado el carácter interno que tiene la conservación de /n/ final en la Alta Ribagorza: valles de Benasque y Boí.[47] La presencia de [θ] en un topónimo de Serraduy es interesante, pero ofrece una base comparativa muy estrecha para pensar que [θ] fue lo original en la toponimia de esa localidad y, además, algunas variedades ribagorzanas conocen este sonido como desarrollo paralelo según hemos visto de modo indiscutible (cf. apartado 3.1.1). Finalmente, con respecto a la solución africada (*chinebro*), véase lo dicho arriba (apartado 3.1.2): es muy probable que se trate de un rasgo aragonés, pero solo afecta a unos pocos topónimos y se da también en la lengua viva, es decir, no sirve para sostener el carácter aragonés de todo el material toponímico. En consecuencia, la valoración conjunta de todos esos rasgos demuestra que el aragonés no fue el responsable de la toponimia en la Alta Ribagorza: el romance original de esa zona es el ribagorzano.

7. SAURA (2003)

7.1. En cuanto a Saura (2003), ciertamente, se advierte ya desde la introducción que el asunto de la filiación del benasqués queda fuera del objetivo central del trabajo, pues este consiste en realizar una descripción fonético-fonológica y morfosintáctica de la lengua, así como en recopilar una buena parte del léxico propio. En parte por esta razón, pero también porque se aceptan las ideas de la tradición establecida por Menéndez Pidal (1916) se asume en determinadas ocasiones que aquellos elementos afines entre el ribagorzano y el aragonés son simplemente «aragoneses», lo que es inexacto como se ha señalado en diversos apartados de este mismo trabajo (cf. 2.5).

[46] *Vid.* Saura (2018: 2198-2199, 2022: 435-436).
[47] *Vid.* Saura (2017: 846, 2022: 447).

7.2. En concreto, los rasgos ribagorzanos catalogados —tácita o declaradamente— como aragoneses incorrectamente son los siguientes: la diptongación de las vocales /e/ y /o/ breves tónicas (pp. 48 y ss.), la alternancia entre la conservación de la /o/ en el singular y su pérdida en los plurales (p. 64), la africación de los grupos etimológicos GE-, GI-, JA-, JO-, JU- (p. 74), la vocalización del grupo /kt/ (p. 91), la conservación de /d/ intervocálica (p. 83), la solución palatal de los grupos intervocálicos -DY- y -GY- (pp. 97-98), los numerales *sies* y *ueit* (p. 166). Los cuatros primeros aspectos ya han sido suficientemente tratados en el presente trabajo (cf. apartados 6.2, 3.2.2 y 3.2.4, 3.1.2 y 3.1.5, respectivamente) y a ellos envío. En cuanto a la conservación de la /d/ intervocálica, se trata de un aspecto ribagorzano interno que se verifica en tipos propios procedentes del latín vulgar (cuya /d/, además, ha desaparecido sistemáticamente en las hablas aragonesas): *credé* < CREDĔRE, *redí* < RIDĒRE, *vedé* < VIDĒRE;[48] por su parte, la solución palatal de -DY- se documenta en Ribagorza desde mediados del s. X y la de -GY- lo hace desde principios del s. XI, por lo que nada tienen que ver con el aragonés; finalmente, los numerales *sies* y *ueit* son de tipo occitano.[49] En suma, estamos ante una serie de elementos que (salvo la africación de GE-, GI-, JA-, JO-, JU-) han surgido en Ribagorza al margen de influjo aragonés alguno.[50]

7.3. Otras veces, en cambio, se establece una comparación con el espacio altoaragonés o se resalta la especificidad de determinados hechos, sugiriéndose que la lengua ribagorzana se halla fuera de ese diasistema o que carece de tales rasgos en cuestión, extremo que es plenamente adecuado: ello sucede con la conservación de la /f/ inicial (p. 76), los grupos {pll, bll, cll, fll} (p. 80), la ausencia del morfo de plural /ϑ/ (p. 130), etc.

8. CONCLUSIÓN

Buena parte de los rasgos fonético-fonológicos atribuidos al aragonés por los autores objeto de crítica se documentan en los cartularios de los monasterios

[48] *Vid.* ya sobre el particular Saura (2022: 439).
[49] Vid. Saura / Bueno (2019: 207).
[50] Esto mismo sucede en Saura (1997) al tratarse la filiación del benasqués desde una perspectiva fonética. Si bien se establece allí con total propiedad un apartado de «desarrollos coincidentes con el aragonés» (pp. 315-323), en la presentación de cada uno de los argumentos se fluctúa entre la consideración de esos elementos como meramente aragoneses: diptongación de /e/ y /o/, síncopa de /o/ en el plural, conservación de /d/ intervocálica, evolución de -DY-, -GY- (lo que es inexacto); o como paralelos al aragonés: plurales en *-as*, presencia de /n/ final y metafonía (lo que resulta oportuno). Para una adecuada interpretación de estos tres últimos rasgos, cf. *supra* apartados 3.2.1, 2.3 y 5.2.

ribagorzanos (Alaón, Obarra)[51] entre el siglo IX e inicios del XI, es decir, en una época anterior a la entrada del Condado de Ribagorza en el Reino de Aragón (1044), por cuanto esta mera razón cronológica elimina la posibilidad de que se debieran a una incidencia directa del aragonés. Además, la mayor parte de ellos presenta una extensión natural hacia la toponimia de la Alta Ribagorza, en general, y hacia la lengua viva ribagorzana del Valle de Benasque, en particular, con aspectos tipológicos capitales que son ajenos al aragonés. Esa conjunción de razones cronológicas y tipológicas imposibilita la adscripción de tales isoglosas al aragonés. Obviamente, son propias y en parte exclusivas de un protorromance que es fruto de la evolución del latín vulgar en el solar de la Alta Ribagorza desde la romanización, que está en la base del ribagorzano actual[52] y que solo cabe interpretar cabalmente como lengua románica autónoma.

BIBLIOGRAFÍA

ALVAR, Manuel (1955): «Catalán y aragonés en las regiones fronterizas», en *Actas del VII Congreso Internacional de Lingüística Románica (Barcelona, 7-10 de abril de 1953)*. Barcelona: Universidad de Barcelona, p. 737-778 (cito por su reedición en *La frontera catalanoaragonesa*, Zaragoza: Institución "Fernando el Católico", anejo 12 del Archivo de Filología Aragonesa, p. 1-72).

BALLARÍN, Ángel (1978): *Diccionario del benasqués*. Zaragoza: La Editorial, 2ª edición.

BEC, Pèire (1968): *Les interférences linguistiques entre gascon et languedocien dans les parlers du Comminges et du Couserans*. Paris: Presses Universitaires de France.

BOLÓS, Jordi / HURTADO, Víctor (2012): *Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v806-v998)*. Terrassa: Editorial Rafael Dalmau.

CARRERA, Aitor (2005): «Ahèrs de morfologia nominau en gascon dera nauta arribèra de Garona: un contrast entre era Val d'Aran e eth canton de Sent Biat (estat francés)», *De Lingua Aragonensi*, 1, p. 7-33.

CARRERA, Aitor (2011): *L'occità. Gramàtica i diccionari bàsics (occità referencial i aranès)*. Lleida: Pagès editors.

CASANOVA, Emili (2011): «Influencia histórica del aragonés sobre el valenciano», *Archivo de Filología Aragonesa*, 67, p. 201-235.

COLÓN, Germán (1978 II): «Sobre el perfet perifràstic *'vado* + infinitiu' en català, en provençal i en francès», en *La llengua catalana en els seus textos*. Barcelona: Curial edicions (vol. 2), p. 131-174.

[51] Vid. Corral (1984), Ubieto (1989).

[52] El denominado ribagorzano antiguo o visigótico (Terrado *et alii* 2000: 197) y Terrado (2002: 1635-1639).

COROMINES, Joan (1965): «La survivance du basque jusqu'au Bas Moyen Âge (Phénomènes de bilinguisme dans les Pyrénées Centrales)», en Estudis de toponímia catalana. Barcelona: Barcino, p. 93-152.

COROMINES, Joan (1970): «Toponímia d'Andorra», en Estudis de toponímia catalana. Barcelona: Barcino, p. 5-42.

COROMINES, Joan (1976 I): «Història de la confusió de dues parelles de consonants antigues: *ç* i *ss*; *yl* i *ll*», en *Entre dos llenguatges*. Barcelona: Curial, p. 13-51 (vol. 1).

COROMINES, Joan (1976 II): «El parlar de Cardós i Vall Ferrera», en *Entre dos llenguatges*. Barcelona: Curial, p. 29-67 (vol. 2).

CORRAL, José Luis (1984): *Cartulario de Alaón (Huesca)*. Zaragoza: Anúbar (Textos medievales, 65).

DOM = STEMPEL, Wolf Dieter / SELIG, Maria, *Dictionnaire de l'occitan médiéval*. Múnich: Bayerische Akademie der Wissenschaften, 2013- (en línea: http//www.dom-en-ligne-de (consulta: 30/12/2025).

FERNÁNDEZ ORDÓÑEZ, Inés (2006): «Contribuciones de Ramón Menéndez Pidal al estudio del catalán: Del I Congrés Internacional de la Llengua Catalana al Atlas Lingüístico de la Península Ibérica», en Perea, María Pilar / Colón, Germán (coords.): *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Reflexos i projeccions*. Barcelona: PPU, p. 173-202.

FRAGO, Juan Antonio (1986): «Castellano y aragonés en el antiguo Reino de Valencia», en CORRIENTE, Federico / GALMÉS, Álvaro (coords.): *Las lenguas prevalencianas*. Alicante: Publicaciones de la Universidad de Alicante, p. 45-63.

GALTIER, Fernando (1981): *Ribagorza, condado independiente (desde los orígenes al 1025)*. Zaragoza: Pórtico.

GALTIER, Fernando (2006): «Evocación de los orígenes del condado de Ribagorza», en VALLE, Javier del / ESPONA, José (coords.). *Comarca de Ribagorza*. Zaragoza: DGA, p. 109-114.

GRAFSTRÖM, Åke (1958): *Étude sur la graphie des plus anciennes chartes languedociennes avec un essai d'interprétation*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri ab.

GRIERA, Antoni (1914): *La frontera catalano-aragonesa. Estudi geografico-lingüístic*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

HAENSCH, Günther (1958): «Las hablas de la Alta Ribagorza (Pirineo aragonés)», *Archivo de Filología Aragonesa*, 10-11, p. 57-193.

HAENSCH, Günther (1961): «Las hablas de la Alta Ribagorza (Pirineo aragonés)», *Archivo de Filología Aragonesa*, 12-13, p. 117-250 (continuación).

HAENSCH, Günther (1974): «Las hablas del valle del Isábena (Pirineo aragonés)», *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, 30, p. 295-314.

MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1908): «Sobre los límites del valenciano. A propósito de J. Hadwiger: Sprachgrenzen und Grenzmundarten des Valencianischen», en *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Barcelona, p. 340-344.

MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1916): «Reseña a la frontera catalano-aragonesa de A. Griera», *Revista de Filología Española*, 3, p. 73-88.

OnCat. = Joan Coromines, *Onomasticon Cataloniae (Els noms de llocs y de persona de totes les terres de llengua catalana)*. Barcelona: Curial Edicions, 1989-1997, 8 vols.

PALMER, Leonard Robert (1984): *Introducción al latín*. Barcelona: Ariel (2ª edición).

PLAZA, Antonio (1990): «El dialecto del Valle de Benasque (comarca de Castejón de Sos). Bases para una morfosintaxis», *Alazet*, 2, p. 155-236.

RONJAT, Jules (1980): *Grammaire istorique des parlers provençaux modernes. I-IV*. Ginebra / Marsella: Slatkine / Lafitte (reproducción de los originales de 1930-1941).

ROSÀS, Laia (2016): *El parlar de la conca central de la Noguera Ribagorçana: fronteres dialectals a la Terreta*. Barcelona: Universitat de Barcelona, Tesis doctoral inédita.

SANCHÍS GUARNER, Manuel (1936): «Extensión y vitalidad del dialecto valenciano *apitxat*», *Revista de Filología Española*, 23, p. 45-62.

SAURA, José Antonio (1997): «La cuestión de la filiación filológica del benasqués actual desde una perspectiva fonético-fonológica», en ARNAL, María Luisa / GIRALT, Javier (coords.): *Actas del I Encuentro «Villa de Benasque» sobre Lenguas y Culturas Pirenaicas (Benasque, 16-20 de septiembre de 1996)*. Zaragoza: DGA, p. 307-334.

SAURA, José Antonio (2003): *Elementos de fonética y de morfosintaxis benasquesas*. Zaragoza: Institución "Fernando el Católico" / Gara.

SAURA, José Antonio (2009): «Onomastica anabiensis: De Marimanya al Cargol», *De Lingua Aragonensi*, 3, p. 79-86.

SAURA, José Antonio (2011): «El nòms dels dies de la semana en ribagorçano», *De Lingua Aragonensi*, 7, pp. 109-118.

SAURA, José Antonio (2017): «L'autonomía de la lluenga ribagorsana seguntes l'analisis de la onomastica y el lexico documentals (ss. IX-XI)», en CASANOVA, Emili (ed.): *Onomàstica romànica: antroponímia dels expòsits i etimologia toponímica, especialment de València*. Valencia: Denes, p. 835-850.

SAURA, José Antonio (2018): «Sobre la filiación lingüística del estrato toponímico romance más antiguo en la Alta Ribagorza», en *Actas del X Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española, Zaragoza, 7-11 de septiembre de 2015*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico / Universidad de Zaragoza, p. 2191-2202.

SAURA, José Antonio / BUENO, Juan Carlos (2019): «Lengua ribagorzana y lengua occitana: una relación de hondo calado», *Vox Romanica*, 78, p. 205-223.

SAURA, José Antonio (2022): «El ribagorzano: lengua románica autónoma del Pirineo central», *eHumanista/IVITRA*, 22, p. 429-450.

TERRADO, Javier (2001): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Arén*. Lleida: Milenio.

TERRADO, Javier (2002): «Asimilación lingüística, sustitución lingüística y pervivencia de la toponimia»; en ECHENIQUE, María Teresa / SÁNCHEZ MÉNDEZ, Juan Pedro (coords.): *Actas del V Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española (Valencia, 31 de enero-4 de febrero de 2000)*. Madrid: Gredos, p. 1633-1644.

TERRADO, Javier *et alii* (2000): «Las *Décimas de Castejón de Sos*. ¿Vestigios del primitivo romance ribagorzano?», *Alazet*, 12, p. 161-200.

UBIETO, Antonio (1989): *Documentos del monasterio de Obarra (Huesca) anteriores al año 1000*. Zaragoza: Anubar (Textos medievales, 81).

VÁZQUEZ, Jesús (1994): «La toponimia como testimonio de la presencia antigua de fenómenos lingüísticos aragoneses en zonas oscenses de habla catalana: el caso de la Alta Ribagorza», en *Actas de la Reunión científica sobre Toponimia de Castilla y León (Burgos, 1992)*. Burgos: Facultad de Humanidades y Educación, p. 267-284.

VÁZQUEZ, Jesús (1998): «Toponimia y habla viva de localidades de la cuenca media del río Isábena (Huesca). Aportaciones de un estudio contrastivo», en *Actas del IV Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española (La Rioja, 1997)*. Logroño: Universidad de La Rioja, p. 909-922.

VÁZQUEZ, Jesús (2020): «Documentos relativos al contrato entre el pintor Bernat de Aras y el concejo de Pompién para realizar un retablo en 1461: edición y comentarios lingüísticos», *Alazet*, 32, p. 103-141.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 609–619, https://memoriadelcor.org

LA PEDAGOGIA DE JOAN COROMINES

Javier TERRADO
Universitat de Lleida

MOTS INICIALS

He escrit aquest article per complaure el bon amic José Enrique, que sovint m'ha preguntat quina és la meva visió de la persona de Joan Coromines. Comprenc l'interès per un mestre, l'obra del qual en José Enrique ha estudiat a fons i a la qual ha dedicat estudis clarividents. Fins i tot ha tingut la generositat de dirigir el projecte de digitalització d'una de les seves obres cabdals: l'*Onomasticon Cataloniae*. Se'm disculparà que no pretengui oferir aquí dades novedoses, plantejar hipòtesis o aportar noves interpretacions. El que vull és simplement mostrar un afecte. El gruix del que escric a continuació ho vaig exposar oralment en la trobada celebrada el 16 d'octubre de 2025 a València, amb motiu dels 120 anys del naixement de Joan Coromines. Algunes de les dades contingudes en aquest treball les he donades ja en algunes publicacions menors, com la revista *Ressò de Ponent*, nº 146 (1997) o com l'*Anuari del programa de doctorat La construcció europea*, de la Universitat de Lleida (2006). Com que aquestes publicacions són difícils de trobar, en reprenc aquí algun paràgraf. Soc conscient que allò que jo pugui dir ve condicionat per la meva experiència personal, que és diferent de la d'altres que hagin tractat Coromines. Vull parlar avui especialment d'una dimensió del mestre, la seva "pedagogia", entesa com una actitud que va més enllà de la transmissió d'informació. Coromines ensenyava, però també suggeria, aconsellava, acompanyava. Aquest va ser, amic José Enrique, el meu Coromines.

1. COROMINES: L'APRENENT

Solament sap ensenyar qui prèviament ha sabut aprendre. S'arriba a ser un bon mestre si s'ha sabut ser un bon aprenent. Els mestres que va tenir Coromines eren de grandíssima envergadura, però de res hagués valgut si no haguessin trobat un deixeble que se'ls mereixia.

El primers mestres que van modelar l'esperit del futur filòleg van ser els seus pares, Celestina Vigneaux i Pere Coromines. De jovenet Coromines no sembla haver estat un nen d' ànima gens dòcil. Quan era vell recordava encara el dia en què el seu pare es va tancar amb ell en una habitació per parlar seriosament i li va dir alguna cosa com: «d'aquí no en sortirem fins que no ho deixem tot ben aclarit». I des d'aquell dia aquell adolescent una mica rebregat va entrar en raó. El llibre patern *La vida austera* degué de contribuir a aixecar les parets mestres d'un home de pedra picada. Si el refrany castellà diu que "es de bien nacidos el ser agradecidos", Coromines era les dues coses i el gran diccionari etimològic castellà està dedicat al seu Pare, la seva Mare i la seva Dona, escrits així amb inicial majúscula.

Dels altres mestres Joan Coromines n'ha parlat sovint i n'ha publicat comentaris plens d'afecte. També n'ha fet precioses dedicatòries. El segon volum del *Diccionari* català es dedica a la memòria de Jakob Jud, el gran indoeuropeista. El tercer, al llatinista Joaquim Balcells; el quart, a Maurice Grammont, eximi fonetista, que el va acollir a Montpeller. El cinquè va ser per Maximiliano Alarcón, home «de cos contrafet, però d'ànima bellíssima», segons Coromines. D'ell va aprendre els secrets de la llengua àrab. El volum sisè està dedicat a Marian Aguiló; el setè, a Francesc de Borja Moll; el vuitè, a mestres i amics i màrtirs de Catalunya, amb esment especial al president Lluís Companys. El novè volum tanca el cercle tornant als orígens, a Pere Coromines, «creador de l'home, de la consciència i del saber».

2. COROMINES: EL PROFESSOR

En aquest apartat parlaré en plural, perquè vaig tenir la sort de poder compartir alguna sessió d'aprenentatge amb l'amic Emili Casanova. Vam ser tots dos bons estudiants i grans amics des d'aleshores.

Coromines ens va voler ensenyar el poc que, segons ell, se sabia sobre les llengües prellatines. Quan el van invitar a acudir al primer congrés sobre llengües i cultures preromanes de la Península Ibèrica, celebrat a Salamanca, ell va pensar: «No hi aniré. Què puc aportar jo aquí?». Però després es va repensar, hi va anar i va arribar a la conclusió que els altres assistents tampoc en sabien gaire més. Ell era romanista, però va mantenir sempre un viu interès per les llengües no llatines, como el basc. Va col·laborar fins i tot (Mújika 1991: 387) amb Antonio Tovar, Luis Michelena i

Manuel Agud, enviant-los postil·les i notes des de la romanística per a l'obra que estaven elaborant, el *Diccionario etimológico vasco*. Ens va esperonar perquè estudiéssim el basc, cosa que era de gran utilitat als qui estàvem interessats en la toponímia del Pirineu.

Ens va animar a l'estudi de les llengües cèltiques, si bé ell reconeixia haver fracassat en el seu propi aprenentatge de l'irlandès antic. Era ja molt vell, quan li vaig comunicar que s'havia publicat la transcripció d'un segon bronz aparegut a Botorrita, molt ric en onomàstica cèltica, però encara em va proposar: «doncs procuri-se'n una copia i en farem l'estudi tots dos».

Ens va donar classes també de ciència indoeuropeística. Ell havia tingut un gran mestre: Antoine Meillet. Per preparar el terreny el primer que va fer va ser manar-nos que llegíssim un llibre seu: *Caractères généraux des langues germaniques*. I ens explicava les lleis d'alternança vocàlica o apofonia en llengües indoeuropees com el grec o l'antic alemany.

També ens va fer gaudir de la llengua dels trobadors, l'occità, perquè era impossible de comprendre bé l'evolució del català sense aquest coneixement. Vam llegir acuradament el *Castià gilós* de Ramon Vidal de Besalú. I a banda d'ensenyar-nos els casos gramaticals, no deixava Coromines de mostrar-nos la lliçó de vida que suposava.

3. COROMINES: EL FORMADOR D'INVESTIGADORS

3.1. L'aprenentatge de la notació fonètica cursiva

La primera vegada que vaig estar amb Joan Coromines va ser a Oix, on ell estiuejava uns pocs dies. Em va fer anar allà i vam parlar de temes molt diversos, entre els quals com treballava jo la dialectología ribagorçana i com recollia els noms de lloc. Va adonar-se que la meva tècnica necessitava millorar. Va començar per ensenyar-me el seu sistema de notació fonètica cursiva i va posar èmfasi en la necessitat de ser molt curosos a l'hora d'enregistrar la llengua viva. El paper sobre el qual plasmava una mostra me'l va donar i alguns anys després jo el vaig reproduir en la contraportada d'un llibre sobre metodologia. El comparteixo també aquí. El text és el de l'*Emigrant*, de Verdaguer, amb alguna variant. Per exemple, allà on algunes edicions escriuen «jo dic plorant a boscos i riberes», Coromines escriu «jo dic plorant per marges i riberes», més adient per un home inquiet i caminador, com era mossèn Cinto. Com que em calia aprendre moltes coses, em va dir que podíem tornar-nos a trobar més endavant, a Oix o a Pineda.

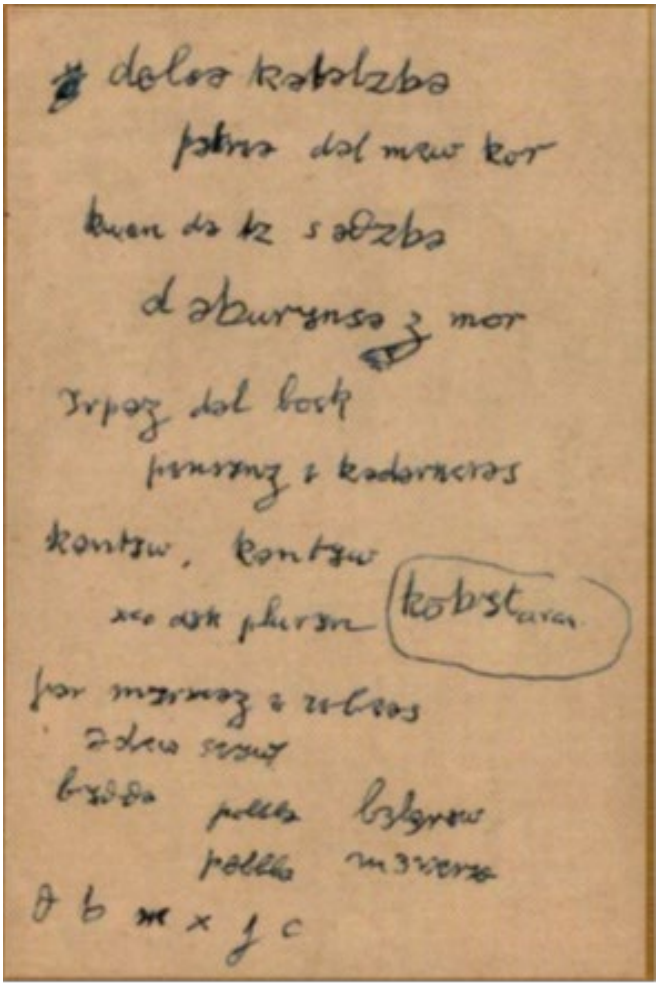

Fig. 1. Mostra de transcripció fonètica cursiva

3.2. L'aprenentatge de l'enquesta dialectal

En aquell temps Coromines no pensava en publicar l'*Onomasticon*, sinó en formar investigadors que treballéssim com Déu mana, amb bona tècnica i bons principis científics. L'Alta Garrotxa va ser el meu camp d'ensinistrament en el treball de la toponímia i la dialectologia de camp. La primera lliçó va ser com fer una bona enquesta dialectal. Estàvem a ca la Cristina, i un capvespre em va dir: «Terrado, demà a punta de dia estigui preparat, perquè vindrà en Rubio, el millor informador de tota la Garrotxa. Sortirem amb ell a fer una excursió. Li ensenyaré com es fa una enquesta. El primer que ha de tenir en compte és: l'informador és qui realment en sap. Vostè ha estudiat una carrera, però ell en sap més. Per això és preferible que

vostè miri, calli i escolti. Ja parlaré jo. Fixi's bé com ho faig». I certament, l'endemà en Rubio no va fallar. Abans de sortir del poble ja es va aturar davant d'una portalada de fusta on hi havia clavada una carlina i ens va explicar perquè l'hi posaven. A partir d'aquí, estimulat per algunes preguntes de Coromines, no va parar de parlar. Jo no donava abast a apuntar-ho tot. Fa pocs dies vaig revisar els papers i us faig un tast de la informació referida a la botánica:

> Això, Terrado, és la malva borda, això la xicoina, la banya de cabra, l'arç negre, l'arç blanc, la llengua de bou, els boixos marins, l'arròs de paret, la folguera borda, l'aladern, el ginebre, l'argelaga, la farigola, l'orenga, el lledoner, el llor, el roure, l'aulina, la userda, els caps de burro, el rosec de guiller, la campaneta, la romaguera, l'avellaner bord, l'esparcet de bosc, l'espinacals, la figuera borda, l'herba cuquera, el clavell salvatge, l'herba pedrera, el mill del so, la menta, el plantatge, l'oradella, la ginesta, el vermelló, la cirera d'arboç, el beduix, el serment salvatge, la falguera, l'heura salvatge, la didorta, la vallmaneta.

Aquí he fet una enumeració. Però en Rubio disfrutava fent ostentació del seu saber popular i s'explicava sense posar-hi límit:

> Veu aquí el sangrinyol? Si algú apallissava una bèstia amb sangrinyol, li feia pixar sang. Miri ara quina planteta més curiosa, s'assembla al fonoll i fa una floreta blanca: és la pastanaga. Aquesta és la carbassina, amb l'oli s'en fa una untura per trencar la pulmonia. La llet de tresa miri-la de lluny, perquè és verinosa. La baleja és blanca i fa com unes capsetes a dalt de tot. L'ormuier té un gust dolç. Del sabuquer s'en fa una aigua de xerop molt bona...

Després de l'enquesta calia pair tota la informació i veure a quina realitat corresponia cada nom, segons el mètode establert per l'escola de *Wörter und Sachen*. Ara fins i tot reconec perfectament el sauquer i en faig aquella aigua de xerop tan bona que lloava en Rubio. Per molts d'aquells noms hi havia bona explicació en els diccionaris generals: *didorta* (*DCVB* s. v.), *espinacals (DECat* III, 647b32), *userda* (DCVB s.v. i *DECat* VIII, 997b13). *herba cuquera* (*DECat* II, 792a26), *banya de cabra* (*DCVB* s. v. *banya* i *DECat* I, 623a57). Però un escapava a la meva indagació i no sabia com explicarlo: **l'ormuier*. No el trobava en els diccionaris que consultava. Calia posar-li un asterisc. Va quedar per a mi com un hàpax. Però va canviar d'estatut quan en Rubio em va parlar dels noms de lloc d'aquella contrada. Aleshores em vaig formular a mi mateix el "principi de desconfiança" que explicaré tot seguit.

3.3. L'aprenentatge de l'enquesta toponímica

En la primera lliçó va quedar-hi poc espai per als noms de lloc, però van arribar altres ocasions. Coromines ja em deixava volar sol i vaig tenir converses amb en Rubio. Un dia em va parlar del *Pla de les Guillasses* i em va dir que estava entre Oix i l'*ormuier*. Vaig quedar astorat i li vaig objectar: «Estem parlant de llocs o de plantes?» I em va explicar que l'*Hormuier* (ara ho escric amb H- inicial, com fa Coromines) era una antiga casa ja abandonada entre Oix i el puig de Bestracà. Adeusiau al meu hàpax! Vaig arribar a la conclusió que en la meva enquesta botànica no havia tingut la cura que convenia. En Rubio havia fet esment de l'*Hormoier*, nom de lloc, on hi havia saüquers. Després ens havia parlat del saüquer, nom de planta, de les inflorescències de la qual s'en feia un xerop dolç. Aleshores jo havia pres nota que «l'ormuier …té un gust dolç». Això era el joc dels disbarats. El principi de desconfiança que en vaig extraure deia: «Desconfia de tu mateix i de la teva oïda. I no donis per comprovat un nom fins que no l'hagis oït més d'una vegada i de boca de més d'un informant». De fet, aquest topònim vaig tenir ocasió d'anotar-lo més vegades. En Rubio deia que el *Portell de la Guilla* estava al camí que va d'Hormoier cap a Bestracà i que el *Clot del Toll* era una mica més amunt, entre Hormoier i Monars.

Encara que Coromines no crec que mai formulés un principi de desconfiança, en realitat penso que el practicava, perquè en les seves publicacions és habitual que doni les diverses pronunciacions d'un mateix nom, segons informants distints, en diferents temps i llocs. En el seu *Onomasticon* dedica un article al topònim *Sant Miquel d'Hormoier*. Diu que va veure aquesta antiga parròquia el 1926 i el 1928 i que va fer enquesta en els llocs propers: «deien només *san mikel*, tant a la propera masia *Les Feixanes*, com a Sant Aniol i a Oix; però provocant-ho, alguns hi afegiren d'*urmuyé*, i *Ormoyer* escriuen CATorras (Pir. Cat, Garrotxa) i GGC» (*OnCat* IV, 421a39).

Vaig aprendre amb aquest incident una bona lliçó sobre els procediments per al recull dels topònims, però endemés, a la vora de Joan Coromines vaig comprendre la necessitat de seleccionar bé els enquestadors i els informadors, sempre que es pot, i d'estudiar discretament les seves virtuts i defectes. Penso que un segon principi es podria denominar principi d'idoneitat d'informadors i d'enquestadors. L'enquestador ha de tenir una exquisida capacitat de percepció dels sons i ha de conèixer les peculiaritats fonètiques de la contrada on treballa. Suposem que no distingeixi bé la consonant palatal lateral de la palatal central, aleshores hi ha el perill que transcrigui [séja] el mot *cella* del català occidental o [ˊkjɔt] el mot ribagorçà *cllot*, quan el que s'escau és [ˈseʎa] i [ˈkʎɔt]. Caldria renunciar a un enquestador com aquest.

El mateix es pot dir de l'informador. La seva llengua ha de reflectir la fonètica del parlar comunitari, no la d'una norma de prestigi, respectable i necessària, però aliena al fet territorial.

Els dos informadors que vaig tenir el privilegi de tractar, més assíduament a la Garrotxa, en Rubio i en Narcís Puigdevall eren idonis. Mantenien el resultat del ieisme històric propi del català de la zona: *fuia* i *paia*, amb palatal cetral, i no pas *fulla* i *palla*, amb articulació lateral. Per això la seva pronunciació era *Salt del Brui*, *Prats Muió*. En Rubio estava menys culturitzat i per això el preferia Coromines. El senyor Narcís Puigdevall i Diumé era un gran coneixedor de la Garrotxa, de la seva història, de la seva documentació, de la seva geografia i de les seves gents. Col·laborava amb el senyor Ramon Sala i Canadell, home de cultura, industrial de Castellfollit i senador a la capital d'Espanya des de 1982 a 1993. Però calia estar atent, perquè el seu domini del llatí i de la documentació el portaven de vegades a donar, no la forma popular del nom, sinó la que ell imaginava que era l'autèntica. Per exemple, allà on Rubio havia dit *Rocabruna*, en Puigdevall deia *Rocapruna*. Sustentava aquesta forma en la seva interpretació etimológica: deia que l'origen era l'adjectiu llatí PRONUS, PRONA. I per donar-hi més suport aportava parònims: *Pruna*, en el proper despoblat de Ribelles, ben documentat ja al segle X, i també *Santa Bàrbara de Pruneres*, no gaire lluny d'allà. Ara bé, a mi em semblava prou clar que calia separar les explicacions etimològiques de *Rocabruna* i de *Pruneres*.

També era distinta de la d'altres informadors la forma fònica que donava pel *Puig de Bestracà*. Ell pronunciava [mɛstrəˈka], mentre que en Rubio havia dit [bəstrəˈka]. No cal descartar que en Puigdevall reproduís aquí la pronunciació d'aquelles persones que, per etimologia popular, relacionaven el nom amb el mot català *mestre*. Pocs anys després en Joan Coromines em va encarregar que escrigués jo mateix l'article corresponent per l'*Onomasticon* i vaig tenir molt clar de quina forma fònica calia partir.

Si les observacions de Narcís Puigdevall calia passar-les pel sedàs era precisament pel seu gran saber, que l'induïa a interpretar els noms més que a acollir-los. Parlant de *Sant Aniol d'Aguja* ell pronunciava [dəˈɣuʒa], mentre que Rubio mostrava una forma més popular: [ləzˈbalməzdəˈuʒa]. Puigdevall proposava un ètim llatí: AQUAGIUM 'curs d'aigua', 'canalet' i en donava suport amb altres topònims de l'entorn com les *Canals de Sant Aniol* o el *Puig de les Canals*. Se li podia objectar que no és el mateix un canalet que una gran canal en el vessant d'una serra. Però encara no havia plantejat Coromines la redacció de l'*Onomasticon* i no calia entrar en la problemàtica etimològica. Després Coromines em va assignar també aquest nom, però vist que era molt compromès, va decidir de fer-ne ell la redacció definitiva.

De tot això en va derivar un altre criteri: als principis de desconfiança amb mi mateix i de selecció d'informadors, vaig afegir el principi de fidelitat a la forma oral tradicional. Els noms de lloc cal enregistrar-los amb la fonètica propia dels informadors més fiables, sense adaptar-los a formes que puguin semblar més normatives. Per exemple, en Rubio em va parlar d'*El Totx* [əlˈtotʃ] un vessant de serra al sud d'Oix, entre Planselloses i el riu Llierca. No sabem com explicar l'origen del nom, però tampoc tenim dret a endosar-lo a un element lèxic com l'adjectiu *toix* 'esmussat' 'mancat de tall'. I sembla que és el que hagin fet guies i mapes, repetint potser el que va escriure Cèsar August Torres, que registra el nom com «serra del Toix», i així figura encara a la moderna Wikipèdia. Ja hi fa la correcció oportuna Joan Coromines, en una nota de l'*Onomasticon* (*OnCat* IV, 313a34): «*Totx*, lloc de la batalla, de 1873, a la Garrotxa; no *Toix* (escrits dels historiadors)». Més endavant en l'article *El Totx* diu que aquest «és un nom quasi inexplicable» (*OnCat* VII, 330b40), però és ben clar que cal separar *toix* de *Totx*. Amb Coromines vam passar per aquest lloc durant una de les excursions i em va dir que en aquest indret es va produir el fet d'armes conegut com *El Salt dels Lliberals*. I efectivament, també en Rubio parlava d'aquest indret, tot i que alternava la forma *El Salt dels Lliberals* amb la variant *El Pas dels Lliberals*. Vaig extraure dues lliçons: la primera, que els topònims poden tenir també variants. La segona: noms totalment diferents poden solapar-se parcialment sobre el terreny per aplicar-se a un mateix indret. El *Pas dels Lliberals* és un espai inclòs dintre d'un altre més ampli que s'anomena *El Totx*.

Amb lliçons com les que rebíem en aquestes sortides ens preparàvem per una altra feina, més pròpia de despatx: la interpretació dels noms, que tenia també els seus principis.

3.4. L'aprenentatge de la interpretació

Cal tenir una forma oral que garanteixi la transmissió popular del nom. Cal endemés disposar de formes documentals que hagin estat sotmeses a la crítica textual, per eliminar-ne les falsificacions i les interpretacions arbitràries. Si tenim aquestes garanties, aleshores podem passar a la fase d'interpretació. Coromines ens deia que es basa en dos fonaments:

1) El coneixement de les lleis d'evolució fonètica. Sense el domini d'aquesta ciència podríem estar construïnt sobre bases insegures que s'ensorrin en qualsevol moment.

2) El coneixement del significat dels noms en els distints espais geogràfics i en les distintes èpoques. No ens podem basar solament en la llengua normativa, que reflecteix una part d'una realitat que és més variada. I tampoc n'hi ha prou amb

el control de la llengua del present. S'ha d'acudir fins i tot el lèxic de les fases més endarrerides de la llengua.

Els criteris d'interpretació els va exposar Joan Coromines en alguns treballs ben coneguts, com el que va publicar a *Topica Hisperica*. La gran sort que vam tenir és que ell no perdia l'ocasió per ensenyar-los mitjançant l'aplicació a noms concrets, al tall de la redacció dels articles de l'*Onomasticon*.

4. COROMINES: L'HOME DE CRITERI

Hem parlat del Coromines professor i del Coromines formador d'investigadors. No voldríem tancar aquesta exposició sense dir algunes paraules sobre Coromines com a home de criteri. Era un home que sabia posar cada cosa en el seu lloc. Fidel als seus principis deia el que pensava que era la veritat.

Us en posaré un exemple senzill, que mostra que Coromines era bon català i decidit catalanista, però no era chauvinista. Fins i tot en allò tan estimat per ell com la llengua no deixava de tenir una visió objectiva. Un dia la senyora Assumpció, la veïna de l'altre cantó del carrer, li va dir que era car de veure i que treballava molt. Coromines li va reconèixer que sí, però va afegir: «però amb tota la feina que tinc, encara em permeto cada dia un petit plaer: llegeixo una estona en la llengua més bella del món». La senyora Assumpció va pressuposar: «Serà el català, oi?». La resposta: «No, senyora Assumpció, no: el grec».

No parlava gaire de política, però manifestava el seu respecte per aquells que assumeixen càrrecs de responsabilitat. Parlant amb mi, mai es referia al president de la Generalitat pel seu nom i cognoms. Amb to respectuós deia «el President». Més enllà de la persona concreta hi veia la dignitat.

El que no s'estava de deixar entreveure era el seu esperit europeísta. Em va quedar clar quan em va demanar que li fes el favor d'anar a Bilbao a recollir un guardó que li havien atorgat. Ell ja no es veia amb ànims per anar-hi en tren i menys en avió. Em va dictar el seu discurs i jo el vaig llegir el dia assenyalat. Recordo que tenia a la dreta Alfonso Irigoyen i a l'esquerra Endrike Knörr, amb el quals vaig establir una bona amistat. Davant tota l'assemblea d'Euskalzaindia, reunida per atorgar-li el reconeixement de *Membre d'Honor de l'Acadèmia Basca de la Llengua*, Joan Coromines va acabar el seu discurs amb les paraules: *Gora Europa bat, Auñamendiko alaba* 'visca Europa unida, filla del Pirineu". Potser haguéssim esperat un Gora Euskadi. Però el mestre tindria les seves raons quan va redactar el seu discurs.

En l'article que dedica a *ZÈFIR* al *DECat*, Coromines aprofita una bella terzina de la *Divina Comèdia* per explicar en detall la seva visió europeista. La terzina és la següent:

In quella parte ove surge ad aprire
zefiro dolce le novelle fronde
di che si vede Europa revestire
(Paradís, XII, 46-48)

De fet Dante està parlant de Sant Domènec, en qui veu la personificació d'un renaixement de l'Església. Castella, on va nàixer Sant Domènec, era vista com la regió des d'on bufava el vent que fecundava les frondes italianes. Coromines desitjava també veure renovellar-se l'Europa del segle XX amb un nou esperit. Documentar el mot *zèfir* i il·lustrar-lo amb un exemple del toscà va bé per l'article del diccionari català, pero Coromines no es conforma amb això i fa una extensa glossa no filològica:

> Avui ens plau de citar aquesta bella tercina amb què Dante augura, i sembla, preveure ja la naixença i l'envol de la grandiosa nau de l'Estat europeu, que avui palpem ja; i que ha de deslliurar el gran poble d'Europa de les amenaces guerreres i totalitàries del Moscova i del Potòmac. Tornarà a ser l'Estat més poderós del món, per poc que les grans nacions europees s'esforcin per dominar els esgoistes interessos econòmics i bancaris (que ocultament maniobren per travar-la, des de Wall-Street i la Plaça Roja). I s'ajudin amb la ferma argamassa de les nacions pletites o modestes, com la nostra, rebutjant la farsa dels col·legis electorals únics, imposats per un caduc i localista imperialisme (*DECat* IX, 620a44).

La pedagogia de Joan Coromines abastava també aquest aspecte fonamental que és la manifestació dels propris criteris, des del respecte a les opinions d'altri, pero també des de la formulació clara de les pròpies conviccions.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

COROMINES, Pere (1911): *La vida austera*. Barcelona: L'Avenç.

COROMINES, Joan (1972): *Topica hesperica*. Madrid: Gredos.

DCVB = ALCOVER, Antoni M. / MOLL, Francesc de B. (1985 [1930-1962]): *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vol. Ciutat de Mallorca: Moll. Cinquena edició.

DECAT = COROMINES, Joan (1980-1991). *Diccionari Etimològic Complementari de la Llengua Catalana* [https://decat.iec.cat/entrada.asp]

FERRER I COSTA, Josep (2006): «Els anys d'aprenentatge de Joan Coromines». *Llengua i ús. Revista tècnica de política lingüística*, 35, p. 6-15.

MEILLET, Antoine (1916): *Caractères généraux des langues germaniques*. París: Hachette.

MÚJIKA URDANGARIN, Luis María (1991): «A.Tovar eta M. Agud. *Diccionario etimológico vasco*». *Revista Internacional de los Estudios Vascos*. Año 39. Tomo XXXVI. N.º 2, p. 385-389.

TERRADO, Xavier (1997). «Una excursió filològica amb Joan Coromines». *Ressò de Ponent*, 146, p. 41-44.

TERRADO, Xavier (2006): «La visió europeista de Joan Coromines», dins BISCARRI, Joan *et al.*, *La construcció europea: anuari del programa de doctorat "La construcció europea: societat, cultura, dret i eduació"*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, p. 87-92.

TORRAS, César August (1918): *Pirineu català*. Barcelona: Companyia Espanyola d'Arts Gràfiques.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 621–630, https://memoriadelcor.org

L'ORNITÒNIM VALENCIÀ *BOIX* 'TIPUS D'ÀNEC', RELÍQUIA DEL LLATÍ BOSCIS

Joan VENY
Institut d'Estudis Catalans / Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

L'objectiu d'aquest treball és ampliar la documentació referent a l'ornitònim *boix* (*Aythya*) (amb les variants *boixet*, *buixot*) i esbrinar-ne l'etimologia, fins ara desconeguda o relacionada, amb dubtes i a tort, amb *boix* 'arbust'. El *DIEC* de 1995, entre altres significats, inclou *boix* 'nen' i, com a sinònim de l'ornitònim, *morell cap-roig* (*Aythya ferina*), que eixampla amb altres noms del mateix gènere: *morell de plomall* o *morell* (*Aythya fuligula*), *morell xocolater* (*Aythya nyroca*), *morell buixot* (*Aythya marila*). Fidel *et al.* (2014) donen com a sinònim sudvalencià d'*Aythya ferina*, *ronca(d)or.*[1]

La meva recerca s'ha estès a esbrinar si el *boix* 'espècie de gavina' d'Eivissa i Formentera comparteix la mateixa etimologia.

2. DOCUMENTACIÓ

Vet aquí la documentació de *boix*, referida als ornitònims:

1296 *Llibre d'establiments i ordenacions* (ap. *CIVAL*): «un xibech cinch diners. Un *boix* set diners 1 colom dos»; «fotja quatre diners, item un *boix*, huyt diners».

[1] Em plau expressar la meva gratitud, per diversos ajuts, a Pere Quetglas, Cosme Aguiló, Enric Ribes, Lluïsa Castellon, Aina Rusca, Joan Ramon Veny Mesquida, Margarida Veny Mesquida; a Helena Guasch, pels seus dibuixos.

1310 *Archivo*, (I, 365): *boix* «Un xibert ... un *boix* ... un colom» (a. 1310) (ap. *DCVB* «Ocell aquàtic, blanc, de l'espècie *Fulicula ferina*, que habita per la vorera de mar d'Eivissa i per l'Albufera de València»).

1369 *Dicc.Aguiló*: «*Boix*: 2. Ocell: entre els ocells de caça que menjaven a València en 1310 hi ha el *boix*, que és au de l'Albufera segons el catàleg de 1792; un *boix* valia deu diners com la perdiu o l'ànet, *Tarifa de caça*, València, 1369».

1545 *Anyés*: *Boixet*. *Bosa* [error pel gr. *Boska*]: «Ab Aristotele graeco *bocka*, et anati similis et corpore minor dicitur. Nec aliam dixerim, quam eam, quae *a nostris Catarogianis piscatoribus uulgo adpellat boxet*. Cuius paene similitudinis est ea ales, quae ab iisdem sarcet dicta est, corpore licet sit minor» TRADUCCIÓ. [«Aristòtil, en grec, l'anomena *bocka* i diu que és semblant a l'ànec, però amb un cos més petit. Jo diria que no és altra que aquella que els nostres pescadors de Catarroja popularment l'anomenen *boxet*. Se li assembla molt una au que aquests mateixos anomenen *sarcet*, però aquesta és més petita»].

s. XVI *Dicc. Aguiló*: *Boxet [boixet]* «2. Caça de l'Albufera (València, XVI, XVII)».

1646 Bernat Sirlot, *Les estil·lades i amoroses lletres* (ap. *CIVAL*): «envie't un *boix* gallart perquè t'esclafe».

1795 Orellana: «*Boix*. Te el pico pardo, el cap roig, lo restant de color de cendra, pata y tot lo demés; la grandària poch menys que l'Anet [= collvert], del qual se distinguís molt poch. Ve per setembre, i s'enva per Abril. Agnesio en llati lo nomena *Bosa*».

1844-1845 La Donsayna (ap. Martí Mestre 2011 s. V.): «Ahí els envie en un fardo,/ un *boix*, un piulo, un morell».

1891 Martí Gadea *Diccionario general valenciano-castellano*: «[*Boix*]. Ánade ferino: ánade de la Albufera de Valencia muy parecida y algo menor que el ánade, de pico pardo, cabeza colorada, y patas y demás, ceniciento; viene por septiembre y se va por abril. Agnesio la llama *Bosa*, en latín».

1916 Boscà: «Anas ferina o *boix*» (p. 100); *Boix*: *Fuligula* (*Anas*) *ferina* (p. 117).

1920 A. M. Alcover (*BDLC* XI, 333-334): «A Eyvissa hi ha un aucell de mar, una espècie de gavina, que també se diu *boix*».

1970 Joan Fuster, *L'albufera de València*: «coll verd, bragat, piuló. Sarset, *boix*, fumarell, bequeruda, camallarg» (ap. *CIVAL*).

1973 Maluquer: «L'ànec cap-roig (*Aythya ferina*), conegut per *boix* a les terres valencianes, constitueix, ensems amb altres tres representants del gènere *Aythya*, el nucli principal dels ànecs capbussaires. Amida uns 46 cm. Té el cap i el coll castanys; el pit és negre, el mantell gris, i l'abdomen blanc. Ambdós sexes tenen el bec negre amb una anella blavosa. La femella és de color bru, i la ploma que volta el bec és

tenyida de groc. [...] Ací és immigrant d'hivern bastant comú, i nia en petit nombre al sud del País Valencià (p. 243). *Cf. Ànec xocolater Aythya nyroca*, *roget* a València; *ànec de plomall* (*Aythya fuligula*), *morell* a València; *ànec buixot* (*Aythya marila*) amida 48 cm. (Maluquer)».

1987 Costa Juan (1987): «Espècies prou comunes a l'entorn de Formentera com la gavina corsa (*Larus audouinii*) o el *boix* (*Sula bassana*) també ocasionalment s'hi poden veure» (p. 81).

1995 *DIEC*: *Boix*, *m*. Morell cap-roig [*Morell cap-roig* = *ànec cap-roig* (*Aythya ferina*), de plomatge blanc grisenc amb el cap de color marró vermellós i pit negre el mascle]. Altres espècies: *morell de plomall* o simpl. *Morell* (*Aythya fuligula*); *morell xocolater* (*Aythya nyroca*); *morell capellut*, morell mascle; *morell de mar*, ànec negre.

1998 *GDLC*: *Boix* ORNIT. *Ànec gavatx* [*Ànec gavatx* (o *cap-roig*) *Aythya ferina*, de colors grisos, amb el cap bru i el pit blanc]; altres espècies del gènere = *morell cap-roig*:

1998 *GDLC*: *Ànec buixot* (*Aythya marila*), marí, que hiverna als països Catalans, s. V. *Ànec*. [Altres espècies del gènere *Aythya*: *ànec de plomall* = (*Aythya fulicula*), *ànec xocolater* (*Aythya nyroca*). *Morell*. Nom donat, de vegades, als ànecs cabussadors que pesquen en aigües dolces. Esp. *Ànec de plomall*. ... *Morell capellut* Morell mascle *Morell cap-roig*= *Ànec cap-roig* ... *Morell de plomall* Ànec de plomall ... *Morell xocolater*. Ànec xocolater. S.v. *morell*].

2004 Josep Palomero: «relaciona esta paraula amb el *boix* i una classe d'ànec» (ap. *CIVAL*).

2007 *DIEC*: *Boix*, *boixa* 1. Nen. Nena. 2. *Morell cap-roig* = Ànec cap-roig (*Aythya ferina*) s. V. Morell; *morell buixot* = ànec buixot (*Aythya marila*); *morell de plomall* = ànec de plomall (*Aythya fuligula*); *morell xocolater* = ànec xocolater (*Aythya nyroca*).

2017 Aguiló-Mestre (2017): *boix* (*Morus bassanus*): «Al nord d'Eivissa i a Formentera, *boix* té una forta presència»; veg. També Aguiló / Mestre (2008).

2019 Jaume Fàbrega, *Cuina i cultura del gust al País Valencià*: «sarsell, polla d'aigua, moret, *boix*, un piulo, un morell» (ap. *CIVAL*).

2021 Josep Franco, *Temps mort* (ap. *CIVAL*): «el vol, o d'un *boix* que es dispara».

3. COMENTARIS

De totes aquestes dades deduïm que

A) *boix* 'tipus d'ànec': *1*) compta amb una rica documentació, des del s. XIII; *2*) es troba en el valencià central com a mot propi dels caçadors de l'Albufera (Dicc. Aguiló, Orellana, Martí Gadea, Fuster) o de l'Horta de València (*Anyés*), però no apareix en el valencià meridional, contràriament al que afirma Maluquer («nia en

petit nombre al sud del País Valencià»); *3*) es cotitza més que el colom, el xivert i la fotja, equiparat a la perdiu i al collvert; *4*) *Boixet* conté el sufix diminutiu *-et* d'acord probablement amb la menor dimensió respecte de l'ànec (Aristòtil, ap. *Anyés*; «la grandària poch menys que l'Anet» [= collvert] [Orellana]); *5*) el determinant d'*Ànec buixot* és un der. De *boix*, amb tancament de la vocal en [u] per la pressió de la labial inicial, i potser s'ha format amb el sufix augmentatiu *-ot* per ser de major grandària que els altres *Aythya*; *6*) una part dels *Aythya* coneixen el sinònim *morell* (com a nucli), procedent del llatí MAURELLU, der. De MAURUS, pel color negre del cap, i algunes espècies, del cos, comparat amb el color fosc de l'habitant de Mauritània; *7*) la forma grega *Bosa*, adduïda per Orellana i copiada per Martí Gadea, és error per *Boska*; *8*) *Boix* pot referir-se a diversitat d'espècies del mateix gènere (*cf.* Maluquer).

B) El terme *boix* designa també una espècie diferent de l'*Aythya*, el *Morus* (o *Sula*) *bassanus*, dit també *mascarell*, que viu a les costes d'Eivissa i Formentera, mot inventat per Salvador Maluquer (veg. 1973 Maluquer), quan aleshores no se'n coneixien sinònims populars que després Aguiló / Mestre (2008) donarien a conèixer per al balear.

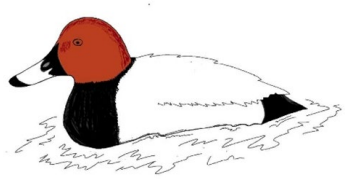

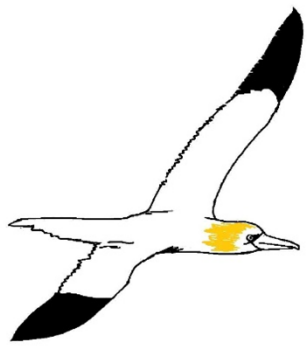

4. ETIMOLOGIA

El nostre objectiu se centrarà en el *boix* valencià, *Aythya*, 'tipus d'ànec', i intentarem esbrinar si el *boix* eivissenc, *Morus bassanus*, comparteix o no la mateixa etimologia.

A l'hora de tenir en compte l'origen de *boix* (*Aythya*), les obres que se n'ocupaven el desconeixien o bé oferien propostes insegures o inacceptables, com es pot veure en aquests textos, que després comentarem:

— A.M. Alcover 1920 (*BDLC* XI, 333-334): [*Buixó*, llinatge] «diminutiu de *boix*: arbre: Lin. També se diu *Buix*. A Eyvissa hi ha un aucell de mar, una espècie de gavina, que també se diu *boix*, que fa un cant com el bel d'un infant que plora. D'on és segur que ve l'anomenar a Eyvissa els infants *boixos*. Sí, allà *boix* és un infant qui mama».

— Coromines 1981 (*DECat* II, 53b): «A Eivissa hi ha vora mar, una espècie de gavina que fa un cant "com el bel d'un infant que plora ([A. M. Alcover] BDLC, XI, 333), però és clar que la translació és de l'infant a la gavina; altrament el terme s'ha estès també a l'Albufera de València[...]; sens dubte la gavina eivissenca arriba volant fins a la costa valenciana i allí li han conservat el nom dels eivissencs».

— *GDLC* 1998: *Boix*. «D'origen incert, potser relacionat translatíciament amb *boix*, l'arbust».

— Aguiló / Mestre (2017): *Boix*. «No sabem el motiu d'aquesta denominació».

— Àlvarez-Cros / Trabalon (2017): *Aytha marila* "[Morell] *buixot*. «No es pot descartar que tingui l'arrel al verb *buixir*, variant de *abuixir* o *abuixar*, que significa 'lladrar', en al·lusió a la veu de la femella d'aquest mascle».

Respecte a aquestes opinions, remarquem:

1) la inconsistència de lligar *boix* amb el nom de l'arbust (*GDLC*; < llatí BUXUS), car no és visible cap sema d'aquest relacionable amb algun de l'ocell;

2) pel que fa a la tímida proposta d'Alcover de lligar el *boix* d'Eivissa ('*Morus bassanus*', segons identificació de Costa Juan [1987] i d'Aguiló / Mestre [2008]) amb el cant de l'ocell «com el bel d'un infant que plora» i d'aquí l'evolució a 'infant', cal replicar que cap tractat ornitològic cita el crit de l'ocell com una característica pròpia, com tampoc ho fa en els seus sinònims *mascarell*, *alcatràs*, *cabussaire*, *soteler*, *corb marí* (Àlvarez-Cros / Trabalon 2017), bé que caldria comprovar aquest atribut; en canvi sí que es destaca l'espectacularitat dels picats («com a pescador ardit, cap ocell no l'avantatja: es precipita sobre el peix que ha ullat des d'una altura de vegades superior als 30 metres, i li cau al damunt, vertical com una pedra, tot aixecant un sortidor

d'escuma visible de molt lluny» [Maluquer]). Quant a aquesta associació de *boix* 'ocell' amb *boix* 'nen' a través del crit de l'ocell, potser és més acceptable que aquest darrer significat provingui d'una metàfora-metonímia que, a partir de 'mà de morter', per estar fet de fusta de boix, s'hagi estès a 'membre viril' (*cf. mà de morter* amb aquest sentit, *DECat*) i després aplicat a una criatura, com ha passat, segons addueix Coromines, en *atzep* 'infant de poca edat' (< àrab AZ-ZEBB 'membre viril'), *carallet* (*DECat*); el *boix* 'mà de morter' coneix documentació des del s. XIII (*DCVB*) i un poema eròtic atribuït a Vicenç Garcia, Rector de Vallfogona, juga amb la relació de 'mà de morter' amb 'penis' («tenint tal *boix* i forces d'estarot ['estaca'], tot membre hi passa llis [al sexe femení] com un vellut») (Rossich 1985). També s'ha de tenir en compte, com insinuava Moll (ap. *DECat*), que *boix* 'nen' pugui tenir relació amb *boix* derivat deverbal de *boixar* 'tenir acte carnal'(com de *resar* > *rés*, de *passar* > *pas*), mot eufemístic429F[2] generat per comparació amb *boixar* 'ficar la boixa dins el botó del carro' (*PALDC* IV, 576); veg. semblantment *fotim*, *fotema*, *fotimó* 'infant menut i bellugadís' (*DCVB*), formes relacionades amb la idea de l'antic *fotre* 'copular';430F[3]

3) pel que fa a l'àrea geogràfica de *boix*, Coromines connecta els seus dos valors, *Aythya*, del continent, i *Morus bassanus*, de les Pitiüses, que procedirien del significat 'infant', propi d'aquestes illes, generat, segons Alcover (1920: 331), a partir de la metàfora-metonímia d'aquest amb el suposat crit de la gavina, i així, a parer de l'eminent etimòleg, *boix* s'hauria estès a l'Albufera valenciana («sens dubte —diu— la gavina eivissenca arriba volant fins a la costa valenciana»); un procés inaudit, car és a Eivissa on, a través de relacions sobretot marítimes, arriben els valencianismes (*dacsa* 'blat de moro, *aliacrà* 'fel sobreixit', *tarquim* 'solatge', etc, [*cf.* Veny 1999: 102-104]).

4) tampoc és acceptable relacionar (*morell*) *buixot*, nom d'una altra espècie ornitològica (*Ayphya marila*), amb un derivat d'*abuixir*, *buixir* 'lladrar' (Àlvarez-Cros / Trabalon 2017), perquè el sufix no s'aplica a formes verbals sinó nominals.

5. PROPOSTA DE *BOIX* < LLATÍ *BOSCIS*

Centrant-nos ara en el *boix* valencià, s'ha de descartar la primera idea de partir de 'tipus d'arbust' car no s'hi veu cap element de connexió semàntica. La nostra proposta va en una altra direcció: amb el suport d'una documentació antiga (s. XIII), fent volar la imaginació, a partir del grec *boska* (correcció de *bosa* a *Anyés* i Orellana) i aplicant els nostres coneixements de gramàtica històrica, vam pensar en un nucli

[2] Veg. com el mallorquí Figuera (1840) no defineix el mot i només posa l'equivalent castellà «*Boxar* v. a. ... coder [sic]».
[3] Segons m'explica Cosme Aguiló, entre els infants de Santanyí, *fotim* volia dir 'semen'.

*BOSCI-, on el grup -CI- esdevindria [ʃ] i tindríem **boix*, com ha passat en casos semblants com *feix* < FASCIS, *créixer* < CRESCERE, *néixer* < NASCERE [Moll 2006]); consultat un vell diccionari que tenim a casa, *Valbuena reformado* (1851) ens vam trobar amb aquesta agradable sorpresa: «*Boscas*, *-adis o Boscis*, *-idis*. f. Ave que se cría en estanque como los gansos».

L'autor, a més de recollir la forma grega i la forma llatina adaptada, em donava el significat ornitològic dels mots, referit a una palmípeda, coincidint amb el valencià *boix*. A partir, doncs, del llatí BOSCIS, nominatiu, o, millor, de l'acusatiu analògic d'aquest, *BOSCEM, s'havia generat en català *boix*; no sembla que hagués de provenir de BOSCIDEM, que hauria conegut un probable resultat **bóixeu* (*cf.* el cat. ant. *ràbeu* < RAPIDUM, *sútzeu* < SUCIDU, Moll 2006).

6. MÉS INFORMACIÓ LLATINA

El diccionari esmentat havia recollit dades d'obres anteriors:

> *boschis*, *boscis*, *-idis*; *boscis*; *boscas*, *-adis*, oiseaux renfermés et qu'on nourrit (Court de Gebelin, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, 1779)

A voltes les obres eren citades pel mateix autor («diccionario [-] aumentado con más de 20.000 voces y otras tantas acepciones sacadas de los mejores diccionarios modernos, entre ellos el de Freund, Quicherat y Daveluy»):

> *boscis*, -idis, f. = boskás, eine Entenart [classe d'ànec'], Colum 8, 15, (viell. nach dem Grieschischen, richtiger boscas, -adis) (Wilhelm Freund, *Wörterbuch der lateinischen Sprache*, Leipzig, 1834-1840)
> *boscas*, -adis (Boskás), sorte de canard (L. Quicherat et A. Daveluy, *Dictionnaire latin-français*, 46e éd. revisée per Émile Chatelain, Paris, Hachette, 1910)

Algun altre autor dóna més informació:

> *Boscas*, *-ados* veg. *boscis* //*Boscis, -idis* [-] Clausae pascuntur anates, querquedulae, *boscides*, phalerides, similesque volucres, quae stagna et paludes rimantur. *Boscides* sunt aves anatibus similes, sed minores [-] Graece enim dicuntur *Boskás*, *-ados* (Forcellini 1858-1875). [Els ànecs pasturen en llocs tancats, cercetes, "boscides", "falèrides" i aus semblants, que freqüenten estanys i albuferes. Les "boscides" són aus semblants als ànecs, però menors. [-] En grec es diuen *Boskás*, *-ados*]. (Forcellini 1858-1875).

Aquestes testificacions dels diccionaris llatins ens confirmen l'existència del mot BOSCIS, al costat del sinònim grec, BOSCAS (aquest sense descendents romànics), per a designar un tipus d'ànec.

7. PROCEDÈNCIA GREGA

Els diccionaris grecs testifiquen aquestes formes, *boskàs*, *boskis*, eventualment *baskàs*, i, a més, precisen amb dubtes l'espècie anàtida, "tipus d'ànec, potser cerceta', 'xarxet comú' (*Anas crecca*)":

> gr. *boscás, -ados* [-[subs., kind of duck, perhaps teal ['cerceta', 'xarxet comú'], *Anas crecca* ['xarxet comú'] (Liddell / Scott 1951)
> gr. *-boskís, -ídos* formant part de *proboskis* 'trompa', en relació amb el v. *bósko* 'pasturar, alimentar' aplicat a oques, cabres, etc. (Chantraine 1999); potser relacionat amb
> *Bóskas*, *-ados*, orn. cerceta, *Anas crecca* Aristofanes; *Baskás* Orn., un tipus d'ánade. Etim. dubtosa, suposadament d'origen traci o il·liri (*DGE*).

8. *BOIX* VALENCIÀ, D'ORIGEN LLATÍ

D'aquesta manera creiem incontestable que *boix* 'tipus 'd'ànec', designació pròpia del valencià central, deriva del llatí BOSCIS, manllevat al grec, o, més aviat de l'acusatiu *BOSCEM del llatí vulgar.; *cf.* altres casos del tribut grec al llatí (*calàndria*, *pelicà*, *pardal*, *faisà*), com també ha passat en noms de peixos (*congre*, *morena*, *salpa*, *sarg*, etc., *cf.* Veny 2022: 38).

9. *BOIX* PITIÚS, D'UN ALTRE ORIGEN

Quant al *boix* pitiús, 'mascarell', creiem que es tracta d'un mot d'origen diferent. Efectivament, aquest pertany a la família dels súlids, dels quals és l'únic representant, té el bec recte i afuat, és un gran bucejador, freqüenta les costes marines («l'ocell marí més gran d'Europa» [*Guia*]), no coneix documentació antiga; mentre que el *boix* valencià forma part de la família dels anàtids, té el bec eixamplat, és capbussador, viu en llacs i albuferes i coneix documentació des del s. XIII (Svenson 2024; Àlvarez-Cros / Trabalon 2007; *Guia*).

Aquest origen diferent de *boix* no està encara aclarit, potser de *boix* 'nin', que seria defensable si es confirmés la referència d'Alcover, "fa un cant com el bel d'un infant que plora", d'on 'infant', però creiem que probablement és una confusió amb la gavina xerradora (*Larus ridibundus* [Aguiló / Mestre 2017]). En cas que tingués relació amb el mot valencià, no seria una translació de l'eivissenc cap al valencià sinó a l'inrevés, com ha passat amb tants de mots. També és possible que es tracti d'un deverbal de *boixar* (que devia ser usat en eivissenc antic, a jutjar pel compost *boixacriades* [Ribes 1991]), partint tots dos de la idea de 'procrear' per desembocar en la de 'criatura'.

10. CONCLUSIÓ

En la recerca de *boix* 'tipus d'ànec', d'àrea valenciana, objectiu primordial d'aquest treball, creiem que el llatí BOSCIS 'ànec', en la seva forma acusativa *BOSCEM, n'és l'ètim indiscutible, d'acord amb el fonetisme evolutiu i la semàntica; d'aquesta manera hem revelat l'origen d'un mot que fins ara es mostrava revés a la llum etimològica, però que ara s'endinsa dins les arrels més profundes de la llengua mare i que, a més, constitueix en català l'únic descendent del mot llatí, desconegut en les altres llengües romàniques, com ha passat en casos com *brisa*, *congriar*, *conjuminar*, *enyorar*, *rebutjar*, *pestriu*, etc. (Veny 2022: 72, nota 46). No deixa de ser espectacular que un mot llatí com BOSCIS s'hagi mantingut amb fermesa, desafiant el trànsit dels segles, en el llenguatge dels caçadors de l'Albufera valenciana.

En canvi, el *boix* pitiús (*Morus bassanus*) té un altre ascendent, d'origen no aclarit, però que pot tenir relació amb *boix* 'criatura' < 'penis < 'mà de morter'; o amb *boix* 'crit de l'ocell ' = 'bel del nin que plora'); o amb un deverbal de *boixar* 'practicar el coit'.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AGUILÓ, Cosme / MESTRE, Antoni (2008): «Morus bassanus». *Llengua Nacional*, 63, p. 27-28.

AGUILÓ, Cosme / MESTRE, Antoni (2017): *Atles ornitonímic de les Illes Balears*. Barcelona-Palma: Institut d'Estudis Catalans-Institut d'Estudis Baleàrics.

ÀLVAREZ-CROS, Carlos / TRABALON, Fran (2017): *Guia de camp dels ocells a Catalunya*. Barcelona: Omega.

Anyés = ANYÉS, Joan Baptista (2001): *Obra profana. Apologies, València 1545*, introducció d'Eulàlia Duran i Grau, edició del text llatí i traducció catalana de Martí Duran i Mateu. Barcelona: Universidad Nacional de Educación a Distancia-Reial Acadèmica de Bones Lletres.

BDLC = ALCOVER, Antoni M. (1902-1936): *Bolletí del diccionari de la llengua catalana*. <https://alcover.iec.cat/entrada.asp?c_epigraf=2>.

CHANTRAINE, Pierre (1999): *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris: Klincksieck.

CIVAL = Acadèmia Valenciana de la Llengua (2013): *Corpus informatitzat del valencià*. <http://cival.avl.gva.es/cival/buscador.jsp>.

COSTA JUAN, Santiago (1987): *L'Estany Pudent, un món d'ocells*, Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs, Impremta Ibosim, Col·lecció Nit de Sant Joan/11.

DCVB = ALCOVER, Antoni M. / MOLL, Francesc de B. (1985 [1930-1962]): *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vol. Ciutat de Mallorca: Moll. Cinquena edició.

DECat = COROMINES, Joan (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vol. Barcelona: Curial; La Caixa.

DGE = *Diccionario griego-español.* Madrid: CSIC.

Dicc. Aguiló = *Diccionari Aguiló. Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster* (1915-1931), revisats i publicats per Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 8 vols.

DIEC = Institut d'Estudis Catalans: *Diccionari de la llengua catalana.* https://dlc.iec.cat/.

FIGUERA, Pere Antoni (1840): *Diccionari mallorquí-castellà.* Palma: Imprenta y librería de Esteva Trias.

FIDEL, Luis / BATALLER, Vicent / TORMO, Josep / BELTRAN, Vicent / SEGURA, Carles (2014): *El nom popular dels ocells al migjorn valencià.* Alacant: Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert.

FORCELLINI, Egidio (1858-1875): *Lexicon totius latinitatis.* Patavii.

FUSTER, Joan (1970): *L'albufera de València.* València: Edicions Bromera.

GDLC = (1998): *Gran diccionari de la llengua catalana.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

Guia = VÁZQUEZ, Joan / MALUQUER-MARGALEF, Joan (2014): *Guia pràctica per conèixer la natura de Catalunya*. Lleida: IPCENA.

LIDDELL, Henry / SCOTT, Robert (1951): *A Greek-English Lexicon.* Oxford: University Press.

MARTÍ GADEA, Joaquim (1891): *Diccionario general valenciano-castellano.* València: Imprenta de José Canales Romá.

MARTÍ MESTRE, Joaquim (2011): *Diccionari de Josep Bernat i Baldoví (1809-1864) en el seu context històric.* València: Denes editorial.

MOLL, Francesc de B. (2006): *Gramàtica històrica catalana.* València: Universitat de València.

ORELLANA, Marc Antoni (1795): *Catalogo dels pardals de l'Albufera de Valencia.* Vlència: [s. n.].

ORTEGA, Enric (2017): *Diccionari etimològic dels noms científics dels ocells dels Països Catalans.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Secció de Ciències Biològiques.

PALDC = VENY, Joan (2007-2023): *Petit atles lingüístic del domini català.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 9 vols.

RIBES, Enric (1991): *Aportació pitiüsa al Diccionari català-valencià-balear.* Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.

ROSSICH, Albert (1985): *Poesia eròtica i pornogràfica catalana del segle XVII.* Barcelona: Quaderns Crema.

SVENSON, Lars (2024): *Guia d'ocells.* Barcelona: Omega.

Valbuena reformado = (1851): *Diccionario latino-español.* Madrid: Librería de C. Bailly-Baillière.

VENY, Joan (1999): *Aproximació al dialecte eivissenc.* Mallorca: Moll.

VENY, Joan (2022): *Història lingüística dels nostres peixos.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

DE L'AMOR PER LA PARAULA:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 631–642, https://memoriadelcor.org

REFRANES METEOROLÓXICOS Y TEMPORALES INÉDITOS NOS ARCHIVOS DE FERNÁN-CORONAS

Xulio VIEJO FERNÁNDEZ
Universidá d'Uviéu

INTRODUCCIÓN

L'archivu personal del poeta Galo Antonio Fernández, *Fernán-Coronas* (1864-1939), catalogáu y dixitalizáu parcialmente nel marcu del *Proyectu Fernán-Coronas*,431F[1] inclúi miles de fiches con materiales de campu recoyíos pel autor pel occidente d'Asturies nos años venti y trenta del sieglu XX, como base d'un diccionariu (D'Andrés *et al.* 2021), una gramática y un refraneru (Martínez Expósito *et al* 2023). Ente elles, documéntense cientos de paremies esbalixaes pente distintos bloques temáticos, cuando los específicamente etiquetaos como *Refraneiru*, cuando como exemplificación de ciertos vocablos o bien, de manera aleatoria, ente los apuntes d'encuestación de los que se manda como corpus llingüísticu de referencia. Entesácase aquí d'esti conxuntu heteroxeneu'l repertoriu de refranes meteorolóxicos y temporales como contribución a una estaya de la paremioloxía románica na que son esenciales les investigaciones de José Enrique Gargallo (2003, 2020, 2025), peratentes tamién al refraneru asturiano-lleonés. El repertoriu qu'agora s'ufierta remite a los siguientes apartaces:[2]

[1] Accesible en https://fundacionvaldessalas.es/proyecto-fernan-coronas/, con información detallao del proyectu, entamáu pola Fundación Valdés-Salas, el Principáu d'Asturies y la Universidá d'Uviéu.
[2] Cítase pola signatura aplicada na catalogación de la base de datos dixitalizada.

III-Refraneru: Refranes procedentes de los fondos inéditos del *Proyectu Fernán-Coronas* empuestos espresamente a la composición del *Refraneiru Valdesanu*, coles siguientes subsecciones:

III-Refraneru.1.B.1.G_F[1]: Cuartiya mecanografiada con una relación de refranes meteorolóxicos sol títulu *Del tiempu que fay*.

III-Refraneru.1.C.G: 17 fiches encabezaes col epígrafe *Reflaneiru valdesanu*, mecanografiaes pero con abondos apuntes manuscritos posteriores.

III-Refraneru.2.G[3]: Manuscritu con refranes y coples de 1936.

III-Refraneru.3.G.: Serie de cuartiyes mecanografiaes y frayaes qu'hubieron funcionar como borrador, anque non siempre coinciden coles variantes recoyíes n'otros apuntes del autor. Inclúin un índiz temáticu de *reflanes* valdesanos (conserváu parcialmente) que contempla nos primeros apartaos: *a) Meses del año, b) Frutas del año, c) Pronósticos del tie[mpo]* (III-Refraneru.3.G[2]).

RA-RF: Refranes d'un fondu documental orixinal que nun fai parte de los recoyíos na base dixitalizada, colos que solo coincide parcialmente, editaos por Rico Avello (1984) ya incorporaos a la recopilación de Viejo (2014).

I-Corpus.1_G: Material trescrito parcialmente (320 fiches)[3] con apuntes llingüísticos *in situ* de distintos llugares de los conceyos de Valdés, Cuideiru y Salas.

I-Léxicu.1_M: Fiches de léxicu empuestes a la ellaboración d'un *Vocableiru valdesanu* del fondu documental de Modesto González Cobas, editaes por D'Andrés *et al.* (2021), procedentes de los mesmos sitios y de Teberga, Somiedu, Quirós, Ḷḷena y Ayer.

I-Léxicu.1_G: 1080 Fiches inédites del *Vocableiru valdesanu* procedentes del archivu de Germán Fernández, de los mesmos llugares y cronoloxía (1925-1938).

Nesta presentación miróse d'averar les grafíes a la normativa actual ensin comprometer la representación fonética de les formes orales, con cuenta de reflexar la métrica, rima y sonoridá orixinales. La *che vaquera* de la fala llocal grafíala l'autor como *'lh*' o '*l*', representación que se caltién aquí. Márcase con tilde *yá* como tercer persona del presente del verbu *ser* (*ye*, n'asturianu xeneral) y ensin ella (*ya*) como conxunción copulativa, usu nel que tamién se manda d'una variante *ye*. L'alverbiu homónimu *yá* preséntase na variante *xa* nestos materiales.

[3] Por Laura Puertas Alonso, a la que-y estimo'l llabor.

REPERTORIU

(1) *A bon anu ye a mal anu, siete morciyas fan un marranu;* [...] *siete morciyas dalas un marranu* (I-Léxicu.1_M, *Anu*); [...] *siete mociellas (sic) se fan d'un marranu* (I-Léxicu.1_M, *Marranu).*

(2) *A cada bugada nu'ha falta-y la su rayada* (I-Corpus.1.G[243]); *A la ropa colada, nunca-y faltóu una rayada* (III-Refraneru.1.B.1_G[1]).

(3) *A cada gorín chéga-y el sou samartín* (I-Léxicu1_M, *Samartín*).

(4) *A la tarde vermeón, pula mañana non* (I-Léxicu.1_M, *Vermeón*); *Pula tarde vermiyón, pula mañana ..... son* (I-Léxicu.1_M, *Vermeyón/vermiyón*); *Vermeón de cena pur bien de mañana espera* (I-Léxicu.1_M, *Vermeón*); *Puesta de sol vermeya pula mañana soleya* (I-Léxicu.1_G, *Solear*).

(5) *Agostu ya magostu/ ya'l mes de xunto agostu;/ ya mayu ya magayu/ ya'l mes de xunta mayu;/ ya'l mes de las castañas/ ya'l mes en que se pañan; /ya'l mes en que se cuemen,/ burricu ¿nun son nueve?* (I-Corpus.1.G[298]);[4] *Mayu ya magayu/ ya-l mes de xunta mayu* (I-Léxicu.1_M *Mayu*).

(6) —*Ah, frebeiru, frebeiru, veis cun cuña pal cuñeiru* [Apunte a mano: *inda deixas tiempu pa malu pa que siga en marzu*]/— *Calla tu, pastor zamarrudu, que cunus días que you tengu ya dous que m'emprieste marzu, teu fete andar cunas pelleyas en llombu ya las zancerras en brazu* (Refraneru.3.G[12]); *Marzo …cun dous días que m'emprieste'l mieu / hermanu marzu / han andar lus pastores cu las pelleyas / al hombru ya las lluecas na manu* (I-Léxicu.1_M, *Marzu*).

(7) A*hí chegan dous armanus, Llimpiamocus ya Souplamanus* («*cousadiella de lus meises de novieme ya dicieme*») (I-Léxicu.1_M, *Novieme*).

(8) *Aire de Villamourus, tiempu de todu'lus demorus* (III-Refraneru.1.C_G[6]).

(9) *Al hibiernu nu'lu cuemen lus llobus/ ya chegar, chega de todus modus* («*del hibiernu retrasáu*») (I-Léxicu.1_G, *Hibiernu*).

(10) *Alba vermeya la capa mueya* III-Refraneru.1.B.1G_F[1]; (RA-RF 179)

(11) *Ande'l trigu cai pan hai* (I-Léxicu.1_M, *Aviciar* 'Caer el trigu').

(12) *Añu de seca, castañas a meca* (I-Léxicu.1_G, *Seca*); *N'añu de seca, castañas a dreita ya meca* (III-Refraneru.3.G[12]).

(13) *Augua d'agostu da miel ya mostu* (I-Léxicu.1_G, *Agostu*).

(14) *Bona yá la chena como nun rastre piedras ya arena* [Variante a mano, por *piedras*: *xigas*] (III-Refraneiru.1.C_G[3]).

(15) *Bonus van lus figus de San Xuan* (III-Refraneru.1.C_G[17]).

[4] Ye discutible la consideración como *refrán* d'esti rimáu, qu'alude a la importancia de les castañes na dieta tradicional y l'atención que quieren a lo llargo del tol añu.

(16) *Burru de bon arriyeiru muda la llana pul mes de xineiru* (III-Refraneru.1.C_G[11]).
(17) *Cada cousa nu sou tiempu ya lus nabus pul avientu* (III-Refraneru.1.C_G[7]).
(18) *Canta la picatuela: vei chover* (I-Corpus.1.G[131]).
(19) *Cantan las gacholas: vei chover* (I-Corpus.1.G[56]).
(20) *Cantandu la rana, si nun chueve güei chueve mañ[ana]* (III-Refraneru.1.C_G[8]).
(21) *Cantú [sic]*[5] *la berriana, poucu llin ya muita llana* (RA-RF 177).
(22) *Cercu de la lluna, augua na llaguna* (RA-RF 179); *El cercu de la lluna también ya rueda de la fortuna* (RA-RF 179); *El cercu del sol taguarda* [*sic*]*/ que'l de la lluna bogada ensuga; [El cercu de sol] trai augua* [...] (I-Léxicu.1_M, *Cercu*).
(23) *Cielu pedrudu, vendaval en duru* (I-Corpus.1.G[182]).
(24) *Cincu arreses seguíus fan güelga na nieve.* (I-Corpus.1.G[118]-I-30).
(25) *Cincu de mes, armosísima fecha u se resume miyor la mi decha* (I-Léxicu.1_G, *Decha*).
(26) *Cuando tona, tiempu abona, en mayu que non agora* (I-Léxicu.1_G, *Abonar, abonanzar y abonazar); Si muitu tona, llueu abona* (I-Léxicu.1_G, *Abonar abonanzar*); *Cuendu mayu tona yá que'l tiempu abona* (III-Refraneru.1.C_G[4]); *Si tona el tiempu abona, en mayu será que non agora* [corrixe a mano *vranu* por *mayu*] (III-Refraneru.3.G[9]).
(27) *Cuandu canta'l parpayar, xa ta pa coyer el payar (*I-Léxicu.1_M, *Parpayar*).
(28) *Cuandu chueve ya fai sol, anda la vieya al redol (*I-Léxicu.1_M, *Rayada*, y RA-RF 175); [...] *arredol* (III-Refraneru.1.B.1.G_F[1]).
(29) *Cuandu en marzu salen esas florichinas, en mayu ¡Ai, mias vaquinas!* («*falta herba en mayu*») (I-Corpus.1.G[69]).
(30) *Cuandu la campanina naz, la ovechina paz* (I-Corpus.1.G[165]).
(31) *Cuandu la gavilueta vei pa la sierra, garra la bruesa ye fai estiellas* (I-Corpus.1.G[182]); *Cuendu las gaviluetas vienen pa tierra, garra la bruesa ya vei a la lleña/ Cuendu las gaviluetas van pal mare, xonce los bueis ya vei llabrare* (III-Refraneru.3.G[13]).
(32) *Cuandu las vacas estreldan, barruntan aire* (I-Léxicu.1_M, *s. v. Estreldare*).
(33) *Cuandu'l Cristu Casiellas la tierra bendiz, bien podedes semar el maíz* (I-Léxicu.1_M, *Semar*).
(34) *Cuandu'l maiz ta barbáu, llueu tien que ter panoyáu (*I-Léxicu.1_M, *Barbar*).
(35) *Cuandu'l mar embravez, arrinca l'ouca; cuandu selez, íchala fuera* (I-Léxicu.1_M, *Ouca*).
(36) *Cuandu'l sole divisa, llinde lus visus* (I-Corpus.1.G[313]).
(37) *Cuandu'l tiempu s'atorbona, puense la piedra corona* (RA-RF 179).
(38) *Cuartu creciente, cuernus al oriente/cuartu menguante, cuernus al llevante* (RA-RF 179).

[5] Seique por *cantu*, como alusión a terrenos nos que para la *burriana* o *berriana* (Viejo 2014: 175).

(39) *Cuendu canta'l sapu antes d'abrile, l'iviernu ta por venire* (RA-RF 179); *Cuendu lus sapus cantan n'abril, la piyor envernada ta pur venir* (III-Refraneru1.C_G[4]).

(40) *Cuendu canta'l sapu nu muru, tiempu siguru* (RA-RF 179).

(41) *Cuendu Dieus quiere, cun todus lus aires chueve* (RA-RF 179).

(42) *Cuendu las ándulas van de viyada, yá que del branu nun queda nada* (III-Refraneru.1.C_G[12]).

(43) *Cuendu lus páxarus cantan, yá que zareizas nu-ys faltan* (III-Refraneru.1.C_G[12]).

(44) *Cuendu marzu mayea, mayu marcea* (III-Refraneru1.C_G[7], III-Refraneru.3.G[8]); *Si marzu marcín trai la rayada, mayu mayón trairá la envernada* (III-Refraneru1.C_G[7]).

(45) *Cuendu ruxe'l mar pur Caneiru, xonce las vacas ya veite pal eiru/ cuendu ruxe'l mar pur Tablizu, fuxe pa casa que vien l'espedrizu* (III-Refraneru.1.C_G[11]).

(46) *Cuendu'l cielu chueve, toda la tierra biebe* (III-Refraneru.1.C_G[9]).

(47) *Cul sol de branu qu'ambura l'herbáu florez ya madura ya lu segáu pul aire cura* (III-Refraneru.1.C_G[16]); *L'aire ya'l sol qu'ambura la yerba pulaire cura* (III-Refraneru.1.C_G[16]).

(48) Cula cama encima la corte, apodérase l'aire del norte; N'iviernu contra'l norte, pon la *cama encima la corte* (III-Refraneru.1.C_G[17]).

(49) *Cula nublanza ¿tará pa pesca ou pa caza?* (RA-RF 179).

(50) *Culu tiesta ya escura que ta la niebla, nu'hai quien la casa estreme de la panera; Tá tan garrada la niebla del mes de dicieme…, nun hay quien la'streme* (I-Léxicu.1_M, *Niebla*).

(51) *Cumu avicia'l trigu cula cuitada, aviciandu'l trigu fai camada* (I-Léxicu.1_M, *Aviciar* 'Lozanear; crecer muitu'). [6]

(52) *Cun demasiada calore, nada de fere llabore* (RA-RF 184).

(53) *D'augua mansina llíbreme Dious, que de la brava llíbrume you*; *El cielu tien cara d'augua: Dieus nus la traiga mansa* (I-Léxicu.1_M, *Augua*).

(54) *De muyer que fale llatín, ya de mula que faga «¡hin!», ya de sol madrugadín, llíbreme dieus nu mieu camín* (III-Refraneru.1.C_G[8]); *De sol madrugadín, de muyer que sepa llatín, de mula que faiga «¡hin!», ya d'home cortés ya flacu ¡llíbreme Dieus de lus cuatru!* (I-Léxicu.1_M, *Llatín*); *De sol madrugadín, de muyer que saba llatin, ya de mula que faiga «hin», ya d'home cortés ya flacu, llíbreme Dious de todus cuatro* (III-Refraneru1.B.1G_F[1]); *Sol madrugador, cura caleón ye mozu muy cortés, llíbreme Dieus de todos tres* (I-Léxicu.1_G, *Caleón o caleyón* 'callejero').

(55) *Deitosu mes qu'empieza con todus santus ya acaba cun San Andrés*; *Deitosu mes qu'entra con todu'lus santus ya sal cun San Andrés* (III-Refraneru.1.C_G[11]).

[6] Cuchar por demás fai que les espigues abanguen pol pesu, lo que perxudica'l trigu.

(56) *Deixa qu'estene ya chova, deixa qu'el tiempu se mova* (RA-RF 179).

(57) *Dende mayu a San Martín, ten al nublu pur vecín / dende San Martín a mayu, fuxe d'él cumu del diañu* (I-Léxicu.1_M, Nublu).

(58) *Diz el prau pur xunicu «¿Áu tan la gadaña ya'l zapicu?»* (III-Refraneru.1.C_G[17]).

(59) *Diz frebeiru: «cun dous días que me faltan ya outrus dous que m'emprieste'l miou harmanu marzu, nun queda oveya cun pelleyu nin pastor enzamarradu»* (I-Léxicu.1_M, *Marzu*).

(60) *Diz la lluna:«quita d'ehí queimacagayones»/ diz el sol: «quita tu, llumalladrones»* (I-Léxicu.1_G, *Sol*; «*véanse los insultos que la luna y el sol de dirigen mutuamente*»).

(61) *El bon tiempo ya'l tientu pueden muitu, pero puede más el cuitu* (RA-RF 178).

(62) *El día de San Llourienzu, cuéyese floríu l'oriéganu (*I-Léxicu.1_M, *Oriéganu*).

(63) *El día de Sanh Antón, quixu una vieya beilhare: / fuelhe que nun tien farina / mal se puede sutripare* (I-Léxicu.1_M, *Fuelhe*).

(64) *El día la Candelera, medirás la tu cebera, si tienes cumu tenías, cumerás cumu comías, si non, apierta la cincha (*I-Léxicu.1_G, *Candelera*).

(65) *El diya l'Astención bígarus a montón: qu'enterrecón [sic] / zareizas n'Oviedu ya trigu en Llión* (I-Corpus.1.G[151]); *El diya l'Astensión, zareizas n'Oviéu ya'l trigu en Lliyón* (III-Refraneru.3.G[9]); *Pula Astensión [zareizas n'] Oviéu ya trigu en Lliyón* (III-Refraneru.3.G[7]).

(66) *El fríu d'abril mata gurinus nel cubil* (III-Refraneru.1.C_G[6]); [...] *mata lus guchinus nel cubil* (III-Refraneru.3.G8).

(67) *El fríu d'abrile a lus cantus fai ferire/ El fríu de mayu mata reses más que'l rayu* (III-Refraneru.3.G[10]).

(68) *El fríu de mayu mata reses más qu'un rayu* (III-Refraneru.3.G[8]); [...] *mata'l caballu ya l'amu* (III-Refraneru.3.G[10]).

(69) *El miyor diya de mayu, nun deixe'l curiador el sayu* (III-Refraneru.3.G[8]).

(70) *El nordés que dura, de nueite tien calmura;* [...] *de nueite calmura* (I-Léxicu.1_M, *Nordés*); *El nordés, si ye [veru] nordés, a las nueve sal ya a la tarde selez* (III-Refraneru.3.G[12]); *Nordés de dura, pula nueite calmura* (III-Refraneru.1.C_G[6], III.Refraneru1.B.1G_F[1]).

(71) *El percebe ya'l cazón en mayu tien la sazón* Cazón (I-Léxicu.1_M, *Cazón*).

(72) *El qu'axineira bien ta fuerte todu l'anu; El que cueme compangu [...]* (I-Corpus.1.G[224]).

(73) *El qu'en xineiru fai borrones n'abril ya en mayu busca lus tizones* (III-Refraneru.1.C_G[11]).

(74) *El que tenga oveas mil que las tresquile n'abril/ El que tenga oveas cuatro, déixelas pa mayu* (III-Refraneru.3.G[12]); *Pur abril faise'l tosquil* (III-Refraneru.1.C_G[4]).

(75) *El sol debaxu del nublu suelta al buei del xugu* (III-Refraneru.1.C_G[1]).

(76) *En chegando'l mes de mayu, cada xacu yá caballu* (I-Corpus.1.G[182], 17-IV-29); *Nel mes de mayu, cualisquiera xaca yá caballu* (III-Refraneru.3.G[9]).

(77) *En chegandu al puente Lhudeiru, masque faiga berriana en Cadavéu, puede lhevase na manu un candil encesu* (I-Léxicu.1_M, *Berriana* 'Gris ['brisa'] que sopla desde Samplayu contra Cadavedo').

(78) *En chegandu'l mes de mayu, nada la pataca nu caldu* (I-Corpus.1.G[182]); [*En mayu*] *nada la soupa nu caldu* (III-Refraneru.3.G[8]); [...] *anda la soupa nu caldu* (III-Refraneru.1.C_G[2]); [...] *nadan las sopas nu caldu* («*porque faltan indias, maíz…*») (I-Léxicu.1_G, *Sopa*).

(79) En febreiru mete un obreiru, en marzu cuatru, n'abril mil ya en mayu bonu ya malu (III-Refraneru.1.C_G[11]); *Pur frebeiru mete obreiru* (III-Refraneru.3.G[8]); *Febreiru, febreiru, mes de lus crïaus, que-ys pagas lus días encurtiaus (*I-Léxicu.1_M, *Frebeiru*).

(80) *En mayu, inda la vieya nun queima'l tayu* (I-Léxicu.1_M, *Tayu*).

(81) *En siendu reciu'l Nordés, ha durar los días tres* (I-Léxicu.1_M, *Nordés*).

(82) *En Xineiru las castañas suelen tener malas mañas (*I-Léxicu.1_M, *Castaña*).

(83) *En xineiru ya frebeiru/ pul cantu'l regueiru;/ en marzu y'abril/ pul cantu'l camín;/ en mayu cuesta p'arriba* (I-Corpus.1.G[112], '*Pastos*'); *En marzu, apigarzu/ n'abril, a la carril/ en mayu, bonu ya malu* (Corpus.1.G[170]).

(84) *Enfadánunse pul sallu ya pul arriandu fixenun la reconcilia* (I-Léxicu.1_M, *Sallu*).

(85) *Fai llueu la sementera que'l tiempu nun aspera* (I-Corpus.1.G[236]).

(86) *Febreiru d'amargura, que berran lus cordeirus ya oveya ninguna* (RA-RF 179).

(87) *Frebeiru que las frebas tras, ou tarde ou ceu tu las deixarás* («*cun un día de sol sal la yerba nietina ya'nseguida vien outru de fríu que la mata*») (I-Léxicu.1_G, *Febreiru ye frebeiru*); *Frebeiru trai las frebas pa que nun falten las cebas* (III-Refraneru.3.G[6], III-Refraneru.3.G[8]).

(88) *Gatín d'abril ha ser pa mí/ gatín de mayu pal mieu harmanu;/ gatín de xuniu pa ningunu (*I-Léxicu.1_M, *Gatín*); *Lus gatinos d'abril pa mi/ lus de mayu pal mieu harmanu/ lus de xuñu pa ningunu/ dende agostu pal fondu'l pozu* (III-Refraneru.1.C_G[7]). *Gochu de xineiru vei cula madre al fumeiru/ gochu de mayu gobierna'l pote todu l'anu* (I-Léxicu.1_M, *Gochu* [«*festivo*»]).

(89) *Güei ta bien reciu'l mar: algu debe barruntar* (I-Léxicu.1_M, *Reciu*).

(90) *Ha dar Dieus el vestíu asigún el fríu* (I-Léxicu.1_M, *Vestíu*).

(91) *Hasta lus aves lu dicen a tema que yá'l tiempu de la sema* (III-Refraneru.1.C_G[15]).

(92) *Hasta'l cuarinta de mayu nun desmangues el sayu* (III-Refraneru.3.G[8]).

(93) *L'alba vermeya trai lus regueirus pula caleya* (III.Refraneru1.B.1GF[1]); [...] *echa'l regueiru pula caleya* (RA-RF 179).

(94) *L'albadíu criyadore fai abrise la flore* (R.X.X.) (I-Corpus.1.G[287], «*L'albadíu: aire secu del sur-oeste*»).
(95) *L'augua del frebeiru fai el parreiru* (I-Corpus.1.G[244]).
(96) *La caravanada del nordés marzu la trai ou antes ou después* (I-Léxicu.1_M, *Nordés*).
(97) *La llombra del arbedeiru ya de xuñicu ya de xineiru* (I-Corpus.1.G[35]).
(98) *La nuble d'outubre las regueiradas anubre;* [...] *toda'las riegas anubre* (III-Refraneru.1.C_G[17]).
(99) *La setembrada trai empiezus de xelada* (III-Refraneru.1.C_G[14]).
(100) *La témpora esfrez ya la mi capa nun parez* (III-Refraneru1.B.1G_F[1)]; [...] *ya la mia capa nun parez* (RA-RF 179).
(101) *Las espigas fan mares ya pur todu'lus trigares sonan toldiya lus parpayares* (III-Refraneru.1.C_G[15]).
(102) *Las mañaninas d'abrile ¡qué duces son de durmire!* (III-Refraneru.1.C_G[4]).
(103) *Las mazanas pur setiembre y castañas pa noviembre* (RA-RF 175).
(104) *Lu que'l cielu amuga, el cielu lu ensuga* (III-Refraneru.1.C_G[1]).
(105) *Lus figus de sa'Miguel nun enfastian cumu'l miel/ lus figus de San Xuan a mozus ya a vieyus ababase fan* (III-Refraneru.1.C_G[13]).
(106) *Mañana parda, mal pa la oveya, piyor pa la cabra* (*«purque tienen qu'asperar»*); [...] *mandu la oveya ya perdu la cabra* (I-Léxicu.1_M, *Pardu*).
(107) *Marciu marciador, de nueite matas ya de día sacas al sol* (RA-RF 179).
(108) *Marzu pigarzu* (I-Léxicu.1_M, *Marzu*); *Marzu pigarzu yá'l mes que m'escardu/ Mayu gamayu yá'l mes que m'espayu/ Xuniu xunicu yá'l mes que m'empicu* (III-Refraneru.1.C_G[4]); *Mayu ya remayu yá'l mes que m'esgayu/ Xunu ya xunicu yá'l mes que m'espicu/ Agostu ya regostu yá'l mes que m'acostu* (III-Refraneru.2.G[3]).[7]
(109) *Marzu ventosu ya abril chuvascosu sacan a mayu floridu ya armosu* (III-Refraneru.3.G[12]); *M(arzu) ventosu ya abril chovelosu* […] (I-Corpus.1G[170]); *Marzu ventosu ya abril chuviscosu* […] (III-Refraneru.3.G[8]).
(110) *Mayu me muecha ya mayu m'ensuega* (I-Corpus.1.G[170]); *Mayu mueya, mayu ensuga, mayu trai la calentura* (III-Refraneru.1.C_G[2] y I-Léxicu.1_G, *Mayu,* «*por lo mucho que muda el tiempo, a veces en un solo día*»); *Mayu mueya ya mayu'nsuga ya mayu trai la calentura* (I-Léxicu.1_M, *Mayu*).
(111) *Mayu pardu ya xuniu claru, siñal de bon añu* (I-Léxicu.1_M, *Xuniu*).
(112) *Meteuse'l sol enrocheláu: mañana llueve*; *pur más que'l sol s'arreguile ou pur muitu qu'enrochile* (I-Léxicu.1_G, *Enrocheláu).*

[7] Refierse al procesu de crecimientu del trigu.

(113) *N[uesa] S[iñora] de Marzu, el 25/ arrecha lus burrus que vou you ichar la menta pulus didus* (III-Refraneru.2.G[3]).

(114) *N'abril auguas mil, al entrar que non al salir; N'abril auguas mil, al entrar que non al salir* (III-Refraneru.3.G[8]).

(115) *Na semana de Ramus secarás lus tous panus: na sem[ana] de Pasión, secaráslus ou non* (I-Corpus.1.G[243]); *Na Semana Ramus has lhavá lus panus, que na de Pasión lhavarás ou non* («*por el mal tiempo que suele hacer*») (I-Léxicu.1_M, *Panu*).

(116) *Navidades al fumeiru, Pascuas al soliyeiru/ Navidades al soliyeiru, Pascuas al fumeiru* (I-Léxicu.1_M, *Fumeiru*).

(117) *Nieve que n'abril cai, lhueu se desfái* (I-Léxicu.1_G, *Nieve*).

(118) *Nin d'iviernu nin de branu, nun deixes en casa'l sayu* (I-Corpus.1.G[263]).

(119) *Non dure mas la mala vecina que la nieve marzalina* (I-Corpus.1.G[164]); [...] *que la nieve marzolina* (III-Refraneru.1.B.1G_F[1]); *Nun dura más la mala vecina que la nieve marzolina* (RA-RF 179); *Dura la nieve marzolina lu que la mala vecina* (I-Léxicu.1_M, *Marzolín*).

(120) *Nu'hai mocina sin amore nin hai sábadu sin sole* (III-Refraneru.1.C_G[9]).

(121) *Nu'hai quien diga ixuxú, cuendu n'abril pul silvare sona cantar el cucú* (III-Refraneru.1.C_G[15]).

(122) *Nublu en Rodellera, augua na caldera* (RA-RF 179); *Nublu'n Ríu de Llera* [...] (I-Corpus.1.G[296]); *Nublu en Rodilhera, augua na calea* (I-Léxicu.1_M, *s.v.Nublu*).

(123) *Nun dura'l tiempu bonaz pero tampoucu'l pedraz* (III-Refraneru.1.B.1G_F[1]); [...] *pero tampocu'l pedraz* (RA-RF 179).

(124) *Pa saber el tiempu que vei chegar, el miyor marineiru yá'l mar* (I-Léxicu.1_M, *Marineiru*).

(125) *Pascuas marzales, pestes ya enfermedades*; *Pascuas marzalinas, mortales ou malinas* (I-Corpus.1.G[165]); *Pascuas marzolinas, famidas ou mortandinas* (I-Léxicu.1_M, *Marzolín*).

(126) *Piescus floridus ya piescus madurus, diyas ya nueites todus son unus* (III-Refraneru.3.G[9]), [...] *nueites ya días todus son unus* (I-Léxicu.1_G, *Piescu*).

(127) *Pobre afiyada que pur pascua nun cueme alfilada* (RA-RF183).

(128) *Pul mes d'outubre, hai más d'un odre que se fai ubre* (III-Refraneru.1.C_G[17]).

(129) *Pul mes de mayu, puénse-y la marca al ganadu* (III-Refraneru.1.C_G[11]).

(130) *Pul tiempu de lus nigus, hasta lus páxarus cuemen figus* (III-Refraneru.1.C_G[15]).

(131) *Pula Cru[z] de mayu guya'l maíz cul orbayu* (III-Refraneru.1.C_G[5]); *Pula Cruz de mayu, yá la mayor fuercia de semar* (I-Léxicu.1_G, *Semar*).

(132) *Pur abril sal la ovea pula carril, pul mes de mayu, el burru repica'l rabu* (III-Refraneru.1.C_G[10]).

(133) *Pur frebeiru entra'l sol en cada regueiru* (III-Refraneru.3.G[6], III-Refraneru.3.G[8]).

(134) *Pur muitu granu nun hay mal anu; [...] nun yá malu l'anu* (I-Léxicu.1_M, *Anu*).

(135) *Pur Nadal, fríu cabal* (I-Corpus.1.G[294]).

(136) *—¿Pur quéi nun crecisti, ayín? / —Purque nu'me semaste pur San Martín* (I-Léxicu.1_M, *Ayu*).

(137) *Pur San Andrés, cordeirinus tendrés, en cada casa dous ou tres* (III-Refraneru.3.G[7], III-Refraneru.3.G[9]).

(138) *Pur San Llucas castañaucas, pur San Simón al sutripón* (III-Refraneru.3.G[6]); *Pur San Llucas castañucas ya pur San Simón al tripón* (RA-RF 175); [...]*, pur San Simón al sutripón* (III-Refraneru.3.G[7], III-Refraneru.1.C_G[1]); *Pur San Llucas, castañas cucas/ pur San Simón, al trompón;/ Pur San Mateu, foise la vara col cestu ya nun volveu* (III-Refraneru.1.C_G[1]); *Pur San Mateu, foise la vara col cestu ya nun volveu (*III-Refraneru.1.C_G[10]).

(139) *Pur San Marcus, mayiz pulus charcus* (III-Refraneru.3.G[7], Refraneru 3G[9]); […] *Marcus, mayiz nus charcus* (III-Refraneru.3.G[9]).

(140) *Pur San Miguel, castañas al fardel* (III-Refraneru.1.C_G[1], [III-Refraneru.1.C_G[10]).

(141) *Pur San Xuan, las castañares floriendo tan* (III-Refraneru.3.G[7]); [...] *las castañares aniciandu tan* (III-Refraneru3.G[9]).

(142) *Pur San Xuan, rómpe-y una raíz al pan/ pur San Pedru, la del mediu* (I-Léxicu.1_M, *san Xuan*).

(143) *Pur Sant' Andrés cabrituxus criyés* (I-Corpus.1.G[20], Gąllineiru, 6-XI-1929).

(144) *Pur Santa Llucía, atueta la vieya-l día* (I-Léxicu.1_M, *Atotar*); [...] *abate la nueite ya miedra'l diya* (I-Léxicu.1_M, *Abatir*); *Pur Santa Lluciya, mengua la nueite ya crez el diya* (III-Refraneru.3.G[7], III-Refraneru.3.G[9]); *Pur Santa Lluciya mengua la nueite ya crez el diya/ pulus Reis crez el día un pasu de bueys* (III-Refraneru.1.B.1G_F[1]).

(145) *Pur Todu'lus Santus, nieve pulus campus* (III-Refraneru.3.G[7]).

(146) *Que semes que nun semes, el tiempu de la sema veise/ El tiempu vay pasandu ya nós cun él andandu* (I-Corpus.1.G[236]).

(147) *Quien filóu, filóu: Navidá pasóu*; *Quien nun filóu filará, qu'outra Navidá vendrá* (I-Léxicu.1_M, *Filar*).

(148) *¿Quies que te diga una cousa? Que cuendu chueve nun rousa* (III-Refraneru.1.C_G[10]).

(149) *Rubién de cena pur bien aspera* (I-Corpus.1.G[182], 17-IV-29); [...] *mañana serena* (III-Refraneru1.B.1G_F[1]); *Rubién de la cena bon día aspera/ Rubién de mañana trai vientu ou augua* (I-Léxicu.1_M, *Rubién* 'arrebol').

(150) *San Isidru'l llabrador torna l'augua ya puen el sol* (III-Refraneru.1.C_G[9]).

(151) *San Llourienzu n'Almuña ¿quién dirá que nun rumba?* («*porque se fay la fiesta con muitus cohetes; San Llourienzu ye abogáu del aire*») (I-Léxicu.1_G, *Rumbar*, I-Léxicu.1_M, *Llourienzu*)

(152) *Sant'Antón te guarde pa un día d'aire* (III-Refraneru.1.C_G[9]).

(153) *Se chora la Candelera, l'iviernu ta fuera/ que chore que nun chore, xa vei pasáu lu piyore* (III-Refraneru.3.G[7]); *Se chueve la Candelera, l'iviernu ta fuera/ que quer chover que non quera, l'iviernu ta fuera* (III-Refraneru.3.G[9]); *Si chora la Candelera/ xa ta l'iviernu enfuera/ que chore que nun chore/ la mitá ta pur ir ya la mitá pur venir (*I-Léxicu.1_G, *Candelera*).

(154) *Se chueve'l diya l'Astensión, chueve cuarinta más, unu sí ya outru non* (III-Refraneru.3.G[7]); *Si chueve'l día l'Ascensión, cuarenta días sigurus son* (I-Léxicu.1_M, *Ascensión*).

(155) *Se falta l'augua de xineiru, falta la yerba nu payeiru, ya se falta la de mayu, falta la de todu l'anu* (III-Refraneru.1.C_G[11]).

(156) *Se te sefoca l'estíu métete culus peixes del ríu* (III-Refraneru.1.C_G[5]).

(157) *Se xineiru queima calzones, mayu tien qu'ensugá lus calzones* (III-Refraneru.3.G[6]); *Se xineiru queima tarrones* [...] (III-Refraneru.3.G[8]).

(158) *Sema ceu ya nu'lu deixes, sema tarde ya nu'aveces* (III-Refraneru.1.C_G[14]).

(159) *Setiembre ou seca las fontes ou llieva las pontes* (III-Refraneru.1.C_G[10]).

(160) *Si así nieva embaxu xunta'l mismu mare, ¿Qué fairá nas brañas aunde suel nevare?* (I-Léxicu.1_M, *Nevar*).

(161) *Si chueve muitu ya'l trigu avicia, el trigu val pa poucu, mas que digan* (I-Léxicu.1_M, *Aviciar* 'Caer el trigu').

(162) *Sol metidu, amu fuxidu (ou fuyidu)* (I-Corpus.1.G[50], *Gaḷḷineiru*, 1-XII-29).

(163) *Solu ya ensin compañeiru, yá'l sol el gran xornaleiru* (III-Refraneru.1.C_G[7]).

(164) *Tan bonu yá xineiru cumu frebeiru (*I-Léxicu.1_G, *Xineiru*).

(165) *Tantos días tien xineiru, tantos ayus pierde l'ayeiru* (III-Refraneru.3.G[8]); *Tantus días cumu tien xineiru / [...]* («*hay que semar antes*») (I-Léxicu.1_M, *Ayu*).

(166) *Todu s'aliegra cul natariegu/ asta lus ueyus del ciegu* (III-Refraneru.3.G[6]).

(167) *Todu' lus dís del anu se ve'l sole* (I-Corpus.1.G[215]).

(168) *Tras la rayada (solazu) vien la bastarada (bastarazu)* (I-Corpus.1.G[243]).

(169) *Turbonadas d'abril, unas ir ya outras venir (*I-Léxicu.1_M, *Turbonada*).

(170) *Vallouta afumada, ou vendavalada ou mar de vag*a (III-Refraneru.1.B.1.G_F[1]); (170) *Vallouta enfumada, ou mar de vaga ou nordesada* (III-Refraneru.1.C_G[6]).

(171) *Xuniu xunicu ya'l mes del tarabicu* (RA-RF 179).

(172) *Xunta l'arrezador nun pongas el trigu al sol/ xunta'l que nu'arreza nada, nin trigu nin cebada* (III-Refraneru.1.B.1G_F[1]).

BIBLIOGRAFÍA

D'ANDRÉS DÍAZ, Ramón / PÉREZ TORAL, Marta / GARCÍA ÁLVAREZ, Mª Teresa Cristina (2021): *Papeletas lexicográficas del Padre Galo*. Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos.

GARGALLO GIL, José Enrique (2020): «Refranes meteorológicos del asturianoleonés en su contexto romance, según los datos de ParemioRom». *Lletres Asturianes*, 123, p. 37-63.

GARGALLO GIL, José Enrique (2025): «Clima i hàbitat a l'Alt Aragó i Astúries segons els refranys meteorològics». *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua*, 1, p. 5-29.

GARGALLO GIL, José Enrique / CORREAS MARTÍNEZ, Miguel (2003): *Calendario romance de refranes*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

MARTÍNEZ EXPÓSITO, Adrián / VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio (2023): «Los materiales llingüísticos del arquivu personal de Fernán Coronas», en *Llingua, cultura y sociedá nel noroccidente Ibéricu*. Uviéu: Universidá d'Uviéu/Trabe, p. 43 - 70.

RICO AVELLO, Carlos (1984): *Padre Galo Fernández «Fernán Coronas». Rimas y Refranero*. Oviedo: Principado de Asturias.

VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio (2014): *Paremias populares asturianas*. Madrid: Instituto Cervantes.

De l'amor per la paraula:
Estudis en homenatge al professor José Enrique Gargallo Gil
2026, pp. 643–646, https://memoriadelcor.org

«UNA CALMA COM UNA BURRA»: UNA MINIATURA ETIMOLÒGICA

Nikola Vuletić
Sveučilište u Zadru/Universitat de Zadar

En rebre la invitació a participar en aquest homenatge, amb les indicacions que suggerien la voluntat d'allunyar-nos una miqueta del que seria un volum acadèmic convencional, vaig pensar en què faria gràcia a l'amic José Enrique. I vaig decidir regalar-li una coseta lleugera i alhora enrevessada, que li recorde Dalmàcia. Una terra on, durant la primera visita entre moltes de les que hi haurà, es va emocionar escoltant *¡Ay, Carmela!* en la versió croata, en un bar de Zadar, on el carrer principal porta el mateix nom que el carrer principal de la seua Puebla de Arenoso. On durant la segona visita es feia un tip de riure amb el nom de l'illa de *Mala Rava*, en una mostra d'allò que el nostre amic en comú, el poeta Pau Sanchis i Ferrer, va anomenar "lingüística casual". Una terra d'un mar salvatge i generós, on José Enrique s'havia cruspit tot sol una mòllera de gairebé dos quilos, pescada per Vlado Skračić i per qui escriu, i on una ona d'una mestralada autumnal va envestir la nostra barca i el va mullar tot sencer. On entre mil illes n'hi ha una que es diu Lavsa, on José Enrique havia passat uns dies amb la família, entre suquets de peix, calmes xitxes, vents impassibles i mots d'una llengua tan romànicament eslava, que embriagaven el seu insaciable esperit etimològic. Vet ací, doncs, un regalet per recordar-li Dalmàcia, una miniatura etimològica que ve justament de Lavsa, i del seu àmbit preferit, el temps o, per dir-ho valencianament, l'oratge.

En les parles croates de Dalmàcia la calma del mar es diu *bonaca*, que és un préstec venecià (*ERHSJ* I, s.v. *bunaca*) que presenta, d'un port a l'altre, només lleugeres

diferències prosòdiques i fonètiques.[1] De fet, en tot l'Adriàtic croat, perquè entre els punts dels dos atles lingüístics que tracten el tema del lèxic marítim de la zona, *JAPRK* (Dalmàcia i Kvarner) i *LAPTIG* (Ístria), no n'hi ha cap on *bonaca* no siga l'únic nom popular de la calma.[2] Per a reforçar la idea de la calma, les parles croates fan servir diferents solucions fraseològiques. La més corrent, però, n'és el sintagma *kalma bonaca*, en què es juxtaposen dos substantius d'origen italo-romànic que signifiquen el mateix, i on *kalma* < *calma* acaba funcionant com un adjectiu croat, com ho demostra també l'adaptació morfològica *kâlmena bonàca*, a l'illa de Zlarin. Hi ha després tota una sèrie d'esquemes amb l'estructura comparativa UNA CALMA COM X. Sense pretensions d'exhaustivitat, pel que fa a les realitzacions dialectals, resumisc ací les dades de *JAPRK*. Sobretot trobem *bonaca/bunaca* 'una calma' *ka/kako/ko* 'com' *ulje/uje/ule/uli* 'oli'. El segon terme de comparació, desenfrenada ja la creativitat popular, esdevé *led* 'glaç', *ledina* 'un camp ras', *lata* 'xapa', *mliko* 'llet', *caklo* 'vidre', *daska* 'un tauló', *u pilu* 'en una pica', *u tikvi* 'en una carabassa'. En totes aquestes combinacions, el mar en calma es compara amb la superfície d'una cosa plana o llisa i, en els últims dos casos, es fa referència a l'estat d'un líquid quan està dins d'un recipient.

La sèrie de girs d'aquest tipus que fan servir els pescadors i mariners de Murter, que dominen l'arxipèlag de Kornati, inclou una variant del tot singular: *bonàca ka kȅja*, literalment 'una calma com una burra'. La cosa resulta opaca també als propis usuaris, perquè en el pla semàntic, la imatge de la burra, com a terme de comparació, s'allunya bastant de l'esquema bàsic que acabem de veure. No obstant això, se'n parla molt, d'aquest gir, ja que fa part del repertori d'anècdotes locals. Es veu que un pescador llegendari de Jezera, a l'illa de Murter, l'Arturo, estant en una boda, hauria eixit a fumar a la terrassa i, veient el mar en calma, hauria dit: «Me casum dena, una calma com una burra, i jo a l'hotel». I s'hi donen voltes també. De fet, un pescador de Murter, instal·lat a Lavsa, Ferdinand Nado Pleslić anomenat *Grobi* (a qui José Enrique deu haver conegut), gran coneixedor dels costums de tot l'Adriàtic, em va demanar l'estiu passat (traduïsc ací el seu dialecte croat al valencià): «Xe, Mikula, dis-me, per què se diu *una calma com una burra*? Que jo açò no ho entenc».

Es podria intentar una interpretació a través de l'extensió metafòrica, recorrent a la mansesa proverbial de la burra, però estic convençut que l'explicació s'ha de

[1] Precisaré només que en la grafia croata la lletra <c> representa sempre l'africada [ʦ] i que en la zona de Dubrovnik la realització habitual és *bunaca*.
[2] Els mapes de *JAPRK* es començaran a publicar en xarxa en el curs del 2026, i el primer volum en suport paper està previst per al 2028. Per la metodologia, cf. per ara Vuletić / Skračić (2016) i Vuletić / Bazina / Skračić (2022).

buscar en els contactes dialectals dins de l'arxipèlag i en l'efecte de l'etimologia popular. A distància de 55 anys, l'enquesta de *JAPRK* confirma a Sali, a l'illa de Dugi Otok, el sintagma registrat per Deanović en aquest mateix port durant l'enquesta per l'*ALM* (*cf.* Deanović 1967: 38): *bonȁca pakȅja*. La forma dialectal croata *pakeja* sens dubte reflecteix *pachèa* 'calma del mar absoluta', i aquesta és, com apunta Cortelazzo (1970: 162), originàriament «voce d'esclusivo uso veneziano», del grec παχέα per παχεῖα 'grossa'.[3] El sintagma sencer, que l'*ALM* registra també en la parla veneciana de Piran/Pirano i en la parla istriota de Rovinj/Rovigno (*ALM I* 238 [concepte 110]), es deu haver originat a partir de l'expressió *bonassa e pachèa* (per Chioggia, *cf.* Nàccari / Boscolo 1982: 62). Tornant ara a aquell dit tan singular de Murter, *bonaca ka keja* no serà altra cosa que una reanàlisi i una remotivació de *bonaca pakeja*, sorgida en un ambient rural essencialment aliè al bilingüisme venecià-croat que, per altra banda, fins fa un segle caracteritzava la comunitat pescadora de Sali.[4] Aquesta remotivació va ser facilitada per un tret distintiu de la parla de Murter, el ieisme, gràcies al qual el tipus lexical dàlmata septentrional *kelja* [kêʎa] 'burra, somera' es realitza com [kêja]. Fou així que a Murter la forma *pakeja*, que resultava opaca als pescadors locals, es va reanalitzar com *pa keja*, i *pa* es va adaptar com *ka*, seguint el model *bonaca ka x* 'una calma com x'. S'ha arribat així a *bonaca ka keja*. El context extern és prou clar: encara que Murter i Sali no siguen precisament dos pobles propers, la seua rivalitat en l'arxipèlag de Kornati els va convertir en veïns efectius i va facilitar un intens intercanvi de lèxic marítim entre aquests dos ports que pertanyen a dos blocs dialectals diferents i a dues zones lexicals ben definides (*cf.* Vuletić / Skračić 2021). Aquest procés es recolzava en una xarxa d'establiments estacionals de la gent de Murter en les illes de l'arxipèlag, de les quals Lavsa representava un punt privilegiat de contacte. Separat per un braç de mar molt estret de l'illa de Piškera, on es troba l'església de Santa Maria, antigament el lloc més sant dels pescadors de Sali. En canvi ara, amb l'arxipèlag de Kornati transformat en un parc nacional, i amb les economies locals orientades cap al turisme, hi ha entre els antics rivals, Murter i Sali, *una calma com una burra*.

[3] Per la motivació, *cf.* croat dialectal *debela bonaca*, literalment 'calma gorda' (*JE* II, s.v. *pakeja*).
[4] Encara a l'inici del segle XX Piasevoli (1913: I) escrivia que el dialecte venecià de Zadar es perdia sota la influència de l'italià i que «de vere forme venete bisogna cercarle tra i vecchi pescatori di alcune isole dalmate», referint-se evidentment al seu poble natal, Sali.

BIBLIOGRAFIA

ALM I = CREVATIN, Franco / RUFFINO, Giovanni / TELMON, Tullio (eds.) (2023): *Atlante Linguistico Mediterraneo*. I, 7-113. Palermo / Venezia: Centro di studi linguistici e filologici siciliani / Fondazione Giorgio Cini Onlus.

CORTELAZZO, Manlio (1970): *L'influsso linguistico greco a Venezia*. Bologna: Pàtron.

DEANOVIĆ, Mirko (1967): «Lingvistički atlas Mediterana III. Anketa u Salima na Dugom otoku», *Rad JAZU*, 348, p. 27-60.

ERHSJ = SKOK, Petar (1971-1974): *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU.

JE = VINJA, Vojmir (1998-2016): *Jadranske etimologije: jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*. Zagreb: HAZU / Školska knjiga.

LAPTIG = FILIPI, Goran / BURŠIĆ GIUDICI, Barbara (2013): *Lingvistički atlas pomorske terminologije istarskih govora / Atlante linguistico della terminologia marinaresca delle parlate istriane / Lingvistični atlas pomorske terminologije istrskih govorov*. Zagreb / Pula: Dominović / Znanstvena udruga Mediteran / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.

NÀCCARI, Riccardo / BOSCOLO, Giorgio (1982): *Vocabolario del dialetto chioggiotto*. Chioggia: Editrice Charis.

PIASEVOLI, Giuseppe (1913): «Del dialetto veneto di Zara», *Annuario dell'i. R. Ginnasio Superiore di Zara*, 56, p. I-IV, 1-34.

VULETIĆ, Nikola / BAZINA, Hrvoje / SKRAČIĆ, Vladimir (2022): «Projekt JAPRK (Jezični atlas pomorske i ribarske kulture Dalmacije i Kvarnera)», *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 26, p. 197-215.

VULETIĆ, Nikola / SKRAČIĆ, Vladimir (2021): «Scambi lessicali nel mare delle Kornati», dins MARCATO, Carla (ed.): *Grado, la lingua del mare, l'Atlante Linguistico Mediterraneo. Atti del Congresso di Grado, 30 settembre-2 ottobre 2019*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, p. 205-232.

VULETIĆ, Nikola / SKRAČIĆ, Vladimir (2016): «Vers un atlas de la langue de la mer en Dalmatie et Kvarner: le projet JAPRK», *Géolinguistique*, 16, p. 91-105.